

T.C.

**BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
KAMU HUKUKU ANABİLİM DALI
ANAYASA HUKUKU BİLİM DALI**

ARAP BAHARI SONRASI ANAYASACILIK

DOKTORA TEZİ

SEZGİN BAŞ

BURSA – 2023

T.C.

**BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
KAMU HUKUKU ANABİLİM DALI
ANAYASA HUKUKU BİLİM DALI**

ARAP BAHARI SONRASI ANAYASACILIK

DOKTORA TEZİ

SEZGİN BAŞ

Danışman:

DR. ÖĞR. ÜYESİ SERCAN REÇBER

BURSA – 2023

TEZ ONAY SAYFASI

T. C.

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Kamu Hukuku Bilim, Anayasa Hukuku Anabilim Dalı'nda 711580013 numaralı Sezgin BAŞ'ın Hazırladığı "Arap Baharı Sonrası Anayasacılık" başlıklı Doktora tezi ile ilgili savunma sınavı, .../...../2023 günü - saatleri arasında yapılmıştır. Alınan cevaplar sonunda adayın (başarılı / başarısız) olduğuna (oybirliği / oy çokluğu) ile karar verilmiştir.

Üye (Tez Danışmanı ve Sınav Komisyonu
Başkanı)
Dr. Öğr. Üyesi Sercan REÇBER
Bursa Uludağ Üniversitesi

Üye
Dr. Öğr. Üyesi Zeynep Burcu
AKBABA
Bursa Uludağ Üniversitesi

Üye
Dr. Öğr. Üyesi Ali Emre ZEYBEKOĞLU
Bursa Uludağ Üniversitesi

Üye
Prof. Dr. Osman Korkut KANADOĞLU
İstanbul Gedik Üniversitesi

Üye
Doç. Dr. Serkan YOLCU
Bilkent Üniversitesi

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

DOKTORA İNTİHAL YAZILIM RAPORU
BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
KAMU HUKUKU ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA

Tez Başlığı / Konusu: Arap Baharı Sonrası Anayasacılık

Yukarıda başlığı gösterilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 430 sayfalık kısmına ilişkin, 24/09/2023 tarihinde şahsım tarafından *Turnitin* adlı intihal tespit programından (Turnitin)* aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan özgünlük raporuna göre, tezimin benzerlik oranı % 11 'dir.

Uygulanan filtrelemeler:

- 1- Kaynakça hariç
- 2- Alıntılar hariç/dahil
- 3- 5 kelimeden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç

Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Özgünlük Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nı inceledim ve bu Uygulama Esasları'nda belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim. (24/09/2023)

Adı Soyadı:	Sezgin BAŞ
Öğrenci No:	711580013
Anabilim Dalı:	Kamu Hukuku
Programı:	Anayasa Hukuku
Statüsü:	☐ Y.Lisans ☒ Doktora

Danışman

Dr. Öğr. Üyesi Sercan REÇBER

YEMİN METNİ

Doktora tezi olarak sunduğum “Arap Baharı Sonrası Anayasacılık” başlıklı çalışmanın bilimsel araştırma, yazma ve etik kurallarına uygun olarak tarafımdan yazıldığına ve tezde yapılan bütün alıntıların kaynaklarının usulüne uygun olarak gösterildiğine, tezimde intihal ürünü cümle veya paragraflar bulunmadığına şerefim üzerine yemin ederim.

24/09/2023

Adı Soyadı: Sezgin BAŞ

Öğrenci No: 711580013

Anabilim Dalı: Kamu Hukuku

Programı: Anayasa Hukuku

Tezin Türü: Yüksek Lisans / Doktora / Sanatta Yeterlilik

☐☒☐

ÖZET

Yazar Adı ve Soyadı: Sezgin BAŞ
Üniversite: Bursa Uludağ Üniversitesi
Enstitü: Sosyal Bilimler Enstitüsü
Anabilim Dalı: Kamu Hukuku
Bilim Dalı: Anayasa Hukuku
Tezin Niteliği: Doktora
Mezuniyet Tarihi: .../.../2023
Tez Danışmanı: Dr. Öğr. Üyesi Sercan REÇBER

ARAP BAHARI SONRASI ANAYASACILIK

Çalışmanın konusu, Arap Baharı sonrası Orta Doğu ve Kuzey Afrika’da meydana getirilen anayasal metinlerin belirli anayasacılık unsurları çerçevesinde incelenmesidir. Bu inceleme ile Arap Baharı sonrası yaşanan anayasal değişimin tespit edilmesi ve anayasacılık perspektifinden değerlendirilmesi amaçlanmaktadır. Böylece Arap Baharı’nın yaşandığı ülkelerin anayasacılık yönelimleri belirlenmiş olacaktır. Çalışmada ele alınan ülkeler, devrimci anayasacılık kapsamında Tunus, Mısır, Libya ve Yemen iken reformist ülkeler kapsamında Cezayir, Fas, Umman, Bahreyn ve Ürdün’dür. Arap Baharı sürecinden birçok Orta Doğu ve Kuzey Afrika ülkesinin anayasalarının etkilenmesi, bu araştırmayı bir yönüyle karşılaştırmalı çalışma haline getirmiştir. Karşılaştırma, bir taraftan halk ayaklanmalarının gerçekleştiği ülkeler arasında; diğer taraftan Arap Baharı öncesi anayasacılık ile Arap Baharı sonrası anayasacılık arasında yapılmıştır. Arap Baharı sonrası anayasacılığa dair yapılan araştırma neticesinde çalışma kapsamında ele alınan ülkelere, geline nokta, anayasal düzenin işlediği paradigmanda temel bir değişimin yaşandığı söylenemez. Anayasacılık konsepti açısından kısmi bir ilerlemenin sağlandığı ileri sürülebilir. Bu kısmi gelişme, Tunus ve Mısır’da daha sonra yaşanan karşı-anayasacı gelişmeler neticesinde geriletilmiştir. Libya ve Yemen’de, siyasal bölünme ve iç savaş meydana geldiğinden yeni anayasa yapım süreçleri akamete uğramıştır ve belirsizliğini korumaktadır. Reformist ülkelere ise başlangıçta atılan olumlu adımlar ya devam ettirilmemiş ya da sonraki süreçte reform hareketlerine aykırı değişiklikler yapılmıştır. Neticede, Orta Doğu ve Kuzey Afrika anayasacılığı, değişim ve dönüşüme uğramaya devam etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Arap Baharı, anayasacılık, anayasa yapım süreçleri, temel hak ve hürriyetler, anayasa yargısı, din ve devlet ilişkileri, hükümet sistemleri, Orta Doğu ve Kuzey Afrika.

ABSTRACT

Name and Surname: Sezgin BAŞ
University: Bursa Uludag University
Institute: Social Sciences Institution
Field: Public Law
Branch: Constitutional Law
Degree Awarded: Doctorate
Date of Degree Awarded: .../.../2023
Supervisor: Asst. Prof. Sercan REÇBER

CONSTITUTIONALISM AFTER THE ARAB SPRING

The subject of the study is the examination of the constitutional texts created in the Middle East and North Africa after the Arab Spring within the framework of certain constitutional elements. With this review, it is aimed to determine the constitutional change after the Arab Spring and to evaluate it from the perspective of constitutionalism. Thus, the constitutionalism orientations of the Arab Spring countries will be determined. The countries covered in the study are Tunisia, Egypt, Libya, and Yemen within the scope of revolutionary constitutionalism, while Algeria, Morocco, Oman, Bahrain, and Jordan are within the scope of reformist countries. Given the fact that social uprisings took place in many Middle East and North African countries, this research was conducted by using a comparative approach. The comparative analysis was achieved within two dimensions. In one aspect, the comparison was made among the countries happening popular uprisings; in another perspective, it was made between constitutionalism before the Arab Spring and constitutionalism after the Arab Spring. As a result of the research on constitutionalism after the Arab Spring, it cannot be said that there has been a fundamental change in the paradigm in which the constitutional order operates in the countries covered in the study. It can be argued that partial progress has been achieved in terms of the concept of constitutionalism. In Tunisia and Egypt, this partial progress was downgraded by the later counter-constitutionalist developments. In Libya and Yemen, due to political division and civil war, the new constitution-making processes have stalled and remain uncertain. In reformist countries, the positive steps taken at the beginning were either not continued or changes were made contrary to the reform movements in the following period. Consequently, the constitutionalism of the Middle East and North Africa continues to undergo change and transformation.

Keywords: Arab Spring, constitutionalism, constitution making processes, fundamental rights and freedoms, constitutional review, religion and state relations, governmental systems, Middle East and North Africa.

ÖNSÖZ

Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Hukuku Anabilim Dalı Doktora programı kapsamında doktora tezi olarak hazırlanan bu çalışma, Prof. Dr. Osman Korkut KANADOĞLU, Doç. Dr. Serkan YOLCU, Dr. Öğr. Üyesi Ali Emre ZEYBEKOĞLU, Dr. Öğr. Üyesi Sercan REÇBER ve Dr. Öğr. Üyesi Zeynep Burcu AKBABA'dan oluşan jüri huzurunda savunulmuştur ve ile başarılı / başarısız bulunmuştur.

Zorlu ve yorucu bir sürecin ürünü olan bu çalışma, birçok kişinin değerli katkılarıyla tamamlanabilmiştir. Hem maddi hem manevi desteklerini hissettiğim, kimi zaman değerli görüşleriyle kimi zaman sadece bana duydukları inançla çalışmama ışık tutan herkesi burada ayrı ayrı anmak, onlara duyduğum gönül borcunun bir gereğidir.

Tüm yoğunluğuna rağmen danışmanlığımı üstlenerek çalışmama önemli katkılar sunan, tezimi titizlikle okuyarak kısa zamanda yapıcı eleştirileriyle geri dönüşler yapan saygı değer Hocam **Dr. Öğr. Üyesi Sercan REÇBER'e**,

Tezin başından sonuna verdiği destek, yol gösterme ve yapıcı eleştirileri için saygı değer Hocam **Dr. Öğr. Üyesi Zeynep Burcu AKBABA'ya**,

Tez izleme komitelerinde verdiği destek ve gösterdiği ilgisi için için saygı değer Hocam **Prof. Dr. Sabahattin YÜREKLİ'ye**,

Tez çalışması hakkında şekil ve usul açısından belirttiği eksik ve düzeltmelerle, bu araştırmayı çok daha ileri bir noktaya taşıyan değerli jüri üyesi Hocam **Dr. Öğr. Üyesi Ali Emre ZEYBEKOĞLU'na**,

Çalışmanın esas, usul ve şekline dair belirttiği yapıcı eleştirileriyle çalışmayı her anlamda geliştiren değerli jüri üyesi Hocam **Doç. Dr. Serkan YOLCU'ya**

Çalışmanın esası hakkında belirttiği hususlarla çalışmayı geliştiren değerli jüri üyesi Hocam **Prof. Dr. Osman Korkut KANADOĞLU'na** müteşekkirim.

Bu çalışmanın bir kısmı, Albert-Ludwig Üniversitesi'nde yapılan araştırmalar sonucunda tamamlanmıştır. Freiburg'da bulunduğum süre zarfında yardımlarını ve samimi misafirperverliklerini unutmayacağım **Prof. Dr. Sonja MEIER** ve Albert-Ludwig Üniversitesi kütüphane personeline de teşekkürü borç bilirim.

Doktora tez çalışmalarımı önceleyerek teze gerektiğince vakit ayırmama imkan tanıyan, ayrıca akademik anlamda desteğini ve yardımını hiçbir zaman esirgemeyen değerli Hocam **Dr. Öğr. Üyesi Zeynep ÖZKAN GÜNEŞ'e** teşekkür ederim.

Bir zorlu süreçten iki doktora tezi çıkarabilmek kolay olmasa gerek... Kendi tezini savunduktan sonra evin ve çocuklarımızın sorumluluğunu üstlenerek yükümü hafifleten, tezimin özellikle üçüncü ve dördüncü bölümünü büyük bir titizlikle okuyarak fikirlerini

benimle paylaşan ve metni dil ve anlatım açısından geliştirmemde büyük katkıları olan sevgili eşim **Dr. Seda BAŞ**'a teşekkür ederim.

Çocuklarım **Bera, Sare, Selim** ve **Eymen**; ne kadar çok şey çaldım sizden. Affedin beni. Varlığınızla babanıza gç veriyorsunuz. İyi ki varsınız. Sizin varlığınız olmasa, yıllarımı alan bu geniş çaplı çalışmayı bitirme azmini nereden bulabilirdim.

Ailemiz sahip olduğumuz en güzel, en anlamlı bütündür. Bu bütünlüğün bir parçası olduğum için kendimi çok őanslı hissettiğim, emeklerini ne yapsam ödeyemeyeceğim canım **Babam RECAİ BAŞ**'a, canım **Annem ASUMAN BAŞ**'a, canım **Ağabeyim FATİH BAŞ**'a tüm kalbimle teőekkürlerimi sunarım. İyi ki varsınız. Bu doktora tez çalıőmamı, sizlere ithaf ediyorum...

Sezgin BAŞ

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI	i
DOKTORA İNTİHAL YAZILIM RAPORU	i
YEMİN METNİ.....	i
ÖZET.....	vii
ABSTRACT.....	viii
ÖNSÖZ	ix
İÇİNDEKİLER	xi
KISALTMALAR	xvii
GİRİŞ	1
I. ARAŞTIRMANIN TEMEL SORUSU.....	1
II. ARAŞTIRMA SORUSUNA İLİŞKİN TEMEL KAVRAMLAR	2
A. MODERN ANAYASACILIK VE İSLAMİ ANAYASACILIK	2
B. ARAP BAHARI VE ANAYASAL GELİŞMELER	5
C. ANAYASAL DEĞİŞİMİN DERECEİ: DEVRİMCİ ANAYASACILIK VE ANAYASAL DEVRİM	7
III. ARAŞTIRMANIN AMACI VE ÖNEMİ	11
IV. ARAŞTIRMANIN METODU.....	14
V. ARAŞTIRMANIN SINIRLARI VE PLANI	20

BİRİNCİ BÖLÜM

ARAP BAHARI ÖNCESİ ANAYASACILIK

I. GİRİŞ	25
II. ORTA DOĞU ve KUZAY AFRİKA'DA SİYASAL REJİMLER	26
A. GENEL OLARAK SİYASAL REJİMLER ve BÖLGENİN DURUMU	26
B. ORTA DOĞU ve KUZAY AFRİKA'DA OTORİTER REJİMLERİN NEDENLERİ VE SÜRDÜREBİLİRLİĞİ HAKKINDA TEZLER.....	31
III. ARAŞTIRMA KAPSAMINDAKİ ÜLKELERDE ANAYASACILIK	40
A. GENEL OLARAK	40
B. ÜLKELER	45
1. Mısır.....	45
a. Cemal Abdul Nasır Dönemi.....	45
b. Enver Sedat Dönemi	47

(1). 1971 anayasası	48
(2). 1980 değişiklikleri	49
c. Hüsnü Mübarek Dönemi	52
(1). 2005 değişiklikleri	52
(2). 2007 değişiklikleri	55
2. Tunus	59
a. Habib Burgiba Dönemi	60
b. Zeynel Abidin Bin Ali Dönemi	62
3. Libya	65
4. Yemen	70
5. Cezayir	76
6. Fas	85
a. II. Hasan Dönemi	86
(1). 1962 anayasası	86
(2). 1970 anayasası	88
(3). 1972 anayasası	89
(4). 1992 anayasası	90
(4). 1996 anayasal reformu	96
b. VI. Muhammed Dönemi	97
7. Umman	98
8. Ürdün	104
9. Bahreyn	108
IV. ORTA DOĞU ve KUZEY AFRİKA REJİMLERİNDE ANAYASALARIN SAHTE OLDUKLARI TARTIŞMASI	116
V. SONUÇ	124

İKİNCİ BÖLÜM

ANAYASA YAPIM SÜREÇLERİ

I. GİRİŞ	127
II. GEÇİŞ BAĞLAMINDA ANAYASA YAPIMI SÜRECİ	128
A. GENEL OLARAK ANAYASA YAPIM SÜRECİ	128
B. DEVRİMCİ ANAYASA YAPIMI	130
1. Tunus	131
a. Geçiş Süreci ve Kurucu Meclis Seçimleri Öncesi Atılan Adımlar	132

b. Yüksek Otorite.....	133
c. Kurucu Meclis Seçimleri	136
d. Meclisin Usul Kuralları	138
e. Anayasa Yazım Süreci ve Onaylanması	141
f. 2014 Anayasası Sonrası Tunus'ta Anayasal İstikrar	146
2. Mısır.....	152
a. Mübarek Sonrası Geçiş ve İlk Anayasal Metinler	153
(1). 19 Mart anayasa referandumu (anayasa değişiklikleri)	153
(2). 30 Mart anayasal bildirisi (geçici anayasa).....	155
(3). Anayasa-üstü ilkeler	157
b. 2012 Anayasası Yapım Süreci.....	160
(1). 2012 parlamento seçimleri.....	160
(2). Kurucu meclislerin oluşumu	162
(3). 2012 cumhurbaşkanlığı seçimleri	164
(4). Muhammed Mursi'nin anayasal siyaseti	166
(5). Kurucu meclis çalışmaları ve Anayasa'nın kabulü.....	170
c. 2013 Ordu Darbesi ve 2014 Anayasası Yapım Süreci.....	176
d. 2019 Anayasa Değişiklikleri.....	179
3. Libya	183
a. Ulusal Geçici Kongre (TNC) ve 2011 Anayasal Bildirisi	184
b. Genel Ulusal Kongre (GNC) Seçimleri	186
c. Anayasa Tasarısı Meclisinin (CDA) Oluşumu	187
d. Politik Bölünme ve İç Savaş.....	191
e. Libya Siyasi Anlaşması	192
f. Anayasa Tasarı Meclisinin Çalışmaları: Siyasal Bölünme, Silahlı Çatışma, Kilitlenme ve Boykotlar Altında Anayasa Yapım Süreci.....	194
g. Temmuz 2017 Nihai Anayasa Taslağı.....	198
h. Libya Siyasal Diyalogu.....	201
4. Yemen.....	204
a. Müzakereler ve Körfez İşbirliği Konseyi (GCC) Girişimi	205
b. Uygulama Mekanizması	207
c. Ulusal Diyalog Konferansı	211
d. Anayasa Tasarısı Komitesi	215
e. Federalizm Tartışmaları	218

f. Çatışma ve Belirsizlik	220
C. REFORMİST ANAYASA YAPIMI	223
1. Cezayir	224
a. 2016 Anayasa Değişiklikleri	225
b. 2020 Cezayir Anayasası	228
2. Fas (2011 Anayasası)	229
3. Bahreyn	232
a. 2012 Değişiklikleri	232
b. 2017 Değişiklikleri	234
4. Ürdün	234
a. 2011 Anayasa Değişiklikleri	234
b. 2014 ve 2016 Değişiklikleri	235
5. Umman (2011 Anayasa Değişikliği)	236
III. KARŞILAŞTIRMALI PERSPEKTİFTEN ANAYASA YAPIM SÜREÇLERİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ	237
A. GEÇİŞ SÜRECİ BAĞLAMINDA ANAYASA YAPIMINI ETKİLEYEN FAKTÖRLER	238
B. ÖNCE PARLAMENTO SEÇİMLERİ Mİ YOKSA ANAYASA YAPIMI MI?	240
C. SÜRECİN ZAMANSAL SINIRI	243
D. KURUCU MECLİS (ANAYASA TASARI ORGANI) TARTIŞMALARI	245
1. Kurucu Meclisin Doğası	246
2. Anayasa Tasarısı Meclisinin Oluşumu	246
3. Anayasa Tasarısı Meclisinin Sınırları	247
4. Anayasa Tasarısı Meclisine İlişkin Usul Kuralları	249
E. SÜRECİN AÇIKLIK VE ŞEFFAFLIĞI	251
F. KATILIM VE KAPSAYICILIK TARTIŞMALARI	252
G. KONSENSUS TARTIŞMALARI	258
V. SONUÇ	259

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ARAP BAHARI SONRASI ANAYASAL DEĞİŞİM

I. GİRİŞ	263
II. DİN VE DEVLET İLİŞKİLERİ	264
A. DEVLETİN DİNİNİN İSLAM OLDUĞU LAFZI	266

B. YASAMANIN KAYNAĞI OLARAK ŞERİAT.....	269
C. MEDENİ/SİVİL DEVLET KAVRAMI.....	274
D. ANAYASALARDAKİ DİĞER İSLAMİ UNSURLAR AÇISINDAN BİR DEĞERLENDİRME	279
1. Fas'ta Kral'ın Emir-el Müminin Ünvanı	279
2. İslam Hukukunun Devlet Politikasının Bir Kısımını Belirlemesi veya Bir Sınır Olarak İslam.....	281
3. Hukukun Bazı Alanlarının İslam Hukukuna Göre Düzenleneceğinin Belirtilmesi	284
4. Anayasalarda Dini Kurumların Düzenlenmesi	286
5. Din ve Vicdan Hürriyetinin Düzenlenmesi	287
6. Dinin Koruyucusu Olarak Devlet ve İslami Hükümlerin Değiştirilemezliği	291
III. HÜKÜMET SİSTEMLERİ.....	292
A. HÜKÜMET SİSTEMİ TERCİHİ.....	293
B. YÜRÜTME VE YÜRÜTMENİN BAŞI OLARAK DEVLET BAŞKANI	295
C. YASAMA VE YÜRÜTME ARASINDAKİ İLİŞKİLER	308
D. DEVLET BAŞKANININ YARGI İLE İLİŞKİLERİ	319
E. OLAĞANÜSTÜ HAL YÖNETİMİ	324
F. DEVLET BAŞKANININ ANAYASA DEĞİŞİKLİĞİNE DAİR (KURUCU İKTİDAR) YETKİSİ.....	329
IV. TEMEL HAK VE HÜRRİYETLER	334
A. TEMEL HAK VE HÜRRİYETLERİN ANAYASALARDA DÜZENLENİŞİ ..	334
1. Medeni ve Siyasal Hakların Düzenlenmesi	335
a. Düşünce, İfade ve Basın Hürriyeti.....	335
b. Toplanma ve Örgütlenme Hürriyeti.....	339
c. Kişi Hürriyeti ve Güvenliği	341
d. Eşitlik ve Kadın Hakları	345
2. Sosyal, Ekonomik ve Kültürel Hakların Düzenlenmesi	352
3. Üçüncü Kuşak Haklar	357
a. Anayasalarda Düzenlenen Üçüncü Kuşak Haklar	358
b. Azınlık Hakları	359
B. TEMEL HAK VE HÜRRİYETLERİN SINIRLANDIRILMASI.....	362
C. ULUSLARARASI İNSAN HAKLARI SÖZLEŞMELERİNİN ANAYASAL STATÜSÜ	368
1. Uluslararası Anlaşmaların Ulusal Hukuk Düzeninin Bir Parçası Olması	369

2. Uluslararası Anlaşmaların Ulusal Hukuk Düzeni İçindeki Yeri	370
D. TEMEL HAK VE HÜRRİYETLER ALANINDAKİ EKSİKLİKLER VE UYGULAMADAKİ DURUM.....	374
V. ANAYASA YARGISI	377
A. ANAYASA MAHKEMELERİNİN OLUŞUMU	379
1. Anayasa Mahkemelerinin Kuruluşu ve Gelişimi.....	379
2. Anayasa Mahkemelerinin Üye Sayısı.....	383
3. Mahkeme Üyelerinin Atanma Kriterleri.....	385
4. Anayasa Mahkemelerinin Üye Seçimi	386
5. Anayasa Mahkemesi Üyelerinin Görev Süreleri	390
B. ANAYASA MAHKEMELERİNİN GÖREV VE YETKİLERİ	391
1. Norm Denetimi	391
a. Anayasa Değişikliklerinin Denetimi.....	391
b. Uluslararası Anlaşmaların Anayasaya Uygunluğu Denetimi	393
(1) Uluslararası anlaşmaların anayasaya uygunluğu denetimi	393
(2) Ulusal kanunların uluslararası anlaşmalara uygunluğu denetimi	396
c. Yasama İşlemlerinin Denetimi	397
d. Anayasaya Uygunluk Denetimi Türleri ve Yolları.....	400
2. Norm Denetimi Dışında Verilen Görev ve Yetkiler	403
a. Seçimlerin Denetimi	404
b. Danışma Rolü	406
c. Devletin Temel Organları Arasındaki Uyuşmazlıklarda Karar Vermek	407
e. Cumhurbaşkanı'nın Görevden Alınması Yargılamasını Yapma	409
f. Diğer Görev ve Yetkiler	410
3. Anayasa Mahkemesi Kararlarının Niteliği	411
C. ANAYASA YARGISININ UYGULAMADAKİ DURUMU VE ETKİNLİĞİNİN ÖNÜNDEKİ ENGELLER	412
VI. SONUÇ	420
SONUÇ	423
I. ANAYASA YAPIM SÜRECİ.....	423
II. DİN-DEVLET İLİŞKİLERİ.....	425
III. HÜKÜMET SİSTEMLERİ.....	426
IV. TEMEL HAK VE HÜRRİYETLER	427
V. ANAYASA YARGISI	428

VI. ANAYASAL DEĞİŞİMİN PANORAMASI	429
VII. ARAŞTIRMANIN ETKİSİ.....	432
KAYNAKÇA.....	434
ÖZGEÇMİŞ	474

KISALTMALAR

AİHM	: Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi
BM	: Birleşmiş Milletler
BMGK	: Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi
CDA	: <i>Constitution Drafting Assembly</i> (Anayasa Tasarısı Meclisi, Libya)
CDC	: <i>Constitutional Drafting Committee</i> (Anayasa Tasarısı Komitesi, Yemen)
CEDAW	: <i>Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women</i> (Kadınlara Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Önlenmesi Sözleşmesi)
FLN	: <i>Front de Libération Nationale</i> (Ulusal Liberalleşme Cephesi)
GCC	: <i>Gulf Cooperation Council</i> (Körfez İşbirliği Konseyi)
GNA	: <i>Government National Accord</i> (Ulusal Mutabakat Hükümeti, Libya)
GNC	: <i>General National Congress</i> (Genel Ulusal Konsey, Libya)
GPC	: <i>General People Congress</i> , Yemen
HoR	: <i>House of Representative</i> (Temsilciler Meclisi, Libya)
HSC	: <i>High Security Council</i> (Yüksek Devlet Konseyi, Libya)
HRW	: <i>Human Rights Watch</i>
JMP	: <i>Joint Meeting Parties</i> , Yemen
LPA	: <i>Libyan Political Agreement</i> (Libya Siyasi Anlaşması)
NDC	: <i>National Dialogue Conference</i> (Ulusal Diyalog Konferansı)
NDP	: <i>National Democratic Party</i> (Ulusal Demokrasi Partisi)
RCC	: <i>Revolutionary Command Council</i> (Devrimci Komuta Konseyi, Mısır),
RCD	: <i>Rassemblement Constitutionnel Démocratique</i> (Anayasal Demokrasi Partisi, Tunus)
SCAF	: <i>Supreme Council of the Armed Forces</i> (Silahlı Kuvvetler Yüksek Konseyi)
TNC	: <i>Transitional National Congress</i> (Ulusal Geçici Kongre, Libya)
UNSMIL	: <i>United Nations Support Mission in Libya</i> (Birleşmiş Milletler Libya'ya Destek Misyonu)

GİRİŞ

Bu bölümde, araştırmanın neyi konu edindiği ve amacı, araştırmanın özgünlüğü ve temel sorunun nasıl çözüleceği hususları üzerinde durulacaktır.

I. ARAŞTIRMANIN TEMEL SORUSU

Bu araştırmanın konusu, sıklıkla “Arap Baharı” olarak adlandırılmış olan 2011 Arap ayaklanma ve protestoları neticesinde meydana getirilen anayasal metinleri anayasacılık perspektifinden değerlendirmektir. Bu değerlendirme, anayasa yapım süreci ve anayasal metinlerin içeriği açısından yapılacaktır. Anayasa yapım süreci, devrim veya reform süreci bağlamında; anayasal metinlerin içeriği ise din ve devlet ilişkileri, hükümet sistemleri, temel hak ve hürriyetler ve son olarak anayasal denetim konuları çerçevesinde bir inceleme ve değerlendirmeye tabi tutulacaktır. Bu analizler yapılırken, çalışma kapsamında ele alınan ülkelerin anayasal değişimlerine odaklanılacaktır.

Söz konusu ülkelerde meydana getirilen anayasal metinler (yeni anayasa ve anayasa değişiklikleri), araştırma konusunun ortaya konulması bakımından şu temel soruları akla getirmiştir.

- Arap Baharı sonrası anayasal metinler, Arap Baharı öncesindekiler ile kıyaslandığında, yapım süreci ve içeriği açısından bir sürekliliği mi yoksa bir kesintiye mi temsil etmektedirler?
- Arap Baharı sonrası anayasal metinler, nasıl bir anayasacılık paradigmasının yansımasını ortaya koymuşlardır?
- Arap Baharı sonrası anayasacılık hareketleri, anayasacılık kavramı açısından bakıldığında ne derece bir ilerleme ortaya koyabilmiştir?

Aklımıza gelen bu sorular, Arap Baharı sonrası anayasal metinlerin yapım süreci ve içeriğinin, belirli anayasacılık unsurları açısından incelenmesi ve değerlendirilmesi arayışını gündeme getirmiştir.

II. ARAŞTIRMA SORUSUNA İLİŞKİN TEMEL KAVRAMLAR

Peter Mair'e göre, "herhangi bir araştırmacının ilk görevi araştırma nesnelerinin doğasını belirlemek ve bunun için ilgilendiği birincil kavramları tanımlamaktır"¹. Bu nedenle, bu başlık altında, araştırmaya başlanmadan önce bazı kavram ve olaylara ilişkin genel açıklamalarda bulunulacaktır. Bu doğrultuda, öncelikle Arap Baharı olgusu ve anayasacılık kavramlarına genel bir bakış sunulacaktır. Ayrıca, Arap Baharı sonrası yaşanan anayasal değişimin derecesine ilişkin literatürde ortaya konulan kavramların da açıklanması, Arap coğrafyasında nasıl bir anayasal değişimin yaşandığına dair tespiti kolaylaştıracak ve belirginleştirecektir.

A. MODERN ANAYASACILIK VE İSLAMİ ANAYASACILIK

Modern anayasacılık, siyasi iktidarın kurulması ve organize edilmesinin siyasi iktidarı bağlayan üst bir norm içinde düzenlenmesi anlayışıdır². Modern anayasacılıkta, anayasa, siyasi iktidarın varlığından önce gelir. Daha açık bir anlatımla, "siyasi iktidar anayasayı oluşturmaz; fakat, anayasa, siyasi iktidarı kurar"³. Anayasa, siyasi iktidarın organizasyonunu, görev ve yetkilerini belirtmek suretiyle siyasi iktidarı sınırlandırır. Ancak, anayasacılık için yazılı bir anayasa zorunlu değildir⁴.

Anayasacılık kavramının bazı ilke veya unsurları ihtiva ettiği dile getirilmekte ve bu doğrultuda çeşitli ilkeler sayılmaktadır. Bu ilkelerin nelerden oluştuğu hakkında literatürde bir ittifak bulunmamaktadır. Bu ilkeler ile ilgili olarak, zorunlu unsurlar ve geliştirici unsurlar şeklinde ayırım yapıldığı da göze çarpmaktadır. Literatürde genellikle egemenlik, hukuk devleti ve kuvvetler ayrılığı, anayasacılığın zorunlu unsurları olarak

¹ Peter Mair, "Kavram ve Kavramlar Oluşumu," içinde *Sosyal Bilimlerde Yaklaşımlar ve Metodolojiler: Çoğulcu Bir Perspektif*, ed. Donatella Della Porta ve Michael Keating, çev. Sabri Gürses (İstanbul: Küre Yayıncılık, 2015), 220.

² András Sajó and Renáta Uitz, *The Constitution of Freedom: An Introduction to Legal Constitutionalism* (New York: Oxford University Press, 2017), 13; Robert Schütze, "Constitutionalism(s)," in *Comparative Constitutional Law*, ed. Roger Masterman and Robert Schütze (Cambridge: Cambridge University Press, 2019), 41.

³ Dieter Grimm, *Constitutionalism: Past, Present and Future* (New York: Oxford University Press, 2016), 3.

⁴ Daniel S. Lev, "Social Movements, Constitutionalism, and Human Rights: Comments from the Malaysian and Indonesian Experiences," in *Constitutionalism and Democracy: Transitions in the Contemporary World*, ed. Douglas Greenberg, Stanley N. Katz, Melanie Beth Oliviero and Steven C. Wheatley (New York: Oxford University Press, 1993), 139.

sayılırken⁵, demokrasi, sivil toplum, anayasa yargısı ve eşitlik gibi kavramlar anayasacılığı geliştirici unsurları olarak ifade edilmektedir⁶. Modern anayasacılığa dair uzun bir ilkeler listesi sayıldığında, bunun anayasal demokrasi kavramına karşılık geldiği ileri sürülebilir. Ancak, anayasacılık kavramına birçok ilkenin dahil edilmesi ve bu ilkeler arasında farklılık bulunması, anayasacılık kavramının içeriğini belirsizleştirmektedir. Ayrıca, anayasacılığın sayılan bazı unsurları tartışmalıdır veya evrensel kabul edilebilirliğe ulaşmamıştır. Anayasacılığın bazı unsurlarının reddedilmesi, kavramın kendisinin reddedilmesi sonucuna yol açabilir. Ayrıca, kavramın kapsamının genişletilmesi, dolayısıyla başka bölgeler dışında da uygulanması bakımından anayasacılık kavramının öz bir tanımının yapılması uygun görünmektedir. Diğer taraftan, kavramın tanımlanması açısından böyle bir yaklaşım kabul edilebilir olsa da anayasacılık düşüncesi, sınırlı iktidar kavrayışı çerçevesinde birçok kurum, ilke ve değer ile birlikte düşünülmektedir ve düşünülmelidir de. Böylece, anayasacılık düşüncesinin etkin bir işlev ortaya koyması sağlanır. Örneğin, hesap verilebilirlik, kontrol ve denge mekanizmaları ve anayasa yargısı gibi unsurlar, anayasacı bir yönetim ile beraber düşünülebilir.

Araştırma, Arap Baharı ülkelerinin anayasacılık hareketlerini konu edinmiştir. Bu ülkelerin anayasaları İslami öğeler içerdiğinden İslami anayasacılığa değinilmesi gerekir. İslami anayasacılık kavramı da modern anayasacılık kavramı gibi farklı şekillerde tanımlanmaktadır⁷. İslami anayasacılığa dair yapılan farklı tanımları derleyecek olursak bu kavram, anayasalarda Şeriat'ın yasamanın temel kaynağı olduğu ve bu nedenle kanunların Şeriat'a aykırı olmadığı, ayrıca bazı alanlarda Şeriat'ın bir sınırlandırma veya

⁵ Nichales Barber, *The Principles of Constitutionalism* (Oxford: Oxford University Press, 2018), 14.

⁶ Dieter Grimm, "Types of Constitutions," *Oxford Handbook of Comparative Constitutional Law*, ed. Michel Rosenfeld and András Sajó (New York, Oxford University Press, 2012), 113; Barber, *The Principles of Constitutionalism*, 14. Çoğu yazar anayasacılığın unsurlarına dair tüketici bir liste sunmamaktadır. Bu çalışmalar için bkz. Michel Rosenfeld, "Modern Constitutionalism as Interplay between Identity and Diversity: An Introduction," *Cardozo Law Review* 14, (1993): 497; Sezgin Seymen Çebi, *Anayasalcılık ve 'Politik Olan'* (Ankara: Adalet Yayınevi, 2021), 285; Ömer Anayurt, *Anayasa Hukuku Genel Kısım* (4. Baskı, Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2021), 47; Coşkun Can Aktan ve Ahmet Ekinci, "Anayasacılık Felsefesinin Temel Unsurları," içinde *Anayasacılık*, ed. Coşkun Can Aktan ve Ahmet Ekinci (İstanbul: On İki Levha Yayıncılık, 2022), 3-10; Aoife O'Donoghue, *Constitutionalism in Global Constitutionalisation* (Cambridge: Cambridge University Press, 2014), 24-44; Zühtü Arslan, *Anayasa Teorisi* (Ankara: Seçkin Yayınevi, 2008), 22; Sajó and Uitz, *The Constitution of Freedom*, 13.

⁷ Yazarlar tarafından yapılan farklı tanımlar için bkz. Shaheen Sardar Ali, *Modern Challenges to Islamic Law* (Cambridge: Cambridge University Press, 2016), 48.

devlet politikasını belirleme aracı olarak rol oynadığı sistemlerdir⁸. İslami anayasacılık, literatürün çoğunluğu tarafından ayrı bir anayasacılık türü olarak kabul edilmektedir⁹.

Anayasacılığın, klasik anlamıyla, İslam hukuku ile bağdaşacağı açıktır. Çünkü, İslam'da da sınırlı bir iktidar anlayışı söz konusudur. Daha açık bir anlatımla, İslam hukuku ile anayasacılığın hukuk devleti, kuvvetler ayrılığı ve anayasa yargısı unsurları temel olarak bağdaşabilir. Ancak, İslam'ın, anayasacılığın kavranmasında değinilen eşitlik, demokrasi, siyasal tarafsızlık gibi unsurlar ile bir gerilim ve çatışma içine girmesi muhtemeldir. Nitekim, birçok yazar anayasacılık kavramını bu şekilde kavramaktadır. Michel Rosenfeld, eşitlik ilkesini anayasacılığa içkin bir kavram olarak belirtmektedir¹⁰. Yine Dieter Grimm, mutlak hakikate bağlı olan anayasaların, anayasacılığın kuruculuk ve üstünlük işlevlerini yerine getiremeyeceğinden bahisle her yönüyle seküler bir anayasacılık doktrini ortaya koymaktadır¹¹. Bu nedenle, İslami anayasacılığın, modern anayasacılığın bu tarz bir kavrayışı ile bağdaşması mümkün olmayacaktır. Her şeye rağmen, kavramın uygulanma menziline genişletilmesini veya başka düzeylerde yolculuk yapmasını istiyorsak kavramın hafifletilmesi yani kavramın zorunlu olmayan

⁸ Ali, *Modern Challenges to Islamic Law*, 49; Abdurrahman Eren, *Anayasa Hukuku Dersleri* (2. Baskı, Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2020), 135.

⁹ Li Ann Thio, teokratik anayasacılık ile komüniteryen anayasacılığı, liberal olmayan (*illiberal*) anayasacılık kategorisinde bir anayasacılık türü olarak saymaktadır. Thio'ya göre teokratik anayasal düzenlerde siyasi otorite, bir ilahi kaynaktan kaynaklanmaz; laikliğe veya demokratik sürecin bazı formlarına bağlı bir anayasal çerçeve içinde işler. Li-Ann Thio, "Constitutionalism in Illiberal Politics," *Oxford Handbook of Comparative Constitutional Law*, ed. Michel Rosenfeld and András Sajó (New York: Oxford University Press, 2012), 139, 140. Antoni Abat i Ninet ve Mark Tushnet, yeni bir versiyon veya tür olarak İslami demokrasi veya İslami anayasacılığı kabul edebileceğimizi ileri sürer. Yazarlar, dini demokrasinin ve dini anayasacılığın teorik ve sistemik sınırlamalarına rağmen, açıkça anlamsal olarak belirsiz olan terimin (demokrasinin) farklı bir versiyonunu kabul edebileceğimizi ileri sürer. Antoni Abat i Ninet and Mark Tushnet, *The Arab Spring: An Essay on Revolution and Constitutionalism* (Cheltenham: Edward Elgar Publishing, 2015) 97. Zira, yazarlar, tam bir demokrasinin yeryüzünde bulunmadığını, ülkelerin kendi demokratik ilkelerine göre az veya çok derecede demokratik olarak değerlendirilebileceğini vurgular. Ninet and Tushnet, *The Arab Spring*, 99. Yazarlar, İslami anayasa modellerinin, Batı'daki modeller ile karşılaştırıldığında daha derin bir şekilde din ile ilişkili hükümler ihtiva etmesine rağmen, normatif olarak savunulabileceğini belirtir. Sonuç olarak, liberal anayasacılıktan otoriteriyenizme kadar uzanan anayasacılık modellerinde, liberal olmayan, fakat otoriter de olmayan İslami anayasacılık türünü saymaktadırlar. Ninet and Tushnet, *The Arab Spring*, 19. Erdoğan Keskin, İslam ile bağdaşacak şekilde anayasacılığa uygun bir yönetim kurulabileceğini, dolayısıyla İslami tandanslı bir anayasacılığın söz konusu olabileceğini teoride kabul eder. Erdoğan Keskin, "Anayasacılık Bağlamında İslami Anayasacılık Kavramı ve Medine Vesikası," *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 70, Sayı 3 (2021): 986. Abdurrahman Eren de anayasacılığı sadece liberal bir öğreti olarak dikkate almadığından İslami anayasacılığa da sınıflandırmasında yer verir. Eren, *Anayasa Hukuku Dersleri*, 98.

¹⁰ Rosenfeld, "Modern Constitutionalism as Interplay," 502, 503.

¹¹ Grimm, *Constitutionalism: Past, Present and Future*, 365.

unsur veya özelliklerinin atılması faydalı olacaktır¹². Anayasacılık kavramının Orta Doğu ve Afrika coğrafyasına uygulanmasını veya kavramın kapsayıcılığının genişletilmesini istiyorsak Batı toplumlarının benimsediği kavramların asgari bir tanım düzeyinin kabul edilmesi bir gereklilik olarak karşımıza çıkmaktadır.

B. ARAP BAHARI VE ANAYASAL GELİŞMELER

Arap Baharı¹³ olarak adlandırılan süreç, 2010 yılının sonlarında Tunus'ta halk protestoları ile başlamış; bu protestolar neticesinde uzun yıllardır görevde bulunan Tunus Cumhurbaşkanı Bin Ali'nin görevine son verilmiştir¹⁴. Daha sonra, bu protestolar diğer bölge ülkelere sıçramış ve Orta Doğu ve Kuzey Afrika bölgesindeki çoğu ülkede meydana gelen olaylar neticesinde Tunus, Mısır, Libya ve Yemen'de otoriter liderler devrilmiştir. Arap monarşileri ise rejimin mevcudiyetini muhafaza etmeyi başaramamıştır¹⁵.

Tunus, Mısır, Libya ve Yemen Cumhuriyetlerinde rejim devrildiği için anayasa ilga edilerek devrimci bir anayasa yapım sürecine girilmiştir. Bu ülkeler arasında sadece Yemen'de 1991 Anayasası yürürlükte kalmaya devam etmiştir. Ancak, Körfez İşbirliği Konseyi (GCC) Girişimi ve Uygulama Mekanizması olarak adlandırılan ve süreci düzenleyen belgelerin kabul edilmesiyle mevcut Anayasa kuralları ile bağlı olmama durumu yaşanmıştır. Açıkçası anayasal süreklilik ve kesintinin bir arada olması haline karar kılınmıştır. Cezayir, Fas, Ürdün, Bahreyn ve Umman'da ise hukuki, siyasal ve

¹² Bkz. Mair, "Kavram ve Kavramlar Oluşumu," 235.

¹³ Retrospektif açıdan Arap Baharı olgusu değerlendirilecek olursa, her ne kadar başlangıçta bu halk hareketleri bir "bahar" olarak adlandırılrsa da geline kötu tablo çerçevesinde sanırım "kış" tabirini kullanmak daha doğru olacaktır. Nitekim biz de kimi yazarlar gibi, "Arap Baharı" ifadesinin 2011 olaylarını diğer Arap protestolarından ayırmak amacıyla ve olumlu bir anlam yüklemeden kullanmayı tercih ettik. Bu ifadeyi kullanan yazarlar için bkz. Bkz. Noah Feldman, *The Arab Winter: A Tragedy* (New Jersey: Princeton University Press, 2020), 9; Ayfer Erdoğan, "Electoral and Constitutional Transitions: Tunisia and Egypt," *Middle East Policy* 27, no. 2 (Summer 2020): 53; Burhanettin Duran, "Arap İsyanlarında On Yılın Muhasebesi ve Türkiye'nin Yeri," *Arap Devrimleri: Değişim ve Süreklilik*, ed. Ramazan Yıldırım ve Mahmut Alrantisi (İstanbul: SETA Kitapları, 2021), 10.

¹⁴ Ahmet Gökçen, "2011 Tunus Devriminin Ardından," içinde *Arap Baharı Sonrası Ortadoğu: Bölgesel Dönüşüm ve Reaksiyonlar*, ed. M. Cüneyt Özşahin ve Orhan Battır (İstanbul: Hiperyayın, 2019), 30.

¹⁵ Murat Çemrek ve Zehra Korkmaz Kökdere, "Arap Baharı: Yaza Girmeden Kara Kışta Donakalmak," *Arap Baharı Sonrası Ortadoğu: Kuram ve Siyaset*, ed. Orhan Battır ve M. Cüneyt Özşahin (Ankara: Nobel Yayıncılık, 2019): 6; M. Cüneyt Özşahin, "Arap Baharı ve Demokratikleşme Kuramı," içinde *Arap Baharı Sonrası Ortadoğu: Kuram ve Siyaset*, ed. Orhan Battır ve M. Cüneyt Özşahin (Ankara: Nobel Yayıncılık, 2019), 44.

ekonomik reformlar gerçekleştirileceği vaat edilerek protestolar yatıştırılmaya çalışılmıştır. Bu çerçevede, bir yandan ekonomik yardım ve destek paketleri açıklanmış, diğer yandan anayasal reform süreci başlatılmıştır¹⁶. Birleşik Arap Emirlikleri, Suudi Arabistan, Kuveyt ve Katar’da Arap Baharı protestoları bastırıldığından yeni bir anayasal gelişme yaşanmamıştır ve dolayısıyla bu ülkeler çalışmanın kapsamı dışında tutulmuştur.

2011 devrimleri ve protestoları neticesinde meydana getirilen yeni anayasa ve anayasa değişiklikleri ile Arap Baharı sonrası anayasacılık hareketleri son bulmamıştır. Bölgede siyasal ve hukuki gelişmeler yaşanmaya devam etmesi, anayasal gelişmeleri de beraberinde getirmektedir. Yemen, Suriye¹⁷ ve Libya’da yeni bir anayasa yapımı için müzakereler sürdürülmektedir. Tunus’ta siyasal istikrarsızlığın hâkim olduğu ve hâlâ bir Anayasa Mahkemesinin tesis edilemediği bir durumda, Cumhurbaşkanı Kays Said 2021 yılında olağanüstü hâl ilan ederek devletin temel kurumlarını ortadan kaldırmış ve 25 Temmuz 2022 tarihinde yapılan referandum ile yeni bir anayasa yürürlüğe koyulmuştur. Mısır’da ise 2013 askeri darbe sonrası 2012 Anayasası askıya alınarak 2014 Anayasası yapılmıştır. Ayrıca, Cumhurbaşkanı Sisi, ordunun anayasal rolü ve önemini genişleten ve kendisinin görev süresini uzatan 2019 Anayasa değişikliklerini gerçekleştirmiştir. Ürdün’de 2011 değişikliklerinden sonra 2014, 2016 ve 2022 yıllarında anayasa değişiklikleri gerçekleştirilmiştir. Cezayir’de, 2011 yılında başlatılan anayasal reform süreci nihayet 2016 yılında yapılmıştır. Sonrasında Cumhurbaşkanı Buteflika’nın yeniden adaylığını açıklaması üzerine başlayan Hirak Protestoları neticesinde seçimleri Abdulmecid Tebbun kazanmış ve yeni bir metin olarak 2020 Anayasası yürürlüğe koyulmuştur. Son olarak Sudan’da 2019 yılında gerçekleşen protestolar neticesinde, 2011 olayları sırasında devrilmeyen Ömer Hasan Ahmed el-Beşir ordu darbesiyle koltuğundan alınmış ve Sudan Anayasası’nda 2019 değişiklikleri yapılmıştır. Yine Sudan araştırmanın kapsamı dışında tutulan diğer bir ülkedir.

¹⁶ Rainer Grote and Tilmann Röder, “Prologue: Constitutional Debates in the Arab Spring,” in *Constitutionalism, Human Rights, and Islam after the Arab Spring*, ed. Rainer Grote and Tilmann Röder (New York: Oxford University Press, 2016,) 10.

¹⁷ Suriye’de ise 2012 yılında yeni bir anayasa yayımlanmasına ve anayasacılık açısından bazı iyileştirmeler yapılmasına rağmen bu Anayasa yaşanan iç savaş nedeniyle etkili olamamış ve dikkate alınmamıştır. 2017 yılında bir taslak anayasa metni kamuoyuna sunulmasına rağmen herhangi bir gelişme kaydedilememiştir. Daha sonra yeni bir anayasa tasarısı hazırlanması amacıyla uluslararası toplumun öncülüğünde Cenevre görüşmeleri başlatılmıştır. Suriye’de rejimin, muhaliflerin ve sivil toplumun katıldığı bir Suriye Anayasa Komitesi ilk kez 30 Ekim 2019 tarihinde Cenevre’de toplanmıştır. Görüşmeler hâlâ devam etmektedir.

C. ANAYASAL DEĞİŞİMİN DERECEİ: DEVRİMCİ ANAYASACILIK VE ANAYASAL DEVRİM

Levent Gönenç, anayasal istikrar ve değişiklikte üç ihtimal bulunduğunu belirtir. Birinci ihtimalde, rejim ve anayasa yaşamaya devam eder ve yaşayan rejim içinde anayasa, toplumun çoğunluğu tarafından kabul edilir ve desteklenen bir sosyal sözleşmeye dönüşür. Yazara göre en iyi ihtimal budur. İkinci ihtimalde, rejim ve anayasa yıkılır. Anayasa ya askıya alınır ya da bir yenisiyle değiştirilir. Yazara göre en kötüsü budur. Üçüncü ihtimalde rejim devam eder, ancak anayasa değiştirilir. Yani rejimin temelleri aynı kalırken rejimin şekli kural ve prosedürlerinde bir değişiklik yapılır¹⁸. O halde, Arap Baharı ülkelerinde anayasal değişimin iki farklı formu meydana gelmiştir. Bu formlardan biri, rejimin devrildiği ve anayasanın da ilga edildiği veya askıya alındığı durumdur. Burada yeni bir anayasa yapımı süreci yaşanmıştır. Diğer, rejimin devam ettiği ama anayasanın değiştiği, yani rejimin norm ve ilkelerine dokunulmazken şekli kural ve prosedürlerin değiştiği durumdur. Burada ise anayasa değişikliği karşımıza çıkmaktadır. Nimer Sultany, bu iki formun karşılığı olarak “devrimci anayasa yapımı” ve “reformist anayasa yapımı” kavramlarını kullanmaktadır¹⁹.

Devrimci ve reformist anayasacılık yaklaşımları, temelde anayasal metinlerin yapım süreçlerinin ve içeriklerinin farklılaşmasına dayanmaktadır. Anayasal metinlerin yapım süreci açısından; devrimci anayasacılıkta, egemenin kimliğinde bir değişimin yaşanmasıyla halkın kurucu iktidarı ele geçirdiği ve bunun neticesinde anayasayı yönetici rejimin değil, fakat halkın kendisinin yaptığı bir süreç gerçekleşir²⁰. Reformist anayasacılıkta ise rejimin kontrolü altında yapılan bir anayasa değişikliği prosedürü söz konusudur²¹. Anayasal metinlerin içeriği açısından; devrimci anayasacılıkta devrilen otoriter rejimin unsurlarına karşı bir reddiye ve devrimci sürecin ilke, değer ve ruhuna uygun yeni bir rejim inşası arayışı söz konusu iken; reformist anayasacılıkta, bazı anayasacı gelişmelere rağmen rejimin temel sütunlarının yeni anayasada korunduğu ve

¹⁸ Detaylı bilgi için bkz. Levent Gönenç, *Prospects for Constitutionalism in Post-Communist Countries* (Hague: Kluwer Law International, 2002) 16.

¹⁹ Nimer Sultany, *Law and Revolution: Legitimacy and Constitutionalism after the Arab Spring* (New York: Oxford University Press, 2017) 237.

²⁰ Sultany, *Law and Revolution*, 238.

²¹ Sultany, *Law and Revolution*, 263.

yeniden meşrulaştırıldığı bir anayasal metin gündemdedir. Sonuçta, Gönenç'in en kötü durum olarak belirttiği devrimci anayasa yapımı Tunus, Mısır, Yemen ve Libya'da; reformist anayasa yapımı Bahreyn, Umman, Fas, Ürdün ve Cezayir'de gerçekleşmiştir.

Görüldüğü üzere, araştırma kapsamında ele alınan ülkelerde toplumsal ayaklanma ve protestolar neticesinde bazı ülkelerde devrimci bir süreç bazı ülkelerde reformist bir süreç yürütülmüştür. Anayasa hukuku açısından asıl üzerinde durulması gereken husus, otoriter rejimin alaşağı edilmesiyle yeni bir anayasa yapımına girilen devrimci sürecin incelenmesidir. Devrim, literatürde çok farklı içerik ve tarzda tanımlanmaktadır. Şekli bir tanım yapılacak olursa devrim, mevcut bir rejimin alaşağı edilerek siyasal ve sosyal sistemde radikal bir değişimin meydana geldiği durumlar için kullanılabilir²². Bu minimalist veya şekilci tanımlardan farklı olarak devrimin demokratik olması veya seküler bir özgürlükçü düzeni tesis etmesi gerektiği bakımından içerik yönlü tanımlar da yapılmaktadır²³.

Devrim ve anayasacılık birlikte düşünülmeye başlanıldığı zaman literatürde üst başlık olarak “devrimci anayasacılık²⁴” ve “anayasal devrim” kavramları ileri

²² Devrim, bir isyan (*rebellion*), darbe (*coup*) veya reformdan (*reform*) farklı bir kavramdır. Evrimci değişim, reform ile irtibatlı bir kavramdır. Bkz. Andrew Heywood, *Politics* (Fourth Edition, New York: Palgrave Macmillian, 2013), 85. Ancak, devrimin, kademeli bir süreç içinde gerçekleşmesi de artık kabul edilen bir durumdur. Önemli olan devrimci süreçte radikal bir değişim niyet ve çaba arayışıdır. Dahası devrim, sadece yönetici lider veya grubun iktidarına son verilmesine de eşitlenemez. Bunun ötesinde, siyasal ve toplumsal düzende radikal bir değişim yapılması gerektiği yönünde bkz. Yaprak Gürsoy, “Rejim Değişiklikleri: Otoriterleşme ve Demokratikleşme,” *Karşılaştırmalı Siyaset: Temel Konular ve Yaklaşımlar*, ed. Sabri Sayarı ve Hasret Dikici Bilgin (4. Baskı, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2016), 78-81.

²³ Örneğin Hannah Arendt, gerçek bir devrim için eski düzenden kurtulma ve yeni bir seküler düzenin kurulması doğrultusunda özgürlüğün anayasasının yapılmasını şart koşar. Bkz. Ved P. Nanda, “Revolution, Democracy and the Critical Role of Constitution-Making: Some Preliminary Thoughts,” *Denver University Law Review* 89, Issue 3 (2012): 582. Ayrıca, Joel Colón-Ríos ve Allan C. Hutchinson, mevcut rejimin anayasal veya anayasa dışı yollarla yıkılıp yıkılmadığına bakmaksızın, bir devrimin demokratik olması gerektiğini ileri sürmüştür. Bkz. Joel, Colón-Ríos, and Allan C. Hutchinson, “Democracy and Revolution: An Enduring Relationship?,” *Denver University Law Review* 89, no. 3 (2012): 606, 607.

²⁴ Bu kavramsallaşmanın altında başka kavramsallaştırma girişimleri de ortaya atılmaktadır. Örneğin Andrew Arato, klasik devrim tanımında, hukuki unsur olarak, hukukilik ve meşrulukta kesinti öngörmektedir. Buna ek olarak, siyasal bir unsur olarak devrimci anda siyasal iki gücün iktidar mücadelesi vermesini öngörmektedir. Andrew Arato, zar zor devrim kavramı içine sokulabilen veya kendi devrim tanımının dışında kalabilecek bazı önemli olayları sıralamaktadır. Bu çerçevede; devrimci reform (*revolutionary reform*), dışarıdan dayatılan devrim (*imposed constitutionalism*), kendini sınırlandırıcı devrim (*self-restraint revolution*), devrimsiz kurucu meclis (*constituent assembly without reform*). Arato, dışarıdan dayatılan devrim tipinde meşruluğun kesintiye uğradığı ama hukukiliğin devam ettiği durumlarda ortaya çıkacağını ileri sürer. Bu duruma örnek olarak Polonya, İspanya ve Afrika'yı verir. Bu kavramın anayasacılık ile bağlantısını da “post-egemen anayasa yapımı” senaryosu ile kurar. Bkz. Andrew Arato, “Revolutions and Constitution Making,” in

sürülmektedir. Devrimci anayasacılık, Stephen Gardbaum'un ifadeleriyle, "anayasacı olmayan eski bir rejimden anayasacı bir rejime doğru radikal bir dönüşümü hedefleyen devrimi" anlatan bir kavramdır²⁵. Bu kavram, aslında bir anayasacılık türüdür. Anayasacılığın belirli bir usul ve içerik içinde gerçekleşmesine dair çizilen sınır, bu kavramı diğerlerinden ayırır. Şöyle ki; devrimci anayasacılığı ortaya çıkan iki temel unsur; usul yönüyle devrimci bir sürecin yaşanması ve içerik olarak anayasacı bir düzenin tesis edilmesidir²⁶. Devrimci anayasacılığın aşamaları, genel olarak, eski rejimin iktidarını kaybetmesi ve sonrasında yeni rejimin tesis edilmesi şeklinde ortaya konulabilir. Devrimci ruh ve ilkelere dayanan anayasacı bir düzenin kurulması da genellikle yeni bir anayasanın yapımı ile gerçekleşir. Böylece, devrime hâkim olan ilke ve hedefler, bu yeni anayasada tahkim edilir²⁷. Devrimci anayasacılık, sonuçları itibarıyla farklı şekillerde neticelenebilir. Gardbaum'a göre devrimci anayasacılık, anayasacı girişim tersine çevrilerek *eski düzenin restorasyonu* ile sonuçlanabilir; devrimci ilkelerin sağlamlaştırıldığı ve kurumsallaştırıldığı, ayrıca yeni rejime istikrar ve meşruiyet veren bir anayasanın yürürlüğe konulması ile *başarılı* şekilde gerçekleşebilir; iç savaşın ortaya çıkması gibi nedenlerle yeni rejimin kurulmasındaki *başarısızlık* ile akamete uğrayabilir; son olarak *karşı anayasacı veya anayasacı olmayan düzenlerin* kurulmasıdır²⁸.

Devrimci anayasacılıktan farklı olarak değerlendirilmesi gereken diğer bir kavram, "anayasal devrim"dır. Garry Jeffrey Jacobsohn'a göre anayasal devrim, "anayasacılığın belirli bir siyasette tecrübe edildiği kavramsal prizmada, bir şekilde başarılı olmuş, paradigmatik bir yer değişimi ile karşılaşıldığında var olan" bir kavramdır²⁹. Jacobsohn, anayasal devrim ile ilgili değişimleri dört kategoride inceler. Buna göre *klasik anayasal devrimde* büyük bir değişim ve hızlı bir kesinti vardır; *nominal*

Comparative Constitution Making, ed. David Landau and Hanna Lerner (Cheltenham: Edward Elgar, 2019), 31-41.

²⁵ Stephen Gardbaum, "Revolutionary Constitutionalism," *International Journal of Constitutional Law* 15, no. 1 (2017): 176.

²⁶ Buradan hareketle, devrimci anayasacılık veya elit anayasacılık, her ne kadar sonuç olarak anayasacı bir düzen tesis etmiş olsalar bile devrimci bir an yaşanmadığından devrimci anayasacılık kapsamında değerlendirilemez. Diğer taraftan, içerik olarak anayasacı olmayan devrimler sürecinde meydana getirilen anayasalar, yine devrimci anayasacılık olarak görülemez. Gardbaum, "Revolutionary Constitutionalism," 181.

²⁷ Asem Khalil, "The Enactment of Constituent Power in the Arab World," *Ancilla Iuris*, (2006): 99.

²⁸ Gardbaum, "Revolutionary Constitutionalism," 185.

²⁹ Garry Jeffrey Jacobsohn, "Theorizing the Constitutional Revolution," *Journal of Law and Courts* 2, no.1 (Spring 2014), 13.

anayasal devrimde ise hızlı bir kesinti ve minimum bir değişim söz konusudur³⁰. Hızlı bir kesinti yerine bir *gelişim* (evolution) söz konusu olduğunda değişim minimal ise anayasal devrim yoktur, değişim büyük ise *sessiz bir anayasal devrim* vardır ve bu devrim türü, devrimci siyasal hareketten yoksundur³¹. Anayasal yönelimde paradigmatik değişimin, illegal veya legal bir şekilde yapılması arasında bir fark yoktur. Diğer bir deyişle, bu değişim, mevcut düzen içinde³² veya mevcut düzen yerle bir edilerek gerçekleştirilebilir. Önemli olan değişimin hızı ve derecesidir. Bununla birlikte, hukuki kesintinin yaşandığı örneklerde, keskin bir hukuki kesinti zorunluluğunu takip etmemek gerekir³³. Zaten tam bir hukuki kesintinin ortaya çıkması, istisnai durumları dışarıda bırakırsak mümkün değildir. Nitekim, Nimer Sultany'in haklı bir şekilde vurguladığı üzere, hukuki kesinti (*contunity*) ve hukuki süreklilik (*rupture*) arasında sanıldığının aksine keskin bir çizgi bulunmamaktadır³⁴.

Gardbaum, devrimci anayasacılığın siyasal bir devrim ile irtibatlı anayasacı bir düzene geçişi ifade ettiğini, ancak anayasal devrimin daha çok anayasal yönelimde paradigmatik bir değişim için kullanıldığını belirtmektedir. Buradan yola çıkarak anayasal devrimin öz anlamının anayasal düzen içindeki temel değişim ile ilgili olmasından dolayı anayasal devrimin bu durumlarla sınırlı olması gerektiğini ifade eder³⁵. Yazar, devrimci anayasacılığın, anayasal devrimin ötesine geçtiğini ve bu bakımdan daha geniş bir kavram olduğunu ileri sürmektedir³⁶. Kanaatimizce, Gardbaum'un anayasal devrimleri de içerebileceği yönüyle devrimci anayasacılığın daha geniş bir kavram olduğu tespiti doğru kabul edilebilir. Ancak devrim olgusu nadir yaşanan bir durum olması nedeniyle, "anayasal devrim" pratikte daha sık karşımıza çıkmaktadır. Ancak, Jacobsohn, anayasal devrimi, klasik anlamıyla, devrimci durumları da dahil ederek

³⁰ Jacobsohn, "Theorizing the Constitutional," 3.

³¹ Jacobsohn, "Theorizing the Constitutional," 3.

³² Aynı yönde Arato da meşrulukta kesintinin var olduğu, ancak hukukilikte kesintinin gerçekleşmediği bu durumları kabul etmektedir. Bu radikal değişimin post-devrimci formu için "kendini sınırlandırıcı devrim" kavramını kullanmakta ve bunu post-egemen anayasa yapımı yöntemi ile irtibatlandırmaktadır. Arato, "Revolution and Constitution Making," 44.

³³ Jacobsohn, "Theorizing the Constitutional," 5. Jacobsohn, buna örnek olarak Amerika Birleşik Devletleri ve İrlanda (1922-1937) örneklerini vermektedir. Bu örneklerle, Türkiye'deki 1922-1937 yılları arasında gerçekleştirilen devrim de dahil edilebilir.

³⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz. Sultany, *Law and Revolution*, 130.

³⁵ Gardbaum, "Revolutionary Constitutionalism," 178-179.

³⁶ Gardbaum, "Revolutionary Constitutionalism," 179.

kullanmaktadır. O halde, her iki yazarın kavramsallaştırması, devrimci süreçlerin yaşandığı durumlar üzerinde kesişmektedir. Nitekim, Jacobsohn'a göre Mısır, Libya ve Tunus örnekleri bir *anayasal devrim*, Gardbaum'un için *devrimci anayasacılıktır*. O zaman burada bir karar verilmesi gerekmektedir: Bu kavramlar, birbirleriyle kesişecek şekilde olduğu gibi bırakılmalı mı yoksa iki ayrı yerde konumlandırılmalı mıdır? Gardbaum, bu iki kavramın farklı yerlerde konumlandırılması gerektiğini, böylece parlamentonun egemenliğinden anayasanın üstünlüğüne geçilmesini gösteren İsrail (1992) ve Kanada'da (1982) yaşananlar ile Tunus ve Mısır'da (2011 sonrası) yaşananların farklı bir bağlam içinde gerçekleşmesi nedeniyle ayırt edebilme imkânı vereceğini savunur³⁷. Sanırım, Gardbaum'un görüşünü desteklemek analitik açıdan daha doğru gözükmektedir.

III. ARAŞTIRMANIN AMACI VE ÖNEMİ

Araştırmanın amacı, öncelikle, Arap Baharı sürecinin, Orta Doğu ve Kuzey Afrika ülkelerinin anayasacılık durumlarında yol açtığı anayasal değişimi ortaya koyabilmek, sonrasında bu değişimi anayasacılık perspektifinden değerlendirebilmektir.

Arap Baharı olgusunun, yol açtığı siyasal, hukuki, ekonomik ve sosyal gelişmeler bakımından, Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra yaşanan en önemli süreç olduğu vurgulanmaktadır³⁸. Arap Baharı süreci; sosyolojik, siyasal, uluslararası ilişkiler veya iletişim perspektifinden birçok araştırma ve analize konu olmasına rağmen hukuki (anayasal) açıdan birkaç çalışmada ele alınmıştır. Bu nedenle, Arap Baharı sonrası anayasacılık hareketleri dikkatimizi çekmiş ve bu konuda bir çalışma yapma heves ve heyecanı doğmuştur.

2011 Arap protesto ve ayaklanmaları ve devamında meydana gelen gelişmeler, Arap Baharı'nın belirli bir tarihte sona eren bir *olay* değil, uzun bir döneme vurgu yapan bir *süreç* olarak nitelendirilmesinin daha doğru olduğunu göstermektedir. Sürecin devam etmesi nedeniyle, devletlerin anayasal düzenleri hakkında dahi kesin sonuçları söylemek

³⁷ Gardbaum, "Revolutionary Constitutionalism," 179.

³⁸ Rainer Grote and Tilmann J. Röder, "Prologue: Constitutional Debates in the Arab Spring," in *Constitutionalism, Human Rights, and Islam after the Arab Spring*, ed. Rainer Grote, Tilmann J. Röder (New York: Oxford University Press, 2016) 6.

için erken bir dönem olabilir. Ancak, bu sürecin başlamasının üzerinden on iki yıl geçmiştir. Bu zaman zarfında yeni halk hareketleri (Cezayir’de 2019 Hirak protestoları), darbeler (2013 Mısır ve 2019 Sudan) ve bunların bir yansıması olarak yeni anayasalar (2020 Cezayir Anayasası ve 2022 Tunus Anayasası) yapılmıştır. Bu nedenle, çalışma kapsamında ele alınan ülkelerde meydana gelen yeni gelişmelerin değerlendirilmesi ve bunların da hesaba katılarak yeni değerlendirilmelerin yapılması gereklidir. Örneğin, önemli ve çok yeni bir gelişmeye değinecek olursak Tunus’ta 2014 Anayasası, yapım süreci ve içeriği bakımından bölgesel ve uluslararası çapta övgüler almasına ve diğer bölge ülkeleri açısından örnek gösterilmesine rağmen, 2021 yılında Cumhurbaşkanı Kays Said tarafından askıya alınmış ve devam eden süreçte 2022 Tunus Anayasası referandum ile kabul edilmiştir. Uluslararası literatürde dahi hiçbir makale veya kitapta bu süreci değerlendiren bir çalışmaya rastlamak mümkün değildir³⁹. Hatta bildiğimiz kadarıyla, Mısır’da gerçekleştirilen 2019 Anayasa değişikliklerini temel araştırma sorusu olarak inceleyen sadece tek bir makale söz konusudur⁴⁰. Dolayısıyla, Arap Baharı sonrası anayasacılık hakkında yapılan bu çalışma, yeni anayasal gelişmelerin aktarılması ve bunlar ile birlikte yeniden bir değerlendirmenin yapılması suretiyle konunun hem güncelliğinin korunması hem konuya özgün bir katkı sunulması amaçlanmaktadır.

Türkiye’de, *Arap Baharı sonrası* anayasal gelişmeler hakkında anayasa hukuku perspektifinden hazırlanan ne bir yüksek lisans ne bir doktora tezi bulunmaktadır. Arap Baharı olgusu üzerine uluslararası ilişkiler, ekonomi, siyaset bilimi, sosyoloji, iletişim ve medya gibi alanlarda birçok araştırma yapılmış olmasına rağmen, başta anayasa hukukçuları -birkaç istisna dışında- olmak üzere hukuk bilimi araştırmacıları tarafından gereken ilgi gösterilmemiştir. Türkiye’de Arap Baharı sonrası anayasacılık ile ilgili araştırmalar; Tunus’ta anayasa yapım sürecine odaklanmaktadır⁴¹. Bu çalışmalar dışında,

³⁹ Tunus’ta Cumhurbaşkanı Kays Said tarafından alınan olağanüstü hal tedbirleri ve bu süreçte kabul edilen 2022 Tunus Anayasası hakkında Türkiye’de yayımlanan ilk ve tek hakemli makale, tarafımızca yayımlanmıştır. Makale için bkz. Sezgin Baş, “Tunus Cumhurbaşkanı Kays Said’in Anayasal Politikası: 2022 Anayasa Referandumu,” *Akdeniz Havzası ve Afrika Medeniyetleri Dergisi*, 4, Sayı 2 (2022): 57-71.

⁴⁰ Gianluca Paolo Parolin, “Drifting Power Relations in the Egyptian Constitution: The 2019 Amendments,” *DPCE Online* 44, no. 3 (2020): 3175-3190.

⁴¹ Söz konusu çalışmalar için bkz. Murat Tümay, *Demokratik Anayasa Yapımı Dinamikleri – Tunus Örneği* (Ankara: Yetkin Yayınları, 2016; Sinem Yargıç, “Constitution Making After Jasmine Revolution: The Case of Tunisia,” *Bahçeşehir Üniversitesi Hukuk Fakültesi Kazancı Hakemli Hukuk Dergisi* 101-102, (Ocak-Şubat 2013): 67-88; Serkan Köybaşı, “Yeni Tunus Anayasası’nın Yazım Süreci ve Sürecin Sonuca Yansıması,” in *Prof. Dr. Feridun Yenisey’e Armağan*, Cilt 2, (İstanbul,

uluslararası ilişkiler uzmanları tarafından Mısır Anayasaları (2012, 2014) hakkında kaleme alınan birkaç makale bulunmaktadır⁴². Arap baharı sonrası geçiş sürecinde, geçiş adaleti ve insan hakları söylemine ilişkin makaleler de son dönem yayımlanan çalışmalar olarak dikkat çekmekte ve Türkiye’deki literatüre katkı sunmaktadırlar⁴³.

Türkiye’de karşılaştırmalı metot veya örnek olay metodu ile hazırlanan doktora tezleri, monografi eserler veya makaleler, çoğunlukla, Avrupa ülkelerinin anayasalarını tercih etmektedir veya Avrupa ülkelerinin anayasal sistemlerinde yer alan veriler ile desteklenmektedir⁴⁴. Bu çalışma ise anayasacılığın temel unsurlarının Arap anayasalarında nasıl düzenlendiğine yer vererek farklı bir perspektiften anayasa hukuku literatürüne mütevazı bir katkı sunmayı hedeflemektedir⁴⁵. Bu farklılık, araştırmayı Türkiye’de özgün kılan hususlardan biridir.

Beta Yayıncılık, 2014); Abdurrahman Tekin ve Ömer Temel, “Political And Constitutional Developments in Tunisia And Egypt in the aftermath of the Arab Spring,” *Law and Justice Review*, Year 10, Issue 19 (2019): 193-239.

⁴² Bu çalışmalar için bkz. Abdullah Aydoğan Kalabalık, “Mısır’da Değişim Süreci ve Anayasa Arayışı,” *SETA Analiz*, Sayı 66, (Şubat 2013); İsmail Numan Telci, *Mısır’da Askeri Darbe Sonrası Süreç ve Yeni Anayasa* (İstanbul: SETA Kitapları, 2014).

⁴³ Melek Saral’ın bu çalışmaları için bkz. Melek Saral, “Transitional Process and Human Rights Developments in the MENA Region: The Cases of Egypt and Tunisia,” *Gaziantep University Journal of Social Sciences* 20, no. 2 (2021): 777-789; Melek Saral, “Emerging Human Rights Discourses in Post-Uprising Egypt,” *Ortadoğu Etüdleri* 13, no. 2 (2021): 287-311; Melek Saral, “The Protection of Human Rights in Transitional Tunisia: Capacity, Willingness and Capacity-Building,” *Muslim World Journal of Human Rights* 16, no. 1 (2019): 1-26.

⁴⁴ Örneğin Kemal Gözler, *Anayasa Hukuku Genel Esaslar* adlı ciltli kitabında tamamen Avrupa ülkelerine dair örnekleri sunmuştur. Bkz. Kemal Gözler, *Anayasa Hukukunun Genel Teorisi* (Cilt I-II, Bursa: Ekin Yayınevi, 2011). Bir başka örnekte Abdülsamet Güller, Türkiye ve Fransa arasında Cumhurbaşkanlığı Kararnamelerini kıyas eden bir doktora tez çalışması yapmıştır. Bkz. Abdülsamet Güller, *Cumhurbaşkanlığı Kararnameleri Türkiye ve Fransa Mukayesesi* (Ankara: Yetkin Yayınları, 2020). Bir başka örnek için bkz. Volkan Aslan, *Anayasa Hukukunda ve Türkiye’de Devlet Başkanının Kararname Yetkisi* (İstanbul: On İki Levha Yayıncılık, 2020). Son olarak bkz. Barış Bahçeci, *Karşılaştırmalı Hukukta ve Türkiye’de Devlet Başkanının Veto Yetkisi* (Ankara: Yetkin Yayıncılık, 2008).

⁴⁵ Bu çalışmada ortaya koymaya çalışılan Arap anayasacılığı perspektifinin bir ön denemesi, Nisa Özcan ile birlikte yazdığımız “çift meclis” sistemine ilişkin çalışmada yapılmıştır. Çift meclis sistemi, Orta Doğu ve Kuzey Afrika ülkelerinde yaygın bir şekilde uygulanmaktadır. Ancak, çift meclis sistemi, Orta Doğu ve Kuzey Afrika bağlamında, parlamento çoğunluğunun dengelenmesi ve kaliteli bir demokrasi işlevi yerine, yürütme organının atama yetkileriyle parlamento kontrol etmesi ve parlamentonun bölünmesi ve yavaşlatılması sonucunu doğurmuştur. Böylece Orta Doğu ve Kuzey Afrika’da zaten güçsüz olan parlamento kurumu, daha da etkisizleştirilmiş, güçsüzleştirilmiş ve yürütme karşısında bir denge ve denetim işlevi göremez hale gelmiştir. Bu çalışma için bkz. Sezgin Baş ve Nisa Özcan, “Avrupa ve Orta Doğu Uygulamaları Perspektifinden Çift Meclis Sisteminin Türkiye Açısından Uygulanabilirliği,” *Akdeniz Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 12, Sayı 1 (2022): 203-236.

IV. ARAŞTIRMANIN METODU

Araştırma sorusunun cevaplanmasında kullanılacak temel metot, karşılaştırmalı örnek olay çalışması (*comparative case study*) olarak nitelendirilebilir. Delwyn Goodrick'e göre karşılaştırmalı örnek olay çalışmaları, "ortak bir amaç veya hedefi paylaşan iki veya daha fazla vakadaki benzerliklerin, farklılıkların ve örüntülerin analizini ve sentezini içerir"⁴⁶. Karşılaştırmalı örnek olay çalışması, aslında örnek olay yaklaşımı ile karşılaştırmalı yaklaşımın birlikte kullanımından doğan bir metot olarak değerlendirilebilir⁴⁷. Dolayısıyla bu metot, bir taraftan her bir örnek olayın kendi özgünlüğü bağlamında derinlemesine incelenmesi imkanını sağlarken, diğer taraftan diğer örnek olaylar ile benzerlik ve farklılıkları ortaya koyma ve bunlar arasında belirli çıkarımlar yaparak genellemeleri kontrol etme ve formüle etme zeminini sunar⁴⁸. Karşılaştırmalı örnek olay çalışmasından elde edilen sonuçlar, kesinlikten (*definitive*) ziyade keşifsel/bulgusal (*heuristic*) niteliktedir⁴⁹.

Arap Baharı sonrası anayasacılık çalışmasının da yukarıda ifade edilmeye çalışılan karşılaştırmalı örnek olay metodu çerçevesinde yürütüldüğü söylenebilir. Araştırmanın birinci bölümünde Arap Baharı öncesi anayasacılık incelenmiştir. Bu inceleme her ne kadar Arap anayasacılığına dair genellemeler ve tümevarımsal çıkarımlar içermesine rağmen Arap Baharından etkilenen dokuz ülkenin kendi özellik ve koşulları çerçevesinde incelenmesi nedeniyle örnek olay çalışması kapsamında ele alınmıştır. Araştırmanın ikinci bölümünde, anayasa yapım sürecinin geçiş süreci hesaba katılarak

⁴⁶ Delwyn Goodrick, "Comparative Case Studies," *Unicef Methodological Briefs Impact Evaluation* No. 9, September 2014, 1. <https://www.unicef-irc.org/publications/754-comparative-case-studies-methodological-briefs-impact-evaluation-no-9.html#:~:text=Comparative%20case%20studies%20involve%20the,work%20or%20fail%20to%20work.> (10.09.2023).

⁴⁷ C. G. Knight, "Human-environment relationship: Comparative case studies," in *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences*, ed. Smelser NJ, Baltes PB (Oxford: OUP, 2001), 7040.

⁴⁸ Marcelo Parreira do Amaral, "Comparative Case Studies: Methodological Discussion," in *Landscapes of Lifelong Learning Policies across Europe*, ed. Benasso, S., Bouillet, D., Neves, T., Parreira do Amaral, M. (Cham: Palgrave Macmillan, 2022), 42; Knight, "Human-environment relationship," 7039.

⁴⁹ Knight, "Human-environment relationship: Comparative," 7039.

incelenmesi ve değerlendirilmesi gerekli olduğundan⁵⁰ örnek olay, ancak sonrasında karşılaştırmalı bir yaklaşımla anayasa yapım sorunları ele alındığından *karşılaştırmalı* bir yaklaşımı gerektirmiştir. Araştırmanın son bölümünde ise Arap Baharı sonrası anayasal değişim ele alındığından *karşılaştırmalı* metot önem arz etmiştir. Bu bölümde karşılaştırma, bir yönüyle halk ayaklanmalarının gerçekleştiği ülkeler arasında; diğer bir yönüyle Arap Baharı öncesi anayasacılık ile Arap Baharı sonrası anayasacılık arasında yapılabilir. Böylece, karşılaştırmalı metodun kullanımı ile Arap Baharı öncesi anayasacılık durumu ile Arap Baharı sonrası durum arasında kural, kurum ve ilkeler düzeyinde nasıl bir değişimin meydana geldiğinin ve hangi ülkenin, anayasacılığın ilke ve kurumlarını daha çok benimseyen düzenleme ve değişiklikler yaptığının tespiti ortaya konulur. Dolayısıyla bu araştırma, Arap anayasacılığının yönelimi hakkındaki genel ve tümevarımcı açıklamalara bir katkı sunma arayışını ifade etmektedir. Dahası, Vicki C. Jackson’a göre karşılaştırmalı yaklaşımın amaçların biri de diğer sistemlerin daha iyi öğrenilmesini ve anlaşılmasını geliştirmektir⁵¹. Aynı şekilde Ran Hirschl “diğer ülkelerin anayasal düzenlerine duyulan merakın karşılaştırmalı çalışmalarda esaslı bir metodolojik değer” olduğunu belirtir⁵². Nitekim bu araştırma, Türkiye’de Arap anayasacılığının anlaşılmasına dair hazırlanan ilk ve tek kapsamlı anayasa hukuku çalışmasıdır. Vicki C. Jackson’a göre karşılaştırmalı örnek olay çalışmaları, aynı veya benzer konuların farklı anayasal sistemlerde nasıl düzenlendiğini ortaya koyarak karşılaştırmalı bir perspektifler seti sağlar⁵³. Jackson; Jeffrey Goldsworthy’nin altı ülkede anayasal yorum üzerine yoğunlaştığı *Interpreting Constitutions: A Comparative Study* adlı çalışmasını başarılı bir

⁵⁰ Arap baharı ülkeleri her en kadar birçok açıdan benzerlik gösterse de bağlamlar, hiçbir zaman ortamın etkisinin dikkate alınmayacağı bir düzeye inmez. Diğer bir deyişle, araştırmacı bağlamsal değişkenleri çıkarımlarından dışlayamayacağından her bir bağlamın özel olarak incelenmesi önemlidir. Bkz. Donatella Della Porta, “Karşılaştırmalı Analiz: Vaka Yönelimliye Karşı Değişken-Yönelimli Araştırma,” içinde *Sosyal Bilimlerde Yaklaşımlar ve Metodolojiler: Çoğulcu Bir Perspektif*, ed. Donatella Della Porta ve Michael Keating, çev. Sabri Gürses (İstanbul: Küre Yayıncılık, 2015), 261.

⁵¹ Vicki C. Jackson, “Methodological Challenges in Comparative Constitutional Law,” *Penn State International Law Review* 28, no. 3 (2010): 319.

⁵² Ran Hirschl, “From Comparative Constitutional Law to Comparative Constitutional Studies,” *International Journal of Constitutional Law* 11, Issue 1 January (2013): 10. Bu makalenin Serkan Yolcu tarafından yapılan Türkçe çevirisi için bkz. Ran Hirschl, “Karşılaştırmalı Anayasa Hukukundan Karşılaştırmalı Anayasa Çalışmalarına,” çev. Serkan Yolcu, *Anayasa Hukuku Dergisi* 6, no. 11 (2017): 227-242

⁵³ Vicki C. Jackson, “Comparative Constitutional Law Methodologies,” in *Oxford Handbook of Comparative Constitutional Law*, ed. Michel Rosenfeld and András Sajó (New York: Oxford University Press, 2012), 65.

karşılaştırmalı örnek olay çalışması olarak göstermektedir⁵⁴. Arap Baharı sonrası anayasacılık çalışması da belirli anayasal temalar etrafında dokuz ülkenin anayasal perspektiflerini yansıtan bir çalışmadır.

Araştırma yürütülürken, ilgili konunun ülke örneklerinin sırasıyla ele alınması, yani aralarındaki farklılık ve benzerliklere yahut bir politika veya amacın gerçekleşme derecelerine bakılmaması durumunda, karşılaştırmalı metodu kullandığı söylenemez. Karşılaştırmalı metot, “olaylar arasında anlamlı benzerlikler ve zıtlıklara odaklanarak kavram oluşumunda merkezi bir işleve sahiptir” ve yeni hipotezlerin tümevarımsal keşfine ve teori inşasına katkıda bulunur⁵⁵. Karşılaştırmalı metot, uygun şekilde kullanılarak sistematik bir karşılaştırma sunması durumunda, “yarışan açıklamalar arasında karar vermeye katkı sunar”⁵⁶. Ayrıca karşılaştırmalı metot, belirli bir model veya kavramlar dizisinin doğru/gerçekçi bir şekilde bu olayları aydınlatıp aydınlatmadığını gösterme amacıyla analiz yapmaya uygundur⁵⁷. Bunun da ötesinde, ilişkili varyasyonların sistematik incelemesi yoluyla nedensel analizin yapılması imkânı vardır⁵⁸. “En farklı” ve “en benzer” sistem dizaynlarında olay sayısını arttırmak, nedensel analizi veya genellemeleri kuvvetlendirecektir⁵⁹. Ancak araştırmaya daha fazla olay katmak, büyük olasılıkla daha zayıf veri niteliği, daha kayıp gözlemler ve daha büyük kavramsal eşdeğerlik sorunlarına yol açabilecektir⁶⁰. Nitekim, yaptığımız araştırmaya da birçok olay ve konu dahil edildiğinden bu tehlike burada da geçerlidir. Ancak, diğer taraftan, çalışmaya az sayıda vaka eklemek, hiç şüphesiz nedensel sonuçlar için daha zayıf bir temel sağlayacaktır⁶¹. Neticede, Günter Frankenberg’in önemli bir şekilde ifade ettiği

⁵⁴ Jackson, “Comparative Constitutional Law Methodologies,” 65.

⁵⁵ David Collier, “The Comparative Method”, in *Political Science: The State Of Discipline II*, ed. Ada W. Finifter (American Political Science Association, 1993), 105.

⁵⁶ Lijpart’tan aktaran Collier, “The Comparative Method,” 106.

⁵⁷ Collier, “The Comparative Method,” 106. Örneğin, devrimci sürecin yaşandığı ülkelerde kurucu iktidarın sınırsız olduğuna dair ortaya konulan genel varsayım, Arap devrimleri için test edilebilir. Nitekim, Arap Baharı olgusu, kurucu iktidarın pratikte sınırsız olmadığını ortaya koymuştur. Konu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Sultany, *Law and Revolution*, 289-320.

⁵⁸ Collier, “The Comparative Method,” 108.

⁵⁹ Knight, “Human-environment relationship: Comparative,” 7040; Collier, “The Comparative Method”, 112.

⁶⁰ Philippe Schmitter, “Sosyal ve Politik Araştırma Tasarımı,” içinde *Sosyal Bilimlerde Yaklaşımlar ve Metodolojiler: Çoğulcu Bir Perspektif*, ed. Donatella Della Porta ve Michael Keating, çev. Sabri Gürses (İstanbul: Küre Yayıncılık, 2015), 331.

⁶¹ Bkz. Collier, “The Comparative Method”, 112.

üzere karşılaştırma ister az ister çok vakayı temel alsın, araştırmacı “tamamlanmamış bir bilgiye veya bütün bilişsel kontrolden daha azına sahip olacaktır”⁶².

Karşılaştırmalı çalışmalarda çok çeşitli yaklaşımlar bulunmaktadır, diğer hukuk araştırmalarında karşımıza çıktığı gibi. Vicki C. Jackson, bu yaklaşımları sınıflandırıcı, tarihsel, normatif, fonksiyonel ve bağlamsal olarak sıralamıştır. Arap Baharı sonrası anayasacılık çalışması, karşılaştırmalı çalışmalara hakim yaklaşım olan *fonksiyonel yaklaşım* olarak nitelendirilebilir. Jackson’a göre fonksiyonel yaklaşım ile yazarlar,

“birçok anayasal sistemde var olan kurumları tanımlayabilirler ve onların fonksiyonlarını keşfedebilirler; veya bazı toplumlarda anayasalar ve anayasal kurumlar veya doktrinler tarafından uygulanan bir veya daha çok fonksiyonu tanımlayabilirler; yahut uygulanan bir fonksiyonun gerçekten geçerli bir fonksiyon olup olmadığı analiz edilebilir veya bu fonksiyonun başka yerde nasıl uygulanacağını veya uygulanıp uygulanmayacağını analiz edebilirler”⁶³.

Fonksiyonel çalışmalar, herhangi bir normatif önerme kaygısı gütmeyen pozitivist nitelikte olabileceği gibi olması gereken düzenlemelere yönelik normatif karakterde de bulunabilir⁶⁴.

Karşılaştırmalı anayasa hukuku veya anayasal çalışmalar, doğası ve metodolojisi itibarıyla karşılaştırmalı hukuktan bazı yönleri itibarıyla farklıdır ve daha geniş olma eğilimi taşımaktadır⁶⁵. Anayasa hukuku, diğer sosyal bilim alanları ile kısmen ortak alanlar taşımaktadır. Bu doğrultuda birçok hukukçu ve siyaset bilimci, karşılaştırmalı anayasa hukukunun sosyoloji, siyaset ve ekonomi gibi diğer disiplinlerin yaklaşım ve

⁶² Günter Frankenberg, “Comparing constitutions: Ideas, ideals, and ideology—toward a layered narrative,” *International Journal of Constitutional Law* 4, issue 3 (July 2006): 441.

⁶³ Jackson, “Comparative Constitutional Law Methodologies,” 62.

⁶⁴ Jackson, “Comparative Constitutional Law Methodologies,” 62.

⁶⁵ Stephen Gardbaum, “How Do and Should We Compare Constitutional Law?,” in *Comparing Comparative Law*, Ed: Samantha Besson, Lukas Heckendorn and Samuel Jube (Swiss Institute of Comparative Law, 2016), 19. Karşılaştırmalı anayasa hukukunun, ayrı bir disiplin olarak ele alınması gerektiği ve asıl sorununun metodolojisi olduğu yönünde bkz. Serkan Yolcu, “Anayasacıların Karşılaştırma Sorunu: Karşılaştırmalı Anayasa Hukuku Nedir, Ne Değildir?”, *Türkiye Barolar Birliği Dergisi* 147, (2020): 43, 44.

literatürleri de dâhil edilerek çalışılması gerektiğini vurgulamaktadır⁶⁶. Çünkü, Gardbaum’un belirttiği üzere, “karşılaştırmalı anayasa hukukunun belirli amaçlarını, rollerini ve kullanımlarını işletebilmesi için hukukun ve mahkemelerin ötesine geçmesi gereklidir”⁶⁷. Bu araştırmanın yazarı, Ran Hirschl’nin sebatla savunduğu sosyal bilimlerin karşılaştırmalı anayasal çalışmalara dahil edilmesi gerektiği fikrini desteklemektedir. Ancak, bu araştırmanın bu bakımdan kısır kaldığını itiraf etmek gerekir.

Arap Baharı sonrası anayasacılık çalışmamızda, Arap Baharı sonrası anayasal değişimin ortaya konulması ve mevcut hukuki durumun tespitinin yapılması bakımından açıklayıcı (*explanatory*) metodun kullanıldığı söylenebilir. Açıklayıcı metot, hukuk araştırmalarında kullanılan genel metot olarak belirli hukuk doktrinlerinin sistematik tanımını ve açıklanmasını ifade eder⁶⁸. Diğer bir deyişle, hukuk araştırmaları, kavramlarının açıklanması, analizi ve işletilmesi ile ilgilidir. Bu metotta araştırmanın temel konusu; mevzuat, yargı kararları ve doktrinde ileri sürülen görüşler etrafında irdelenerek hukukun ne olduğu ortaya koyulur⁶⁹. Literatürde bu metot, “doktriner hukuk araştırması” veya “black-letter-law” olarak adlandırılır⁷⁰. Arap Baharı süreci anayasacılığının değerlendirildiği bölümlerde temel olarak açıklayıcı metot tercih edilmesine rağmen “hangi anayasal dizayn veya doktrinlerin normatif olarak değerli sonuçlar üretmeye daha uygun olduğunun tanımlanmasına uğraşılması⁷¹” anlamında normatif değerlendirmeler de içermektedir. Nitekim, değerlendirme ve normatif tavsiyeyi destekleyen normatif yapı (*normative framework*) çalışmanın kaygısını güttüğü hedeflerden biridir. Hans Kelsen’in, bilimin olgusal ve normatif yönlerini tamamen

⁶⁶ Antonia Baraggia, “Challenges in Comparative Constitutional Law Studies: Between Globalization and Constitutional Tradition”, *Law and Method*, 2017, 10; Gardbaum, “How Do and Should We Compare,” 19; Hirschl, “From Comparative Constitutional Law,” 7.

⁶⁷ Gardbaum, “How Do and Should We Compare,” 19-20. Aynı yönde bkz. Frankenberg, “Comparing constitutions,” 451.

⁶⁸ Paul Chynoweth, “Legal Research,” in *Advanced Research Methods in The Built Environment*, ed: Andrew Knight and Les Ruddock (Oxford: Blackwell Publishing, 2008), 37. Açıklayıcı ve normatif hukuk metotları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Anne Ruth Mackor, “Explanatory Non-Normative Legal Doctrine. Taking the Distinction between Theoretical and Practical Reason Seriously,” in *Methodologies of Legal Research: Which Kind of Method for, What Kind of Discipline*, ed. Mark Van Hoecke (Oxford: Hart Publishing, 2011), 45-70.

⁶⁹ Chynoweth, “Legal Research,” 32.

⁷⁰ Sanne Taekema, “Theoretical and Normative Frameworks for Legal Research: Putting Theory into Practise,” *Law and Method* (February 2018) 2; Chynoweth, “Legal Research,” 29.

⁷¹ Jackson, “Comparative Constitutional Law Methodologies,” 62.

ayırarak birbirlerini etkileyen bir geçişi yasaklayan yaklaşımının hukukun ve dolayısıyla toplumsal yaşamın bazı yönlerini ihmal ettiğini düşünüyoruz. Kelsen’in aksine, olgular dünyası ile normlar dünyası arasındaki bağlantı önemlidir⁷². Sanne Taekema bu bağlantıyı şu şekilde açıklamaktadır:

“Pragmatik bir perspektiften bakıldığında, naturalizmden çıkarılacak önemli bir başlangıç noktası, insanların normatif olan sosyal pratikler ile kaçınılmaz bir şekilde ilişki içinde olduğu temel anlayışdır. Daha özel olarak, insanların amaçsal eylemi, bir noktaya, yani pratiklerin yöneldiği bir ideale veya değere sahip pratikler üretir. Bu tarz bir natüralizmi karakterize etmenin bir yolu, insanların sosyal ve amaçsal doğasının, ideal yönelimli sosyal pratikleri insan yaşamının doğal olarak ortaya çıkan bir parçası haline getirdiği önermesidir. Hukuk bu ideal yönelimli sosyal pratiklerden bir tanesidir ve onun değer yönelimli niteliği olmaksızın anlaşılması zordur. Bu nedenle, (bir normatiflik biçimi olarak) olguların ve değerlerin hukuk ile ilişkili olduğunun bir yolu, hukukun, insanların değerleri gerçekleştirmeye çalıştığı, doğal olarak ortaya çıkan bir pratik olma özelliğinden kaynaklanmaktadır. ... Dolayısıyla, ilmin olgusal ve normatif yönleri arasında kurulan önemli bir irtibat, bağlam için gereklidir: pratikte bu değerlerin somut takibini yapmadan, yani değerlerin kullanıldığı olgusal bağlamları anlamadan değerleri anlayamayız.⁷³”

Araştırmada karşılaştırma düzeyi (hukuk doktrininin kavramsal yapısı, kurallar, ilkeler, davalar) bakımından⁷⁴ anayasal kurallar tercih edilmiştir. Bu durum, aslında bu çalışmayı metinsel analiz kategorisine dahil etmektedir. Metinsel analiz anayasacılıktaki ilerlemenin nihai olarak anayasal metinlerde yansımalarının görüleceğinin bilinmesi bakımından değerli bir başlama noktasıdır, gereklidir ve temeldir⁷⁵. Ancak bu analiz

⁷² Taekema, “Theoretical and Normative Frameworks,” 13.

⁷³ Taekema, “Theoretical and Normative Frameworks,” 13.

⁷⁴ Bkz. Mark Van Hoecke, “Preface,” in *Methodologies of Legal Research: Which Kind of Method for, What Kind of Discipline*, ed. Mark Van Hoecke (Oxford: Hart Publishing, 2011), vi.

⁷⁵ Bkz. Alex Tschentscher, “Comparing Constitutions and International Constitutional Law: A Primer” 10 February 2011, 7. Available at SSRN https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1502125 (15.09.2023).

düzeyi, anayasal kuralların hukuk sistemi ve siyasal sistem içindeki gerçek uygulamasını vermediğinden anayasal düzenin gerçek resminin tamamını veremeyecektir⁷⁶.

V. ARAŞTIRMANIN SINIRLARI VE PLANI

Bu araştırmanın yapılmasının bazı sınırları ve zorlukları bulunmaktadır. Araştırmayı zorlaştıran hususlardan biri, Türkiye’de, Avrupa ve Amerika anayasacılığı hakkında oldukça ayrıntılı çalışmalar bulunmasına rağmen, Orta Doğu anayasacılığı hakkında bir literatürün oluşmamasıdır. Örneğin Fransa’nın anayasal düzeni hakkında Türkiye’de yayımlanmış birçok eser bulunmaktadır⁷⁷. Keza birçok doktora tezinde Fransız anayasal düzenine ilişkin kurum ve değerler çalışmakta ve bu verilerden faydalanılmaktadır. Ancak, uluslararası literatürde dahi Arap Baharı ülkelerinin hükümet sistemleri tipolojisine dair temel nitelikte bir çalışmaya tarafımızca rastlanılmamıştır. Ancak; Finlandiya, Macaristan, Brezilya ve İrlanda’nın hükümet sistemleri hakkında dahi, ayrıntılı analiz ve kategorizasyon çalışmaları bulunmaktadır.

Bir diğer zorluk veya sınır, Arapça diline hakimiyetimin olmamasından kaynaklanmıştır. Arap Baharı sonrası anayasacılık literatürünün çoğunluğu İngilizce kaynaklardan oluşmakta ve temel anayasal metinler de İngilizceye çevrilmiştir. Bu açıdan İngilizce dilinde devasa bir literatür olduğundan Arapça olarak yayımlanan çalışmalara bakmamak doğrudan büyük bir eksiklik değildir. Nitekim birçok Batılı araştırmacı, Arapça’yı bilmeksizin bu çalışmaları yürütmüştür. Bununla birlikte, özellikle bölgeye hâkim araştırmacıların bakış açılarına ulaşamamak, anayasal süreçlerle bağlantılı bağlamın yanlış değerlendirilmesine yol açabilme tehlikesini barındırmaktadır. Bu nedenle, özellikle İngilizce literatür analiz edilirken dahi, bölge araştırmacılarının gözlem ve analizlerine ayrı bir özen ve önem atfedilmiştir. Dil problemi özellikle, Arap Baharı öncesi anayasacılık çalışmaları için geçerlidir. Çünkü birçok anayasal ve kanuni metin, mahkeme kararı, araştırma ve analiz, Arapça veya Fransızca dilinde yayımlanmıştır⁷⁸.

⁷⁶ Tschentscher, “Comparing Constitutions,” 7.

⁷⁷ Sadece son dönemde çıkan iki eser için bkz. Mehmet Rıfat Tınç, *Fransız Anayasa Hukuku Tarihçe & Kurumlar* (İstanbul: Legal Yayıncılık, 2020); Hamza Mazlum, *Fransız Hukuku Işığında Temel Hak ve Özgürlükler Hukuku* (İstanbul: Legal Yayıncılık, 2022).

⁷⁸ Bu realiyeti bir hatıra ile taçlandırmak gerekirse; Prof. Dr. Mehmet Turhan’ın oturum başkanı olduğu bir ulusal bildiri toplantısında Mehmet Turhan, doktora tez konusunun belirlenmesi aşamasında,

Diğer taraftan, Arap Baharı sonrası anayasacılık için araştırmalar yapılırken, bu çalışmalarda anayasal değişim temel sorun olarak incelendiğinden birçok çalışmada makalenin veya kitabın belirli bir bölümü Arap baharı öncesine ilişkin değerlendirmeler içermektedir. Bu durum Arap Baharı öncesi anayasacılığı aydınlatmaya katkı sunmaktadır.

Bu araştırma, doğal olarak birçok açıdan sınırlandırılmıştır. Öncelikle Arap Baharı sonrası anayasacılık eğilimleri hakkında genel bir yargıya varabilmek, yani bölgedeki anayasal değişimin resminin tamamını görebilmek amacıyla Arap Baharı sürecinde anayasal değişime uğrayan ülkelerin neredeyse tamamı dahil edilmiştir. Buna rağmen, bu çalışmada Suriye 2012 Anayasası ve ilerleyen dönemde gerçekleşen yeni anayasa yapımı görüşmeleri (Cenevre Müzakereleri), ayrıca 2019'da ordu darbesi sonrasında anayasası değiştirilen Sudan Anayasası kapsam dışında bırakılmıştır. Dahası, herhangi bir anayasal değişime uğramayan Suudi Arabistan, Kuveyt ve Katar gibi Orta Doğu ülkeleri, çalışmanın kapsamına dahil edilmemiştir. Neticede araştırmada ele alınan ülkeler olarak Tunus, Mısır, Yemen, Libya, Bahreyn, Ürdün, Fas, Cezayir ve Umman belirlenmiştir.

Araştırmanın kapsamı ülke olarak sınırlandırıldığı gibi temel konu başlıkları itibarıyla da sınırlandırılmıştır. Arap Baharı sonrası anayasal değişimin incelenmesi; anayasa yapım süreci, din-devlet ilişkileri, temel hak ve hürriyetler, hükümet sistemi ve anayasal denetim konuları çerçevesinde gerçekleştirilecektir. Bu temaların seçilmesinin nedeni, öncelikle bu alanlarda yapılan incelemelerin bir anayasacılık eğiliminin tespiti bakımından oldukça önemli veriler sunmasıdır. İkinci olarak bu konular, anayasa yapım sürecinde hararetli tartışmalara yol açan en önemli konular ve anayasal değişimin yaşandığı en derin alanlardır. Hatta son bölümde ele aldığımız din-devlet ilişkileri, hükümet sistemleri veya anayasal denetim gibi konular, hiç şüphesiz daha derin bir incelemeyi gerektirmekte, dolayısıyla başka tez çalışmalarının konusu için oldukça elverişlidirler.

Araştırma planına genel olarak bakacak olursak; araştırmanın birinci bölümünde, Orta Doğu ve Kuzey Afrika ülkelerinin Arap Baharı öncesindeki anayasal tarihi

Hocasına, Orta Doğu anayasacılığı çalışmak istediğini, ancak Arapça diline hakimiyetinin olmamasından dolayı bu işe girişemediklerini belirtmiştir.

incelenecektir. Bu incelemenin yapılması iki sebepten dolayı zorunludur. Birinci sebep, bu ülkelerde Arap Baharı öncesi ne gibi bir anayasacılığın hâkim olduğu bilinmeksizin halk ayaklanmaları sonrası meydana gelen anayasal gelişmelerin anlam, önem ve niteliğinin tespit edilmesinin mümkün olmamasıdır. Arap Baharı *sonrası* anayasal durumun *öncesi* ile karşılaştırmalı bir değerlendirmesinin yapılması, Arap Baharı sonrası anayasacılığın değişim boyutunu ortaya koyacaktır. İkinci sebep, 2011 öncesi anayasal ve siyasi tarihin, Arap Baharı ve sonrasında yaşanan olaylara ışık tutmasıdır. Bu doğrultuda, Arap siyasal rejimlerinin genel özellikleri, Arap anayasacılığının gelişim serüveninin her bir ülkedeki görünümü ve son olarak Arap anayasalarının işlevleri tartışılacaktır.

Araştırmanın ikinci bölümünde, öncelikle devrimci geçiş veya reform süreci de hesaba katılarak yeni anayasa ve anayasa değişikliklerinin yapımı değerlendirilecektir. Her bir ülkenin kendi anayasa yapım süreci incelendikten sonra karşılaştırmalı perspektiften anayasa yapım sürecine ilişkin tartışmalı hususlar irdelenecektir.

Araştırmanın üçüncü bölümünde, Arap Baharı sürecinde oluşturulan anayasal metinler, belirli konu başlıkları çerçevesinde değerlendirilecektir. Bu değerlendirmede Arap Baharı öncesi anayasacılık durumu ile sonrası kıyas edilerek anayasal değişim yönüne vurgu yapılacaktır. Değerlendirilecek ilk konu din ve devlet ilişkileridir. Arap anayasalarını özgün kılan hususlardan biri anayasalarda dini hükümlerin bulunmasına ilişkin yoğunluktur. Din ve devlet ilişkileri, rejimin doğasının belirlenmesi açısından önemli bir konu olarak öncelikle incelenecektir. İkinci olarak, hükümet sistemleri analiz edilecektir. Hükümet sistemlerinde, otoriter rejime geri dönülmesini önleyecek ne tür mekanizmalara yer verildiği perspektifinden⁷⁹ özellikle devlet başkanının diğer kuvvetler ile arasındaki ilişkisine ve diğer önemli yetkilerinin düzenlenmesine odaklanılacaktır. Anayasalarda temel hak ve hürriyetler rejimi, diğer bir araştırılacak konu başlığıdır. Otoriter rejimin hayat bulmasının önündeki engellerden biri temel hak ve hürriyetlerin korunması ve güçlendirilmesidir. Bu perspektiften temel haklar düzeni belirlenmeye çalışılacaktır. Anayasal değişimin yaşandığı diğer bir konu anayasal denetimdir. Önemli

⁷⁹ Walter F. Murphy, "Constitutions, Constitutionalism and Democracy," in *Constitutionalism and Democracy: Transitions in the Contemporary World*, ed. Douglas Greenberg, Stanley N. Katz, Melanie Beth Oliviero and Steven C. Wheatley (New York: Oxford University Press, 1993), 6.

bir yatay hesap verebilirlik kurumu olan anayasal denetim; anayasa mahkemelerinin oluşumu, görev ve yetkileri, denetim yolları ve türleri açısından araştırılacaktır.

BİRİNCİ BÖLÜM

ARAP BAHARI ÖNCESİ ANAYASACILIK

I. GİRİŞ

Bu bölümde, çalışma kapsamındaki Orta Doğu ve Kuzey Afrika ülkelerinin Arap Baharı öncesi anayasal tarihleri, anayasacılık perspektifinden incelenecektir. Bu çerçevede üç temel konu ele alınacaktır. İlk konu, çalışma kapsamında ele alınan ülkelerin anayasal metinlerinin Arap Baharı öncesinde nasıl bir siyasal sistemde uygulandıklarıdır. Siyasal sistemin türüne göre anayasaların anlam, önem ve etkisi değiştiğinden, anayasaların işleyiş gösterdiği sistemi ana hatlarıyla çizmek gerekir. Nitekim anayasal sorunların bir kısmı, siyasal sistemin işleyişinden kaynaklanmaktadır. Bu açıklamalar, anayasalar hakkında yapılacak yorumların doğruluk derecesini artıracaktır.

Sonrasında, bir Arap cumhuriyeti olarak Tunus, Mısır, Libya, Yemen ve Cezayir; ayrıca bir Arap monarşisi olarak Fas, Umman, Ürdün ve Bahreyn, anayasal serüvenleri takip edilerek ayrı bir örnek olay şeklinde incelenecektir. Bu inceleme çerçevesinde, söz konusu devletlerin anayasa yapım süreci ve anayasal içerikleri, temel özellikleri çerçevesinde değerlendirilecektir. Ayrıca, ülke incelemeleri esnasında anlatım tarzı bakımından tarihsel gelişim çizgisinin takip edilecek olması, anayasal gelişim ve değişimi görmek açısından önemlidir. İki sebepten dolayı Arap Baharı öncesi anayasacılık incelemesinin yapılması zorunludur. Birincisi, toplumsal ayaklanmalar öncesi anayasal ve siyasi tarih, Arap Baharı ve sonrasında yaşanan olaylara ışık tutmaktadır. İkincisi, bu ülkelerde Arap Baharı öncesi nasıl bir anayasacılığın hâkim olduğu bilinmeksizin halk ayaklanmaları sonrası meydana gelen anayasal gelişmelerin anlam, önem ve niteliğinin tespit edilmesi mümkün değildir. Arap Baharı sonrası anayasal durumun öncesi ile karşılaştırmalı bir değerlendirmesinin yapılması, Arap Baharı sonrası anayasacılığın değişim derecesini ortaya koyacaktır.

Son olarak, çalışma kapsamında ele alınan ülkelerin anayasalarının sahte (*façade*, *fake*, *sham*) oldukları iddiası tartışılacaktır. Arap anayasalarını basit bir şekilde uygulanmayan göstermelik metinler olarak adlandırmak, şekilci, indirgemeci ve formalist yaklaşımın bir sonucu olarak yanlış değerlendirmelere kapı aralayabilir. Dolayısıyla Orta

Doğu anayasalarının sahte olup olmadıkları tartışması, anayasaların sistem üzerindeki anlam, önem ve etkisini doğru bir şekilde değerlendirebilmek için gereklidir.

II. ORTA DOĞU ve KUZEY AFRIKA'DA SİYASAL REJİMLER

Bu başlık altında Orta Doğu ve Kuzey Afrika ülkelerindeki hâkim siyasi rejimlere genel olarak bakılacaktır. Sonrasında, söz konusu bölge bağlamında rejimlerin otoriterliğinin kaynakları ve devamlılığının nedenleri tartışılacaktır.

A. GENEL OLARAK SİYASAL REJİMLER ve BÖLGENİN DURUMU

Siyasal rejimler hakkında genel bir sınıflandırma, demokrasi ve diktatörlük şeklinde ikiye ayrılarak yapılmaktadır. Diktatörlük, demokrasi dışındaki bütün rejimlerin genel adı olarak, çok partili adil seçimlerin yapılmadığı rejimler için kullanılmaktadır¹. Juan Linz ve Alfred Stepan, diktatörlük tiplerini, çoğulculuk, mobilizasyon (kitlelerin harekete geçirilmesi), ideoloji ve liderlik şeklinde saydığı dört ölçüt uyarınca bu ölçütlerin aldığı değerlere göre *otoriter*, *totaliter*, *post-totaliter* ve *sultancı rejim* olarak ayırır². Bu dört ideal tipin ortak özelliği, çok partili adil seçimlerin yapılmamasıdır.

Linz, otoriter rejimleri; totaliter ve demokratik rejimlerden ayırmak için tarif etmiştir. Linz'e göre otoriter rejimler, çok genel olarak, iktidarın veya devlet aygıtlarının belirli bir kişi veya grubun elinde yoğunlaştığı, halkın girdilerinin veya denetiminin az veya hiç bulunmadığı ve son olarak muhalif siyasi seslerin olmadığı veya kısıldığı sistemler şeklinde tanımlanabilir³. Bu tip rejimler, sınırlı bir plüralizme, bir ideolojiden ziyade bir zihniyetin varlığına ve düşük bir siyasi mobilizasyona dayanırlar⁴. Daha açık bir anlatımla; otoriter rejimlerde geniş ekonomik ve sosyal çoğulculuk, bir ideoloji yerine

¹ Yunus Sözen, "Siyasi Rejimler: Demokrasiler ve Diğer Sistemler," içinde *Karşılaştırmalı Siyaset: Temel Konular ve Yaklaşımlar*, der. Sabri Sayarı ve Hasret Dikici Bilgin (4. Baskı, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2016), 46.

² Sözen, "Siyasi Rejimler," 47.

³ Linz'den aktaran Benjamin MacQueen, *An Introduction to Middle East Politics* (2. Edition, London: Sage Publication, 2018), 234.

⁴ Ergun Özbudun, *Otoriter rejimler, Seçimsel Demokrasiler ve Türkiye* (2. Baskı, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2016), 4-7.

daha esnek ve şekilsiz bir yönetim zihniyeti ve son olarak sınırlı ve sorumsuz da olsa bir siyasal çoğulculuk bulunmaktadır⁵.

Linz, otoriter rejimler ile sultancı rejimler ve post-totaliter rejimler arasında da bir ayrım çizmiştir. Sultancı rejimleri, iktidarın kurumsallaşmasının daha ileri bir düzeyde olduğu ve kullanımının az çok tahmin edilebilir olduğu otoriter rejimlerden farklı bir tip olarak tasvir eder⁶. Sultancı rejimin en temel özelliği olarak, liderin keyfi davranma özgürlüğünden ve iradesinin üstünlüğünden bahsedilebilir⁷. Bu rejimlerde otoriter rejimlerde sıklıkla karşılaşılan yönetimde bir “zihniyet”in varlığı dahi bulunmayabilir⁸. Bununla birlikte, Linz ve Stepan, bu ikisinin çok kolay bir şekilde ayrılamayacağını kabul ederler; çünkü siyasal sistemler, sultancı rejimlerin sadece bazı özelliklerini taşıyabilir⁹. Bu nedenle, Arap Baharı öncesinde Libya, Suriye, Yemen, Mısır ve Tunus değişen derecelerde sultancı rejimin bazı özelliklerini göstermekle birlikte sultancı rejim olarak adlandırılmaz¹⁰. Linz ve Stepan, totaliter rejimlerin totaliterliklerinden uzaklaşmaları, ancak otoriter rejim de olamamaları nedeniyle post-totaliter rejim tipini geliştirmişlerdir¹¹. Ancak, hiçbir Arap ülkesinde tam olarak kurumsallaşmış bir totaliter rejim bulunmadığından¹² post-totaliter rejim tabiri Arap ülkeleri için kullanılamaz¹³.

Barbara Geddes ise diktatörlükleri, “yönetime erişimi kimin kontrol ettiği ve siyaseti kimin etkilediği” ölçütlerini kullanarak ayırır¹⁴. Ona göre diktatörlük ayrımları, *tek-parti rejimi*, *kişisel rejim*, *askeri rejim* ve bu rejimlerin birleşiminden oluşan *karma*

⁵ Sözen, “Siyasi Rejimler,” 48.

⁶ Özbudun, *Otoriter rejimler*, 8.

⁷ Francesco, Tamburini, “The Maghreb Countries Between Hybrid Regimes, Constitutionalism and the Instrumentalization of Islam,” in *Africana: Rivista di Studi Extraeuropei* XXIII, (2017): 121; Sözen, “Siyasi Rejimler,” 50.

⁸ Sözen, “Siyasi Rejimler,” 50-51.

⁹ Selin M. Bölme, “The Roots of Authoritarianism in the Middle East,” in *Authoritarianism in the Middle East: Before and After the Arab uprising*, ed. Jülide Karakoç (New York: Palgrave Macmillan, 2015), 10.

¹⁰ Bölme, “The Roots of Authoritarianism,” 10.

¹¹ Sözen, “Siyasi Rejimler,” 49.

¹² Karşıt yönde olarak Hamit Bozarslan, 1979 ile 1994 yılları arasında Irak’taki Baas rejimini, totaliter rejim olarak nitelendirmektedir. Hamit Bozarslan, *Ortadoğu’nun Siyasal Sosyolojisi: Arap İsyanlarından Önce ve Sonra*, çev. Melik Işık Durmaz (5. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2019), 93.

¹³ Bölme, “The Roots of Authoritarianism,” 10.

¹⁴ Sözen, “Siyasi Rejimler,” 52.

rejimdir¹⁵. Askeri rejimlerde, askerlerden oluşan bir grup kimin yöneteceğine ve siyaseti etkileyebileceğine karar verir; tek parti rejimlerinde başka partiler hukuken mevcut olsa da tek bir parti hüküm sürer; kişisel rejimlerde ise bir bireysel liderin takdiri ön plandadır¹⁶. Geddes'e göre kişisel rejimlerde lider, ister ordu içinden gelsin isterse de kendisini destekleyecek bir siyasal parti tesis etmiş olsun, ordu ve partinin bağımsız bir şekilde karar alma gücü yoktur ve nihayetle belirleyici olan liderin iradesidir¹⁷. Her askeri darbe ile iktidarı ele geçiren diktatörlük de bir askeri rejim oluşturmamaktadır. Geddes'e göre başarılı bir darbe neticesinde öne çıkan bir darbe lideri asker, kurumsal olarak ordu yerine tek başına bir lider olarak siyaseti belirlemeye ve kontrol etmeye başlayabilir¹⁸. Nitekim, özellikle Afrika ve Ortadoğu'daki birçok ülkede askeri darbelerin kişisel rejime dönüşmesi tecrübe edilmiştir¹⁹. Örneğin, Libya'da Muammer Kaddafi rejimi böyle bir aşama neticesinde kişisel otoriter rejime dönüşmüştür. Zaten bu iki rejim tipi arasındaki fark, rejimlerin ortaya koyduğu sonuçlar bakımından önemli bir ayrım teşkil etmeyebilir²⁰. Kişisel rejimlerde lider, çevresindekilere legal veya illegal kazanç ve faydalar sağlayarak otoritesini ayakta tutmaya çalışır. Diğer bir deyişle, rejim, patronist ve kliyentalist ilişkiler ağı içine girer.

Otoriter rejimlerin demokrasinin bazı şekli özelliklerini taşıması ve liberalleşmesi, onların kapalı otoriter rejimlerden uzaklaşması ile sonuçlanmıştır²¹. Bu süreç içerisinde ne tam olarak otoriter rejimin var olduğu ne tam olarak demokrasi yolunda yürüyen rejimler ortaya çıkmıştır²². Bu ara bölgedeki rejimleri ifade etmek için araştırmacılar tarafından birçok tasnif yapılmıştır.

Andreas Schedler, liberal demokrasiler ile tam anlamıyla otoriter rejimler arasında kalan bölgede *seçimli demokrasiler* ile *seçimli otoriter rejimlerin* bulunduğunu ve temel

¹⁵ Sözen, "Siyasi Rejimler," 52.

¹⁶ Sözen, "Siyasi Rejimler," 52.

¹⁷ Sözen, "Siyasi Rejimler," 52.

¹⁸ Sözen, "Siyasi Rejimler," 52.

¹⁹ Sözen, "Siyasi Rejimler," 53.

²⁰ Ellen Lust, "State and Institutions," in *The Middle East*, ed. Ellen M. Lust (15. Edition, California: Sage Publication, 2019), 143.

²¹ Erdem Demirtaş, *Ortadoğu'da Devlet ve İktidar: Otoriter Rejimler Üzerine Bir İnceleme*, (İkinci Baskı, İstanbul: Metis Yayınevi, 2017), 142.

²² Tamburini, "The Maghreb Countries," 120.

ayrımın bu ikisi arasında yapılması gerektiğini belirtir²³. *Seçimli demokrasilerde*, (*electoral democracy*) liberal demokrasilerdeki gibi serbest ve dürüst seçimler düzenli aralıklarla gerçekleştirilir. Bununla birlikte, seçimli demokrasinin eksiklikleri; siyasal hesap verebilirlik, temel hak ve hürriyetlerin korunması gibi hususların gerektiği gibi işletilememesidir²⁴. Ayrıca, bu rejimlerin birçoğunda, bazı seçimle işbaşına gelmemiş vesayet makamlarına -çoğu zaman askeri otoriteler- bırakılan mahfuz alanlar bulunmaktadır²⁵. Öte yandan, *seçimli otoriter rejimlerde* (*electoral authoritarian regimes*) ise, seçimli demokrasinin aksine, seçim sürecinin serbestlik, dürüstlük ve yarışmacılık niteliklerinde eksiklik söz konusudur. Seçimli otoriter rejimlerde, çok partili seçimler düzenlenmektedir. Ancak, “serbestlik ve dürüstlük konusundaki liberal-demokratik ilkeler, o kadar derinden ve sistematik bir şekilde ihlal edilmektedir ki, seçimler, demokrasinin araçları olmaktan çıkıp, otoriter yönetimlerin aracı haline gelmektedir”²⁶. Bu rejimler, seçime ilişkin kuralları, kendilerine avantaj sağlayacak şekilde düzenleyerek seçimleri manipüle ederler²⁷. Ancak, diğer taraftan, iç ve dış kamuoyundaki meşruluklarını tamamen kaybetmek istemediklerinden ikna yöntemlerini bütünüyle dışlamazlar²⁸. Seçimli otoriter rejimlerin demokratik rejimleri taklit etme çabaları, sadece seçim ile ilgili hususlardan ibaret değildir²⁹. Örneğin, bu rejimler, anayasa mahkemeleri kurabilir veya hukuk devletinin bazı biçimsel özelliklerini benimseyebilir; ancak, bu kurum ve ilkeler, otoriter yöneticilerin iktidarı üzerinde önemli bir sınır oluşturmamaktadırlar³⁰.

Larry Diamond ise daha ayrıntılı bir tipoloji ile ara bölgede; *seçimli demokrasiler*, *belirsiz rejimler*, *yarışmacı otoriter rejimler* ve *hegemonyacı seçimli otoriter rejimler* şeklinde dördü bir ayrım yapmaktadır³¹. Diamond’a göre belirsiz rejimler, seçimli demokrasiler ile yarışmacı otoriter rejimler arasında duran ve araştırmacıların bu iki

²³ Özbudun, *Otoriter rejimler*, 41.

²⁴ Özbudun, *Otoriter rejimler*, 41.

²⁵ Özbudun, *Otoriter rejimler*, 41.

²⁶ Schedler’dan aktaran Özbudun, *Otoriter rejimler*, 41.

²⁷ Özbudun, *Otoriter rejimler*, 46.

²⁸ Özbudun, *Otoriter rejimler*, 46.

²⁹ Özbudun, *Otoriter rejimler*, 46.

³⁰ Özbudun, *Otoriter rejimler*, 46.

³¹ Özbudun, *Otoriter rejimler*, 41.

rejimden herhangi birine dahil edemediği rejimlerdir³². Yarışmacı otoriter rejimler ile hegemonyacı otoriter rejimler ise iktidar ve muhalif partilerin parlamentolardaki temsil gücüne ve devlet başkanlığı seçimlerinde aldıkları oy oranının dikkate alınmasıyla ayrılabilen rejimlerdir³³. Yarışmacı otoriter rejimlerde muhalefet partileri parlamentolarda önemli sayıda sandalyeye sahip olurken, hegemonyacı otoriter rejimlerde iktidar partisi parlamentodaki sandalyelerin neredeyse tamamını elde eder³⁴.

Larry Diamond, gri alandaki ara rejimleri incelediği makalesinde, *Freedom House* verilerine dayanarak *Arap Baharı öncesi* Ortadoğu ve Kuzey Afrika ülkelerinde, İsrail'in *liberal demokrasi*; Türkiye'nin *belirsiz rejim*; Lübnan, İran ve Yemen'in *yarışmacı otoriter rejim*; Mısır, Tunus, Fas, Cezayir, Ürdün ve Kuveyt'in *hegemonyacı seçimli otoriter rejim*; Bahreyn, Umman, Birleşik Arap Emirlikleri, Katar, Irak, Libya, Suudi Arabistan ve Suriye'nin *kapalı otoriter rejim* olduğunu belirtmiştir³⁵. Andreas Schedler'in daha az ayrıntılı analizi ise coğrafi bölgeler içindeki dağılımda benzer sonuçları göstermektedir. Schedler, Ortadoğu ve Kuzey Afrika ülkelerinin % 5,3'ünün (İsrail) liberal demokrasi, % 52,6'sının seçimli otoriter rejim, % 42,1'inin ise kapalı otoriter rejim olduğunu ileri sürer³⁶. *Freedom House* verilerine bakıldığında; 2002 ve 2012 yılları, Orta Doğu ve Kuzey Afrika ülkelerinin çoğunluğunu "özgür olmayan" kategoride değerlendirmiştir³⁷. Bu yıllardaki verilere göre tek özgür olan ülke İsrail'dir. "Kısmen Özgür" olan ülkeler kategorisinde 2002 yılında Ürdün, Kuveyt ve Fas bulunurken 2012'de Tunus, Fas, Kuveyt ve Lübnan yer almıştır. Özgür olmayan ülkeler kategorisinde 2002'de 14 ülke, 2012'de 13 ülke sayılmıştır³⁸.

Sonuç olarak, Arap Baharı öncesinde Orta Doğu ve Kuzey Afrika'daki rejimleri uzun yıllar boyunca otoriteriyenizm ile beraber anılmıştır³⁹. Bu otoriterlik hem dirençli

³² Özbudun, *Otoriter rejimler*, 43.

³³ Yarışmacı otoriter rejimler ile hegemonyacı otoriter rejimler arasındaki ayrım, daha çok seçim ile ilgili hususlar üzerinde yoğunlaşmaktadır. Çünkü seçim dışındaki alanlarda kurumların iktidar üzerindeki etkisini ölçmek kolay değildir. Bkz. Özbudun, *Otoriter rejimler*, 47.

³⁴ Özbudun, *Otoriter rejimler*, 43.

³⁵ Larry Jay Diamond, "Thinking About Hybrid Regimes", *Journal of Democracy* 13, no. 2 (April 2002): 31.

³⁶ Andreas Schedler, "Elections without Democracy: The Menu of Manipulation", *Journal of Democracy* 13, no. 2 (April 2002): 47.

³⁷ MacQueen, *An Introduction to Middle East Politics*, 238.

³⁸ Bu ülkeler için bkz. MacQueen, *An Introduction to Middle East Politics*, 238.

³⁹ Lust, "State and Institutions," 140; Bozarslan, *Ortadoğu'nun Siyasal Sosyolojisi*, 93.

hem çok çeşitli görünümlere sahip olmuştur⁴⁰. Bazı ülkelerde (ör., Irak ve Libya) kapalı otoriter rejim geniş bir uygulama alanı bulmuştur. Normatif olarak tek parti iktidarını sona erdirmesine rağmen seçimlerde genellikle rejimin partisinin çoğunluğu elde etmesi ve devlet başkanlığı koltuğunu sürekli otoriter liderin yüksek oy oranları ile kazanması karşısında Tunus, Mısır, Cezayir gibi ülkelerde Schedler'ın ayrımına göre *seçimli otoriterliğin*, Diamond'un ayrımında göre *hegemonyacı otoriter rejimlerin* baş gösterdiği söylenebilir. O halde, Orta Doğu ve Kuzey Afrika'da neredeyse demokratik bir rejimin bulunmadığı, bazılarının kapalı otoriter rejim bazılarının ise liberal demokrasi ile kapalı otoriter rejimler arasında kalan bir ara rejimi yansıttığı çıkarımı yapılabilir. Orta Doğu ve Kuzey Afrika ülkelerinde rejimler otoriterlik özelliklerini göstermeye devam ediyorlarsa bu otoriter eğilimlerin arkasında yatan sebepler nelerdir?

B. ORTA DOĞU ve KUZEY AFRİKA'DA OTORİTER REJİMLERİN NEDENLERİ VE SÜRDÜREBİLİRLİĞİ HAKKINDA TEZLER

Literatürde, söz konusu ülkelerde otoriter rejimlerin neden süreklilik kazandığı ve nasıl devam ettiği hakkında birçok görüş veya tez ileri sürülmüştür. Son yıllarda yapılan çalışmalar, rejimlerin neden demokrasiye direndiğinden ziyade otorite rejimin araçlarına, yani nasıl işlediklerine odaklanmaktadır⁴¹. Burada anayasal perspektife katkı sunacağı düşüncesiyle otoriter rejimlerin nasıl yeniden kendilerini ürettikleri ve bu sistemi nasıl ayakta tutmaya çalıştıkları ele alınacaktır. Bu görüşler; sömürgecilik tarihi, rantiyeci devlet teorisi, zorlayıcı devlet aygıtları, kültürel açıklamalar, seçimler ve patrimonyal ilişkiler şeklinde gruplandırılabilir.

Bazı yazarlar, Orta Doğu ve Kuzey Afrika bölgesinin kültürel ve dini kodlarından dolayı otoriter rejimlere sahne olduğunu ileri sürmüşler ve bu durumu, “Arap istisnacılığı” veya “Müslüman istisnacılığı” kavramsallaştırması ile açıklamışlardır⁴². Birçok araştırmacı bu tarz kültürel açıklamalara karşı mesafeli durmaktadır. Çünkü kültürel açıklamalar, kültür kavramını demokrasinin gerçekleşmesinin bir önkoşulu

⁴⁰ Lust, “State and Institutions,” 140; MacQueen, *An Introduction to Middle East Politics*, 236.

⁴¹ MacQueen, *An Introduction to Middle East Politics*, 238-239.

⁴² Abdelkader Abdelali, “Wave of Change in the Arab World and Chances for a Transition to Democracy,” *Contemporary Arab Affairs* 6, no. 2 (2013): 199.

olarak kabul ederler⁴³. Bu kavramlar, Orta Doğu bölgesinin veya İslam dininin demokratikleşme eğilimine karşı bir direniş sergilemeleri nedeniyle bir istisna teşkil ettiğini anlatmak amacıyla tedavüle sokulmuştur. Alfred C. Stepan ve Graeme B. Robertson, Arap ülkeleri ile Arap olmayan Müslüman çoğunluğa sahip ülkeleri kıyas ettiği analizinde, Arap olmayan Müslüman ülkelerin seçimlerin rekabetçi niteliklerini sağlama hususunda daha ileri düzeyde olduğu sonucuna varmıştır⁴⁴. Peki demokrasiye karşı gösterilen direncin Arap ülkelerinde daha fazla olması bir *Müslüman istisnacılığı* kavramı yerine bir *Arap istisnacılığı* mı teyit etmektedir? Stepan ve Robertson, böyle bir çıkarımı kabul etmeyerek, Arap istisnacılığının bölge devletlerin siyasetinde gerçekleşecek ilerideki bazı gelişmeler karşısında azalacağını düşünmektedir⁴⁵. Gerçekten, Müslüman çoğunluğun bulunduğu ülkelerde demokrasi rahatlıkla taraftar bulabilmekte ve birçok İslamcı veya muhafazakâr siyasal parti veya grup demokratik yönetimin içinde aktif roller üstlenmektedirler⁴⁶. Bununla birlikte, İslam'ın demokrasinin bazı ilke ve amaçları ile çelişkili olduğu düşüncesiyle karşı çıkanlar da bulunmaktadır. Lawrence Rosen da, Stepan ve Robertson gibi, İslam'ın veya Arap kültürüne ve coğrafyasına içkin olan bazı şeylerin demokrasiyi engellediği veya direndiği iddiasının ihtiyatla dikkate alınması gerektiğini belirtirler⁴⁷. Rosen, Arap dünyasında anayasal kurucu sürecin, Batı'dakinden farklı bir rotayı takip edebileceğini ileri sürer⁴⁸. Gerçekten de tek bir yolun geçerli olduğunu savunmak (*one size fits all approach*), kültür, tarih, coğrafya ve daha birçok unsurun dışlanması ve denkleme dahil edilmemesi anlamına gelir⁴⁹. Sonuçta, birçok araştırmacı, Orta Doğu ve Kuzey Afrika bölgesinin doğasında bulunan veya ona içkin olan bir otoriter rejim anlatısını reddetmektedir. Bu araştırmacılar, söz konusu bölgedeki otoriter rejimleri Arap siyasal kültürünün değişmez özelliklerine

⁴³ Bölme, "The Roots of Authoritarianism," 22.

⁴⁴ Alfred C. Stepan and Graeme B. Robertson, "An 'Arab' More Than 'Muslim' Electoral Gap," *Journal of Democracy* 14, no. 3 (2003): 31, 32, 39.

⁴⁵ Alfred C. Stepan and Graeme B. Robertson, "Arab, Not Muslim, Exceptionalism," *Journal of Democracy* 15, no. 4 (2004): 146.

⁴⁶ Lust, "States and Institutions," 165.

⁴⁷ Stepan and Robertson, "An 'Arab' More Than 'Muslim' Electoral Gap," 39; Bölme, "The Roots of Authoritarianism," 22.

⁴⁸ Rosen'den aktaran Bölme, "The Roots of Authoritarianism," 22.

⁴⁹ Benzer yönde bkz. Asem Khalil, "From Constitutions to Constitutionalism in Arab States: Beyond Paradox to Opportunity," *Transnational Legal Theory* 1, no. 3 (2010): 448. Khalil'e göre, "tek bir anayasacılık modeli olarak liberal olanın zorlanması, özellikle yeni devletler veya rejim değişikliklerinde, yerel nüfusun, onların özelliklerinin ve kültürlerinin boğdurulması tehlikesini taşır".

bağlamanın tatmin edici açıklamalar getirmeyeceğini ileri sürmüştür. Hiç şüphesiz, siyasal kültür otoriter rejimin yeniden üretilmesinde önemli bir rol oynamakla birlikte⁵⁰, otoriter rejimler, diğer bölge veya medeniyetlerin tarihlerinde görüldüğü gibi başka coğrafyalarda da hala hüküm sürmektedir. Bu doğrultuda, Orta Doğu ve Kuzey Afrika’da otoriter rejim kaynaklarının daha çok siyasal faktörlerde aranması gerektiği ileri sürülebilir.

Otoriterliğin açıklanmasında başvuru ilke faktör, Ortadoğu ülkelerinin çoğunluğunun geçmişindeki sömürgecilik tecrübesidir. Sömürge güçleri, var olan devlet yapısını ve süreçlerini ortadan kaldırmış ve toplumun kendi iktidarına karşı ayaklanmasını önlemek amacıyla toplumu farklı gruplara bölmeyi gayreti içinde olmuştur⁵¹. Sömürge iktidarlari döneminde yerel siyasal elitler ise sömürgeciliğe ve emperyalizme karşı halkı mobilize etmek amacıyla tek bir parti veya hizip etrafında toplanmayı zorunlu görmüşlerdir⁵². Ancak, bu durum bağımsızlık sonrasında tek parti hakimiyetinin devamına da yol açmıştır⁵³. Tek parti rejiminde herhangi bir siyasal rakibin bulunmaması, otoriter rejimin hızlı ve etkili bir şekilde inşa edilmesi ile sonuçlanmıştır⁵⁴. Görüldüğü üzere, sömürgecilik geçmişi, yeni kurulan bağımsız devletlerdeki parti sistemini dolayısıyla siyasal rejimi etkilemiştir. Dahası, bağımsızlık sonrasında emperyal güçlerin ülke üzerindeki menfaat ve müdahalelerinin devam etmesi, tek parti yönetiminin emperyalizm ile mücadele kisvesi altında otoriterleşmesine, demokrasinin ve insan haklarının gölgede bırakılmasına bahane üretmiştir⁵⁵. Sömürge geçmişi, otoriterizmin yerleşmesini açıklamada bir faktör olarak görülebilir, ancak günümüzde otoriter rejimlerin nasıl devam ettiğini açıklamada etkisinin olduğunu söylemek abartılıdır.

Otoriterliğin açıklanmasında başvuru diğeri faktör, bölgeye hâkim bir yönetim tipi olan neo-patrimonyalist ilişkilerdir. Bu kavramın kökeni Weberci patrimonyalizm kavramsallaştırmasına dayanmaktadır. Patrimonyalizm, genel olarak

⁵⁰ Bozarslan, *Ortadoğu’nun Siyasal Sosyolojisi*, 94.

⁵¹ Bölme, “The Roots of Authoritarianism,” 15.

⁵² Tamburini, “The Maghreb Countries,” 118; Bölme, “The Roots of Authoritarianism,” 15.

⁵³ Tamburini, “The Maghreb Countries,” 118.

⁵⁴ Tamburini, “The Maghreb Countries,” 118; Bölme, “The Roots of Authoritarianism,” 15.

⁵⁵ Özbudun, *Otoriter Rejimler*, 65; Bölme, “The Roots of Authoritarianism,” 15.

iktidarın ve dolayısıyla devlet yönetiminin kişiselleştirilmesi olarak ifade edilebilir⁵⁶. Neo-patrimonyalizm ise “bir birey, grup veya parti tarafından yürütülen bir patronaj ağının meydana gelmesini sağlayan kaynakların dikey dağıtılması durumunda” ortaya çıkar⁵⁷. Neo-patrimonyalist ilişkiler ağını ifade etmek için kliyentalizm ve patronaj kavramları olmazsa olmazdır⁵⁸. Kliyentalizmde müşteri olarak varsayılacak vatandaşlar, kamusal ve özel çıkar ve nimetlerden faydalanabilmek için iktidar kanadına yanaşırlar⁵⁹. Bunun neticesinde vatandaşlar da patronaja yani iktidarın himayesine kavuşurlar⁶⁰. Böylece birçok grup ve kişinin politik kargaşa çıkarması engellenerek statüko muhafaza edilmeye devam edilmiş olunur⁶¹. Bu durum sadece Orta Doğu ve Kuzey Afrika bölgesine has bir durum değildir. Latin Amerika, Güney-Doğu Asya ve Afrika gibi birçok bölgede⁶² rejimlerin kendi iktidarlarına olan sadakati artırma ve taraftarlarına yarar dağıtma için kullandıkları bir stratejidir.

Diğer bir faktör, zorlayıcı güvenlik aygıtlarıdır. Zorlayıcı güvenlik aygıtları ile rejim arasındaki güçlü bağ otoriter rejimin devamlılığını sağlayan en önemli etken olmuştur⁶³. Rejimler, kendi muhaliflerini bastırmada güvenlik güçlerinin etki ve güçlerinden anayasal sınırları aşarak yararlanmışlardır⁶⁴. Zorlayıcı aygıtların, otoriter rejimlerin devamlılığındaki rolü, onların irade ve kapasitelerine bağlıdır⁶⁵. Eva Bellin, bu faktörleri, zorlayıcı güvenlik aygıtlarının kurumsallaşma düzeyi ve son olarak muhalif hareketi bastırmanın olası maliyeti şeklinde açıklamaktadır. Ordunun kapasitesini ve iradesini belirleyecek ilk faktör, devlet ve ordunun mali durumudur. Devletin ekonomik gücü ve orduya ayırdığı pay ordunun kapasitesini ve gücünü etkileyeceğinden, ordunun ayaklanma ve protestoları bastırmasında yani rejimi desteklemesinde bir değişken olarak

⁵⁶ Bilal Salaymeh, “Syria Under al-Assad Rule: A Case of Neopatrimonial Regime,” *Ortadoğu Etüdleri* 10, no. 2 (2018): 142.

⁵⁷ Tamburini, “The Maghreb Countries,” 121.

⁵⁸ Salaymeh, “Syria Under al-Assad Rule,” 142.

⁵⁹ MacQueen, *An Introduction to Middle East Politics*, 243.

⁶⁰ MacQueen, *An Introduction to Middle East Politics*, 243.

⁶¹ MacQueen, *An Introduction to Middle East Politics*, 243.

⁶² Daniel C. Bach, “Patrimonialism and Neopatrimonialism: Comparative Receptions and Transcriptions,” in *Neopatrimonialism in Africa and Beyond*, ed. Daniel C. Bach and Mamoudou Gazibo (Abingdon: Routledge, 2012), 25-26.

⁶³ Bölme, “The Roots of Authoritarianism,” 29.

⁶⁴ MacQueen, *An Introduction to Middle East Politics*, 247.

⁶⁵ Güliden Çamurcuoğlu, *Ortadoğu’da Otoriter Siyasal Rejimler* (Ankara: Astana Yayınları, 2018), 160.

dikkate alınır⁶⁶. Diğer bir faktör, zorlayıcı güvenlik aygıtlarının kurumsallaşma düzeyidir. Sağlam bir şekilde kurumsallaşmış bir güvenlik aygıtı, siyasal devrim ve reformlara izin vermeye daha meyilli gözükebilir⁶⁷. Çünkü kurumsallaşmış bir ordu, sosyal hareketlilik sonrasında da kendisine sistem içinde yer bulacağını düşünerek siyasal reformlara karşı çıkmayabilir. Örneğin Tunus ve Mısır'da kurumsallaşmış bir ordu bulunduğundan Arap Baharı'nda ordu, otoritelere karşı ayaklanmayı destekleme veya hiç değilse karşı çıkmama yönünde bir tutum göstermiştir⁶⁸. Diğer taraftan, patrimonyal bağlara sahip az kurumsallaşmış güvenlik güçleri ise siyasal devrim ve reformlar sonrasında kendi kişisel ve kurumsal pozisyonlarını korumak için içerideki muhalifleri bastırma arayışına girebilirler⁶⁹. Ordunun halk ayaklanmaları ve protestoları sırasında rejimin yanında yer alması için de ordunun ve güvenlik güçlerinin üst kademeleri veya kilit makamları, rejimin yakın hısımları ve sadık neferleri ile doldurulmaktadır⁷⁰. Fas ve Ürdün'de Kral, ordunun kilit makamlarına, erkek yakınlarını atamaktadır⁷¹. Suudi Arabistan, Irak, Libya ve Suriye gibi ülkelerde asker ve emniyet güçleri ailevi bağlara sahip kişiler arasından doldurulmaktadır⁷². Nitekim, Libya'da 2011 Arap ayaklanmaları sırasında askeri birliklerin çoğu Kaddafi'nin ailesi tarafından kontrol edildiğinden ordunun çoğu, Kaddafi'nin emri doğrultusunda muhalifleri bastırmaya çalışmıştır⁷³. Üçüncü faktör, muhalif hareketi bastırmanın olası maliyetidir. Şöyle ki; ordu için küçük protesto gruplarını bastırmanın ekonomik ve siyasal maliyeti, büyük olanları bastırmaktan daha az olduğundan ordu, otoriter rejimin yanında olacaktır⁷⁴. Ancak, geniş protestoları bastırmanın maliyeti büyük olabilir. Dolayısıyla, ordu, rejimin yanında olmak yerine halk hareketlerine karşı çıkmayabilir.

Araştırmacıların üzerinde durduğu diğer bir faktör, rantiyeci devlet teorisidir. Rantiyeci devlet teorisi, doğal kaynaklar ve diğer rant gelirlerinden elde ettiği gelirler

⁶⁶ Bölme, "The Roots of Authoritarianism," 27.

⁶⁷ Bölme, "The Roots of Authoritarianism," 28.

⁶⁸ Abdul Rezak Bilgin, *Arap Baharı Sürecinde Orduların Tutumu: Mısır, Libya ve Tunus Örnekleri* (Ankara: Birleşik Yayınları, 2014), 225.

⁶⁹ Bölme, "The Roots of Authoritarianism," 28.

⁷⁰ Bölme, "The Roots of Authoritarianism," 28; Çamurcuoğlu, *Ortadoğu'da Otoriter Siyasal Rejimler*, 192.

⁷¹ Bölme, "The Roots of Authoritarianism," 28.

⁷² Çamurcuoğlu, *Ortadoğu'da Otoriter Siyasal Rejimler*, 192.

⁷³ Bilgin, *Arap Baharı Sürecinde Orduların Tutumu*, 226.

⁷⁴ Bölme, "The Roots of Authoritarianism," 28.

sayesinde vatandaşlarını refah devleti uygulamaları ile baştan çıkararak onların demokratik taleplerini sönmölemeyi ve sosyal barışı sağlamayı arayan devletler için geliştirilmiştir⁷⁵. Bir rantiyeci devlet modelinden söz edebilmek için devletin gelirlerinin çoğunun vergi dışındaki gelirlere yani ekonomik ranta dayanması gerekir⁷⁶. Suudi Arabistan, Kuveyt, Bahreyn, Birleşik Arap Emirlikleri, Katar, Libya, Umman'ın gelirlerinin yarısından fazlası petrolden gelmektedir. Ancak petrol gelirleri Orta Doğu ölkelerinin tek kaynağı değildir. Turizm gelirleri, işçi para transferleri, transit geçiş ücretleri ve boru hattı geçişleri de diğer gelirler arasında sayılabilir⁷⁷. Bu teori, devletin, vatandaşların vergileri ile giderlerini finanse etmesi yerine büyük oranda rantiyeci gelirlere (petrol gelirlerine) dayanması durumunda devletin vergilerle gelir elde etmesinin gerekli olmaması nedeniyle toplumun iktidara karşı taleplerinin azaldığı ve devleti toplumdan bağımsız hale getirdiği ileri sürölmektedir⁷⁸. Dahası, kamusal harcamaların finansmanı için vergi istemeyen hükümetler, rantiyeci gelirleri devlet destekli iş, refah ve sosyal yardım programları kapsamında dağıtarak kliyentelist ilişkiler geliştirir⁷⁹. Sonuç olarak, bir taraftan devlet rant gelirleri ile toplumdan daha ayrık bir konuma yükselirken diğer taraftan vatandaşlar, ölkede yaşamak için devlete her zamankinden daha fazla bağımlı hale gelir ve bu bağımlılık vatandaşları, kendi talepleri için hükümete baskı yapmaktan vazgeçmeye yöneltir⁸⁰. Doğal kaynaklardan ve diğer kaynaklardan elde ettiği rantları vatandaşlara ve elitlere dağıtan rejimler, belirli bir ölçüde rejime sadakati sağlasa ve memnuniyetsizliği azaltsa da rantiyeci teorisinin otoriterliğin devamında önemli bir faktör olmadığı özellikle Arap Baharı öncesi ve sonrasındaki protestoların meydana gelmesinden ve devamından anlaşılabilir. Nitekim, bu teori, petrol ve doğal gaz kaynaklarına sahip olmayan ölkelerde otoriterizmi de açıklayamamaktadır⁸¹.

⁷⁵ Tamburini, "The Maghreb Countries," 121.

⁷⁶ Çamurcuoğlu, *Ortadoğu'da Otoriter Siyasal Rejimler*, 142; MacQueen, *An Introduction to Middle East Politics*, 246.

⁷⁷ Bölme, "The Roots of Authoritarianism," 30.

⁷⁸ Çamurcuoğlu, *Ortadoğu'da Otoriter Siyasal Rejimler*, 142.

⁷⁹ MacQueen, *An Introduction to Middle East Politics*, 246.

⁸⁰ Tamburini, "The Maghreb Countries," 122.

⁸¹ Özbudun, *Otoriter Rejimler*, 64.

Otoriter rejimlerin sürdürülebilirliği tartışmalarında önemli bir yeri dolduran diğer bir husus seçimlerdir⁸². Orta Doğu'da sınırlı da olsa çok partili seçimlerin 1970'li yıllardan itibaren yapıldığı söylenebilir. Ancak bu seçimlerin barışçıl bir iktidar değişimi sağlaması bazı istisnalar (İsrail, Pakistan, Lübnan ve Türkiye) dışında mümkün olmamıştır⁸³. Orta Doğu coğrafyasında gerçekleştirilen seçimler iktidarı ellerinde bulunduran otoriter rejim parti ve liderlerinin üstünlüğü ile neticelenmiştir. Sistemde birden fazla siyasal parti bulunmasına rağmen Cumhurbaşkanlığı seçimlerinde veya parlamento seçimlerinde muhalefet partilerinin çoğunluğu elde etmesi neredeyse imkansızdır. Dolayısıyla seçimler, halkın iradelerini ortaya koydukları ve bu sayede ülke yönetimine katıldıkları bir süreç olarak nitelendirilemez. O halde, seçimler ne gibi bir işlev ortaya koymuştur?

Öncelikle rejimler, seçimler aracılığıyla dışarıda ve içeride demokratikleşme taleplerini belirli bir ölçüde giderme fırsatını elde etmiş olacaktırlar⁸⁴. Çok partili adil seçimlerin yapıldığı izlenimi, rejimlere, otoriter amaçlarla demokrasi dilini kullanma fırsatı vererek rejim için hem bir meşruiyet durumu oluşturur hem muhalif seslerin bastırılmasına yardım eder⁸⁵. Neticede, bir taraftan rejimin temel hatlarının değişmemesi sağlanırken, diğer taraftan rejimlerin daha dostça bir yüz gösterebilmelerine imkân verilmiştir⁸⁶. Böyle bir işlev sağlaması dolayısıyla, Libya gibi bazı örnekler dışındaki bölge devletleri demokratik bir açılım göstermişlerdir. Özellikle bu durum, 1980'lerde kontrollü bir sınırlı liberalleşme tecrübesi yaşanan Tunus, Ürdün, Mısır, Fas, Cezayir ve Yemen gibi ülkelerde gerçekleşmiştir⁸⁷. Bu ülkelerde sınırlı bir katılım olmakla beraber çok partili siyasal seçimlerin gerçekleştirilmesi, tek partiyi yerinden etmiştir. Ancak, diğer taraftan, yasama organı iki meclisli bir hale getirilerek yasama organının etkililiği zayıflatma amacı güdülmüştür. Bu amaca ulaşmada, devlet başkanının üst meclise atama

⁸² Orta Doğu'da seçimlere yönelik ayrıntılı bir çalışma için bkz. Larbi Sadiki, *Arap Demokratikleşmesi: Demokrasi Olmadan Yapılan Seçimler*, çev. Ümit Hüsrev Yolsal (İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2018).

⁸³ Chibli Mallat, "On The Specificity of Middle Eastern Constitutionalism", *Case Western Reserve Journal Of International Law* 38, Issue 1 (2006): 45.

⁸⁴ Bölme, "The Roots of Authoritarianism," 24.

⁸⁵ Bölme, "The Roots of Authoritarianism," 24; Tamburini, "The Maghreb Countries," 119.

⁸⁶ Nathan J. Brown, "Regimes Reinventing Themselves: Constitutional Development In the Arab World," in *Constitutionalism and Political Reconstruction*, ed. Saïd Amir Arjomand (Leiden: Brill, 2007), 60.

⁸⁷ Brown, "Regimes Reinventing Themselves," 60.

yetkileri ve rejimin partisinin üst meclisi kontrol etmesi önemli bir rol oynamıştır⁸⁸. Ayrıca, siyasal partilere ilişkin düzenlemeler ve seçim sistemleri, muhalefetin parlamentoda çoğunluğu elde etmesini sağlayacak gerçekçi bir yolu öngörmeyecek şekilde tasarlanmıştır⁸⁹. Bunların da ötesinde, çoğu Arap ülkesi güçsüz siyasal partilere sahip olmuştur⁹⁰. 2011 ayaklanmaları arifesinde, Mısır'daki siyasal partilerin çoğu, sadece bin civarlarında bir üyeye sahiptiler⁹¹. Ancak, Libya'da neredeyse 1951'den 2010'a kadar siyasi parti bulunmamaktaydı⁹². Zaten Muammer Kaddafi yönetimi, kurumların ortaya çıkmasını engellemenin amacı ve çabası içerisinde olmuştur⁹³. Güçsüz siyasi partilere ek olarak parti sistemleri de oldukça kutuplaşmış, kurumsallaşma düzeyi düşük ve aşırı bir bölünme gibi özellikler nedeniyle güçsüz siyasal parti sistemleri olarak nitelendirilebilir⁹⁴. Bunlara ek olarak, bir seçim türü olarak kabul edilebilecek anayasa değişikliğine ilişkin referandumlar da rejimi hukuken meşrulaştırıcı bir işlev olmaktan öteye geçememiştir⁹⁵. Örneğin Tunus'ta 2002 yılında ve Cezayir'de 2008 yılında anayasa değişikliği referandumları ile Cumhurbaşkanı'nın görevde bulunma süresine ilişkin dönem sınırlaması ortadan kaldırılmıştır⁹⁶. Neticede, Orta Doğu ve Kuzey Afrika ülkelerinde parlamento seçimlerinin anlamlı bir demokratikleşme ortaya koyması beklenemez.

Seçimlerin, bir demokrasi yanlısaması ortaya koyması ve demokratik baskıların bir nebze de olsa hafifletilmesi işlevini göstermenin yanı sıra, elitleri organize etme işlevinin sağlanmasına da katkıda bulunmuştur. Öncelikle, ardıl seçimlerde galibiyet elde eden Devlet Başkanının partisi, parti içindeki ve dışındaki siyasal elitlere bu parti dışında bir siyasal hayatın mümkün olmadığı mesajını vermektedir⁹⁷. Ayrıca, rejim, devlet kaynaklarının dağıtılması üzerinde söz sahibi olduğundan pastadan pay almak isteyen

⁸⁸ Brown, "Regimes Reinventing Themselves," 60.

⁸⁹ Brown, "Regimes Reinventing Themselves," 60; Lust, "States and Institutions," 156-157.

⁹⁰ Lust, "States and Institutions," 156.

⁹¹ Shadi Hamid, "Political Party Development before and after the Arab spring", in *Beyond the Arab Spring: The Evolving Ruling Bargain in the Middle East*, ed. Mehran Kamrava (New York: Oxford University Press, 2014), 132.

⁹² Hamid, "Political Party Development," 139.

⁹³ Hamid, "Political Party Development," 146-147.

⁹⁴ Lust, "States and Institutions," 156.

⁹⁵ Tamburini, "The Maghreb Countries," 119.

⁹⁶ Tamburini, "The Maghreb Countries," 119.

⁹⁷ Bölme, "The Roots of Authoritarianism," 25.

elitlerin gideceği başka bir adres yoktur. Bu durum, dışarıdaki siyasal çevrelerin de iktidar partisi saflarına katılmasına yol açan korporatist bir manzara çizer. Daha ötesi, seçimler, rejim lehine, dost ve düşmanların belirlenmesini de sağlayan bir süreç anlamına gelir ve rejim, sadıkların ve muhaliflerin elde edilen bilgisiyle seçim çevrelerini ve kurallarını yeniden düzenleyerek bir sonraki seçime daha avantajlı bir şekilde girme imkanına sahip olur⁹⁸.

Seçimlerin göstermelik bir oyun olduğu görüşünde olan yazarlar, seçimlerin sağladığı bazı faydalardan bahsetmekten de çekinmemiştir. Shadi Hamid, bütün demokrasi girişimlerinin özellikle inandırıcı olmadığını, fakat tamamıyla anlamsız da olmadığını vurgular⁹⁹. Muhalefet partileri, siyasal yarışmanın sınırlarını müzakere etmek için seçimler ile ilgili bütün kural ve süreçleri kullanarak kendilerine alan açmaya çalışmışlardır¹⁰⁰. Nathan Brown'un daha ayrıntılı bir şekilde belirttiği gibi, *“rejimler ve muhalefetler, kimin seçimlere katılabileceği, kimin oy pusulasını denetleyeceği, oyların nasıl sandalyelere çevrileceği, seçim sürecini kimin gözlemleyebileceği (ve) kampanyaların nasıl yürütüleceği konusunda sürekli ve nihai bir karar olmaksızın pazarlık yaparlar”*¹⁰¹. Ergun Özbudun, çok partili ve yarışmacı parlamento seçimlerinin, tartışma için meşru bir forum sağlaması nedeniyle, seçimlerin hiç olmadığı ya da hiçbir tercih imkanının bulunmadığı durumlara nazaran belirli bir liberalleşme adımı olarak kabul edilebileceğini belirtir¹⁰². Dahası, bazı araştırmacılar seçimlerin, rejimi istikrarsızlaştırabileceğini ve hatta demokratikleşme yönünde gelişmelere yol açabileceğini ileri sürer¹⁰³.

Orta Doğu ve Kuzey Afrika'da rejimlerin otoriterliğini sürdürülebilir kılan veya artıran diğer durumlar olarak; olağanüstü hâl durumuna neden olan Arap-İsrail çekişmesi, radikal İslamcı tehdidi ve bölgedeki diğer savaş ve çatışma durumları belirtilebilir¹⁰⁴. Orta Doğu'da özellikle radikal İslamcı tehdit algılaması, liberal veya laik muhalefet

⁹⁸ Bölme, “The Roots of Authoritarianism,” 25.

⁹⁹ Hamid, “Political Party Development,” 133.

¹⁰⁰ Hamid, “Political Party Development,” 133.

¹⁰¹ Brown'dan aktaran Hamid, “Political Party Development,” 133.

¹⁰² Özbudun, *Otoriter Rejimler*, 72. Arap dünyasındaki gelişmelerin demokratikleşmeden ziyade ılımlı bir liberalleşme olduğu görüşü hakkında bkz. Brown, “Regimes Reinventing Themselves,” 61.

¹⁰³ Bu yöndeki görüşler için bkz. Bölme, “The Roots of Authoritarianism,” 26.

¹⁰⁴ Bölme, “The Roots of Authoritarianism,” 28.

gruplarının, rejimlerin İslamcı muhalefete karşı baskı politikalarını desteklemeleri ya da en azından hoşgörüyle karşılamaları gibi durum meydana getirmiştir¹⁰⁵.

III. ARAŞTIRMA KAPSAMINDAKİ ÜLKELERDE ANAYASACILIK

Bu alt bölümde, Arap Baharı öncesi dönem ile sınırlı olarak çalışma kapsamında ele alınan ülkelerin anayasacılık gelişimleri mercek altına alınacaktır. Bu çerçevede, Arap Baharı öncesi anayasal metinlerin yapım süreçleri ve getirdikleri anayasal değişim incelenecektir.

A. GENEL OLARAK

Arap anayasaları, birçok ortak yön, amaç ve özellik taşımalarına rağmen her birisi ayrı bir anayasal tarihe sahiptir¹⁰⁶. Arap Baharı öncesi Orta Doğu anayasacılığının farklı aşamalardan geçtiği ve bu doğrultuda genel olarak dört evreye ayrılabilceği belirtilmektedir¹⁰⁷. Ancak bu dönemlerin keskin bir şekilde birbirinden ayrılması da oldukça zordur. Burada bu dört anayasal dönem, ülke örneklerine geçmeden önce bir panoramik görünüm sunması bakımından genel olarak kısaca açıklanacaktır.

Arap dünyasının modern anayasacılık tarihinin 19. yüzyılda başladığı söylenebilir. Anayasal metinlerden ilki 1861 tarihli Tunus Anayasası¹⁰⁸, sonrasında 1882 tarihli Mısır Anayasası'dır¹⁰⁹. Bu anayasalardaki genel ortak özellik, demokratik öğenin yer almamasına rağmen, daha etkin ve daha hesap verilebilir bir yönetim anlayışının ortaya konulmasıdır¹¹⁰. Bu anayasaların yapımı ile devlet aktörlerinin otoritesi azaltılmamasına rağmen devlet aygıtının daha hukuki ve rasyonel bir temelde işlemesi

¹⁰⁵ Özbudun, *Otoriter Rejimler*, 68.

¹⁰⁶ Khalil, "From Constitutions to Constitutionalism," 427.

¹⁰⁷ Brown, "Regimes Reinventing Themselves," 49; Khalil, "From Constitutions to Constitutionalism in Arab States," 427.

¹⁰⁸ 1861 tarihli Tunus Anayasası hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ayhan Ceylan, *Tunus Tecrübesi-Osmanlı Coğrafyasında Anayasacılık* (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2019).

¹⁰⁹ Genellikle 1878 Osmanlı Kanun-i Esasi düzenlemesi de zikredilmesine rağmen etnik bakımdan "Arap" anayasacılığı içinde değerlendirilemeyeceğinden burada Kanun-i Esasi'ye referans verilmemiştir.

¹¹⁰ Brown, "Regimes Reinventing Themselves," 50.

amaçlanmıştır¹¹¹. Ayrıca, anayasalar, politik elitler tarafından müzakere edilerek ortaya konulmuştur¹¹². Bu yönüyle ilk dönem anayasalar, “verilmiş” (*granted*) anayasalardır¹¹³.

I. Dünya Savaşı’ndan sonra Suriye (1920), Mısır (1923), Irak, Lübnan ve Ürdün (1952) Anayasalarını yapmışlardır. II. Dünya Savaşı’ndan sonra ise Mısır (1956), Tunus (1959), Fas (1961), Cezayir (1963), Birleşik Arap Emirlikleri (1971), Kuveyt (1962), Katar (1970), Sudan, Libya (1952) ve Bahreyn (1973) anayasalarını yapmışlardır. I. ve II. Dünya Savaşları sonrası bu yeni bağımsızlık anayasaları ikinci dönem olarak adlandırılmaktadır. Savaş sonrası dönemde anayasalar, egemenliği ilan etmenin önemli bir parçası olarak görülmüştür¹¹⁴. Bu dönem anayasaları, siyasal bağlam dikkate alındığında farklı tecrübelerle sahip olmakla birlikte benzer anayasal özellikleri taşıma eğiliminde olmuştur. İlk olarak bu bağımsızlık anayasaları, anayasa yapım süreci açısından tepeden-inmeci bir yaklaşım ortaya konularak yapılmıştır. Bu anayasal metinler, halkın kurucu iktidar doktrini çerçevesinde değil, daha çok bağımsızlık veya darbe ile özdeşleştirilen bir figür (monark, lider) veya darbe yönetimi tarafından oluşturulmuştur¹¹⁵. Sonuç olarak, anayasa yapımı, otoriter lider veya kralın istediği zaman gerçekleştirdiği ve gözetimi altında olduğu süreçlerden öteye gidememiştir. İkinci olarak, anayasalarda, çoğunlukla, yürütme organının, halka veya diğer anayasal organlara karşı hesap verebilir kılınmasını sağlayacak araçlar düzenlenmemiştir¹¹⁶. Dahası, anayasal düzenin işlemlerini duraklatacak veya anayasal tedbirleri anlamsız kılacak; belirsiz olağanüstü hâl yetkileri, yürütmenin parlamentoyu feshi, devlet başkanının anayasa değişikliğine ilişkin yetkileri gibi birçok kural anayasalara dahil edilmiştir¹¹⁷. Bu çerçevede, Arap Baharı öncesinde Orta Doğu ve Kuzey Afrika’da anayasal tasarım ve pratik, anayasacılık ilkeleri açısından ciddi derecede sorunludur.

1960 ve 1970’li yılları, anayasal metinlerin ideolojik manifesto işleviyle ön plana çıktığı üçüncü dönem olarak vurgulanabilir. Mısır, Irak, Libya ve Suriye’de iktidara gelen

¹¹¹ Brown, “Regimes Reinventing Themselves,” 51.

¹¹² Nimer Sultany, “Arab Constitutionalism and the Formalism of Authoritarian Constitutionalism,” in *Authoritarian Constitutionalism: Comparative Analysis and Critique*, ed. Helena Alvar Garcia and Gunter Frankenberg (Cheltenham: Edward Elgar, 2019), 292.

¹¹³ Sultany, “Arab Constitutionalism,” 295.

¹¹⁴ Brown, “Regimes Reinventing Themselves,” 52.

¹¹⁵ Brown, “Regimes Reinventing Themselves,” 53.

¹¹⁶ Brown, “Regimes Reinventing Themselves,” 53.

¹¹⁷ Brown, “Regimes Reinventing Themselves,” 53.

devrimci rejimler, mevcut anayasaları askıya almışlar ve bütün yasama ve yürütme yetkilerini kendi ellerinde toplayan bir rejim (devrimci yönetim modeli) tesis etmişlerdir¹¹⁸. Mısır'da Nasır'ın Devrimci Komuta Konseyi (*Revolutionary Command Council*) ve tek parti modeli, Pakistan, Tunus, Sudan, Filistin ve Eritre tarafından büyük oranda takip edilmiştir¹¹⁹. Sonrasında, bu model, kararlı bir şekilde, 1959 yılında Irak'ta, 1969 yılında Libya'da ve 1970 yılında Suriye'de benimsenmiştir¹²⁰. Devrimci ve sosyalist yönelimli rejimler, kurulu yargı organlarını da devrim veya güvenlik mahkemeleri ile bertaraf etme arayışı içinde olmuşlardır¹²¹. Dolayısıyla, bu rejimler anayasacılığa aykırı bir ruha sahiptiler ve sadece halka karşı hesap verebilir konumda olduklarını beyan etmişlerdir¹²². Ayrıca, anayasanın üstünlüğü gibi bir kaygıları olmamalarına rağmen kendi ideolojik ve organizasyonel yönelimlerini bir anayasal metin içinde ortaya koyma ihtiyacı hissetmişlerdir. Bu kapsamda, *geçici anayasa* veya *ulusal şartlar*¹²³ ilan edilmiştir.

Bağımsızlık ve ideolojinin artık anayasalar için bir motivasyon olmaması nedeniyle bu dönem yavaşça sona ermiş ve yeni gelişmeler yaşanmıştır. 1980'li yıllardan itibaren başlayan kontrollü ve sınırlı bir liberalleşme deneyiminin, Arap anayasal tarihinde yeni bir dönemi başlattığı vurgulanmaktadır¹²⁴. Gerçekten de Ortadoğu ülkelerinde formal de olsa anayasacılık ve demokrasi açısından gelişmeler yaşanmıştır. Bu çerçevede, anayasalarını yapmayan son iki ülke Umman ve Suudi Arabistan, Temel

¹¹⁸ Brown, "Regimes Reinventing Themselves," 54.

¹¹⁹ Mallat, "On the Specificity of Middle Eastern Constitutionalism," 42.

¹²⁰ Mallat, "On the Specificity of Middle Eastern Constitutionalism," 43.

¹²¹ Brown, "Regimes Reinventing Themselves," 54.

¹²² Brown, "Regimes Reinventing Themselves," 55.

¹²³ Siyasi bir rehber olarak kabul edilebilecek ulusal şartlar için çoğunlukla halkın referandumuna başvurulmuştur. Ancak, sonrasında bu doğrultuda inşa edilen anayasalar, halkın katılımı olmaksızın sadece Kral veya Cumhurbaşkanı tarafından onaylanmıştır. Ulusal Şart'ın kabulü sonrası referandum veya kurucu meclis olmaksızın anayasa yapım süreci, 1960'larda Mısır'da ve 2000'lerde Bahreyn'de bu şekilde gerçekleşmiştir. Mısır'da 1962'de Arap sosyalist yolunun başlatılmasından sonra bir "Ulusal Şart" yayımlandı, bu Şart'ı ise iki yıl sonra geçici bir anayasa takip etti. Bahreyn'de 2000 yılının sonlarında Yüksek Ulusal Komite tarafından hazırlanan "Ulusal Eylem Şartı" (*National Action Charter*), 2001 yılında halkoylamasında kabul edilmiştir ve sonrasında rejim, Ulusal Şart'a dayandığını iddia ettikleri 2002 Anayasası'nı kurucu meclisin veya halkın onayına sunmadan yayımlamıştır. Ancak, Ulusal Şartlar ile sonrasında rejim tarafından çıkarılan anayasalar arasında bazı farklılıkların yer aldığı da dikkat çekmektedir.

¹²⁴ Brown, "Regimes Reinventing Themselves," 56.

Yasa'larını yayımlamışlardır¹²⁵. Ayrıca, anayasacı gelişmelere izin verilen bazı ülkelerde yasama organı ve yargı gibi (ör., Mısır Anayasa Mahkemesi, Kuveyt Parlamentosu) klasik kurumların rejimden bağımsız bir yaşam alanı oluşturabildikleri tecrübe edilmiştir¹²⁶. Ayrıca, bu süreçte, Arap cumhuriyet ve monarşileri, anayasa yargısını geç de olsa kabul etmişlerdir. Anayasal denetimin gecikme nedeni, öncelikle otoriter rejimlerin hâkim olmasıyla beraber Fransız ve İngiliz hukuk sisteminin etkisidir¹²⁷. Zayıf anayasal denetim geleneğine rağmen anayasa yargısına doğru temayül, bütün Orta Doğu ve Kuzey Afrika bölgesinde devam etmiştir¹²⁸. Anayasa yargısı öncelikle Mısır, İran ve Birleşik Arap Emirlikleri'nde ve sonraki zamanlarda ise Yemen, Lübnan, Ürdün, Cezayir ve Fas'ta yürürlüğe koyulmuştur¹²⁹.

Arap Baharı öncesi Arap anayasacılığı bakımından da muhakkak değinilmesi gereken özgün bir husus, aşağıda ülke örneklerinde görüleceği üzere, İslam Şeriatı'nın anayasallaştırılmasıdır (*constitutionalization of Islamic Sharia*). Orta Doğu'da uygulanan

¹²⁵ Charlotte M. Levins, "The Rentier State and the Survival of Arab Absolute Monarchies," *Rutgers Journal of Law&Religion* 14, (2013): 409.

¹²⁶ Brown, "Regimes Reinventing Themselves," 56.

¹²⁷ Orta Doğu ülkelerinin anayasal denetime karşı uzaklıklarının kökleri, kolonyal sürece kadar uzanır. Ne Fransa ne Britanya, parlamento egemenliği üzerinde yargı engelini tanımaya henüz hazır değildi. Amerikan tarzı yargısal denetim ise Orta Doğu'da özellikle Fransız hukuk eğitimi etkisinin yaygın olmasından dolayı uzak ve yabancıydı. Aşağı yukarı 1980'lere kadar parlamento iradesinin mutlaklığı kavramı büyük ölçüde devam etmiştir. Bkz. Mallat, "On the Specifity of Middle Eastern," 14, 15; Serdar Gülenler, "Karşılaştırmalı Anayasa Hukuku ve Ortadoğu Ülkelerinde Anayasaya Uygunluk Denetimi", *Akademik Araştırmalar Dergisi* 13, sayı 50, (2011): 80.

¹²⁸ Lübnan'da Anayasa Konseyi, 1993 tarihli 250 sayılı yasa ile kurulmuştur. Lebanese Constitutional Council, <https://www.cc.gov.lb/en/presentation-generale> (E.T. 11.12.2020). Irak, 2005 Anayasası ile anayasallık denetimi yapan bir mahkemeye kavuşmuştur. İran 1979 İran Anayasası, yasaların İslam düzenine ve Anayasa'ya uygunluğunu denetlemekle görevli bir Muhafızlar Konseyi'ni düzenlemiştir. Katar Anayasa Yüksek Mahkemesi 2008 yılında Şeyh Hamid tarafından onaylanan 18 sayılı yasa uyarınca kurulmuştur. Suriye Yüksek Mahkemesi kanunların anayasaya uygunluğunu denetlemekle görevli özel bir mahkeme olarak 1973 yılında kuruldu. Tunus Anayasa Mahkemesi Ben Ali tarafından 1987 tarihli bir yasa ile ihdas edilmiştir. Birleşik Arap Emirlikleri'nin Anayasası'nın 99'uncu maddesinde ise 1973 yılında kurulan Birleşik Yüksek Mahkemenin diğer görevleri yanında kanunların anayasaya uygunluğunu denetlemekle görevli olduğu belirtilmiştir. Kuveyt anayasa mahkemesi de kanunların anayasaya uygunluğunu denetlemek ve seçim uyumsuzluklarını çözümlmek amacıyla 1973 yılında kurulmuştur. Filistin'de ise Anayasa Mahkemesi, 2003 tarihli Filistin Anayasası'na ve 2006 tarihli Anayasa Mahkemesi Kanunu'na dayanmaktadır. Yemen'de, anayasallık denetimini gerçekleştiren özel bir mahkeme kurulmamıştır, aksine Yüksek Mahkeme'nin görevleri arasında diğer hukuk metinlerinin anayasaya uygun olup olmadığını denetlemek sayılmıştır. Mısır'da 1971 Anayasası ile getirilen anayasaya uygunluk denetimi, 1980 yılından itibaren kurumsal hale getirilerek uygulanmaya başlanmıştır. Gülenler, "Karşılaştırmalı Anayasa Hukuku ve Ortadoğu Ülkelerinde," 82-88.

¹²⁹ Mallat, "On the Specifity of Middle Eastern," 5.

anayasal metinlerin neredeyse tamamında İslam devlet dini olarak kabul edilmiştir¹³⁰. Ülkelerin çoğunluğunda, İslam Şeriatı veya hukuku için özel bir rol, anayasada güvence altına alınmıştır. İslam Şeriatı veya hukuku yasamanın “temel” veya “bir” kaynağı olarak ilan edilmiştir¹³¹. Ayrıca, birçok anayasal alanda İslam dini bir politika olarak veya bir sınır olarak işlev görmüştür. Ancak, çalışma kapsamında ele alınan ülkeler arasında yer alan Tunus, Fas ve Cezayir anayasalarında yasama ile ilgili olarak Şeriat’a atıf yapılmamıştır. Bu açıdan bu ülkeler açısından Şeriat’ın anayasal üstünlüğünden bahsetmek mümkün olmadığından¹³², bu ülkeler Arap Baharı öncesinde de İslami anayasacılık doktrini içinde değerlendirilemezler¹³³. Çalışma kapsamında ele alınan ülkelerde din ve devlet ilişkileri, araştırmanın son bölümünde Arap Baharı sürecinin getirdiği anayasal değişim de ortaya konularak tartışılacağından bu bölümde sadece genel bir açıklama yapmakla yetinilecektir.

Burada Arap anayasacılığının dört evresinin genel bir görünümünü sunduk. Bu araştırmanın temel konusu olan Arap Baharı sonrası anayasacılığın bölge açısından bir beşinci anayasal dönemi açıp açmadığı sorunu ise daha sonraki bölümlerin konusunu

¹³⁰ Khalil, “The Enactment of Constituent Power,” 103.

¹³¹ Anayasa ile İslam Şeriatı veya hukuku arasındaki ilişki, farklı şekillerde nitelendirilmiştir. Birinci formülasyon, İslam hukukunun “yasamanın temel kaynağı” (*the main source of legislation*) ifadesidir. Örnek olarak; Mısır 1971 Anayasası m. 2; Umman 1996 Anayasası m. 2; Katar 2003 Anayasası m. 1; Suriye Arap Cumhuriyeti 1973 Anayasası m. 3; Birleşik Arap Emirlikleri 1971 Anayasası m. 7 verilebilir. İkinci formülasyon, İslam hukukunun sadece “yasamanın bir kaynağı” (*one source of legislation*) olduğu ifadesidir. Misal olarak, Bahreyn Krallığı 2002 Anayasası m. 2; Kuveyt 1992 Anayasası m. 2 verilebilir. Üçüncü formülasyon, İslam hukukunu (Şeriat) yasamanın üstüne koyar şekilde “hiçbir devlet yasasının İslam hukukuna aykırı olamayacağı” ifadesidir. Bu tarz ifadelerle “kaçınma klostları” (repugnancy clause) denilmektedir. Örnek olarak, Irak Cumhuriyeti 2005 Anayasası m. 2 verilebilir. Andrea Pin, “Arab Constitutionalism and Human Dignity,” *The George Washington International Law Review* 50, (2017): 8.

¹³² Bkz. Abdurrahman Eren, *Anayasa Hukuku Dersleri* (2. Baskı, Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2020), 135; Pietro Longo, “Islamic Constitutionalism and Constitutional Politics in Post-Revolutionary Tunisia,” *UNILU Center for Comparative Constitutional Law and Religion*, 2013, 3. https://www.academia.edu/3311463/Islamic_Constitutionalism_and_Constitutional_Politics_in_Post_Revolutionary_Tunisia (16.08.2023).

¹³³ Bununla birlikte, Fas hukuk düzeninde, Tunus’tan farklı olarak dini mahkemeler bulunmaktadır. Bu bakımdan, Aslı Ü. Bali ve Hanna Lerner tarafından Fas, Cezayir ile aynı kategoride değerlendirilmiştir. Bkz. Aslı Ü. Bali and Hanna Lerner, “Religion and constitution making in comparative perspective,” in *Comparative Constitution-Making*, ed. David Landau and Hanna Lerner (Edward Elgar, 2019), 276; Cezayir ise ilginç bir şekilde Berna Öney tarafından İslam’ın anayasal rolüne ilişkin yapılan sınıflandırmada, Mısır devletinin dahil olduğu kategoride anılmıştır. Bkz. Berna Öney, “The Ideological Dimensionality in the Middle Eastern and North African Constitutions: A New Era in the Evolution of Islamic Constitutionalism,” *Political Studies Review* 19, no. 2 (2021): 220-223.

teşkil edecektir. Aşağıda araştırma kapsamında ele alınan ülkelerin her biri kendi anayasal gelişmeleri özelinde incelenecek ve değerlendirilecektir.

B. ÜLKELER

Önceki başlık altında anayasal gelişmelere genel olarak değinilmiştir. Bu alt bölümde ise anayasacılık serüveni ülke örnekleri çerçevesinde kronolojik bir çizgide değerlendirilecektir. Çalışma kapsamındaki ülkeler, (Mısır, Tunus, Libya, Yemen, Cezayir, Fas, Umman, Ürdün ve Bahreyn) her ne kadar benzer nitelik ve eğilimleri taşısa da farklı bağlam ve gelişmeleri tecrübe etmişlerdir. Bu nedenle, her bir ülke örneğine ayrılan ilgi, farklı seviyelerde görünebilir.

1. Mısır

İngiltere'den tam bağımsızlık 1922 yılında elde edildikten sonra 1923 Mısır Anayasası ilan edilmiştir¹³⁴. Anayasa'da yönetim modeli olarak bir ırsî monarşi kurulduğu belirtilmiştir (m. 1) ve yönetim Kral Faruk tarafından üstlenilmiştir. 1923 Anayasası'nda, yasamanın kaynağı olarak Şeriat'a da herhangi bir atıf yapılmamıştır; fakat Anayasa'nın 149'uncu maddesinde, İslam'ın devletin dini ve Arapça'nın devletin dili olduğu kabul edilmiştir¹³⁵. Anayasa'nın 149'uncu maddesi, hukuk ve devlet yönetiminin sekülerleşmesi yönündeki gelişmelere rağmen İslam hukuk düşüncesinin sürekliliğinin göstergesi olabilir¹³⁶. 1923 Anayasası, Mısır içinde ve dışında başka anayasalar için de bir model olarak işlev görmüştür¹³⁷.

a. Cemal Abdul Nasır Dönemi

1923 Anayasası, Kral Faruk'a karşı 10 Aralık 1952'de gerçekleştirilen ordu darbesinden sonra resmi olarak ilga edilmiştir. Devrim Konseyi tarafından geçici

¹³⁴ 1923 tarihli Mısır Anayasası'nın İngilizce çevirisi için bkz. Constitutionnet, "Egypt: Constitution of 1923," <https://constitutionnet.org/vl/item/egypt-constitution-1923> (02.07.2023).

¹³⁵ Ninet and Tushnet, *The Arab Spring*, 191.

¹³⁶ Mina E. Khalil, "Early Modern Constitutionalism in Egypt and Iran," *UCLA Journal of Islamic and Near Eastern Law* 15, (2016): 51.

¹³⁷ Ninet and Tushnet, *The Arab Spring*, 192.

yönetimin ilkelerini belirlemek için 10 Şubat 1953'te bir anayasal bildiri yayımlanmıştır. Bu bildiride, Devrim Konseyi en üst otorite olarak tanımlanmıştır¹³⁸. Bu bildiriden 5 ay sonra Haziran 1953'te Devrimci Komuta Konseyi (RCC), monarşiyi sona erdiren yeni bir anayasal bildiri yayımlanmıştır¹³⁹. General Naguib ve onun otoritesi, “geçici anayasa” olarak ifade edilen bu ikinci anayasal bildiride tanımlanmıştır. Bu süreçte, Cemal Abdul Nasır ve General Naguib arasında devam eden çatışma, Cumhurbaşkanı Naguib'in istifası ile sona ermiştir¹⁴⁰. İkinci bildirinin emrettiği gibi Anayasa, 1956 yılında teknik bir birim tarafından hazırlanmış ve Devrimler Konseyi ve Bakanlar Konseyine sunulmuştur. 1956 Anayasası tasarısı, Devrimler Konseyi ve Bakanlar Konseyinden geçtikten sonra Kahire meclisine sunulmuş ve bu meclisten de geçtikten sonra referandumda kabul edilmiştir¹⁴¹. Böylece, Mısır, tam işleyen ve sürekli bir anayasaya sahip olmuştur¹⁴².

1956 Mısır Anayasası¹⁴³, 1923 Anayasası'nı temel almakla birlikte önemli değişiklikler içermiştir. Eski Anayasa'da Kral ve seçili parlamento arasındaki rekabet, 1956 Anayasası'nda tek partinin tesis edilmesi ile ortadan kaldırılmıştır¹⁴⁴. Cumhurbaşkanı'nın kanun gücünde kararname çıkarma yetkisi ile parlamentonun daha da zayıflatıldığı söylenebilir¹⁴⁵. Dolayısıyla 1926 Anayasası ile 1953 Anayasası'ndaki anayasacılık perspektifinden çok uzaklaşmamıştır. Bu Anayasa yürürlüğe girdikten sonra, 1 Şubat 1958 tarihli anayasal bildiri ile Mısır ve Suriye'yi birleştiren Arap Ulusları Birliği (UAR) oluşturulmuş ve bu Birlik bir “geçici anayasa” aracılığıyla 5 Mart 1958'de somutlaştırılmıştır¹⁴⁶. Mısır ve Suriye'nin birleşmesinden kaynaklı bazı dezavantajlar ve 28 Eylül 1961 askeri darbesi, Suriye'nin Arap Ulusları Birliği'nden ayrılmasına yol açmıştır¹⁴⁷. Suriye 1961 yılında Birlik'ten çekilince 1958 tarihli Anayasa'dan vazgeçilmiş

¹³⁸ Ninet and Tushnet, *The Arab Spring*, 195.

¹³⁹ Nathan J. Brown, *Constitutions in a Nonconstitutional World: Arab Basic Laws and the Prospects for Accountable Government* (Albany: State University of New York Press, 2002), 78.

¹⁴⁰ Ninet and Tushnet, *The Arab Spring*, 196.

¹⁴¹ Ninet and Tushnet, *The Arab Spring*, 196.

¹⁴² Brown, *Constitutions in a Nonconstitutional*, 78.

¹⁴³ 1956 Mısır Anayasası'nın İngilizce metni için bkz. The Middle East Institute, “The New Egyptian Constitution,” *The Middle East Journal* 10, no. 3 (1956): 300-306.

¹⁴⁴ Brown, *Constitutions in a Nonconstitutional*, 79.

¹⁴⁵ Brown, *Constitutions in a Nonconstitutional*, 79.

¹⁴⁶ Ninet and Tushnet, *The Arab Spring*, 199.

¹⁴⁷ Ninet and Tushnet, *The Arab Spring*, 201.

ve geçici bir anayasal bildiri ile, geçiş dönemindeki yönetim yetkileri Nasır ve yakın yoldaşlarının elinde toplanmıştır¹⁴⁸.

1962 yılında ülkenin temel siyasal yönelimini ve siyasal sisteminin öğelerini ilan eden bir Ulusal Şart'ın kabulü için Ulusal Kongre seçimleri yapılmıştır¹⁴⁹. Ulusal Kongre, bu Şart'ı aynı yıl içinde kabul etmiştir. Ulusal Şart, bir anayasa değildir; bunun yerine ülke siyasetine ilişkin temel bir metin olarak görülebilir¹⁵⁰. 1964 yılında Nasır, Ulusal Şart'ta yer alan ilkelere dayanan bir anayasanın hazırlanması için halkın oylarıyla seçilen temsilcilerden meydana gelen bir meclis oluşturmuştur¹⁵¹. Bu Meclisin çoğunluğu ile 1964 Anayasa Taslağı kabul edilmiştir¹⁵². 1964 Anayasası da devlet başkanının kanun gücünde kararname çıkarma yetkisini belirli dönemler ile sınırlandırırsa da yürütme organını oluşturma yetkisini ve diğer önemli atama ve siyasal yetkileri uhdesinde bırakılmıştır¹⁵³. Bu anayasa, her ne kadar formal olarak "geçici" nitelendirilse de Enver Sedat'ın 1971 Devrimi'ne kadar yürürlükte kalmıştır. Görüldüğü üzere Nasır dönemi, anayasal açıdan istikrarsız olarak nitelenebilir¹⁵⁴. 1952'den 1964'e kadar üç anayasa ve iki anayasal bildiri meydana getirilmiştir¹⁵⁵. Ayrıca Nasır'ın katı veya yarı-katı anayasa anlayışı da ilkeleri arasında bulunmamaktaydı¹⁵⁶.

b. Enver Sedat Dönemi

28 Eylül 1970'de Abdul Nasır vefat etmiştir. Ölümü üzerine Enver Sedat, devlet başkanlığı koltuğuna oturmuştur. Sedat, kendisine karşı direnen veya mücadele içine giren güç merkezlerine (güvenlik güçleri ve tek parti) karşı üst düzeyde görevden almalar

¹⁴⁸ Kristen Stilt, "Constitutions in Authoritarian Regimes: The Egyptian Constitution of 1971," in *Constitutions in Authoritarian Regimes*, ed. Tom Ginsburg and Alberto Simpser (New York: Cambridge University Press, 2014), 114.

¹⁴⁹ Brown, *Constitutions in a Nonconstitutional*, 79.

¹⁵⁰ Stilt, "Constitutions in Authoritarian," 114; Brown, *Constitutions in a Nonconstitutional*, 79.

¹⁵¹ Brown, *Constitutions in a Nonconstitutional*, 79.

¹⁵² Stilt, "Constitutions in Authoritarian," 114.; Brown, *Constitutions in a Nonconstitutional*, 79.

¹⁵³ Brown, *Constitutions in a Nonconstitutional*, 79-80.

¹⁵⁴ Ninet and Tushnet, *The Arab Spring*, 204.

¹⁵⁵ Nimer Sultany'nin geçici anayasa ve sürekli anayasa ayrımının yanıltıcı olduğu yönündeki açıklamaları için bkz. Sultany, "Arab Constitutionalism," 311-313.

¹⁵⁶ Ninet and Tushnet, *The Arab Spring*, 204.

ve işten çıkarmalar gerçekleştirmiştir¹⁵⁷. 15 Mayıs 1971 tarihinde hükümet ve Arap Sosyalist Birliği'nden (rejimin tek partisi) neredeyse yüz üyenin tutuklandığı ve çoğunun hüküm giydiği bir hareket başlatmıştır¹⁵⁸. Bu hareket, Mısır tarihine, 15 Mayıs 1971 Devrimi olarak geçmiştir.

(1). 1971 anayasası

Enver Sedat, hukuk devleti ve insan haklarına saygı duyan yeni bir anayasa tasarlayarak rejimin meşruiyetini güçlendirme arayışındaydı¹⁵⁹. Bunu gerçekleştirmek için Ulusal Meclisi görevlendirmiş ve Meclisten toplumun bütün katmanlarının fikir ve görüşünün alınmasını istemiştir¹⁶⁰. Metnin farklı bölümleri için çalışan komitelerin yanı sıra sadece anayasa tasarısı için öneriler alan bir komite de oluşturulmuştur¹⁶¹. Ayrıca, tasarı komitesi üyeleri gruplara ayrılarak tasarı hakkında görüş ve önerilerini almak amacıyla ülkenin dört bir tarafındaki üniversiteler ve yerel yönetimler ile fikir alış-verişinde bulunmuşlardır¹⁶².

Anayasa görüşme ve toplantılarında yapılan ortak yorumlar, Nasır'ın siyasal sisteminden uzaklaşılması yönünde bir isteği ortaya koymuştur. Hukuk devleti talebinin yanı sıra devletin temel organları arasındaki ilişkilerin denge ve denetim mekanizmaları uyarınca düzenlenmesi ve yürütmenin gücünün sınırlandırılması gerektiği istekleri ortaya konulmuştur¹⁶³. Bununla birlikte, bu tür yorum ve öneriler, zorunlu olarak tasarıyı hazırlayanları etkilememiştir¹⁶⁴. Metni hazırlayan tasarı üyeleri, anayasa tasarısı için önceki Mısır anayasa metinleri ile Doğu Avrupa anayasaları örneklerinden faydalanmışlardır¹⁶⁵. Nitekim, 1971 Anayasası ile Nasır dönemi anayasal metinleri ve 1964 geçici anayasası arasında açık ayrılıklar görülmekle birlikte birçok benzerlik

¹⁵⁷ Stilt, "Constitutions in Authoritarian," 115.

¹⁵⁸ Stilt, "Constitutions in Authoritarian," 115.

¹⁵⁹ Stilt, "Constitutions in Authoritarian," 115.

¹⁶⁰ Stilt, "Constitutions in Authoritarian," 115.

¹⁶¹ Stilt, "Constitutions in Authoritarian," 117.

¹⁶² Stilt, "Constitutions in Authoritarian," 117.

¹⁶³ Stilt, "Constitutions in Authoritarian," 117, 118.

¹⁶⁴ Stilt, "Constitutions in Authoritarian," 118.

¹⁶⁵ Brown, *Constitutions in a Nonconstitutional*, 80.

bulunmaktadır¹⁶⁶. Örneğin, Enver Sedat, Nasırcı sosyalizmden uzaklaşma niyetindeyken, 1971 Anayasası sosyalist dili kullanmaya devam etmiştir, özellikle başlangıç bölümünde¹⁶⁷. Bununla birlikte özel mülkiyet anayasal güvenceye kavuşturulmuş ve önceden idari tedbirlerle gerçekleştirilen müsadere ve el koymaların kanun ile yapılacağı düzenlenmiştir¹⁶⁸. Arap Sosyalist Birliği'nin (rejimin partisi) diğer devlet kurumlarına erişmesi belirli ölçülerde kesilmiş olmasına rağmen tek parti olarak sistemde kalmaya devam etmiştir¹⁶⁹. Temel hak ve hürriyetlerin çoğunluğunun kanun ile düzenleneceği belirtilmiştir. Cumhurbaşkanı önemli yetkiler elde etmiştir ve Cumhurbaşkanının yasama organı tarafından tek aday önerilmesi usulü değiştirilmemiştir. Dolayısıyla Cumhurbaşkanının güçlü yetkileri devam ettirilmiştir¹⁷⁰. Cumhurbaşkanının görev süresi 6 yıldır ve bu süre bir kez yenilenebilir.

Bazı alanlarda ise 1971 Anayasası, kendisinden önceki anayasal metinler ile açık bir ayrılık içindedir. İslam, her zamanki gibi devletin dini olarak ilan edilmekle beraber yeni bir düzenleme, İslam hukukunun, yasamanın temel bir kaynağı olarak düzenlenmesidir¹⁷¹. Anayasa'nın 68'inci maddesi herhangi bir eylem veya idari işlemin yargısal denetimden muaf bırakılmasını engellemiştir. Yeni bir kurum olarak Anayasa Mahkemesi ihdas edilmiştir. Ancak, Mahkemenin uygulama kanunu ancak 1979 yılında çıkarılmıştır. Sonuç olarak 1971 Anayasası'nın liberal bir anayasacılık öğretisine doğru adım atmasından ziyade, hukuk devleti ve kurumlarına doğru bir yol aldığı söylenebilir¹⁷².

(2). 1980 değişiklikleri

1970'ler boyunca Enver Sedat, sosyalizmden uzaklaşan bir politika benimsemiştir. 1976 yılında Sedat, Arap Sosyalist Birliği içinde siyasi partilerin bir

¹⁶⁶ Stilt, "Constitutions in Authoritarian," 118-119.

¹⁶⁷ Ninet and Tushnet, *The Arab Spring*, 205; Brown, *Constitutions in a Nonconstitutional*, 81.

¹⁶⁸ Brown, *Constitutions in a Nonconstitutional*, 81.

¹⁶⁹ Stilt, "Constitutions in Authoritarian," 119.

¹⁷⁰ Brown, *Constitutions in a Nonconstitutional*, 84.

¹⁷¹ Antoni Abat i Ninet and Mark Tushnet, Anayasa'da yasamanın kaynağı olarak İslam hukukuna atıf yapılması ile yine Anayasa'da düzenlenen inanç ve ibadet hürriyetinin açık bir gerilim içinde bulunduğunu ileri sürer. Ninet and Tushnet, *The Arab Spring*, 205.

¹⁷² Brown, *Constitutions in a Nonconstitutional*, 82.

prototipi olarak görülebilecek ön-partilerin oluşmasına izin vermiş ve bu ön-partiler aracılığıyla adaylar, 1976 parlamento seçimlerine katılabilmişlerdir¹⁷³. Sonrasında bu partiler birer gerçek siyasal parti haline getirilmiştir. 1980 yılında ise Anayasa değişikliği yapılmıştır. Cumhurbaşkanı Sedat, bu değişiklikler ile, içeride ve dışarıda kendi rejimine olan desteği büyötmeye ve yatırımcılara, Mısır'ın siyasal ve hukuk sisteminin daha çok beklentileri karşılayan bir görünüme sahip olduğunu göstermeye çalışmıştır.¹⁷⁴.

1980 değişiklikleri, temelde ideoloji, siyasal kurumlar ve Cumhurbaşkanlığı ile ilgili değişiklikler getirmiştir¹⁷⁵. Cumhurbaşkanlığı ile ilgili olarak, Cumhurbaşkanının en fazla iki dönem görevde kalabilmesi düzenlemesi kaldırılmıştır. Diğer taraftan, Anayasa'nın yasamanın kaynağı olarak İslam hukukuna yapılan atıfta, “a” belirsiz ifadesinden “the” belirli ifadesine geçiş yapılarak İslam hukukuna bağıllık derecesi artırılmıştır¹⁷⁶. Bu değişikliğin daha çok Sedat'ın düşen meşruiyet ve popülaritesi nedeniyle İslamcıların desteğini sağlamak için düşünüldüğü söylenebilir¹⁷⁷. Mustafa Tamir'e göre bu basit değişiklik, çoğu kişi tarafından bütün kanunların İslam Şeriati ilkeleri ile uyumlu olması gerektiği şeklinde yorumlanmışır¹⁷⁸. Anayasa'nın bazı hükümlerindeki sosyalist dil ve öğeler çıkarılmıştır. Anayasa'nın birinci maddesinde Mısır'ın “demokratik sosyalist devlet olduğı” ibaresi, “sosyalist, demokratik” şeklinde yeniden düzenlenerek Mısır devletinin sosyalist derecesinin düşürüldüğü not edilmektedir¹⁷⁹. Anayasa'nın 4'üncü maddesinde yapılan değişiklik, “sınıf farklılıklarını kaldırmak” ifadesini, “gelirler arasındaki açığı daraltmak” ve “meşru kazancı korumak” şeklinde revize etmiştir. Anayasa'nın 5'inci maddesinde, Arap Sosyalist Birliği'ne yapılan atıf ortadan kaldırılarak Mısır'ın siyasal rejiminin çok partili sisteme dayandığı belirtilmiştir. Arap Sosyalist Birliği, hegemonyacı parti konumuna inmiştir. Siyasi parti oluşumuna kısıtlı bir düzeyde izin verilmesine rağmen Cumhurbaşkanlığı seçim

¹⁷³ Stilt, “Constitutions in Authoritarian,” 120.

¹⁷⁴ Stilt, “Constitutions in Authoritarian,” 120.

¹⁷⁵ Brown, *Constitutions in a Nonconstitutional*, 84.

¹⁷⁶ Brown, *Constitutions in a Nonconstitutional*, 84.

¹⁷⁷ Stilt, “Constitutions in Authoritarian,” 121.

¹⁷⁸ Mustafa Tamir'den aktaran Stilt, “Constitutions in Authoritarian,” 121.

¹⁷⁹ Brown, *Constitutions in a Nonconstitutional*, 84.

sistemine (yasama organı tarafından tek bir kişinin aday gösterilmesi ve bu adayın halkoyuna sunulması seçilmesi usulü) dokunulmamıştır¹⁸⁰.

Önemli bir yenilik, Anayasa'ya 7. Bölüm'ün eklenmesidir. Bu bölümü oluşturan 194 ile 205'inci maddeler arasında, Danışma Meclisi (*Consultative Assembly*) düzenlenmiştir. Böylece, yasama organı iki meclisli bir yapı haline getirilmiştir. Danışma Meclisi büyük oranda istişari bir niteliğe sahip olsa da anayasa değişiklikleri ve uluslararası antlaşmaların onaylanması gibi konularda aldığı kararlar bağlayıcı nitelikteydi¹⁸¹. Danışma Meclisinin üye sayısının 2/3'ünün halk tarafından seçilmesi ve 1/3'ünün Cumhurbaşkanı tarafından atanması öngörülmüştür. 1964 Anayasası'nda Cumhurbaşkanının alt meclise (Temsilciler Meclisi) üye atama yetkisi sadece 10 vekil ile sınırlandırılmışken bu sayı yükseltilmiştir¹⁸². Diğer Orta Doğu ülkelerinde görüleceği gibi, iki meclisli bir parlamento inşası, Cumhurbaşkanı tarafından önemli derecede kontrol edilen üst meclis aracılığıyla, alt meclisin kontrol edilmesi arayışını temsil etmektedir. Diğer taraftan, Temsilciler Meclisi, Cumhurbaşkanı adayını belirlediğinden, Cumhurbaşkanının partisi Temsilciler Meclisine hâkim olduğu sürece, diğer partilerin kamuya kendi adaylarını sunmalarının önü kapatılmış olacaktır. Ayrıca, Cumhurbaşkanlığı dönem sınırının kaldırılması, Cumhurbaşkanının kendi partisini kontrol edebildiği sürece görevini koruduğu anlamına gelmektedir. Son olarak, 1980 değişiklikleri, basın hürriyeti ile ilgili güvenceler tesis etmiş ve basına yardım etmek ve basın hakkındaki sorunlarla ilgilenmek ve karara bağlamak üzere Basın Yüksek Konseyi meydana getirilmiştir (m. 206-211).

1980 Anayasa değişikliği paketinde bazı hükümlerde daha çoğulcu bir sisteme doğru bir hareket söz konusu iken, bazılarında ise Cumhurbaşkanının statüsünün güçlendirildiği ve yetkilerinin arttırıldığı görülmektedir¹⁸³. 1980 değişikliklerine ilişkin taslak, referandumda geçerli oyların %98.6'sı ile kabul edilmiştir. Ancak, bu

¹⁸⁰ Stilt, "Constitutions in Authoritarian," 121.

¹⁸¹ Stilt, "Constitutions in Authoritarian," 121.

¹⁸² Amina El Messaoudi, "Constitutional Reform in the Arab World," *Arab Reform Initiative*, Research Paper, (2010): 17. [Constitutional Reforms in the Arab World – Arab Reform Initiative \(arab-reform.net\)](http://arab-reform.net) (29.02.2021).

¹⁸³ Stilt, "Constitutions in Authoritarian," 122; Yukarıda belirtildiği üzere iki şekilde Cumhurbaşkanının otoritesi genişletilmiştir: Biri, Cumhurbaşkanlığına ilişkin iki dönem sınırının kaldırılması, diğeri Cumhurbaşkanının üst meclise atama yetkisi tanınmasıdır. Bkz. Brown, *Constitutions in a Nonconstitutional*, 85.

referandumda, 1971 Anayasası'nın kabulünde olduğu gibi muhtemelen yolsuzluk ve manipölasyon söz konusuydu¹⁸⁴. Çünkü, Sedat'ın İsrail ile barış anlaşması imzalaması ve ekonomik sıkıntıların varlığı kendisine birçok destekçi kaybettirmesine rağmen değişikliklerin bu gibi yüksek bir oranda kabul edilmesi, seçimlerdeki yolsuzluk iddialarını doğrular niteliktedir¹⁸⁵. Enver Sedat, 6 Ekim 1981'de suikasta uğramıştır. Sonrasında yapılan referandum ile Hüsnü Mübarek Cumhurbaşkanı seçilmiştir.

c. Hüsnü Mübarek Dönemi

Hüsnü Mübarek, Enver Sedat'ın yaptığı değişikliklerden yararlanmış ve kendi ihtiyaçlarını da karşıladığı düşüncesiyle 25 yıl boyunca Anayasa'da hiçbir değişiklik yapmamıştır¹⁸⁶. Ancak, iç ve dış kamuoyundaki baskılar nedeniyle rejim tarafından 2005 ve 2007 tarihli Anayasa değişikliklerini gerçekleştirmiştir¹⁸⁷. İçte ve dıştaki baskı ve taleplerin üzerinde durduğu en önemli konunun seçimler olması nedeniyle 2005 değişikliklerinin konusu da Cumhurbaşkanlığı seçimleridir.

(1). 2005 değişiklikleri

1971 Anayasası'nın 76'ncı maddesinin kısa orijinal hali, Temsilciler Meclisinin başkanlık adayını belirlemesini ve bu adayın referanduma sunulmasını düzenlemiştir. Temsilciler Meclisi seçime ilişkin yolsuzluklar ve seçim sistemine ilişkin düzenlemelerden dolayı rejimin partisi olan Ulusal Demokrasi Partisi'nin (*National Democratic Party*, NDP) kontrolü altındaydı¹⁸⁸. Rejimin partisinin Meclisi kontrol etmesi, Cumhurbaşkanı adaylığı sürecinin kontrol altına alınmasını sağlıyordu. Cumhurbaşkanlığına ilişkin referandumlarda ise bu oylamalara düşük katılım gösterilmesi ve yapılan yolsuzluklar nedeniyle Cumhurbaşkanı Mübarek, 1987, 1993 ve

¹⁸⁴ Stilt, "Constitutions in Authoritarian," 122.

¹⁸⁵ Stilt, "Constitutions in Authoritarian," 122.

¹⁸⁶ Stilt, "Constitutions in Authoritarian," 122.

¹⁸⁷ Emad El-Din Shahin, "Democratic Transformation in Egypt: Controlled Reforms... Frustrated Hopes," in *The Struggle over Democracy in the Middle East*, ed. Nathan J. Brown and Emad El-Din Shahin (Abington: Routledge, 2010), 101.

¹⁸⁸ Örneğin, 1994 tarihli parlamento seçimlerinde NDP, parlamento sandalyelerinin %94'ünü elde etmiştir. Ninet and Tushnet, *The Arab Spring*, 209.

1999'da % 90'dan fazla bir oyla seçilmiştir¹⁸⁹. Eylül 2005'te bir sonraki Cumhurbaşkanlığı seçimleri yapılacaktı. Mübarek, 2005 yılının başlarında seçim sürecinin temel dinamiklerini değiştirmek istememesine rağmen iç ve dış baskılar nedeniyle 2005 tarihli Anayasa değişikliğini yapmak zorunda kalmıştır¹⁹⁰.

2005 tarihli Anayasa değişikliği teklifi, Cumhurbaşkanlığı seçim süreci ile ilgili anayasaların alışık olmadığı uzunlukta bir maddeyi içeriyordu¹⁹¹. Değiştirilen 76'ncı madde ile, parlamentonun Cumhurbaşkanı adayını belirlemesi yetkisi ortadan kaldırılmıştır. Artık Cumhurbaşkanı, birden fazla adayın bulunduğu bir referandum ile doğrudan halk tarafından seçilecektir. Değişikliğe göre Cumhurbaşkanı adayı olabilmenin iki yolu bulunmaktadır. Birincisi, resmi olarak beş yıl faal bulunan siyasi partilerin Temsilciler Meclisi ve Danışma Meclisi seçimlerinde % 5 oy oranına sahip olmaları halinde Cumhurbaşkanı adayı gösterebilmesidir¹⁹². İkincisi ise bağımsız bir adayın veya % 5 oy oranı sınırını sağlayamayan bir siyasal partinin, Temsilciler Meclisi, Danışma Meclisi ve yerel meclisinden 250 üyenin (her bir meclisten elde edilmesi gereken alt sınırlar söz konusudur) desteğini sağlaması ile aday olabilmesi veya gösterebilmesini öngörmüştür¹⁹³.

2005 Anayasa değişiklikleri ile çok adaylı Cumhurbaşkanlığı seçimlerinin yapılması öngörülmesine rağmen, pratikte şartları sağlayan tek aday Mübarek'tir¹⁹⁴. Bu nedenle, ilk seçim için minimum meclis üye sayısı veya oy oranı şartlarından vazgeçilmiştir; ancak, sadece siyasi partilerin bir aday gösterme hakkına izin verilmiştir¹⁹⁵. Bu sınırlama, Müslüman Kardeşler hareketinin resmi bir siyasi partiye sahip olmaması nedeniyle onu seçimlerden dışlama niyetini akıllara getirmektedir¹⁹⁶. Nitekim bağımsızların Cumhurbaşkanı adayı göstermeleri neredeyse imkansızdır¹⁹⁷.

¹⁸⁹ Stilt, "Constitutions in Authoritarian," 123.

¹⁹⁰ Stilt, "Constitutions in Authoritarian," 123.

¹⁹¹ Ninet and Tushnet, *The Arab Spring*, 209.

¹⁹² Shahin, "Democratic Transformation in Egypt," 105.

¹⁹³ Shahin, "Democratic Transformation in Egypt," 105.

¹⁹⁴ Stilt, "Constitutions in Authoritarian," 124.

¹⁹⁵ Stilt, "Constitutions in Authoritarian," 124.

¹⁹⁶ Stilt, "Constitutions in Authoritarian," 124.

¹⁹⁷ Shahin, "Democratic Transformation in Egypt," 105.

1971 Anayasası'nın 88'inci maddesi, yargı üyelerine parlamento seçimlerinin denetlenmesi yetkisini vermiş; ancak Cumhurbaşkanlığı seçimlerini belirtmemiştir. Bu doğrultuda, Anayasa'nın 76'ncı maddesinde yapılan değişiklik, aynı zamanda "Cumhurbaşkanlığı Seçim Komisyonu"nu tesis etmiştir. Cumhurbaşkanlığı Seçim Komisyonunun tamamının yargı üyelerince oluşması öngörülmemiştir. Şöyle ki; Komisyonunun 10 üyesinden beşinin yargıç, diğer beş üyesinin ise Temsilciler Meclisi ve Danışma Meclisinin seçtiği kişilerden oluşması düzenlenmiştir. Parlamantonun, rejimin kontrolü altında olduğu gerçeği, Komisyonun bağımsızlık ve tarafsızlığına şüpheyile bakılmasına neden olmuştur¹⁹⁸.

Anayasa değişiklikleri, 25 Mayıs 2005 tarihinde halkoylamasına sunulmuştur. Ana muhalefet partileri ve birçok vatandaş, gerçek bir Cumhurbaşkanlığı seçimi düzenlenmediği ve otoriterliğin yeniden üretildiği gerekçesiyle halkoylamasını boykot etmişlerdir¹⁹⁹. İçişleri Bakanlığının verilerine göre kayıtlı seçmenlerin % 54'ü halkoylamasına katılmış ve değişiklik tasarısı katılanların % 83'ü ile kabul edilmiştir²⁰⁰. Mübarek, Cumhurbaşkanlığı seçimi sürecinin ayrıntılı bir düzenlemesini yaparak uluslararası arenada demokratik bir süreç inşa ettiği izlenimi verme niyetindeydi²⁰¹. Ancak, bu değişikliklerin siyasal realitede gerçek bir Cumhurbaşkanlığı seçimi usulü öngörmediği açıktı²⁰². Değişiklikten birkaç ay sonra 7 Eylül 2005 tarihinde çok adaylı Cumhurbaşkanlığı seçimleri yapılmıştır. Hüsnü Mübarek, geçerli oyların % 88'ini alarak yeniden Cumhurbaşkanı seçilmiştir²⁰³. Bazıları seçimlerin yarışmacı bir şekilde yapıldığını ifade etse de çoğunluk, sahtekarlık ve yolsuzluklar nedeniyle seçimleri protesto etmiştir²⁰⁴. Önemli bir husus, seçimlere katılımın düşük olmasıydı. Resmi rakamlar Cumhurbaşkanlığı seçimine katılımın tüm seçmenlerin % 23'ü olduğunu gösterirken, resmi olmayan tahminler ise % 15 civarını işaret etmekteydi²⁰⁵.

¹⁹⁸ Stilt, "Constitutions in Authoritarian," 125.

¹⁹⁹ El Messaoudi, "Constitutional Reform," 18,19.

²⁰⁰ Stilt, "Constitutions in Authoritarian," 125.

²⁰¹ Stilt, "Constitutions in Authoritarian," 125.

²⁰² Stilt, "Constitutions in Authoritarian," 125-126.

²⁰³ Ninet and Tushnet, *The Arab Spring*, 211.

²⁰⁴ Ninet and Tushnet, *The Arab Spring*, 211.

²⁰⁵ Bunun sebebi, muhaliflerin çoğunluğunun, seçimlerde yolsuzluk yapılacağı düşüncesiyle seçimlere katılmalarının anlamsız olacağını düşünmeleri ve seçimlerin demokratik meşruiyetini zedeleme niyetleridir.

(2). 2007 değişiklikleri

2006 yılının sonlarında Mübarek, otuz dört maddenin değiştirilmesini içeren bir anayasa değişikliği süreci başlatmıştır. 2007 Anayasa değişikliği paketinin içinde, 2005 değişikliklerinin konusunu oluşturan Cumhurbaşkanlığı seçim süreci bulunmakla beraber devletin ideolojisi, askeri mahkemeler, yürütme organı içinde yetki dağılımı, parlamento seçimleri gibi konulara da yer verilmiştir²⁰⁶. Mübarek, bu değişiklik paketini bir demokratikleşme adımı olarak lanse etmiştir²⁰⁷. Mübarek, bu kapsamlı değişiklikleri çok farklı niyetlerle kaleme almıştır. Bazı değişikliklerin altında Müslüman Kardeşler hareketini siyasal arenadan dışlama niyetini, bazı değişiklikler rejimin meşruiyetini içte ve dışarıda artırma niyetini, bazıları ise devletin kurumsal ve ideolojik kimliğini güncelleme ve geliştirme niyetlerini taşımaktaydı²⁰⁸.

2007 Anayasa²⁰⁹ değişikliği paketinde ilk alan, anayasanın siyasal ideolojisi ile ilgilidir. Devlet ideolojisi düzeyinde sosyalizme kelimesi kelimesine veya örtülü olarak yapılan referansları ortadan kaldırmak için 11 değişiklik yapılmıştır²¹⁰. Böylece, 1971 Anayasası, sosyalist öğelerinden tamamen arındırılmış bir metin haline gelmiştir.

1971 Anayasası'nın 5'inci ve 62'nci maddelerinde yapılan değişiklikler ise Müslüman Kardeşler hareketini durdurmayı hedef almıştır. Çünkü, Müslüman Kardeşler ile irtibatlı adaylar, 2005 tarihli Temsilciler Meclisi seçimlerinde 444 koltuktan 88'ini elde etmesi nedeniyle rejimi endişelendirmişti²¹¹. Bu doğrultuda Anayasa'nın 5'inci

²⁰⁶ Stilt, "Constitutions in Authoritarian," 126.

²⁰⁷ Nathan J. Brown, Michele Dunne, and Amr Hamzawy, "Egypt's Controversial Constitutional Amendments," *Carnegie Endowment for International Peace*, 23 March 2007, 1. <https://carnegieendowment.org/2007/03/23/egypt-s-constitutional-amendments-pub-19075> (06.07.2023).

²⁰⁸ Stilt, "Constitutions in Authoritarian," 126.

²⁰⁹ 2007 Anayasa Değişikliklerinin de işlendiği 1971 Mısır Anayasası'nın İngilizce metni için bkz. Constitutionnet, "The Constitution of the Arab Republic of Egypt, 1971," <https://constitutionnet.org/sites/default/files/Egypt%20Constitution.pdf> (30.10.2020).

²¹⁰ Stilt, "Constitutions in Authoritarian," 126. Değişikliklere ayrıntılı bir şekilde bakacak olursak; Anayasa'nın birinci maddesinde belirtilen "sosyalist demokratik devlet" ibaresi, "vatandaşlığa dayalı demokratik sistem" şeklinde değiştirilmiştir. El Messaoudi, "Constitutional Reform," 19. Anayasa'nın 4'üncü ve 24'üncü maddelerinde sosyalizm ilkelerine yapılan atıflar Anayasa'dan kaldırılmıştır. Anayasa'nın 59'uncu maddesinde "sosyalist kazanımları korumanın ulusal bir görev olduğu" düzenlemesi, "çevreyi korumanın ulusal bir görev olduğu" şeklinde değiştirilerek çok farklı bir hüküm ortaya konulmuştur. Ninet and Tushnet, *The Arab Spring*, 213.

²¹¹ Stilt, "Constitutions in Authoritarian," 127.

maddesinin 2'nci fıkrasına, “herhangi bir dini referans temeline veya herhangi bir din, ırk veya cinsiyete dayanan siyasal faaliyet yapılamaz veya siyasal parti kurulamaz” hükmü eklenmiştir. Din temelinde parti kurulması değişiklik öncesinde de yasaktı²¹². 2007 değişikliği ise bu yasağın kapsamını genişletmiştir. Maddenin düzenlenişine bakıldığında özellikle Müslüman Kardeşler teşkilatının hedef alındığı gözükmemektedir²¹³. Çünkü, Anayasa değişikliği, dikkatli bir şekilde Müslüman Kardeşler hareketinin öz-tanımlamasını izlemiştir²¹⁴. Müslüman Kardeşler, uzun bir zamandır din temelinde yürüdüğü iddiasından uzaklaşarak geniş bir dini referans temeline dayandığını savunmaktaydı²¹⁵. Bu düzenleme, halkın görüş ve düşüncelerinin temsil edildiği ve yarıştığı gerçek bir demokrasi olasılığını sona erdirdiği gibi Müslüman Kardeşleri kuvvetlendirmek ile neticelenmiştir²¹⁶. Nitekim 2011’de Mübarek rejiminin yıkılmasından sonra yapılan ilk seçimler Müslüman Kardeşler’in zaferi ile sonuçlanmıştır. Aynı sonuçlar, Tunus’ta rejim tarafından yasaklanan En-Nahda hareketi için de geçerlidir. Müslüman Kardeşler hareketini engellemeye yönelik diğer bir düzenleme ise Anayasa’nın 62’nci maddesinde parlamenter seçimlerin yapılması ile ilgilidir. Bu maddede yapılan değişiklik neticesinde, *kanun ile belirlenen herhangi bir oranda* bireysel bölge ile parti listesi sisteminin birleştirilmesini öngören karma bir sistem, milletvekili seçimlerinde geçerli usul olarak kabul edilmiştir²¹⁷. Ancak, kanun ile bireysel bölge sisteminden seçilebilecek üye sayısı daha az oranda belirlenebileceğinden, seçimlere bağımsız (bireysel) adaylar ile seçime giren Müslüman Kardeşlerin aleyhine olacaktır²¹⁸. Düzenlemenin objektif olarak düzenlendiği savunulabilirse de siyasal bağlam içinde Müslüman Kardeşleri yavaşlatma niyeti taşıdığı not edilmektedir²¹⁹. Ayrıca, Anayasa’nın 62’nci maddesinde yapılan değişiklikle, her iki mecliste kadınlar için minimum temsil uygulaması (kota) getirilmiştir²²⁰.

²¹² El Messaoudi, “Constitutional Reform,” 21.

²¹³ Aynı yönde bkz. Ninet and Tushnet, *The Arab Spring*, 213; Stilt, “Constitutions in Authoritarian,” 126.

²¹⁴ Stilt, “Constitutions in Authoritarian,” 127.

²¹⁵ Stilt, “Constitutions in Authoritarian,” 127.

²¹⁶ Ninet and Tushnet, *The Arab Spring*, 213.

²¹⁷ El Messaoudi, “Constitutional Reform,” 20.

²¹⁸ Stilt, “Constitutions in Authoritarian,” 127.

²¹⁹ Ninet and Tushnet, *The Arab Spring*, 213; Stilt, “Constitutions in Authoritarian,” 127; Brown, Dunne, and Hamzawy, “Egypt’s Controversial Constitutional Amendments,” 4.

²²⁰ El Messaoudi, “Constitutional Reform,” 20.

2007 değişikliği ile Cumhurbaşkanlığı seçimlerinde bir siyasi partinin aday gösterebilmesi için Danışma Meclisi veya Temsilciler Meclisi seçimlerinde ulaşması gerekli olan % 5 oy oranı, % 3'e indirilmiştir. Ayrıca, 2005 Anayasa değişikliğinde bütün kayıtlı partilerin ilk seçimlerde bir aday gösterebileceğine dair geçici düzenleme, 2007 değişikliğinde 10 yıl süreyle uzatılmıştır. Cumhurbaşkanlığı seçimlerinde aday gösterme hakkı bağımsızlara verilmediğinden Müslüman Kardeşler, doğal olarak dışarıda bırakılmıřtır²²¹. Müslüman Kardeşlerin, o tarihte, bağımsızlar için öngörülen asgari gereklilikleri de karşılayamaması nedeniyle Cumhurbaşkanı adayı önerme imkanı bulunmamaktaydı²²². 2007 tarihli Anayasa değişikliğinde, Cumhurbaşkanının yeniden seçilebilmesine ilişkin bir sınır öngörmeyen Anayasa'nın 77'nci maddesine dokunulmamıştır.

2007 değişiklikleri ile yürütme içi yetki paylaşımında, Başbakanın ve bakanların yetkileri Cumhurbaşkanı karşısında artırılmıştır. Bu çerçevede, Cumhurbaşkanına, olağanüstü hal ilanı, kanun hükmünde kararname çıkarma, bakanları atama ve görevden alma, barış anlaşmaları ve ticaret anlaşmaları imzalama gibi hususlarda Başbakana danışma zorunluluğu getirilmiřtir²²³. Ancak, diğer taraftan, 141'inci madde uyarınca Cumhurbaşkanının istediği zaman başbakanı atama ve görevden alma yetkileri devam etmiştir. Ayrıca, Anayasa'nın 179'uncu maddesinde yapılan değişiklikle Cumhurbaşkanının olağanüstü hal yetkileri genişletilmiştir. Yeni düzenleme, terörizm tehlikelerine karşı mücadeleyi gerektiren soruşturmalarda bazı anayasal güvencelerden mahrum kalınmasını öngörmektedir. Buna göre Anayasa'nın 41'inci maddesindeki keyfi tutuklama yasağı, 44'üncü maddesindeki konut dokunulmazlığı ve 45'inci maddesindeki özel yaşamın gizliliği, terör faaliyetleri ile ilgili soruşturmalarda uygulanmayacaktır. Anayasa'nın 179'uncu maddesinin son fıkrası ise şu şekildedir: "Cumhurbaşkanı terörizm ile ilgili herhangi bir suçu, Anayasa veya kanun ile kurulan herhangi bir yargısal otorite ile irtibatlandırabilir". Bunun anlamı sivillerin, askeri veya başka bir yargı kolunda veya özel bir mahkemede yargılanabilmesidir. Bu düzenleme, askeri mahkemelerin acımasız tutum ve kararları dikkate alındığında insan hakları açısından ciddi endişeler

²²¹ Stilt, "Constitutions in Authoritarian," 128.

²²² Brown, Dunne, and Hamzawy, "Egypt's Controversial Constitutional Amendments," 4.

²²³ El Messaoudi, "Constitutional Reform," 20-21.

meydana getirmiştir²²⁴. Ninet ve Tushnet, bu maddenin sürekli bir olağanüstü hal durumu tesis ettiğini ve Cumhurbaşkanlığı yetkilerini belirsiz bir şekilde genişlettiğini vurgulamıştır²²⁵. Benzer şekilde muhalif partiler ve sivil toplum örgütleri de Anayasa'nın 179'uncu maddesinin, rejime, bir polis devleti karakteri verdiğini ileri sürerek karşı çıkmışlardır²²⁶.

2007 değişikliklerine ilişkin diğer bir alan, yasama organı hakkındadır. 1971 Anayasası'nın 88'inci maddesi, parlamento seçimlerinde yargısal denetimin kaldırılması amacıyla değiştirilmiştir. Anayasa Mahkemesi'nin yargısal denetimin bütün seçim süreci için geçerli olduğuna yönelik kararının Mübarek'in hoşuna gitmemesi nedeniyle, yargısal denetim kaldırılarak yerine Cumhurbaşkanlığı seçimlerindeki gibi bir seçim komisyonu oluşturulmuştur. Böylece, parlamento seçimleri üzerindeki yargısal denetim zayıflatılmıştır²²⁷. Diğer bir değişiklik, Bütçe Kanunu tasarılarının üç ay öncesinden parlamentoya sunulması ve kanun tasarısının bir bütün olarak değil, maddelerin tek tek oylanması şeklinde görüşülmesi düzenlemesinin getirilmesidir (m. 115). Ayrıca, değiştirilen 127'nci madde ile sadece bakanlar hakkında gensoru önergesi verilebilen parlamento, üyelerinin salt çoğunluğu ile Başbakanı görevden alabilme yetkisine kavuşmuştur. Dolayısıyla, parlamentonun hükümeti denetleme alanındaki yetkileri artırılmıştır. Anayasa'nın 136'ncı maddesinde, Cumhurbaşkanı bir zorunluluk durumunda, kendi iradesiyle parlamentoyu feshetme yetkisi tanınmıştır. Değişiklik öncesinde parlamentonun feshi, ancak seçmenlerin halkoylamasında onaylaması ile gerçekleşebiliyordu. Cumhurbaşkanının parlamentoyu fesih yetkisi üzerindeki tek sınırlama, parlamentoyu aynı gerekçe ile bir kez daha feshedememesidir. Bu ise ciddiye alınamayacak ve kolaylıkla bertaraf edilebilir bir sınırlamadır. Diğer önemli bir değişiklik, Danışma Konseyinin ilkelerini etkilemektedir. Danışma Konseyi, artık 1952 ve 1971 devrimlerinin ilkelerine atıfta bulunmaksızın, ulusal birlik ve sosyal barışı korumak için zorunlu gördüğü teklifleri sunma ve çalışmalar yapabilme yetkisi ile donatılmıştır²²⁸. Bununla birlikte, Danışma Konseyinin anayasa değişiklikleri hakkında

²²⁴ Brown, Dunne, and Hamzawy, "Egypt's Controversial Constitutional Amendments," 2.

²²⁵ Ninet and Tushnet, *The Arab Spring*, 214.

²²⁶ El Messaoudi, "Constitutional Reform," 22; Brown, Dunne, and Hamzawy, "Egypt's Controversial Constitutional Amendments," 2.

²²⁷ El Messaoudi, "Constitutional Reform," 20.

²²⁸ Ninet and Tushnet, *The Arab Spring*, 213.

görüşünü açıklama yetkisi ortadan kaldırılmıştır²²⁹. Parlamento yetkilerinin bazı yönlerden artırıldığı görünse de rejim partisinin hegemonyası altında bir yasama için bu yetkiler çok da anlamlı değildir²³⁰.

2007 Anayasa değişikliği tasarısı, hızlı bir şekilde referanduma götürülmüştür²³¹. Değişiklik tasarısı, Ocak 2007’de kamunun bilgisine sunulmuş, 19 Mart’ta parlamento tarafından onaylanmış ve onaylandıktan sadece bir hafta sonra 26 Mart’ta halkoylamasına sunulmuştur²³². Muhalefet grupları, değişiklik metni üzerindeki talep ve önerilerin dikkate alınmaması nedeniyle boykot kararı almışlardır²³³. Resmi kayıtlara göre oylamaya kayıtlı seçmenlerin % 27.1’i katılmıştır ve anayasa değişikliği, geçerli oyların % 75.9’u ile kabul edilmiştir²³⁴. Muhalifler ise oylamaya kayıtlı seçmenlerin sadece % 10’unun katıldığını ileri sürmüştür²³⁵. 2007 Anayasa değişikliği, birçok yönden anayasacı ideallere uygun olabilir. Ancak, bunlar, rejimin içeride ve dışarıda meşruiyetini artırmayı arayan esaslı nitelikte değildir. Dolayısıyla rejimin otoriterliğini devam ettirmesini sağlayıcı bir işleve de sahip olmuştur.

2. Tunus

Tunus’un Fransızlardan bağımsızlığını kazanmasında sömürgecilere karşı Tunus’un siyasal elitlerinin örgütlendiği *Neo-Destour* partisi öncü bir rol oynamıştır²³⁶. *Neo-Destour* partisi²³⁷ içinde, bağımsızlıkta önemli roller üstlenen Habib Burgiba ve Salah Ben Youssef arasındaki güç mücadelesi Burgiba’nın üstünlüğü ile sona ermiştir²³⁸. Bağımsızlık sonrasında yapılacak ilk iş yeni bir anayasanın hazırlanması amacıyla Kurucu Meclis seçimlerinin yapılması olmuştur. Kurucu Meclis 1956 yılında teşkil edildikten sonra 1957 yılında Burgiba’yı önce Başbakan sonra Cumhurbaşkanı ilan

²²⁹ El Messaoudi, “Constitutional Reform,” 20.

²³⁰ Stilt, “Constitutions in Authoritarian,” 129.

²³¹ Brown, Dunne, and Hamzawy, “Egypt’s Controversial Constitutional Amendments,” 1.

²³² Stilt, “Constitutions in Authoritarian,” 129.

²³³ Brown, Dunne, and Hamzawy, “Egypt’s Controversial Constitutional Amendments,” 1.

²³⁴ El Messaoudi, “Constitutional Reform,” 19.

²³⁵ Stilt, “Constitutions in Authoritarian,” 130.

²³⁶ Michael J. Willis, *Politics and Power in the Maghreb: Algeria, Tunisia and Morocco from Independence to the Arab Spring* (New York: Oxford University Press, 2014), 38.

²³⁷ Yeni Anayasa partisi şeklinde çevrilebilir.

²³⁸ Willis, *Politics and Power in the Maghreb*, 38-41.

etmiştir²³⁹. Anayasa taslağı Burgiba'nın üstünlük kurduğu Kurucu Meclis tarafından kabul edilerek 1 Haziran 1959'da yürürlüğe girmiştir.

a. Habib Burgiba Dönemi

1959 Tunus Anayasası²⁴⁰, 1789 İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirgesinden etkilenen demokratik ve liberal bir Başlangıç bölümüne sahiptir²⁴¹. Tunus, başlangıç hükümlerinde, halk egemenliğine ve kuvvetler ayrılığına dayanan demokratik bir rejim olarak tanımlanmıştır. Ayrıca, İnsan haklarına saygı, vatandaşlar arasında eşitlik ve İslam'ın öğretilerine bağlılık vurgulanmıştır. Anayasa'nın birinci maddesinde, devletin dininin İslam olduğu belirtilir ve 37'nci maddesinde devlet başkanının İslam dininden olması gerektiği şart koşulmuştur. Devlet başkanı sadakat yemini ederken de Allah adına yemin eder. Ancak, Anayasa, İslam hukukuna herhangi bir referansta bulunmamıştır. Anayasa'da inanç özgürlüğü ve kanun önünde eşitlik tanınmıştır (m. 5). Tunus'ta seküler ve dini alanların belirli bir derecede karışması formülasyonu, Tunus'un bağımsızlığından bu yana takip edilmiştir²⁴². 1959 Tunus Anayasası bazı İslami unsurlara sahip olmasına rağmen öz ve ruh açısından Batılı anayasal modeli takip etmiştir. Nitekim Burgiba'nın seküler ve modern bir Tunus projesi hayali de bunu gerektirmekteydi.

1959 Anayasası'nda, Habib Burgiba'nın yüce kişiliğinden dolayı güçlü bir başkanlık sistemi öngörülmüştür²⁴³. Bakanları atama yetkisi Devlet Başkanına verilmiştir ve bakanlar ona karşı sorumludur²⁴⁴. Tunus Anayasası'nın öngördüğü başkanlık modelinde Başkana verilen yetkiler, birçok açıdan Amerika ve Fransa'da tasarlanandan daha çoktur²⁴⁵. Örneğin, Anayasa'da devlet başkanının parlamento tarafından görevinden alınması prosedürüne yer verilmemiştir. Olağanüstü durumlarda ise devlet başkanına çok

²³⁹ Salih Tuğ, *İslam Ülkelerinde Anayasa Hareketleri (XIX ve XX. Asırlar)* (İstanbul: İrfan Yayınevi, 1969), 162.

²⁴⁰ Tunus 1959 Anayasası'nın ilk halinin İngilizce metni için bkz. The Middle East Institute, "The Tunisian Constitution," *The Middle East Journal* 13, no. 4 (1959): 443-448.

²⁴¹ Ninet and Tushnet, *The Arab Spring*, 151.

²⁴² Ninet and Tushnet, *The Arab Spring*, 152.

²⁴³ Tuğ, *İslam Ülkelerinde Anayasa Hareketleri*, 163, 164; Carnegie Endowment for International Peace (CEIP), "Arab Political Systems: Baseline Information and Reforms: Tunisia," 2008, 3. https://carnegieendowment.org/files/Tunisia_APS.doc (22.02.2021).

²⁴⁴ Brown, *Constitutions in a Nonconstitutional*, 76.

²⁴⁵ Ninet and Tushnet, *The Arab Spring*, 154.

geniş bir takdir yetkisi tanınmıştır. Olağanüstü halin gerçekleşip gerçekleşmediğini ve alınacak tedbirleri Devlet Başkanı belirler (m. 32). Devlet Başkanının işlemlerinin herhangi bir denetimi söz konusu değildir. Parlamento toplantıda bulunmadığı zamanlarda -parlamento yılın sadece altı ayında toplantı halindedir- Cumhurbaşkanının kanun hükmünde kararname (*decree law*) çıkarma yetkisi vardır²⁴⁶. Anayasa'nın 40'ıncı maddesi uyarınca cumhurbaşkanının arka arkaya 3 dönemden fazla seçilmesinin yasaklanmıştır. Ancak, 19 Mart 1975 tarihinde yapılan anayasa değişikliği ile üç dönem sınırını düzenleyen madde kaldırılarak Burgiba'ya ömür boyu Cumhurbaşkanlığı yapma fırsatı sunulmuştur²⁴⁷.

Bir yıl sonra, 6 Nisan 1976 tarihinde anayasa değişikliği yapılmıştır. 1976 Anayasa değişikliğinde yürütme yetkileri, Başbakanı anayasal statü verilerek ve devlet başkanı ile olan ilişkisi tanımlanarak revize edilmiştir²⁴⁸. Başbakanı anayasal statü verilmiştir; ancak onun bütün yetkileri, Devlet Başkanının yetkilendirmesinden gelmekteydi²⁴⁹. Dolayısıyla, Başbakanlık makamının Anayasa'ya dahil edilmesi, Devlet Başkanının hâkim rolünü değiştirmemiştir. Nitekim, değişiklikten sonra, atanan Başbakanlar, Devlet Başkanının (Cumhurbaşkanının) yardımcısı rolünü oynamış ve ona karşı gelmemişlerdir²⁵⁰. Değişiklik, aynı zamanda Tunus'un bağımsızlığından bu yana karşılaştığı bazı siyasal değişimlere de yer vermiştir²⁵¹.

1959 Anayasası'nda birçok temel hak ve hürriyetin kanun ile düzenlenmesi öngörülmüştür. Bu çerçevede, rejim muhaliflerini baskı altına alacak ve onları sindirecek birçok kanuni düzenlemeye gidilmiştir²⁵². Bir Anayasa Mahkemesinin inşa edilmemesi de yönetimin otoriterliğini artırmıştır. Ayrıca, yukarıda görüldüğü üzere Burgiba birçok kez anayasa değişikliğine giderek kendi rejimini meşrulaştırma ve tahkim etme arayışı içinde olmuştur. Bu adımlar, Arap anayasalarının basitçe göstermelik (*façade*) metinler olduğu iddiasının yetersiz ve eksik olduğunu da ortaya koymaktadır²⁵³. Burada

²⁴⁶ Willis, *Politics and Power in the Maghreb*, 66.

²⁴⁷ Brown, *Constitutions in a Nonconstitutional*, 77.

²⁴⁸ Ninet and Tushnet, *The Arab Spring*, 156.

²⁴⁹ Ninet and Tushnet, *The Arab Spring*, 157.

²⁵⁰ Ninet and Tushnet, *The Arab Spring*, 157.

²⁵¹ Ninet and Tushnet, *The Arab Spring*, 155.

²⁵² Ninet and Tushnet, *The Arab Spring*, 154.

²⁵³ Ninet and Tushnet, *The Arab Spring*, 154.

anayasanın tamamen uygulandığı iddia edilmemektedir; ancak, anayasanın tamamen göstermelik (*façade*) olduğu da savunulmamaktadır²⁵⁴.

Burgiba, 1980’lerde hastalanmıştır. Burgiba, kendisinin ölümü halinde mevcut Başbakanın, Devlet Başkanı olacağı düzenlemesinden dolayı yedi yıl içerisinde üç defa Başbakan atamıştır²⁵⁵. Burgiba’nın rahatsızlığının ilerlemesi karşısında Zeynel Abidin Bin Ali, 7 Kasım 1987 günü akşamı Burgiba’nın sağlık durumunun ülke yönetimi için yetersiz olduğunu gösteren yedi doktordan oluşan bir heyet raporu çıkartarak iktidarı ele geçirmiştir²⁵⁶. Bin Ali’nin bu stratejisi, literatürde bir “anayasal darbe” (*constitutional coup*) olarak nitelendirilmiştir²⁵⁷.

b. Zeynel Abidin Bin Ali Dönemi

Bin Ali’nin 7 Kasım 1987 tarihli Anayasal Bildirisi, Burgiba’nın 30 yıllık yönetimini sona erdirmiştir. Bin Ali yeniden adlandırılan Anayasal Demokrasi Partisi’nin (*Rassemblement Constitutionnel Démocratique*, RCD) Başkanı ve Cumhurbaşkanı olarak, Burgiba’nın yerini hemen doldurmuştur. Diğer taraftan Bin Ali, ülkede meşruluk elde etme arayışı niyeti çerçevesinde liberalleşme ve demokratikleşme hamlesi başlatmıştır²⁵⁸. Bin Ali, çok partili bir siyasal sistemi inşa etme doğrultusunda 3 Mayıs 1988’te siyasi partiler yasasını değiştirmiştir. Ancak, bu girişim, Burgiba döneminde olduğu gibi İslamcı siyaseti dışarıda bırakma ile neticelenmiştir²⁵⁹.

Bin Ali rejimi, 1959 Anayasası’nda 25 Temmuz 1988 tarihli bir değişiklik gerçekleştirilmiştir. Değişikliklerin önemli bir maddesi, Burgiba’nın getirdiği ömür boyu Cumhurbaşkanlığı kuralının kaldırılmasıydı²⁶⁰. Anayasa’nın 39’uncu maddesinin 3’üncü fıkrası, Cumhurbaşkanının görev süresini arka arkaya beş yıllık dönemler olarak üç dönem ile sınırlandırmıştır²⁶¹. Bir diğer değişiklik, parlamento döneminin beş yıla

²⁵⁴ Anayasaların sahte veya göstermelik oldukları tartışması bu bölümün sonunda yürütülecektir.

²⁵⁵ Ninet and Tushnet, *The Arab Spring*, 157.

²⁵⁶ L. B. Ware, “Ben Ali’s Constitutional Coup in Tunisia,” *The Middle East Journal* 42, no. 4 (1988), 592.

²⁵⁷ Ware, “Ben Ali’s Constitutional Coup in Tunisia,” 592.

²⁵⁸ Brown, *Constitutions in a Nonconstitutional*, 77.

²⁵⁹ Ninet and Tushnet, *The Arab Spring*, 161.

²⁶⁰ Brown, *Constitutions in a Nonconstitutional*, 77.

²⁶¹ CEIP, “Arab Political Systems: Tunisia,” 17.

çıkartılmasıdır²⁶². Ayrıca, Cumhurbaşkanı tarafından verilen tasarlara parlamentoda öncelik verilmiştir²⁶³. 1988 Anayasa değişiklikleri ile sistem üzerinde ılımlı değişiklikler meydana getirilmiştir²⁶⁴. Cumhurbaşkanı, sistem içinde en önemli aktör olarak korunmuş ve Burgiba'nın kişiselleşmiş rejimi ile süreklilik büyük ölçüde devam etmiştir²⁶⁵.

Bir taraftan, sözde çok partili seçimlerin yapılmasına başlanırken, diğer taraftan Bin Ali'nin anayasal darbesinden hemen sonra Anayasa Konseyi bir kararname ile oluşturulmuştur²⁶⁶. 18 Nisan 1990 tarihli Kanun'a kadar Anayasa Konseyine danışmak zorunlu değildi. 1990 tarihli Kanun ile organik, normal yasalar ve Cumhurbaşkanının yasama işlemleri için Konsey'e danışmak zorunlu hale getirilmiştir²⁶⁷. 1990 tarihli Kanun, Anayasa Konseyi'nin dokuz üyesinin ve Konsey Başkanı'nın Cumhurbaşkanı tarafından atanacağını ve bütçesinin Cumhurbaşkanlığı bütçesine bağlı olacağını düzenlemiştir²⁶⁸. Konsey, her yıl faaliyetleri ve teklifleri hakkında Cumhurbaşkanıya rapor vermekle yükümlü tutulmuştur. 1995 Anayasa değişikliği ise Anayasa Konseyi'nin görev ve yetkilerini yeniden tanımlamıştır. Anayasa değişikliğine göre, artık Cumhurbaşkanının yasama işlemleri için Konseye başvuru zorunlu değildir²⁶⁹. 1996 tarihli yeni Anayasa Konseyi Kanunu ise 1990 tarihli Anayasa Konseyi ile ilgili kanunu ilga etmiştir²⁷⁰. Kanun'un 3'üncü maddesinde Konseyin hukuki kişiliğinin ve kendi özerk bütçesinin olduğu belirtilmiştir²⁷¹. 1996 tarihli Kanun, aynı şekilde, Konseyin dokuz üyeden oluşacağını ve bunların Cumhurbaşkanı tarafından atanacağını düzenlemiştir. Bu düzenlemelere rağmen ne 1995 anayasa değişikliği ne de 1996 tarihli kanun anayasa yargısındaki eksiklikleri düzeltememiştir²⁷².

²⁶² CEIP, "Arab Political Systems: Tunisia," 17.

²⁶³ CEIP, "Arab Political Systems: Tunisia," 17.

²⁶⁴ Brown, *Constitutions in a Nonconstitutional*, 77.

²⁶⁵ Ninet and Tushnet, *The Arab Spring*, 162.

²⁶⁶ Brown, *Constitutions in a Nonconstitutional*, 77.

²⁶⁷ Ninet and Tushnet, *The Arab Spring*, 164.

²⁶⁸ Ninet and Tushnet, *The Arab Spring*, 163.

²⁶⁹ Ninet and Tushnet, *The Arab Spring*, 164.

²⁷⁰ 1996 tarihli Anayasa Konseyi'ne ilişkin Kanun'un İngilizce metni için bkz. Refworld, "Tunisia: Organic Law of 1996 on the Constitutional Council," <https://www.refworld.org/docid/3ae6b4d114.html> (23.01.2021).

²⁷¹ Ninet and Tushnet, *The Arab Spring*, 165.

²⁷² Ninet and Tushnet, *The Arab Spring*, 165.

Bin Ali rejimi 1990 ve 2000’li yıllarda bir taraftan muhaliflere karşı yıldırma ve sindirme politikalarına devam ederken diğer taraftan liberalleşme ve demokratikleşme görünümünü devam ettirmek için 1997, 1998, 2002 ve 2008 yıllarında anayasa değişiklikleri gerçekleştirmiştir²⁷³. 2002 Anayasa değişikliği, 78 maddelik Anayasa’nın 38 maddesini değiştirdiğinden üzerinde önemle durulmalıdır²⁷⁴. Değişikliklerin en önemli ögesi, Bin Ali’ye 12 yıl daha görevde kalabilmesinin önünü açan Cumhurbaşkanlığı görev süresine ilişkin düzenlemelerdir²⁷⁵. Bu çerçevede, Cumhurbaşkanının görev süresine ilişkin dönem sınırlamasını kaldırılmış, Cumhurbaşkanlığına aday olmak için öngörülen üst yaş sınırı 70’den 75’e çıkarılmıştır. Ayrıca, Cumhurbaşkanlığı yetkilerini kullanmaktan dolayı Cumhurbaşkanıya hukuki dokunulmazlık verilmiştir²⁷⁶. Bir diğer değişiklik, insan haklarına verilen değer hakkındadır. 2002 değişikliği sonrasında Anayasa’nın 5’inci maddesinde, Tunus’un, evrensel, tamamlayıcı ve birbirine bağlı nitelikteki insan hakları ve temel özgürlükleri garanti ettiği; devletin ve toplumun bireyler, gruplar ve kuşaklar arasında dayanışma, karşılıklı yardımlaşma ve hoşgörü değerlerini sağlamlaştırmak için çalışacağı ifade edilmiştir. 2002 Değişikliği ile yapılan diğer önemli bir değişiklik, Orta Doğu anayasacılığında sıklıkla rastladığımız iki meclisli bir parlamento yapısının oluşturulmasıdır²⁷⁷. Temsilciler Meclisinin tamamı ve Danışma Meclisinin 2/3’ü halk tarafından seçimler aracılığıyla doğrudan seçilirken Danışma Meclisinin 1/3’ü doğrudan Cumhurbaşkanı tarafından belirlenecektir. Başka önemli bir değişiklik, Anayasa Konseyi’nin bağımsızlığının artırılması ve oluşumunun anayasal güvenceye kavuşturulmasıdır²⁷⁸. Anayasa Mahkemesine ilişkin organik kanunda konsey üyelerinin tamamının Cumhurbaşkanı tarafından atanması öngörülmüşken, 2002 Anayasa değişikliği ile Konsey üyelerinin dördünün Cumhurbaşkanı tarafından, ikisinin

²⁷³ Ninet and Tushnet, *The Arab Spring*, 165. 1959 Anayasası’nın değişiklikleri içeren son hali için bkz. WIPO, *The Constitution of Tunisia* 1959, <https://www.wipo.int/edocs/lexdocs/laws/en/tn/tn028en.pdf> (24.01.2021).

²⁷⁴ CEIP, “Arab Political Systems: Tunisia,” 17.

²⁷⁵ VOA News, “Tunisians Overwhelmingly Approve Constitution Amendments - 2002-05-27,” 26 October 2009. <https://www.voanews.com/a/a-13-a-2002-05-27-23-tunisians-66283962/540817.html> (07.07.2023).

²⁷⁶ CEIP, “Arab Political Systems: Tunisia,” 17.

²⁷⁷ CEIP, “Arab Political Systems: Tunisia,” 17.

²⁷⁸ Eric Gobe, “Deceptive Liberal Reforms: Institutional Adjustments and the Dynamics of Authoritarianism in Tunisia (1997–2005),” in *Democracy Building and Democracy Erosion: Political Change North and South of the Mediterranean*, ed. Eberhard Kienle (London: Saqi Books, 2009), 96.

Temsilciler Meclisi (alt meclis) tarafından, diğer üçünün yüksek yargı mahkemesi başkanları tarafından seçileceği düzenlenmiştir (m.75). Ayrıca, Anayasa Mahkemesine seçim ve oylamaları gözetleme ve denetleme yetkisi verilmiştir (m.72). 2002 Anayasa Değişikliği, ulusal referandum oylamasında seçmenlerin % 99.52'sinin evet oyu ile kabul edilmiştir²⁷⁹. Bu gibi bir referandum neticesi, bir otoriter kurumsallaşma göstergesinden başka bir şey değildir²⁸⁰.

Tunus'ta Anayasa, demokratik bir rejime ve daha çok liberal anayasacılığa doğru bir gelişim görüntüsünü canlı tutabilmek için defalarca değiştirilmiştir²⁸¹. Tunus otoriter rejimlerinde yapılan anayasa değişiklikleri, Mısır'daki 2005 ve 2007 değişikliklerindeki gibi anayasacılık açısından olumlu gelişmeler ihtiva edebilir. Ancak, bu değişiklikler, bir bütün olarak değerlendirildiğinde gerçek bir liberalleşme ve demokratikleşme hareketi olarak nitelendirilemez²⁸². Ayrıca, Tunus Anayasası'nda birçok temel hak ve hürriyet²⁸³ belirtilmesine rağmen, uygulamada, özellikle, ifade hürriyeti, toplanma hürriyeti, işkence yasağı, keyfi tutuklama yasağı gibi temel hak ve hürriyetler defaatle ihlal edilmiştir²⁸⁴.

3. Libya

Libya, 1951 yılında tam bağımsızlığa kavuşmuş ve akabinde 7 Ekim 1951 tarihli Libya Anayasası yapılmıştır. Kral İdris es-Senusi, federalizmi benimsemiş ve Libya Birleşik Krallığını ilan etmiştir²⁸⁵. Anayasa, temel haklar listesi sunmuş, monarka sınırlı bir yetki vermiş ve Şeriat'a herhangi bir atıfta bulunmaksızın İslam'ı devlet dini olarak kabul etmiştir²⁸⁶. Sonrasında Kralın, yetkilerini arttırmak istemesi nedeniyle üniter yapıya geçmek için 1965 yılında anayasa değişikliği yapılmıştır²⁸⁷. Libya'nın ismi Libya Krallığı

²⁷⁹ CEIP, "Arab Political Systems: Tunisia," 17.

²⁸⁰ Gobe, "Deceptive Liberal Reforms," 98.

²⁸¹ Ninet and Tushnet, *The Arab Spring*, 166.

²⁸² Gobe, "Deceptive Liberal Reforms," 98.

²⁸³ Anayasa'nın 7'nci maddesinde temel hak ve hürriyetler; kamu düzenine saygı, diğerlerinin haklarının korunması, ulusal savunma, ekonominin gelişmesi ve sosyal kalkınma genel sebepleri ile kanunla sınırlandırılabilir.

²⁸⁴ CEIP, "Arab Political Systems: Tunisia," 8.

²⁸⁵ Nadine Schnelzer, *Libya in the Arab Spring: The Constitutional Discourse since the Fall of Gaddafi* (Wiesbaden: Springer VS, 2016), 31-32.

²⁸⁶ Ninet and Tushnet, *The Arab Spring*, 133.

²⁸⁷ Ninet and Tushnet, *The Arab Spring*, 134.

olarak değiştirilmiş ve Federal Mahkeme de lağvedilmiştir. Yeni üniter sistem ise Monarkı aşırı yetkilerle donatmıştır. Bu değişikliklerin arkasında Krallığın geniş petrol yataklarını elde etme isteğinin rol oynadığı not edilmektedir²⁸⁸. Krallığın zenginliği elinde toplama arayışı ile halkın menfaatlerinin çatışması önemli bir sorun haline gelmiştir²⁸⁹. Sonrasında 31 Ağustos 1969 tarihinde darbe girişimi gerçekleştirilerek Kral İdris dönemi kapanmıştır.

Kaddafi ve arkadaşlarının monarşik rejime karşı yaptıkları darbe sonrasında Devrimci Komuta Konseyi (*Revolutionary Command Council*), 11 Aralık 1969 tarihli geçici bir anayasal bildiri (*constitutional proclamation*) yayımlamıştır²⁹⁰. Anayasal Bildiri'nin Başlangıç bölümünde, bu metnin, kalıcı bir anayasa hazırlanıncaya kadar devletin örgütlenmesine bir temel sağlamak için yapıldığı belirtilmiştir²⁹¹. Bildiri'nin 33'üncü maddesinde 7 Ekim 1951 tarihli Anayasa'nın yürürlükten kaldırıldığı ilan edilmiştir.

Anayasal bildiri, üniter devlet örgütlenmesini kabul etmiştir ve Libya'yı egemenliğin halka verildiği demokratik ve özgür bir Arap Cumhuriyeti olarak tanımlamıştır. Libya halkının, Arap ulusunun bir parçası olduğu ve Libyalıların amacının Arap birliğini gerçekleştirmek olduğu belirtilmiştir. Diğer taraftan, Bildiri, devrimin sosyalizmi, özgürlüğü ve birliği savunma ve geliştirme hedefine de yer vermiştir. Bildiri'nin ikinci maddesi, İslam'ı resmi din olarak kabul etmiştir. Fakat Anayasal Bildiri'de, anayasa hukuku ile dini hukuk arasında herhangi bir ilişkiye atıfta bulunulmamıştır. Bildiri'nin 5'inci maddesinde, kanun önünde eşitliği kabul eder; 6'ncı maddesi ise devletin amacının, sömürünün herhangi bir şekline karşı çıkan sosyal adaletin uygulanması yoluyla sosyalizmi gerçekleştirmek olduğu ortaya konulmuştur. Anayasa'ya göre devlet, bir sosyalist toplumun yetiştirilmesi yoluyla, üretimde kendi yeterliliğini elde etmek ve dağıtımda eşitliği sağlamak için çabalar. Devletin amacı sosyal sınıflar arasındaki farklılıkları barışçıl bir şekilde ortadan kaldırmak ve bir refah toplumu inşa

²⁸⁸ Schnelzer, *Libya in the Arab Spring*, 32.

²⁸⁹ Schnelzer, *Libya in the Arab Spring*, 33.

²⁹⁰ Anayasal Bildiri'nin İngilizcesi için bkz. ILO, "Constitutional Proclamation of Libya," <http://www.ilo.ch/dyn/natlex/docs/ELECTRONIC/74768/90470/F714252367/LBY74768.pdf> (24.01.2021).

²⁹¹ Nitekim, Bildiri'nin 37'nci maddesinde Bildiri'nin geçici nitelikte olduğu, sürekli bir anayasa yayımlanıncaya kadar yürürlükte kalacağı belirtilmiştir.

etmektedir. Bu amaçları gerçekleştirme yolunda Arap ve İslam mirası, insani değerler ve Libya toplumunun kendine has özellikleri ilham kaynağıdır. Bildiri'nin 7'inci maddesinde, devletin, ulusal ekonomiyi bağımlılıktan ve dış etkilerden özgürleştirmek ve onu üretken bir ekonomiye dönüştürmek için çaba harcayacağına değinilmiştir. Ulusal ekonomi, Libya toplumunun kamu mülkiyetine ve bireylerin özel mülkiyetine dayanır. Bildiri'nin 8'inci maddesinde kamu mülkiyetinin, toplumun gelişmesinin, büyümenin ve üretimde kendine yetmenin temeli olduğunu belirtilir. Ayrıca, özel mülkiyet, insanları sömürmediği takdirde anayasal korumaya sahiptir.

Bildiri'nin 18'inci maddesinde, Devrimci Komuta Konseyi, Libya Cumhuriyeti'nde en üst iktidar olarak ilan edilmiştir. Konsey, kanun ve kararnameleri yayımlar, halk adına devletin genel politikasına karar verir ve son olarak devrimin ve rejimin korunması için gerekli olan bütün kararları alır. Bildiri'nin 19'uncu maddesinde, Devrimci Komuta Konseyi'nin cumhurbaşkanını belirleyeceği, bunun yanında başbakan ve bakanları atayacağı düzenlenmiştir. Başbakan ve bakanlar Devrimci Komuta Konseyine karşı sorumludur. Bu dönemde Libya'nın RCC tarafından yönetildiği söylenebilir. Geçici Anayasal Bildiri'de çizilen düzen içinde halkın veya temsilcilerinin rolü söz konusu değildir²⁹². Bildiri'deki demokratik ibarelere rağmen, görünüşte egemen halk, gerçekte emir veren ise Devrimci Komuta Konseyi olmuştur²⁹³.

1969 tarihli geçici Anayasal Bildiri, Halk İktidarının Kurulması Hakkında Bildiri'nin (*Declaration of the Establishment of the People's Authority*²⁹⁴) kabul edildiği 2 Mart 1977'ye kadar yürürlükte kalmıştır²⁹⁵. 1977 Anayasal Bildirisi, Libya politik yapısının Yeşil Kitap ile uyumlu olduğu on maddeden oluşmaktadır ve Kaddafi devrilene kadar (2011) yürürlükte kalmıştır. Bildiri'nin birinci maddesinde, Libya'nın resmi adını,

²⁹² Muammer Kaddafi, "Yeşil Kitap" (*Green Book*) adlı meşhur siyasal eserinde, temsili demokrasinin gerçek halk demokrasisi olmadığını belirtir. Ona göre temsili demokrasiler, seçili vekillerin çoğunluktan izole olmaları ve demokratik olmayan bir şekilde seçilmeleri nedeniyle demokratik değildir. Yeşil Kitap, anayasanın üstünde olduğu düşünülen ve kurucu kişilerin saygı duyması gereken bir siyasal rehberdir. Kaddafi, demokrasinin Batılı konseptini, parlamenter sistemi ve en üstün anayasa düşüncesini reddetmiştir. Constitutionnet, "Constitutional History of Libya," <https://constitutionnet.org/country/constitutional-history-libya> (17.01.2021).

²⁹³ Ninet and Tushnet, *The Arab Spring*, 136.

²⁹⁴ Metnin İngilizcesi için bkz. A. Tschentscher, "Declaration on the Establishment of the Authority of the People," <https://www.servat.unibe.ch/icl/ly01000.html> (10.02.2021).

²⁹⁵ John L. S. Simpkins, "Libya's Legal System and Legal Research," January 2008, https://www.nyulawglobal.org/globalex/Libya.html#_The_Libyan_Legal (10.01.2021).

“Libya Sosyalist Halk Cemahiriyesi” (*The Socialist People's Libyan Arab Jamahiriya*) olarak ifade edilmiştir. İkinci maddesinde, Kuran-ı Kerim, Libya Arap Cemahiriye’nin anayasası olarak tanımlanmıştır. Bu yönüyle egemenlik halkın üstünde olan Allah’a verilmiştir²⁹⁶. Bununla birlikte, üçüncü maddede, halkın doğrudan demokrasisinin, Arap Cemahiriye’de siyasal sistemin temeli olduğu ifade edilmiştir. Bu iki madde birlikte okunduğunda halkın doğrudan demokrasisinin İslam’ın temel kuralları ile sınırlı olduğu söylenebilir. Ayrıca, bir parantez açmak gerekirse, “Kur’an anayasamızdır” sloganı, doğru bir ifade değildir. Çünkü anayasa, her ne kadar İslam’ın temel alındığı iddia edilse dahi insan iradesinin bir ürünüdür. Dolayısıyla anayasayı da beşeri iradeye atfetmek gerekir. Aksi taktirde, anayasanın başarısızlığı Kur’an’ın başarısızlığı anlamına gelecektir²⁹⁷. Bu ise İslam teolojisi açısından kabul edilemez²⁹⁸. Kur’an-ı Kerim’in rehber kılındığı bir anayasa metninden bahsetmek daha doğru bir düşünce olabilir. Halkın, iktidarını, *Halk Kongreleri*, *Halk Komiteleri*, *Meslek Birlikleri* ve *Genel Halk Kongresi* aracılığıyla kullanacağı düzenlenmiştir. Bildirinin 3’üncü maddesinde, Libya Halkının, Temel Halk Kongrelerine bölündüğü; tüm vatandaşların kendi bölgelerinde Temel Halk Kongresi üyesi olarak kayıt oldukları; Halk Kongreleri kitlelerinin, tüm hizmetleri yönetmek için Halk Komitelerini seçeceği ve bu Komitelerin Halk Kongrelerine karşı sorumlu olacağı belirtilmiştir. Meslek Birliklerinin ise her mesleğin üyesinin, mesleki haklarını savunmak için oluşturulacağı düzenlenmiştir. Genel Halk Kongresi, Halk Komitelerinin ve Meslek Birliklerinin ulusal toplantısıdır. Genel Halk Kongresi, Halk Kongrelerinde belirlenen devletin genel politikasını yürütmek için bir Genel Sekreterliğe sahip olacaktır. Genel Sekreterlik, Genel Halk Kongresi oturumlarını hazırlar ve Genel Halk Kongresi’nin gündemini hazırlayarak kararlarını ve tavsiyelerini uygular. Genel Sekreterlik, bir Genel Sekreter ve birkaç sekreterden oluşur; her biri, devletteki faaliyet alanlarından birini denetler. Görüldüğü gibi, Anayasal Bildiri’de, hükümetin yerine bir sekreterlik kurulmuştur. Bakanlar Kurulu yerine Halk Genel Kongresinin Genel Sekreterliği, Başbakan yerine Genel Sekreter ve Bakanlar yerine de Sekreter ifadesi kullanılmıştır. Bildiri’nin 6’ncı maddesine göre Genel Halk Kongresi, Genel Sekreteri ve

²⁹⁶ Ninet and Tushnet, *The Arab Spring*, 138.

²⁹⁷ Khaled Abou El Fadl, “The Centrality of Sharia to Government and Constitutionalism in Islam,” *Constitutionalism in Islamic Countries: Between Upheaval and Continuity*, ed. Rainer Grote and Tilmann J. Röder (Oxford: Oxford University Press, 2012), 60.

²⁹⁸ El Fadl, “The Centrality of Sharia,” 60.

Sekreterleri seçer, görevden alır ve istifalarını kabul eder. Genel Sekreter ve Sekreterler, Genel Halk Kongresine karşı müştereken sorumludur, her sekreter ise denetlediği alanlardan sorumludur.

Bu bildiri ile Devrimci Komuta Konseyi'nin yerini Halk Kongresinin Genel Sekreterliği almıştır. En üst yürütme makamı olan Genel Sekreterlik, Devrimci Komuta Konseyi'nin eski üyelerinden oluşur ve boşalan kişilerin yerine Halk Meclisinde yenileri seçilir. Genel Sekreter Muammer Kaddafi'nin görevi, hükümetin işlerini ve devlet politikasının yürütülmesini denetlemektir. Mart 1979 tarihinde Albay Kaddafi, Devrimin Lideri ve Silahlı Kuvvetlerin Başkomutanı unvanını alarak tüm resmi hükümet makamlarını terk etmiştir²⁹⁹. Ancak, Kaddafi, resmi bir devlet görevi olmaksızın (cumhurbaşkanı veya başbakan) bütün Libya siyasetini yönetmiştir³⁰⁰. Kaddafi, böylece, kendisini anayasal sistemin dışında, bağımsız ve sorumsuz tutmuştur.

Kaddafi Arap Sosyalist Birlik Partisini ortadan kaldırmış ve genel olarak bütün siyasal partileri 1972 yılında yasaklamıştır³⁰¹. Böylece, politik alandaki hakimiyetini tamamen sağlamlaştırmıştır³⁰². Kaddafi, sivil toplumu ve siyasal partileri, toplumu bölen örgütlenmeler olarak düşünmekteydi³⁰³. Bu nedenle, siyasi partilerin eksikliğine ek olarak sivil toplum örgütlenmesini de gerçekleştirememiştir³⁰⁴. 1979 yılında, siyasi partilerin yasaklanmasından sonra bölgedeki diğer Arap otoriter rejimlerindeki tek partinin işlevini üstlenecek devrimci komiteler kurulmuştur³⁰⁵. Bu komitelerin amacı Kaddafi'nin Yeşil Kitabı'ndaki ideolojiyi halk arasında uygulamak ve devrime muhalif olanları bastırmaktır³⁰⁶. Komiteler aynı zamanda kitleleri mobilize etmek ve kontrol etmek amacıyla bir araç olarak kullanılmıştır³⁰⁷. Devrimci komitelerin yanı sıra, hukuk devletinin ilkeleri ile bağlı olmayan devrimci mahkemeler kurulmuştur³⁰⁸. Anlaşıldığı

²⁹⁹ Constitutionnet, "Constitutional History of Libya."

³⁰⁰ Schnelzer, *Libya in the Arab Spring*, 33.

³⁰¹ Anas Abubakr Buera, "Libya's Arab Spring: Revolution against a 42-Year Dictatorship," in *Routledge Handbook of the Arab Spring: Rethinking Democratization*, ed. Larbi Sadiki (Abington: Routledge, 2015), 105.

³⁰² Buera, "Libya's Arab Spring: Revolution," 105.

³⁰³ Buera, "Libya's Arab Spring: Revolution," 106.

³⁰⁴ Schnelzer, *Libya in the Arab Spring*, 36.

³⁰⁵ Buera, "Libya's Arab Spring: Revolution," 106; Schnelzer, *Libya in the Arab Spring*, 37;

³⁰⁶ Schnelzer, *Libya in the Arab Spring*, 37.

³⁰⁷ Schnelzer, *Libya in the Arab Spring*, 37.

³⁰⁸ Schnelzer, *Libya in the Arab Spring*, 37.

üzere, Kaddafi'nin rejiminde bir taraftan halk kongreleri ve toplantıları formunda şekli bir yapı varken, diğer taraftan, devrimci lider ve devrimci komitelerin daha etkili ve güçlü bir devrimci alanı bulunmaktaydı³⁰⁹. Siyasal kurumlara atamalar, yani hükümet organlarındaki önemli pozisyonlar, genellikle resmi olmayan devrimci komiteler arasından yapılmıştır³¹⁰.

Kaddafi yönetimi, halkın temel hak ve hürriyetlerini kullanması bakımından kötü bir karneye sahiptir. Libyalı rejim muhaliflerine yönelik ciddi bir baskı yürütüldüğünden çoğu yurtdışına kaçmak zorunda kalmıştır³¹¹. 1990'lardan itibaren ekonomi ve insan hakları alanında bazı iyileştirmeler yapılsa da etkisinin çok sınırlı kaldığını söylemek gerekir³¹². Kaddafi rejiminde, Libya'nın siyasal sisteminde yasama ve yürütme güçleri arasında bir ayrılık bulunmamaktaydı³¹³. Bu yönüyle sistem, kuvvetler ayrılığı ilkesinden büyük ölçüde sapmıştır. Dahası, Kaddafi'nin yönetiminde anayasanın üstünlüğü düşüncesi kök salamamıştır. Nitekim, Libya'da herhangi bir sistem değişikliği olayında anayasa değişikliğine de başvurulmamıştır³¹⁴.

4. Yemen

Yemen Cumhuriyeti 1990 yılında Güney ve Kuzey'in birleşmesi ile meydana gelmiştir. Bu birleşmeden önce Kuzey'de 1962 yılında Yemen Arap Cumhuriyeti, Güney'de ise 1970'te Yemen Demokratik Halk Cumhuriyeti kurulmuştu³¹⁵. Her iki devlette de İslam, devletin dini olarak kabul edilmiş ve siyasi partiler yasaklanmıştır³¹⁶. Yemen'de bu iki ayrı devletin varlığına rağmen aralarında savaş meydana gelmiştir. Yaşanan birçok çatışmadan sonra iki devlet, 1989'un Kasım ayında gerçekleşen özel bir

³⁰⁹ Schnelzer, *Libya in the Arab Spring*, 38.

³¹⁰ Buera, "Libya's Arab Spring: Revolution," 107.

³¹¹ Buera, "Libya's Arab Spring: Revolution," 107; Schnelzer, *Libya in the Arab Spring*, 38.

³¹² Schnelzer, *Libya in the Arab Spring*, 38.

³¹³ Schnelzer, *Libya in the Arab Spring*, 38.

³¹⁴ Schnelzer, *Libya in the Arab Spring*, 38.

³¹⁵ Iris Glosemeyer, Najib Abdul-Rehman Shamiri, Anna Würth, "Yemen: A Burgeoning Democracy on the Arab Peninsula?," in *Constitutionalism in Islamic Countries: Between Upheaval and Continuity*, ed. Rainer Grote and Tilmann J. Röder (New York: Oxford University Press, 2012), 404.

³¹⁶ Glosemeyer, Shamiri and Würth, "Yemen: A Burgeoning Democracy," 404.

toplantıda tek bir devlet altında birleşme kararı almıştır³¹⁷. Bu amaçla, taraflar arasında iki temel anlaşma imzalanmıştır: 30 Kasım 1989 tarihli Aden Anlaşması ve 22 Nisan 1990 tarihli Sana Anlaşması³¹⁸. Bu anlaşmalar sonrasında 22 Mayıs 1990'da Yemen Cumhuriyeti kurulmuştur. Aden Anlaşması ve Sana Anlaşması ile Sana Anlaşması'nda ise, parlamento seçimleri ve anayasa referandumu ve bunların hazırlık süreçleri için 30 aylık bir geçiş süreci öngörülmüştür³¹⁹. Nihai Sana Anlaşması, birleşmenin arifesinde her iki devletin parlamentosu tarafından kabul edilmiştir³²⁰. Geçiş sürecinde iki parlamento birleşmiş ve üç Kuzeyli ve iki Güneyli üyeden oluşan bir Başkanlık Konseyi (yürütme) tesis edilmiştir³²¹. Cumhurbaşkanı, zaten 1978'den beri Kuzey'deki ülkeyi yöneten Ali Abdullah Salih, Cumhurbaşkanı Yardımcısı ise Güney'den Ali Salim El-Bayd olmuştur³²². Ayrıca, geçiş sürecinde, referandumda halkın kabulü ile 1991 Anayasası yürürlüğe koyulmuştur.

İki buçuk yıllık geçiş sürecinin sonunda Yemen Cumhuriyeti kuruluşunu tamamlamıştır³²³. 27 Nisan 1993'te ilk çok partili seçimler düzenlenmiştir. Halk Genel Partisi (GPC), İslah Partisi ve Yemen Sosyalist Partisi (YSP) ilk üçte yer almayı başarmıştır. Bu üç parti bir koalisyon hükümeti oluşturmuştur³²⁴. Seçimler neticesinde parlamentoda Kuzeyli partilerin hakimiyeti tescil edilmiştir³²⁵. Kuzeylilerin seçimlerdeki başarısının yanı sıra, 1993 yılında gerçekleştirilmek istenen bir dizi anayasa değişikliğiyle, zaten Güneyli Yemen Sosyalist Partisinin sistem içinde zayıflayan etkisi, tamamen ortadan kaldırılmak istenmiştir³²⁶. Şöyle ki; bu anayasa değişikliği ile, Kuzeyli ve Güneyli üyelerden oluşan Başkanlık Konseyi yerine, bir Cumhurbaşkanlığı makamı

³¹⁷ Paul Williams, Tiffany Sommadossi and Ayat Mujais, "A Legal Perspective on Yemen's Attempted Transition from a Unitary to a Federal System of Government," *Utrecht Journal of International and European Law* 33, issue 84 (2017): 6.

³¹⁸ Glosemeyer, Shamiri and Würth, "Yemen: A Burgeoning Democracy," 405.

³¹⁹ Glosemeyer, Shamiri and Würth, "Yemen: A Burgeoning Democracy," 405.

³²⁰ Glosemeyer, Shamiri and Würth, "Yemen: A Burgeoning Democracy," 405.

³²¹ Glosemeyer, Shamiri and Würth, "Yemen: A Burgeoning Democracy," 406.

³²² Williams, Sommadossi and Mujais, "A Legal Perspective on Yemen's," 6.

³²³ Cengiz Tomar, "Yemen," *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* 43, (Ankara: TDV Yayınları, 1989), 413.

³²⁴ Glosemeyer, Shamiri and Würth, "Yemen: A Burgeoning Democracy," 406.

³²⁵ Williams, Sommadossi and Mujais, "A Legal Perspective on Yemen's," 6.

³²⁶ Glosemeyer, Shamiri and Würth, "Yemen: A Burgeoning Democracy," 407.

tesis edilecektir. Güney ve Kuzey arasındaki gerilimin tırmanmasının ardından Mayıs 1994 tarihinde iki taraf arasında iç savaş başlamıştır³²⁷.

Bu iç savaşı Kuzey Liderliği (GPC ve İslah Parti) kazanmıştır. Bu zaferden hemen sonra Eylül 1994 tarihinde kapsamlı bir anayasa değişikliğine gidilmiştir³²⁸. Bu revizyon kapsamında 131 maddeden oluşan Anayasa'nın neredeyse yarısı (49 maddesi) değiştirilmiş, bir maddesi kaldırılmış ve yeni yirmi dokuz madde eklenmiştir³²⁹. Birkaç önemli değişiklik, İslam Şeriatı'nın bütün yasamanın kaynağı (*the source of all legislation*) kabul edilmesi ve ilk defa parti çoğulculuğunun anayasal güvenceye bağlanmasıdır³³⁰. Bu değişikliklerin ardından birçok yönden yürütmenin yetkilerini genişleten 2001 değişiklikleri yapılmıştır. 2001 değişikliklerinde ise on dört madde değiştirilmiş, bir madde eklenmiş ve iki madde ortadan kaldırılmıştır³³¹. Bu değişiklikler ile önemli olarak, parlamento ve Cumhurbaşkanlığı dönemleri uzatılmış; Cumhurbaşkanı, parlamento tatilde iken kararname çıkarma yetkisini kaybetmesine rağmen yürütme parlamento karşısında yetkilerini genişletmiş ve çift meclis sistemi getirilmiştir³³².

2006 yılında Ali Abdullah Salih Cumhurbaşkanlığı seçimini yeniden kazandıktan sonra yeniden anayasayı değiştirme arayışına gitmiştir³³³. Bu değişikliğe hazırlanırken 2011'in başlarında Arap Baharı protestoları başlamıştır. Aşağıda Arap Baharı öncesi 1991 Anayasası'nın değiştirilmiş halinin temel özellikleri incelenecektir.

Yasama organı, 1991 Anayasası'nın ilk halinde tek meclis olarak öngörülmüştür. 2001 Anayasa değişiklikleri ile bir tür çift meclis sistemine geçilmiştir. Alt meclis olan Temsilciler Meclisinin 301 üyesinin doğrudan seçimler tarafından belirlenmesi, bir üst meclis olarak nitelendirilebilecek Danışma Konseyinin 101 üyesinin tamamının Cumhurbaşkanı tarafından atanması düzenlenmiştir. Danışma Konseyi, temel olarak rapor yayımlama, öneriler getirme ve diğer yönetim organlarına tavsiye verme gibi

³²⁷ Sarah Phillips, *Yemen's Democracy Experiment in Regional Perspective: Patronage and Pluralized Authoritarianism* (New York: Palgrave Macmillan, 2008), 59.

³²⁸ Phillips, *Yemen's Democracy Experiment*, 59.

³²⁹ Phillips, *Yemen's Democracy Experiment*, 60.

³³⁰ Phillips, *Yemen's Democracy Experiment*, 141.

³³¹ Glosemeyer, Shamiri and Würth, "Yemen: A Burgeoning Democracy," 407.

³³² Glosemeyer, Shamiri and Würth, "Yemen: A Burgeoning Democracy," 407.

³³³ Glosemeyer, Shamiri and Würth, "Yemen: A Burgeoning Democracy," 408.

yetkileri haiz olduğundan istişari nitelikte bir organdır³³⁴. Diğer taraftan, Danışma Konseyi; Cumhurbaşkanlığına adaylığını koyacak kişilerin belirlenmesinde, bütçe planlarının, belirli anlaşma ve sözleşmelerinin kabul edilmesinde parlamento ile birlikte söz sahibidir³³⁵.

Yürütme organı; Cumhurbaşkanı, Başbakan ve kabinesinden oluşmaktadır. Başbakanı atama yetkisi Cumhurbaşkanına aittir. Ayrıca, Başbakan ve bakanlar Cumhurbaşkanına bağlıdırlar. Ancak, Bakanlar Kurulunun oluşumu veya herhangi bir bakanın atanması, parlamentonun onayına muhtaçtır. Cumhurbaşkanı, hükümet ile ortak bir şekilde, hükümetin genel politikasını ortaya koyar ve onun uygulanmasını denetler. Cumhurbaşkanı, kural olarak parlamentoyu feshedemez. Ancak, olağanüstü hal dönemlerinde ve halkoylamasında kabul edilmesi şartıyla Cumhurbaşkanı yasama organını feshedebilir (m. 101). Ayrıca, Cumhurbaşkanı, hükümetin oluşumunda güvenoyu alamaması veya düşürülmesi durumlarında referanduma başvurmaksızın parlamentoyu feshedebilir (m. 101). Parlamento, çoğunluğun kabulü ile Bakanlar Kurulu, Başbakan veya herhangi bir bakandan güvenini geri çekebilir (m. 96-100). Dahası, parlamento, Cumhurbaşkanının vatana ihaneti, Anayasa'yı ihlal ve ülkenin bağımsızlığını ihlal ettiği iddiasıyla Yüksek Mahkeme önünde yargılanmasını sağlayabilir (m. 128). Cumhurbaşkanının yargılanabilmesi için parlamentonun yarısının teklif vermesi ve 2/3'ünün kabul etmesi gerekmektedir. Ancak, parlamentonun Ali Abdullah Salih'in partisinin hegemonyası altında bulunduğu³³⁶ bu düzenlemelerin kâğıt üzerinde kaldığı aşıkardır.

1994 tarihli Anayasa değişikliklerinde, beş üyeden oluşan Başkanlık Konseyi kaldırılarak Cumhurbaşkanlığı makamı tesis edilmiş ve yürütme yetkileri genişletilmiştir³³⁷. Cumhurbaşkanının sadece beş yıllığına iki dönem için görev yapacağı düzenlenmiştir. 2001 Anayasa değişikliklerinde ise Cumhurbaşkanı'nın görev süresi beş yıldan yedi yıla çıkartılarak Cumhurbaşkanının en fazla iki dönem için görev yapacağı belirtilmiştir³³⁸. Ancak, 2001'de süreler sıfırlandığından zaten 1990'dan itibaren

³³⁴ Constitutionnet, "Constitutional History of Yemen," <https://constitutionnet.org/country/yemen> (15.10.2020).

³³⁵ Constitutionnet, "Constitutional History of Yemen."

³³⁶ Phillips, *Yemen's Democracy Experiment*, 80.

³³⁷ Phillips, *Yemen's Democracy Experiment*, 59.

³³⁸ Phillips, *Yemen's Democracy Experiment*, 62.

iktidarda olan Ali Abdullah Salih'in 2013'e kadar görevde kalması sağlanmıştır³³⁹. Cumhurbaşkanı, devletin temel merkezi organizasyonlarının başkanlarını atar (ordu, emniyet, büyükelçi gibi). Ayrıca, Yemen'de bulunan 21 bölgenin (*governorate*) başındaki Valileri de 2008 yılına kadar Cumhurbaşkanı seçmekteydi. Valiler, 2008 yılı itibarıyla her bir bölgedeki seçmenler tarafından seçilmeye başlanmıştır³⁴⁰.

Yemen'in hukuk sistemi, Napolyon kanunları, İslami kanunlar ve Mısır kanunlarının karışımından oluşmaktadır³⁴¹. Yargısal sistem üç kademeli organize edilmiştir. İlk derece mahkemeleri (*Courts of First Instance*), Temyiz Mahkemesi (*Court of Appeal*) ve Yüksek Mahkeme (*Supreme Court*). Temyiz Mahkemesi, ilk derece mahkemelerin verdikleri kararlara karşı yapılan itirazları karara bağlar. Yüksek Mahkeme ise farklı mahkemeler arasındaki görev uyuşmazlıklarını çözme, üst düzey hükümet yetkililerine karşı açılan davaları inceleme, yasaların anayasaya uygunluğuna karar verme ve tüm alt mahkeme kararları için nihai temyiz mahkemesi olarak yetkilendirilmiştir³⁴². Yüksek Mahkeme, beş hâkimden oluşan sekiz daireye ayrılmıştır; sadece anayasal daire yedi hâkimden oluşmaktadır. Anayasal daire, Yüksek Mahkeme içindeki çeşitli yargı üyeleri arasından oluşturulmaktadır³⁴³.

Yüksek Yargı Konseyinin Başkanlığı 2006 yılına kadar Cumhurbaşkanı'nın uhdesinde bulunmaktaydı. Cumhurbaşkanı bu görevi bırakmasına rağmen, Yüksek Mahkemenin Başkanı'nı seçme yetkisi devam etmektedir³⁴⁴. Yüksek Mahkemenin Başkanı ise aynı zamanda Yüksek Yargı Konseyinin Başkanı'dır. Dahası, Cumhurbaşkanı, önemli yargısal pozisyonlara doğrudan atama yetkisini muhafaza etmiştir³⁴⁵. Bu nedenle, Cumhurbaşkanı'nın yargı üzerindeki kontrolü devam etmektedir. Ayrıca, araştırma kapsamında ele alınan diğer devletlerden ayrı olarak Yüksek Yargı Konseyi üyeleri hakkında Anayasa'da herhangi bir hüküm düzenlenmemiştir. Böylece

³³⁹ Carnegie Endowment for International Peace (CEIP), "Arab Political Systems: Baseline Information and Reforms: Yemen," 6 March 2008, 3, <https://carnegieendowment.org/2008/03/06/arab-political-systems-baseline-information-and-reforms-pub-16918> (15.02.2020).

³⁴⁰ Glosemeyer, Shamiri and Würth, "Yemen: A Burgeoning Democracy," 409.

³⁴¹ CEIP, "Arab Political Systems: Yemen," 5.

³⁴² Constitutionnet, "Constitutional History of Yemen."

³⁴³ CEIP, "Arab Political Systems: Yemen," 6.

³⁴⁴ Glosemeyer, Shamiri and Würth, "Yemen: A Burgeoning Democracy," 408.

³⁴⁵ CEIP, "Arab Political Systems: Yemen," 6.

normal yasama faaliyeti ile Yüksek Yargı Konseyi yeniden dizayn edilerek kontrol altında tutulabilme ihtimali artmaktadır.

1994 değişiklikleri ile yargının bağımsızlığı düzenlenmesine rağmen pratikte yargının işlevi, kararların uygulanamaması, yolsuzluklar ve yürütmenin müdahalesi ile ciddi şekilde bozulduğundan zayıftır³⁴⁶. 2001 Anayasa değişiklikleri ile yargının idari ve mali bağımsızlığı anayasal güvenceye kavuşturulmuş ve yargıya müdahalenin cezalandırılacağı öngörülmüştür (m. 149). Genel olarak bakıldığında, 1990'dan itibaren yargıda normatif ve pratik düzeyde belirli bir ilerleme söz konusudur³⁴⁷.

Yemen, Anayasa'nın 6'ncı maddesinde BM Şartı'nı, İnsan Hakları Evrensel Beyannamesini, Arap Ligi Şartı'nı ve genel olarak kabul edilen uluslararası hukuk ilkelerini tanıdığını açıkça düzenlemiştir. Ayrıca, Yemen devleti, birçok uluslararası insan hakları sözleşmesini imzalamıştır³⁴⁸. Temel haklar ve hürriyetler açısından "kanun ile belirleme" düzenlemesine oldukça fazla yer verilmektedir³⁴⁹. Ayrıca, İslam Şeriatı da temel hak ve hürriyetlerin kullanılmasında bir sınır olarak dikkate alınmaktadır. Temel hak ve hürriyetlerin kullanılmasında pratikte birçok ihlal olayı yaşanmaktadır³⁵⁰.

Anayasa değişikliği yapma yetkisi parlamentoya ve Cumhurbaşkanıya verilmiştir. Parlamentonun anayasa değişikliği teklifi verebilmesi üye tamsayısının 1/3'ünün imzasına bağlıken Cumhurbaşkanı'nın iradesi tek başına yeterlidir. Anayasa değişikliği tekliflerinin parlamento tarafından öncelikle mutlak çoğunluk ile uygunluğunun, sonra da 3/4 çoğunluk ile kendisinin kabul edilmesi gerekmektedir. Daha sonra teklif, referanduma sunulur ve bunun kabulü için geçerli oyların salt çoğunluğu yeterlidir. Cumhurbaşkanı verilen anayasa değişikliği prosedürü başlatma yetkisini, Cumhurbaşkanı anayasal kuralları da kontrol edebilme imkânı sağlayan bir mekanizma olarak düşünmek gerekir. Rejimin parlamentonun neredeyse tamamına hâkim olması, Anayasa'nın değiştirilmesi için gerekli olan 3/4 çoğunluğa da rahatlıkla ulaşabilmesine imkan vermektedir. Nitekim,

³⁴⁶ CEIP, "Arab Political Systems: Yemen," 5.

³⁴⁷ Bu gelişmeler için bkz. Glosemeyer, Shamiri and Würth, "Yemen: A Burgeoning Democracy," 408.

³⁴⁸ Yemen Devleti, (CEDAW) gibi bazı uluslararası insan hakları sözleşmelerinin bazı hükümlerine Anayasası'nda öngörülen İslam Şeriat'ı gerekçesiyle çekinceler koymuştur. CEDAW için bkz. Hüda Ali Alawi, "Reflections on Women's Rights in Yemen: Opportunities and Challenges," in *Constitutionalism, Human Rights, and Islam after the Arab Spring*, ed. Rainer Grote and Tilmann Röder (New York: Oxford University Press, 2016), 619.

³⁴⁹ Brown, *Constitutions in a Nonconstitutional*, 89.

³⁵⁰ Glosemeyer, Shamiri and Würth, "Yemen: A Burgeoning Democracy," 415.

Ali Abdullah Salih, 2006 yılında Cumhurbaşkanı olarak yeniden seçildikten sonra hemen yeni bir anayasa değişikliği için kolları sıvamıştır³⁵¹. Ancak, Arap Baharı öncesinde ayaklanmaların ortaya çıkması ve devamında Arap Baharı olarak adlandırılan protestoların başlaması, bu değişiklik sürecinin tamamlanmasını engellemiştir.

Arap Baharı öncesi Yemen anayasacılığı birçok yönüyle karakterize edilebilir. Birincisi iç egemenliğin etkililiği hususu oldukça problemlidir. Hükümetin merkezi bölgelerde otoritesi bulunmakla birlikte, kabileler üzerinde etkisi oldukça sınırlı kalmıştır. Ülkenin birçok bölgesinde temel idare hizmetlerine ulaşmak da mümkün olmamıştır. Dahası, kabileler arasında ve kabile ile hükümet arasındaki çekişmeler de Yemen'in yönetime ilişkin temel açmazlarından biri haline gelmiştir³⁵². Devlet otoritesinin (egemenliğin) hâkim kılınmadığı bir yerde, anayasacılık doktrininin varlığından bahsetmek de mümkün değildir³⁵³. Siyasi iktidarın sınırlandırılmasını konuşmak için öncelikle siyasi iktidar tesis edilmelidir. İkincisi, anayasa hükümlerinin bazıları belirsiz niteliktedir ve bunlar farklı şekilde yorumlanabilir³⁵⁴. Ayrıca, temel haklardan ayrı olarak birçok konunun düzenlenmesi kanuna bırakılmıştır. Bu ise parlamentoya sınırsız bir düzenleme alanı tanımaktadır. Üçüncüsü, daha önce de değinildiği üzere, Yemen'in bir anayasacılık geleneği bulunmasına rağmen, anayasacılığın merkezi unsurları eksiktir³⁵⁵. Kuvvetler arası denge ve denetleme sistemi zayıf, ayrıca hukuk devletinin gerçekleşme derecesi düşük düzeydedir³⁵⁶.

5. Cezayir

Cezayir, 1962 yılında, Ulusal Liberalleşme Cephesi (*Front de Libération Nationale*, FLN) öncülüğünde bağımsızlığını elde etmiştir. Yine FLN'den 300 delegenin tartışması ve sonrasında referandumda kabul edilmesi ile 1963 yılında anayasasını

³⁵¹ Glosemeyer, Shamiri and Würth, "Yemen: A Burgeoning Democracy," 408.

³⁵² CEIP, "Arab Political Systems: Yemen," 4.

³⁵³ Bkz Dieter Grimm, *Constitutionalism: Past, Present and Future* (Oxford: Oxford University Press, 2016), 366; Barber, Nichales. *The Principles of Constitutionalism* (Oxford: Oxford University Press, 2018), 14.

³⁵⁴ Glosemeyer, Shamiri and Würth, "Yemen: A Burgeoning Democracy," 418.

³⁵⁵ Glosemeyer, Shamiri and Würth, "Yemen: A Burgeoning Democracy," 419.

³⁵⁶ Glosemeyer, Shamiri and Würth, "Yemen: A Burgeoning Democracy," 419.

yürürlüğe koymuş bir Cumhuriyettir³⁵⁷. Daha sonra, Ahmed Ben Bella Cumhurbaşkanı olarak seçilmiştir³⁵⁸. 1963 Anayasası, Ulusal Liberalleşme Cephesi partisi liderliğinde tek parti devleti ve güçlü bir sosyalist ideoloji barındırmıştır³⁵⁹. Cezayir toplumunun iki temel anayasal ögesi olarak Arapça ve İslam belirtilmiştir³⁶⁰. 1963 Anayasası'nda, güçlü bir yürütme organı inşa edilmesinin yanı sıra yürütmenin sınırlandırılmasına ilişkin kurumsal mekanizmalar büyük ölçüde düzenlenmemiştir³⁶¹.

Ahmed Ben Bella dönemi, 15 Haziran 1965 tarihinde Houari Boumedienne tarafından yapılan bir darbeyle sona erdirilmiştir. Anayasa, Ben Bella'nın kişiliği ile fazlaca ilişkilendirildiğinden askıya alınmıştır³⁶². Bunun neticesinde yeni bir anayasa yürürlüğe koyulmadan 11 yıl boyunca ülke anayasasız bir şekilde yönetilmiştir³⁶³. Rejim, sağlam bir metin içinde kendi durumunu sağlamlaştırmak istemesi nedeniyle, 1976 yılında ideolojik bir *Ulusal Şart*'i, halkoylamasına sunmuş ve bu metin kabul edilmiştir³⁶⁴. Aynı yıl içerisinde 1976 Anayasası yine halk tarafından onaylanarak yürürlüğe girmiştir³⁶⁵. Yeni anayasa, devlet kurumlarını siyasi parti önderliğine bağlayacak herhangi bir anayasal referansta bulunmamasına rağmen Ulusal Liberalleşme Cephesi (FLN) tek parti olarak kalmaya devam etmiştir³⁶⁶. Devletin ekonomiyi kontrol edeceği düzenlemesi de varlığını korumuştur³⁶⁷. 1976 Anayasası'nda doğrudan halk tarafından seçilecek Cumhurbaşkanı, 1963 Anayasası'nda olduğu gibi geniş yetkiler verilmiştir³⁶⁸. Temel hak ve hürriyetler sayıldıktan sonra bu hakların; anayasa, temel

³⁵⁷ Yacine Abderahmane, "Identity Belonging and Constitutional Reform in Algeria: Reconciling Ideologies for a Peaceful Transition," *Arab Reform Initiative*, 28 October 2020, 2, <https://www.arab-reform.net/publication/identity-belonging-and-constitutional-reform-in-algeria-reconciling-ideologies-for-a-peaceful-transition/> (04.08.2022).

³⁵⁸ Brown, *Constitutions in a Nonconstitutional*, 73.

³⁵⁹ Brown, *Constitutions in a Nonconstitutional*, 73.

³⁶⁰ Abderahmane, "Identity Belonging and Constitutional Reform," 2.

³⁶¹ Constitutionnet, "Constitutional History of Algeria," <https://constitutionnet.org/country/constitutional-history-algeria> (15.11.2020).

³⁶² Brown, *Constitutions in a Nonconstitutional*, 73.

³⁶³ Brown, *Constitutions in a Nonconstitutional*, 73.

³⁶⁴ Nacer Djabi, "The Algerian Constitution: Lip-service to Safeguards," *Arab Reform Initiative*, 20 September 2016, 2, <https://www.arab-reform.net/publication/the-algerian-constitution-lip-service-to-safeguards/> (13.07.2023); Brown, *Constitutions in a Nonconstitutional*, 73.

³⁶⁵ Djabi, "The Algerian Constitution," 2; Brown, *Constitutions in a Nonconstitutional*, 73.

³⁶⁶ Brown, *Constitutions in a Nonconstitutional*, 73.

³⁶⁷ Djabi, "The Algerian Constitution," 2.

³⁶⁸ Brown, *Constitutions in a Nonconstitutional*, 73.

ulusal birliğin menfaatlerinin ve halkın birliğinin zararına kullanılamayacağı belirtilmiştir³⁶⁹. 1979 tarihinde Boumediene öldükten sonra FLN tarafından aday gösterilen Albay Chadli Benjedid halkoylaması neticesinde üçüncü Cumhurbaşkanı seçilmiştir³⁷⁰.

Chadli Benjedid döneminde ciddi ekonomik zorluklar ile karşılaşılması, sistemdeki eksiklik ve yolsuzluklar, İslamcı grupların yükselişi ve devrimci ideolojinin oldukça zayıflaması içte ve dışta birçok itiraz ve şikayetlere yol açmıştır³⁷¹. Ekim 1988’de birçok genç protestocunun öldürüldüğü ayaklanmaların yaşanması da ekonomik ve siyasal liberalleşme reformunun başlatılması ihtiyacını ve niyetini doğurmuştur³⁷². Bu çerçevede 1989 yılında yeni bir anayasa taslağı hazırlanmış ve bu taslak halkoylamasında kabul edilmiştir. 1989 Anayasası’nda, sosyalizme yapılan referanslardan vazgeçilmiştir. Yeni Anayasa’da, daha fazla kişisel hürriyet sağlanmış ve ordunun anayasal rolü azaltılmıştır³⁷³. Siyasal arenada FLN’nin (Ulusal Liberalleşme Cephesi) tekeline son verilerek birçok siyasal parti kurulmuştur³⁷⁴. Böylece parti ve devlet birlikteliğine dayanan sosyalist devlet formu sona erdirilmiştir³⁷⁵. FLN, sistemin tek partisi olma rolünden indirilse de sistem içinde ordu, her zaman çok önemli bir veto oyuncusu olmuştur. Cezayir’de ordunun etkinliği karşısında FLN’nin ününün bir mit olduğu belirtilmiştir³⁷⁶. Neticede, 1989 Anayasası’nda parti ve ideolojik sınırların kaldırılmasına ve ordunun anayasal rolünün azaltılmasına rağmen, oldukça güçlü bir Cumhurbaşkanlığı otoritesi tasarlanmıştır³⁷⁷.

1990 tarihli yerel ve 1991 tarihli genel seçimlerde İslami Kurtuluş Cephesi (FIS) güçlü bir zafer elde etmiştir. İslami Kurtuluş Cephesi, 1990 yılında geçerli oyların % 45’ini, Ulusal Liberalleşme Cephesi (FLN) ise % 28’sini elde etmiştir³⁷⁸. Ancak

³⁶⁹ Brown, *Constitutions in a Nonconstitutional*, 74.

³⁷⁰ Djabi, “The Algerian Constitution,” 3; Brown, *Constitutions in a Nonconstitutional*, 74.

³⁷¹ Lahouari Addi, “Army, State and Nation in Algeria,” in *Political Armies: The Military and Nation Building in the Age of Democracy* (New-York: Zed books, 2001), 168.

³⁷² Addi, “Army, State and Nation in Algeria,” 168; Brown, *Constitutions in a Nonconstitutional*, 74; Constitutionnet, “Constitutional History of Algeria.”

³⁷³ El Messaoudi, “Constitutional Reform,” 23.

³⁷⁴ Brown, *Constitutions in a Nonconstitutional*, 74.

³⁷⁵ Tamburini, “The Maghreb Countries,” 117.

³⁷⁶ Addi, “Army, State and Nation in Algeria,” 168.

³⁷⁷ Brown, *Constitutions in a Nonconstitutional*, 74.

³⁷⁸ El Messaoudi, “Constitutional Reform,” 23.

İslamcıların zaferine karşılık ordu, darbe yapmak suretiyle yönetimi ele geçirmiştir. Akabinde, Cumhurbaşkanı Benjedid görevden alınmış ve seçim süreci tamamlanamamıştır³⁷⁹. Netice olarak, 1989 Anayasası'nın başarısı akamete uğratılmış ve Cezayir, ikinci bir anayasal fetret dönemine girmiştir³⁸⁰. Ayrıca, 1992'den 2000 yılına kadar devam edecek bir iç savaş süreci yaşanmıştır³⁸¹.

Geçici Devlet Başkanı General Liamine Zeroual, anayasa değişikliğinin hazırlanması için bir komite görevlendirmiş ve siyasetçilerle istişari nitelikte toplantıların düzenlenmesini emretmiştir³⁸². Bazı siyasal partiler iç savaşa geri dönmek için metni onaylarken, İslami muhalefetin çoğunluğu metni tamamen reddetmiştir³⁸³. 28 Kasım 1996'da anayasa değişiklikleri halkoylaması neticesinde yürürlüğe girmiştir³⁸⁴. 1996 Anayasası'nda ve önceki diğer anayasalarda olduğu gibi Cezayir'in anayasa yapım süreçlerinde anayasa tasarısının hazırlanmasında halkın katılımı söz konusu değildir. Devrimci veya darbeci yönetim, kendi zihniyeti çerçevesinde bir anayasa metni hazırlamış ve bunu halkoylamasına sunmuştur. Açıkçası, hazırlanan metnin halkoylamasına sunulması, prosedürel bir işleymden öte bir anlamı ifade etmediğinden göstermelidir.

1996 Anayasası yürürlüğe girdikten sonra gerçekleştirilen 1999 Cumhurbaşkanlığı seçimlerini Abdülaziz Buteflika seçimde yapılan hile ve yolsuzluk iddialarına rağmen kazanmıştır. Buteflika, ülkede barışı sağlamak amacıyla binlerce siyasi muhalife af tanıyan öneri "Sivil Barış" (*Civil Concord*), ülke çapında bir referandum ile 2000 yılında kabul edilmiştir³⁸⁵. Abdülaziz Buteflika, aynı zamanda, eğitim, yargı ve hükümette reform yapmak için ulusal komisyonlar oluşturmuştur. Buteflika, Nisan 2004 tarihli seçimlerde yeniden Cumhurbaşkanı seçilmiştir. Abdülaziz

³⁷⁹ Brown, *Constitutions in a Nonconstitutional*, 75.

³⁸⁰ Brown, *Constitutions in a Nonconstitutional*, 75.

³⁸¹ Abderahmane, "Identity Belonging and Constitutional Reform," 4.

³⁸² El Messaoudi, "Constitutional Reform," 23. General Zeroual, 1989'da Cumhurbaşkanı Benjedid'in aksine siyasetçilere danışıldığı bir süreci tercih etmiştir; ancak, bu anayasa değişikliği sürecine ilişkin usul, Zeroual'ın keyfi bir tercihten başka bir şey değildir. Ayrıca, siyasetçilerin teklif ve eleştirilerin dikkate alınacağına dair bir zorunluluk yoktur. Nitekim birçok siyasal parti değişikliklerden memnun kalmamıştır. Bkz. Hugh Roberts, "Algeria: A Controversial Constitution," *Mediterranean Politics* 2, no. 1 (1997): 188.

³⁸³ Brown, *Constitutions in a Nonconstitutional*, 75.

³⁸⁴ Roberts, "Algeria: A Controversial Constitution," 188.

³⁸⁵ Constitutionnet, "Constitutional History of Algeria."

Buteflika, Arap Baharı öncesinde 2002 ve 2008 yıllarında olmak üzere iki Anayasa değişikliği yapmıştır. 1996 Anayasası'na 2002 değişiklikleri ile ilave edilen 3(a) maddesi'nde, Berberi dilinin ulusal dil olduğunu ve devletin bu dilin bütün lehçelerini korumakla ve geliştirmekle yükümlü olduğu düzenlenmiştir³⁸⁶. Abdülaziz Buteflika, 2008'de cumhurbaşkanlığı dönem sınırını kaldırmak için anayasa değişikliği tasarısı hazırlamış ve bunu 2008 değişikliklerinde gerçekleştirmeyi başarmıştır³⁸⁷. Ayrıca, Başbakanın yetkileri azaltılmış ve Cumhurbaşkanının yetkileri artırılmıştır³⁸⁸. Buteflika, 2009'da bir dönem daha Cumhurbaşkanlığı seçimlerini kazanmıştır³⁸⁹. 1996 Anayasası, Arap Baharı sonrasında 2016 değişiklikleri ile revize edilmiştir. Ardından, referandum neticesinde 2020 tarihli yeni Cezayir Anayasası kabul edilerek yürürlükte kalmıştır. Aşağıda, Arap Baharı öncesi Cezayir Anayasası, 2008 değişiklikleri ile revize edilen haliyle incelenecektir.

1996 Anayasası'nın³⁹⁰ Başlangıç kısmında, İslam toprağı Cezayir'in; Büyük Mağrip'in, Akdeniz ve Afrika'nın ayrılmaz parçası olduğu belirtilir. Anayasa'nın birinci maddesinde, Cezayir'in demokratik bir devlet olarak halkın cumhuriyeti olduğu, 2'nci maddesinde devletin dininin İslam olduğu ilan edilmiştir. Anayasa'nın 3'üncü maddesinde, Cezayir Devleti'nin ulusal ve resmi dilinin Arapça olduğu ifade edilmiştir. 1996 Anayasası'nda ilk defa Arap ve İslam ile birlikte Berberi kimlik, Cezayir toplumunun öğelerinden biri kabul edilmiştir³⁹¹. 2002 yılında yapılan anayasa değişikliği ile getirilen 3(a) maddesi ile, Berberi dilinin ulusal dil olduğu ve devletin bu dilin bütün lehçelerini korumakla ve geliştirmekle yükümlü olduğu düzenlenmiştir. Anayasa'nın 11'inci maddesinde devletin meşruluğu, halkın iradesine dayandırılır. 1989 Anayasası'nda olduğu gibi "sosyalizm" kelimesinden bahsedilmemekle birlikte devletin, sosyal adalet ve demokratik yönetime dayandığı belirtilir. Anayasa'nın 29'uncu maddesinde kanun önünde eşitlik; cinsiyet, ırk, doğum, fikir, bireysel veya sosyal

³⁸⁶ Djabi, "The Algerian Constitution," 4.

³⁸⁷ Djabi, "The Algerian Constitution," 4.

³⁸⁸ Djabi, "The Algerian Constitution," 4.

³⁸⁹ Constitutionnet, "Constitutional History of Algeria.". Buteflika, 2014 yılında yeniden seçildikten sonra 2019 Cumhurbaşkanlığı seçimlerinde yeniden aday olacağını açıklamasıyla ortaya çıkan halk protestoları sonrasında istifa ederek siyasal sahneden çekilmek zorunda kalmıştır.

³⁹⁰ Cezayir Anayasası'nın 2008 değişikliklerinin işlenmiş hali için bkz. Constitutionnet, "Algeria's Constitution of 1989, Reinstated in 1996, with Amendments through 2008," https://www.constituteproject.org/constitution/Algeria_2008.pdf (18.11.2020).

³⁹¹ Abderahmane, "Identity Belonging and Constitutional Reform," 4.

koşullar temelinde ayırım yapılmaksızın kabul edilir. Görüldüğü üzere, dini temel, ayrımcılık alanları arasında belirtilmemiştir. 2008 değişikliği ile getirilen 33(a) maddesi ile, devletin, seçimle oluşturulan meclislerde kadınların temsilini artırarak siyasi haklarının geliştirilmesi için çalışacağı ifade edilmiştir. Anayasa’da, İslamcı partileri dışarıda bırakmak için din temeline dayanan siyasi partilerin kurulamayacağı hüküm altına alınmıştır.

1996 Anayasası’na göre Cumhurbaşkanı devletin başıdır ve milletin birliğini temsil eder. Anayasa’nın garantörü, Anayasa Konseyi veya halk değil ilginç şekilde Cumhurbaşkanı olarak tanımlanmıştır. Cezayir Cumhurbaşkanı, halk tarafından doğrudan beş yıllık dönemler için seçilir ve 2008 değişiklikleri ile Cumhurbaşkanı seçilebilmeye ilişkin dönem sınırı kaldırılmıştır. Cumhurbaşkanına geniş ve önemli yetkiler verilmiştir. Cumhurbaşkanı, Silahlı Kuvvetlerin Başkomutanı’dır ve milli savunma ve dış politikadan sorumludur. Cumhurbaşkanı, yürütme organının başı olarak Bakanlar Kuruluna başkanlık etme, hükümeti görevden alma ve cumhurbaşkanlığı kararnamelerini imzalama yetkisine sahiptir. Bu yetkilere ek olarak, Cumhurbaşkanı af kararı verebilir ve uluslararası antlaşmaları onaylar. Cezayir Cumhurbaşkanı, diğer birçok Orta Doğu ve Kuzey Afrika anayasasında öngörüldüğü gibi, ulusal öneme sahip herhangi bir sorunu referanduma sunabilir. Cumhurbaşkanı, bu yetkilerine ek olarak önemli yönetim makamlarına birçok atama gerçekleştirme yetkisi ile donatılmıştır. Cezayir Merkez Bankası Başkanı, üst düzey güvenlik görevlileri, valiler, Danıştay Başkanı ve büyükelçiler Cumhurbaşkanı tarafından atar. Dahası Cumhurbaşkanı, belirli durumlarda ve belirli prosedürlerin yerine getirilmesi neticesinde olağanüstü hal³⁹² veya savaş³⁹³ ilan etme yetkisine sahiptir. Anayasa’nın 154’üncü maddesine göre Cumhurbaşkanı, Yüksek Yargı Konseyine başkanlık eder.

³⁹² Anayasa’nın 91’inci maddesine göre acil bir zorunluluk durumunda Cumhurbaşkanı, Yüksek Güvenlik Konseyini toplar ve Millet Konseyi Başkanı, Başbakan ve Anayasa Konseyi Başkanı ile görüşükten sonra belirli bir süre için olağanüstü hal veya sıkıyönetim ilan eder ve gerekli tüm tedbirleri alır. Olağanüstü hal süresine dair bir kayıt söz konusu değildir, bu sürenin ilk etapta ne kadar belirleneceği Cumhurbaşkanına bırakılmıştır. Ancak, bu sürenin uzatılması parlamentonun onayına bağlıdır.

³⁹³ Anayasa’nın 95’inci maddesine göre ülkenin Birleşmiş Milletler Şartı hükümleri ile uyumlu bir saldırıya maruz kalması halinde Cumhurbaşkanı, Bakanlar Konseyi ile toplandıktan ve Yüksek Güvenlik Konseyi’ni dinledikten ve son olarak her iki meclis başkanı ile de istişare ettikten sonra savaş ilan eder. Savaş hali durumunda anayasa askıya alınır ve Cumhurbaşkanı tüm yetkileri üstlenir.

Cumhurbaşkanı tarafından atanan Başbakan, kabineye başkanlık eder. Bakanlar, Başbakan tarafından aday gösterilir ve Cumhurbaşkanı tarafından atanır. Bakanlar Kurulu, Cumhurbaşkanı tarafından oluşturulmasına rağmen, Başbakan, hükümetini kurduktan sonra eylem planını parlamentoya sunar. Anayasa'nın 81'inci maddesi, eylem planının parlamento tarafından onaylanmaması halinde Başbakanın Cumhurbaşkanı istifasını sunacağını bildirir. Cumhurbaşkanı böyle bir durumda yeni bir başbakan atar. Anayasa'nın 82'nci maddesine göre parlamento, ikinci kez kurulan yeni hükümetin eylem planına onay vermezse bu taktirde parlamento feshedilir ve 3 ay içinde parlamento seçimleri yenilenir. Görüldüğü üzere parlamento en nihayetinde Cumhurbaşkanının atadığı Başbakana güvenoyu vermek zorunda kalacaktır; aksi taktirde, parlamento kendi sonunu hazırlamış olacaktır. Burada öngörülen parlamentonun feshinden ayrı olarak Anayasa'nın 129'uncu maddesinde, Cumhurbaşkanının, Ulusal Halk Meclisi Başkanı, Millet Konseyi Başkanı ve Başbakana danıştıktan sonra Ulusal Halk Meclisinin feshine veya beklenen yasama seçimlerine karar verebileceğini düzenler. Her iki durumda da yasama seçimleri maksimum üç ay içinde yapılır.

Yürütme organı içindeki güç dağılımında Cumhurbaşkanı, az önce belirtildiği üzere, çok güçlü ve önemli yetkiler ile donatılmıştır. Anayasa hükümleri, devlet kademesindeki bütün kritik atamaların ve kararların Cumhurbaşkanı tarafından yapılacağını göstermiştir. Başbakan ve bakanlar ise kanunların uygulanması, idarenin iyi bir şekilde işlemesi ve yürütmeye ilişkin düzenleyici işlemler yapmakla görevlidir. Cumhurbaşkanının doğrudan halk tarafından seçildiği de düşünüldüğünde, bir yarı-başkanlık sistemine rağmen Başbakanın ve bakanların, Cumhurbaşkanının bir yardımcısı gibi hareket etmek zorunda kalacağı aşikardır³⁹⁴.

Parlamento, Ulusal Halk Meclisi (alt meclis) ve Millet Konseyi'nden (üst meclis) oluşmaktadır. 1996 Anayasası'nın getirdiği değişimlerden biri, çift meclis sistemidir. Ulusal Halk Meclisi vekilleri beş yıllığına doğrudan seçilir (m. 102). Millet Konseyi üyelerinin 2/3'ü bölgesel halk meclisleri tarafından seçilir, 1/3'ü ise Cumhurbaşkanı tarafından atanır (m. 101). Anayasa'da parlamentonun hükümeti denetleme araçları olan

³⁹⁴ Djabi, "The Algerian Constitution," 4.

sözlü ve yazılı soru ve Bakanlar Kurulu, bakanlar ve Başbakan hakkında güvensizlik önergesi verilmesi gibi hususlar düzenlenmiştir³⁹⁵.

Millet Konseyi (üst meclis), Ulusal Halk Meclisinin (alt meclis) yarısı kadar üyeye sahiptir ve üyeler 6 yıllığına görev yaparlar. Anayasa'ya göre Başbakan veya alt meclisten 20 üye, kanun teklif edebilir. Üst meclis, sadece alt meclisin sunduğu tasarıları müzakere edebilir ve bu tasarıları üye tamsayısının 3/4 çoğunluğu ile kabul eder. Bu karar yetersayısı, Cumhurbaşkanının atadığı üyeler aracılığıyla yasamayı kontrol altında tutması amacıyla yüksek tutulmuştur³⁹⁶. Anayasa'nın 120'nci maddesine göre kanun teklifi hakkında iki meclis arasında uyuşmazlık yaşanması halinde, Başbakanın talebi üzerine, halen görüşülmekte olan hükümlere ilişkin bir metin önermek üzere iki meclisin üyelerinden oluşan ortak bir komite toplanır. Ardından, bu metin, onaylanması için meclislere gönderilir ve hükümetin rızası olmadıkça değiştirilemez. Uyuşmazlığın devam etmesi halinde kanun teklif metni geri çekilir. Cumhurbaşkanı sunulan bir kanunun veto edilerek parlamentoya geri gönderilmesi halinde, Ulusal Halk Meclisi, 2/3 oy çoğunluğu ile tasarıyı kabul ederek kanun haline getirebilir.

Parlamento, kendisine Anayasa'da verilen yetkilerin yanında 122'nci maddede sayılan alanlarda ve 123'üncü maddede organik kanun alanlarında³⁹⁷ kanun çıkarma yetkisine sahiptir. Organik kanunlar³⁹⁸, Cumhurbaşkanı tarafından yayımlanmadan önce Anayasa Konseyinin anayasallık denetiminden geçer. Anayasa'nın 124'üncü maddesine göre parlamentonun kendi işlevini yerine getiremediği veya oturum halinde olmadığı zamanlarda Cumhurbaşkanı, kararname (*ordinance*) ile kanun çıkarabilir. Kararnameler

³⁹⁵ 1996 Anayasası'nın 80'inci maddesinde hükümetin göreve başlamasından önce açıkladığı eylem planının parlamentodan güvenoyu alması, 84'üncü maddesinde başbakanın her yıl genel politikasını açıklaması ve bu genel politika bildirisinin tartışılması sırasında güvensizlik önergesi verilebilmesi, 133'üncü maddesinde hükümete işleri ile ilgili soru sorulması, 134'üncü maddede herhangi bir konu hakkında yazılı veya sözlü soru, 135'inci maddesinde ise hükümete gensoru önergesi verilmesi düzenlenmiştir. Gensorunun parlamento tarafından kabulü için üye tamsayısının 2/3 çoğunluğu gereklidir.

³⁹⁶ Aynı yönde bkz. Roberts, "Algeria: A Controversial Constitution," 189.

³⁹⁷ Anayasa'da belirtilen diğer organik kanun alanlarıyla birlikte şu alanlarda da organik kanun ile düzenleme yapılır: Kamu otoritelerinin organizasyonu ve işleyişi; seçim sistemi; Siyasi Partiler Kanunu; Enformasyon Kanunu; hakim ve savcılarının statüsü ve adli teşkilatlar; finansman senetlerine ilişkin çerçeve mevzuat; Ulusal Güvenlik Yasası.

³⁹⁸ Organik kanun terimi, genellikle devlet örgütlenmesine veya anayasal kurumlara ilişkin olarak çıkarılan kanunlar için kullanılmaktadır. Erdoğan Teziç, *Anayasa Hukuku* (17. Bası, İstanbul: Beta Yayınevi, 2014), 17, 18. Cezayir'deki organik kanun ve normal kanun ayrımı hiç şüphesiz Fransız hukukundan esinlenilerek benimsenmiştir.

Bakanlar Kurulu tarafından onaylanır ve parlamentonun ilk oturumunda sunulur. Parlamento tarafından kabul edilmeyen kararnameler iptal edilir.

Anayasa'nın 163 ile 170'inci maddeleri arasında anayasa yargısı ile görevli özel bir Anayasa Konseyi düzenlenmiştir. Anayasa Konseyi, dokuz üyeden oluşur: Üç üye Cumhurbaşkanı, iki üye Ulusal Halk Meclisi, iki üye Millet Konseyi, bir üye Yüksek Mahkeme ve bir üye Danıştay tarafından belirlenir. Anayasa Konseyi üyeleri görev süresi olarak altı yıllığına atanırlar; ancak, Cumhurbaşkanı tarafından atanmayanların yarısı üç yılda bir yenilenir. Anayasa Konseyi, referandum, seçim, uluslararası antlaşma ve kanunların anayasaya uygunluğunu denetlemekle görevlidir. Anayasa'nın 166'ncı maddesine göre Konsey, Cumhurbaşkanı veya Meclis Başkanlarından birisi tarafından talep edilmesi halinde, kanunların anayasaya uygunluğu denetimini gerçekleştirir. Ayrıca seçimlerin ve referandumların gözetim ve denetimi yetkisi de Anayasa Konseyinin uhdesindedir.

1996 Anayasası'nın din ve devlet ilişkileri düzenlemelerine bakıldığında yasamanın temel kaynağı olarak Şeriat'a referans verilmediği ifade edilmişti. Bunun dışında, Tunus Anayasası'nda olduğu gibi din ile ilgili hükümlere az bir yer verilmiştir. Anayasa'nın 9'uncu maddesinde, anayasal kurumların Kasım Devrimi'ne ve İslam ahlakına aykırı pratikler içinde olması yasaklanmıştır. Anayasa'nın 171'inci maddesinde Yüksek İslam Konseyi düzenlenmiş ve Konseye daha geniş bir anayasal temel sağlanmıştır. Yüksek İslam Konseyi; içtihadı teşvik etmek ve geliştirmek, ona sunulan dini kurallar hakkında görüşünü bildirmek ve faaliyetlerine ilişkin periyodik bir raporu Cumhurbaşkanıya sunmak ile görevlendirilmiştir. Yüksek İslam Konseyinin on beş üyesi Cumhurbaşkanı tarafından atanır. Konsey, yetki ve bağımsızlıktan yoksun olduğundan devletin diğer kurumları üzerinde etkili bir denetim sağlayamamaktadır³⁹⁹.

Cezayir'de anayasal düzen açısından sorunlu alanlardan biri de anayasa değişikliği prosedürüne ilişkin düzenlemelerdir. Bu düzenlemeler, yıllar boyunca iktidarda kalmayı başarabilen otoriter eğilimli Cumhurbaşkanları tarafından kötüye kullanıma imkân vermektedir. Şöyle ki; 1996 Anayasası'nda, anayasa değişikliği sürecinin Cumhurbaşkanı ve parlamento tarafından başlatılabilmesi düzenlenmiştir. Anayasa değişikliği prosedürünün Cumhurbaşkanı tarafından başlatılması durumunda

³⁹⁹ Brown, *Constitutions in a Nonconstitutional*, 75.

anayasa değişikliği teklifinin yasalaşması için parlamentonun her iki kanadının ye tamsayısının 3/4'ünün kabulü gerekmektedir. Parlamentonun kabulü sonrasında anayasa değişikliği metninin halkın referandumuna sunulması öngörülmüştür. Ancak, Anayasa'da anayasa değişikliğinin referanduma sunulmasını önleyen bir düzenlemeye yer verilmiştir. Bu hükme göre, Cumhurbaşkanı, anayasa değişikliği ile Cezayir toplumunu yöneten genel ilkelerin, vatandaşların temel hak ve hürriyetlerinin, kuvvetlerin ve kurumların temel dengelerinin bozulmadığının Anayasa Konseyi tarafından karar verilmesi halinde anayasa değişikliğini referanduma sunmadan doğrudan yürürlüğe koyabilir. Abdülaziz Buteflika, 2008 Anayasa değişikliklerini halkoylamasına sunmaksızın bu şekilde gerçekleştirmiştir. 2008 Anayasa değişikliğinde cumhurbaşkanı seçilebilme sınırının kaldırılması, açık bir şekilde kuvvetler arasındaki dengeyi bozmasına rağmen Anayasa Konseyi, değişikliğin, Cezayir siyasal rejiminin temellerini değiştirmediğine karar vermiştir. Böylelikle, halkın doğrudan iradesinin saf dışı bırakıldığı bir prosedür takip edilmiştir. Diğer taraftan, parlamentonun anayasa değişikliği prosedürünü başlatma imkânı ise yüksek oy oğunluklarına bağlanmıştır. Anayasa'nın 177'nci maddesi uyarınca parlamento, her iki meclis üyelerinin ortak oturumda olduğu bir zamanda 3/4 oy çoğunluğu ile anayasa değişikliği teklif edebilir. Cumhurbaşkanı bu teklifi doğrudan onaylayabileceği gibi referanduma da sunabilir. Anayasa'nın 178'inci maddesinde ise anayasa değişikliğinin konusu olamayacak uzun bir liste sunulmuştur. Görüldüğü zere, Cumhurbaşkanının istediği zaman anayasa değişikliği sürecini başlatabilmesine karşılık parlamento, 3/4 oy çoğunluğu ile bunu gerçekleştirebilmektedir. Dahası, Cumhurbaşkanının, st meclisi, atama yetkisi yoluyla kontrol etmesi cumhurbaşkanının anayasa metni üzerindeki kontrolünü fazlasıyla artırmıştır. Parlamentonun anayasayı değiştirme kabiliyeti ise Cumhurbaşkanının onay verdiği durumlarla sınırlı kalmıştır.

6. Fas

Fas, 1956 yılında Fransızlardan bağımsızlığını elde etmişlerdir. Bu tarihten sonra bağımsızlık hareketinin nc partisi İştiklal Partisi ile bağımsızlığın ulusal kahramanı Kral V. Muhammed arasında iktidar çekişmesi yařanmıřtır⁴⁰⁰. Bu çekişmenin galibi Kral ve çevresi olmuştur. Aralık 1958'de V. Muhammed, Krallığın, Fas'ı demokratik bir

⁴⁰⁰ Ninet and Tushnet, *The Arab Spring*, 109.

anayasal monarşiye dönüştürme taahhüdünü yerine getireceğini duyurmuştur⁴⁰¹. Bu doğrultuda Kral, Fransız anayasacılarının önerilerine dayanan bir anayasa tasarısı hazırlamak amacıyla bir Anayasal Meclis atamıştır. Ancak bu meclis, seçili veya atanmış bir kurucu meclis yerine daha çok danışma işlevi gören bir niteliğe sahipti⁴⁰². Şubat 1961 tarihinde Kral V. Muhammed öldükten sonra yerine oğlu II. Hasan geçmiştir. Anayasa tasarısı, Kral tarafından yayımlandıktan 20 gün sonra Aralık 1962’de seçmenlerin % 97’sinin oyu ile kabul edilmiştir⁴⁰³. Böylece, II. Hasan babasının tam bir anayasa metni yayımlama sözünü yerine getirmiştir⁴⁰⁴. Anayasa yapımına halkın katılımı, modern Fas anayasal tarih boyunca devam etmiştir ve 2011 Anayasa tasarısında da herhangi bir istisna olmamıştır. Fas, bölgedeki diğer Arap rejimleri ile karşılaştırıldığında anayasal düzeyde doğrudan halk katılımında bir öncü olarak değerlendirilebilir⁴⁰⁵.

a. II. Hasan Dönemi

II. Hasan, Krallık yaptığı süre boyunca çeşitli amaçlar güderek yeni anayasa yapım süreçleri başlatmıştır. Bu amaçlar arasında siyasal istikrarı elde etmek, halk protestolarını yatıştırmak ve monarşik hakimiyeti tahkim etmek sayılabilir. Aşağıda bu anayasalar, anayasacılık serüveni açısından yapım süreçleri ve temel özellikleri çerçevesinde incelenecektir.

(1). 1962 anayasası

1962 Anayasası, Fas’ın sonraki anayasaları ile birçok hükmünün aynı olması nedeniyle önemli bir metindir. Fas, Arap Baharı sonrası yayımladığı 2011 Anayasası’nda dahi anayasal sürekliliği büyük ölçüde devam ettirmektedir.

1962 Anayasası’nın⁴⁰⁶ Başlangıç hükümlerinde Fas’ın egemen bir Müslüman devlet (*Muslim state*) olduğu belirtilmiştir. Anayasa’nın 6’ncı maddesinde, bütün dinlerin

⁴⁰¹ Ninet and Tushnet, *The Arab Spring*, 109.

⁴⁰² Brown, *Constitutions in a Nonconstitutional*, 51.

⁴⁰³ Ninet and Tushnet, *The Arab Spring*, 109; Brown, *Constitutions in a Nonconstitutional*, 51.

⁴⁰⁴ Brown, *Constitutions in a Nonconstitutional*, 51.

⁴⁰⁵ Ninet and Tushnet, *The Arab Spring*, 111.

⁴⁰⁶ 1962 Anayasası’nın İngilizce metni için bkz. MJP, “Morocco Constitution of December 7, 1962,” <https://mjp.univ-perp.fr/constit/ma1962.htm> (11.01.2021).

uygulanması garanti altına alınırken, İslam'ın devletin resmi dini olduğu ilan edilmiştir. Ancak, Mısır veya diğer Arap monarşilerindeki gibi yasama faaliyetlerinde dikkate alınması gerekli bir İslam Şariat'ı ifadesi bulunmamaktadır. Bu yönüyle Fas, diğer Kuzey Afrika ülkeleri olan Tunus ve Cezayir Cumhuriyetlerindeki din ve devlet ilişkileri modeline daha çok benzemektedir, Mısır veya Libya'nın aksine. 1962 Anayasası'nın birinci maddesinde, Fas'ın demokratik bir anayasal monarşi olduğu belirtilmiştir. Anayasa'da, ulusal egemenlik ilkesine atıfta bulunularak egemenlik hukuki olarak Krala değil halka verilmiştir⁴⁰⁷.

1962 yılında kurucu iktidar, bütün devlet kurumları üzerinde monarşinin üstünlüğünü ortaya koymuştur; bu gerçek, hâlâ, Fas siyaseti üzerinde geçerli olmaya devam etmektedir⁴⁰⁸. Anayasa'nın 24'üncü maddesi uyarınca Kral, Başbakan ve Bakanları atama ve görevlerine son verme yetkisine sahiptir. Kral, Bakanlar Konseyinin başıdır. Bu siyasal yetki, Başbakan ve bakanların siyasal bağımsızlığını neredeyse yok etmiştir. Kral; yasama, parlamentoyu feshetme⁴⁰⁹ ve olağanüstü hal ilan etme yetkisine sahiptir⁴¹⁰. Kral, ayrıca, yargısal atamalar ile ilgili Konseyin başkanı olarak yargı üzerinde de hâkim bir konum elde etmiştir⁴¹¹. Anayasa'nın 19'uncu maddesinde, Kral, İnananların Emiri (Emir El Müminin) olarak tanımlanmış ve Kral, İslam'a ve Anayasa'ya saygı duymayı sağlamakla yükümlü kılınmıştır. Kral, aynı zamanda sosyal grupların, toplulukların ve bireylerin hak ve özgürlüklerinin koruyucusudur. 1962 tarihli Anayasa'yı tam bir Kralcı metin olarak nitelendirebiliriz. Diğer taraftan, Hükümetin bütün üyelerinin sorumluluğu kabul edilmiş ve hükümeti sınırlandıracak çeşitli mekanizmalar (parlamentar denetim, vs.) tasarlanmıştır⁴¹². Ninet ve Tushnet'a göre Kral'ın anayasal sistem içinde sembolik yetkilerin ötesine geçen etkin siyasal yetkiler ile donatılması, Anayasa'nın birinci maddesindeki "Fas, demokratik ve sosyal bir anayasal monarşidir" hükmüne aykırıdır⁴¹³. Çünkü Fas'ın demokratik devlet ibaresi, sorumsuz bir Kral

⁴⁰⁷ Ninet and Tushnet, *The Arab Spring*, 110.

⁴⁰⁸ Ninet and Tushnet, *The Arab Spring*, 110.

⁴⁰⁹ Anayasa'da, parlamento feshedildiği takdirde 20 gün içinde seçimlerin yapılacağı belirtilmiştir.

⁴¹⁰ Ninet and Tushnet, *The Arab Spring*, 111.

⁴¹¹ Brown, *Constitutions in a Nonconstitutional*, 52.

⁴¹² Ninet and Tushnet, *The Arab Spring*, 111-112.

⁴¹³ Ninet and Tushnet, *The Arab Spring*, 110.

figürüne verilen güçlü ve önemli yetkiler nedeniyle oldukça zedelenmektedir. Bu durum, aşağıda görüleceği üzere, diğer Arap monarşileri için de geçerlidir.

1962 Anayasası döneminde Fas, demokratik bir yönetime doğru evrilmemiştir⁴¹⁴. Bunun en önemli nedeni, Kral'ın siyasal sistem üzerindeki baskın rolü gösterilmiştir. Nitekim Kral, kendisi ile uyumsuz bir görüntü sergileyen (ör., hükümet hakkında gensoru tartışması yaşanması) parlamentoyu feshetmiştir. Ayrıca, Kral, bazı şehirlerde protesto ve gösterilerin yapılması nedeniyle 1962 Anayasası'nın 35'inci maddesi uyarınca bir Kararname ile olağanüstü hal ilan etmiştir⁴¹⁵. Hükümet hakkında bir gensoru tartışmasının yaşanması Fas siyasal sisteminde hükümetin düşmesine değil, parlamentonun sona ermesine yol açtığından parlamento, 25 yıl boyunca, hükümet hakkında gensoru tartışması yapamamıştır⁴¹⁶. Olağanüstü Hal Kararnamesi, Kralın ülkeyi yönetmesine izin vermiştir. Olağanüstü halin ilanından sonra ekonomik krize girilmesi ve siyasal istikrarsızlığın devam etmesi, Kralı anayasa ve siyasal sistemi restore etmeye yöneltmiştir⁴¹⁷. Yasama seçimleri öncesinde Kral II. Hasan yeni bir anayasayı kabul etmenin zorunluluğunu açıklamış ve 31 Temmuz 1970 tarihinde anayasa tasarısını halkoylamasına sunmuştur⁴¹⁸. Kral, olağanüstü hali kaldırmak ve anayasayı değiştirmek yerine, yeni bir anayasa yayımlayarak anayasayı bir siyasal enstrüman olarak kullanmıştır⁴¹⁹.

(2). 1970 anayasası

1970 Anayasası, Temmuz 1970 tarihinde referanduma sunulmuş ve bir hafta sonra yayımlanmıştır. 1970 Anayasası, 1962 metnine büyük oranda benzemektedir ve monarkın ayrıcalık ve yetkileri yine önemli ve merkezidir⁴²⁰. Hatta, Kralın yasama ve

⁴¹⁴ Ninet and Tushnet, *The Arab Spring*, 112.

⁴¹⁵ Brown, *Constitutions in a Nonconstitutional*, 52.

⁴¹⁶ Brown, *Constitutions in a Nonconstitutional*, 52.

⁴¹⁷ Ninet and Tushnet, *The Arab Spring*, 112.

⁴¹⁸ Brown, *Constitutions in a Nonconstitutional*, 52.

⁴¹⁹ Brown, *Constitutions in a Nonconstitutional*, 52; Ninet, Tushnet, *The Arab Spring*, 112.

⁴²⁰ Idriss Lakrini, "Incremental Constitutional Reform in Morocco: An Approach to the 2011 Constitution," In *The Arab Transitions in A Changing World: Building Democracies in Light of International Experiences*, Ed. Senén, Florensa, (Barcelona: IEMed, 2016), 133.

yürütmeye ilişkin yetkileri genişletilmiştir⁴²¹. 1970 Anayasası anayasacılık tarihinde bir gerileme olarak değerlendirilmektedir⁴²². 1970 Anayasası'nın yürürlüğe girmesinden sonra Krallık, kendisini, ordu kuvvetleri ile güven problemi yaşadığı ve iki önemli siyasi partinin görüşleri ile uyumlu olmadığı bir konjonktür içinde bulmuştur⁴²³. Böyle bir süreçte, 10 Temmuz 1971 tarihli darbe teşebbüsünün gerçekleştirilmesi, rejimin yönetimini sertleştirmesine ve 1970 Anayasası'nı terk etmesine yol açmıştır⁴²⁴. Kral için çözüm, sadece yeni bir anayasa önermek olmuştur. 1970 Anayasası'ndan sadede iki yıl sonra Fas, yeni bir kurucu süreci tecrübe etmiştir.

(3). 1972 anayasası

1 Mart 1972 tarihinde üçüncü Fas Anayasası kabul edilmiştir⁴²⁵. Bu anayasa, 1970 Anayasası ile büyük oranda benzerdir. Bununla birlikte, Anayasa'da, Kralın yetkilerinin sınırlandırılması eğiliminin varlığı saptanabilir⁴²⁶. Bazı alanlarda önemli kazanımların elde edildiği söylenebilir. Ancak, Kralın önemli yetkileri uhdesinde kalmaya devam etmiştir⁴²⁷. 1972 Anayasası'nda yeni bir demokratik gelişme, Kral veya yasama organı tarafından anayasa değişikliği sürecinin başlatılabilmesidir⁴²⁸. Artık, anayasa değişikliği sürecini başlatmak, sadece Krala ait değildir. Ayrıca, Anayasa'nın 68'inci maddesine göre Temsilciler Meclisi bir kanun tasarısını üyelerinin 2/3 çoğunluğu ile kabul edemezse Kral kanun tasarılarını ve yasama tekliflerini referandum yoluyla halka sunabilir⁴²⁹. Diğer yeni bir hüküm, doğrudan ve genel oyla seçilen parlamenterlerin artması ve

⁴²¹ Anayasa'nın 19'uncu maddesinde, Kral, ulusun en üstün temsilcisi kabul edilmiştir. Anayasa'nın 29'uncu maddesi, Kralın düzenleyici yetki alanını artırmıştır. Anayasa, hükümetin bağımsız bir şekilde hareket etme kabiliyetini azaltmış ve parlamentonun feshedilmesi halinde Krala daha fazla yetki vermiştir. Parlamento tarafından gensoru önergesi vermek için gerekli olan milletvekili sayısı artırılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Brown, *Constitutions in a Nonconstitutional*, 53; Ninet, Tushnet, *The Arab Spring*, 113.

⁴²² Lakrini, "Incremental Constitutional Reform in Morocco," 132.

⁴²³ Ninet and Tushnet, *The Arab Spring*, 113.

⁴²⁴ Ninet and Tushnet, *The Arab Spring*, 113.

⁴²⁵ Ninet and Tushnet, *The Arab Spring*, 113.

⁴²⁶ Mohamed Madani, Driss Maghraoui and Saloua Zerhouni, "The 2011 Moroccan Constitution: A Critical Analysis," *International Institute for Democracy and Electoral Assistance*, (Stockholm, 2012), 13; Lakrini, "Incremental Constitutional Reform in Morocco," 133; Ninet and Tushnet, *The Arab Spring*, 114.

⁴²⁷ Madani, Maghraoui and Zerhouni, "The 2011 Moroccan Constitution," 14.

⁴²⁸ Ninet and Tushnet, *The Arab Spring*, 114.

⁴²⁹ Ninet and Tushnet, *The Arab Spring*, 114.

parlamenteerlerin görevinin 6 yıldan 4 yıla indirilmesidir (m.43)⁴³⁰. Ayrıca, yürütme yetkisi içinde Başbakanın yetkileri artırılmıştır (m. 63)⁴³¹. Birçok yetki, Bakanlar Kurulunun sorumluluk alanına dahil edilmiştir (m. 65)⁴³². 1980 yılında yapılan değişiklikle parlamenteerlerin dönemi yeniden 6 yıla çıkarılmıştır. 1980 değişikliklerinden sonra Fas Anayasası, 1992 yılına kadar herhangi bir değişiklik geçirmemiştir.

(4). 1992 anayasası

1990’larda, Fas Krallığı, muhalefetin baskısı ve Berlin Duvarı’nın yıkılması gibi gelişmeler karşısında kendisini kırılğan bir durum içinde bulmuştur⁴³³. Daha önce de olduğu gibi, Krallık siyasal ortamı iyileştirebilmek için yeni bir anayasal kurucu süreci kullanmak istemiştir. Bunun neticesinde 1992 Anayasası⁴³⁴ taslağı hazırlandıktan sonra halkoylamasına gidilmiştir. Oylama neticesinde anayasa tasarısı, % 99,8 ile kabul edilmiştir⁴³⁵. Fas’ın diğer anayasaları gibi 1992 Anayasası da Kral II. Hasan tarafından bazı Fransız danışmanların yardımıyla kapalı kapılar arkasında oluşturulmuştur⁴³⁶. Teorik olarak, siyasal demokratikleşme açılımı ve Krallığın anayasal yetkilerinde kademeli bir azalma, 1992 Anayasası’nda da takip edilmiştir⁴³⁷. Diğer taraftan, Kral, Anayasa’da önemli siyasal yetki ve ayrıcalıklarını korumaya devam etmiştir.

1992 Anayasası’nın Başlangıç kısmında, Fas Krallığı’nın uluslararası organizasyonların sözleşmelerinden doğan ilke, hak ve yükümlülöklere tam olarak bağı kalacağı ve Anayasa gereğince ve evrensel olarak kabul edilen insan haklarına uyacağı vurgulanmıştır. Bu uluslararası hukuk mevzuatının anayasallaşması, insan haklarının Fas hukukunun içine dahil edilmesinde önemli bir adım teşkil etmiştir⁴³⁸. Ayrıca uluslararası

⁴³⁰ Lakrini, “Incremental Constitutional Reform in Morocco,” 133.

⁴³¹ Lakrini, “Incremental Constitutional Reform in Morocco,” 133.

⁴³² Lakrini, “Incremental Constitutional Reform in Morocco,” 133.

⁴³³ Madani, Maghraoui and Zerhouni, “The 2011 Moroccan Constitution,” 14.

⁴³⁴ 1992 Anayasası’nın İngilizce metni için bkz. A. Tschentscher, “Morocco Constitution of 1992,” https://www.servat.unibe.ch/icl/mo00000_.html (22.01.2021).

⁴³⁵ Gregory White, “The Advent of Electoral Democracy in Morocco? The Referendum of 1996”, *Middle East Journal* 51, no. 3, (1997), 392.

⁴³⁶ Ann Elizabeth Mayer, “Conundrums in Constitutionalism: Islamic Monarchies in an Era of Transition”, *The UCLA Journal of Islamic and Near Eastern Law* 1, (2002): 207.

⁴³⁷ Ninet and Tushnet, *The Arab Spring*, 115.

⁴³⁸ Ninet and Tushnet, *The Arab Spring*, 115-116.

insan haklarına atıfta bulunurken herhangi bir İslami kayıt düşülmemiştir⁴³⁹. Ancak, Kral'ın İslam'ın koruyucusu olduğu hükmü uluslararası insan hakları ile açık bir gerilimi gösterebilir. Anayasa, bu gerilimi çözecek herhangi bir düzenlemeye de yer vermemiştir⁴⁴⁰.

Başlangıç kısmında, ayrıca, Fas Krallığı'nın Müslüman ve Afrikalı bir egemen devlet olduğu ilan edilmiştir. Ann Elizabeth Mayer, "Müslüman devlet" ibaresinin, Fas'ın İslam dünyasına ait olduğunu ifade etmesinden ziyade, bir "İslami devlet" olarak anlaşılabilmesinin daha olası olduğunu ileri sürer⁴⁴¹. Ancak bu "İslami" ibaresinin İslami ilkelere dayanan bir İslami yönetim anlamına gelmediğini, çünkü Kral II. Hasan'ın devleti bir İslami devlet olarak değil, bir hukuk devleti olarak tanımladığını ileri sürmektedir⁴⁴². Madani, Maghraoui ve Zerhouni ise Müslüman devlet ibaresinin, ülkede yaşayan yurttaşların geniş bir çoğunluğunun Müslüman olduğu anlamına gelebileceğini ileri sürer⁴⁴³. Anayasa'daki diğer hükümler incelendiğinde; devletin dininin İslam olduğu belirtilmiş ve devlet başkanına inananların emiri unvanı verilmiştir. Buna rağmen yasamanın kaynağı olarak Şeriat'a atıf yapılmamıştır. Bu çerçevede, Fas, yukarıda belirtilen hükümler nedeniyle, her ne kadar Tunus ve Cezayir ülkeleri arasında daha İslami bir niteliğe sahip olsa da Anayasası'nda, Mısır, Irak veya Umman'da olduğu gibi bir din ve hukuk ilişkisi düzenlenmemiştir. Bununla birlikte, inananların emiri olarak Kralın hareket kabiliyeti, başlangıçtaki "Müslüman devlet" ibaresi ile güçlendirilmiştir⁴⁴⁴.

1992 Anayasası'nın 19'uncu maddesine göre Kral, inananların emiri, milletin en yüksek temsilcisi, devletin birliğinin sembolü ve devamlılığının ve sürekliliğinin garantörü olarak İslam'a ve Anayasa'ya uyulmasını sağlar. Ayrıca o, vatandaşların, sosyal grupların ve toplulukların hak ve özgürlüklerinin koruyucusudur. Anayasa'nın 23'üncü maddesinde ise Kral, kutsal ve dokunulmaz ilan edilmiştir. İnananların emiri

⁴³⁹ Mayer, "Conundrums in Constitutionalism," 209.

⁴⁴⁰ Mayer, "Conundrums in Constitutionalism," 209.

⁴⁴¹ Mayer, "Conundrums in Constitutionalism," 210.

⁴⁴² Mayer, "Conundrums in Constitutionalism," 210.

⁴⁴³ Madani, Maghraoui and Zerhouni, "The 2011 Moroccan Constitution," 19.

⁴⁴⁴ Marina Ottoway, "The New Moroccan Constitution: Real Change or More of the Same?" 20 June 2011, Carnegie Endowment for International Peace, <https://carnegieendowment.org/2011/06/20/new-moroccan-constitution-real-change-or-more-of-same-pub-44731> (18.07.2023).

(emir el-müminin) kullanımı, görkemli olmasına rağmen tarihsel anlamı ile örtüşmez ve realiteyi yansıtmaz⁴⁴⁵. Çünkü bu tabir, tarihsel anlamıyla bütün Müslümanları kapsar şekilde kullanılmıştır. Ancak, realitede sadece Faslı Müslümanlar için bir değer ifade etmektedir. Kral için ise dini alandaki bütün önemli konular hakkında ayrıcalıklı bir statü vermektedir⁴⁴⁶. İnananların emiri tabiri, anayasal olarak Krala atfedilmesine rağmen yetki ve görevleri Anayasa’da sayılmamıştır. Dolayısıyla böyle bir durumun, Kralın dini otoritesinin, Anayasa’nın ötesinde olduğu yorumlarına yol açabilir⁴⁴⁷. Anayasal metinde İslami ve anayasal meşruluk farklı olarak görülebilmesine rağmen her ikisinin koruyuculuğu Krala verilmiştir.

1992 Anayasa’nın 24’üncü maddesi, Kralın yetkilerinde yeni bir sınırlandırma olarak okunabilir. Bu Anayasa ile Bakanları belirleme yetkisi Kraldan alınarak Başbakana verilmiştir. Kral, Başbakanı atar ve Başbakanın önerisi üzerine bakanları atar. Ancak, Kralın, Başbakan ve bakanların görevlerine son verme yetkisi devam etmektedir. Kral, Kabine toplantılarına başkanlık eder. Kral, parlamentoyu feshetme yetkisine sahiptir. Anayasa’nın 71’inci maddesi uyarınca Kralın bu yetkiyi kullanabilmesi için öncelikle Meclis Başkanı ile istişare etmesi ve halka açıklama yapması gerekir. 72’nci madde uyarınca Kral, parlamentoyu feshettikten sonra üç ay içinde seçimler yapılmalıdır. Fesihten seçimlerin yapılmasına kadarki dönem içinde parlamento yetkilerini Kral kullanır. Anayasa’nın 73’üncü maddesi uyarınca seçimlerin yapılmasından ve yeni meclisin oluşumundan itibaren bir yıl içerisinde parlamento yeniden feshedilemez. Anayasa’nın 29’uncu maddesine göre Kral, Anayasa’da kendisine verilen düzenleyici yetkileri Kraliyet Kararnamesi ile kullanır. Olağanüstü hal ilan etme ve yasaları referanduma sunma gibi bazı istisnai yetkiler dışında kararnameler Başbakanın karşı imzasına tabidir. Kral, Anayasa’nın 30’uncu maddesi gereğince Kraliyet Kuvvetlerinin Başkomutanıdır ve sivil ve askeri atamaları yapma yetkisine sahiptir. Kral, Hakimler Yüksek Konseyinin, Yüksek Eğitim Konseyinin ve Yeniden Yapılanma ve Planlama

⁴⁴⁵ Mayer, “Conundrums in Constitutionalism,” 212.

⁴⁴⁶ Driss Maghraoui, “The Strengths and Limits of Religious Reforms in Morocco,” *Mediterranean Politics* 14, no. 2 (2009): 199.

⁴⁴⁷ Francesco Biagi, “The Pilot of Limited Change: Mohammed VI and the Transition in Morocco,” *Political and Constitutional Transition in North Africa*, ed. Justin Frosini and Francesco Biagi (London: Routledge, 2014), 51; Francesco Alicino, “Moroccan Constitutional Transition: The Method of Contextualization and Mutual Interaction”, *Religion & Human Rights: An International Journal* 10, no. 1 (2015): 71; Mayer, “Conundrums in Constitutionalism,” 213.

Yüksek Konseyinin Başkanı'dır. Kral, Hakimler Yüksek Konseyinin önerisi üzerine hakimleri atar. Olağanüstü hal yönetimi ile ilgili olarak Kral, ulusal toprak bütünlüğünün tehdit altına girmesi veya herhangi bir olayın anayasal kurumların işleyişini kesintiye uğratması halinde, Meclis Başkanı'na ve Anayasa Konseyi Başkanı'na danıştıktan sonra olağanüstü hal ilan etme yetkisine sahiptir. Yeni bir düzenleme, artık olağanüstü halin ilan edilmesi ile birlikte parlamentonun feshedilmesi zorunluluğunun bulunmamasıdır (m. 35). Kral, olağanüstü hale neden olan sebeplerin sona ermesi için gerekli olan bütün tedbirleri almakla görevlidir. Görüldüğü gibi Kral'ın bazı olağanüstü hal yetkileri sınırlandırılmasına rağmen olağanüstü hal tedbirleri alma yetkisi sınırsız bir şekilde düzenlenmiştir. Kral, ayrıca, af yetkisi ile donatılmıştır. Sonuç olarak, Kral'ın anayasal sistem içindeki yetkileri önemlice ve kapsayıcıdır.

Anayasa'nın 58'inci maddesi hükümetin, başbakan ve bakanlardan oluşacağını belirtilmiştir. Hükümet, başbakanın sorumluluğunda, yasaların uygulanmasını ve idarenin gözetilmesini temin etmekle yükümlüdür (m. 60). Hükümet üyeleri parlamento çalışmalarına katılabilir. Hükümet, sadece temsilciler meclisine karşı değil, aynı zamanda Krala karşı da sorumludur. Bu durum klasik parlamenter sistemden önemli bir kopuştur. Anayasa'nın çifte sorumluluk durumu yaratması, bir taraftan Kralın hükümeti ve dolayısıyla yasamayı kontrol etmesi sonucunu doğurmuş, diğer taraftan halkın temsilcileri aracılığıyla hükümete hesap sorma mekanizması zayıflatılmıştır. Hükümet göreve başlarken parlamentoda programını açıklar ve üç gün sonra program üzerinde güven oylaması yapılır. Parlamentodan güvenoyu alamayan hükümetin istifa etmiş sayılacağı kabul edilir⁴⁴⁸. Anayasa'nın 62'nci maddesi uyarınca yürütme kuvveti Başbakan tarafından icra edilir.

1992 Anayasası'nda tek meclisli bir parlamento öngörülmüştür. Anayasa'nın 36'ncı maddesinde, Temsilciler Meclisi üyelerinin yetkilerini halkın kendisinden aldığı belirtilmiştir. Anayasa'nın 37'nci maddesinde, milletvekillerin yasama bağımsızlığına sahip oldukları, ancak monarşik sistemi ve İslam dinini sorgulayan veya Krala saygıdan yoksun ifade açıklamalarının istisna kapsamında olduğu belirtilmiştir. Bir diğer istisna suçüstü (*flagrante delicto*) halidir. Meclis üyeleri 6 yıllık bir dönem için seçilirler.

⁴⁴⁸ Ayrıca, Hükümet, görevine başladıktan sonra parlamentodan güvenoyu isteyebileceği gibi parlamentoda hükümet hakkında güvensizlik önergesi verebilir. Bu oylamalarda karar yetersayısı meclis üye tamsayısının mutlak çoğunluğudur.

Parlamento üyelerinin 2/3'ü doğrudan halk tarafından; 1/3'ü ise yerel meclis üyelerinden oluşan seçmenler kurulunun yanı sıra seçili meslek odaları üyeleri ve seçili işçi temsilcilerinden oluşan seçmenler kurulu tarafından seçilir. Anayasa'nın 44'üncü maddesinde, kanun yapma yetkisinin Temsilciler Meclisinde olduğu ve ayrıca parlamentonun, hükümete, süresi, amacı ve konusu belirli kanun hükmünde kararname çıkarma yetkisi verebileceği ve akabinde bu kararnamelerin yasama organı tarafından uygun bulunması gerektiği düzenlenmiştir. Anayasa'nın 45'inci maddesinde, yasama organının kanun ile düzenleme yapacağı alanlar belirtilmiştir. Bunun dışındaki alanlarda düzenleme yetkisi ise yürütme organına aittir. Anayasa'nın 49'uncu maddesi uyarınca parlamento, ilgili organik kanundaki hükümlere göre bütçeyi kabul etme yetkisine sahiptir. Yasama faaliyetlerini başlatma yetkisi, Başbakan ve parlamento üyelerine verilmiştir. Hükümet, yasama alanı içinde olmadığını düşündüğü yasa teklifleri hakkında Anayasa Konseyi'ne başvurabilecektir. Anayasa'nın 52'nci maddesi uyarınca Konsey, 8 gün içerisinde kararını verir. Organik kanunların, Anayasa Konseyi tarafından anayasallığına onay verilmedikçe çıkarılamayacağı düzenlenmiştir. 1992 Anayasası uyarınca Kral, parlamento tarafından kabul edilen kanunların yeniden görüşülmesi için kanun teklifini parlamentoya geri gönderebilir. Parlamento tarafından ilgili kanun teklifinin kabul edilmesi halinde Kral, kanun teklifini halkoylamasına sunabilme yetkisine sahiptir. Ancak, Anayasa'nın 69'uncu maddesi uyarınca Kral, kanun teklifinin parlamentonun 2/3 karar yetersayısı ile kabul edilmesi durumunda, söz konusu kanunu onaylayıp yayımlamak zorundadır. Referandumun sonucu herkes için bağlayıcıdır.

Fas anayasacılığı açısından sorunlu bir alan da diğer bölge ülkeler açısından da geçerli olduğu gibi devlet başkanının anayasa değişikliği prosedürüne ilişkin yetkileri hakkındadır. Anayasa değişikliği başlatma yetkisi parlamento ve Krala aittir. Kralın başlattığı anayasa değişikliği prosedürünün, parlamentoda kabul edilmeksizin doğrudan halk oylamasına gitme ayrıcalığı bulunmaktadır. Anayasa değişikliğinin parlamento tarafından başlatılması halinde ise teklifin kabul edilmesi için 2/3 çoğunluk gerekmektedir. Kral'a doğrudan halka başvurma yetkisi verilirken, parlamento için üye tamsayısının 2/3 çoğunluğunun kabulü gerekliliğini öngörmek, parlamentonun Anayasa'yı değiştirme yetkisinin elinden alınması anlamına gelmektedir. Ayrıca, Anayasa değişikliği sürecine konu itibarıyla sınırlama getirilmiştir. Anayasa'nın

100'üncü maddesinde, devletin monarşik formunun ve İslam dini ile ilgili hükümlerin anayasa değişikliğine konu olamayacağını belirtilmiştir.

1992 metninde az sayıda temel hak belirtilmiş ve yasa ile düzenlenecekleri ifade edilmiştir. Fas'ın insan haklarına bağlılığı ile Kral'ın İslam dininin koruyuculuğunu üstlenmesi arasında bir çatışmanın yaşanabileceği ileri sürülmektedir. Temel hak ve hürriyetler üzerinde bir İslam hukuku sınırlandırması, Anayasa'da öngörülmemiştir. Ancak, uygulamada Kral II. Hasan, CEDAW sözleşmesinin bazı önemli maddelerine İslam hukuku kaynaklı çekinceler koyarak özellikle kişisel meselelerde İslam hukukuna öncelik verdiğini göstermiştir⁴⁴⁹.

1992 metninin meydana getirdiği iki önemli yeni kurum vardır. Anayasa'nın 76'ncı maddesinde anayasal denetim işlevini yerine getirecek bir Anayasa Konseyi oluşturulmuştur. Anayasa Konseyi on iki üyeden ve bir Başkan'dan oluşur. Konseyin altı üyesi Kral tarafından altı yıllığına atanır⁴⁵⁰. Diğer altı üye ise Meclis Başkanı tarafından parti grupları ile danıştıktan sonra aynı süre için atanır⁴⁵¹. Bu üyelerin dışında Anayasa Konseyi Başkanı'nı da Kral atar. Böylelikle Kral tarafından atanan üyeler 7'e karşı 6 şeklinde üstünlüğü elde etmişlerdir. Kral veya Meclis Başkanı tarafından atanan üyeler, her üçte yılda bir yarı yarıya yenilenir. 1994 yılında çıkarılan Anayasa Konseyine ilişkin organik kanun, 1998 yılında değişiklik geçirmesine rağmen Kralın çoğunluğa sahip olmasını engelleyememiştir⁴⁵². Diğer bir önemli kurum ise Anayasa'nın 94 ile 96'ncı maddeler arasında Krallık içinde ulus altı birimlerin ilk defa tanınmasıdır. Krallık içinde yerel "bölgeler" düzenlenmiştir. Bölgelerin anayasal tanınması, Modern Fas'ın bölgesel yönetim sisteminin bir ilk adımı olarak değerlendirilmiştir⁴⁵³.

Anayasa'da yer alan dini hükümler ve Kral'ın dini, sorumsuz ve dokunulamaz karakteri bir kenara bırakıldığında, 1992 Fas Anayasası'nın çoğu maddesinin modern anayasacılık ilkelerini benimsediği savunulabilir⁴⁵⁴. Ancak, modern anayasacılığa uygun

⁴⁴⁹ Mayer, "Conundrums in Constitutionalism," 217, 218.

⁴⁵⁰ Carnegie Endowment for International Peace (CEIP), "Arab Political Systems: Baseline Information and Reforms: Morocco," 2008, s. 5. https://carnegieendowment.org/files/morocco_aps.doc (20.02.2021).

⁴⁵¹ CEIP, "Arab Political Systems: Morocco," 5.

⁴⁵² Ayrıntılı bilgi için bkz. Ninet and Tushnet, *The Arab Spring*, 116.

⁴⁵³ Ninet and Tushnet, *The Arab Spring*, 116.

⁴⁵⁴ Mayer, "Conundrums in Constitutionalism," 215.

bütün bu hükümler, Fas'ın anayasacılık geleneğine olan bağlılıktaki sürekliliği kesintiye uğratmamıştır⁴⁵⁵. Daha açık bir anlatımla, bu değişiklikler, Fas yönetiminde ciddi bir dönüşüm meydana getirememiştir. 1992 Anayasası, daha çok, kontrollü bir siyasi liberalleşme potansiyelini ortaya koymuştur⁴⁵⁶.

Bu anayasal gelişmelere rağmen 1992 Anayasası da kısa sürmüştür. Sadece 3 yıl sonra Kral II. Hasan, güçlü muhalif partiler ile hükümetin oluşturulması hususunda bir uzlaşa sağlayarak anayasa değişikliğine gitme kararı almıştır⁴⁵⁷.

(4). 1996 anayasal reformu

1996 yılında II. Hasan, Anayasa'nın revize edilmiş halini içeren bir anayasa tasarısını referanduma sunmuştur. İç İşleri Bakanı'nın açıklamasına göre geçerli oyların % 99,6'sı anayasa tasarısını kabul etmiştir.⁴⁵⁸. 1996 Anayasası metninde 1992 Anayasası'ndan büyük bir kopuş söz konusu değildir⁴⁵⁹. Metnin en önemli değişikliği iki meclisli bir parlamento yapısı öngörmesiydi. Bir taraftan, genel oyla seçilen halk meclisi (*House of Representatives*); diğer taraftan, ulusal düzeyde işçi temsilcilerinden oluşan seçmenler kurulu tarafından seçilen Danışma Meclisi (*House of Councillors*) tasarlanmıştır⁴⁶⁰. Otoriter bağlamda çift meclis sistemi, Batılı demokratik rejimlerde daha nitelikli bir demokrasi meydana getirme işlevi ortaya koyma niyetiyle tasarlanırken, Ortadoğu rejimlerinde ise tam tersi bir amaç için tesis edilmiştir. Arap ülkeleri bağlamında çift meclis sistemi, büyük ölçüde, Cumhurbaşkanı veya monarkın üst meclise üye atama yetkisinin kullanılması suretiyle yasama organının bölünmesi ve kontrol edilmesi arayışını temsil etmektedir⁴⁶¹. Çift meclis sisteminin yürütme organını

⁴⁵⁵ Ninet and Tushnet, *The Arab Spring*, 116.

⁴⁵⁶ Brown, *Constitutions in a Nonconstitutional*, 53.

⁴⁵⁷ Lakrini, "Incremental Constitutional Reform in Morocco," 135; Madani, Maghraoui and Zerhouni, "The 2011 Moroccan Constitution," 14.

⁴⁵⁸ White, "The Advent of Electoral Democracy," 389.

⁴⁵⁹ Brown, *Constitutions in a Nonconstitutional*, 53.

⁴⁶⁰ Temsilciler Meclisi 325 üyeden oluşur ve üyeler, 5 yıllık bir dönem için seçilirler. Danışma Meclisi ise 270 kişiden oluşmakta ve 9 yıllık dönem için seçilirler. 162 üye, yerel ve bölgesel konsey üyeleri tarafından seçilirler. 108 üye ise endüstri, tarım ve ticaret birlikleri temsilcileri tarafından seçilirler. Üyelerden 90 kişi, her 3 yılda bir yenilenir.

⁴⁶¹ Sezgin Baş ve Nisa Özcan, "Avrupa ve Orta Doğu Uygulamaları Perspektifinden Çift Meclis Sisteminin Türkiye Açısından Uygulanabilirliği," *Akdeniz Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 12, sayı 1, (2022): 218, 219,

sınırlandırıcı bir işlev gördüğü, Arap anayasacılığı pratiğinde tecrübe edilmemiştir. Diğer bir reform, 1979 yılında kraliyet kararnamesi ile kurulan Yüksek Hesap Konseyinin (Sayıştay), 1996 Anayasa değişikliği ile anayasal kurumlar arasına dahil edilmesidir⁴⁶².

1996 Anayasası⁴⁶³, hükümetin Kral'a olan bağıllığını değiştirmemiştir⁴⁶⁴. Buna rağmen, 1992 ve 1996 anayasal metinleri, birçok araştırmacı açısından anayasal demokrasiye doğru giden yolun başlangıcı olarak nitelendirilmiştir⁴⁶⁵.

b. VI. Muhammed Dönemi

Kral II. Hassan 1999 yılında vefat etmiştir. II. Hasan'ın yerine, Ekber evlat sistemini öngören Anayasa'nın 20'inci maddesi uyarınca oğlu VI. Muhammed geçmiştir. VI. Muhammed, bir dizi siyasal reform girişimi göstermiştir. Bu çerçevede, parlamentoda kadınların temsilinin artırılması amacıyla asgari kadın milletvekili kotası, % 2'den % 10'a yükseltilmiş ve böylelikle 2002 seçimlerinde otuz kadın parlamentodaki yerini alabilmiştir⁴⁶⁶. Aynı şekilde, 2009 yerel seçimler öncesinde yerel meclislerde kadın sayısı oranı en az % 0.5'ten % 12'ye yükseltilmiştir⁴⁶⁷. 2005 yılında VI. Muhammed “*Royal Marketing*” adlı bir “Ulusal İnsani Gelişim Teşebbüsü” başlatmıştır⁴⁶⁸. Anayasal reformlara ve diğer gelişmelere rağmen Fas için önemli bir sorun reformların pratikte etkisini gösterememesidir. Örneğin, Başbakanın konumu ve rolü güçlendirilmesine rağmen uygulamada bu hükümler, Kraliyetin gücünden dolayı tatbik edilememiştir⁴⁶⁹.

Sonuç olarak, Fas anayasal tarihinde, Fas monarşisinin kurulmasından bu yana Kral, siyasal sistem içinde en önemli aktör olmuştur. Anayasacılık reformları sonucunda bazı gelişmeler yaşanmasına rağmen Kral, sistem içindeki önemli yetkilerini korumuştur. Monarşi, parlamento aracılığıyla anayasa değişikliği veya bir kurucu meclis yoluyla yeni

⁴⁶² El Messaoudi, “Constitutional Reform,” 6; Lakrini, “Incremental Constitutional Reform in Morocco,” 137.

⁴⁶³ Fas Krallığı Anayasası'nın 1996'da revize edilmiş versiyonunun İngilizce metni için bkz. Arab Law Quarterly, “Morocco: The Constitution,” *Arab Law Quarterly* 17, no. 3 (2002): 304-320.

⁴⁶⁴ Ninet and Tushnet, *The Arab Spring*, 117.

⁴⁶⁵ Ninet and Tushnet, *The Arab Spring*, 117-118.

⁴⁶⁶ El Messaoudi, “Constitutional Reform,” 5.

⁴⁶⁷ El Messaoudi, “Constitutional Reform,” 5.

⁴⁶⁸ Ninet and Tushnet, *The Arab Spring*, 120.

⁴⁶⁹ El Messaoudi, “Constitutional Reform,” 7.

bir anayasa yapımı yerine, kapalı kapılar arkasında bir anayasa tasarısı hazırlatarak doğrudan halkın onayına sunma stratejisini takip etmiştir⁴⁷⁰. Ayrıca, Monarşik rejim, bu anayasal reformların içeriğini kendi meşruluğunu dışarıda tutarak belirlemiştir. Dahası rejim, siyasal kargaşayı veya sisteme yönelik geniş çaplı halk protestolarına karşı anayasa yapım sürecini bir siyasal araç olarak kullanarak halk protestolarını sona erdirmeye yolunu benimsemiştir. Nitekim bu strateji, 2011 Arap kalkışmaları sürecinde de monarşi tarafından kullanılmıştır. Görüldüğü üzere, Monarşi, anayasa metni üzerindeki etkili kontrolünü elinde tutmuştur⁴⁷¹.

Literatürdeki birçok araştırmacı, monarşinin merkezi rolünün Fas siyasetini ve anayasacılığını etkilemesine rağmen, Fas'ın anayasal tarihinin iki farklı aşamaya ayrılabilirliğini düşünmektedirler. Birinci aşamada; 1962, 1970 ve 1972 Anayasaları, Fas anayasal sistemine başkancı monarşik sistemi getirmiştir⁴⁷². İkinci aşamada; 1992 ve 1996 Anayasaları demokratik olmayan bir vesayetle birlikte parlamenter sisteme doğru bir eğilimi yansıtmıştır⁴⁷³. 2011 Anayasası da 1992 ve 1996 Anayasaları ile ortaya konulan momentumu kademeli olarak devam ettirmiştir. Netice olarak, Fas'ta 1962 yılından bu yana Kral'ın yetkilerinin azaltılması, hesap verebilirliğin ve insan haklarının güçlendirilmesi süreci yaşanmaktadır. Ancak Fas'ın demokratik anayasacılık açısından en büyük sorununun, Kral'ın sistem içindeki yetkileri ve sistemi yönetme kabiliyeti olduğu söylenebilir.

7. Umman

1990'ların başında Orta Doğu'da yazılı bir anayasa metni olmayan sadece Suudi Arabistan ve Umman ülkeleri kalmıştı. Nihayet, Suudi Arabistan 1992 yılında, Umman 1996 yılında Temel Yasa'larını yapmıştır⁴⁷⁴. Umman'da 1996 tarihli Temel Yasa öncesinde, Sultan Kabus tarafından 1975'te 26/1975 sayılı kararname ile idari ve

⁴⁷⁰ Brown, *Constitutions in a Nonconstitutional*, 54.

⁴⁷¹ Brown, *Constitutions in a Nonconstitutional*, 54.

⁴⁷² Ninet and Tushnet, *The Arab Spring*, 119; El Messaoudi, "Constitutional Reform," 6.

⁴⁷³ Ninet and Tushnet, *The Arab Spring*, 119; El Messaoudi, "Constitutional Reform," 6.

⁴⁷⁴ Nikolaus A. Siegfried, "Legislation and Legitimation in Oman: The Basic Law," *Islamic Law and Society* 7, no. 3 (2000): 359.

yönetime ilişkin yapıların organizasyonu oluşturulmuştur⁴⁷⁵. Sultan Kabus, anayasal temel kurumların temelini düzenleyen Temel Yasa'yı, 101/1996 sayılı kararname ile yasalaştırmıştır⁴⁷⁶. Sultan, Temel Yasa'yı, herhangi bir baskı veya protesto altında kalmaksızın, uluslararası imaj ve çeşitli menfaatleri elde edeceği düşüncesiyle yayımlamıştır⁴⁷⁷. Umman'ın kurucu sürecinde ne parlamento ne kurucu meclis ne de referandum söz konusudur. Dolayısıyla 1996 Temel Yasası'nın, kabul edilmesi süreci, şeffaflıktan, katılımdan ve kamusal tartışmadan yoksundur⁴⁷⁸.

1996 tarihli Temel Yasa'nın⁴⁷⁹ birinci maddesinde, Umman Sultanlığı'nın bağımsız, Arap ve İslami bir egemen devlet olduğu ilan edilmiştir. Devletin dininin İslam olduğu ve İslami Şariat'ın yasamanın temeli⁴⁸⁰ olduğu düzenlenmiştir (m. 2). Diğer Arap monarşilerinin aksine Umman'da egemenliğin halka ait olduğu belirtilmemiştir. Temel Yasa'nın 6'ncı maddesinde Krallığın geçiş kuralı düzenlenmiştir⁴⁸¹. Yasa'nın 7'nci maddesinde, Sultan'ın Temel Yasa'ya riayet edeceğine, vatandaşlarının menfaat ve özgürlüklerini koruyacağına dair Allah'a yemin edeceği belirtilmiştir. Temel Yasa'ya göre Umman Sultanlığı adalet, Şura istişaresi ve eşitlik ilkelerine dayanır ve vatandaşların kamusal işlere katılım hakkı bulunur.

Temel Yasa'nın 17'nci maddesinde, tüm vatandaşların kanun önünde ve kamu hakları ve görevlerinde eşit olduğu ve vatandaşlar arasında cinsiyet, köken, renk, dil, din, mezhep, ikametgâh veya sosyal statü nedeniyle ayırım yapılamayacağı düzenlenmiştir.

⁴⁷⁵ Bu yönetim organizasyonunda parlamento işlevi görebilecek yapı olarak Şura Konseyi tasarlanmıştır. Şura Konseyi, 1980'ler ve 1990'ların başında, gelişerek şekillenmesine rağmen, Konseyin rolü, toplantılarını kapalı bir şekilde yapması ve seçim çevrelerinden seçilen iki kişiden birinin Sultan tarafından belirlenmesi nedeniyle oldukça belirsiz kalmıştır. Parolin, "Generations of Gulf Constitutions," 64.

⁴⁷⁶ Siegfried, "Legislation and Legitimation in Oman," 359.

⁴⁷⁷ Sultany, *Law and Revolution*, 277.

⁴⁷⁸ Sultany, *Law and Revolution*, 278.

⁴⁷⁹ Umman 1996 Temel Yasası'nın İngilizce metni için bkz. Refworld, "Basic Law of the Sultanate of Oman," <https://www.refworld.org/cgi-bin/texis/vtx/rwmain/opendocpdf.pdf?reldoc=y&docid=542a63ad4> (15.02.2021).

⁴⁸⁰ Kaynaktan (*masdar*) ziyade temel (*asas*) kelimesinin kullanılması, bütün kanunların İslam'dan kaynaklanmasının zorunlu olmadığı görüşü için bkz. Siegfried, "Legislation and Legitimation in Oman," 373.

⁴⁸¹ Bu maddeye göre Sultan pozisyonunun boş kalması halinde, Yönetici Aile Konseyi, üç gün içerisinde tahta kimin geçeceğini belirleyecektir. Maddenin ikinci fıkrası, Yönetici Aile Konseyinin tahta geçecek kişi üzerinde anlaşılamaması halinde Savunma Konseyinin, Sultan tarafından Aile Konseyine yazdığı mektupta belirlediği kişiyi onaylayacağını düzenlemektedir.

Temel Yasa’da klasik haklar olarak tabir edilen birçok temel hak ve hürriyet⁴⁸² düzenlenmesine rağmen dikkat çeken husus, sosyal, siyasal ve ekonomik hakların belirtilmemesidir. Diğer bir önemli husus, temel hak ve hürriyetlerin sınırlarının kanun ile çizileceğinin, yani “basit yasa kaydı”nın öngörülmesidir. Kanun ise pratikte Umman Meclisi tarafından değil Sultan tarafından yapıldığı için temel hak ve hürriyetlerin pratikte gerçekten uygulanıp uygulanmayacağı Sultan’ın iradesine kalmıştır⁴⁸³.

Temel Yasa’nın 41’inci maddesine göre Sultan, Devlet Başkanı ve Silahlı Kuvvetlerin Başkomutanı’dır. Kişiliği dokunulmazdır ve ona saygı duyulmalı ve emirlerine uyulmalıdır. Sultan, milli birliğin sembolü olduğu kadar, aynı zamanda koruyucusu ve savunucusudur. Sultan kutsal ve sorumsuz olmasına rağmen Temel Yasa’da kendisine önemli birçok yetki bahşedilmiştir (m. 42). Sultan ülkenin bağımsızlığını ve toprak bütünlüğünü korumak, iç ve dış güvenliğini korumak, vatandaşların hak ve özgürlüklerini korumak, hukukun üstünlüğünü sağlamak ve devletin genel politikasını yönlendirmek ile görevlidir. Sultan, ülkeyi her açıdan temsil eden yürütme gücüdür⁴⁸⁴. Sultan, Bakanlar Kurulu’na başkanlık eder veya bu hizmeti yapacak birisini atar. İhtisas Konseylerine başkanlık eder veya onlara bir başkan atar. Sultan, Başbakan ve Bakanları atar ve görevden alır. Bakanlar Kurulu, Sultan’dan bağımsız bir organ değildir; aksine, Kurul, Sultan’a bağlıdır ve onu destekler⁴⁸⁵. Sultan, üst düzey yargı mensuplarını da atar. Sultan, olağanüstü hâl ilan eder, genel seferberlik başlatır veya savaş ve barış yapabilir. Temel Yasa’nın 50’inci maddesine göre Başbakan ve Bakanlar

⁴⁸² Temel Yasa’nın 32’nci maddesinde, toplanma hürriyetinin kanunun sınırları içinde kullanılabileceği belirtilmiştir. 33’üncü maddesinde, Temel Yasa’nın hüküm ve amaçlarına aykırı olmayacak şekilde, meşru hedefler için ulusal temelde ve uygun bir şekilde dernek kurma hürriyeti kabul edilmiştir. Faaliyetleri toplumsal düzene aykırı, gizli veya askeri nitelikte dernek kurmak yasaktır. Yasa’nın 31’inci maddesinde, basın hürriyetinin kanundaki sınırlar içinde kullanılacağı belirtilmiştir. Ayrıca, devletin güvenliğini ihlal eden veya bir kişinin haysiyetini ve haklarını tecavüz eden materyallerin basılması veya yayınlanması yasaktır. Temel Yasa’nın 30’uncu maddesinde telefon, telgraf ve mektup gibi iletişim kanallarının kutsal ve gizliliğinin garanti altına alındığı düzenlenmiştir. Yasa’nın 29’uncu maddesinde, kanuni sınırlar içinde ifade ve açıklama hürriyetinin teminat altına alındığı ortaya konulmuştur. Temel Yasa’nın 28’inci maddesinde tanınmış geleneklere uygun olarak dini ayinleri yapma hürriyeti, kamu düzenini bozmaması veya kabul edilen davranış standartlarıyla çelişmemesi koşuluyla garanti edilmiştir. Temel Yasa’nın 27’nci maddesinde konut dokunulmazlığı, 26’ncı maddesinde rıza alınmadıkça tıbbi müdahalenin yasak olduğu, 25’inci maddesinde dava açma hakkı, 21’inci maddesinde kanunsuz suç ve ceza olmaz ilkesi, 20’nci maddesinde işkence yasağı, 18’inci maddesinde kişi hürriyeti düzenlenir.

⁴⁸³ Basmah Al-Kiyumi, “The Omani Constitution: A Critical Analysis,” (Master Thesis, Manchester University of Manchester, 2011), 159, 160.

⁴⁸⁴ Siegfried, “Legislation and Legitimation in Oman,” 376.

⁴⁸⁵ Siegfried, “Legislation and Legitimation in Oman,” 376.

göreve başlarken Sultan'a bağlılıklarını da kapsayacak şekilde yemin ederler. Temel Yasa'nın 42 ve 43'üncü maddelerine göre devletin genel politikasının belirlenmesi ve uygulanması temel olarak Sultan'ın sorumluluğundadır. Bu görevin yerine getirilmesinde Bakanlar Kurulu ve uzman konseyler Sultan'a yardım ederler. Temel Yasa'nın 44'üncü maddesinde genel devlet politikasının (Sultan tarafından belirlenen) Bakanlar Kurulu tarafından tatbik edileceği öngörülmüştür. Dolayısıyla Bakanlar Kurulunun esas görevinin devletin genel politikasını uygulamak olduğu ifade edilebilir. Bakanlar Kurulu, Temel Yasa'nın 44'üncü maddesinde belirtilen birçok görevin yanında, Sultanın verdiği veya kanun hükümleriyle verilen diğer görev ve yetkileri de yerine getirir.

Temel Yasa'nın 58'inci maddesi uyarınca Umman Meclisi, Şura Konseyinden ve Devlet Konseyinden oluşur. Konseylerin yetkileri, dönemlerinin uzunluğu, kaç üyeden oluştuğu, seçilmesi ve atanması prosedürünün kanun ile belirleneceği ifade edilmiştir. Temel Yasa'da Umman Meclisi ile ilgili başka bir hüküm bulunmamaktadır. Diğer bir deyişle, meclislerin yetkileri, üyelerinin nasıl belirleneceği ve görev süreleri Kral tarafından çıkarılacak *kanun* ile belirlenecektir. Yasa'nın 42'nci maddesinde kanunları çıkarma ve onaylama yetkisinin Sultan'a ait olduğu belirtilmektedir. Dahası, Yasa'nın 44'üncü maddesinde Bakanlar Kurulunun görevleri arasında Hükümeti ilgilendiren ekonomik, siyasi, sosyal ve idari konularda Sultan'a tavsiyelerde bulunacağı ve kanun ve kararname tasarıları önereceği ifade edilmiştir. Nikolaus A. Siegfried, Umman Meclisinin halkın iradesini temsil eden demokratik bir kurum olarak tasarlanmadığını, farklı fikirlerin ileri sürüldüğü bir danışma organı olarak düşünüldüğünü ileri sürmektedir⁴⁸⁶. Aynı şekilde, Basmah Al-Kiyumi, kanun koyma ve uluslararası antlaşmaları imzalama ve yayımlama yetkisinin Sultan'da olduğunu, Umman parlamentosuna sadece sınırlı bir danışma rolü verildiğini belirtmektedir⁴⁸⁷.

Umman Meclisi Kanunu'nun⁴⁸⁸ 3'üncü maddesine göre her iki meclisin üyeleri de yemin ederken Sultan'a bağlılıklarını bildirirler. Kanun'un 9'uncu maddesi uyarınca her iki meclis, çalışmalarının sonuçları hakkında Sultan'a yıllık rapor verirler. Kanun'un

⁴⁸⁶ Siegfried, "Legislation and Legitimation in Oman," 376-377.

⁴⁸⁷ Al-Kiyumi, "The Omani Constitution," 152.

⁴⁸⁸ Umman Meclisi Kanunu'nun İngilizce metni için bkz. ILO, "Royal Decree No. 86/97 On the Formation of The Council of Oman," <https://www.ilo.org/dyn/natlex/docs/ELECTRONIC/83508/92277/F2092950230/OMN83508.pdf> (E.T. 01.03.2021).

17'nci maddesinde Devlet Konseyinin hükümete çeşitli konularda yardımcı olacağı; 18'inci maddesinde ise Devlet Konseyinin kendisine sunulan işler hakkında görüş bildireceği ifade edilmiştir. Kanun'un 28'inci maddesinde Şura Meclisinin Umman toplumunu ilgilendiren bütün konularda hükümete yardım edeceği ve toplumun temel değer ve ilkelerini desteklemede zorunlu bulunduğu bütün makul teklifleri yapacağı; 29'uncu maddesinde ise Şura Meclisinin bu amacın gerçekleştirilmesi amacıyla çeşitli durumlarda ve kendisine sunulan işler hakkında öneri ve görüş sunacağı belirtilmiştir. Bu maddelere göre parlamentonun her iki meclisi de yasa teklif etme veya yürütme organından gelen tasarılar üzerinde değişiklik yapma veya reddetme hakkına sahip değildir⁴⁸⁹. Umman Parlamentosunun görevi, kendisine sunulan işleri incelemek ve görüşünü bildirmektir. Anayasa'da Bakanlar kurulu, Sultan'ın yardımcıları olarak tasarlanmıştır. Umman Meclisi de Bakanlar Kurulunun kaderini paylaşarak, Sultan'ın ve hükümetin yardımcısı pozisyonundan kurtulamamıştır. Nitekim parlamentonun bu güçsüz durumu nedeniyle, Arap Baharı sürecinde gerçekleştirilen 2011 Temel Yasa değişikliklerinin tek konusunu, Şura Meclisinin görev ve yetkilerinin artırılması ve anayasal güvenceye bağlanması oluşturmuştur.

Temel Yasa'nın 66'ncı maddesinde, mahkemelerin ve yardımcı organların uygun bir şekilde yürümesini denetlemek için, dünyadaki diğer anayasalarda da bulunan, Yüksek Yargı Konseyi tesis edilmiştir. Konsey, Başkan olarak Sultan, Adalet Bakanı, İçişleri Bakanı (Emniyet Genel Müdürü), Başsavcı, Yüksek Mahkeme Başkanı (Yargıtay), İdare Mahkemesi Başkanı (Danıştay) ve dört hâkimden oluşmaktadır. Konseyin görevi mahkemelerin performansını denetlemek, hakimleri atamak ve yargı ile ilgili kanunları teklif etmektir. Konseyin oluşumu dikkate alındığında, bağımsız bir yüksek yargı kurumu oluşumu beklemek mümkün değildir. Konsey, belirli bir ölçüde Sultan'ın kontrolü altındadır⁴⁹⁰. Yüksek Yargı Konseyi'nden ayrı olarak kanunların anayasallığı denetimi ile görevli bir yargısal birim kurulacağı düzenlenmiştir. Temel Yasa'nın 70'inci maddesinde kanun ve düzenleyici işlemlerin, Temel Yasa ile uyumlu olmasını sağlayacak ve bu hukuki normlar arasındaki uyumsuzlukları giderecek bir yargısal birim kurulacağı öngörülmüştür. Ancak, bu mahkemenin yetkileri ve oluşumu

⁴⁸⁹ Al-Kiyumi, "The Omani Constitution," 152.

⁴⁹⁰ Al-Kiyumi, "The Omani Constitution," 153.

kanuna yani hükümetin kendisine bırakılmıştır⁴⁹¹. Dahası, anayasal denetim ile görevli bu yargısal birim pratikte kurulamamıştır. Bunun yerine, 1999'da yayımlanan Yargı Kanunu'nun 10 ve 11'inci maddeleri ile, Yüksek Mahkeme içinde bir yargı birimi tesis edilmiştir. Mahkemelerin yargı yetkisi ve kanunların Temel Yasa ile uygunluğu hakkındaki uyuşmazlıkları çözmekle görevlendirilen bu birim, 2008 yılına kadar kurulmamıştır ve üstelik, yargı biriminin yetkisi, sadece yargı kararları ile sınırlandırılmıştır⁴⁹². Son olarak, Temel Yasa'nın 71'nci maddesine göre yargı kararları Umman halkı adına değil, Sultan adına verilir.

Temel Yasa'nın 79'uncu maddesinde kanunların, Devletin Temel Yasası'na uygun olması gerektiği belirtilerek Temel Yasa'nın diğer hukuk kuralları karşısındaki üstünlüğünü vurgulamıştır. Temel Yasa'nın 81'inci maddesi, Temel Yasa'nın sadece yayımlandığı şekilde değiştirilebileceğini ifade eder. Diğer bir deyişle, Umman'da Temel Yasa'nın değiştirilmesi prosedüründe herhangi bir katılık yoktur. Dolayısıyla, Umman Temel Yasası, katı bir anayasa değil esnek bir anayasadır⁴⁹³. Basmah Al-Kiyumi, Sultan dışında bir kanun koyucu bulunmaması nedeniyle ancak o isterse Temel Yasa'nın değiştirilebileceğini vurgulamaktadır⁴⁹⁴.

Umman, siyasi partilere sahip değildir⁴⁹⁵. Sivil toplum örgütü ise sadece birkaç tanedir⁴⁹⁶. Ülkede siyasal katılım, Şura Meclisinden ayrı olarak Sultan'ın, bakanları ile birlikte ülke içinde yer yer gezintiler düzenlemesiyle gerçekleşmektedir⁴⁹⁷. Bu gezintiler sırasında Sultan, kamusal toplantılar (meclis) düzenlemek suretiyle vatandaşların istek ve derdlerini dinlemektedir⁴⁹⁸. Dolayısıyla, vatandaşların siyasal katılımı çok sınırlı düzeyde tutulmaktadır.

Anayasa'da temel hak ve hürriyetler ve diğer seküler anayasal kurum ve ilkeler belirtilmesine rağmen, iktidar, Sultan'ın uhdesinde toplanmaktadır⁴⁹⁹. Gerçekten de

⁴⁹¹ Al-Kiyumi, "The Omani Constitution," 147.

⁴⁹² Al-Kiyumi, "The Omani Constitution," 147.

⁴⁹³ Al-Kiyumi, "The Omani Constitution," 113.

⁴⁹⁴ Al-Kiyumi, "The Omani Constitution," 114.

⁴⁹⁵ Parolin, "Generations of Gulf Constitutions," 79.

⁴⁹⁶ Parolin, "Generations of Gulf Constitutions," 79.

⁴⁹⁷ Parolin, "Generations of Gulf Constitutions," 79.

⁴⁹⁸ Parolin, "Generations of Gulf Constitutions," 79.

⁴⁹⁹ Siegfried, "Legislation and Legitimation in Oman," 379.

Umman Temel Yasası'nda üç temel kuvvet ayrı bölüm başlıkları altında düzenlenmesine rağmen, bu kuvvetlerin Sultan'ın şahsında eridiğini söylemek mümkündür⁵⁰⁰. Umman Meclisinin alt kanadı seçimle belirlenmesine rağmen, istişari bir organ olarak faaliyetlerini sürdürmektedir. Bakanlar Kurulu, tamamen Sultan'a bağlıdır. Yargı ise büyük ölçüde Sultan'ın kontrolü altındadır. Sonuç olarak, Umman Temel Yasası'nın yayımlanması, geleneksel siyasetin hukuki bir metne aktarılarak *status quo* haline getirilmesidir⁵⁰¹. Sultan'ın Temel Yasa ile bağlı olduğu ifade edilmesine rağmen, Sultan'ın anayasal sınırlar içinde kalmasını sağlayacak veya onu zorlayacak bir mekanizma öngörülmemiştir.

8. Ürdün

Ürdün anayasacılığında, Umman'da olduğu gibi, kurucu süreçte halk tarafından seçilmiş bir kurucu meclis veya referandum usulüne yer verilmemiştir. 1952 Anayasası, Kral tarafından hazırlattırıldıktan sonra yasama organı tarafından onaylanarak yürürlüğe girmiştir⁵⁰². Ayrıca, anayasa değişikliklerinin kaynağı da monarktır. Kralın teknik bir komiteye hazırlattığı tasarı, parlamentoda hızlı bir şekilde kabul edildikten sonra referanduma sunulmaksızın yayımlanmıştır. Anayasa değişikliklerine ilişkin sürecin çabukluğunu anlamak açısından, bir sonraki bölümde değinileceği üzere, 2016 tarihli anayasa değişikliğine bakmak yeterlidir. 2016 Anayasa değişikliği baştan sona sadece 17 gün içerisinde tamamlanmıştır. Arap Baharı sonrasında dahi 17 gün içinde gerçekleştirilen bir anayasa değişikliği, Ürdün'ün anayasal kurucu süreci hakkında önemli bir şey bekleme ihtimalini oldukça azaltmaktadır.

Ürdün, anayasacılık gelişmeleri açısından çok iyi bir karneye sahip değildir. 1957 yılında Kral Hüseyin tahtı, 1951 yılından itibaren yöneten ancak zihinsel rahatsızlıkları nedeniyle parlamento tarafından görevinden alınan Kral Talal'dan tevarüs etmiştir⁵⁰³. Sonrasında, Kral Hüseyin ile muhalefet arasında ilişkiler gerginleşmiş ve Krala karşı

⁵⁰⁰ Al-Kiyumi, "The Omani Constitution," 155.

⁵⁰¹ Siegfried, "Legislation and Legitimation in Oman," 379; Al-Kiyumi, "The Omani Constitution," 165.

⁵⁰² Mohammed Torki Bani Salameh and Azzam Ali Ananzah, "Constitutional Reforms in Jordan: A Critical Analysis," *Digest of Middle East Studies* 24, no. 2 (2015): 141.

⁵⁰³ Bartosz Wroblewski, "The Mystery of Political Stability in the Hashemite Kingdom of Jordan: Monarchy and the Crisis of State Governance," *The Polish Quarterly of International Affairs* 25, no. 4 (2016): 21.

başarısız bir darbe girişimi gerçekleştirilmiştir⁵⁰⁴. Kral Hüseyin, bu duruma cevap olarak ordunun kontrolünü ele geçirmiş, muhalif parlamenterleri meclisten uzaklaştırmış ve siyasal partileri yasaklamıştır⁵⁰⁵. 1952 Anayasası'nda yapılan değişiklik ile Krala istediği zaman meclisi feshetme ve seçimleri belirsiz bir süreye kadar erteleme yetkisi tanınmıştır⁵⁰⁶. 1961 yılında yeni bir parlamento seçilmiş ve diğer anayasal kurumlar restore edilmiştir; fakat, bu kurumların etkililiği ortadan kaldırılmıştır⁵⁰⁷. 1967 yılında İsrail'e karşı savaşın kaybedilmesi ve diğer olumsuz gelişmeler neticesinde Kral Hüseyin, olağanüstü hâl ilan etmiş ve parlamentoyu askıya almıştır⁵⁰⁸. 1989 yılında bir halk ayaklanması ile karşılaşılması neticesinde 1963 tarihinden yasaklanan siyasal partiler hukuki hale getirilmiş ve olağanüstü hâl kaldırılmıştır⁵⁰⁹. 1992 tarihinde Siyasi Partiler Yasası çıkarıldıktan sonra 1993 tarihinde yıllardır yapılmayan çok partili seçimler gerçekleştirilmiştir⁵¹⁰. Ancak, anayasacılık açısından bu canlanma oldukça sınırlı düzeydedir⁵¹¹. Kral Hüseyin 1999 yılında vefat edince, yerine oğlu II. Abdullah tahta oturmuştur⁵¹². II. Abdullah, demokratikleşme ve liberalleşme yönünde bazı adımlar atılacağını söylemlerinde belirtse de bunlar resmileştirilmemiştir⁵¹³.

1952 Anayasası'na⁵¹⁴ göre Ürdün bir monarşidir. Ürdün halkı, Arap milletinin bir parçasıdır. Devletin dini İslam'dır ve resmi dili Arapça'dır. Anayasa'nın 6'ncı maddesinde, Ürdünlülerin kanun önünde eşit oldukları ve onların haklar ve görevler açısından dil, din ve ırka dayalı ayrımcılığa tabi tutulamayacakları belirtilmiştir. İlgili

⁵⁰⁴ Brown, *Constitutions in a Nonconstitutional*, 49.

⁵⁰⁵ Wroblewski, "The Mystery of Political Stability," 23; Salameh and Ananzah, "Constitutional Reforms in Jordan," 143.

⁵⁰⁶ Salameh and Ananzah, "Constitutional Reforms in Jordan," 143.

⁵⁰⁷ Brown, *Constitutions in a Nonconstitutional*, 50.

⁵⁰⁸ Salameh and Ananzah, "Constitutional Reforms in Jordan," 143.

⁵⁰⁹ Mohammed Torki Bani Salameh, "Political Reform in Jordan," *World Affairs* 180, no. 4 (2017): 49; Brown, *Constitutions in a Nonconstitutional*, 50.

⁵¹⁰ Beverley Milton-Edwards, "Facade Democracy and Jordan," *British Journal of Middle Eastern Studies* 20, no. 2 (1993): 202; Salameh, "Political Reform in Jordan," 51.

⁵¹¹ Brown, *Constitutions in a Nonconstitutional*, 50.

⁵¹² Wroblewski, "The Mystery of Political Stability," 27.

⁵¹³ Murwan Muasher, "A Decade of Struggling Reform Efforts in Jordan: The Resilience of the Rentier System," 11 May 2011, *Carnegie Endowment For International Peace*, 3, <https://carnegieendowment.org/2011/05/11/decade-of-struggling-reform-efforts-in-jordan-resilience-of-rentier-system-pub-43939> (26.07.2023); Salameh and Ananzah, "Constitutional Reforms in Jordan," 145.

⁵¹⁴ 1952 Anayasası'nın İngilizce metni için bkz. Arab Law Quarterly, "The Constitution of the Hashemite Kingdom of Jordan," *Arab Law Quarterly* 7, no. 4 (1993): 272-289.

maddenin ikinci fıkrasında, hükümetin, bütün Ürdünlülere imkân dahilinde iş ve eğitim sağlayacağı ve huzur ve eşit fırsat imkânı sunacağı düzenlenmiştir. Birçok temel hak ve hürriyet Anayasa’da düzenlenmekle birlikte sınırlarının kanun ile çizileceği ifade edilmiştir⁵¹⁵. Ürdün Anayasası, Umman Anayasası’nın aksine bütün yetkilerin kaynağının halk olduğunu vurgulamıştır.

Anayasa’nın 30’uncu maddesine göre Kral, devletin başıdır ve her türlü sorumluluktan ve yükümlülükten muaftır. Kral birçok yetki ile donatılmış olmasına rağmen bütün hukuki ve cezai sorumluluklardan azade kılınmıştır. Kralın görevleri arasında yasaları onaylamak, savaş ve barış ilan etmek, antlaşmaları onaylamak, askeri rütbe vermek ve affetmek yer alır. Ayrıca, Kral, diğer anayasal organlar üzerinde önemli derecede kontrol sahibidir. Kral, Anayasa hükümlerine uygun olarak Temsilciler Meclisini toplar, açılışını yapar, erteler ve tatil eder. Kral, parlamentonun iki kanadından herhangi birisini feshetme yetkisi ile donatılmıştır (m. 34). Temsilciler Meclisi feshedilirse Senato’nun oturumları da askıya alınır. Anayasa’da Kralın parlamentoyu feshi ile ilgili herhangi bir sınırlandırma öngörülmemesi, yasamanın rahatlıkla yerle bir edilmesine imkan vermiştir⁵¹⁶. Kral, Başbakanı ve Başbakan’ın tavsiyesi üzerine Bakanlar Konseyini atama ve görevden alma yetkisine sahiptir. Anayasa’nın 35’inci maddesi uyarınca Senato üyelerini (üst meclis) atar. Diğer birçok Orta Doğu ülkesinde Kral veya Cumhurbaşkanı, üst meclis üyelerinin sadece 1/3’ünü atama yetkisine sahipken, Ürdün’de ise Kral Senato üyelerinin tamamını seçmektedir.

Anayasa’nın 40’ıncı maddesine göre Kral, Kraliyet Kararnamesi ile kendisine verilen yetkileri kullanır. Bu tür kararnameler, başbakan ve ilgili bakan veya bakanlar tarafından karşılıklı olarak imzalanır. Parlamenter sistemin temel bir özelliği olan karşılıklı imza kuralı tanınmıştır. Ayrıca, Anayasa’nın 49’uncu maddesinde Kral’ın yazılı ve sözlü emirlerinin bakanları sorumluluktan kurtarmayacağı düzenlenmiştir. Anayasa’nın 43’üncü maddesi uyarınca Başbakan ve bakanlar, Umman Anayasası’nda olduğu gibi, göreve başlamadan önce ettikleri yeminde Kral’a bağlılıklarını ifade ederler. 1958 yılında

⁵¹⁵ Michelle L. Burgis, “Judicial Reform and the Possibility of Democratic Rule in Jordan: A Policy Perspective on Judicial Independence,” *Arab Law Quarterly* 21, no. 2 (2007): 144.

⁵¹⁶ Burgis, “Judicial Reform,” 143.

yapılan değişik haline göre 45'inci madde uyarınca Bakanlar Kurulu⁵¹⁷, Umman Anayasası'nda olduğu gibi, Anayasa veya başka bir mevzuatla belirtilen durumlar hariç olmak üzere, Devletin iç ve dış tüm işlerini yürütme sorumluluğuna sahiptir. Kralın önemli siyasal ve hukuki yetkilere sahip olması, hükümetin demokratik olarak seçilmemesi, Kralın diğer kuvvetler karşısındaki üstünlüğü nedeniyle birçok yazar tarafından bir anayasal monarşi olmadığı yorumlarının yapılmasına yol amıřtır⁵¹⁸.

Anayasa'nın 25'inci maddesine göre yasama yetkisi, parlamentoya ve Krala verilmiştir. Parlamento (Ulusal Meclis), Senato ve Temsilciler Meclisinden oluşmaktadır. st meclis Senato'dur. Senato yeleri, Kral tarafından dört yıl süreyle atanır. Umman gibi Ürdün Anayasası uyarınca Senato yelerinin tamamı Kral tarafından atanır. Senatörlerin sayısı alt meclis üyelerinin yarı sayısıyla sınırlıdır. Anayasa'nın 66'ncı maddesi uyarınca Senato, Temsilciler Meclisi ile aynı anda toplanır ve oturumlar her iki Meclis için aynı zamanda yapılır. Meclis yeleri, kadınlara ayrılmış belirli sayıda sandalye ile dört yıllık dönemler için doğrudan seçimle belirlenir. Anayasa'nın 80'inci maddesi uyarınca senatör ve vekiller, koltuk sahibi olmadan önce Kral'a bağlılığı da içerecek şekilde yemin ederler.

Anayasa'nın 95'inci maddesi uyarınca bir kanun teklif etmek için en az 10 Senato veya Temsilciler Meclisi yesinin imzası gereklidir. Anayasa'nın 91'inci maddesine göre Başbakan, kanun tasarılarını Temsilciler Meclisine iletir ve Meclis kanun tasarısını kabul etme, değiştirme veya reddetme hakkına sahiptir; ancak her durumda Meclis, kanun tasarısını Senato'ya havale eder. Hem Senato hem de Temsilciler Meclisi tarafından kabul edilmedikçe ve Kral tarafından onaylanmadıkça hiçbir kanun çıkarılamaz. Parlamentonun her iki kanadı tarafından onaylanan bir yasa teklifinin, kral tarafından parlamentoya geri gönderilmesi halinde bu teklifin yasalaşabilmesi için her iki meclisin ye tamsayısının 2/3 çoğunluğuna ihtiyaç vardır. Buna ek olarak, yasama organı gensoru hakkına sahiptir ve Bakanlar ve Başbakan hakkında gensoru oylaması yapılabilir (m. 54).

⁵¹⁷ Ürdün Anayasası'nın 45'inci maddesinin ikinci fıkrasına göre başbakan, bakanlar ve bakanlar kurulunun görevleri, Bakanlar Kurulu'na yapılacak yönetmeliklerle belirlenir ve bu yönetmelikler Kral tarafından onaylanır.

⁵¹⁸ Bkz. Curtis R. Ryan, "Political Opposition and Reform Coalitions in Jordan," *British Journal of Middle Eastern Studies* 38, no. 3 (2011): 368.

Arap Baharı öncesinde Yüksek Mahkeme, Bakanlar Konseyi veya meclislerden herhangi birinin mutlak çoğunluğu tarafından talep edilmesi halinde Anayasa'yı yorumlama yetkisine sahipti⁵¹⁹. Yüksek Mahkeme, ayrıca, bakanların görevden alınmasını da denetleyebiliyordu (Anayasa m. 56). Kanunların Anayasa'ya uygunluğu denetiminde ise Amerikan modeli anayasal denetim benimsenmişti⁵²⁰. Diğer bir deyişle, bütün mahkemeler, kanunların anayasaya uygunluğu denetimini, herhangi bir Anayasa veya kanuni dayanağı olmaksızın gerçekleştirebiliyordu⁵²¹. Nihai denetim ise Yüksek Mahkeme tarafından karara bağlanıyordu. Kanunların anayasaya uygunluğunu denetleyen bir Anayasa mahkemesi ise Arap Baharı sürecinde oluşturulmuştur. Ürdün Anayasa Mahkemesi, 1952 tarihli Ürdün Anayasası'nda yapılan 2011 tarihli değişiklik ile 58 ile 61'nci maddeler arasında düzenlenmiştir. Mahkeme, 2012 yılından itibaren görevine devam etmektedir⁵²². 1952 Anayasası, Arap Baharı'ndan sonra 2011, 2014 ve 2016 yıllarında değişiklik geçirmesine rağmen hâlâ yürürlüktedir.

9. Bahreyn

Bahreyn bağımsızlığını resmi olarak 16 Aralık 1971'de kazanmıştır. Bağımsızlıktan 6 ay sonra Şeyh İsa bin Selman, Kurucu Meclis seçimlerinin yapılmasına dair bir kararname yayımlamıştır⁵²³. Ancak, Kurucu Meclis, sadece tavsiye ve teklif verme işlevine sahipti⁵²⁴. Meclisin yarısı Kral tarafından diğer yarısı da halk tarafından seçilmiştir⁵²⁵. Kurucu Meclis, çalışmaları neticesinde 1973 yılında 108 maddelik bir anayasayı kabul etmiştir. Emir, Aralık 1973'te nihai karar verici merci olarak metnin son

⁵¹⁹ Constitutionnet, "Constitutional History of Jordan," <https://constitutionnet.org/country/constitutional-history-jordan> (20.12.2020).

⁵²⁰ Mohammad Hammouri, "Constitutional Reform and the Rise of Constitutional Adjudication in Jordan," in *Constitutionalism, Human Rights, and Islam after the Arab Spring*, ed. Rainer Grote and Tilmann Röder (New York: Oxford University Press, 2016), 727.

⁵²¹ Sufian Obeidat, "The Independence of Constitutional Judges: The Case of Jordan", in *Constitutional Review in the Middle East and North Africa*, ed. Anja Schoeller-Schletter (Baden-Baden: Nomos, 2021), 55.

⁵²² Constitutionnet, "Constitutional History of Jordan."

⁵²³ Gianluca Paolo Parolin, "Generations of Gulf Constitutions: Paths and Perspectives", in *Constitutional Reform and Political Participation in the Gulf*, ed. Abdulhadi Khalaf and Giacomo Luciani (Dubai: Gulf Research Center, 2006), 60.

⁵²⁴ Sultany, *Law and Revolution*, 273.

⁵²⁵ Sultany, *Law and Revolution*, 273.

halini belirledikten sonra bir kararname ile Anayasa'yı onaylayıp yayımlamıştır⁵²⁶. Dolayısıyla, 1973 Bahreyn Anayasası, Kral tarafından “verilmiş” (*granted*) bir anayasa olarak nitelendirilebilir.

1973 Anayasası'nda parlamento daha çok danışma meclisi niteliğindeydi⁵²⁷. Parlamento, sadece Bakanların sunduğu yasaları kabul etmek ile yetkilendirilmişti⁵²⁸. Buna rağmen, 1973 Anayasası yürürlüğe girdikten sonra Meclis siyasal tartışmaların merkezi haline gelmişti⁵²⁹. Ağustos 1975'te Kral, Ulusal Meclisi, hükümet ile işbirliği yapmada yetkin bulmadığı (istediği güvenlik kanununu çıkarmadığı) gerekçesiyle feshetmiştir⁵³⁰. Anayasa'nın 65'inci maddesinde iki ay içinde Meclis üyeliği için seçimlerin yapılacağı belirtilmesine rağmen bu kural yerine getirilmemiştir. Sonrasında, Kral İsa bin Selman el-Halife, Ulusal Meclisin belirsiz bir süre boyunca dağıtıldığını bildirmiştir⁵³¹. Böylece, 1973 Anayasası, yasama organının feshedilmesi ile büyük ölçüde uygulanmayan bir metin görünümüne kavuşmuştur. Monarşi, temsil iddialarını bastırmak için de sadece bir Danışma Meclisi oluşturmuştur⁵³².

Hamed bin İsa el-Halife, Mart 1999'da tahta oturduktan sonra siyasal liberalleşme yolunda adımlar atmıştır⁵³³. 1999 yılında Danışma Konseyi içinde İnsan Hakları Komitesi kurulmuştur⁵³⁴. 2000 yılının sonlarında Kral'ın emriyle Yüksek Ulusal Komite, bir “Ulusal Eylem Şartı⁵³⁵” (*National Action Charter*) hazırlamıştır⁵³⁶. Yoğun bir kamusal kampanyanın ardından Şart, 14 ve 15 Şubat 2001 yılında referanduma sunulmuş ve % 98,4 gibi ezici bir çoğunlukla kabul edilmiştir⁵³⁷. Şart, aslında 1973 Anayasası'nın uygulanmadığının da bir tescili olarak görülebilir. Zira, 1973 Anayasası'nın 1, 2 ve 3'üncü bölümleri, Ulusal Eylem Şartı'nın 1, 2 ve 3'üncü bölümleri ile benzer bir

⁵²⁶ Sultany, *Law and Revolution*, 273.

⁵²⁷ Parolin, “Generations of Gulf Constitutions,” 61.

⁵²⁸ Parolin, “Generations of Gulf Constitutions,” 61.

⁵²⁹ Parolin, “Generations of Gulf Constitutions,” 61.

⁵³⁰ El Messaoudi, “Constitutional Reform,” 8; Sultany, *Law and Revolution*, 273.

⁵³¹ Parolin, “Generations of Gulf Constitutions,” 74.

⁵³² Parolin, “Generations of Gulf Constitutions,” 66.

⁵³³ Parolin, “Generations of Gulf Constitutions,” 74.

⁵³⁴ Parolin, “Generations of Gulf Constitutions,” 76.

⁵³⁵ Ulusal Eylem Şartı'nın İngilizce metni için bkz. Peace Agreements Database, “National Action Charter,” <https://www.peaceagreements.org/viewmasterdocument/1437> (24.12.2020).

⁵³⁶ Parolin, “Generations of Gulf Constitutions,” 66.

⁵³⁷ El Messaoudi, “Constitutional Reform,” 8.

görünüme sahiptir⁵³⁸. Referandumdan birkaç gün sonra ise 1974 tarihli Devlet Güvenlik Yasası ve Devlet Güvenlik Mahkemesi kaldırılmıştır⁵³⁹. Ayrıca, bütün siyasi hükümlüler affedilmiştir⁵⁴⁰.

Ulusal Eylem Şartı, Bahreyn toplumunun temel unsurlarını, hükümetin amaçlarını ve temellerini, Bahreyn vatandaşlarının temel hak ve özgürlüklerini ele alarak modern bir anayasal monarşi, adalet ve şeffaflığa dayalı hukuk devleti ve kuvvetler ayrılığı ile uyumlu olacak yeni bir siyasi ve demokratik reform öngörmüştür⁵⁴¹. Ulusal Şart'ın halk tarafından onaylanması, Anayasa ile Şart arasındaki ilişki hakkında bir tartışmayı da beraberinde getirmiştir: Bir taraf, Şart'ın anayasa değişiklikleri açısından uyulması gerekli bir belge olduğunu; diğer taraf, anayasanın, Şart ile bağlı olmadığını savunmuştur⁵⁴². 2002 Anayasa tasarısının hazırlanması için Kral tarafından görevlendirilen komite, taslağın Şart ile uyumlu olması arayışı içinde olmuştur⁵⁴³. Monarşik rejimin yaklaşımı ise Şart'ın içeriğinin 2002 Anayasası'nda düzenlenmesi nedeniyle özel bir atfa gerek kalmadığı yönündeydi⁵⁴⁴. Ancak, Ulusal Eylem Şartı'nda iki meclisli bir parlamentonun üst kanadının danışma işlevine sahip olarak Kral tarafından atanacağı ve alt kanadının ise yasa yapmakla görevli temsilciler meclisi olacağı belirtilmesine rağmen 2002 Anayasası'nda iki meclis eşit yetki ile donatılmıştır⁵⁴⁵. Dolayısıyla Ulusal Şart ile Anayasa arasında bazı farklılıkların olduğu görülmüştür.

Referandumdan bir yıl sonra 14 Şubat 2002 tarihinde Kral Hamed bin İsa el-Halife, Bahreyn Krallığı'nın yeni anayasasını ilan etmiştir. 2002 Anayasası ne tasarı aşamasında halkın temsiline ne sonrasında doğrudan halk katılımına yer vermiştir. Aksine, Bahreyn, Emir tarafından verilmiş bir anayasa yapım yöntemini takip etmiştir. Aşağıda, 2002 Anayasası incelenecektir.

⁵³⁸ Parolin, "Generations of Gulf Constitutions," s.67.

⁵³⁹ Ahmet Öztürk, "Bahreyn 2013," içinde *Ortadoğu Yıllığı*, ed. Kemal İnat ve Muhittin Ataman, (İstanbul: Açılım Kitap, 2014), 360.

⁵⁴⁰ Öztürk, "Bahreyn 2013," 360.

⁵⁴¹ Lin Noueihed and Alex Warren, *The Battle for the Arab Spring: Revolution, Counter-Revolution and the Making of a New Era* (New Haven: Yale University Press, 2013), 145.

⁵⁴² El Messaoudi, "Constitutional Reform," 10.

⁵⁴³ El Messaoudi, "Constitutional Reform," 10.

⁵⁴⁴ Parolin, "Generations of Gulf Constitutions," 68.

⁵⁴⁵ El Messaoudi, "Constitutional Reform," 10-11. Bahreyn 2002 Anayasası'nın 70 ve 81'inci maddeleri parlamento meclislerinin her ikisinin de yasama yetkisine eşit düzeyde sahip olduğunu açıkça göstermektedir.

2002 Anayasası'nın⁵⁴⁶ birinci maddesine göre Bahreyn, Arap ve İslami bir bağımsız egemen Krallıktır. Bahreyn'in hükümet sistemi, egemenliğin halka verildiği bir demokrasidir ve halk, egemenliğini Anayasa'da gösterilen şekilde kullanacaktır. Maddenin devamında erkek ve kadınların siyasi haklara sahip olduğu da belirtilmiştir⁵⁴⁷. Anayasa'nın 2'nci maddesine göre devletin dini İslam'dır ve İslam hukuku yasamanın bir temel kaynağıdır. Vatandaşlar için eşitlik, özgürlük, güvenlik, huzur, eğitim, sosyal dayanışma ve eşit fırsatlar toplumun temeli olarak görülür ve devlet tarafından garanti edilir. Anayasa'nın 5'inci maddesine göre aile toplumun temelidir, onun esası ise din, ahlak ve vatan sevgisidir. Bu maddenin ikinci fıkrasına göre devlet, İslam hukukunun hükümlerine aykırı olmamak şartıyla, kadınların aileye karşı olan görevleri ile toplumdaki işleri arasında uzlaşmayı ve ayrıca, siyasi, sosyal, kültürel ve ekonomik yaşam alanlarında erkekler ile eşitliği garanti eder. Miras hakkı, İslam hükümlerine göre kullanılır ve anayasal güvence altındadır. Anayasa'nın 6'ncı maddesine göre Devlet, Arap ve İslam mirasını korur. Ayrıca, İslam ülkeleri arasındaki bağları güçlendirmek ve Arap ulusunun birlik ve ilerleme özlemlerini gerçekleştirmek için çalışır. Görüldüğü üzere, Bayren'de anayasa tasarımcıları demokrasi, halk egemenliği, İslam hukuku ve Şeriat ifadelerini bir arada kullanmaktan imtina etmemişlerdir. Aslında, anayasal hükümler incelendiğinde bazı alanlarda sınırlı bir demokrasinin (halk iradesinin), bazı alanlarda ise (Şeriat'ın hüküm vermediği hususlarda) serbestiyetin olduğu görülebilir.

Anayasa'nın 32'inci maddesine göre yönetim, yasama yürütme ve yargı organlarının ayrılığına dayanır ve aynı zamanda bu organlar anayasal hükümlere göre aralarında iş birliğini devam ettirirler. Kuvvetler ayrılığı tercih edilmesine rağmen, maddenin devamında yasama yetkisinin Anayasa'daki hükümlere göre Krala ve parlamentoya verildiği belirtilmiştir. Yürütme yetkisi ise Bakanlar ve Bakanlar Kurulu ile birlikte Krala verilmiştir.

2002 Anayasası'nda "Emir" yerine "Kral" ifadesi seçilmiştir. Anayasa'nın 33'üncü maddesine göre Kral, sadece ulusal birliğin kutsal sembolü ve ülkenin sadık koruyucusu değildir, aynı zamanda geniş yürütme yetkilerini *doğrudan* ve bakanları *aracılığıyla* kullanır. Kral tahta oturduktan sonra Anayasa ve yasalara uyacağına dair

⁵⁴⁶ 2002 Anayasası'nın İngilizce metni için bkz. Constitutionnet, "Bahrain's Constitution of 2002," https://www.constituteproject.org/constitution/Bahrain_2002.pdf (27.12.2020).

⁵⁴⁷ El Messaoudi, "Constitutional Reform," 11.

yemin eder. Kral, aynı zamanda Bakanları atamakta ve onların görevlerine son vermektedir. Kral, bir kraliyet kararnamesi ile parlamentonun üst kanadı olan Danışma Konseyi üyelerini atar ve onları görevden alır. Kral, Hakimler Yüksek Konseyine başkanlık eder ve hakimleri, Konseyin önerisi üzerine atar. Kanunların anayasaya uygunluğu denetlemek üzere kurulan Bahreyn Anayasa Mahkemesi, bir başkan ve altı üyeden oluşur⁵⁴⁸. Mahkeme üyeleri, kanunda belirtilen süre boyunca kraliyet kararnamesi ile atanır.

Kral, Anayasa'yı değiştirebilir, yasa teklifinde bulunabilir ve anayasa ve yasaların onaylanması ve ilan edilmesi için yetkili kişidir (m. 35/a). Kral, bir Krallık kararnamesi ile olağanüstü hal ilan edebilir (m. 36/b). Bütün durumlarda olağanüstü hal süresi üç ayı geçemez. Bu periyodun uzatılabilmesi, ancak Ulusal Meclisin (*National Assembly*) çoğunluğunun onayı ile mümkündür. Görüldüğü gibi, olağanüstü halin ilanından sonra parlamentonun onayı gibi bir prosedür takip edilmemiştir. Ancak, olağanüstü halin uzatılması durumunda iki meclisin birleşiminden oluşan Ulusal Meclisin rızası aranmaktadır.

Anayasa'nın 38'inci maddesine göre Kral, meclisin oturumda olmadığı veya tatilde olduğu bir zaman diliminde önlemlerin gecikmesiz bir şekilde alınmasını gerektiren bir durumun yaşanması halinde kanun hükmünde kararname (*decree-law*) çıkarma yetkisine sahiptir. Fakat kararname, yayımlanmasından itibaren veya meclis tatilde ise meclisin ilk oturumundan itibaren bir ay içinde parlamentoya sunulmalıdır. Eğer kararname, her iki meclis tarafından onaylanmaz ise geçmişe etkili olarak iptal edilir. Anayasa'nın 43'üncü maddesi uyarınca Kral, bölgedeki diğer ülkelerde olduğu gibi, devletin çıkarları hakkında önemli yasa ve konularda referanduma gidebilir. Referandum sonucu, ilan edildiği tarihten itibaren geçerli olmak üzere herkes için bağlayıcıdır.

Bakanlar Kurulu, Başbakan ve Bakanlardan oluşur. Anayasa'nın 78'inci maddesi uyarınca Başbakan ve Bakanlar, Krala bağlılığın da yer aldığı yemin metnini okuyarak göreve başlarlar. Başbakan ve bakanların atanması ve görevden alınması Kral tarafından yapılır. Kral, bu yetkisini kullanırken herhangi bir şekilde sınırlandırılmamıştır. Bakanlar Konseyi, Kral tarafından parlamento üyeleri arasından atanan Başbakan tarafından

⁵⁴⁸ Gülener, "Karşılaştırmalı Anayasa Hukuku," 85.

yönetilmektedir. Anayasa'nın 50'inci maddesi, başbakanın istifa etmesi veya görevden alınması halinde bütün bakanların da istifa etmiş sayılacağını düzenlemiştir. Anayasa'nın 47'nci maddesine göre Bakanlar Kurulu, devlet çıkarlarını gözetecek, genel hükümet politikasını belirleyecek ve uygulayacak ve hükümet uhdesindeki işlerin gidişatını denetleyecektir.

Yasama yetkisi, Ulusal Meclise verilir. Ulusal Meclis, Danışma Meclisi ve Temsilciler Meclisinden oluşmaktadır. Anayasa'nın 52'nci maddesi uyarınca Danışma Meclisi Kral tarafından atanan, Temsilciler Meclisi ise genel oyla seçilmiş 40 üyeden oluşmaktadır. Kral, Temsilciler Meclisini feshetme yetkisine⁵⁴⁹ sahiptir veya dört yıllık dönemini iki yıl daha uzatabilir. Anayasa'nın 55'inci maddesine göre Temsilciler Meclisinin feshedilmesi halinde Danışma Meclisi de feshedilmiş sayılır. Anayasa'nın 64'üncü maddesinde, Temsilciler Meclisinin feshedilmesi halinde bu fesihten itibaren dört ay içinde yeni meclis seçimlerinin yapılacağı düzenlenmiştir. Bu süre içinde seçimlerin gerçekleştirilememesi halinde Temsilciler Meclisi üyeleri eski yetkilerine sahip olurlar. Maddenin devam eden bentlerinde Krala seçimleri erteleme için bir imkân verilmiştir. Bakanlar Kurulunun seçimlerin yapılmasının imkânsız olduğunu düşünmesine yol açacak zorlayıcı durumların bulunması halinde Kral, seçimlerin yapılmasını erteleyebilir. Bu zorlayıcı durumların devam etmesi halinde Kral, Bakanlar Konseyinin görüşünü aldıktan sonra Temsilciler Meclisini geri çağırabilir. Diğer taraftan, parlamentonun yürütmeyi denetleme mekanizmaları Anayasa'da öngörülmüştür. Anayasa'nın 65'inci maddesinde Temsilciler Meclisine bakanlara kendi alanları ile ilgili konularda soru sorma hakkı tanınmıştır. Anayasa'nın 91'inci maddesinde yazılı soru mekanizması düzenlenmiştir. Bu madde uyarınca Danışma Konseyinin veya Temsilciler Meclisinin herhangi bir üyesi, yetki alanlarına giren konuları açıklığa kavuşturmak için Bakanlara yazılı sorular yöneltebilir ve yalnızca soru soran yanıt hakkında bir kez yorum yapabilir. Anayasa'nın 66'ncı maddesi uyarınca Temsilciler Meclisi, bakanların kendi işlerinden dolayı bireysel sorumluluklarını işletebilir. Anayasa'nın 67'nci maddesinde, Başbakana güven konusunun Temsilciler Meclisinde gündeme getirilemeyeceği düzenlenmiştir. Temsilciler Meclisi üyelerinin 2/3'ü Başbakan ile iş birliği yapmanın

⁵⁴⁹ Anayasa'nın 42'nci maddesine göre Kral, temsilciler meclisini, gerekçesini bildiren bir kararname ile feshedebilir. Kral, bu yetkisini herhangi bir süre veya şart olmaksızın kullanma yetkisine sahiptir. Ancak, Meclis, aynı nedenle yeniden feshedilemez.

mümkün olmadığını düşünürse konu görüşülmek üzere Ulusal Meclise sevk edilecektir. Eğer Ulusal Meclis, üye tamsayısının 2/3'ü ile Başbakan ile iş birliği yapmanın mümkün olmadığını düşünmesi halinde ilgili konu, karar vermesi için Kral'a sevk edilir. Kral ya Temsilciler Meclisini fesheder ya da Başbakanı görevden alır ve yeni bir Hükümet atar.

Kral, yasa teklif etme yetkisine sahiptir. Danışma Konseyi veya Temsilciler Meclisinden herhangi bir üye yasa teklif edebilir. Anayasa'nın 70'inci maddesine göre bir kanun teklifinin yasalaşabilmesi için Danışma Konseyi ve Temsilciler Meclisi veya konunun gerektirmesi halinde Ulusal Meclis tarafından kabul edilmesi ve Kral tarafından onaylanması gerekir⁵⁵⁰. Kral'ın reddettiği bir yasa, parlamentonun her iki meclisi tarafından 2/3 oy çokluğu ile kabul edilirse Kral, yasayı bir ay içinde yayımlamak zorundadır (m. 35).

Anayasa'nın 104'üncü maddesinde yargı bağımsızlığına dair hükümler belirtilmiştir. Anayasa'nın 106'ncı maddesinde, kanunların anayasaya uygunluğunu denetleyecek bir Anayasa Mahkemesi tesis edilmiştir. Kral bir kanunu yayımlamadan önce söz konusu kanunun anayasaya uygunluğunun denetimi için Mahkemeye başvurabilir. Ayrıca, Hükümet, Danışma Konseyi, Temsilciler Meclisi ve önemli kişi veya diğer kimseler, kanun ve yürütme organının düzenleyici işlemleri (*statutes*) hakkında Mahkeme'ye anayasaya aykırılık iddiasında bulunabilirler. Mahkemenin verdiği kararlar Kral da dahil olmak üzere herkes için bağlayıcıdır. Mahkeme bir başkan ve altı üyeden oluşmaktadır. Mahkemenin bütün üyeleri, Kral tarafından atanır ve kanunda belirtilen dönem boyunca görev yaparlar. Mahkeme üyeleri görevden alınamaz. Kral'ın ömür boyu görevini sürdürmesi, Mahkeme üyelerinin tamamını ataması ve

⁵⁵⁰ Yasama sürecinin ayrıntıları sonraki maddelerde açıklanmıştır. Anayasa'nın 81'inci maddesine göre Başbakan, temsilciler meclisine yasa tasarısını sunar. Temsilciler Meclisi tasarımı kabul etme, değiştirme veya reddetme hakkına sahiptir. Ayrıca, Temsilciler Meclisinin başlattığı yasa tasarıları da Danışma Konseyine havale edilir. Danışma Meclisi bu yasa tasarısı ve teklifleri hakkında kabul, red ve değiştirme yetkisine sahiptir. Ancak, görüşme önceliği, her zaman Hükümet tarafından verilen yasa tasarılarıdır. Anayasa m.82'ye göre Danışma Konseyi, Temsilciler Meclisi tarafından kabul edilen bir tasarımı onaylamazsa Konsey Başkanı, yeniden görüşülmesi için Temsilciler Meclisine iade eder. M.83'e göre Temsilciler Meclisi, tasarımı Danışma Konseyi'nden aldığı şekliyle kabul ederse, Danışma Konseyi Başkanı bunu Krala sunacak olan Başbakana havale eder. Anayasa m.84 uyarınca Temsilciler Meclisi, Danışma Meclisinin bir tasarıda yaptığı değişikliği reddedebilir ve yasa tasarısında herhangi bir değişiklik yapmadan kararında direnebilir. Bu takdirde, yasa tasarısı Danışma Meclisine yeniden gözden geçirmesi için geri gönderilir. Danışma Meclisi ise Temsilciler Meclisinin kararını kabul edebilir veya önceki kararında direnebilir. Anayasa m.85 uyarınca Meclisler, herhangi bir yasa üzerinde iki defa uyuşmazlığa düşerlerse Ulusal Meclis sorunu görüşmek üzere ortak oturumda toplanır. Ulusal Meclisin kararı ise tasarı veya teklifin akıbetini belirler.

Kral'ın diğer anayasal yetkileri, bağımsız bir Anayasa Mahkemesi beklemenin zor olduğunu göstermektedir. Ayrıca, 2002 Anayasası ile şeffaf bir mali denetim sağlamak amacıyla Sayıştay benzeri bir kurum meydana getirilmiştir⁵⁵¹.

Anayasa'nın 92'üncü maddesine göre on beş meclis üyesi (alt veya üst meclis fark etmez) anayasa değişikliği teklifi verilebilir. Anayasa'nın 120'nci maddesi uyarınca anayasa değişikliği için her iki meclisin 2/3 oy çoğunluğu gereklidir. Ayrıca, Kral bu değişikliği onaylayıp yayımlamalıdır. Anayasa'nın ikinci maddesinde belirtilen devletin dininin İslam olduğu ibaresi, ırsî yönetim ilkesi, çift meclis sistemi ve bu Anayasa'da tanımlanan eşitlik ve özgürlük ilkeleri değiştirilemez hükümler arasındadır⁵⁵². Kral'ın yetkilerinin değişmesi için anayasa değişikliği teklif edilebilir. Ancak, geçici olarak Kralın yerine bakan bir kişinin bulunduğu bir zaman içerisinde bu değişiklik teklifi yapılamaz.

2002 Anayasası, Bahreyn açısından, hiç şüphesiz demokrasi ve anayasacılık açısından önemli bir adımdır⁵⁵³. Ayrıca, mali denetim, anayasa yargısı, temel hak ve hürriyetlerin genişletilmesi ve sağlamlaştırılması ve kadının konumunun güçlendirilmesi gibi gelişmelere imkân sağlamıştır⁵⁵⁴. Bu kapsamda, 2002 yılında Körfez ülkeleri arasında ilk İnsan Hakları Merkezi Bahreyn'de kurulmuştur; ancak sonrasında üyelerinin bir gösterisi nedeniyle 12 üye, hapis cezasına çarptırılmıştır⁵⁵⁵. 2000'li yıllarda birçok sivil toplum kuruluşu meydana gelmiştir⁵⁵⁶. İlk bağımsız gazete, 2002 yılında basılmıştır⁵⁵⁷. 1973 yılından bu yana ülke tarihindeki ilk seçimler olan 2002 seçimlerini muhalefet (Şiilerin oluşturduğu El-Vefak Partisi ve ittifak ettiği partiler) boykot etmiştir; ancak, bir sonraki seçim olan 2006 ve 2010 seçimlerine katılmıştır⁵⁵⁸. Seçme ve seçilme hakkının kadınlara verilmesiyle Kral, Danışma Meclisine 2002 yılında altı kadın, 2006

⁵⁵¹ El Messaoudi, "Constitutional Reform," 12.

⁵⁵² Parolin, "Generations of Gulf Constitutions," 70.

⁵⁵³ Aynı yönde bkz. Noueihed and Warren, "The Battle for the Arab Spring," 146.

⁵⁵⁴ El Messaoudi, "Constitutional Reform," 12.

⁵⁵⁵ Parolin, "Generations of Gulf Constitutions," 76.

⁵⁵⁶ 2002 yılında sadece 65 sivil toplum örgütü kurulurken, 2003 yılının sonu itibarıyla bu sayı bağımsız insan hakları kuruluşları da dahil 300'e çıkmıştır. Noueihed and Warren, "The Battle for the Arab Spring," 145.

⁵⁵⁷ Parolin, "Generations of Gulf Constitutions," 76.

⁵⁵⁸ Noueihed and Warren, "The Battle for the Arab Spring," 145.

yılında ise on kadın atamıştır⁵⁵⁹. Temsilciler Meclisine aday gösterilen kadın sayısında da artış gözükmemektedir. Ayrıca, Bahreyn, 2002 yılında CEDAW'ı imzalamış ve 2005 yılında kadın konularında uzman 14 kişiden oluşan Kadın Yüksek Konseyi'ni kurmuştur⁵⁶⁰. Siyasi partiler ise önceden Dernekler Kanunu altında örgütlenebiliyordu⁵⁶¹. Nihayet, siyasi partiler kanunu, Aralık 2003 tarihinde meclise sunulmuş ve Temmuz 2005 tarihinde Kral tarafından onaylanmıştır⁵⁶².

IV. ORTA DOĞU ve KUZEY AFRİKA REJİMLERİNDE ANAYASALARIN SAHTE OLDUKLARI TARTIŞMASI

Otoriter rejimlerde anayasaların sahte veya *façade* nitelikte olduğu literatürde birçok yazar tarafından ileri sürülmüştür. Aynı şekilde, Orta Doğu anayasaları hakkında, görünüşte anayasa veya bir vitrin süslemesi oldukları nitelemeleri yapılmıştır. Ali Mezghani, Arap ülkelerinin çoğunluğunun henüz bir anayasaya sahip olmadığını söylemenin abartılı olmayacağını ve ortada bir anayasacılık krizinden daha fazla şeyin olduğunu belirtir⁵⁶³. Yazara göre çoğunlukla karşımızda duran şey, sadece şekli bir anayasadır⁵⁶⁴. Charlotte M. Levins, Arap monarşilerinin, iktidarlarına verilen dini ve aşiret desteklerine ek olarak, anayasaları, kendi yönetimlerini meşrulaştırmak için bir araç

⁵⁵⁹ El Messaoudi, "Constitutional Reform," 12.

⁵⁶⁰ El Messaoudi, "Constitutional Reform," 13.

⁵⁶¹ 1973'te yapılan ilk seçimlerde sadece erkekler oy hakkına sahip idiler. Şeyh Hamid İbn İsa El Halife'nin başa geçmesi ile demokratikleşmeye hız verildi, ancak siyasi partiler illegal kalmaya devam ettiler. Bu süreçte siyasi partiler ancak Dernekler Kanunu altında örgütlenebiliyorlardı. Bu siyasi gruplar, seçimlerde oy gösterebilmelerine rağmen dört başı mamur bir siyasi parti görünümü için bir yasa çıkarılması gerekiyordu. Parolin, "Generations of Gulf Constitutions," 74,75.

⁵⁶² Yasa, bir siyasi partinin kurulması için birtakım şartlar ileri sürmektedir. Örneğin bir politik topluluk, sınıf, mezhep, etnik, coğrafi veya mesleki temeller üzerine kurulamaz (m. 4/4) ve yarı-ordusal veya ordu formasyonlarını kurmayı amaçlayamaz (m.4 f/5). Yurtdışından yardım alamayacakları gibi ülke içindeki aidat, bağış ve yatırım kaynaklarından gelirlerini elde ederler. Siyasi partiler için devlet yardımından bahsedilmemektedir. Yasa, adalet bakanına herhangi bir topluluğun Bahreyn Anayasası'na, politik topluluklar yasasına veya diğer herhangi bir Bahreyn yasası hükümlerine aykırı olması halinde Yüksek Mahkemeye başvurma hakkı vermektedir. Adalet bakanı aynı zamanda topluluğun faaliyetlerinin 3 ay durdurulması için başvuru yapabilir. Parolin, "Generations of Gulf Constitutions," 75.

⁵⁶³ Ali Mezghani, *Tamamlanmamış Devlet: Arap Ülkelerinde Hukuk Sorunu* (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2015), 247.

⁵⁶⁴ Mezghani, *Tamamlanmamış Devlet*, 247.

olarak kullandıklarını ileri sürer⁵⁶⁵. Ona göre Arap anayasaları, yöneticilerin iktidarını sınırlandırmaksızın siyasal yapıları tanımlamaya hizmet etmiştir⁵⁶⁶.

Nathan J. Brown’a göre, Arap anayasacılığı açısından asıl problem, anayasaların uygulanmaması değil, anayasaların iktidarı hesap verebilir kılacak mekanizmalardan yoksun bırakacak şekilde tasarlanmış olmasıdır⁵⁶⁷. Bağımsızlık sonrasında inşa edilen anayasaların çoğunluğunda, güçlü bir yürütme organı inşa edilmiştir ve buna ek olarak diğer organlar, yürütme organını sorumlu kılabilecek araçlardan yoksun bırakılmıştır⁵⁶⁸. Monarşilerde ise Kral çok önemli ve kapsamlı yetkilere sahip ve sistemin merkezinde tartışılmaz bir konumdadır. Ayrıca Kralın kendisi için aşırı sorun oluşturan yasama organlarını feshettiği Orta Doğu anayasal tarihinde birçok defa yaşanmıştır⁵⁶⁹. Ayrıca Arap ülkelerinde Kral veya cumhurbaşkanı istediği zaman ve içerikte anayasal kurucu süreci işletebilmişlerdir. Dolayısıyla, Brown için asıl sorun sahte anayasalar değil, anayasaların iktidarı etkin kılacak ve denetleyecek şekilde düzenlenmemesidir. Brown bu tespitleri yapmakla birlikte, anayasaların veya anayasa değişikliklerinin kozmetik veya façade hükümler taşıyabildikleri gerçeğini de göstermektedir⁵⁷⁰. Örnek olarak yine Mısır Anayasası’nda yapılan 2005 ve 2007 değişiklikleri gösterilebilir.

Diğer taraftan, literatürde birçok yazar, otoriter rejimlerde anayasaların *façade* veya sahte olduğu iddiasının oldukça abartılı ve yanıltıcı olduğunu düşünmektedir. David S. Law ve Mila Versteeg’e göre otoriter anayasaların sadece bir göz boyama veya sürekli olarak dikkate alınmayan bir metin olduğu iddiası realiteyi göstermediği gibi zayıf veya

⁵⁶⁵ Levins, “The Rentier State,” 409.

⁵⁶⁶ Levins, “The Rentier State,” 409. Fas Anayasası, Arap dünyasındaki tipik bir anayasa olarak, monarkın yetkilerini sınırlandırmaktan ziyade sadece tanımlamıştır. Seçili parlamentolar bulunmasına rağmen, anayasal hükümler hala Kral’a neredeyse bütün durumlarda meclisleri önemsememeye izin vermektedir. Levins, Kuveyt Anayasası’nı ise, uzun yıllar yaşadığı ve halk katılımı bulunduğu için istisna bir anayasa olarak belirtmektedir. Suudi Arabistan, Umman, Birleşik Arap Emirlikleri, Bahreyn ve Katar metinsel olarak farklı anayasalara sahip olmasına rağmen benzer anayasal özelliklere sahiptir. Levins, “The Rentier State,” 410.

⁵⁶⁷ Brown, “Regimes Reinventing Themselves”, 54.

⁵⁶⁸ Brown, “Regimes Reinventing Themselves”, 53.

⁵⁶⁹ Brown, “Regimes Reinventing Themselves”, 54.

⁵⁷⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz. Brown, “Regimes Reinventing Themselves”, 60-67.

ılımlı anayasaları⁵⁷¹ da açıklamaz⁵⁷². Nimer Sultany’e göre otoriter yöneticilerin anayasa yapımına başvurmaları sadece *façade* olamaz; aksine, onlar, anayasa yapım aşamasında değişik kurumsal, politik ve normatif düşüncelerle harekete geçerler⁵⁷³. Dolayısıyla anayasalar, birçok farklı amaca hizmet edebilir. Otoriter yöneticiler, demokratlardan daha az ön-taahhüt araçlarına ihtiyaç duymalarına rağmen kendi destekçileri için geçerli sözler verme ihtiyacı hissederler ve anayasalar bunu yapmak için bir araç olarak hizmet edebilir⁵⁷⁴. Anayasalar, koordinasyon, kontrol ve işbirliği sorunlarına değinebilir⁵⁷⁵. Dolayısıyla, anayasaların uygulanmasında önemli bir husus olan öznelararası anlayışın oluşmasında anayasa yardımcı olabilir⁵⁷⁶. Ayrıca, anayasalar, yöneticilerin gerçek niyetlerinin işaretleri olarak hizmet edebilir⁵⁷⁷. Zachary Elkins, Tom Ginsburg ve James Melton’ın daha açık bir ifadesiyle, “*anayasalar, kurumları oluşturmadaki kendi rollerinin ötesinde, hükümet politikasının iletişimsel sinyallerini yayımlayan bilboardlardır*”⁵⁷⁸. Anayasalar, kurumsal dizaynı tasvir etmeye ve yöneticilerin ideolojisini ilan etmeye ek olarak geniş kapsamlı sonuçlara da sahip olabilir⁵⁷⁹. Örneğin, Nimer Sultany’e göre Sovyet dönemi anayasal uygulaması sürecinde kolektivizme ve güçsüz bir yargıya rağmen bireysel haklar, kurumsal düzeyde koruma sağlanması nedeniyle belirli düzeyde etkin kalabilmişlerdir⁵⁸⁰.

⁵⁷¹ David S. Law ve Mila Versteeg’e *zayıf anayasalar*, az sayıda temel hakkın tanınması ve bunların pratikte gerçekleştirildiği metinlerdir; *ılımlı anayasalar*, az sayıda hakkın tanındığı, ancak uygulamada daha çok hakkın kabul edildiği ve uygulandığı anayasalardır. Mehmet Turhan, “Anayasaların Sınıflandırılması,” *Çankaya Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 4, s.1 (2019): 234, 235.

⁵⁷² David S. Law and Mila Versteeg, “Constitutional Variation among Strains of Authoritarianism”, in *Constitutions in Authoritarian Regimes*, ed. Tom Ginsburg and Alberto Simpser (Cambridge: Cambridge University Press, 2014), 187.

⁵⁷³ Sultany, “Arab Constitutionalism,” 297.

⁵⁷⁴ Zachary Elkins, Tom Ginsburg and James Melton, “The Content of Authoritarian Constitutions,” *Constitutions in Authoritarian Regimes*, ed. Tom Ginsburg and Alberto Simpser (Cambridge: Cambridge University Press, 2014), 148.

⁵⁷⁵ Sultany, “Arab Constitutionalism,” 298.

⁵⁷⁶ Elkins, Ginsburg and Melton, “The Content of Authoritarian,” 149.

⁵⁷⁷ Sultany, “Arab Constitutionalism,” 298; Elkins, Ginsburg and Melton, “The Content of Authoritarian,” 148.

⁵⁷⁸ Elkins, Ginsburg and Melton, “The Content of Authoritarian”, 148-149.

⁵⁷⁹ Sultany, “Arab Constitutionalism,” 298.

⁵⁸⁰ Sultany, “Arab Constitutionalism,” 298.

Otoriter rejimlerde anayasa çalışmalarında dikkat edilmesi gereken nüanslardan birisi, anayasanın farklı bölümlerinin farklı amaçlara hizmet edebileceğidir⁵⁸¹. Kristen Stilt'e göre anayasa, bir bütün olarak genel bir şekilde ve ayrıca her bir madde düzeyinde incelenmelidir⁵⁸². Anayasanın organizasyonel hükümleri, yöneticinin ihtiyaçlarını karşılayabileceğinden onun samimiyetle uyacağı hükümler olarak düzenlenebilirken, temel hak ve hürriyetler ile ilgili hükümler değersiz bir sözden (*cheap talk*) öteye gitmeyebilir⁵⁸³. Enver Sedat'ın 1971 Anayasası'nda yaptığı 1980 değişiklikleri ve Hüsnü Mübarek'in 2007 değişiklikleri bu ikinci nüansa örnek olarak verilebilir. 1980 ve 2007 Anayasa değişiklikleri birçok konuda düzenlemeye gitmiştir. Örneğin, değişikliklerin bazı hükümleri, demokrasi yolunda atılan adımlar olarak değerlendirilebilir; ancak, bunlar siyasal bağlam içinde yetersiz bir gelişmedir. Değişikliklerin diğer bazı hükümleri ise muhalefeti bastırmak ve iktidarı sağlamlaştırmak için tasarlanmıştır. Örneğin, 2007 değişikliklerindeki bazı düzenlemeler sosyalist referansları tamamen ortadan kaldırmak, diğer bazı hükümler ise 2005 tarihli parlamento seçimlerinde önemli bir başarı elde etmiş olan Müslüman Kardeşler hareketini bastırmak ve engellemek anlamına geliyordu.

Bunların da ötesinde, Nimer Sultany, Orta Doğu anayasaları hakkında özellikle post-kolonyal dönemdekiler için post-kolonyal yöneticiler tarafından yönetilen büyük ölçekli sosyal dönüşümlerden dolayı, pejoratif anlamda; *stratejik* (sadece devlet dizaynını ifade eden), *araçsalcı* (iktidarın amaçları için araç olarak kullanılması), *ideolojik* (rejimin genel ideolojik kökenini ileri süren) ve *otoriter* (anayasa yapımından halkın büyük ölçüde dışlandığı ve tepeden inmeci bir modernizasyonu amaçlayan) anayasa etiketlemelerinin üstesinden gelinmesi gerektiğini ileri sürer⁵⁸⁴. Ona göre, “bu etiketlemeler yoluyla bu anayasaların reddedilmesi, bu anayasaları tek bir fonksiyona indirgeyerek karikatürleştirdiğinden yanlış anlaşılmaktadır ve diğer ideolojik olmayan anayasal yapılandırmalar ile arasındaki benzerlikleri silikleştirdiği için yanıltıcıdır”⁵⁸⁵. Gerçekten de yukarıda belirtildiği gibi anayasalar birden fazla işlevi yerine getirdiğinden sadece ideolojik veya araçsalcı olarak adlandırılmaları yanıltıcı sonuçlara yol açacaktır.

⁵⁸¹ Stilt, “Constitutions in Authoritarian,” 113.

⁵⁸² Stilt, “Constitutions in Authoritarian,” 113.

⁵⁸³ Stilt, “Constitutions in Authoritarian,” 113; Elkins, Ginsburg and Melton, “The Content of Authoritarian,” 149.

⁵⁸⁴ Nimer Sultany'nin görüşlerinin ayrıntısı için bkz. Sultany, “Arab Constitutionalism,” 295-313.

⁵⁸⁵ Sultany, “Arab Constitutionalism,” 297.

Zachary Elkins, Tom Ginsburg ve James Melton yürüttükleri bir çalışmada demokratik anayasalar ile otoriter anayasaları karşılaştırmaktadır. Elkins, Ginsburg ve Melton, bir regresyon modeli aracılığıyla otoriter anayasalar ile demokratik anayasalar arasındaki farklılığın istatistiğini bulmaya çalışmışlardır. Bu kapsamda altı özellik belirlenmiştir: yürütme yetkisi, yargı bağımsızlığı, anayasal haklar, özgünlük, kapsam ve ayrıntı. Regresyon analizi sonrasında elde edilen bulgulara göre yürütme yetkisinin anayasalar arasında değiştiğine dair yeterli düzeyde kanıt yoktur⁵⁸⁶. Verilerdeki ikinci sonuca göre otoriter anayasalarda hukuk uygulayıcılarına demokratik anayasalara nazaran daha az özerklik (yargı bağımsızlığı) verilir⁵⁸⁷. Üçüncü sonuç; ortak haklar (*common rights*) ile nadir haklar⁵⁸⁸ (*rare rights*) arasındaki ilişkiye ilişkindir. Verilere göre anayasanın rejim tipinin, anayasaların içerdiği ortak hakların oranı üzerinde herhangi bir etkisi yoktur⁵⁸⁹. Diğer bir deyişle, temel haklar hangi anayasa türünde olursa olsun karşımıza çıkmaktadır. Ancak, nadir haklar açısından, otoriter yöneticiler, kendi anayasalarında demokratların yaptığı anayasalara göre daha az nadir hakka yer vermişlerdir⁵⁹⁰. Dördüncü sonuç; otoriter anayasaların, demokratik anayasalardan önemli derecede daha az özgün olduğudur. Beşinci sonuç, otoriter anayasalarda, az konunun ele alındığı ve bu konuların daha az ayrıntı ile belirtildiğidir⁵⁹¹. Sonuç olarak, nicel veriler, demokratik rejimlerdeki anayasalar ile otoriter rejimlerdeki anayasaların içeriği bakımından az bir farklılık (daha az yargı bağımsızlığı, daha az özgünlük ve daha az hak/özgürlük) olduğunu göstermektedir. Dahası, nicel veriler, zaman içerisinde (özellikle Soğuk Savaş sonrası ve Arap Baharı sonrası), otoriter anayasaların demokratik anayasalara yaklaştığına dair kanıtlar sunmaktadır⁵⁹². Bununla birlikte, rejim türleri açısından anayasalar arasında büyük bir farklılığın bulunmaması veya anayasaların biçimsel olarak yakınlaşması, işlevsel olarak da yakınlaştığı anlamına gelmeyebilir⁵⁹³. Demokratik anayasalar ile otoriter anayasalar arasında az bir farklılığın bulunması, aynı

⁵⁸⁶ Elkins, Ginsburg and Melton, “The Content of Authoritarian,” 155.

⁵⁸⁷ Elkins, Ginsburg and Melton, “The Content of Authoritarian,” 156.

⁵⁸⁸ Yazarların terminolojisinde nadir haklar, anayasalarda genel olarak yer verilen klasik haklardan farklı, spesifik ve daha ileri düzeydeki hak ve hürriyetler olarak tanımlanabilir.

⁵⁸⁹ Elkins, Ginsburg and Melton, “The Content of Authoritarian,” 157-158.

⁵⁹⁰ Elkins, Ginsburg and Melton, “The Content of Authoritarian,” 158.

⁵⁹¹ Elkins, Ginsburg and Melton, “The Content of Authoritarian,” 159.

⁵⁹² Elkins, Ginsburg and Melton, “The Content of Authoritarian,” 162.

⁵⁹³ Elkins, Ginsburg and Melton, “The Content of Authoritarian,” 162.

hükümlerin demokrasilerde gerçek bir söz, otoriter bağlamda ise hiç değilse anayasanın bazı hükümleri açısından bir vitrin süslemesi olabileceğini gösterebilir. Yani anayasayı geçerli bir metin olarak hakim kılmak veya onu bir kenara atmak yöneticilerin elinde olacaktır⁵⁹⁴. Otoriter rejimlerin, anayasayı aşmaları veya onu tatbik etmemeleri, anayasaya aykırı normlarla sağlanabileceği gibi anayasadaki yetersiz veya eksik düzenlemelerden de kaynaklanabilir.

Yukarıdaki açıklamalar, anayasaların yetersiz veya eksik düzenlemelere sahip olduğunu, dolayısıyla otoriter rejimlerde tamamen sahte olmadıklarını, bununla birlikte anayasal hükümlerin rejimler tarafından uygulanmaması halinde bunların sahte veya göstermelik bir durumda olacaklarını ileri sürmektedir. Orta Doğu bağlamında anayasal sorun yukarıda ifade edilmeye çalışılan iki durumu da kapsamaktadır. Anayasal hükümler, anayasacılık perspektifinden eksik ve yetersiz düzenlemelere sahip olduğu gibi bazı anayasal hükümler uygulamada dikkate alınmamıştır. Peki, otoriter rejimler, genellikle hangi anayasal hükümleri uyguladılar veya takip etme eğilimindedirler? Rejimler bu anayasal samimiyeti (*constitutional candor*) ve anayasal inkârı (*constitutional ignor*) hangi nedenlerle yaparlar? David S. Law ve Mila Versteeg, bu soruların cevaplarını arayan nicel verilere dayalı bir çalışma yürütmüşlerdir.

Law ve Versteeg'in yaptıkları regresyon analizi sonuçları siyasal rejimlerin hangi anayasa türlerini benimsediğine dair belirli ilişkiler ortaya koymaktadır. Demokratik rejimler ile otoriter rejimler kıyaslamasında, otoriter rejimlerin sahte veya zayıf anayasa⁵⁹⁵ yazımına daha yatkın oldukları eğilimi görülmüştür⁵⁹⁶. Ayrıca, nicel analiz modeli, otoriter rejim türleri arasında da anayasa türlerinin tercihi dair sonuçlar paylaşmaktadır. Otoriter rejim türleri; monarşik, askeri ve sivil rejimler olarak tasnif edilmiştir. Otoriter rejim tipleri açısından; sivil otoriter rejimlerin, monarşik ve askeri rejimlere nazaran sahte anayasaları benimsemeleri daha olasıdır⁵⁹⁷. Şöyle ki; sivil

⁵⁹⁴ Elkins, Ginsburg and Melton, "The Content of Authoritarian," 161.

⁵⁹⁵ David S. Law ve Mila Versteeg'in yaptıkları dörtlü anayasa sınıflandırmasına göre *sahte anayasalar*, temel hak ve hürriyetlerin korunacağına dair birçok hükme rağmen pratikte bunların azının uygulandığı metinlerdir. *Zayıf anayasalar*, az sayıda temel hakkın tanınması ve bunların pratikte gerçekleştirildiği metinlerdir. *Güçlü anayasalar*, çok sayıda temel hak ve hürriyetin tanındığı ve uygulamada bunların gerçekleştirildiği metinlerdir. *İlimli anayasalar*, az sayıda hakkın tanındığı, ancak uygulamada daha çok hakkın kabul edildiği ve uygulandığı anayasalardır. Turhan, "Anayasaların Sınıflandırılması", 234, 235.

⁵⁹⁶ Law and Versteeg, "Constitutional Variation," 175.

⁵⁹⁷ Law and Versteeg, "Constitutional Variation," 186.

rejimler, askeri ve monarşik rejimlerin sahip olduğu meşruluk veya dayanıklılık araçlarına sahip olmadığından takip edeceği en iyi strateji, çok çeşitli insan hakları ve anayasal idealleri içeren bir anayasa yapımına girişerek yerel ve uluslararası onamı elde etmeye çalışmaktır⁵⁹⁸. Bu sonuçlardan ayrı olarak, grafikler, otoriter rejimlerin zamanla zayıf anayasalardan sahte anayasalara doğru geçiş oranları artış göstermiştir. Bu yönelim, ülkelerin zaman içinde anayasalarına haklar ekleme eğiliminin bir sonucudur⁵⁹⁹. “Hakların yayılması” (*rights creep*) olgusu, demokratik rejimlerde de karşımıza çıkmasına rağmen özellikle otoriter rejimlerde metin ile pratik arasındaki uyumsuzluk, sahte anayasaların sayısını artırmıştır⁶⁰⁰. Bu veriler, her ne kadar sahte anayasaların artış gösterdiğini ortaya koysa da zayıf anayasaların hala otoriter rejimler ile daha çok ilişkilendirilebilir olduğu görülmektedir⁶⁰¹.

Otoriter rejimlerde anayasaların sahte olup olmadığına yönelik çeşitli tartışmalardan sonra, aşağıda çalışma kapsamında ele alınan ülkelerin Arap Baharı öncesindeki durumları için genel bir değerlendirmesi yapılacaktır.

Tunus’ta anayasa, liderlerin istediği doğrultuda şekillendirilen bir metin görünümünden kurtulamamıştır. Anayasa, değiştirilemez nitelikteki hükümlerinin dahi otoriter liderler karşısında yaşama gücüne sahip olamadığı bir gerçekliği taşımıştır. Ayrıca, anayasa, anayasacılığın temel ilkelerini zedelemek ve temel hak ve hürriyetleri sınırlandırmak için açık bir şekilde kullanılmıştır. Dolayısıyla, anayasa, siyasi iktidarın zulümlerini önleyebilme işlevini yerine getirememiştir. Bunlara rağmen, Tunus anayasal tarihi birçok anayasa değişikliğine sahne olmuştur. Bu olgu, anayasa metninin tamamen boş bir kâğıttan ibaret olmadığını; yöneticilerin, otoriter niyetlerle de olsa eylemleri hakkında anayasallık kaygısı güttüklerini ve bu doğrultuda siyasal gerçekliği hukukileştirdiklerini göstermektedir. Libya’da anayasanın üstünlüğü dahi problemlidir. Açık bir anlatımla, anayasanın üstünlüğü düşüncesi siyasal yaşama hâkim değildir. Bunun yanında, uygulanmayan bir anayasa pratiği de söz konusudur. Mısır’da ise anayasalar, Tunus’ta olduğu gibi, *façade* anayasa işlevi görmemiştir. Anayasalar, siyasal elitlerin kendi çıkarları doğrultusunda istedikleri zaman yeniden şekillendirebildikleri

⁵⁹⁸ Law and Versteeg, “Constitutional Variation,” 171.

⁵⁹⁹ Law and Versteeg, “Constitutional Variation,” 175.

⁶⁰⁰ Law and Versteeg, “Constitutional Variation,” 177.

⁶⁰¹ Law and Versteeg, “Constitutional Variation,” 180-181.

metinler olmuştur. Bu yönüyle siyasal sistemi elinde tutan lider veya elit kadro, anayasayı illiberal veya otoriter bir niteliğe büründürmek suretiyle anayasal meşruiyeti elde etmeye çalışmıştır. Ancak, Cemal Abdul Nasır dönemi ile Enver Sedat dönemini anayasacılık pratiği açısından bir tutamayız. Nasır döneminde anayasanın üstünlüğü ve istikrarı büyük ölçüde zedelenmişken, Sedat ve Mübarek dönemlerinde ise anayasanın üstünlüğüne çok daha büyük anlam atfedilmiştir. Neticede Mısır'da anayasalar, otoriter liderler karşısında gerçek bir sınırlandırma işlevi gerçekleştirememiştir. Bu başarısızlık, bir yönüyle anayasaya konulan hükümler yoluyla, bir yönüyle de anayasaya aykırı nitelikteki eylem ve işlemler yoluyla meydana getirilmiştir. Diğer cumhuriyetler Yemen ve Cezayir'de anayasal sistem, Tunus ve Mısır'dan farklı olmayacak şekilde, güçlü bir Cumhurbaşkanının kontrolü altındadır. Neticede, çalışma kapsamında ele alınan Arap cumhuriyetlerinin anayasaları, rejimin amaçları ve çıkarları doğrultusunda kullanılabilmiş metinler olması yönüyle otoriterliğin yeniden üretilmesi amacına hizmet etmiştir. Ancak, Kristen Stilt'in önemle belirttiği üzere, otoriter bağlamda olsa dahi anayasalar farklı amaçlara hizmet edebilir. Anayasalarda veya anayasal reformlarda otoriter niyetlerle düzenlenen hükümler bulunmakla birlikte anayasacı idealleri geliştiren hükümlere de yer verilmiştir. Ayrıca, David Law ve Mila Versteeg'in vurguladığı gibi, yerel kamuoyunun ve uluslararası toplumun desteğini alabilmek amacıyla arzu edilen evrensel anayasal ilke ve haklara ilişkin hükümler de anayasalara konulmuştur. Tabi ki bu yönüyle anayasalar, *façade* hükümler taşımıştır.

Umman, Fas, Ürdün ve Bahreyn'de, monark, siyasal sistemin merkezinde konumlanmıştır. Monark anayasal olarak hukuki ve cezai bağımsızlığa sahip olmakla birlikte, kapsamlı ve önemli yetkilere sahiptir. Bakanlar Kurulu, normatif ve fiili düzeyde Kralın yardımcısı olarak faaliyetlerini yürütmüştür. Ayrıca, Krala itaatkâr bir yasama organı ve Kralın kontrolü altında tuttuğu bir yargı organı bulunmuştur. Yasama ve yürütme organının kaderi, Kralın sahip olduğu atama ve fesih yetkileri nedeniyle onun elindedir. Kontrol ve denge mekanizmaları ya zayıftır ya da işletilememiştir. Anayasa yargısı çok geç bir zamanda anayasal rejime dahil edilmiştir. Hatta, Umman 1996 Temel Yasası'nda öngörülen anayasallık denetimi işlevini yerine getirecek yargısal birim, ancak 2008 yılında kurulabilmiştir. Monarşiler, hukuki anayasacılığa ilişkin birçok eksikliğin yanında, siyasal anayasacılığı uygulayacak siyasal kültür ve kurumlara da sahip değildir. Dolayısıyla, Ortadoğu'da monarşik olarak yönetilen ülkelerde anayasalar, rejimi

sınırlandırmaktan ziyade onların çıkarları ve yetkilerini sağlamlaştırıcı şekilde düzenlenmiştir. Bu çerçevede, monarşik anayasalara Karl Loewenstein'in tabiriyle "semantik anayasa"⁶⁰²; ancak Sartori'nin tabiriyle "nominal anayasa"⁶⁰³ kavramını kullanmak daha doğrudur. Dahası, David S. Law ve Mila Versteeg'in temel hak ve özgürlüklerin azının korunduğu anayasaları ifade etmek için kullandığı "zayıf anayasalar" tabiri de geçerli olabilir.

V. SONUÇ

Arap Baharı öncesi anayasalar hakkında doğru bir kanıya varabilmek için anayasal metinlerin uygulandığı siyasal rejimlerin doğasının belirlenmesi gerekiyordu. Bu nedenle, ilk araştırma anayasal metinlerin içinde bulunduğu siyasal bağlam üzerine gerçekleşmiştir. Orta Doğu'daki yönetimler, siyasal rejim olarak otoriterizm ile sık sık ilişkilendirilmiştir. Rejimin otoriter doğası, zaten anayasacılığın birçok unsuru açısından eksik olan anayasal metinlerin gücünü ve etkililiğini daha çok zayıflatmıştır. Anayasalar, bir taraftan, rejimin iradesi doğrultusunda şekillendirilen metinler olarak araçsallaştırılmıştır. Diğer taraftan, rejim tarafından, anayasaların üstünlüğü, anayasa altı işlemlerle veya bizzat bazı hükümlerinin çiğnenmesi yoluyla zedelenmiştir.

Sorunlu devlet yönetimi ve siyaset bir yana, anayasal metinlerin kendisi de anayasacılık unsurları açısından eksiktir. Arap Baharı öncesi anayasal metinlerde siyasal sistemin merkezinde olan cumhurbaşkanı veya monarkı hesap verebilir mekanizmalar ya öngörülmemiştir ya da bu mekanizmaları işletmek yüksek karar yetersayılarına bağlandığından bu mekanizmaların kullanıldığı Orta Doğu anayasacılık tarihinde görülmemiştir. Bu nedenle olacak ki, Arap Baharı öncesi iktidar değişimini sağlamak için hem krallara hem cumhurbaşkanlarına karşı suikast veya darbe girişimleri gerçekleştirilmiştir. Arap Baharı öncesi anayasaların dikkat çeken diğer bir özelliği, temel hak ve hürriyet düzenlemelerinin ciddiyetten uzak bir şekilde kaleme alınmasıdır. Anayasalarda yeterli düzeyde temel hak ve hürriyete yer verilmemesinin yanı sıra geniş sınırlama sebepleri ve temel hakkın içeriğinin kanun ile düzenlenmesi (basit yasa kaydı)

⁶⁰² Ayrıntılı bilgi için bkz. Karl Loewenstein, "Constitutions And Constitutional Law in the West and in the East," *The Indian Journal of Political Science* 30, no. 3 (1969): 213.

⁶⁰³ Ayrıntılı bilgi için bkz. Giovanni Sartori, "Constitutionalism: A Preliminary Discussion," *The American Political Science Review* 56, no. 4 (1962): 861.

öngörülmüştür. Temel hakların geniş ve sağlam bir anayasal güvenceye kavuşturulmaması, temel hakların içinin boşaltılmasına zemin hazırlamıştır. Temel hak ve hürriyetlerin korunması ve rejimlerin anayasanın üstünlüğüne tabi olması bakımından önemli diğer bir konu anayasa yargısının varlığıdır. Ancak, çalışma kapsamında ele alınan ülkelerde anayasa yargısı genellikle geç bir dönemde kabul edilmiş, anayasal denetimin kapsamının sınırlı olması ve bağımsızlıklarının atama yetkileri ve baskı ortamı nedeniyle zedelenmesi, etkili bir işlev ortaya koyabilmelerini engellemiştir. Anayasalarda düzenlenen olağanüstü hal ve sıkıyönetim düzenlemeleri de özgürlük ortamını önemli oranda kısıtlamıştır. Nitekim, otoriter rejimler, olağanüstü hal düzenlemelerinin sağladığı imkanı yıllarca kullanmışlar ve bu sayede muhalifleri de kolaylıkla sindirebilme kabiliyeti göstermişlerdir. Bunların ötesinde, Arap anayasalarında anayasanın değiştirilmesi prosedürü öngörülmekle birlikte otoriter rejimler, anayasaları istediği gibi değiştirebilme veya yeni bir anayasa yürürlüğe koyabilme kabiliyetini sergilemişlerdir. Bu durum, anayasanın üstünlüğünü, etkililiğini ve beraberinde istikrarını zayıflatmıştır.

Arap anayasal tarihinde yeni anayasa ve anayasa değişiklikleri, Arap Baharı olgusunun yaşanacağı evreye kadar daha anayasacı ve demokratik metinler olarak nitelendirilebilir olmalarına rağmen, sisteme büyük ölçüde hâkim olan siyasal elitlerin düzenini temel anlamda değiştirememiş, ülkeyi gerçek bir anayasacı düzene kavuşturamamıştır. Nitekim, böyle bir sonucu başta otoriter lider ve monarklar istememiştir. 1970 ve 1980’li yıllardan itibaren çok partili seçimlerin düzenlenmesine başlanmasına rağmen, bu seçimler de otoriter rejimlerin devrilmesine yol açamamıştır.

Arap anayasalarını özgün kılan bir husus, din ve hukuk ilişkisine diğer anayasalara göre aşırı derecede yer vermesidir. Orta Doğu ve Kuzey Afrika bölgesinde İslam’a verilen önemden dolayı, anayasalara İslam ile ilgili hükümler dahil edilmiştir. Bu düzenlemeler, ülkeden ülkeye farklılık göstermektedir. Arap anayasalarında din ve devlet ilişkisi, araştırmanın son bölümünde tartışılacağından bu bölümde sadece genel açıklamalarda bulunmakla yetinilmiştir. Arap anayasalarında devletin dininin İslam olduğu veya yasamanın kaynağının İslam Şeriat’ı olduğu ya da temel haklarda ya da devlet politikalarında İslam’ın rehber kılınması ya da bir sınır olarak işlev görmesine dair düzenlemeler, siyasal tarafların görüş farklılıkları nedeniyle anayasal tartışmaların önemli bir kısmını oluşturmuştur. Nitekim, Arap Baharı sürecinde üretilen yeni

anayasalarda da İslam ve anayasa ilişkisi, anayasa yazımına ilişkin tartışmaların önemli maddelerinden birini teşkil etmiştir.

Son olarak bu bölümde Arap anayasalarının sahte veya göstermelik bir metin olup olmadıkları tartışması yürütülmüştür. Anayasaların sahte oldukları yönünde uygulanmayan bir metin olarak tanımlanmaları, indirgemeci bir yaklaşımı ortaya koyması nedeniyle yanıltıcıdır. Bu yaklaşım, anayasanın otoriter rejimler altında dahi birçok işlev için kullanılabileceği gerçeğini yadsır. Daha açık bir anlatımla, anayasanın bazı hükümleri göstermelik olabileceği gibi diğer bazı hükümlere otoriter rejimler, sağladığı bazı avantajlardan dolayı veya iç ve dış muhalefetin memnuniyetsizliğini artırmamak amacıyla uyma niyeti gösterebilir. Nitekim Arap anayasalarında da asıl sorun anayasal hükümlerin uygulanmamasından ziyade, anayasanın “zayıf anayasa” veya “nominal anayasa” olarak nitelendirilebilir olmasıdır. Hatta, rejimler bazı açıklardan sahte anayasa hükümlerine yer vermekten de çekinmektedirler. Çünkü, sahte anayasal hükümler, normatif temeller sunarak muhalefete rejimi eleştirebilme ve ortak bir noktada buluşabilme imkanı tanır. Orta Doğu bağlamında anayasaların sahte olmamasının önemli bir göstergesi siyasal tartışmaların önemli bir ögesini anayasal tartışmaların oluşturmasıdır. Nitekim, Arap Baharı reform ve devrimlerinin en önemli ayağını yeni anayasa ve anayasa değişiklikleri oluşturmuştur. Bu gerçek, Arap Baharı süreci anayasacılık hareketlerinin de oldukça önemli ve anlamlı olduğunun bir kanıtıdır. İşte çalışmanın ikinci ve üçüncü bölümü, Arap Baharı sonrası anayasacılık hareketlerine odaklanarak bölge ülkelerde yaşanan anayasal değişimi ve bunun derecesini ortaya koymayı hedeflemektedir

İKİNCİ BÖLÜM

ANAYASA YAPIM SÜREÇLERİ

I. GİRİŞ

Bu bölümde 2011 Arap ayaklanmalarının başlangıcından çalışmanın kaleme alındığı tarihe (2023) kadar, çalışma kapsamında ele alınan ülkelerde meydana getirilen anayasal metinlerin yapım süreçleri incelenecektir. Arap Baharı öncesinde halkın büyük ölçüde anayasa yapım sürecinden dışlandığı, yürütme organı kaynaklı ve tepeden inmeci bir yaklaşım ortaya konulmuştur. Anayasa tasarılarının referanduma sunulması ise metnin meşruluğunu artırmak amacıyla başvurulmuş bir prosedür olmaktan öteye geçememiştir. 2011 Arap ayaklanmaları ile bazı ülkelerde devrimci bir süreç, bazılarında ise reformist bir süreç yaşanmıştır. Bu doğrultuda yeni anayasa ve anayasa değişiklikleri meydana getirilmiştir. İşte bu bölümde bu anayasal metinlerin yapım süreçleri irdelenecektir. Anayasa yapım süreçlerine ilişkin bir değerlendirme, anayasacılık unsurlarının içeriğini ve gelecekteki başarısını etkilemesi yönüyle önemlidir. Ayrıca, bu değerlendirme ile Arap Baharı sonrasında anayasal metinlerin yapım yöntemlerinde Arap Baharı öncesi ile karşılaştırıldığında bir ilerlemenin söz konusu olup olmadığı ortaya çıkacaktır.

Geçiş süreci ve anayasa yapım süreci birbirini etkileyen bir konumdur. Anayasa yapım sürecinin başarıya ulaşması, geçişin başarılı olacağı veya ona katkı yapacağı anlamına gelmediği gibi geçiş süreci açısından olumsuz gelişmelere de yol açabilir. Diğer yandan, geçiş sürecinin olumsuz yönleri veya tıkanması da anayasa yapım sürecinin başarısını doğrudan etkileyebilmektedir. Bu karşılıklı birbirini etkileme durumu nedeniyle anayasa yapım süreçleri, reform ve devrim süreci ya da sonraki siyasal gelişmeler dikkate alınarak incelenmeyi gerektirmektedir. Bu toplumsal hareketler ve siyasal gelişmeler, normal zamanlarda dahi zor olan anayasa yapımını daha da çetrefilli hale sokmuştur.

Her bir ülke özelinde anayasa yapım süreci incelendikten sonra anayasa yapım sürecinin başarıya ulaşmasında dikkate alınması gerekli faktörler karşılaştırmalı bir perspektiften tartışılacaktır. Bu doğrultuda, tartışma konuları arasında; anayasa yapım sürecini etkileyen dış faktörler, anayasa yapım sürecine ayrılan zamansal sınır, geçiş

sürecinde anayasaya mı yoksa parlamento seçimlerine mi öncelik verileceği, kurucu meclisin usul, yetki ve doğasına ilişkin sorunlar ve son olarak anayasa yapım sürecinin katılım, kapsayıcılık ve konsensus unsurlarının (iç faktörler) gerçekleşme derecesi sayılabilir. Bu tartışmalar neticesinde anayasa yapım yöntemine ilişkin teoride savunulan ilkeler ve tartışmalı hususlar, Orta Doğu ve Kuzey Afrika bağlamında test edilecektir. Böylece elde edilen sonuçlar, teori inşasına katkıda bulunacaktır.

II. GEÇİŞ BAĞLAMINDA ANAYASA YAPIMI SÜRECİ

Bu başlıkta anayasa yapım süreçleri genel hatlarıyla açıklandıktan sonra araştırma kapsamındaki ülkelerde yaşanan anayasa yapım süreçleri, dahil oldukları devrimci veya reformist kategori altında geçiş süreci bağlamında değerlendirilecektir.

A. GENEL OLARAK ANAYASA YAPIM SÜRECİ

Yeni bir siyasal düzen inşasının en önemli adımlarından biri, yeni bir anayasanın yapılmasıdır¹. Modern anayasacılık teorisinde yeni bir anayasa yapımında, anayasaların içeriği kadar yapım sürecinin de demokratik olması gerektiği ifade edilmektedir. Hatta anayasanın nasıl yazılacağına karar verenlerin de demokratik usullerle belirlenmesi gerektiği ileri sürülmektedir². Öğretide demokratik anayasa yapım sürecinde dikkate alınması gerekli bir dizi kriter sayılmaktadır. Bunlar arasında ön plana çıkan kriterler; kapsayıcılık (*inclusiveness*), katılımcılık (*participatory*), konsensus (*concensus*), açıklık (*openness*) ve şeffaflıktır (*transparency*)³.

Demokratik anayasa yapımına göre halkın sürece *katılımı*, anayasa metninin meşruluğunu ve kabul edilebilirliğini artırır⁴. Ayrıca, sürecin dışında bırakılan güçlü veya

¹ Allen S. Weiner, “Constitutions as Peace Treaties: A Cautionary Tale for the Arab Spring,” *Stanford Law Review Online* 64, no. 8 (2011): 8.

² Nathan J. Brown, “Constituting Constitutionalism: Lessons from the Arab World,” *Revisiting the Arab Uprisings: The Politics of a Revolutionary Moment*, ed. Stéphane Lacroix and Jean-Pierre Filiu (London: Hurst&Company, 2018), 30.

³ Serdar Gülener, “Anayasa Yapımında Yeni Bir Paradigma: Kapsayıcı, Katılımcı, Uzlaşmacı Anayasa Yapım Süreçleri ve Çeşitli Örnekler,” *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 15, sayı 3 (2011): 201; Tümay, *Demokratik Anayasa Yapımı*, 35; Brown, “Constituting Constitutionalism,” 29.

⁴ Ancak, halkın katılımı her zaman için onun rıza gösterdiği anlamına gelmez. Anayasalar, Irak ve Afganistan örneklerinde olduğu gibi dayatmacı anayasa (*imposed constitution*) olabilir. Claude Klein, András Sajó, “Constitution-Making: Process and Substance,” *The Oxford Handbook of Comparative*

etkili bir aktörün bulunması halinde, anayasa metninin ve tasarlanması aşamasının istikrara kavuşması zor görünmektedir⁵. Bu nedenle katılımın yanında *kapsayıcılık* da önemlidir. Katılım ve kapsayıcılığa ek olarak anayasa yapımında sağlıklı sonuçların elde edilmesi, toplumun uzun dönem menfaatinin dikkate alınmasına ve geniş bir *konsensusa* bağlıdır⁶.

Arap Baharı öncesi dönemde rejimler, tepeden inmeci bir anayasa yapım yöntemi (*top-down process*) tercih etmişlerdir. Ancak, Arap Baharı süreci, yönetici elitler tarafından verilmiş anayasa (*granted constitution*) yerine aşağıdan gelen bir anayasa yapımına (*bottom-up process*) imkân vermiştir⁷. Bu nedenle, artık anayasa yapım süreçlerinde katılım ve kapsayıcılık da dikkate alınması gereken hususlardır. Ancak, Nimer Sultany bunun biri normatif diğeri de pratik iki zorluk barındıracağını vurgular. Şöyle ki; normatif zorluk, geçiş süreci bağlamı da dikkate alınarak anayasa yapım sürecine bir sınır çizme ihtiyacından kaynaklanmaktadır⁸. Çünkü, radikal unsurların veya eski rejim kalıntılarının dışarıda bırakılıp bırakılmayacağı meselesinin çözüme kavuşturulması gerekmektedir. Ancak, bu normatif sınırın çizilmesi gerçekten zordur. Diğer taraftan, pratik zorluk, katılımın doğası ve etkisinin bağlam içinde değerlendirilmesinin gerekliliği hakkındadır⁹.

Tarihsel açıdan anayasa yapım türleri, Andrew Arato'ya göre beş kategori altında toplanabilir: anayasa konvansiyonu, egemen kurucu meclis, halk tarafından seçilmiş yasama organı, yürütme organının anayasa yapımı, evrimci anayasacılık¹⁰. Anayasacılık veya demokrasinin kriterlerini sağlama arayışında olan anayasaların yapım sürecinde

Constitutional Law, ed. Michel Rosenfeld and András Sajó (Oxford: Oxford University Press, 2012), 424.

⁵ Brown, "Constituting Constitutionalism," 39.

⁶ Brown, "Constituting Constitutionalism," 29.

⁷ Sultany, *Law and Revolution*, 237-238.

⁸ Sultany, *Law and Revolution*, 242.

⁹ Sultany, *Law and Revolution*, 242.

¹⁰ Andrew Arato, "Forms of Constitution Making and Theories of Democracy," *Cardozo Law Review* 17, (1995): 197, 198; Sultany, *Law and Revolution*, 244; Gabriel L. Negretto, anayasa tasarılarının hazırlandığı ve onaylandığı kolektif yapıları şu şekilde saymaktadır: anayasal komisyonlar, yürütme organları, yuvarlak masa (toplantıları), ulusal diyalog konferansları, (anayasal) kurucu konvansiyonlar, kurucu yasama organları. Bkz. Gabriel L. Negretto, "Democratic constitution-making bodies: The perils of a partisan convention," *International Journal of Constitutional Law* 16, issue 1 (January 2018): 255.

tercih ettikleri yöntem, genellikle halk tarafından seçilmiş kurucu meclis usûlüdür¹¹. Bu usûl, modern demokratik teorilerin kurucu iktidarın nihai kaynağını halk ile irtibatlandırması ile de uyumludur.

Arap Baharı örnekleri dikkate alındığında devrimci anayasa yapım yönteminin ve reformist anayasa yapım yönteminin kullanıldığı görülmektedir. Devrimci anayasa yapımı Tunus, Mısır, Libya ve Yemen örneklerinde kullanılmıştır. Devrimci anayasa yapımında, halkın kurucu iktidar statüsünü kullandığı bir form takip edilir. Reformist anayasa yapımı ise Cezayir, Umman, Ürdün, Fas ve Bahreyn örneklerinde karşımıza çıkmaktadır. Reformist anayasa yapımında yöntem olarak genellikle yürütme kaynaklı model tercih edilir.

B. DEVRİMCİ ANAYASA YAPIMI

Devrimci anayasa yapımı, halk hareketleriyle birlikte rejimin yıkılması neticesinde yeni bir rejimin inşası amacıyla yeni bir anayasa yapımını ifade eder¹². Devrimci anayasa yapımının bazı özellikleri vardır.

Öncelikle, devrimci hareket, egemenin kimliğinde bir değişikliğe yol açar. Egemen artık eski rejim elitleri değil devrimci hareketi ortaya koyan halktır. Dolayısıyla devrimci anayasa yapımı, egemenin kimliğinin değişmesiyle anayasa yapım iktidarında bir farklılaşmaya sebebiyet vermelidir¹³.

İkinci olarak, süreç devrimci bir nitelik gösterdiğinden (eski düzenin devrilmesi ve yeni düzenin inşası), yürürlükteki anayasanın askıya alınmasını veya ilga edilmesini gerektirir. Devrimci anayasa yapımı, devrim öncesi anayasa yapım usulleri ile bağlı değildir ve devrim öncesi anayasadan açık bir şekilde ayrılmaktadır¹⁴. Ancak, 1990'lı yıllardaki Doğu Avrupa örneklerinin çoğunda yeni anayasa, mevcut anayasaların öngördüğü usullere uyularak yapılmıştır¹⁵. Tabi ki bu anayasa yapım süreçleri öncesinde

¹¹ Klein and Sajó, "Constitution-Making," 423. Negretto, demokratik kurucu süreçte kurucu konvansiyonlar ile kurucu yasama organlarının daha çok tercih edildiğini belirtmektedir. Negretto, "Democratic constitution-making," 255.

¹² Sultany, *Law and Revolution*, 237.

¹³ Sultany, *Law and Revolution*, 238.

¹⁴ Sultany, *Law and Revolution*, 239.

¹⁵ Klein and Sajó, "Constitution-Making," 433.

yeni parlamento seçimleri gerçekleştirilmiştir¹⁶. Seçimler neticesinde belirlenen yeni parlamentolar da liberal demokratik anayasaları inşa etmişlerdir.

Üçüncü olarak devrimci anayasa yapımında anayasa yapım iktidarının öznesi bir kişi veya monark değil, halktır. Anayasa yapımı, demokratik meşruluğunu, halkın kurucu iktidar yetkisinden yani anayasayı kendisinin yapmasından almaktadır¹⁷.

Devrimci anayasa yapımı sürecinde, otoriter rejimin yıkılmasından sonra ortaya çıkan boşlukta ilk anayasa yapıcılar (*primary constitution maker*), genellikle, bir kararname veya geçici anayasa vasıtasıyla kendilerini yetkilendirirler ve önceki anayasa ile de bağlarını koparırlar¹⁸. Bu kurucu veya yetkilendirici normun kaynağı hukukî değil, fiilîdir¹⁹. Bu norm, geçici temel yönetim kurallarını belirlemenin yanında anayasa tasarısını hazırlamakla görevli yapının seçimini ve seçim metodunu da düzenler²⁰. Anayasa tasarısını hazırlamakla görevli organ tarafından anayasanın hazırlanması neticesinde metnin referanduma sunulması gerektiği konusunda neredeyse bir tartışma bulunmamaktadır. Bununla birlikte süreç üzerinde ilk kontrole sahip olanların kırılganlığı ve sürecin dönüştürücü doğası nedeniyle referandumun yapılmadığı istisnalar bulunmaktadır (Bulgaristan, Macaristan, Çekya gibi)²¹. Arap Baharı sürecinde 2014 tarihli Tunus Anayasası da referanduma sunulmamıştır.

1. Tunus

Tunus, geçiş sürecinde 2014 Anayasası'nı yürürlüğe koymak suretiyle normal siyasal işleyişini sürdürmüştür. Anayasa'nın kabulünün, Tunus'u siyasal ve anayasal istikrara kavuşturacağı beklenebilir. Ancak, bu mümkün olmamıştır. Nitekim 2014 Anayasası yerine 2022 Anayasası yürürlüğe girmiştir.

¹⁶ Klein and Sajó, "Constitution-Making," 433.

¹⁷ Sultany, *Law and Revolution...*, s. 240.

¹⁸ Klein and Sajó, "Constitution-Making," 423.

¹⁹ Kemal Gözler, *Kurucu İktidar* (2. Baskı, Bursa: Ekin Kitabevi, 2016), 53.

²⁰ Klein and Sajó, "Constitution-Making," 423.

²¹ Klein and Sajó, "Constitution-Making," 434.

a. Geçiş Süreci ve Kurucu Meclis Seçimleri Öncesi Atılan Adımlar

Zeynel Abidin Bin Ali, Arap Baharı olayları patlak verince Suudi Arabistan'a kaçmadan önce ülkenin tamamında olağanüstü hal ilan ederek parlamentoyu feshetmiştir²². Başbakan Muhammed Gannuşi, Bin Ali kaçtıktan birkaç gün sonra geçici boşluk durumunda Başbakanın vekalet edeceğini düzenleyen Anayasa'nın 56'ncı maddesine dayanarak geçici Cumhurbaşkanlığını ilan etmiştir²³. Anayasa'nın 57'nci maddesinde ise Cumhurbaşkanlığı makamının çeşitli nedenlerle sürekli boşalması halinde Meclis Başkanının geçici Cumhurbaşkanı olacağı düzenlenmiştir. Bu madde uyarınca Anayasa Konseyi, 15 Ocak 2011 tarihinde geçici Cumhurbaşkanlığı makamının, sürekli boşalmış olması nedeniyle Meclis Başkanı Fuad Mebazaa tarafından doldurulmasına karar vermiştir²⁴. Görüldüğü üzere, mevcut Anayasa, otoriter uygulamalarla aşırı derecede tahrip edilmesine rağmen böyle durumlarda dahi, siyasal elitlerin davranışları açısından önemli bir meşruiyet kaynağı olarak işlev görebilmiştir²⁵.

Geçici Cumhurbaşkanının belirlenmesinden sonra ilk geçici hükümet, 1999'dan bu yana Başbakanlık koltuğunda bulunan Muhammed Gannuşi tarafından 17 Ocak 2011 tarihinde oluşturulmuştur. Hükümetin içinde bazı bakanların eski rejim içinde görev yapmış olmaları, protestolara yol açmış ve Muhammed Gannuşi hükümetin kurulmasından 10 gün sonra istifa etmiştir. İkinci geçici hükümet de Muhammed Gannuşi tarafından kurulmuştur. Geçici ikinci hükümet de protestoların devam etmesi nedeniyle 27 Şubat günü istifa etmiş ve Fuad Mebazaa bu sefer hükümeti kurma görevini 3 Mart 2011 tarihinde el-Beci Kaid es-Sibsi'ye vermiştir²⁶.

Geçiş sürecinin ilk dönemlerinde cevaplanması gereken en önemli sorunlardan biri, 1959 Anayasası ile devam edip edilmeyeceği hakkındaydı. Başlangıçta anayasal sürekliliğin (*constitutional continuity*) devam ettirilmesine karar verilmiştir. Bu doğrultuda 1959 Anayasası'na uygun şekilde yasama organı tarafından seçim sistemi ve

²² Ninet and Tushnet, *The Arab Spring*, 167.

²³ Ninet and Tushnet, *The Arab Spring*, 167.

²⁴ Sinem Yargıç, "Constitution Making After Jasmine Revolution: The Case of Tunisia," *Bahçeşehir Üniversitesi Hukuk Fakültesi Kazancı Hakemli Hukuk Dergisi* 101-102, (Ocak-Şubat 2013): 69.

²⁵ Ninet and Tushnet, *The Arab Spring*, 168.

²⁶ Murat Açıl, "Tunus'un Demokratik Dönüşümü ve Anayasa Yapım Süreci," *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 25, sayı 1 (2017): 184.

parti kanunu ile ilgili konularda Cumhurbaşkanı'na kanun çıkarma yetkisi verilmiştir²⁷. Ancak, anayasal kesintinin (*constitutional rupture*) kaçınılmaz olduğu anlaşılınca, kamu otoritelerini geçici olarak organize eden 23 Mart 2011 tarih ve 14 sayılı Kararname çıkarılmıştır²⁸. 14 sayılı Kararname, 15 Mart'tan itibaren geçerli olmak üzere 1959 Anayasası'nı askıya almıştır. Böylece Kurucu Meclis, eski anayasanın değiştirilmesi kuralları ile bağlı kalmamıştır. Herhangi bir hukuki temele dayanmayan 14 sayılı Kararname, Tunus Devrimi'nin kendisine ve genel uzlaşuya dayanılarak meydana getirilmiştir²⁹. Ayrıca, bu Kararname ile; mevcut parlamento, Anayasa Konseyi ve Sosyal ve Ekonomik Konsey feshedilmiştir³⁰. Bunun yanı sıra, yasama ve yürütme yetkileri de Geçici Cumhurbaşkanı'na verilmiştir. Kurucu Meclis, meydana getirildikten sonra, bir kanun ile 1959 Anayasası'nı askıya aldığını yeniden ilan etmiştir³¹.

b. Yüksek Otorite

Muhammed Gannuşi'nin fiili olarak Cumhurbaşkanlığı koltuğuna oturması, halkın yeni bir Bin Ali görmek istememesi nedeniyle hoş karşılanmamıştır³². Muhammed Gannuşi'nin adımlarına karşı halk tarafından 11 Şubat 2011 tarihinde “Devrimin Korunması için Anayasal Konsey” (*National Council for the Protection of the Revolution*) adlı oluşum tesis edilmiştir³³. Konsey, yasama fonksiyonuna ve geçici hükümet üzerinde denetim yetkilerine sahip olduğunu beyan etmiştir³⁴. Hükümet, bu girişime karşılık olarak Yadh Ben Achour'un başkanlığında hem uzmanlar hem de temsilcilerden oluşan “Siyasal Reform Yüksek Komitesi”ni (*High Committee for*

²⁷ 7 Şubat 2011 tarihinde Temsilciler Meclisi tarafından, geçici Cumhurbaşkanı'na kanun hükmünde kararname çıkarma yetkisi verilmiştir. Kanun teklifi 9 Şubat'ta Danışma Meclisi (üst meclis) tarafından kabul edilmiştir. Tunus parlamentosu bu yetkilendirmeyi 1959 Anayasası'na uygun şekilde yapmıştır. Yargıç, “Constitution Making,” 71. Dolayısıyla anayasal süreklilik bu aşamada devam etmektedir.

²⁸ Al-Ali, *Arab Constitutionalism*, 22.

²⁹ Yadh Ben Achour, “Tunus'ta Demokratik Geçiş,” çev. Reha Yünlüel, *Anayasa Hukuku Dergisi* 1, sayı 2 (2012): 20.

³⁰ Achour, “Tunus'ta Demokratik Geçiş,” 19.

³¹ Al-Ali, *Arab Constitutionalism*, 23.

³² Sultany, *Law and Revolution*, 252.

³³ Sultany, *Law and Revolution*, 252.

³⁴ Sultany, *Law and Revolution*, 252.

Political Reform) kurmuştur³⁵. Daha sonra, Devrimin Korunması için Anayasal Konsey, yine uzmanlar ve temsilcilerden oluşan “Devrimin Korunması ve Demokratik Geçiş için Yüksek Otorite” (*The High Authority for the Protection of the Revolution and Democratic Transition*) adlı oluşumu kurduğunu ilan etmiştir³⁶. En nihayetinde Hükümet, devrimci meşruluğu ele geçirmek amacıyla bu iki oluşumu tek bir yapı altında birleştirmiştir³⁷. Bu doğrultuda, 18 Şubat 2011 tarih ve 6 sayılı Kararname ile “Devrimin Amaçlarının Gerçekleştirilmesi, Siyasal Reform ve Demokratik Geçiş Yüksek Otoritesi” (*High Authority for the Realization of the Revolution’s Objectives, Political Reform, and Democratic Transition*) kurulmuştur³⁸. Bu yapının amacı, siyasal sistem ile ilgili kanunları çalışmak ve devrimin gerekleri ile uyumlu reformlar önermektir³⁹.

6 sayılı Kararname’nin belirlediği kıstaslara göre Başbakan, temsilcileri atar. Yüksek Otoritenin Başkanı, toplantılara katılabilen ama oy hakkı bulunmayan 10 uzman belirler. 19 Şubat 2011 tarihinde Başbakan, Yadh Ben Achour’u Yüksek Otoritenin başkanı olarak atamıştır. 21 Şubat tarihinde Tunuslu yetkililer, geçiş sürecinde bir kurucu meclisin inşa edilmesi veya buna alternatif olarak Yüksek Otorite tarafından anayasa tasarısının hazırlanıp referanduma sunulması üzerinde müzakereler yürütmüşlerdir⁴⁰. Kamuoyu baskısı neticesinde halkın referandum yoluyla onayı alınarak bir kurucu meclis oluşturulmasına karar verilmiştir.

Başbakan 14 Mart’ta Yüksek Otorite’ye 61 temsilci atamıştır⁴¹. Ancak, siyasal grupların temsiline ilişkin eleştirilerin kamuoyunda dile getirilmesi neticesinde Nisan 2011 tarihinde üye sayısı 155’e çıkarılmıştır⁴². Yüksek Otorite, görevi seçim kanunu da dahil olmak üzere geçiş sürecini belirleyen kuralları hazırlamak ve kabul etmek olan bir geçici yasama organı olarak düşünülmüştür⁴³. Siyasal grup temsilcilerinden oluşan

³⁵ Zaid Al-Ali, “Five Years of Arab Constitutional Reforms: Balancing Process Requirements with the Demands of Fragile Democratic Traditions”, in *Reconstructing the Middle East: Political and Economic Policy*, ed. Abdulwahab Alkebsi and Nathan J. Brown (Charlotta Sparre, Abingdon: Routledge, 2017), 56. Bu Komisyon literatürde Yadh Ben Achour Komisyonu olarak da geçmektedir.

³⁶ Sultany, *Law and Revolution*, 252.

³⁷ Sultany, *Law and Revolution*, 252.

³⁸ Erdoğan, “Electoral and Constitutional,” 55.

³⁹ Ninet and Tushnet, *The Arab Spring*, 169.

⁴⁰ Sultany, *Law and Revolution*, 253.

⁴¹ Sultany, *Law and Revolution*, 252.

⁴² Sultany, *Law and Revolution*, 253.

⁴³ Al-Ali, “Five Years of Arab Constitutional,” 56.

Yüksek Otorite, uzman komitenin hazırladığı teklifleri tartışmakla ve bunları Geçici Cumhurbaşkanı'na sunmakla görevlendirilmiştir⁴⁴. 6 sayılı Kararname'ye göre Yüksek Otoritenin kararları uzlaşıyla, bunun mümkün olmaması halinde salt çoğunlukla alınacaktır.

Yüksek Otorite, ilk toplantısını 17 Mart 2011 tarihinde gerçekleştirmiştir. Yüksek Otorite, halkın zımnı kabulünü elde etmesine rağmen birçok tartışmanın merkezi haline gelmiş ve ara sıra farklı parti ve grupların boykotlarına maruz kalmıştır⁴⁵. Öncelikle, Yüksek Otorite, Tunus geçişinde hem eski rejim görevlilerini hem genç devrimcileri dışarıda bırakmayı tercih etmiştir⁴⁶. Otoritenin Başkanı Yadh Ben Achour da cumhuriyet ve laiklik ile ilgili kendi görüşüne yakın kişileri Komisyona seçmiştir⁴⁷. En-Nahda hareketi ise taraf tutuculuk, sürecin meşruiyetten yoksun olması ve bazı bölücü nitelikteki önerilerin (laiklik gibi bazı ilkelerin kabul edilmesine dair cumhuriyetçi anlaşmanın imzalanması ve bazı partiler için para toplama yetkisinin sınırlandırılması gibi) uzlaşma olmamasına rağmen kabul edilmesi gerekçeleriyle Yüksek Otoriteden çekilme kararı almıştır⁴⁸. Bunlar dışındaki anlaşmazlıklar arasında; üyeleri seçimlerle belirlenmeyen Yüksek Otoritenin yasama yetkilerine benzer yetkiler kullanması, ilk kurucu meclis seçimleri tarihinin ertelenmesi ve kurucu meclisin yetkileri ve sınırlandırılmasına ilişkin hususların referanduma sunulup sunulmayacağı sayılabilir⁴⁹. Nihayet, siyasi partiler 15 Eylül 2011 tarihinde, kurucu meclisin yetkileri ve sınırlandırılması hakkında referandum yapılmasından vazgeçilmesi ve seçilecek olan Kurucu Meclisin bir sene içinde görevini tamamlaması üzerinde anlaşmışlardır⁵⁰.

Yüksek Otorite, Kurucu Meclis seçimleri ile ilgili olarak çoğunlukçu olmayan ve koalisyonları teşvik eden bir seçim kanunu hazırlamıştır⁵¹. Yüksek Otorite, bağımsız bir yüksek seçim makamı oluşturma yanısıra siyasi parti hürriyetine, basın hürriyetine ve

⁴⁴ Al-Ali, *Arab Constitutionalism*, 24-25.

⁴⁵ Sultany, *Law and Revolution*, 253.

⁴⁶ Sultany, *Law and Revolution*, 253.

⁴⁷ Al-Ali, "Five Years of Arab Constitutional," 56.

⁴⁸ Al-Ali, "Five Years of Arab Constitutional," 56-57; Al-Ali, *Arab Constitutionalism*, 25.

⁴⁹ Sultany, *Law and Revolution*, 253.

⁵⁰ Sultany, *Law and Revolution*, 253.

⁵¹ Erdoğan, "Electoral and Constitutional," 55.

medya hürriyetine ilişkin kararnameler çıkarmıştır⁵². Yüksek Otoritenin aldığı kararlar, hiç şüphesiz, yeni anayasanın konsensus ve iş birliği içinde yapılmasına katkı sunmuştur⁵³. Kurucu Meclis seçimlerinde nispi temsil sistemi benimsenmiştir. Seçim kanununda oyların milletvekiline dönüştürülmesi sistemi olarak *d'hont* usulü⁵⁴ yerine küçük partilere belirli bir ölçüde prim veren *hare/niemeyer* yöntemi⁵⁵ kabul edilmiştir⁵⁶. Bu seçim sisteminin benimsenmesi, oy dağılımı bakımından küçük partilerin lehine olmuştur. Böylece kurucu mecliste farklı siyasal görüşlerin temsil edilmesi hedefine ulaşılmış ve konsensus arayışı ortaya konulmuştur⁵⁷. Ayrıca, Seçim Kanunu eski rejim görevlilerinin seçimlere katılmasını yasaklayan hükümler içermektedir. Bunun yanında Kanun, milletvekili çıkarabilmek için bir seçim barajı da öngörmemiştir⁵⁸. Bu hükümler de siyasal elitler arasında uzlaşma zeminini hazırlamıştır.

c. Kurucu Meclis Seçimleri

Bağımsız Yüksek Seçim Makamı, 24 Temmuz 2011 tarihinde yapılması planlanan ilk seçimlerin, ciddi bir hazırlık yapmayı gerektirmesi nedeniyle ertelenmesine karar vermiştir⁵⁹. 23 Ekim 2011 tarihine ertelenen Kurucu Meclis seçimleri öngörülen zamanda gerçekleştirilmiştir. Seçimlerde İslamcı hareket en-Nahda oyların %37'sini alarak birinci parti olmuş ve 217 üyeli parlamentonun 89 sandalyesini kazanmıştır⁶⁰.

⁵² Achour, "Tunus'ta Demokratik Geçiş," 22.

⁵³ Erdoğan, "Electoral and Constitutional," 55.

⁵⁴ D'hont usulü birçok ülkede benimsenen ve hesaplanması kolay bir sistemdir. Siyasi partilerin aldıkları oylar, o seçim çevresinden çıkartılan milletvekili sayısına kadar bölünür. Yapılan hesaplama neticesinde milletvekili sandalyeleri, büyük oylardan başlanarak dağıtılır. Bkz. Ömer Anayurt, *Anayasa Hukuku: Temel Kavramlar ve Türk Anayasa Hukuku* (3. Baskı, Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2020), 124.

⁵⁵ *Hare* kotası olarak da bilinen bu yöntem, nispi temsil sistemi altında kullanılmaktadır. Bu yöntemde, milletvekili sandalyelerinin siyasi partilerine dağıtımı için öncelikle bir milletvekili için belirlenen kotanın bulunması gerekmektedir. Bu kota, toplam geçerli oyların toplam milletvekili sayısına bölünmesiyle bulunur. Daha sonra, siyasi partilerin aldıkları oylar, bu kotaya bölünerek kazandıkları milletvekili sayısı bulunur. Artık oylar ise en büyük artık oya sahip siyasi partiden başlanmak suretiyle dağıtılır. Bkz. Hikmet Sami Türk, "Seçim, Seçim Sistemleri ve Anayasal Tercih," *Anayasa Yargısı* 23, (2006): 86.

⁵⁶ Erdoğan, "Electoral and Constitutional," 58.

⁵⁷ Erdoğan, "Electoral and Constitutional," 58.

⁵⁸ Erdoğan, "Electoral and Constitutional," 58.

⁵⁹ Grote and Röder, "Prologue: Constitutional Debates," 23.

⁶⁰ En-Nahda dışında, Demokratik grup 31, Cumhuriyet için Kongre Partisi 29, Et-Tekettül Grubu 21, Özgürlük ve Demokrasi Grubu 12, Özgürlük ve Onur Grubu 11, Özgürlük, Adalet ve Gelişme için

Kurucu Meclise, anayasa tasarısı hazırlamaya ek olarak, geçiş sürecinde ülkeyi yönetme görevi de verilmiştir⁶¹. En-Nahda, parlamentoda tek başına hükümeti oluşturmaya yetecek sandalye sayısına sahip olmadığı için 21 milletvekiline sahip et-Tekettül (Emek ve Özgürlükler için Demokratik Platform) ve 29 milletvekiline sahip Cumhuriyet için Halk Kongresi (CPR) ile “*troyka* koalisyonu” olarak adlandırılan hükümeti oluşturmuşlardır⁶². Bu iki parti, Nida Tunus partisi gibi İslamcı karşıtı olmalarına rağmen hükümet içinde yer alarak hem süreç üzerinde kontrol sağlamışlar hem kendi çıkarlarını koruma imkânına kavuşmuşlardır⁶³.

Kurucu Meclis, 12 Aralık 2011 tarihinde En-Nahda’nın desteğiyle, liberal Mensuf Merzuki’yi Geçici Cumhurbaşkanı olarak seçmiştir⁶⁴. Başbakanlık görevine ise En-Nahda Genel Sekreteri Hammadı Cibali getirilmiştir⁶⁵. 16 Aralık 2011 tarihinde Kurucu Meclis tarafından 141 evet 37 hayır oyu neticesinde “Kamu Otoritelerinin Geçici Organizasyonu Hakkında 6 No’lu Anayasal Kanun” (*Constitutive Law No. 6 on the Provisional Organization of Public Authorities*) kabul edilmiştir⁶⁶. Bu metin, bir mini anayasa olarak nitelendirilebilir. Bu çerçevede söz konusu Kanun, yeni bir anayasa kabul edilene kadar kamu otoritelerinin organizasyonunu geçici olarak düzenlemiştir⁶⁷. 6 sayılı Anayasal Kanun’un 3’üncü maddesi, anayasa tasarısının her bir maddesinin salt çoğunlukla, anayasa tasarısının tamamının ise 2/3 oy çoğunlukla kabul edilmesi gerekliliğini öngörmüştür. Bu çoğunluğa iki kez ulaşamaması halinde tasarı, basit çoğunluğun yeterli olduğu bir referanduma sunulacaktır⁶⁸. Ayrıca, bu Kanun’da anayasa yapımının tamamlanması hususunda bir bitiş tarihi öngörülmemiştir⁶⁹. Anlaşılacağı

Halk Dilekçesi Grubu 11 sandalye kazanmıştır. Murat Tümay, *Demokratik Anayasa Yapımı Dinamikleri – Tunus Örneği*, Ankara: Yetkin Yayınları, 2016, 108.

⁶¹ Grote and Röder, “Prologue: Constitutional Debates,” 23.

⁶² Fatih Okumuş, *İslami Hareketin İktidar Deneyimi: Tunus ve Mısır* (İstanbul: Mana Yayınları, 2015), 39.

⁶³ Al-Ali, “Five Years of Arab Constitutional,” 56.

⁶⁴ M. Tahir Kılavuz, Muhammed Hüseyin Mercan ve Süleyman Güder, *Ortadoğu’da İslamcı Siyaset: Değişim Sürecinde Müslüman Kardeşler ve Nahda* (2. Baskı, İstanbul, İlke Yayınları, 2014) 73

⁶⁵ Merve Birdane, “Arap Baharı Sürecinde Tunus’un Demokrasiye Geçişinde Sivil Toplumun Rolü”, *International Journal of Humanities and Social Science Invention*, Volume 6, Issue 10, October 2017, s. 93.

⁶⁶ Ninet and Tushnet, *The Arab Spring*, 171.

⁶⁷ Yargıç, “Constitution Making,” 78.

⁶⁸ Sultany, *Law and Revolution*, 254.

⁶⁹ Serkan Köybaşı, “Yeni Tunus Anayasası’nın Yazım Süreci ve Sürecin Sonuca Yansıması,” içinde *Prof. Dr. Feridun Yenisey’e Armağan* (Cilt 2, İstanbul, Beta Yayıncılık, 2014) 2307.

üzere, Tunus'ta Kurucu Meclis, anayasa yapım sürecini ve hatta geçiş sürecini kendisi tayin etmiştir. Mısır ve Libya'da ise seçimler yapılmadan önce ordu (SCAF) ve Ulusal Geçici Kongre (TNC) gibi yapıların çıkardığı geçici nitelikte temel metinler söz konusuydu. Bu metinler ve diğer temel aktör ve kurumların davranışları, seçili temsilcileri sınırlandırmıştır⁷⁰.

d. Meclisin Usul Kuralları

Kurucu Meclisin çalışma işleyişine ilişkin usul kuralları için öncelikle Kasım 2011 Tasarısı hazırlanmıştır⁷¹. Tasarı'da Meclis Genel Kurulu dışında sekiz alt esas komite belirlenmiş ve meclisin usul kuralları toplamda 364 kuraldan oluşmuştur⁷². Usul Kurallarına göre esas komiteler öncelikle yedi hafta içerisinde bir ilk raporu hazırlar, daha sonra bu raporu Genel Meclise sunarlar. Kural 117'ye göre Genel Meclisin tartışmaları, ilgili komitelere gönderilir. Kural 118'e göre komiteye ulaşmasından sonraki yedi hafta içinde iç müzakereleri sonuçlandırmak için ikinci rapor Genel Kurula sunulur. Kasım Tasarısı'nın önemi, kurucu komiteler arasındaki koordinasyonu ve nihai metnin tutarlılığını sağlamak amacıyla Ortak Komiteyi oluşturmasıdır⁷³. Ancak, ilk tasarıda, Ortak Komitenin, esas komitelerin kararlarını iptal edip edemeyeceği gibi hususları içeren ayrıntılı bir düzenlemeye gidilmemiştir⁷⁴. Ayrıca, Tasarı'da, Genel Meclisin ikinci tartışmasından sonra neyin takip edilmesi gerektiği öngörülmemiştir. Kural 121'de sadece ortak tasarı komitesinin, anayasanın nihai tasarısını hazırlamak ile sorumlu olacağı düzenlenmiştir. Kasım Tasarısı'na göre Ortak Komite; Kurucu Meclisin Genel Raportörü ve esas komitelerin başkan ve raportörlerinden oluşmaktadır⁷⁵.

Devam eden haftalarda tasarı, *ad hoc* bir komite tarafından tartışılan tartışılmış ve Kurucu Meclis tarafından 20 Ocak 2012'de kabul edilmiştir⁷⁶. Bu Tasarı'da tam 141

⁷⁰ Al-Ali, *Arab Constitutionalism*, 26.

⁷¹ Al-Ali, *Arab Constitutionalism*, 28.

⁷² Al-Ali, *Arab Constitutionalism*, 28.

⁷³ Al-Ali, *Arab Constitutionalism*, 28.

⁷⁴ Al-Ali, *Arab Constitutionalism*, 28.

⁷⁵ Al-Ali, *Arab Constitutionalism*, 29.

⁷⁶ Tunus Kurucu Meclisi'nin Usul Kurallarının resmi olmayan İngilizce çevirisi için bkz. Constitutionnet, "The Tunisian National Constituent Assembly (NCA) Rules of Procedure 16 December 2011,"

kurala yer verilmiştir. Tasarı ile komite sayısı azaltılarak her birinin 22 üyeden oluştuğu altı komite tesis edilmiştir⁷⁷. Ayrıca komite çalışmalarına dair katı süreler terkedilmiş ve komitelerin iç çalışmasına ilişkin ayrıntılar metinden çıkarılmıştır⁷⁸. Her bir Ortak Komitenin adı “İşbirliği ve Tasarı Ortak Komitesi” (*Joint Committee for Cooperation and Drafting*) olarak değiştirilmiştir. Kural 103 ve 104, genel hatlarıyla üst komite olan İşbirliği ve Tasarı Ortak Komitesini düzenlemiştir⁷⁹. Zaid Al-Ali’ye göre kural 104 ile, alt komiteler ile üst komite olan İşbirliği ve Tasarı Ortak Komitesi arasındaki ilişkide -örneğin, uyuşmazlık durumunda nasıl karar verileceğine dair- hangi usul ve esaslara uyulacağı düzenlenmemiştir. Kural 104’e göre İşbirliği ve Tasarı Ortak Komitesinin amacı, anayasal alt komitelerin çalışmalarını koordine etmek ve anayasanın nihai tasarısını hazırlamaktır⁸⁰. Peki, alt komitenin belirlediği bir hüküm Ortak Komite tarafından değiştirilebilir mi? Veya aynı konu üzerinde iki farklı alt komite, farklı kararlar aldıklarında anlaşmazlık nasıl çözülecektir? Usul Kurallarında bu soruların kesin bir cevabı bulunmamaktadır, yani bir belirlilik bulunmamaktadır⁸¹. Ancak, Usul Kuralları’nın 65’inci maddesinde⁸², her anayasal komitenin kendi alanlarındaki tasarının hazırlanmasından sorumlu olduğu ve Ortak Komitenin, Genel Kurula tasarıyı göndermeden önce ilgili alt komitenin tasarının bazı kısımlarını yeniden görüşmek üzere geri gönderebileceği düzenlenmiştir. İlk bakışta Usul Kuralları’na göre, alt komitelerin hazırladığı metin üzerinde asli sorumlu ve yetkili olduğu düşüncesi doğmaktadır. Kanaatimizce de burada tasarı üzerinde nihai karar verme yetkisi alt maddi komitelere

https://constitutionnet.org/sites/default/files/constituent_assemblys_rules_of_procedure_-_english-final.pdf (27.05.2022).

⁷⁷ Yargıç, “Constitution Making,” 79.

⁷⁸ Al-Ali, *Arab Constitutionalism*, 30.

⁷⁹ Al-Ali, “Five Years of Arab Constitutional,” 58.

⁸⁰ Kural 104: Ortak Komitenin Sorumlulukları

İşbirliği ve Tasarı Ortak Komitesi aşağıdakilerden sorumludur:

- genel anayasal komiteler arasında devam eden iş koordinasyonu,
- anayasa taslağı üzerindeki genel raporun Genel Kurula sunulmadan önce hazırlanması ve
- Meclisin kararlarına uygun olarak anayasanın nihai taslağının hazırlanması.

⁸¹ Duncan Pickard, “The Current Status of Constitution-Making in Tunisia,” *Carnegie Endowment for International Peace*, 19 April 2012, <https://carnegieendowment.org/2012/04/19/current-status-of-constitution-making-in-tunisia-pub-47908> (31.07.2023); Yargıç, “Constitution Making,” 80.

⁸² Kural 65: Anayasa Taslağı Hazırlamak

Her anayasa komitesi, taslak metnini İşbirliği ve Tasarı Ortak Komitesine göndermeden önce, anayasa taslağının kendi sorumluluk alanına giren bölümlerini hazırlamaktan sorumludur. Ortak Komite, metni Genel Kurul’da tartışmak üzere sunmadan önce bazı konuların yeniden değerlendirilmesi için orijinal komiteye geri gönderilebilir.

aittir. Çünkü, Ortak Komitenin ilgili tasarı hükmünün yeniden görüşülmesi için esas komiteye geri göndermesine ilişkin yetki, Cumhurbaşkanının kanunu parlamentoya geri göndermesinde olduğu gibi bir *geciktirici* etkiden başka bir şey değildir.

Diğer taraftan, bir başka tartışmalı husus da Ortak Komitenin kompozisyonu ve karar alımı usûlüyle ilgilidir. Usul Kuralları'nın Ocak 2012 versiyonu, Ortak Komitenin birçok resmi görevliden oluşacağını öngörmüştür: Kurucu Meclisin Başkanı, genel raportör, genel raportörün bir ve ikinci asistanı, esas komitelerin başkan ve raportörleri. Ayrıca, Kurucu Meclis, başkan ve raportörlerin koltuklarının temsil ile orantılı olarak doldurulacağına karar vermiştir⁸³. Bu karar, sürece ilişkin önemli meclis makamlarının tamamen yönetici koalisyon tarafından doldurulamayacağı anlamına gelmektedir. Ancak, Usul Kurallarının 60'ıncı maddesinde, bütün komitelerin kararlarının salt çoğunluk ile alındıktan sonra bütün tasarının Genel Kurul tarafından 2/3 çoğunluk ile kabul edilebileceğini düzenlenmiştir. Bu kural, Zaid Al-Ali'ye göre kararların çoğunlukla alınacağını öngörmesi nedeniyle muhalefetin karar alımını etkilemede yeterli ve etkili araçlara sahip olmadığını ortaya koymaktadır⁸⁴. Bir başka ifadeyle, çoğunluğun, anayasa yazım sürecinde muhalefet üzerinde tahakküm kurması söz konusudur. Ancak, karar alımı için daha yüksek bir oranın belirlenmesi de süreci tıkama tehlikesi taşımaktadır.

Usul Kurallarında nihai değişiklikler, esas komitelerin hızını artırmak amacıyla Mart 2013'te yapılmıştır⁸⁵. Yeni düzenlemeyle, komiteler, Genel Kurul'dan alınan öneri ve yorumları 10 gün içinde incelemekle yükümlü kılınmıştır (Kural 104/3). Değişiklik, ayrıca, esas komitelerin nihai tasarılarını tamamlamasından sonra, Ortak Komitenin 10 gün içinde bağımsız uzmanların yardımıyla tasarıları incelemesi gerektiğini içermiştir⁸⁶. Böylece, bağımsız uzmanların rolü, ilk defa resmiyet kazanmıştır.

Kurucu Meclis, yukarıda belirtilen kurallar çerçevesinde hareket ettikten sonra Usul Kuralları yeniden değişikliğe uğratılmıştır. Aşağıda belirtileceği üzere, 2013 yılının yaz aylarında Meclisin çalışmalarının durması nedeniyle ilerleyen aylarda sivil toplumun da desteğiyle bir uzlaşya varılmıştır. Bu uzlaş neticesinde Usul Kuralları'nda değişikliğe gidilerek bir Konsensus Komitesi tesis edilmiştir. Revize edilen Usul Kuralları'nda,

⁸³ Al-Ali, *Arab Constitutionalism*, 31.

⁸⁴ Al-Ali, *Arab Constitutionalism*, 31.

⁸⁵ Al-Ali, *Arab Constitutionalism*, 31.

⁸⁶ Al-Ali, *Arab Constitutionalism*, 31-32.

anayasa yapım sürecindeki tartışmaları sona erdirmek için Konsensus Komisyonunun kararlarının *bağlayıcı* olduğu düzenlenmiştir⁸⁷. Meclis Genel Kurulu da büyük oranda Konsensus Komitesinin önerdiği değişiklikleri kabul etmiştir⁸⁸.

e. Anayasa Yazım Süreci ve Onaylanması

Kurucu Meclis komiteleri çalışmalarına Şubat 2012’de başlamıştır⁸⁹. Anayasa yazım çalışmalarının bitmesi gereken son tarihi öngören bir takvim de düzenlenmemiştir⁹⁰. Kurucu Meclis seçimlerinin üzerinden bir yıl geçmesine rağmen yazım aşamasında herhangi bir önemli gelişme kaydedilememiştir⁹¹. Bu zamanlarda, yeni kurulan ve temelde eski rejim kalıntılarından oluşan Nida Tunus partisi, seküler çizgisi nedeniyle İslamcı karşıtı bir ajanda benimsemiş ve Kurucu Meclisin meşruluğuna itiraz etmiştir⁹². 23 Ekim 2012 tarihinde Nida Tunus, Kurucu Meclisin seçimle elde ettiği meşruluğuna karşı çıkarak uzlaşma temelli bir meşruluk talebini dile getirmiştir⁹³. Bu talep, sol kesimden Şükrü Belayid’in katledilmesinden sonra daha açık ve yüksekte ifade edilmiştir. Bu doğrultuda Nida Tunus’un lideri el-Beci Kaid es-Sibsi, Kurucu Meclisin feshedilmesini ve uzlaşmaya dayalı yeni bir hükümetin oluşturulmasını istemiştir⁹⁴.

Kurucu meclisin meşruluğuna ilişkin tartışmalara ek olarak, siyasi partilerin kaçamak veya kötü niyetli müzakere taktikleri de sürecin anlamsız bir şekilde uzamasına neden olmuştur⁹⁵. Ayrıca, anayasa yapım sürecinde ne anayasa hukukçularına ne sivil

⁸⁷ The Carter Center, “The Constitution-Making Process in Tunisia,” 10 April 2014, 44. https://www.cartercenter.org/resources/pdfs/news/peace_publications/democracy/tunisia-constitution-making-process.pdf (01.08.2023).

⁸⁸ The Carter Center, “The Constitution-Making Process,” 44.

⁸⁹ Fadhel Moussa, “Tunus Ulusal Kurucu Meclisi’nce Anayasa’nın Kaleme Alınması,” *Anayasa Hukuku Dergisi* 1, sayı 2 (2012): 72.

⁹⁰ Moussa, “Tunus Ulusal Kurucu,” 72.

⁹¹ Al-Ali, “Five Years of Arab Constitutional,” 58.

⁹² Sultany, *Law and Revolution*, 254.

⁹³ Sultany, *Law and Revolution*, 254. Acaba Nida Tunus, kendisinin seçimlerden birinci parti olarak çıkması durumunda da konsensusa dayalı bir süreç talebinde bulunur muydu? Cevap büyük ihtimalle “hayır” olacaktır. Bu açıdan Nida Tunus’un açıklamaları, objektiflikten yoksun olarak değerlendirilebilir. Tunus’un anayasa yapım süreci kapsayıcı ve katılımcı olması rağmen, birçok kriz ve tartışma ile uğraşmak zorunda kalınması, devrimci bağlamda anayasa yapımının ne kadar zor ve kırılgan olduğunu göstermektedir.

⁹⁴ Sultany, *Law and Revolution*, 254.

⁹⁵ Al-Ali, “Five Years of Arab Constitutional,” 59.

topluma resmî bir rol verilmesi düzenlenmiştir⁹⁶. Bununla birlikte pratikte bu iki sınıf da anayasa yapım sürecine etki etmişlerdir. Son olarak, ülke genelinde birçok konferans, toplantı ve tartışma gerçekleştirilmesine rağmen bu toplantı ve görüşmelerde ileri sürülen ya da eleştirilen hususlar hakkında herhangi bir görüşme açılması zorunluluğu kural haline getirilmemiştir⁹⁷.

Kurucu Meclis çalışmaları neticesinde tam dört tasarı hazırlanmıştır. Bunlar; Ağustos 2012 Tasarısı, Aralık 2012 Tasarısı, Nisan 2013 Tasarısı ve son olarak Haziran 2013 Tasarısı'dır⁹⁸. İlk tasarı olan Ağustos 2012 Tasarısı 10 aylık bir süreçte bir gelişme kaydedememiş olmakla birlikte, önemli alanlarda seçenekler sunan tamamlanmamış bir metindir⁹⁹. Ayrıca, birçok sivil toplum örgütü, siyasal parti ve bireyler tarafından birçok maddesi üzerinde endişe ve eleştirilerini paylaşmışlardır¹⁰⁰. 14 Aralık 2012 tarihli Tasarı (ikinci) da birçok yönden eleştirilmiştir¹⁰¹. İkinci tasarinın yayımlanmasından itibaren birçok şehirde ulusal istişare toplantıları gerçekleştirilmiştir. Altı esas komisyon, bu toplantılar ve görüşmelerde ortaya konulan önerilere dayanarak tasarinın güncellenmiş haline Tasarı Ortak Komitesine göndermişlerdir¹⁰². Bu güncellenen tasarı Kurucu Meclis tarafından resmi olarak basılmamıştır¹⁰³. Bunun yerine, yeni bir versiyon olarak Üçüncü tasarı, 22 Nisan 2013'te yayımlanmıştır. Bu Taslak'ta birçok sorun üzerinde uzlaşılmış; fakat birçok sorunlu alan da varlığını korumuştur¹⁰⁴. İlk üç anayasa tasarısında, hükümet sistemine dair herhangi bir açıklık mevcut değildir¹⁰⁵.

Dördüncü anayasa tasarısı, nihai tasarı üzerinde medyada ve Kurucu Meclis içinde beklentinin arttığı bir dönemde 1 Haziran 2013 tarihinde yayımlanmıştır¹⁰⁶. Tasarı'nın yayımlanmasıyla beraber tartışmalar daha da alevlenmiştir. Muhalif üyelerin çoğunluğu, Ortak Komitedeki hakimiyeti aracılığıyla süreci kontrol etmeye çalışan En-Nahda'yı,

⁹⁶ Al-Ali, "Five Years of Arab Constitutional," 59.

⁹⁷ Al-Ali, "Five Years of Arab Constitutional," 59.

⁹⁸ Ninet and Tushnet, *The Arab Spring*, 172-173.

⁹⁹ Al-Ali, *Arab Constitutionalism*, 31.

¹⁰⁰ The Carter Center, "The Constitution-Making Process," 35.

¹⁰¹ Al-Ali, *Arab Constitutionalism*, 31.

¹⁰² The Carter Center, "The Constitution-Making Process," 36.

¹⁰³ The Carter Center, "The Constitution-Making Process," 36.

¹⁰⁴ Al-Ali, *Arab Constitutionalism*, 32.

¹⁰⁵ Al-Ali, "Five Years of Arab Constitutional," 58-59.

¹⁰⁶ The Carter Center, "The Constitution-Making Process," 37.

özellikle Genel Raportörü Habib Khedher'i -En-Nahda hareketi mensubu- suçlamışlardır. Şöyle ki; muhalif üyeler, Kurucu Meclis Genel Raportörü'nün, esas komitelerin aldığı birçok kararı ihmal ettiğini veya ilgili komitelere sormadan kararlarda değişiklikler yaptığını ileri sürmüştür¹⁰⁷. Genel Raportör ise anayasa tasarısındaki tekrarları veya anayasada yer alamayacak hükümleri çıkardığını dile getirmiştir¹⁰⁸. Ayrıca, Raportör, komiteler arasında uzlaşya varılamadığı durumlarda bazen aracılık edilmesi gerektiğini belirtmiştir¹⁰⁹. Bir Kurucu Meclis danışmanı, hakikatin daha çarpıcı olduğunu anlatmıştır: “Komitelerin çalışma tarzları farklıydı ve birbirlerinin çalışmalarından haberdar değildiler. Ortak Komite tek bir bütün metin almamıştır, aksine kendisine altı adet birbirinden kopuk metin verilmiştir”¹¹⁰. Bu koşullar, Ortak Komite'nin değişiklik veya eklemeler yapmaktan başka çaresi olmadığını açıkça ortaya koymaktadır. En nihayetinde, tasarı metni, Kurucu Meclis Genel Kurulunda görüşülecek, değişiklik tekliflerine konu olabilecek ve 2/3 çoğunluk tarafından onaylanacaktır.

Haziran 2013'ün sonlarında, tartışmalara binaen Meclisteki siyasi partiler tartışmalı konularda uzlaşya varabilmek amacıyla bir uzlaşi komitesinin kurulması hususunda anlaşmışlardır¹¹¹. Uzlaşi Komitesinin, yönetici koalisyonun (troyka hükümeti) dışındaki partilerin yeterli şekilde temsilini sağlayacak şekilde düzenlenmesi için uğraş verilmiştir¹¹². Daha sonra tartışma konusu olan maddî anayasal konular (din-devlet ilişkileri, temel hak ve hürriyetler, hükümet sistemi, vs.) üzerinde müzakereler başlamıştır. Özellikle, 24 Temmuz 2013 tarihinde başlangıç ilkeleri ve devletin niteliğine (sivil devlet, vs.) ilişkin gündem açılmıştır; ancak, çok fazla tartışılan bu konuda herhangi bir ilerleme kaydedilememiştir¹¹³. Din ve devlet ilişkilerini düzenleyen hükümlerde¹¹⁴ uzlaşi sağlanamadıktan bir gün sonra 25 Temmuz 2013 tarihinde bir kurucu meclis üyesi

¹⁰⁷ Al-Ali, *Arab Constitutionalism*, 32, 33; The Carter Center, “The Constitution-Making Process,” 37.

¹⁰⁸ Al-Ali, *Arab Constitutionalism*, 33.

¹⁰⁹ Kurucu Meclisin 70 üyesi, Ortak Tasarı Komitesinin aldığı kararlara karşı, idare mahkemesinde bir dava açmıştır. Ancak idare mahkemesi, yargı yetkisinin bulunmadığı gerekçesiyle reddetmiştir. Bkz. The Carter Center, “The Constitution-Making Process,” 38.

¹¹⁰ Al-Ali, *Arab Constitutionalism*, 33.

¹¹¹ Sultany, *Law and Revolution*, 254.

¹¹² Al-Ali, *Arab Constitutionalism*, 34.

¹¹³ Al-Ali, *Arab Constitutionalism*, 34.

¹¹⁴ Tunus 2014 Anayasası'nın yapım sürecindeki din ve devlet tartışmaları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Nadia Marzouki, “Dancing by the Cliff: Constitution Writing in Post-Revolutionary Tunisia, 2011-2014,” in *Constitution Writing, Religion and Democracy*, ed. Aslı Ü. Balı and Hanna Lerner (Cambridge: Cambridge University Press, 2017), 343-369.

(Muhammed Brahmi) ve muhalif bir seküler siyasetçi (Şükrü Belayid) katledilmiştir¹¹⁵. Bu yaşananlar, sekülerler ve İslamcılar arasındaki siyasal bölünmeyi ve kutuplaştırmayı artırmış, dolayısıyla ülkedeki siyasal istikrarsızlığı daha da derinleştirmiştir¹¹⁶. Başbakan Hammadi Cibali, siyasal gerilimi azaltabilmek için teknokratlardan oluşan bir hükümet kurma girişiminde bulunmuş, fakat başarısız olunca da istifa etmiştir¹¹⁷. Sonuç olarak muhalifler, Kurucu Meclis çalışmalarına katılmaktan vazgeçmişler ve uzlaşi komitesi çalışmaları askıya alınmıştır. Ayrıca, meydana gelen protestolarda, bazıları Meclisin feshedilmesi yönünde, bazıları da Mısır'da Mursi yönetimine yapıldığı gibi En-Nahda'ya müdahale edilmesi için orduya çağrıda bulunmuştur¹¹⁸. Siyasal partiler ve sivil toplum kuruluşları bir çözüm bulmak için uğraşırken Kurucu Meclis Başkanı, meclis çalışmalarının askıya alındığını duyurmuştur¹¹⁹.

Bu aşamada, sahada etkin olan sivil toplum, tıkanıklığı çözmek için bütün gücüyle devreye girmiştir. Dört sivil toplum organizasyonu (Tunus Genel İşçi Sendikası, Tunus Sanayi Ticaret ve El Sanatları Birliği, Tunuslu Avukatlar Ulusal Birliği ve Tunus İnsan Haklarını Koruma Birliği¹²⁰), tarafları bir araya getirerek seçim süreci, anayasa yazım sürecinin tamamlanması ve tarafsız bir geçici hükümetin oluşturulması gibi temel konular üzerinde yoğunlaşılmasını sağlamıştır. 22 Ağustos 2013 tarihinde içinde En-Nahda'nın da bulunduğu birçok siyasal parti, din ve devlet ilişkisini de içeren birçok tartışmalı konuda uzlaşmaya vardıklarını açıklamıştır. 18 Eylül 2013 tarihinde dört organizasyon, geçiş sürecinin geri kalanı için bir yol haritası önermiştir. Bu yol haritasına göre, En-Nahda liderliğindeki hükümet düşürülecek ve yeniden yapılacak parlamento seçimleri öncesinde bir "bekçi hükümet" (*caretaker government*) oluşturulacaktır¹²¹. Bu teklifi değerlendiren ana partiler konsensusa ulaşmak için Ekim 2013'te başlayan bir Ulusal Diyalog tarzında buluşmuşlardır. Ayrıca, bu Diyalog görüşmelerine paralel olarak, Uzlaşi

¹¹⁵ Ester Cross and Jason Sorens, "Arab Spring Constitution Making: Polarization, Exclusion, and Constraints", *Democratization*, 23, no. 7 (2016): 1298.

¹¹⁶ Cross and Sorens, "Arab Spring Constitution Making," 1299; Grote and Röder, "Prologue: Constitutional Debates," 23.

¹¹⁷ Açıl, "Tunus'un Demokratik Dönüşümü," 196-197.

¹¹⁸ Al-Ali, *Arab Constitutionalism*, 35.

¹¹⁹ Al-Ali, *Arab Constitutionalism*, 35.

¹²⁰ Rümeyza Köktaş, "Tunus Politik Kültüründe Sivil Toplum: Tarihsel Bir Analiz," *ORMER*, Nisan 2016, 7. https://ormer.sakarya.edu.tr/uploads/files/perspektif_no_18.pdf (16.05.2022).

¹²¹ Grote and Röder, "Prologue: Constitutional Debates," 23; Cross and Sorens, "Arab Spring Constitution Making," 1298.

Komitesi çalışmalarına yeniden başlamıştır. İki ayrı çalışmanın birbiri ile bağlantılı olması sağlanmıştır¹²². Nihayet, Ulusal Diyalog sürecinde anayasanın maddi tartışmaları ile ilgili birçok sorun hakkında geniş bir uzlaşya varılmış ve ayrıntıların düzenlenmesi Uzlaşi Komitesine bırakılmıştır¹²³.

En-Nahda, anayasa müzakereleri sürecinde yanında destek bir güç bulamadığı için bir bakıma uzlaşmak zorunda kalmıştır¹²⁴. Bu nedenle, süreç içinde en fazla ödün veren tarafın En-Nahda hareketi olduğu söylenebilir¹²⁵. Bunun arkasında birçok neden yatmaktadır. Bu nedenlerin başında, En-Nahda'ya olan desteğin azalması ve Mısır'da sekülerlerin, ordunun ve dış güçlerin ortak hareketıyla Muhammed Mursi'nin devrilmesi gelmektedir. Ayrıca, bölgedeki diğer ülkelerde, özellikle Yemen ve Libya'da kaos ve çatışma gibi kötü sonuçlar ile karşı karşıya kalınması, Tunus'ta siyasal elitlerin uzlaşma arayışı içinde kalmalarını sağlamıştır¹²⁶. Tunus'ta nispeten başarılı olunmasının diğer bir nedeni, anayasa yapım sürecinde başlangıçta konsensusa dayalı olarak demokratik (konsensus) olmayan kuralların kararlaştırılması, ama sonrasında bu kurallardan dönülmesidir¹²⁷.

Fiili olarak oluşturulan Uzlaşi Komitesine resmiyet kazandırılması amacıyla, yukarıda bahsedildiği gibi, Kurucu Meclisin usul kurallarında değişiklik yapılmıştır. Böylece, süreç içinde alınan kararların meşruluğunun, bir bütün olarak Meclisten çıkacağı düşünülmüştür¹²⁸. Nihayet, birkaç gün sonra anayasa yazımı tamamlanmış ve Kurucu Mecliste nihai tasarı üzerinde yapılan 26 Ocak 2014 tarihli oylamada 200 kabul, 12 red ve 4 çekimser oy çıkmıştır. Kabul oyları Meclisin üye tamsayısının 2/3'ünden fazla olduğundan 2014 Anayasası, referanduma sunulmadan yürürlüğe girmiştir.

¹²² Al-Ali, *Arab Constitutionalism*, 35.

¹²³ Al-Ali, *Arab Constitutionalism*, 36.

¹²⁴ Cross and Sorens, "Arab Spring Constitution Making," 1299.

¹²⁵ Nathalie Bernard-Maugiron, "State Powers and Constitution Drafting Processes in Post-Revolutionary Transition in North-Africa", ed. Senén Florensa, *The Arab Transitions in A Changing World: Building Democracies in Light of International Experiences*, IEMed, 2016, 122; Cross and Sorens, "Arab Spring Constitution Making," 1299.

¹²⁶ Al-Ali, "Five Years of Arab Constitutional," 60.

¹²⁷ Al-Ali, "Five Years of Arab Constitutional," 60.

¹²⁸ Al-Ali, *Arab Constitutionalism*, 36.

Tunus 2014 Anayasası, siyasal elitler arasındaki konsensus sürecinin bir ürünü olarak gösterilmektedir¹²⁹. Ayrıca metin, Kurucu Meclisin nitelikli çoğunluğu tarafından onaylanmıştır. Ancak bu durum, anayasanın daha çok bir “elit anlaşması” görüntüsü ortaya koyduğu eleştirilerini de beraberinde getirmiştir¹³⁰. Ayrıca, sürecin, İslamcılar ve sekülerler arasındaki derin ayrılık ile gerçekleştiği gözden kaçırılmamalıdır¹³¹. Devrimin başlangıcında önemli tartışmalara yol açmayan ulusal kimlik, din ve devlet ilişkileri, anayasa yargısı ve hükümet sistemine ilişkin konular, anayasa yazım sürecinde ciddi tartışma konularına dönüşmüştür¹³². Devrimin asıl talepleri arasında sosyal adalet olmasına rağmen, sosyal ve ekonomik konular ve desentralizasyon hususları anayasa müzakerelerinde hak ettikleri önemi bulamamıştır¹³³.

f. 2014 Anayasası Sonrası Tunus'ta Anayasal İstikrar

Anayasa tasarısının tamamlanması, seçimler sonucunda oluşturulan Kurucu Meclisin varlığına rağmen, sivil toplumun desteğiyle büyük ölçüde Meclis dışındaki uzlaşının bir ürünüdür¹³⁴. Bununla birlikte, anayasa yapımında demokratik meşruluk ve katılımcı sürece rağmen anayasal düzenin istikrarı garanti altına alınmış değildir; aksine, siyasi kutuplaşma ve istikrarsızlık devam etmektedir¹³⁵. 2014 seçimleri sonrasında birinci parti Nida Tunus ile En-Nahda'nın koalisyon kurması ne kutuplaşmayı sona erdirebilmiş ne ekonomik ve toplumsal sorunlara bir çözüm üretebilmiştir¹³⁶. Eski Cumhurbaşkanı El-Beci Kaid Es-Sibsi (31 Aralık 2014 - 25 Temmuz 2019), Anayasa'ya aykırı şekilde Cumhurbaşkanlığı yetkilerini aşan işlemlerde bulunmuştur¹³⁷. 2020 yılında ortaya çıkan

¹²⁹ Nathan J. Brown, “The Unsurprising But Distinctive Nature of Constitution Writing in the Arab World”, in *Comparative Constitution-Making*, ed. David Landau and Hanna Lerner (Edward Elger, 2019), 457; Bernard-Maugiron, “State Powers and Constitution,” 127; Grote and Röder, “Prologue: Constitutional Debates,” 23; Erdoğan, “Electoral and Constitutional,” 64

¹³⁰ Brown, “The Unsurprising But Distinctive,” 457.

¹³¹ Brown, “The Unsurprising But Distinctive,” 457.

¹³² Al-Ali, *Arab Constitutionalism*, 37.

¹³³ Al-Ali, *Arab Constitutionalism*, 37.

¹³⁴ Sultany, *Law and Revolution*, 255.

¹³⁵ Sultany, *Law and Revolution*, 255.

¹³⁶ Özge Özkoç, “Tunus'ta Demokrasiye Geçiş Süreci ve En-Nahda'nın İdeolojik Dönüşümü,” *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi* 74, no. 3 (2019), 706, 714.

¹³⁷ Bein, “Futures of the Arab Spring.”

Covid-19 salgınının etkileri, ekonomik göstergelerin daha çok kötüleşmesine neden olmuştur.

Sibsi'nin ardından Cumhurbaşkanlığı görevine Anayasa Hukuku Profesörü Kays Said gelmiştir. Kays Said, Hükûmetin Covid-19 sürecini iyi yönetememesi ve kötüleşen ekonomik durum nedeniyle ülkenin çeşitli yerlerinde düzenlenen protestoları bahane ederek 25 Temmuz 2021 tarihinde olağanüstü hal ilan etmiştir¹³⁸. 26 Temmuz 2021 tarihinde 2014 Tunus Anayasası'nın 80'inci maddesi uyarınca Cumhurbaşkanı Said, parlamentoyu askıya almış, milletvekillerinin dokunulmazlıklarını kaldırmış, Başbakan Hişam el-Meşişi'yi görevden almış ve yeni seçeceği Başbakan ile yürütmeyi elinde bulunduracağını ilan etmiştir¹³⁹.

Anayasa'nın 80'inci maddesinde, yakın bir tehdidin ulusal birliği ve devlet kurumlarının işleyişini bozacağı durumlarda Cumhurbaşkanı istisnai durumların zorunlu kıldığı herhangi bir tedbiri alabilme yetkisi verilmektedir. Ayrıca, maddede Cumhurbaşkanının, Meclis Başkanı ve Başbakan ile istişare etme ve Anayasa Mahkemesi Başkanı'na bilgi vermesi düzenlenmiştir. Ancak, Cumhurbaşkanı, Meclis Başkanı ve Başbakan ile istişare etme prosedürünü çiğnemiştir¹⁴⁰. Anayasa Mahkemesi Başkanı'na da bilgi verilmesi öngörülmesine rağmen Tunus'ta bir Anayasa Mahkemesi ve Başkanı bulunmadığından bu usul de yerine getirilememiştir¹⁴¹. Cumhurbaşkanı bu makamlarla görüşmek yerine emniyet ve ordu yetkilileriyle bir araya gelmiştir. Dolayısıyla Cumhurbaşkanının eylem ve işlemleri, yasama ve yürütme ile işbirliği içinde yürütülen bir süreçten ziyade, güvenlik güçleri desteğiyle gerçekleştirilen bir darbe görüntüsü ortaya koymuştur¹⁴². Eski Cumhurbaşkanı Munsif Merzûkî¹⁴³ de Cumhurbaşkanı Kays

¹³⁸ Beinin, "Futures of the Arab Spring."

¹³⁹ Nathaniel Amos, "Fall of Tunisian democracy holds lessons for Libya," *Daily Sabah*, 27 Ağustos 2021. <https://www.dailysabah.com/opinion/op-ed/fall-of-tunisian-democracy-holds-lessons-for-libya> (29.09.2021).

¹⁴⁰ Abdennour Toumi, "Cumhurbaşkanı Kays Said Ne İstiyor?," ORSAM, 30 Temmuz 2021. <https://www.orsam.org.tr/tr/cumhurbaskani-kays-said-ne-istiyor/> (29.09.2021).

¹⁴¹ Toumi, "Cumhurbaşkanı Kays Said."

¹⁴² Toumi, "Cumhurbaşkanı Kays Said."

¹⁴³ Munsif Merzûkî'nin bazı önemli makalelerini ve Zahide Tuba Kor ile gerçekleştirdiği bir söyleşisini içeren çalışma için bkz. Munsif Merzûkî, *Diktatörlük ile Devrim Arasında Arap Dünyasının Krizleri*, çev ve der. Zahide Tuba Kor (İstanbul: Küre Yayınları, 2019).

Said'in aldığı kararların bir darbe ve anayasa ihlali olduğunu vurgulamıştır¹⁴⁴. Ayrıca, Anayasa'nın 80'inci maddesinde, açık bir şekilde, olağanüstü hâl dönemlerinde, yasama organının feshedilemeyeceği, parlamentonun sürekli oturumda olduğunun kabul edileceği ve Başbakan hakkında gensoru önergesi verilemeyeceği düzenlenmektedir. Pratikte olağanüstü hâl kapsamında parlamento askıya alınmış ve milletvekillerinin dokunulmazlıkları kaldırılmıştır. Parlamentonun askıya alınması, parlamentonun sürekli varsayılacağı hükmünü anlamsız bırakacağından bu tedbire başvurulması, Tunus Anayasası'na aykırılık teşkil edecektir¹⁴⁵. Başka bir anayasa kuralı ihlali, Başbakan hakkında gensoru önergesi verilmesinin yasaklanmasına rağmen Cumhurbaşkanı Said'in doğrudan Başbakanı görevinden almasıdır.

Kays Said, olağanüstü hâl ilan etmesinin üzerinden bir ay geçtikten sonra, 27 Ağustos 2021 tarihinde, ülkenin içinde bulunduğu tehlike durumunun geçmediğini ileri sürerek ikinci bir emre kadar olağanüstü yetkileri uzattığını duyurmuştur¹⁴⁶. Cumhurbaşkanı Said 22 Eylül 2021 tarihinde çıkardığı kararnamelerle, kanun hükmünde kararname yayımlama, hükümeti atama ve hükümetin temel politikalarını tek başına belirleme yetkisini tekeline almıştır¹⁴⁷. Böylece Said, yürütme organını tamamen kendisine bağlamıştır. Dahası, Anayasa Mahkemesi yerine kanun tekliflerinin Anayasa'ya uygunluğunu denetleyen geçici komisyon da ortadan kaldırılmıştır¹⁴⁸. Alınan bu kararlar protesto ve gösterilere yol açarken¹⁴⁹, Cumhurbaşkanı Said anayasal hak ve

¹⁴⁴ Euronews, "Meclis'in Askıya Alındığı, Hükümetin Düşürüldüğü Tunus'ta Ne Oldu?," 26 Temmuz 2021, <https://tr.euronews.com/2021/07/26/parlamentonun-ask-ya-al-nd-g-hukümetin-dusurulduğu-tunus-ta-ne-oldu> (31.05.2022).

¹⁴⁵ Sezgin Baş, "Tunus Cumhurbaşkanı Kays Said'in Anayasal Politikası: 2022 Anayasa Referandumı," *Akdeniz Havzası ve Afrika Medeniyetleri Dergisi* 4, sayı 2 (2022): 59.

¹⁴⁶ Anadolu Ajansı, "Tunus'ta Cumhurbaşkanı'nın Olağanüstü Yetkilerini Süresiz Uzatmasının Belirsizliği Sürüyor," 27 Ağustos 2021, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/tunusta-cumhurbaskaninin-olaganustu-yetkilerini-suresiz-uzatmasının-belirsizligi-suruyor/2348140> (30.05.2022).

¹⁴⁷ Medyascope, "Ülkeyi Kararname ile Yönetecek: Tunus Cumhurbaşkanı Kays Said "Tek Adam Yönetimini" Pekiştirdi", 23 Eylül 2021, <https://medyascope.tv/2021/09/23/ulkeyi-kararname-ile-yonetecek-tunus-cumhurbaskani-kays-said-tek-adam-yonetimini-pekistirdi/> (30.05.2022).

¹⁴⁸ Euronews, "Tunus'ta, Cumhurbaşkanı Said'in Yetkileri Tek Elde Toplayan 'Olağanüstü Kararları' Protesto Edildi", 26 Eylül 2021, <https://tr.euronews.com/2021/09/26/tunus-ta-cumhurbaskan-said-in-yetkileri-tek-elde-toplayan-olaganustu-kararlar-protesto-edi> (30.05.2022).

¹⁴⁹ Şarkul Avsat, "Tunus: Kays Said'in Olağanüstü Tedbir Kararlarına Karşı Çıkanlar Büyük Seferberlik Günü Adı Altında Yürüyüş Düzenliyor", 10 Ekim 2021, <https://turkish.aawsat.com/home/article/3237386/tunus-kays-said%E2%80%99-ola%C4%9Fan%C3%BCst%C3%BC-tedbir-kararlar%C4%B1na-kar%C5%9F%C4%B1-%C3%A7%C4%B1kanlar-b%C3%BCy%C3%BCk-seferberlik> (30.05.2022).

özgürlükleri korumak için bu tedbirleri aldığını iddia etmiştir¹⁵⁰. Analistler, ülkenin siyasal ve anayasal istikrarsızlığa ve hatta kaosa doğru ilerlediği yorumlarını paylaşmıştır¹⁵¹.

Kays Said, 28 Eylül 2021 tarihinde, akademisyen Necla Buden Ramazan'ı hükümeti kurmakla görevlendirmiş ve Buden Ramazan da teknokratik bir hükümet oluşturmuştur¹⁵². Nihayet, Cumhurbaşkanı Said'in 13 Aralık 2021 tarihinde açıkladığı yol haritasına göre, 25 Temmuz 2022 tarihinde anayasa değişikliği için referanduma ve 17 Aralık 2022 tarihinde erken seçime gidilecek ve o zamana kadar parlamento kapalı kalacaktır¹⁵³.

Kays Said, 7 Şubat 2022 tarihinde yargıdaki yolsuzluk, bağımsızlık ve diğer iç problemlerden dolayı Yüksek Yargı Konseyi'ni feshetmiştir¹⁵⁴. Bunun yerine yeni bir Konsey oluşturulması için hazırlıklara başlandığını belirtmiştir. Ayrıca, Cumhurbaşkanı, yasama organının askıda kalmaya devam edeceğini açıklamıştır. Bu açıklama, parlamentoyu harekete geçirmiştir. Parlamento, 30 milletvekilinin yazılı talebi üzerine 30 Mart günü Kays Said'in aldığı istisnai kararların kaldırılmasını görüşmek üzere toplanmıştır¹⁵⁵. 217 milletvekilinden 117'sinin katıldığı oturumda 116 milletvekili, Kays Said'in 25 Temmuz 2021 tarihinde aldığı olağanüstü kararları iptal eden kanunu onaylamıştır¹⁵⁶. Cumhurbaşkanı, parlamentonun bu hareketi üzerine 30 Mart 2022

¹⁵⁰ Konhaber, "Cumhurbaşkanı Said, 25 Temmuz Olağanüstü Kararlarını Savundu", 28 Şubat 2022, <https://www.konhaber.com/haber-cumhurbaskani-said-25-temmuz-olaganustu-kararlarini-savundu-1719797.html> (30.05.2022).

¹⁵¹ Aljazeera, "Tunisia Headed Towards Instability, Analysts Warn," 24 September 2021, <https://www.aljazeera.com/news/2021/9/24/tunisia-headed-towards-more-uncertainty-say-analysts> (30.05.2022).

¹⁵² Anadolu Ajansı, "Tunus'ta Yeni Hükümet Görevine Başladı," 11 Ekim 2021, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/tunusta-yeni-hukumet-gorevine-basladi/2388967#> (31.05.2022).

¹⁵³ Habertürk, "Tunus: Yeni Anayasa Referandumla Belirlenecek," 1 Mayıs 2022, <https://www.haberturk.com/tunus-yeni-anayasa-referandumla-belirlenecek-3426745> (30.05.2022).

¹⁵⁴ Anadolu Ajansı, "Tunus Cumhurbaşkanı Said 'Yeni Yargı Konseyi' Oluşturulacağını Açıkladı," 10 Şubat 2022, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/tunus-cumhurbaskani-said-yeni-yargi-konseyi-olusturulacagini-acikladi/2499329> (30.05.2022).

¹⁵⁵ Şarkul Avsat, "Tunus Cumhurbaşkanı'ndan 'Meclis Faaliyetlerinin Askıda Kalmaya Devam Edeceği' Vurgusu", 27 Şubat 2022, <https://turkish.aawsat.com/home/article/3499571/tunus-cumhurba%C5%9Fkan%C4%B1%E2%80%99ndan-%E2%80%98meclis-faaliyetlerinin-ask%C4%B1da-kalmaya-devam-edece%C4%9Fi%E2%80%99> (30.05.2022).

¹⁵⁶ Habertürk, "Tunus Cumhurbaşkanı Said, Meclis'i Feshettiğini Açıkladı," 30 Mart 2022, <https://www.haberturk.com/tunus-cumhurbaskani-meclis-i-feshetti-3393089>

tarihinde “Tunus Devleti ve kurumlarını korumak için” parlamentoyu feshettiğini duyurmuştur¹⁵⁷.

Tunus mahkemelerince Mayıs ayının sonlarına doğru içinde Meclis Başkanı Raşid Gannuşi’nin de bulunduğu 34 kişi hakkında gizli örgüt soruşturması kapsamında yurtdışına çıkış yasağı koyulmuştur¹⁵⁸. Cumhurbaşkanı “bu yaşından sonra diktatör olmayacağını” ifade etmesine rağmen süreç içerisinde hem Cumhurbaşkanının hem yargının kararlarının hukuki değil siyasi saiklere dayandığı görülmektedir. 2011 halk ayaklanmasında devrilen Bin Ali’nin yıllarca En-Nahda’ya yaptığı baskı, zulüm ve yasaklamalar şimdi, bir Anayasa Hukuku Profesörü olan Kays Said tarafından gerçekleştirilmektedir. Mısır’da Müslüman Kardeşlerin yaşadığına benzer bir son, Tunus’ta En-Nahda için de söz konusu olabilir. Nitekim, ilerleyen zamanda mahkeme kararıyla Gannuşi hakkında yurtdışına çıkış yasağı koydurulmuş ve malvarlığı da dondurulmuştur. Dahası, sadece İslamcılar değil, Kays Said’in siyasetine karşı çıkan muhalifler de (eski Cumhurbaşkanı Munsif El-Merzuki de dahil) soruşturma ve kovuşturmalar ile sindirilmeye çalışılmaktadır.

Kays Said, 25 Temmuz 2022 tarihinde anayasa değişikliği için referandum yapılmasını, anayasa tasarısının kabulü halinde Aralık 2022 tarihinde seçimlerin düzenlenmesini öngören kararnameyi 20 Mayıs 2022 tarihinde yayımlamıştır. Buna göre yeni anayasa metni en geç 30 Haziran’da açıklanacaktır. Tunus’ta muhalefet, Said’in anayasa değişikliği planına kesinlikle karşı çıkarken; muhalif siyasi partilerin dışlandığı ulusal diyalog çağrıları, önemli sivil toplum kuruluşları tarafından reddedilmiştir¹⁵⁹. Tunus’un yeni anayasasını hazırlamak için oluşturulan ve başkan olarak hukuk profesörü Sadık Belayid’in atandığı “Yeni Cumhuriyet İçin Ulusal Danışma Komisyonu”, biri anayasal ve siyasal, diğeri ekonomik ve sosyal reformlar ile ilgili iki alt komisyondan

¹⁵⁷ Dünya, “Tunus Cumhurbaşkanı Kays Said Meclis’i Feshetti,” 31 Mart 2020, (30.05.2022). <https://www.dunya.com/dunya/tunus-cumhurbaskani-kays-said-meclisi-feshetti-haberi-653512> (30.05.2022).

¹⁵⁸ Gazeteduvar, “Ennahda’ya ‘Gizli Örgüt’ Soruşturması: Gannuşi’ye Yurt Dışına Çıkış Yasağı,” 29 Mayıs 2022, <https://www.gazeteduvar.com.tr/ennahdaya-gizli-orgut-sorusturmasi-gannusiye-yurt-disina-cikis-yasagi-haber-1566821> (30.05.2022).

¹⁵⁹ Mepa News, “Tunus’un ‘Tek Adamı’ Cumhurbaşkanı Kays Said Yeni Anayasa İçin Döğmeye Bastı,” <https://www.mepanews.com/tunusun-tek-adami-cumhurbaskani-kays-said-yeni-anayasa-icin-dugmeye-basti-52670h.htm> (30.05.2022).

oluşmaktadır¹⁶⁰. Tunus'taki hukuk fakültesi dekanları, anayasa yapımında önemli bir rol üstlenen Komisyona katılmayacaklarını duyurmuşlardır¹⁶¹. Muhafif partiler, komitelere ayrılan sürelerin çok az olduğunu belirterek bu diyalog sürecinin sahte ve görünüşte bir işleyişten başka bir şey olmadığını belirtmişlerdir¹⁶². Sivil toplumun güçlü temsilcilerinden Tunus Genel İşçi Sendikası (UGTT) da tasarının içeriğinin önceden hazırlandığını ileri sürerek yeni anayasa ile ilgili görüşmelere katılmayı reddetmiştir. Sonuçta, anayasa tasarısına ilişkin müzakerelere bazı uzmanlar ile bazı küçük partiler katılmıştır¹⁶³.

Tasarı Komitesi, yeni anayasa tasarısı metnini Haziran ayının sonlarına doğru Cumhurbaşkanına sunmuştur. Cumhurbaşkanı, referandumda oylamaya sunulacak anayasa tasarısı metnini, 30 Haziran tarihinde Resmî Gazete'de yayımlanmıştır. Ancak, Tasarı Komitesi Başkanı Sadık Belayid, kendisinin Cumhurbaşkanı Said'e sunduğu tasarı metni ile Said'in Resmî Gazete'de yayımladığı referandum metni arasında farklılık olduğunu görmüştür. Belayid, tasarı metninde yapılan değişiklikler nedeniyle kendisinin de yeni anayasa referandumuna karşı olduğunu ve bu metnin bir diktatörlük rejimine yol açabileceği tehlikesi içerdiğini ifade etmiştir¹⁶⁴. Referanduma, muhalefetin süreci boykot etmesi nedeniyle kayıtlı seçmenlerin sadece % 30'u katılım göstermiştir¹⁶⁵. Anayasa tasarısı, geçerli oyların % 94.6'sıyla kabul edilmiştir¹⁶⁶.

2022 Tunus Anayasası yapım süreci açısından değerlendirildiğinde; öncelikle Cumhurbaşkanı Said'in, 2014 Tunus Anayasası'nın 144'üncü maddesinde öngörülen

¹⁶⁰ TRT Haber, "Tunus'ta Referanduma Sunulacak Anayasa Metni 30 Haziran'da Açıklanacak," 26 Mayıs 2022, <https://www.trthaber.com/haber/dunya/tunusta-referanduma-sunulacak-anayasa-metni-30-haziranda-aciklanacak-683146.html> (30.05.2022).

¹⁶¹ Şarkul Avsat, "Tunus Cumhurbaşkanı, Anayasa Referandumu İçin 25 Temmuz Tarihini Belirledi," 27 Mayıs 2022, <https://turkish.aawsat.com/home/article/3669261/tunus-cumhurba%C5%9Fkan%C4%B1-anayasa-referandumu-i%C3%A7in-25-temmuz-tarihini-belirledi> (30.05.2022).

¹⁶² Şarkul Avsat, "Tunus Cumhurbaşkanı."

¹⁶³ The National, "Tunisia Constitution Committee Chief Delivers Draft to President," 21 June 2022, <https://www.thenationalnews.com/mena/2022/06/21/tunisia-constitution-committee-chief-delivers-draft-to-president/> (13.07.2022).

¹⁶⁴ Sarah Yerkes and Maha Almohoud, "One Year Later, Tunisia's President Has Reversed Nearly a Decade of Democratic Gains," *Carnegie Endowment for International Peace*, 22 July 2022, <https://carnegieendowment.org/2022/07/22/one-year-later-tunisia-s-president-has-reversed-nearly-a-decade-of-democratic-gains-pub-87555> (29.09.2022).

¹⁶⁵ IFES, "Tunisia Referandum 2022," <https://www.electionguide.org/> (13.10.2022).

¹⁶⁶ IFES, "Tunisia Referandum 2022."

Anayasa'nın değiştirilmesi prosedürünü çiğnediği açıklıkla belirtilebilir¹⁶⁷. Anayasa yapım süreci, siyasi partiler ve sivil toplumun önemli bir kesiminin dahil edilmemesi nedeniyle ne kapsayıcı ne katılımcı bir şekilde gerçekleşmiştir¹⁶⁸. Anayasa tasarısının Komite tarafından kapalı kapılar arkasında hazırlanması, süreci şeffaflıktan yoksun hale getirmiştir. Ayrıca, tasarının seçmenler tarafından düşünülmesi ve tartışılması için verilen bir aylık süre de yeterli değildir. Anayasa tasarısının yazımı ve referandum, Cumhurbaşkanı'nın devletin temel kurumlarını yok ettiği ve karar merciinin sadece kendisi olduğu bir olağanüstü hâl içinde gerçekleşmiştir. Dahası, referandum, Cumhurbaşkanı Said'in anayasal politikasının ve kendi meşruiyetinin onaylanması hakkında yapılan bir oylamaya dönüştürülmüştür. Dolayısıyla 25 Temmuz 2022 tarihinde yapılan referandum, demokratik koşullardaki bir oylamayı değil, plebisiter nitelikteki bir oylamayı temsil etmiştir. Yeni anayasa yapım süreci, Said'in, siyasi iktidarı, kendi menfaat ve isteğine göre tasarlamasının bir aracı olarak kullanılması nedeniyle bir "suistimalci anayasacılık"¹⁶⁹ (*abusive constitutionalism*) örneği olarak nitelendirilmeye oldukça uygundur¹⁷⁰.

17 Aralık 2022 tarihinde yapılması planlanan parlamento seçimleri öngörülen tarihte gerçekleşmiş ve kayıtlı seçmenlerin sadece % 11'i sandığa giderek oyunu kullanmıştır¹⁷¹.

2. Mısır

Mısır örneği, Tunus'ta yaşananlardan daha karmaşık bir geçiş süreci ortaya koymuştur. Aşağıda, geçiş süreci bağlamında Mısır'daki anayasal gelişmeler ve anayasa yapım süreçleri incelenecektir.

¹⁶⁷ International Commission of Jurists, "Fundamentally Flawed: Tunisia's 'Constitution-making' Process," 29/6/2022, s. 10, <https://www.icj.org/fundamentally-flawed-tunisia-constitution-making-process/> (14.10.2022). Ayrıntılı bilgi için bkz. Baş, "Tunus Cumhurbaşkanı," 61-62.

¹⁶⁸ Baş, "Tunus Cumhurbaşkanı," 61-62.

¹⁶⁹ David Landau, "Abusive Constitutionalism," *U. C. Davis Law Review* 47, no. 1(2013): 195-200. Türkçe çevirisi için bkz. David Landau, *Suistimalci Anayasacılık* (çev. İzzet Eroğlu, Ankara: Astana Yayınları, 2019), 54.

¹⁷⁰ Baş, "Tunus Cumhurbaşkanı," 62.

¹⁷¹ IFES, *Tunisia Parliamentary Election 2022*, <https://www.electionguide.org/elections/id/3961/> (23.01.2021).

a. Mübarek Sonrası Geçiş ve İlk Anayasal Metinler

Mısır’da, Hüsnü Mübarek sonrası yeni rejime geçiş sürecine Silahlı Kuvvetler Yüksek Konseyi¹⁷² (*Supreme Council of the Armed Forces, SCAF*¹⁷³) öncülüğünde başlanmıştır. Mübarek, 1971 Anayasası’nın 84’üncü maddesinde düzenlenen Cumhurbaşkanlığı makamının boşalması halinde izlenmesi gereken prosedürü ihlal ederek yetkisini 11 Şubat günü Askeri Konseye devretmiştir¹⁷⁴. Askeri Konsey, 11 Şubat 2011’de parlamentonun her iki kanadını feshetmiş ve yeni parlamento ve Cumhurbaşkanlığı seçimleri yapılana kadar ülkeyi yöneteceğini duyurmuştur¹⁷⁵. Mübarek döneminin son Başbakanı Ahmet Şefik protestolar neticesinde görevden alınmış ve yerine İsam Şerif (3 Mart 2011 - 7 Aralık 2011) atanmıştır¹⁷⁶.

(1). 19 Mart anayasa referandumu (anayasa değişiklikleri)

Askeri Konsey, 13 Şubat 2011’de 1971 Anayasası’nı ve parlamentoyu askıya aldığını duyurmuş ve Anayasa’da değişiklik yapmak amacıyla 1 sayılı Kararname’yle bir tasarı komitesi oluşturmuştur¹⁷⁷. Böyle bir yaklaşım, anayasal kesinti ve sürekliliğin birlikte var olduğunu göstermenin yanı sıra devrim öncesi 1971 Anayasası’nın statüsünü de belirsizleştirmektedir¹⁷⁸. Çünkü, eğer anayasa geçersizse veya ilga edildiyse değiştirilmesine gerek yoktur¹⁷⁹. Diğer taraftan, Anayasa’da böyle bir değişiklik yapmak, askıya alınan metni geçerli kılıyormuş gibi bir anlam doğurabilir ve dolayısıyla bu durum, önceki anayasal rejim ile sürekliliğin devam etmesi algısını oluşturabilir¹⁸⁰. Nitekim birçok devrimci grup ve kişi değişikliklere karşı çıkmış, bunun yerine geçici bir anayasa yapılması çağrısında bulunmuştur.

¹⁷² Silahlı Kuvvetler Yüksek Konseyi (SCAF), Muhammed Hüseyin Tantavi önderliğinde 20 üyeden oluşmaktaydı.

¹⁷³ Silahlı Kuvvetler Yüksek Konseyi bu yerden itibaren Askeri Konsey şeklinde kullanılacaktır.

¹⁷⁴ Sultany, *Law and Revolution*, 246.

¹⁷⁵ Erdoğan, “Electoral and Constitutional,” 56.

¹⁷⁶ Erdoğan, “Electoral and Constitutional,” 56.

¹⁷⁷ Grote, Röder, “Prologue: Constitutional Debates,” 12.

¹⁷⁸ Sultany, *Law and Revolution*, 246.

¹⁷⁹ Sultany, *Law and Revolution*, 246.

¹⁸⁰ Sultany, *Law and Revolution*, 246.

Komite görüşmelerine Anayasa Mahkemesi üyeleri ve hukuk bilginlerinin (8 hukuk uzmanı) yanı sıra siyasi grup olarak sadece Müslüman Kardeşler dahil edilmiştir¹⁸¹. Komite, anayasa değişiklikleri ve geçiş sürecinde izlenmesi gereken yol haritası hakkında bazı önerilerde bulunmuştur¹⁸². Kapalı kapılar arkasında hazırlatılan ve 10 maddenin değişikliğini ve terörizm ile ilgili 179’uncu maddenin kaldırılmasını içeren metin 26 Şubat 2011 tarihinde yayımlanmıştır¹⁸³. Değişiklikler, 19 Mart 2011 tarihinde gerçekleştirilen halkoylamasında¹⁸⁴ % 77 oy oranı ile kabul edilmiştir¹⁸⁵. 19 Mart Bildirisi’nin birçok eksikliği söz konusudur. İlki, Askeri Konseyin, komiteye 10 günlük kısa bir süre vermesi nedeniyle hızlı bir süreç işletilmesidir¹⁸⁶. İkincisi, Askeri Konseyin, komiteyi kamusal katılım olmaksızın oluşturmasıdır¹⁸⁷. Üçüncüsü, değişikliklerin, komitenin çalışmasını tamamlamasından sadece üç hafta sonra referanduma sunulması nedeniyle halka bu hususta yeterince düşünme imkânı tanınmamasıdır¹⁸⁸. Ancak, kanaatimizce, geçiş sürecinin belirsizliği ve bir an önce neticelenmesi gerekliliği, üç haftayı makul bir süre kılmaktadır.

19 Mart değişiklikleriyle 1971 Anayasası’nın 75’nci maddesinde düzenlenen Cumhurbaşkanı olabilme şartlarında revizyona gidilmiştir. Buna göre Cumhurbaşkanının kendisi ve ailesi başka bir ülkenin vatandaşlığını kazanmamalı ve yabancı bir kişi ile evli

¹⁸¹ Bernard-Maugiron, “State Powers and Constitution,” 123; Grote and Röder, “Prologue: Constitutional Debates,” 12; Ninet and Tushnet, *The Arab Spring*, 167.

¹⁸² Komite, anayasa değişikliği ile ilgili kuralların yürürlükte kalmasını önerirken, yeni bir anayasa yapımı ile ilgili olarak seçimlerin yapılmasından sonra meydana gelen parlamento tarafından bir anayasa tasarısı komitesinin seçilmesini teklif etmiştir. Ayrıca, yeni bir anayasa tasarısı süreci için 1971 Anayasası’na m. 189 bis hükmünün eklenmesi önerilmiştir. Bu teklifte öngörülen yol haritasına göre, seçimler yapıldıktan sonra anayasa tasarısı hazırlanacaktır. Müslüman Kardeşler’in talebi de bu yöndeydi. Böyle bir anayasa yapım usulü, Müslüman Kardeşler hareketinin lehine olacaktır. Çünkü, hareketin en güçlü siyasal aktör olduğu gerçeği dikkate alındığında seçimleri kazanması beklenmekteydi. Son olarak, Komite tarafından önerilen m. 189 bis, anayasa komitesine, devlet görevlileri, siyasal azınlıklar ve sivil toplum ile istişare etme veya onların görüşlerini dikkate alma görevini vermemiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Al-Ali, *Arab Constitutionalism*, 53.

¹⁸³ Ninet and Tushnet, *The Arab Spring*, 217.

¹⁸⁴ Halkoylamasına katılım oranı ise % 41’lerde kalmıştır. Referandum öncesinde Askeri Konsey, halkın anayasa referandumu ile ilgili görüşlerinin etkilenmemesi ve yönlendirilmemesi amacıyla medya karartması uygulamıştır. Marty Harris, “The Egyptian Constitutional Referendum of March 2011: A New Beginning?,” *Parliament of Australia*, 29 March 2011, https://www.aph.gov.au/About_Parliament/Parliamentary_Departments/Parliamentary_Library/Flag_Post/2011/March/The_Egyptian_constitutional_referendum_of_March_2011_a_new_beginning (09.06.2022).

¹⁸⁵ Erdoğan, “Electoral and Constitutional,” 56; Ninet and Tushnet, *The Arab Spring*, 167.

¹⁸⁶ Sultany, *Law and Revolution*, 247.

¹⁸⁷ Sultany, *Law and Revolution*, 247.

¹⁸⁸ Al-Ali, *Arab Constitutionalism*, 53.

olmamalıdır. Ayrıca, 76'ncı maddede öngörülen Cumhurbaşkanı adayı gösterebilme şartları kolaylaştırılmıştır¹⁸⁹. 77'nci madde ile Cumhurbaşkanlığı makamında bulunma süresine üst üste iki dönem sınırı getirilmiştir¹⁹⁰. Bu sınırlama, siyasal elitlerin ve sivil toplumun taleplerine bir cevap olarak okunabilir. Cumhurbaşkanının görev süresi altı yıldan dört yıla indirilmiştir. Anayasa'nın 88'inci maddesinde seçimlerin yönetimi hakimlerden oluşan Yüksek Seçim Komisyonuna verilmiştir. Böylece seçim sürecinin denetimi daha bağımsız hale getirilmiştir. Anayasa'nın 148'inci maddesinde yapılan değişiklikle, olağanüstü hal ilanı ve süresine ilişkin sınırlandırmalar getirilmiştir¹⁹¹. Son olarak, sivillerin askeri mahkemelerde yargılanmasına izin veren 179'uncu madde kaldırılmıştır¹⁹².

(2). 30 Mart anayasal bildirisi (geçici anayasa)

Referandumdan sadece 11 gün sonra Konsey, bu değişikliklerin yetersiz olduğunu düşünerek 30 Mart 2011 tarihinde referandumda kabul edilen maddelerdeki bazı değişiklikleri de içeren ve 63 maddeden oluşan yeni bir anayasal bildiri yayımlamıştır¹⁹³. 30 Mart Bildirisi (geçici anayasa), 1971 Anayasası'nı askıya almasına ve yeni bir geçici anayasa yayımlamasına, yani hukuki kesinti öngörmesine rağmen, maddî anayasal sürekliliği devam ettirmiştir. 30 Mart Bildirisi ile 1971 Anayasası'nın birçok temel hükmü korunmuştur¹⁹⁴. Ayrıca, Bildiri, referanduma sunulmamış ve kim tarafından hazırlandığı bilinmemektedir¹⁹⁵. Bu metin, yeni bir anayasa tasarısı hazırlanana kadar geçiş sürecinin hukuki temelini sağlamak amacıyla çıkarılmıştır¹⁹⁶. Bu doğrultuda geçiş sürecinin yol haritası ve anayasa öncesinde seçim takvimi ile ilgili hususlar

¹⁸⁹ Yeni düzenlemede, bir kişinin Cumhurbaşkanı adayı olabilmesi için, 15 farklı bölgeden 30000 farklı seçmenin imzası veya parlamento üyesi 30 vekilin yahut parlamentoda en az bir üyesi bulunan bir siyasi parti tarafından desteklenmesi gerekir.

¹⁹⁰ Ninet and Tushnet, *The Arab Spring*, 216-217.

¹⁹¹ Yeni düzenlemede olağanüstü halin uygulanması parlamentonun onayına bağlanmıştır. Olağanüstü hal süresi, halkoylaması ile onaylanmadıkça altı ayı aşamaz.

¹⁹² Anayasa'da yapılan değişiklikler, kısmi düzenlemeler getirmesine rağmen Askeri Konseyin yönettiği geçiş sürecinin ve rolünün meşruiyetini artırmıştır. Bkz. Ninet and Tushnet, *The Arab Spring*, 217.

¹⁹³ Askeri Konseyin 30 Mart Anayasal Bildirisi'nin İngilizce çevirisi için bkz. Refworld, "Constitutional Declaration 2011, 30 March 2011," <https://www.refworld.org/cgi-bin/texis/vtx/rwmain/opendocpdf.pdf?reldoc=y&docid=5491894e4> (09.06.2022).

¹⁹⁴ Grote and Röder, "Prologue: Constitutional Debates," 12.

¹⁹⁵ Bernard-Maugiron, "State Powers and Constitution," 124.

¹⁹⁶ Erdoğan, "Electoral and Constitutional," 57.

düzenlenmiştir¹⁹⁷. Askeri Konsey, Bildiri'nin 56'ncı maddesiyle kendisini yasama ve yürütme yetkileri ile donatarak ülkenin yönetim işlerine bakacağını belirtmiş ve böylece geçiş sürecindeki hakim pozisyonunu hukuki hale getirmiştir. Daha açık bir anlatımla, Askeri Konsey, geçiş süreci içinde kanun çıkarma, sivil ve askeri makamlara atama yapma ve başbakan ve kabineyi seçme yetkilerini elde etmiştir¹⁹⁸. Bildiri'nin 61'inci maddesinde, parlamento ve Cumhurbaşkanlığına ilişkin yeni seçimler yapılana kadar Konseyin yetkilerinin devam edeceği öngörülmüştür.

30 Mart Anayasal Bildirisi'nin ikinci maddesinde, “Şeriat'ın ilkelerinin yasamanın temel kaynağı olduğu” hususu aynen korunmuştur¹⁹⁹. Bildiri'nin üçüncü maddesinde egemenliğin sahibinin halk olduğu belirtilmekle birlikte, anayasalarda alışık olduğumuz “egemenliğin halk tarafından anayasada gösterildiği şekilde kullanılması gerektiği” hususu dahil edilmemiştir²⁰⁰. Bildiri'de, temel hak ve hürriyetlere yer verildiği gibi yasama organının ve Cumhurbaşkanının seçilmesi prosedürü de düzenlenmiştir.

Bildiri ile yürütmenin yetkileri artırılmıştır. Askeri Konseye ve seçimlerin yapılmasından sonra göreve gelecek olan Cumhurbaşkanına yasama yetkileri verilmiştir. Bu düzenlemelerin etkisi, yürütme üzerinde denetimi azaltan hükümlerle daha da derinleştirilmiştir²⁰¹. Bildiri'nin 33'üncü maddesinde yasamanın yürütmeyi denetleyeceği belirtilmesine rağmen bu denetimin araçları tanımlanmamıştır²⁰². Ayrıca, diğer kurumların anayasal güvenceleri azaltılmıştır. Yüksek Anayasa Mahkemesi üyelerinin azledilemeyeceğine ilişkin hüküm kaldırılmıştır²⁰³. Al-Ali'ye göre bütün bu düzenlemeler, Mısır'da sınırsız yürütme geleneğinin yeniden onaylanmasını sağlamıştır ve böyle bir istikrarsız dönem için uygun değildir²⁰⁴.

¹⁹⁷ Erdoğan, “Electoral and Constitutional,” 57.

¹⁹⁸ Grote and Röder, “Prologue: Constitutional Debates,” 13.

¹⁹⁹ Article 2: “Islam is the religion of the state, and the Arabic language is its official language. The principles of Islamic law are the chief source of legislation”. Madde 2: “İslam, devletin dinidir ve resmi dili Arapça'dır. İslam hukukunun ilkeleri, yasamanın temel kaynağıdır”.

²⁰⁰ Article 3: “Sovereignty is from the people only, and the people are the source of authority. The people practice this sovereignty and protect it, safeguarding national unity”. Madde 3: “Egemenliğin kaynağı sadece halktır ve halk otoritenin kaynağıdır. Halk bu egemenliği kullanır, onu korur ve ulusal birliği korur”.

²⁰¹ Al-Ali, *Arab Constitutionalism*, 54.

²⁰² Al-Ali, *Arab Constitutionalism*, 54, 55.

²⁰³ Al-Ali, *Arab Constitutionalism*, 55.

²⁰⁴ Al-Ali, *Arab Constitutionalism*, 55.

Geçiş dönemini şekillendirmek amacıyla hazırlanan Bildiri’de, yeni anayasa yapım süreci de genel hatlarıyla düzenlenmiştir. Anayasal Bildiri’nin 60’ıncı maddesine göre seçimler neticesinde oluşturulan parlamento, altı ay içinde 100 kişiden oluşan anayasa tasarı meclisini (kurucu meclis) oluşturacaktır. Kurucu Meclis ise altı ay içerisinde anayasa tasarısını hazırlayacaktır. Kurucu Meclis tasarımı tamamlandıktan sonra metin halka sunulacak ve halka sunulmasından itibaren 15 gün içinde referandum gerçekleştirilecektir. Bu düzenleme ile, gelecekteki parlamentoya, kurucu meclisin nasıl oluşturulması gerektiği hakkında oldukça geniş bir keyfilik verilmiştir²⁰⁵. Çünkü, Kurucu Meclisin kapsayıcı olması veya Mecliste belirli grupların temsil edilmesi gerektiği yönünde bir hükme yer verilmemiştir. Zamanla, seküler gruplar, seçim sonuçlarının zorunlu olarak Kurucu Meclis kompozisyonunu belirlememesi gerektiğini, aksi taktirde Meclisin kapsayıcılıktan yoksun olacağını ayrıca, belirli devlet kurumlarının, siyasi partilerin ve sivil toplum örgütlerinin de temsil edilmesi gerektiğini savunmuşlardır²⁰⁶. Netice olarak, Silahlı Kuvvetler Yüksek Konseyi 30 Mart Anayasal Bildirisi ile sadece halkın onayladığı anayasa metnini geçersiz hale getirmekle kalmamış, aynı zamanda kendisini geçiş sürecini belirleyen nihai aktör olarak tanımlamıştır²⁰⁷.

(3). Anayasa-üstü ilkeler

Seküler ve liberal kesim, Müslüman Kardeşlerin geçici düzenlemelerle elde ettiği kazanımları geri almak amacıyla anayasa tasarısını hazırlamakla görevli Kurucu Meclisi bağlayıcı nitelikte anayasa-üstü ilkeler belirlemek istemiştir²⁰⁸. Bahar aylarıyla beraber birçok siyasal grup ve sivil toplum kuruluşu kendi önerilerini kamuoyu ile paylaşmaya başlamışlardır²⁰⁹. Başbakan yardımcısı Ali Al-Silmi bu önerileri ortak bir noktada toplamaya çalışmıştır. Bu amaçla gerçekleştirilen toplantılar neticesinde Eylül 2011 ve Kasım 2011’de Askeri Konsey tarafından atanan hükümet, anayasa-üstü ilkelere ilişkin tasarılar yayımlanmıştır²¹⁰. Müslüman Kardeşler süreci tamamen boykot ederken,

²⁰⁵ Al-Ali, *Arab Constitutionalism*, 56.

²⁰⁶ Al-Ali, *Arab Constitutionalism*, 56.

²⁰⁷ Erdoğan, “Electoral and Constitutional,” 57.

²⁰⁸ Darin E. W. Johnson, “Beyond Constituent Assemblies and Referenda: Assessing the Legitimacy of the Arab Spring Constitutions in Egypt and Tunisia,” *Wake Forest Law Review* 50, (2015): 1007.

²⁰⁹ Al-Ali, *Arab Constitutionalism*, 57.

²¹⁰ Grote and Röder, “Prologue: Constitutional Debates,” 13; Al-Ali, *Arab Constitutionalism*, 58.

Cemaat-i İslami 29 Temmuz 2011 tarihinde büyük bir protesto düzenlemiştir²¹¹. Tunus'ta da anayasa-üstü ilkeler, seçimi kaybedenler tarafından belirlenmek istenmiştir; ancak En-Nahda, Mısır'daki İslamcılar gibi bu tarz bir girişimi benzer bir tepki ile karşılamıştır²¹².

Mısır'da “Silmi Metni” olarak da zikredilen anayasa-üstü ilkelere ilişkin 1 Kasım Taslağı'nda²¹³, 10 temel ilke ve 11 temel hak ve hürriyet belirlenmiştir. Tasarı'da temel hak ve hürriyetler ile ilgili hiçbir yenilik yoktur²¹⁴. İlkeler ise çeşitli hükümleri içermektedir. Tasarı'da ekonomik ve sosyal anlamda gerçekleştirilememiş özelemleri (ekonomik gelişme, Nil Havzası'nın temizliği gibi) içeren hükümler bulunmaktadır. Bunların yanı sıra, Mısır devletinin niteliğine ilişkin hükümlere de yer verilmiştir. Tasarının birinci maddesinde Mısır demokratik bir medeni/sivil devlet (*civil state*)²¹⁵ olarak tanımlanmıştır. Tasarı'nın ikinci maddesinde, 1971 Anayasası'nın ikinci maddesinde yer alan “İslam hukuku ilkeleri” ifadesine aynen yer verilmiştir. Beşinci maddede hukuk devletine ve yargı bağımsızlığına değinilmiştir. Tasarıda, özellikle orduya verilen yetki ve ayrıcalıkları içeren tartışmalı maddeler de yer almıştır²¹⁶. Tasarı'nın 9'uncu maddesi ile ülkenin bütünlüğü ve anayasal meşruluğun korunması görevi askeri güçlere verilmiştir. Ancak, anayasal meşruluğun ne anlama geldiği veya bu meşruluğu sağlamak için hangi araçların kullanılabileceği belirtilmemiştir²¹⁷. Dolayısıyla bu madde, orduya anayasada öngörülen durumların ortaya çıktığını ileri sürmek suretiyle yönetime el koyma yetkisi vermektedir. Tasarı'nın 9'uncu maddesinin ikinci fıkrası ordunun kendi harcamaları ile ilgili bütçesinin ayrıca oluşturulacağını ve bütçe

²¹¹ Al-Ali, *Arab Constitutionalism*, 58.

²¹² Al-Ali, *Arab Constitutionalism*, 57.

²¹³ 1 Kasım 2011 tarihli nihai tasarının resmi olmayan İngilizce çevirisi için bkz. Constitutionnet, “Egypt: Draft Declaration of the Fundamental Principles for the New Egyptian State - November 2011 (English),” https://constitutionnet.org/sites/default/files/2011.11_-_constitutional_principles_document_english_0.pdf (11.06.2022).

²¹⁴ Al-Ali, *Arab Constitutionalism*, 59.

²¹⁵ Mısırlıların çoğu bu terimin kullanımı üzerinde uzlaşmakla birlikte, bu terimin laik bir devleti mi kastettiği, yoksa İslami siyasete izin veren nötr bir anlama mı sahip olduğu tartışmalıdır. Bu tartışma, bir sonraki bölümde din ve devlet ilişkileri başlığı altında yürütülmüştür.

²¹⁶ Tamir Moustafa, “Drafting Egypt's Constitution: Can A New Legal Framework Revive A Flawed Transition?,” *Brookings Doha Center*, 2012, 4, https://fsi-live.s3.us-west-1.amazonaws.com/s3fs-public/Drafting_Egypt's_New_Constitution_English.pdf (11.06.2022).

²¹⁷ Al-Ali, *Arab Constitutionalism*, 59.

konusunda kendisinin söz sahibi olduğunu belirtmiştir. Tasarı'da, ordu üzerinde hiçbir sivil denetim de öngörülmemiştir²¹⁸.

Tasarı ilkeleri, aynı zamanda Kurucu Meclisin oluşumunu ve maddî konulardaki karar alma yetkisini sınırlandırma anlamına gelmiştir²¹⁹. Tasarı'da Kurucu Meclis için getirilen kriterler, geçici anayasanın 60'ıncı maddesinden ayrılmıştır. Tasarı metninde Kurucu Meclisin; belirli devlet kurumları, sivil toplum kuruluşları ve sosyal grupları temsil eden 80 üyeden oluşması gerektiği düzenlenmiştir²²⁰. Ayrıca, Kurucu Meclis için getirilen kriterler, Meclisin kabul ettiği bir anayasa maddesi üzerinde Askeri Konseye (SCAF) itiraz etme yetkisi vermiştir ve bu itirazın Kurucu Meclis tarafından reddedilmesi halinde nihai kararı Anayasa Mahkemesi verecektir. Görüldüğü üzere, Anayasa Meclisinin kurucu iktidar yetkisi ve iradesi, Askeri Konsey ve Anayasa Mahkemesi tarafından sınırlandırılmak istenmiştir²²¹. Son olarak Tasarı'da, Kurucu Meclisin 6 ay içinde anayasa tasarısını hazırlayacağı, bu süre içinde tasarının tamamlanmaması halinde Askeri Konseyin kendisinin yeni bir Kurucu Meclis oluşturacağı düzenlenmiştir.

Kamuoyunun anayasa-üstü ilkelere ilişkin Kasım Tasarısı'na cevabı kesin bir şekilde olumsuz olmuştur. Müslüman Kardeşler, gelecek anayasanın maddi içeriğini sadece demokratik olarak seçilmiş bir yapının belirleyebileceğini, ayrıca bu girişimin Askeri Konseyin kendi politik iradesini dayatması olduğunu ileri sürmeye devam etmiştir²²². Devrimci gruplar da anayasa-üstü ilkelerin orduya vermeyi amaçladığı ayrıcalıklara itiraz etmiştir²²³. Anayasa-üstü ilkelerin yanında, ordunun sert uygulamaları, medya üzerindeki sınırlamalar ve binlerce sivilin askeri mahkemelerde yargılanması, orduya karşı kızgınlığı arttırmış ve Kasım ayında şiddetli protestoların gerçekleşmesine neden olmuştur²²⁴. Protestoların devam etmesi, Aralık 2011'de anayasa-üstü ilkelerin görünüşte de olsa rafa kaldırılmasına ve Askeri Konseyin, Kurucu Meclis üye kriterlerini

²¹⁸ Grote and Röder, "Prologue: Constitutional Debates," 13.

²¹⁹ Al-Ali, *Arab Constitutionalism*, 59.

²²⁰ Meclis üyelerinin 15'i yargıdan, 15'i üniversite profesörlerinden, 15'i işçi ve işveren sendikalarından ve son 20'si ise seçili parlamento üyelerinden olması öngörülmüştür.

²²¹ Yasmine Farouk, "Writing the Constitution of the Egyptian Revolution: Between Social Contract and Political Contracting," *Arab Reform Initiative*, 27 November 2013, 13, <https://www.arab-reform.net/publication/writing-the-constitution-of-the-egyptian-revolution-between-social-contract-and-political-contracting/> (03.08.2023); Al-Ali, *Arab Constitutionalism*, 60.

²²² Farouk, "Writing the Constitution," 13; Al-Ali, *Arab Constitutionalism*, 60.

²²³ Al-Ali, *Arab Constitutionalism*, 60.

²²⁴ Moustafa, "Drafting Egypt's Constitution," 5.

tartışmak amacıyla çeşitli politik gruplarla bir panel oluşturmak için “danışma konseyi” atamasına yol açmıştır²²⁵.

b. 2012 Anayasası Yapım Süreci

Aşağıda 2012 Anayasası’na giden yolun ilk adımı olan parlamento seçimlerinden 2012 Anayasası’nın onaylanmasına kadarki süreç incelenecektir.

(1). 2012 parlamento seçimleri

Askeri Konsey (SCAF), 30 Mart Anayasal Bildirisi’nde yeni parlamentonun nasıl seçileceğine dair ayrıntıları belirtmeyerek, bu seçimi kanuni düzenlemelere bırakmıştı²²⁶. Askeri Konsey, 25 Eylül 2011’de yaklaşan parlamento seçimlerini düzenlemek amacıyla siyasi partilerin kurulmasına yönelik birçok sınırlandırma ve zorlaştırma içeren bir seçim kanunu yayımlamıştır²²⁷. Yeni seçim sistemi, Millet Meclisi üyelerinin 2/3’ünün kapalı parti listeleri, 1/3’ünün ise bağımsız aday listelerinden seçilmesini öngören bir düzenleme getirmiştir²²⁸. Askeri Konseyin seçim kanununun nihai versiyonu; bağımsızların, partilere ayrılan sandalyeler için aday olmasına izin vermezken, siyasi partilere bağlı adayların, bireysel olarak seçime girmeleri koşuluyla bağımsız adaylar için ayrılan kontenjandan aday olabilmelerine izin vermiştir. Bağımsız adayların siyasi partilerle ilişkileri dolayısıyla bu düzenleme de siyasi partilerin lehine olmuştur²²⁹. Ancak, bu düzenleme, ileride Anayasa Mahkemesinin 14 Haziran 2012 tarihli kararı ile Seçim Kanunu’nun Anayasa’ya aykırı görülmesine ve Millet Meclisinin feshedilmesine yol

²²⁵ International Commission of Jurists, “Egypt’s New Constitution: A Flawed Process; Uncertain Outcomes,” Geneva, 2012, 13, <https://www.refworld.org/pdfid/530ef8a34.pdf> (11.06.2022).

²²⁶ Bildiri’nin 38’inci maddesinin ilk hali şöyledir: “Kanun, Temsilciler Meclisi ve Danışma Meclisi üyeliğine aday olma koşullarını, kanun tarafından düzenlenen seçim sistemine göre belirler. Her bir Meclis için minimum kadın üye sayısını özel olarak belirtmek meşrudur.”

²²⁷ Erdoğan, “Electoral and Constitutional,” 59; Carnegie Endowment for International Peace, “The SCAF: An Overview of its Actions,” 10 January 2012, <https://www.thecairoreview.com/tahrir-forum/the-scaf-an-overview-of-its-actions/> (15.06.2022).

²²⁸ Gamal M. Selim, “Egypt Under SCAF and the Muslim Brotherhood: The Triangle of Counter-Revolution,” *Arab Studies Quarterly* 37, no. 2 (2015): 181.

²²⁹ Erdoğan, “Electoral and Constitutional,” 59.

açacaktır²³⁰. Ayrıca, Cumhurbaşkanlığına aday gösterme hakkı, sadece parlamentoda temsil edilen siyasi partilere tanınmıştır²³¹.

Mısır'da seçim süreci, protesto ve gösterilerin devam ettiği, siyasal bölünme ve belirsizliğin hakim olduğu bir ortamda gerçekleştirilmiştir²³². Halk protestolarında, askeri yönetimin bir an önce sona erdirilerek bağımsız bir sivil yönetim kurulması çağrısında bulunulmuştur. Buna rağmen Askeri Konsey, ülkenin yönetimi ile ilgili konularda kararlar almaya devam etmiştir²³³.

Mısır, Tunus'un aksine öncelikle yasama organı seçimlerini yapmış; yasama organı ise anayasa tasarısını hazırlayıp kabul etmekle görevli bir anayasa tasarısı meclisi seçmiştir. 2011'in sonları ve 2012'in başlarında gerçekleştirilen parlamento seçimleri İslamcıların zaferi ile neticelenmiştir²³⁴. Millet Meclisi seçimlerinde²³⁵ Müslüman Kardeşlerin (Hürriyet ve Adalet Partisi) öncülük ettiği Demokratik İttifak parlamentodaki koltukların % 45.8'sini elde ederken, Nur Partisinin öncülük ettiği İslamcı İttifak ise sadece % 24.9'unu alabilmiştir²³⁶. Geriye kalan koltuklar, İslamcı olmayan gruplar tarafından kazanılmıştır²³⁷. Şura Meclisi seçimlerinde²³⁸ ise Demokratik İttifak koltukların % 58.33'üne sahip olurken, İslamcı İttifak %25'lik bir oranla yetinmek zorunda kalmıştır olmuştur²³⁹. Sonuç olarak İslamcılar Şura Meclisi seçimlerinde zaferlerini daha da sağlamlaştırmışlardır.

²³⁰ Selim, "Egypt Under SCAF," 181-182.

²³¹ Erdoğan, "Electoral and Constitutional," 59.

²³² Erdoğan, "Electoral and Constitutional," 58-59.

²³³ Erdoğan, "Electoral and Constitutional," 59.

²³⁴ Yaklaşık 50 milyon kayıtlı seçmen olmasına rağmen seçmenlerin sadece % 60'ı katılım göstermiştir. Bununla birlikte, bu katılım Mısır tarihindeki seçimlere en yüksek katılım oranıdır. Ninet and Tushnet, *The Arab Spring*, s. 219.

²³⁵ Seçim takvimi 11 Ocak 2012'de sona ermiştir.

²³⁶ Electoral Institute for Sustainable Democracy in Africa, "Egypt: 2011/2012 People's Assembly Elections Results," January 2013, <https://www.eisa.org/wep/egy2012results1.htm> (13.06.2022).

²³⁷ Parlamento dağılımında El-Wafd Partisi % 8, Mısır Bloku % 7, el-Wasat % 2 ve protestocuların ilkeleriyle uyumlu olmasına rağmen Sürekli Devrim Partisi % 2'lik bir pay elde etmiştir.

²³⁸ Seçim takvimi 22 Şubat 2012'de sona ermiştir.

²³⁹ Electoral Institute for Sustainable Democracy in Africa, "Egypt: January/February 2012 Shura Council Election Results," <https://www.eisa.org/wep/egy2012results2.htm> (13.06.2022).

(2). Kurucu meclislerin oluşumu

Parlamento seçimleri sonucunda oluşturulan parlamento tarafından seçilecek Kurucu Meclis üyelerinin (100 kişi) sadece parlamento içinden mi yoksa parlamento dışındaki kişilerden mi seçileceği konusunda tartışma çıkmıştır²⁴⁰. Bu tartışmanın ortaya çıkmasında hiç şüphesiz Askeri Konseyin Anayasal Bildirisi'nin açık ve belirli olmaması önemli bir rol oynamıştır. Seküler ve İslamcılar, Meclis üyelerinin % 50'sinin parlamento içinden % 50'sinin parlamento dışından olması hususunda uzlaşmışlardır²⁴¹. Kanaatimizce, Anayasal Bildiri'de Kurucu Meclise seçilecek kişilerin parlamento üyesi olması gibi bir sınırlandırma bulunmadığı için parlamento içinden de parlamento dışından da üye belirlenebilirdi.

Kurucu Meclisin oluşturulması için 24 Mart 2012'de parlamentonun ortak toplantısında 1000'e yakın aday sunulmuştur. Birçok parlamento üyesi, Kurucu Meclis adayları üzerinde yeterince düşünmek için erteleme talep etmelerine rağmen, tasarı meclisi üyelerinin seçimi gerçekleştirilmiş ve 65 sandalye İslamcıların olmuştur²⁴². Müslüman Kardeşler ve Nur partisi kurucu meclis listelerini önceden belirledikleri gerekçesiyle eleştirilmişlerdir²⁴³. Birkaç ay sonra, kurucu meclis üyelerinin üçte biri, meclisin oluşumunu eleştirerek çalışmalarından çekildiklerini duyurmuşlardır²⁴⁴. Söz konusu problemi çözmek amacıyla uzlaşma ve diyalog komitesi kurulmuş ve İslamcı olmayanlara mecliste daha çok yer verileceğine ilişkin bir ön anlaşmaya varılmıştır²⁴⁵. Bu arada, Kurucu Meclisin oluşturulmasından yaklaşık bir ay sonra Nisan 2012'de Danıştay (Yüksek İdare Mahkemesi), Kurucu Meclis üyelerinin yarısının yasama organı içinden belirlenmesinin, Askeri Konseyin 30 Mart Anayasal Bildirisi'nin 60'ncı maddesine²⁴⁶

²⁴⁰ Erdoğan, "Electoral and Constitutional," 59.

²⁴¹ Johnson, "Beyond Constituent Assemblies," 1007; Bu uzlaşma öncesinde Müslüman Kardeşler, parlamenterin 60 kişi, toplumsal grupların (*corporate group*) 40 kişi tarafından temsil edilmesi önerisini getirirken, seküler gruplar ise parlamenterlerin 20 ila 40 üye arasında olması gerektiğini belirtmiştir. Al-Ali, *Arab Constitutionalism*, 60.

²⁴² Al-Ali, *Arab Constitutionalism*, 61.

²⁴³ Al-Ali, *Arab Constitutionalism*, 61.

²⁴⁴ Al-Ali, *Arab Constitutionalism*, 61.

²⁴⁵ Al-Ali, *Arab Constitutionalism*, 61.

²⁴⁶ Anayasal Bildiri'nin 60'ncı maddesi şöyledir:

"The members of the first People's Assembly and Shura Council (except the appointed members) will meet in a joint session following an invitation from the Supreme Council of the Armed Forces within 6 months of their election to elect a provisional assembly composed of 100 members which will prepare a new draft constitution for the country to be completed within 6 months of the formation of

aykırı olduğu gerekçesiyle Kurucu Meclisi feshetmiştir²⁴⁷. Mahkemeye göre 60'ncı madde, tasarı meclisine sadece parlamento dışındaki kişilerin seçilebilmesine izin vermektedir²⁴⁸. Daha önce de belirtildiği üzere, Anayasal Bildiri'de Kurucu Meclis üyelerinin yasama organından seçilemeyeceğine dair yasaklayıcı bir hüküm söz konusu değildi. Ayrıca, sekülerler ile İslamcılar arasında yarısının parlamento içinden yarısının ise milletvekili olmayan kişiler arasından seçileceği hususunda bir anlaşma yapılmıştı. Dahası, bir idari mahkemenin bir parlamento işlemini iptal edip edemeyeceği sorunu gündeme gelmiştir²⁴⁹. Ancak, Müslüman Kardeşler de dahil çoğunluk, bu mahkeme kararına büyük bir eleştiri yöneltmemiştir²⁵⁰. Mahkemenin fesih kararından sonra siyasi taraflar arasındaki görüşmeler, kurucu meclisin yeniden oluşturulmasına yönelmiştir.

Nisan ayı içinde Kurucu Mecliste kaç parlamento üyesi olacağı ve üye sayısının partiler arasında nasıl paylaştırılacağı konusunda müzakereler gerçekleştirilmiştir²⁵¹. 7 Haziran 2012 tarihinde, 100 sandalyenin 39'unun siyasi partiler tarafından doldurulması, kalan 61 sandalyenin ise belirli devlet kurumlarına, sivil toplum kuruluşlarına ve sosyal gruplara tahsisi üzerinde anlaşmaya varılmıştır²⁵². İkinci Kurucu Meclis, 13 Haziran 2012 tarihinde, cumhurbaşkanlığı seçimlerinin ikinci turuna sadece bir hafta kala oluşturulmuştur²⁵³. İkinci Kurucu Meclis de yine birincisi gibi parlamento üyesi

this assembly. The draft constitution will be presented within 15 days of its preparation to the people who will vote in a referendum on the matter. The constitution will take effect from the date on which the people approve the referendum.” Bu madde Türkçe'ye şöyle tercüme edilebilir:

“Temsilciler Meclisi ve Şura Konseyi (atanmış üyeler hariç) üyeleri, seçilmelerinden itibaren 6 ay içinde Silahlı Kuvvetler Yüksek Konseyinin daveti üzerine, seçilmelerinden itibaren 6 ay içinde ülke için yeni bir anayasa tasarısı hazırlamak amacıyla 100 üyeden oluşacak geçici bir meclis seçmek için ortak bir oturumda toplanırlar. Tasarı anayasa, hazırlanmasından itibaren 15 gün içinde konu üzerinde referandumda ot kullanmak için halka sunulurlar. Anayasa, halkın referandumda onayladığı tarihte yürürlüğe girecektir”.

²⁴⁷ Mara Revkin and Yussuf Auf, “Egypt’s Constitutional Chaos,” *Foreign Policy*, 14 Haziran 2012, <https://foreignpolicy.com/2012/06/14/egypts-constitutional-chaos/> (13.06.2022); Bernard-Maugiron, “State Powers and Constitution,” 121.

²⁴⁸ Mahkemeye göre parlamenterlerin kendilerini devlet kurumlarına atama yetkileri bulunmamaktadır. Grote and Röder, “Prologue: Constitutional Debates,” 14.

²⁴⁹ Ahmed El-Sayed, “Post-Revolution Constitutionalism: The Impact of Drafting Processes on the Constitutional Documents in Tunisia and Egypt,” *Electronic Journal of Islamic and Middle Eastern Law (EJIMEL)* 2, sayı 10 (2014): 53.

²⁵⁰ El-Sayed, “Post-Revolution Constitutionalism,” 53.

²⁵¹ Al-Ali, *Arab Constitutionalism*, 62.

²⁵² Al-Ali, *Arab Constitutionalism*, 62; Johnson, “Beyond Constituent Assemblies,” 1007; Revkin and Auf, “Egypt’s Constitutional Chaos.”

²⁵³ Bernard-Maugiron, “State Powers and Constitution,” 121; Grote and Röder, “Prologue: Constitutional Debates,” 14.

içermiştir²⁵⁴. Ayrıca, İkinci Kurucu Mecliste, taraflar arasındaki uzlaşya uygun şekilde birincisinden daha az İslamcı yer almıştır. Bazı seküler üyeler ikinci meclisin de hala İslamcılar tarafından kontrol edildiği gerekçesiyle Meclis çalışmalarına katılmayı reddederken, bazı gruplar Meclis aritmetiğinden memnun kalmıştır²⁵⁵. İkinci Kurucu Meclisin oluşturulmasında, parlamentonun yeni bir meclis seçememesi halinde Askeri Konseyin kendisinin bir meclis oluşturacağı tehdidinde bulunması önemli bir rol oynamıştır²⁵⁶. İkinci anayasa tasarısı meclisi, yine oluşumu ile ilgili olarak bazı sekülerlerin boykotuna ve çalışmalardan çekilmesine sahne olmuştur. Beklenildiği gibi, parlamento tarafından seçilen İkinci Kurucu Meclisin de mahkemeler önünde anayasaya aykırılığı ileri sürülmüştür²⁵⁷.

(3). 2012 cumhurbaşkanlığı seçimleri

Anayasa Mahkemesi, 14 Haziran 2012’de Cumhurbaşkanlığı seçimlerinin ikinci turunun yapılmasından sadece üç gün önce, parlamentonun alt kanadının seçilmesini düzenleyen seçim kanununun Anayasal Bildiri’ye aykırı olduğuna karar vererek kanunu iptal etmiştir²⁵⁸. Mahkemeye göre, seçim kanununun, siyasi partilere, bireysel adaylara ayrılan üçte birlik kısım için de aday gösterebilmesine izin veren düzenleme, Anayasal Bildiri’nin 38’inci maddesine²⁵⁹ aykırıdır²⁶⁰. Anayasa Mahkemesi kararı uyarınca Silahlı Kuvvetler Yüksek Konseyi, hızlı bir şekilde Temsilciler Meclisini (alt meclis) fesheden

²⁵⁴ El-Sayed, “Post-Revolution Constitutionalism,” 54; Farouk, “Writing the Constitution,” 10.

²⁵⁵ Al-Ali, *Arab Constitutionalism*, 63.

²⁵⁶ Bernard-Maugiron, “State Powers and Constitution,” 121.

²⁵⁷ Grote and Röder, “Prologue: Constitutional Debates,” 15.

²⁵⁸ Ninet and Tushnet, *The Arab Spring*, 220; El-Sayed, “Post-Revolution Constitutionalism,” 54.

²⁵⁹ 25 Eylül 2011’de Askeri Konsey tarafından ikinci bir anayasal bildiri ile değiştirilen 38’inci madde şöyledir:

“The law shall organize the right to be elected to the People’s Chamber and the Consultative Chamber in accordance with an electoral system that combines the closed-party list system and the individual candidate system in the proportion of two-thirds for the first and one-third for the second”. Türkçe’ye şöyle tercüme edilebilir.

“Kanun, Temsilciler Meclisine ve Şura Meclisine seçilme hakkını, kapalı parti liste sistemi ile bireysel aday sistemini, birinci için üçte iki ve üçte bir oranında, birleştiren bir seçim sistemine göre düzenler”.

²⁶⁰ El-Sayed, “Post-Revolution Constitutionalism,” 54.

bir kararname yayımlamıştır²⁶¹. Böylece beş aydır faaliyetlerine devam eden Temsilciler Meclisi kapatılmıştır²⁶².

Bu karar, yalnızca yasama işlevinin değil, aynı zamanda Anayasa Meclisinin çalışmalarının da belirsizliğine neden olmuştur. Ayrıca, Kurucu Meclisin Anayasaya aykırı bir şekilde oluşturulan parlamento tarafından seçilmesi, meşruiyetine gölge düşürmüştür²⁶³. Halkın seçtiği bir parlamentonun ve anayasa tasarı meclisinin yokluğunda Mısır'ın bütün önemli siyasi ve hukuki kararlarının yeni Cumhurbaşkanı tarafından alınacağını düşünülmesi, Cumhurbaşkanlığı seçimlerini daha önemli hale getirmiştir²⁶⁴. Birçok analist ve yazar, Anayasa Mahkemesi kararlarının, İslamcı partilerin yükselişini durdurmak amacıyla siyasi saiklere dayanılarak verildiğini savunmuştur²⁶⁵.

Diğer yandan, Anayasa Mahkemesi, Siyasal Tecrit Kanunu'nu (*Political Isolation Law*) Anayasa'ya aykırı bulmuştur. Söz konusu Kanun, devrimden önceki 10 yılda Mübarek'in rejiminde veya partisinde önemli görevler alan kişilerin siyasetten yasaklı olmasını öngörüyordu. Ancak, Mübarek'in son başbakanı Ahmed Şefik buna itiraz etmiştir²⁶⁶. Cumhurbaşkanlığı Seçim Komisyonu ise dosyayı Anayasa Mahkemesine göndermiştir. Mahkeme de ilgili Kanun'un Anayasa'ya aykırı olduğuna karar vermiştir²⁶⁷. Böylece Ahmet Şefik, Cumhurbaşkanlığı seçimlerinde aday gösterilebilmiştir.

Cumhurbaşkanlığı seçimlerinin ilk turu 23 ve 24 Mayıs 2012 tarihlerinde yapılmıştır. Muhammed Mursi % 24.78 oy oranı ile birinci, Ahmed Şefik ise % 23.66 ile ikinci olmuştur²⁶⁸. 17 Haziran 2012 tarihinde Cumhurbaşkanlığı seçimlerinin ikinci turunda Muhammed Mursi, Mısır'ın ilk özgür ve serbestçe yapılan Cumhurbaşkanlığı

²⁶¹ Bernard-Maugiron, "State Powers and Constitution," 125.

²⁶² Ayfer Erdoğan, "Transitions From Authoritarian Rule: A Comparative Analysis Between Egypt and Tunisia in Post-Arab Spring" (Doctoral Dissertation, Istanbul: Yıldız Teknik University Social Sciences Institute, 2018), 160.

²⁶³ Grote and Röder, "Prologue: Constitutional Debates," 14.

²⁶⁴ Farouk, "Writing the Constitution," 5; Grote and Röder, "Prologue: Constitutional Debates," 14.

²⁶⁵ İsmail Numan Telci, *Mısır'da Askeri Darbe Sonrası Süreç ve Yeni Anayasa* (İstanbul: SETA Kitapları, 2014), 10; Erdoğan, "Transitions From Authoritarian Rule," 160.

²⁶⁶ Grote and Röder, "Prologue: Constitutional Debates," 14.

²⁶⁷ Bernard-Maugiron, "State Powers and Constitution," 126.

²⁶⁸ Electoral Institute for Sustainable Democracy in Africa, "Egypt: 2012 Presidential Election Results," <https://www.eisa.org/wep/egy2012results.htm> (13.06.2022); Seçimlere katılım oranı % 46 olmasına rağmen Mısır tarihinde Cumhurbaşkanlığı seçimlerinde en yüksek katılım oranına ulaşılmıştır. Bkz. Ninet and Tushnet, *The Arab Spring*, 220.

seçimlerinde % 52 oy alarak Cumhurbaşkanı olmuştur²⁶⁹. Askeri Konsey (SCAF), yürütme yetkilerini Mursi'ye devretmiştir. Bununla birlikte, Askeri Konsey, 17 Haziran 2012'de, sandıkların açılmasına saatler kala 30 Mart Anayasal Bildirisini deęiştirmiştir²⁷⁰. Bu Anayasal Bildiri, basit bir değişiklik olarak görülemez; nitekim, devletin farklı organları arasındaki yeni ilişkinin bazı hususlarını düzenlemiştir²⁷¹. Bu deęişikliklerde²⁷², bütün askeri konularda yetkili makam olarak, demokratik olmayan bir şekilde, Silahlı Kuvvetler Askeri Konsey (SCAF) gösterilmiştir. Ayrıca, Askeri Konsey Başkanı'nın, ordunun başı ve aynı zamanda savunma bakanı olduğu ifade edilerek yine halk iradesinin nüfuz etmesi engellenmiştir. Değişiklikler, Askeri Konseye, Kurucu Meclisin hazırlayacağı bazı maddeleri engelleme imkanı da vermiştir. Şöyle ki; anayasa yazımına ilişkin olarak Kurucu Meclis ile Askeri Konsey arasında bir uyuşmazlık çıkması durumunda nihai kararı Anayasa Mahkemesi verecektir. 17 Haziran değişikliklerinde, Cumhurbaşkanı'nın ancak Askeri Konseyin onayı ile savaş ilan edebileceği düzenlenmiştir. Dahası, Kurucu Meclisin çalışmasını zamanında tamamlayamaması halinde bu sefer Askeri Konseyin kendisinin bir anayasa meclisi oluşturaçağı tasarlanmıştır.

Askeri Konsey, bir asli kurucu iktidar gibi geçiş süreci içinde istediği zaman geçici anayasada değişiklik yapabilme yetkisini uhdesinde görmüştür. Bu durum, geçişin ve anayasa yapım sürecinin kırılganlığı artırmıştır. Halkın algısı, Askeri Konseyin geçiş sürecindeki rolünü fırsatçı bir şekilde kullandığı yönünde olmuştur²⁷³. Konseyin bu adımları, "ordu gözetiminde bir demokrasi" olacağı düşüncesini akla getirmiştir²⁷⁴.

(4). Muhammed Mursi'nin anayasal siyaseti

Muhammed Mursi, parlamento ve Kurucu Meclisin varlığı üzerindeki sıkıntılı durum içinde Haziran ayının sonuna doğru yapılan törenle Cumhurbaşkanlığı görevini

²⁶⁹ Grote and Röder, "Prologue: Constitutional Debates," 14.

²⁷⁰ Bernard-Maugiron, "State Powers and Constitution," 124; Ninet and Tushnet, *The Arab Spring*, 221.

²⁷¹ Ninet and Tushnet, *The Arab Spring*, 221.

²⁷² Yayınlanmasıyla hemen uygulanacak olan 30 Mart Anayasal Bildirisi'nde yapılan değişiklikler için bkz. Ahram Online, "English Text of SCAF Amended Egypt Constitutional Declaration," 18 June 2012, <http://english.ahram.org.eg/News/45350.aspx> (30.09.2020)

²⁷³ Ninet and Tushnet, *The Arab Spring*, 221.

²⁷⁴ Ninet and Tushnet, *The Arab Spring*, 221.

devralmıştır. Mursi yetkilerini hızlı bir şekilde kullanmaya başlamıştır. 8 Temmuz 2012’de yayımladığı bir kararname ile halk iradesinin yeniden can bulması içim feshedilen alt meclisin 10 Temmuz’da yeniden toplanmasına karar vermiştir²⁷⁵. Anayasa Mahkemesi 8 Temmuz kararnamesinden bir gün sonra kararlarının (meclisi fesheden) bağlayıcı olduğuna dair bir açıklama yayımlamıştır. 10 Temmuz’da toplanan Temsilciler Meclisinde Anayasa Mahkemesinin kendisini fesheden kararının nasıl uygulanması gerektiği konusunda Temyiz Mahkemesinden tavsiye istenmesine karar verilip oturum ertelenmiştir²⁷⁶. Ertesi gün, Mursi, uzlaştırmacı bir üslupla yargısal makamlara ve muhalif gruplara, parlamentoyu geri çağıran kararnamesini askıya alan Anayasa Mahkemesinin kararına uyacağını ve bu sorunu siyasi diyalog yoluyla çözüme isteğini açıklamıştır²⁷⁷.

Temmuz’un sonunda Danıştay, ikinci Kurucu Meclisin seçiminin anayasallığı hakkında vereceği kararını, Eylül ayına kadar ertelediğini duyurmuştur²⁷⁸. Mursi, ordunun 17 Haziran tarihli ek kararnamesi ile elde ettiği güç ve Kurucu Meclisin varlığı hakkındaki belirsizlik durumu karşısında; seçim yoluyla elde ettiği kazanımları korumak ve Cumhurbaşkanının önceden sahip olduğu yetkileri tekeline almak amacıyla 12 Ağustos 2012 tarihinde dört maddeden oluşan bir Anayasal Bildiri²⁷⁹ yayımlamıştır²⁸⁰. Bildiri ile, Askeri Konseyin 17 Haziran tarihli ek anayasal bildirisi yürürlükten kaldırılmıştır. 30 Mart Bildirisi’nin 56’ncı maddesinde değişikliğe giderek Askeri Konseye ait olan yasama ve yürütme yetkileri, demokratik seçimle belirlenen Cumhurbaşkanına verilmiştir. Ayrıca, mevcut Kurucu Meclisin feshedilmesi durumunda Cumhurbaşkanına, Mısır toplumunun bütün katmanlarını temsil eden bir Kurucu Meclisi kurma yetkisi verilmiştir. Bu Anayasal Bildiri’nin yayımlanmasından sonra Mursi, yetkilerini kararlı bir şekilde kullanma iradesi ile uyumlu bir şekilde, Kuzey Sina’da 16 askerin ölmesini²⁸¹ sebep göstererek ve halkın bu olaya ilişkin kızgınlığından da güç

²⁷⁵ BBC News, *Egyptian President Mursi Reverses Parliament Dissolution*, 8 July 2012, <https://www.bbc.com/news/world-middle-east-18761403> (10.06.2022).

²⁷⁶ Grote and Röder, “Prologue: Constitutional Debates,” 15.

²⁷⁷ Grote and Röder, “Prologue: Constitutional Debates,” 15-16.

²⁷⁸ Grote and Röder, “Prologue: Constitutional Debates,” 16.

²⁷⁹ 12 Ağustos 2012 tarihli Mursi’nin Anayasal Bildirisi için bkz. Ahram Online, *English text of President Morsi's new Egypt Constitutional Declaration*, 12 August 2012, <https://english.ahram.org.eg/News/50248.aspx> (10.06.2022).

²⁸⁰ Erdoğan, “Transitions From Authoritarian Rule”, 163, 164.

²⁸¹ Bu olay 5 Ağustos 2012 tarihinde vuku bulmuştur.

olarak, Savunma Bakanının istifasını istemiş ve yerine Abdülfettah es-Sisi'yi atamıştır. Hava, kara ve deniz kuvvet komutanlıklarına da yeni atamalar yapılmıştır²⁸².

İkinci Kurucu Meclisin anayasallığı hakkında açılan davada vereceği kararı Eylül'e kadar erteleyen Danıştay, Eylül ayında yeniden erteleme kararı almıştır²⁸³. Ayrıca, Anayasa Mahkemesinin Millet Meclisi seçimlerinin ve feshedilmesinin anayasallığı hakkındaki kararı da uygun bulunmuştur²⁸⁴. Mursi, Tahrir meydanı ayaklanmaları sırasında protestoculara saldırı düzenlemekle suçlanan birkaç Mübarek rejimi mensubunun mahkemede mahkûmiyet kararı almaması karşısında Başsavcı Abdülmecid Mahmud'u görevden alarak Vatikan Büyükelçiliğine atadığını açıklamıştır²⁸⁵. Bu gelişme, muhalifler ve Mursi'nin destekçileri arasındaki çatışmaları artırmıştır. Mursi, daha sonra bir yanlış anlaşılmanın var olduğunu belirterek tartışmayı sona erdirmek istemiştir²⁸⁶. Ancak, görünüşte kalan bu uzlaş, Mursi hükümeti ile yargı arasındaki gerilimi azaltamamıştır²⁸⁷. 23 Ekim 2012'de Danıştay, Kurucu Meclisin feshedilmesini talep eden davada, Temsilciler Meclisinin feshedilmesini yasaklayan kanunu (12 Ağustos 2012 tarihli Anayasal Bildiri) referans göstererek davanın görülmesini askıya almıştır²⁸⁸.

Kasım 2012'de seküler zihniyete sahip Kurucu Meclis üyeleri, mahkeme kararlarının ertelenmesi ve İslamcıların devlet üzerindeki hakimiyetlerini artırması endişesi karşısında Kurucu Meclisi terk etmişlerdir²⁸⁹. Mursi ikinci anayasa tasarısı meclisinin de yargısal olarak dağıtılacağı kaygısı altında, anayasal sorunları kendi iradesi

²⁸² Stephan Roll, "Managing Change: How Egypt's Military Leadership Shaped the Transformation," *Mediterranean Politics* 21, no. 1 (2016): 30.

²⁸³ Grote and Röder, "Prologue: Constitutional Debates," 16.

²⁸⁴ Grote and Röder, "Prologue: Constitutional Debates," 16.

²⁸⁵ Abdullah Aydoğan Kalabalık, *Mısır'da Değişim Süreci ve Anayasa Arayışı* (İstanbul: Seta Kitapları, 2013), 10.

²⁸⁶ Moustapha Kamel Al-Sayyid, "The Fight over Institutions in Post-Revolution Egypt," *Égypte/Monde arabe* 16, no. 2 (2017): 65, "The Fight over Institutions," 65; Grote and Röder, "Prologue: Constitutional Debates," 16.

²⁸⁷ Grote and Röder, "Prologue: Constitutional Debates," 16.

²⁸⁸ Grote and Röder, "Prologue: Constitutional Debates," 16-17.

²⁸⁹ Al-Ali, *Arab Constitutionalism*, 66; Grote and Röder, "Prologue: Constitutional Debates," 17.

lehine çözen 22 Kasım 2012 tarihli bir Anayasal Bildiri²⁹⁰ yayımlamıştır²⁹¹. Mursi, Bildirisi'nin başında, 25 Ocak Devrimi'nin Cumhurbaşkanı devrimci talepleri yerine getirme ve eski rejimin kalıntılarını Mısır'ın devlet kurumlarından silme sorumluluğu yüklediğini belirterek Bildiri'yi yayımlama yetkisini 25 Ocak Devrimi'ne dayandırmıştır. Bildiri'nin beşinci maddesinde, Şura Meclisinin ve Kurucu Meclisin feshedilemeyeceği ifade edilmiştir. İkinci maddesinde, Cumhurbaşkanı'nın göreve gelmesinden sonra yayımlanan bütün karar ve kararnamelerin yargısal denetimden muaf kılındığı, ayrıca hiçbir kurum veya kişi tarafından iptal edilemeyeceği düzenlenmiştir²⁹². Ayrıca Cumhurbaşkanı, devrimi ve ulusal birliği korumak ya da ulusal güvenliği sağlamak için gerekli gördüğü her türlü önlemi almakla yetkilendirilmiştir. Bildiri ile Mısır Genel Savcısı'nı 4 yıllığına atama yetkisi Cumhurbaşkanı verilmiştir. Son olarak, Bildiri'nin ikinci maddesinde, bu yetkilerin yeni anayasanın halk tarafından kabulüne kadar devam edeceği düzenlemesine yer verilmiştir.

Mursi bu düzenlemelerle kendisini bir nevi kurucu iktidar statüsüne yükseltmiştir²⁹³. Mursi, Genel Savcı'yı atama yetkisini hemen kullanmıştır. Yüksek Yargı Konseyi ise bu anayasal kararnameyi yargı bağımsızlığına bir saldırı olarak değerlendirmiş ve birçok hâkim ve savcı greve gitmiştir²⁹⁴. Anayasal Bildiri'nin bazı maddeleri devrimci güçler tarafından kabul edilmesine rağmen, diğer muhalifler ise bu kararların diktatörlüğe kapı aralayacağı gerekçesiyle protesto ve gösteri düzenlemişlerdir.²⁹⁵ On binlerce insan, Tahrir Meydanı'nda toplanarak Mursi'nin ya Bildiri'yi geri çekmesini ya da istifa etmesini istemiştir²⁹⁶. Protestoların devam etmesi üzerine Mursi, 9 Aralık 2012'de Kararnameyi geri aldığını açıklamıştır. Ancak, bu

²⁹⁰ Mursi'nin 22 Kasım 2012 tarihli Anayasal Bildirisi için bkz. Ahram Online, "English text of Morsi's Constitutional Declaration," 22 November 2012, <https://english.ahram.org.eg/News/58947.aspx> (10.06.2012).

²⁹¹ Al-Sayyid, "The Fight over Institutions," 65; Telci, "Mısır'da Askeri Darbe Sonrası Süreç," 11.

²⁹² Ninet ve Tushnet, bu ikinci maddenin bir *anayasal otoriteriyenizm* örneği olduğunu ileri sürmektedir. Bununla birlikte, onlara göre Mursi'nin anayasal otoriteriyenizmi, seçilmiş olmayan kurumların tutum ve tehditlerine karşı bir reaksiyon olarak da yorumlanabilir. Ninet and Tushnet, *The Arab Spring*, 233.

²⁹³ Mahmoud Jaraba, "Why Did the Egyptian Muslim Brotherhood Year-Long Rule Fall?," *Zeitschrift für Politik* 61, no. 1 (2014): 74; Roll, "Managing Change," 31.

²⁹⁴ Ninet and Tushnet, *The Arab Spring*, 223.

²⁹⁵ Neil Ketchley, *Egypt in a Time of Revolution: Contentious Politics and the Arab Spring* (Cambridge: Cambridge University Press, 2017) 100; Muhammet Örtlek, "Ortadoğu'da Siyasal İslamcı Hareketler: Mısır Örneği," (Doktora Tezi, Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015), 119,120.

²⁹⁶ Grote and Röder, "Prologue: Constitutional Debates," 17.

Kararname, yeni bir protesto döngüsüne neden olmuş ve İslamcı ve seküler/liberaller arasındaki gerilimi daha da tırmandırmıştır²⁹⁷.

Mursi'nin anayasal politikası, ordu ve yargı gibi engellere rağmen geçiş sürecini tamamlama niyetini ortaya koyması bakımından önemli ve değerlidir. Ayrıca, geçiş sürecinin belirleyicisinin ordu yerine seçimlerle iş başına gelen Cumhurbaşkanı olması, daha demokratik ve tercih edilebilirdir. Bu yönüyle, Mursi'nin anayasal politikası savunulabilir gözükmetedir. Bunlarla birlikte, Mursi'nin bu süreçteki eylem ve işlemleri, zaten kutuplaşmış olan ilişkilerin, devlet kademesinde daha da bozulmasına yol açmıştır. Mursi'nin düzenlemeleri öncesinde de Mısır devletinin resmi ve laik kurumları, Mursi ve hareketine siyasal ideolojisinden dolayı esasen güvenmiyorlardı²⁹⁸. Bu kurumlar, Mursi'yi, demokratik geçiş için bir tehlike olarak görüyorlardı. Ancak, Mısır'daki gelişmelere bakıldığında, ordu ve yargının demokrasiye bağlılıkları çok daha fazla endişe verici olmuştur²⁹⁹.

(5). Kurucu meclis çalışmaları ve Anayasa'nın kabulü

İkinci Kurucu Meclisin çalışmaya başlamasından kısa bir süre sonra meclisin anayasa tasarısı hazırlama sürecine yönelik usul kuralları oluşturulmuştur. Buna göre bir Kurucu Meclis Başkanı ve bir Genel Sekreter belirlenecektir³⁰⁰. Ayrıca, her birinin raportörlerinin de içinde bulunduğu dört esas komitenin yanında esas komitelere önerilerde bulunmak amacıyla meclis içinden ve dışından hukuk ve dil uzmanlarından oluşan bir tasarı ve araştırma komitesi oluşturulacaktır³⁰¹. Usul Kuralları'nın 5'inci maddesine göre anayasa tasarısının meclisten geçebilmesi için öncelikle uzlaşılmalıdır; bu uzlaşının mümkün olamaması halinde 67 üye, bu sayıya da ulaşamaması halinde 57 üyenin kabulü gereklidir³⁰².

²⁹⁷ Ketchley, *Egypt in a Time of Revolution*, 100; Cross and Sorens, "Arab Spring Constitution making," 1300.

²⁹⁸ Ninet and Tushnet, *The Arab Spring*, 232.

²⁹⁹ Ninet and Tushnet, *The Arab Spring*, 234.

³⁰⁰ Al-Ali, *Arab Constitutionalism*, 63.

³⁰¹ Erdoğan, "Transitions From Authoritarian Rule," 170.

³⁰² Erdoğan, "Transitions From Authoritarian Rule," 171.

2012 Cumhurbaşkanlığı seçimleri öncesinde Müslüman Kardeşler, şu formda bir kurucu meclis oluşturmayı taahhüt etmiştir: “Kurucu meclis, anayasanın, seküler ve liberal siyasal aktörlerle birlikte bütün Mısırlılar için yapılabilmesini garanti edecek şekilde düzenlenmelidir”³⁰³. Müslüman Kardeşler liderleri aynı zamanda anayasanın en azından halkın % 80’inin oyu ile kabul edilmesi gerektiğini ve görüşmelerin bütün konularda anlaşmaya varana kadar devam edeceğini belirtmiştir³⁰⁴. Ancak, Usul Kuralları’nda anayasanın kabulü için Kurucu Meclisin %57’sinin yeterli görülmesi, Müslüman Kardeşler ve müttefiklerine, muhalefetin itirazlarını aşma imkanı vermiştir.

Kurucu Meclis, ilk toplantısını 18 Haziran 2012’de yapmıştır. Genel Sekreterlik, esas komitelerden, 2011 Devrimi’nin amaçlarını yerine getirmek için mücadele etmelerini, aynı zamanda Mısır anayasal tarihinden ilham almalarını talep etmiştir³⁰⁵. Mecliste yapım sürecinin tartışma ve sürüncemelerle geçmesi nedeniyle süre konusunda sıkıntı yaşanması, özellikle 1971 Anayasası’ndan faydalanılması zorunluluğuna yol açmıştır³⁰⁶. Müzakerelerin çoğunluğu, yasama ve yürütme ilişkileri, din ve devlet ilişkileri, ordunun yetkileri, temel hak ve hürriyetler gibi konular etrafında gerçekleşmiştir³⁰⁷. Hürriyet ve Adalet Partisi, Tunus’ta En-Nahda’nın savunduğu gibi, Arap rejimleri pratiğinde oldukça güçlü bir konumda bulunan Cumhurbaşkanının gücünü azaltacağı gerekçesiyle parlamenter hükümet sistemini teklif etmiştir³⁰⁸. Ancak, süreç içinde yaşanan gelişmelerden sonra ilk etapta güçlü bir Cumhurbaşkanlığının, sonrasında tam bir parlamenter demokrasinin inşa edilmesi gerekliliği kanaatini taşımışlardır³⁰⁹. Hürriyet ve Adalet Partisi, din ve devlet işleri ile ilgili olarak Mısır anayasal metinlerinde yerleşik hale gelen ikinci maddeye (İslam hukukunun ilkeleri ifadesi) dokunmayacağını ifade etmesi nedeniyle çoğu kişiyi rahatlatmıştır³¹⁰. Bununla birlikte, Nur Partisi’nin Şeriat’ı tek yasama kaynağı ve El-Ezher’i İslam dini ile ilgili konularda tek otorite yapma

³⁰³ Al-Ali, *Arab Constitutionalism*, 64.

³⁰⁴ Al-Ali, *Arab Constitutionalism*, 64.

³⁰⁵ Al-Ali, *Arab Constitutionalism*, 64.

³⁰⁶ Johnson, “Beyond Constituent Assemblies,” 1021.

³⁰⁷ Al-Ali, *Arab Constitutionalism*, 64-65.

³⁰⁸ Al-Ali, *Arab Constitutionalism*, 65.

³⁰⁹ Anthony F. Lang, Jr, “From Revolutions to Constitutions: The Case of Egypt”, *International Affairs* 89, no. 2 (2013): 363.

³¹⁰ Al-Ali, *Arab Constitutionalism*, 65.

isteği, sekülerler ile oldukça gergin müzakerelerin gerçekleşmesine neden olmuştur³¹¹. Yine, din ve vicdan hürriyeti ve cinsiyet eşitliği gibi konular, tartışmaların değer temelli niteliği de dikkate alındığında kamuda ve kurucu mecliste derin tartışmalara yol açmıştır³¹². Bu kapsamda Kurucu Meclis Başkanı himayesinde İslamcılarla sekülerler arasında diyalog kurabilmek ve taraflar arasında uzlaşa sağlanabilmesi amacıyla en az iki geçici komite oluşturulmuştur³¹³. Ancak kurulan bu Uzlaşa Komiteleri ile anlamlı bir gelişme kaydedilememiştir³¹⁴.

İkinci Kurucu Meclis görüşmelerinde sekülerler ve İslamcılar birbirlerini suçlamaya devam etmişlerdir. Sekülerler, İslamcıların kendileri dışındaki kişileri muhalif olarak gördüklerini ve yorumlarını bile çeşitli bahanelerle dinlemediklerini ileri sürmüşlerdir³¹⁵. Hürriyet ve Adalet Partisi ise muhaliflerin, İslamcıların hakimiyetine zarar vermek ve sürecin ilerlemesini boykot ve yargısal süreçlerle engellemek ile ilgilendiklerini iddia etmişlerdir. Gerçekten, ikinci Kurucu Meclisin, birincisi gibi, mahkemeler tarafından -aynı gerekçeyle dayalı olarak- feshedilmesi tehlikesi, gündemi yoğun bir şekilde meşgul etmiştir³¹⁶. Hürriyet ve Adalet Partisi, ikinci meclisin de feshedilmesi halinde popülaritesinde önemli bir düşüş yaşayacağı endişesini taşımaktaydı. Çünkü, ikinci Kurucu Meclisin de feshedilmesi halinde, yeni bir parlamento seçiminin gerçekleşmesi ve Hürriyet ve Adalet Partisinin bu seçimlerde daha az oy oranına ulaşması muhtemeldi. Dahası, Mursi'nin 22 Kasım Anayasal Bildirisi nedeniyle devlet ve siyaset içindeki muhalifleri öfke doluydu. Bu gerekçelerle Hürriyet ve Adalet Partisi süreci hızlandırmaya karar vermiştir³¹⁷.

Bu doğrultuda, din ve devlet ilişkileri ile ilgili konularda Selefî olarak anılan Nur partisi ile uzlaşılarak 2012 Anayasası'nın 219'uncu maddesinde, Şeriat ilkelerinin, Sünni ilkeler ile sınırlandırılacağı düzenlenmiştir³¹⁸. 6 Kasım 2012'de Meclis Başkanı sürecin

³¹¹ Al-Ali, *Arab Constitutionalism*, 65.

³¹² Johnson, "Beyond Constituent Assemblies," 1022.

³¹³ Al-Ali, *Arab Constitutionalism*, 65.

³¹⁴ Al-Ali, *Arab Constitutionalism*, 66.

³¹⁵ Al-Ali, *Arab Constitutionalism*, 66.

³¹⁶ Grote and Röder, "Prologue: Constitutional Debates," 18.

³¹⁷ Lang, Jr, "From Revolutions to Constitutions," 360.

³¹⁸ Johnson, "Beyond Constituent Assemblies," 1023. 2012 Anayasası'ndaki bu düzenleme üzerindeki tartışma için çalışmanın bir sonraki bölümünde yer alan din ve devlet ilişkileri kısmına bakılabilir.

tamamlanması için 3 haftalık bir süre belirlemiştir³¹⁹. Mursi, sürecin yetişmemesi ihtimaline binaen, anayasa taslağına ilişkin 6 aylık teslim süresini, 2 hafta daha uzatan 29 Kasım 2012 tarihli bir karar ihdas etmiştir. Kurucu Meclis Başkanlığı, 6 aylık süre dolmadan, dikkat çekici bir mesaiyle -gece de devam edilerek- anayasa tasarısının kabul sürecini tamamlamaya girişmiştir³²⁰. Bunun üzerine, İslamcı olmayan bütün üyeler, meclisten çekilmişler ya da boykot etmişlerdir³²¹. Gelişmelerden anlaşılacağı üzere çoğunluk siyasal gruplarının artık bir uzlaşma arayışı da söz konusu değildi³²². Nihayet, Kurucu Meclis, 28 Kasım 2012’de anayasa tasarısını oylamaya başlamış ve 30 Kasım 2012’de tasarımı kabul etmiştir³²³. Referandum sonuçlarına göre anayasa taslağı, geçerli oyların % 69’unun kabulüyle yürürlüğe girmiştir³²⁴. Ancak, anayasa referandumuna katılım oranı, toplam seçmen sayısının sadece % 32.9’u seviyesinde kalmıştır³²⁵.

2012 Anayasası’nın yapım süreci birçok yönden eleştirilmiştir. Öncelikle, Askeri Konseyin, anayasa tasarısının hazırlanması için belirlediği 6 aylık sürenin, siyasal güçlerin birbirini tanıması, güven duyması ve uzlaşması için yeterli bir zamana tekabül gelmediği iddia edilmiştir³²⁶. Kurucu Meclisin oluşumunun dışlayıcı olduğu ve metnin yazımı sürecinde seküler ve liberal grupların endişelerinin dikkate alınmadığı bir eleştiri olarak dile getirilmiştir³²⁷. Ayrıca, Kurucu Meclisin nadiren kamuya danıştığı ve sivil toplumun tavsiyelerini dikkate almadığı ifade edilmiştir³²⁸.

Diğer önemli bir eleştiri, anayasa tasarısının hızlı bir süreç içinde halkın onayına sunulmasıdır³²⁹. Kurucu Meclis, 200’den fazla maddeyi sadece 17 saatlik bir çalışma

³¹⁹ Al-Ali, *Arab Constitutionalism*, 67.

³²⁰ Al-Ali, *Arab Constitutionalism*, 67.

³²¹ Johnson, “Beyond Constituent Assemblies,” 1023; Farouk, “Writing the Constitution,” 6.

³²² El-Sayed, “Post-Revolution Constitutionalism,” 57; Johnson, “Beyond Constituent Assemblies,” 1022.

³²³ Saïd Amir Arjomand, “Revolution and Constitution in the Arab World, 2011–12,” in *Beyond the Arab Spring: The Evolving Ruling Bargain in the Middle East*, ed. Mehran Kamrava, (New York: Oxford University Press, 2014): 177.

³²⁴ Mısır 2012 Anayasası için bkz. Constitute, “Egypt 2012 (Historical),” https://www.constituteproject.org/constitution/Egypt_2012?lang=en (14.06.2022).

³²⁵ Johnson, “Beyond Constituent Assemblies,” 1023.

³²⁶ Erdoğan, “Electoral and Constitutional,” 62.

³²⁷ Erdoğan, “Electoral and Constitutional,” 62;

³²⁸ Erdoğan, “Electoral and Constitutional,” 63.

³²⁹ Sultany, *Law and Revolution*, 249.

içinde oylamış ve kabul etmiştir³³⁰. Ayrıca, Tasarının halk tarafından tartışılması için gerekli sürenin verilmemesi de önemli bir eksiklik olarak görülmüştür³³¹. Gerçekten de anayasa tasarısı, Kurucu Meclis tarafından 30 Kasım 2012’de kabul edilmesinden sadece iki hafta sonra referanduma sunulmuştur³³². Bu süre, devrimci süreçte yapılan yeni bir anayasa hakkında dahi olsa yeterli bir süre değildir. Bununla birlikte, bu sürenin kısalığı öncelikle Askeri Konseyin çıkardığı 30 Mart Anayasal Bildirisine dayanmaktadır. Ayrıca, referandum metninin tartışılması için yeterli bir süre verilmemesinin gerekçesi olarak, ikinci tasarı meclisinin feshedilme tehlikesi altında olması ve Kasım ayının sonlarına doğru halk protesto ve gösterilerinin başlaması gösterilebilir. Bunların da ötesinde, referandum, oldukça kutuplaşmış bir atmosfer altında, daha çok Mursi yönetimine bir güven oylaması anlamını taşımıştır³³³. Dolayısıyla, Mısır 2012 Anayasası referandumu, başka saiklerin gölgesi altında yapıldığından tasarı metninin içeriği ile az meşgul olunmuştur.

Diğer taraftan, 2012 Anayasası’na, maddi hükümleri açısından da birçok eleştiri yöneltilmiştir. Bunların başında, 2012 Anayasası’nın içeriğinin, 1971 Anayasası’na benzediği ileri sürülmüştür. 2012 Anayasası ile sivil ve hesap verebilir yönetimi yok edecek bir şekilde orduya önemli ayrıcalıklar verilmiştir. Ordunun bütçesinin halkın denetiminden fiili olarak çıkarılması durumu, ilk defa 2012 Anayasası’nda hukukileştirilmiştir³³⁴. Anayasa’da, sivillerin silahlı kuvvetlere zarar vermeleri kapsamında işledikleri suçlardan dolayı askeri mahkemelerde yargılanabileceklerini düzenlenmiştir. Ayrıca, ilk defa savunma bakanının askeri sınıf personeli arasından atanması zorunluluğu getirilmiştir³³⁵. Diğer taraftan, 2012 Anayasası, Anayasa Mahkemesinin bazı önemli kararlarına karşı doğrudan bir meydan okuma olarak görülmelidir³³⁶. Anayasa Mahkemesi, eski rejim görevlilerine 10 yıl siyaset yasağı koyan kuralın anayasaya aykırı olduğuna karar vermesine rağmen, söz konusu kural Anayasa’nın 232’nci maddesinde düzenlenerek anayasal güvenceye kavuşturulmuştur.

³³⁰ Sultany, *Law and Revolution*, 249.

³³¹ Sultany, *Law and Revolution*, 249.

³³² Sultany, *Law and Revolution*, 249.

³³³ Sultany, *Law and Revolution*, 249.

³³⁴ Bernard-Maugiron, “State Powers and Constitution,” 124-125.

³³⁵ Bernard-Maugiron, “State Powers and Constitution,” 125.

³³⁶ Grote and Röder, “Prologue: Constitutional Debates,” 18.

Ayrıca, Anayasa'nın 231'inci maddesinde, daha önce Anayasa Mahkemesi tarafından iptal edilen, ancak ilk parlamento seçimlerinde uygulanacak seçim sistemi şu şekilde düzenlenmiştir: Parlamentodaki sandalyelerin 2/3'ü liste, 1/3'ü ise bağımsız aday temelli ayrılmıştır. Siyasi partiler ve bağımsız adaylar meclisin bütün sandalyeleri için yarışabilecektir.

Anayasa, yürürlüğe girdiği an itibarıyla, bütün anayasal bildirilerin etkisini ortadan kaldırmasına rağmen, Mısır toplumunu yatıştırmada az bir etki göstermiştir. Ekonomik sıkıntıların devam etmesinin yanı sıra, 2013'ün Bahar aylarında protestolar da devam etmiştir³³⁷. 2 Haziran 2013 günü Anayasa Mahkemesi, Şura Konseyi'nin seçiminin dayandığı hukuki temelin Anayasa'ya aykırı olduğuna karar vermiştir. Temsilciler Meclisi dosyasındaki gibi Mahkeme, bağımsız adaylara ayrılan 1/3'lük kontenjanda yarışmak için siyasal partilere de izin veren, ancak 2/3'lik kısım için bağımsız adaylara izin vermeyen Kanun'un, 30 Mart 2011 Bildirisi'nin 37 ve 39'uncu maddelerine aykırı olduğuna karar vermiştir³³⁸. Karar, aynı zamanda, Temsilciler Meclisi ve Şura Konseyi tarafından seçilen Kurucu Meclisin anayasal olmadığı tespitini de içermiştir³³⁹. Fakat, Anayasa Mahkemesi, Şura Konseyi'ni feshetmemiş, yeni parlamento seçimleri yapılana kadar görevine devam edebileceğine karar vermiştir³⁴⁰. Mahkeme, bu feshin, referandumda onaylanan 2012 Anayasası'nın geçerliliğini etkilemeyeceğini de belirtmiştir³⁴¹. Bu mahkeme kararı ile 2012 Anayasası'nın hukuken iptaline veya yok hükmünde olduğuna karar verilmemesine rağmen, geçici anayasaya aykırı olarak oluşturulan bir meclisin anayasa tasarısını hazırlaması, 2012 Anayasası'nın hukuki ve sosyolojik meşruiyetini ciddi şekilde azaltmış ve tartışılır hale getirmiştir.

³³⁷ Grote and Röder, "Prologue: Constitutional Debates," 18.

³³⁸ Grote and Röder, "Prologue: Constitutional Debates," 18.

³³⁹ Grote and Röder, "Prologue: Constitutional Debates," 18.

³⁴⁰ Grote and Röder, "Prologue: Constitutional Debates," 18; Bernard-Maugiron, "State Powers and Constitution," 125.

³⁴¹ Bernard-Maugiron, "State Powers and Constitution," 121.

c. 2013 Ordu Darbesi ve 2014 Anayasası Yapım Süreci

Mısır'da olaylar 2013 yılının Haziran ayının sonunda doruğa ulaşmıştır³⁴². Mursi'nin göreve geliş tarihinin yıl dönümünde (1 Temmuz) Tahrir meydanında ve diğer bazı yerlerde büyük kalabalıklar toplanmıştır. Tamarrud (İsyan) hareketi, Nisan ayının sonuna kadar Mursi'nin istifası için 15 milyondan fazla imza toplandığını, 2 Haziran saat 17:00'a kadar istifa etmesi gerektiğini ya da sivil itaatsizlik ile karşılaşacağını ilan etmiştir³⁴³. Bunun üzerine Silahlı Kuvvetler, siyasi partilere cevap vermesi için 48 saat süre tanımıştır³⁴⁴. Silahlı kuvvetlerin açıklamasından sonra birçok bakan istifa etmiş ve kabinede sadece Hürriyet ve Adalet Partisi üyeleri kalmıştır. Silahlı kuvvetlerin adımıdan bir gün sonra Mursi, görevini terketmediğini, aksine, siyasal krizin barışçıl ve ulusal uzlaşi içinde çözüleceğini öngören bir planı takip edeceğini bildirmiştir. Aynı gün, Temyiz Mahkemesi (*Court of Cassation*), Mursi'nin görevden aldığı Genel Savcıyı (*Prosecutor General*) görevine iade etmiştir. 3 Temmuz akşamı, silahlı kuvvetler liderliğinde, toplumun bazı önde gelen şahsiyetleri, El Ezher Büyük İmamı ve Uluslararası Atom Enerji Kurumu eski Başkanı ElBaradei, Mursi'nin görevden alındığını duyurmuştur. Sonuç olarak Mursi, 3 Temmuz 2013 tarihinde ordu darbesi³⁴⁵ ile devrilmiştir³⁴⁶. Bu çerçevede Mursi tutuklanmış ve ordu hakimiyetindeki bir bölgede alıkonulmuştur. Sisi, Adli Mansur'un (Anayasa Mahkemesi Başkanı) Geçici Cumhurbaşkanı, El-Baradei'in ise Cumhurbaşkanı Yardımcısı olarak atandığını duyurmuştur.

Geçici Cumhurbaşkanı olarak atanan Adli Mansur 6 Temmuz'da, işleyen tek meclis olan Şura Meclisinin feshedildiğini belirten ilk anayasal bildirisini yayımlamıştır³⁴⁷. Mansur, 8 Temmuz 2013 tarihli yeni bir anayasal bildiri

³⁴² Grote and Röder, "Prologue: Constitutional Debates," 19.

³⁴³ John L. Esposito, Tamara Sonn and John O. Voll, *Islam and Democracy after the Arab Spring* (New York: Oxford University Press, 2016), 226.

³⁴⁴ Esposito, Sonn and Voll, *Islam and Democracy*, 227.

³⁴⁵ Muhammed Muhtar Şankiti'ye göre Ozan O. Varol'un "demokratik askeri darbe" teorisi Mısır olaylarına tatbik edilemez. Çünkü Mısır ordusu, sürecin meyvelerini toplamak ve demokratik dönüşümü engellemek için bu harekati yapmıştır. Bkz. Muhammed Muhtar Şankiti, *İslam Medeniyetinde Anayasa Kriz: Büyük Fitneden Arap Baharına* (çev. Muhammet Çelik, İstanbul: Mana Yayınları, 2020) 439.

³⁴⁶ Ninet and Tushnet, *The Arab Spring*, 230.

³⁴⁷ Grote and Röder, "Prologue: Constitutional Debates," 19.

yayımlamıştır³⁴⁸. Bildiri ile 2012 Anayasası askıya alınmış ve 2012 Anayasası'nda değişiklik yapmak amacıyla bir yol haritası çizilmiştir³⁴⁹. Ancak, 2012 Anayasası'nın öngördüğü anayasa değişikliği prosedürüne uyulmamıştır³⁵⁰. 2012 Anayasası'nda değişiklik metnini hazırlamak amacıyla iki komite oluşturulmuştur. Biri, on üyeden³⁵¹ oluşan bir uzman komitedir; diğeri, ağırlıklı olarak devlet kurumlarını temsil eden üyelerin katıldığı elli üyeden³⁵² oluşan bir komitedir. On kişilik komiteye Anayasa'da yapılması gerekli değişiklikleri hazırlaması için bir aylık süre, elli kişilik komiteye ise 60 gün verilmiştir³⁵³. Elli kişilik komitenin neredeyse 2/3'ü, devlet kurumlarının temsilcilerinden oluşmaktaydı³⁵⁴. Bu kurumlar geçmişten itibaren Müslüman Kardeşler hareketine karşıydılar³⁵⁵. Solcu ve Nasırcı gruplara on bir koltuk ayrılmışken, İslamcıları temsilen Nur Partisine sadece iki koltuk verilmiştir³⁵⁶. Ülkenin neredeyse yarısını temsil eden Hürriyet ve Adalet Partisi (Müslüman Kardeşler) süreç dışında bırakılmıştır³⁵⁷. Elli kişilik komitenin başına ise Mübarek döneminde uzun dönem Dış İşleri Bakanlığı görevini yürütmüş Amr Musa seçilmiştir³⁵⁸. Elli kişilik komite, kendi usul kurallarını 11 Eylül 2013 tarihinde oluşturmuştur³⁵⁹. Buna göre üç esas komite ve bir tasarı komitesi

³⁴⁸ Bernard-Maugiron, "State Powers and Constitution," 124. 8 Temmuz tarihli Anayasal Bildiri için bkz. Constitutionnet, "Unofficial English translation of the constitutional declaration of Egypt (July 08 2013)," <https://constitutionnet.org/vl/item/unofficial-english-translation-constitutional-declaration-egypt-july-08-2013> (14.06.2022).

³⁴⁹ Cross and Sorens, "Arab Spring Constitution making," 1300.

³⁵⁰ Sultany, *Law and Revolution*, 250.

³⁵¹ Uzman Komitenin iki üyesi Anayasa Mahkemesi üyeleri, iki üyesi Danıştay, iki üyesi normal hakimler, dört üyesi Kahire Ünivesitesi anayasa hukuku profesörleri arasından belirlenecektir. Yargıyı temsil eden üyeler Yüksek Yargı Konseyi, anayasa profesörleri ise Üniversiteler Üst Konseyi tarafından seçilecektir.

³⁵² Sivil toplumun temsilcilerinden oluşan elli kişilik komite ise; politik partiler, entelektüeller, işçiler, köylüler, sendikalar, profesyonel yapılar, El-Ezher ve kiliseler, silahlı kuvvetler ve emniyet teşkilatı, gençlik ve kadın hareketlerinden on üyeyi de içeren kamusal figürlerden oluşmaktaydı.

³⁵³ Al-Ali, *Arab Constitutionalism*, 69.

³⁵⁴ Bernard-Maugiron, "State Powers and Constitution," 122.

³⁵⁵ Bernard-Maugiron, "State Powers and Constitution," 122.

³⁵⁶ Al-Ali, *Arab Constitutionalism*, 70; Bernard-Maugiron, "State Powers and Constitution," 122.

³⁵⁷ Cross and Sorens, "Arab Spring Constitution making," 1300.

³⁵⁸ Sultany, *Law and Revolution*, 250.

³⁵⁹ Constitutionnet, "Egypt: Rules of Procedure of Amr Moussa Constituent Assembly – 2013," <https://constitutionnet.org/vl/item/egypt-rules-procedure-amr-moussa-constituent-assembly-2013> (13.06.2022).

öngörülmüştür³⁶⁰. Komitenin karar yetersayısı, uzlaşmanın mümkün olmaması halinde üye tamsayısının dörtte üçüdür³⁶¹.

Gelişmeler karşısında bu kez Mursi taraftarları sokaklara inmiştir. Protestoların giderek artması ve genişlemesi karşısında rejim protestoları sona erdirmek amacıyla sert bir şekilde cevap vermiş ve birçok protestocu güvenlik güçleri tarafından katledilmiştir³⁶². Ayrıca, Hürriyet ve Adalet Partisi yasaklanmış ve Müslüman Kardeşler'in birçok üst düzey lideri tutuklanmıştır. Dahası, Aralık'ta geçici hükümet, Kahire'deki polis karargahının bombalanması eylemini gerçekleştirdikleri iddiasıyla Müslüman Kardeşler hareketini terör örgütü ilan etmiştir. Nur Partisi, başlangıçta Mursi'nin devrilmesini desteklemesine rağmen özellikle Anayasa'dan bazı İslami hükümlerin çıkarılması neticesinde geçici hükümete karşı daha eleştirel yaklaşmıştır³⁶³. Bununla birlikte, Nur Partisi, anayasal reform sürecinden tamamen ayrılmamıştır. Cumhurbaşkanı Yardımcısı El Baradei, Ağustos 2013'te darbe karşıtı protestolar sırasında insanların katledilmesi gerekçesiyle istifa etmiştir³⁶⁴.

Darbe sonrası yürürlüğe koyulan 2014 Anayasası'na gelecek olursak; bu Anayasa hem usul hem içerik açısından 2012 anayasasından daha kötü bir manzara ortaya koymaktadır. 2014 Anayasasının yapım süreci, görüldüğü üzere *kapsayıcılıktan* açık bir şekilde yoksundur. Bu süreç, 2012 Anayasası'na ilişkin konsensus eksikliği eleştirilerini gidermek yerine Mısırlılar arasındaki siyasal bölünme ve kamplaşmayı daha da derinleştirmiştir³⁶⁵.

2012 Anayasası'nın yapımı için Kurucu Meclise altı aylık bir süre tanınmışken, 2014 anayasa tasarısının hazırlanması için elli kişilik komiteye sadece iki ay verilmiştir. Aslında amaç, ordunun ve devletin resmi kurumlarının hoşlanmadığı maddeleri değiştirmek olduğundan iki aylık süre de uzun kabul edilebilir. Nitekim, süreç, Mısırlılara gerçek bir anayasası vermek için işletilmemiştir.

³⁶⁰ Al-Ali, *Arab Constitutionalism*, 70.

³⁶¹ Al-Ali, *Arab Constitutionalism*, 70.

³⁶² Esposito, Sonn and Voll, *Islam and Democracy*, 228.

³⁶³ Grote and Röder, "Prologue: Constitutional Debates," 19.

³⁶⁴ Grote and Röder, "Prologue: Constitutional Debates," 20.

³⁶⁵ Bernard-Maugiron, "State Powers and Constitution," 123.

Sivil toplum kuruluşları ile görüşmeler kapalı kapılar arkasında gerçekleşmiştir³⁶⁶. Bunun yanında, elli kişilik komite görüşmeleri de basına kapalı bir şekilde yapılmıştır ve on kişilik uzman komite, bu görüşmelere dahil edilmemiştir³⁶⁷. Elli kişilik komite üyelerinin basına demeç vermesi yasaklanmıştır; sadece Komitenin resmi sözcüsüne açıklama yapma yetkisi tanınmıştır³⁶⁸. Bu açıdan, 2014 Anayasası'nın yapım sürecinde *şeffaflık* ve *açıklık* kriterleri ihlal edilmiştir.

2012 Mısır Anayasası'nın yapım sürecinde Kurucu Meclis görüşmeleri televizyondan verilmiş ve meclisteki tartışmalar da basılmıştır³⁶⁹. 2014 Anayasası'nda ise elli kişilik komitenin meydana getirdiği nihai taslak, komitenin bazı üyelerinin tasarının Geçici Cumhurbaşkanı'na sunulmadan önce değiştirildiğini iddia etmesi nedeniyle meşruiyeti daha da tartışmalı hale gelmiştir³⁷⁰. Diğer taraftan Tunus, uluslararası kuruluşların desteklerini kabul ederken, Mısır uluslararası yardım ve destekleri reddetmiştir³⁷¹.

2014 Anayasası, 14 ve 15 Ocak 2014 tarihlerinde yapılan referandumda ezici bir çoğunlukla % 98.1 ile kabul edilmiştir³⁷². Referanduma resmî katılım ise toplam seçmen sayısının % 38.6'sı olarak açıklanmıştır³⁷³. 2014 Mısır Anayasası'nın, 2022 Tunus Anayasası gibi çok yüksek bir oranla kabul edilmesi, 2014 Mısır Anayasası'na ilişkin referandumun da *plebisiter* nitelikte olduğunu açıkça göstermektedir.

d. 2019 Anayasa Değişiklikleri

2014 Anayasası'nın yürürlüğe girmesinden sonra gerçekleştirilen Cumhurbaşkanlığı seçimlerinde Sisi, ordudaki görevinden istifa edip adaylığını koyarak % 97 gibi çarpıcı bir oy oranı ile Cumhurbaşkanı seçilmiştir³⁷⁴. Cumhurbaşkanlığı seçimlerin için iki günlük (25 Mayıs - 26 Mayıs) oy kullanma süresi belirlenmiştir. Ancak

³⁶⁶ Erdoğan, "Electoral and Constitutional," 63.

³⁶⁷ Bernard-Maugiron, "State Powers and Constitution," 123.

³⁶⁸ Bernard-Maugiron, "State Powers and Constitution," 123.

³⁶⁹ Bernard-Maugiron, "State Powers and Constitution," 123.

³⁷⁰ Grote and Röder, "Prologue: Constitutional Debates," 21.

³⁷¹ Bernard-Maugiron, "State Powers and Constitution," 123.

³⁷² Ninet and Tushnet, *The Arab Spring*, 237.

³⁷³ Ninet and Tushnet, *The Arab Spring*, 237.

³⁷⁴ Grote and Röder, "Prologue: Constitutional Debates," 22.

katılımın düşük olacağının anlaşılması üzerine süre bir gün daha uzatılmıştır³⁷⁵. Bu esnada, oy vermektan kaçınanlarına yaptırım uygulanacağı tehdidi de gösterilmiştir³⁷⁶. Ordu darbesi ve Sisi'nin Cumhurbaşkanı seçilmesiyle Mısır'da otoriterliğin yeniden ikame edildiği, 2011 öncesi Mısır'a dönüldüğü rahatlıkla söylenebilir³⁷⁷. Ayrıca, Mısır, siyasal baskı ve muhaliflere karşı gerçekleştirilen sindirme politikası nedeniyle iktidar yarışının asgari demokratik kurallara uygunluğunu ifade eden "seçimli demokrasi" (*electoral democracy*) şeklinde tanımlanması mümkün değildir³⁷⁸. Mısır, rejimin temelde otoriter özellikler gösterdiği, seçimlerin sonuçlarının önceden bilinebilir olduğu "seçimli otoriterlik"³⁷⁹ olarak adlandırılabilir.

Sisi rejimi, 2014 Anayasası'ndan sonra 2019 değişikliklerini gerçekleştirmiştir. 2019 değişiklikleri de 2014 Anayasası gibi kapalı kapılar arkasında hazırlanmış ve yasama organı tarafından Şubat, Mart ve Nisan aylarında tartışılmıştır. Ancak, yasama organı değişiklik tasarısını³⁸⁰, halkoylaması başlamadan sadece 96 saat önce kabul etmiştir³⁸¹. Dolayısıyla, vatandaşların metin üzerinde düşünme, tartışma ve bir görüş oluşturma imkanı olmamıştır. Vatandaşlara değişikliklere itiraz edecek bir alan bırakılmadığı gibi değişikliğe karşı olan aktivistlerin çabaları da engellenmiştir³⁸². 2019 değişikliklerini karşı çıkmak amacıyla düzenlenmek istenen protesto talebi, "ulusal güvenlik" gerekçe gösterilerek reddedilmiştir. Ayrıca, güvenlik güçlerince, referandum öncesinde, zorla kaybetmeler gerçekleştirilmiş ve gözaltılar sonucunda 70'ten fazla kişi tutuklanmıştır³⁸³. Referandum oylaması da olması gereken şekilde gerçekleştirilmemiştir. Oylama sırasında, oy satın alma olayları gazeteciler tarafından ifşa edilmiş ve polis

³⁷⁵ Ninet and Tushnet, *The Arab Spring*, 244.

³⁷⁶ Ninet and Tushnet, *The Arab Spring*, 244.

³⁷⁷ Imad Salamey, "Post-Arab Spring: Changes and Challenges," *Third World Quarterly*, 36, no. 1, (2015): 121.

³⁷⁸ Ninet and Tushnet, *The Arab Spring*, 244.

³⁷⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Sözen, "Siyasi Rejimler," 67, 68.

³⁸⁰ Anayasa değişiklikleri parlamentoda 22 red oya karşılık 531 kabul oyu ile kabul edilmiştir. Human Rights Watch, "Egypt: Constitutional Amendments Entrench Repression," 20 April 2019, <https://www.hrw.org/news/2019/04/20/egypt-constitutional-amendments-entrench-repression> (29.10.2021).

³⁸¹ Mai El-Sadany, "Egypt's Constitutional Amendments Further the Decay of State Institutions," *Lawfare*, 17 June 2019, <https://www.lawfareblog.com/egypts-constitutional-amendments-further-decay-state-institutions> (29.09.2021).

³⁸² El-Sadany, "Egypt's Constitutional Amendments."

³⁸³ El-Sadany, "Egypt's Constitutional Amendments."

memurlarının vatandaşları oy kullanmaya zorladığı videolar internette yayınlanmıştır³⁸⁴. Değişiklikler, 20-22 Nisan 2019 tarihleri arasında yapılan referandumda kabul edilmiştir. Ulusal Seçim Komisyonunun 23 Nisan’da açıkladığı sonuçlara göre kayıtlı seçmenlerin % 44’ünün katıldığı referandumda, seçmenlerin % 88,8’i lehe, % 11,1’i aleyhe oy kullanmıştır³⁸⁵.

2019 Anayasa referandumu ile aşağıda belirtilen şu değişiklikler yapılmıştır:

Değişikliklerin ilki, Cumhurbaşkanının görev süresinin dört yıldan altı yıla çıkartılması ve iki dönem ile sınırlandırılmasıdır (m. 140). Ayrıca, değişiklikler ile, mevcut Cumhurbaşkanı Sisi’nin görev süresi iki yıl daha uzatılarak 2024’e kadar görevde kalması sağlanmıştır³⁸⁶. Değişiklikler, altı yıllık dönem süresinin hemen uygulanmasını öngörmüş ve Sisi’nin 2024 seçimlerinde aday olmasına izin vermiştir³⁸⁷. Böylece Sisi, Cumhurbaşkanlığı makamında 2030’a kadar kalabilecektir³⁸⁸.

İkincisi, 2019 değişiklikleri ile, silahlı kuvvetlerin rolü genişletilmiştir. Bu çerçevede silahlı kuvvetlere; devletin, temel hak ve hürriyetlerin, demokrasinin koruyucusu ve idame ettiricisi rolü verilmiştir (m. 200)³⁸⁹. Ayrıca, askeri mahkemelerin yargı yetkisi de silahlı kuvvetlerin asker ve personeline karşı “doğrudan saldırı” yerine “herhangi bir saldırı” ifadesinin yerleştirilmesiyle genişletilmiştir (m. 204)³⁹⁰.

Üçüncüsü, Cumhurbaşkanı, artık Yüksek Yargı Konseyinin Başkanı olarak tanımlanmıştır. Ayrıca, Anayasa Mahkemesi Başkanı’nı (m. 193/3) ve Genel Savcı’yı (m.

³⁸⁴ El-Sadany, “Egypt’s Constitutional Amendments.”

³⁸⁵ Tahrir Institute for Middle East Policy (TIMEP), “Egypt’s 2019 Constitutional Referendum,” 30 April 2019, <https://timep.org/reports-briefings/egypts-2019-constitutional-referendum/> (14.06.2022).

³⁸⁶ TIMEP, “Egypt’s 2019 Constitutional Referendum.”

³⁸⁷ TIMEP, “Egypt’s 2019 Constitutional Referendum.”

³⁸⁸ Human Rights Watch, “Egypt: Constitutional Amendments.”; Middle East Monitor, “Egypt Holds Referendum That Could Keep Sisi in Power until 2030,” 20 April 2019, <https://www.middleeastmonitor.com/20190420-egypt-holds-referendum-that-could-keep-sisi-in-power-until-2030/> (14.06.2022). Coşkun Can Aktan ve Serdar Yay, “Devlet Başkanları ve Dönem Sınırı,” *Hukuk ve İktisat Araştırmaları Dergisi* 13, no. 2 (2021) 120.

³⁸⁹ Amnesty International, “Egypt: Parliament Should Reject Proposed Constitutional Amendments,” 8 April 2019, 3, <https://www.amnesty.org/en/documents/mde12/0147/2019/en/> (14.06.2022)

³⁹⁰ Amnesty International, “Egypt: Parliament Should Reject,” 1.

189) belirleme yetkisi de Cumhurbaşkanı'na verilmiştir³⁹¹. Böylece mahkemeler üzerinde yürütmenin müdahale alanı ve etkisi artırılmıştır.

Dördüncüsü, yasama organı, ikili bir meclis yapısına büründürülmüştür³⁹². 2019 değişikliklerinin öngördüğü çift meclis sistemine göre üst meclisin üçte biri doğrudan Cumhurbaşkanı tarafından atanacaktır³⁹³. Bu düzenleme ile, yasamanın bağımsızlığı azaltılmakta ve yürütme ile uyumlu bir parlamento eğilimi artırılmaktadır³⁹⁴.

Son olarak, değişiklikler, kadınların güçlendirilmesi adına Temsilciler Meclisinde kadın milletvekillerine asgari % 25 kota verilmesi gibi bazı tedbirleri de içermiştir (m. 102/1). Ayrıca, devlet, gençlerin, çalışanların, çiftçilerin, Hristiyanların, engellilerin ve yurtdışındaki Mısırlıların “yeterli temsilini” sağlamakla yükümlü kılınmıştır (m. 243, 244)³⁹⁵. Ancak, değişikliklerde, bu temsiliyete ilişkin asgari bir rakam telaffuz edilmemiştir³⁹⁶.

Human Rights Watch (HRW), *International Commission of Jurists* (ICJ) ve *Amnesty International* gibi uluslararası insan hakları kuruluşları, 2019 değişikliklerini şiddetle eleştirmiştir³⁹⁷. Bu raporlara göre 2019 değişiklikleri ile, Mısır yargısının azalan bağımsızlığı daha çok zarar görecektir ve ordunun siyasi hayatı etkileme ve kontrol etme gücü artacaktır³⁹⁸.

Sonuç olarak, Arap Baharı sonrası Mısır anayasa yapım süreçleri incelendiğinde, 2012'den 2019'a doğru giderek kötüleşen bir manzara ortaya çıkmaktadır. 2012 Anayasa yapım sürecine konsensusun hâkim olmadığı yönünde eleştiriler yöneltilirken, 2014 Anayasası birçok siyasal grubun dışlanması nedeniyle daha derin bir eksiklik ile anılmıştır. 2019 Anayasa değişikliklerinde ise bir anayasa yapım sürecinin işletildiğini

³⁹¹ Tahrir Institute for Middle East Policy (TIMEP), “Egypt’s 2019 Constitutional Amendments,” 17 April 2019, <https://timep.org/reports-briefings/timep-brief-2019-constitutional-amendments/> (14.06.2022).

³⁹² Amnesty International, “Egypt: Parliament Should Reject,” 1.

³⁹³ Ahmed Morsy, “Egypt’s Elections and Parliament: Old Habits Never Die,” *The Tahrir Institute for Middle East Policy*, 26.03.2021, <https://timep.org/commentary/analysis/egypts-elections-and-parliament-old-habits-never-die/> (15.06.2022).

³⁹⁴ Morsy, “Egypt’s Elections.”

³⁹⁵ Baş ve Özcan, “Avrupa ve Orta Doğu Uygulamaları,” 218, 219.

³⁹⁶ TIMEP, “Egypt’s 2019 Constitutional.”

³⁹⁷ Human Rights Watch, “Egypt: Constitutional Amendments.”

³⁹⁸ Human Rights Watch, “Egypt: Constitutional Amendments.”

iddia etmek dahi zordur. Dolayısıyla, bu süreçler, Mısır bağlamında uzun ömürlü sosyal sözleşmeler yerine kısa dönem alış-verişler olarak dikkat çekmektedir³⁹⁹. Anayasanın yapıldığı dönemde hâkim pozisyonda olanlar, kısa dönem menfaatlerini koruma güdüsüyle hareket etmişlerdir. Bu doğrultuda, anayasayı, devlet içinde kendi pozisyonlarını güçlendirmek ve avantajlarını rakiplerinin aleyhine korumak ve geliştirmek için kullanmışlardır⁴⁰⁰. Bu anayasa yapım yöntemleri çerçevesinde çıkarılan metinlerin istikrarlı, dayanıklı ve meşruiyeti olan siyasal düzenlerin tesis edilmesine katkı sunma olasılığı düşüktür⁴⁰¹.

3. Libya

Bu başlık altında, Arap kalkışmalarıyla devrilen Kaddafi sonrası anayasal gelişmeler, geçiş süreci de dikkate alınarak anayasa yapım süreci bakımından incelenecektir. Libya karışık ve istikrarsız bir geçiş sürecine maruz kalmıştır. Geçiş sürecinin karışık ve sancılı doğası, anayasa yapım sürecini de etkilemiş, bozmuş ve başarılı bir şekilde tamamlanmasını neredeyse imkansız hale getirmiştir. Libya'nın başarısız bir geçiş ve anayasa yapım süreci yaşamasının en önemli sebeplerinden biri, Kaddafi'nin yıllardır uyguladığı kurumsallaştırmama politikasından dolayı Libya devlet ve siyaset kurumlarının eksik ve yetersiz olmasıdır⁴⁰². Bu eksiklik, güvenlik ve adalet açığını da beraberinde getirmiştir. Uluslararası aktörlerin geçiş sürecinin başından itibaren Libya iç işlerine dahil olması da sınırlı bir başarı ortaya koymakla birlikte çoğu zaman gerginlik ve bölünmelerin derinleşmesine yol açmıştır⁴⁰³. Aşağıda, Arap Baharı sonrası Libya'nın yeni anayasa yapım süreci incelenecektir.

³⁹⁹ Bernard-Maugiron, "State Powers and Constitution," 125.

⁴⁰⁰ Bernard-Maugiron, "State Powers and Constitution," 127.

⁴⁰¹ Bernard-Maugiron, "State Powers and Constitution," 125.

⁴⁰² Sara Zannotta, "Constitution-making in Libya after the Fall of Gaddafi: The Role of National Bodies and Transnational Actors," *Nuovi Autoritarismi e Democrazie: Diritto, Istituzioni, Società* 3, no. 2 (2021): 36.

⁴⁰³ Zannotta, "Constitution-making in Libya," 38.

a. Ulusal Geçici Kongre (TNC) ve 2011 Anayasal Bildirisi

Libya’da General Kaddafi rejimi NATO müdahalesiyle⁴⁰⁴ resmi olarak 23 Ekim 2011’de devrildikten sonra Ulusal Geçici Kongre⁴⁰⁵ (*Transitional National Congress*, TNC), herhangi bir ulusal seçim yapılmadan yönetimi ele geçirmiştir. Libya ayaklanması merkezi bir yerden yönetilmemiştir. Ayrıca, Ulusal Geçici Kongrenin kabileler üzerinde bir otoritesi de bulunmamaktaydı⁴⁰⁶. Ulusal Geçici Kongrenin otoritesi çeşitli gruplar tarafından başlangıçta kabul edilmesine rağmen, sonrasında güvenlik hizmetlerinin sağlanmasındaki eksiklik ve şiddet araçlarını tekelleştirememesi, zaten Kongrenin seçime dayalı olmayan meşruiyetini daha fazla zarar vermiş ve sonuçta azaltmıştır⁴⁰⁷. Ulusal Geçici Kongre (TNC), Haziran 2012’de yapılan Genel Ulusal Konsey (*General National Congress*, GNC) seçimlerine kadar ülkeyi yönetmiştir⁴⁰⁸.

Ulusal Geçici Kongre (TNC), Ağustos 2011’de geçici bir anayasal bildiri (geçici anayasa) yayımlamıştır. Bildirinin en önemli eksikliği, yapım sürecinin şeffaf ve istişareye dayalı olmadan çıkarılmasıydı. Bu yaklaşım, birçok siyasi grup ve taraflar için “her şeyin, her an değişebileceği” algısının doğmasına yol açmıştır⁴⁰⁹. Anayasal Bildiri’de birçok kez değişiklik yapılmasına rağmen, Libya hâlâ geçici anayasa yerine sürekli anayasasını yapamamış ve 2011 Bildirisi, Libya siyasetini yürüten temel metin olarak varlığını devam ettirmiştir⁴¹⁰.

2011 Anayasal Bildirisi içerik olarak eksik bir metindir. Başlangıç kısmında, 17 Şubat Devrimi’ne olan inanca atıfta bulunularak demokrasi, siyasi çoğulculuk, toplumun istikrar, huzur ve adalet isteklerine değinilmektedir. Bildiri’nin birinci maddesinde Libya’nın, bütün yetkilerin kaynağının millet olduğu bir demokratik devlet, dininin İslam

⁴⁰⁴ Libya’ya yapılan uluslararası müdahale hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Sercan Reçber, *İnsancıl Müdahale ve Koruma Sorumluluğu* (İstanbul: On İki Levha Yayıncılık, 2016), 393-414.

⁴⁰⁵ TNC, yerel isyan temsilcilerinden ve Batılıların desteğini alabilmek amacıyla İslamcı olmayan kişiler arasından oluşturulmuştur. Cross and Sorens, “Arab Spring Constitution making,” 1301.

⁴⁰⁶ Sultany, *Law and Revolution*, 258.

⁴⁰⁷ Sultany, *Law and Revolution*, 258.

⁴⁰⁸ 16 Eylül 2011 tarihinde Birleşmiş Milletler Genel Meclisi, Ulusal Geçici Kongreyi yeni Libya hükümeti olarak kabul etmiş ve Kongrenin Libya temsilcisi olmasına karar vermiştir.

⁴⁰⁹ Al-Ali, *Arab Constitutionalism*, 110. Zaid Al-Ali’nin Libya geçişine ilişkin alternatif önerisi, anayasa tasarısı hakkında bir yöntem belirlemeksizin, acil ihtiyaçlara cevap verecek geçici bir anayasal çerçevenin istişare ve ulusal diyalog süreciyle oluşturulmasıdır. Belirli süreler öngörülerek ilgili siyasi gruplar ve bireylerle istişare edilebilirdi. Al-Ali, *Arab Constitutionalism*, 110.

⁴¹⁰ Cross and Sorens, “Arab Spring Constitution making,” 1301.

ve yasamanın temel kaynağının Şeriat olduğu belirtilmiştir. Resmi dilinin Arapça olduğu ifade edilmekle birlikte Libya toplumunun bütün öğelerinin dilsel ve kültürel haklarının koruma altında olduğu ifade edilmiştir. Azınlık toplulukların kültürel ve dilsel haklarının koruma altında olduğuna ilişkin düzenleme ise özellikle Amazig, Tuareg ve Tebu toplulukları için önemli bir gelişmedir.

Bildiri'nin 17'inci maddesinde, yasama yetkisinin, meşruiyetini 17 Şubat Devrimi'nden alan Ulusal Geçici Kongreye ait olduğu belirtilmiş ve 24'üncü maddesinde yürütme yetkisinin Ulusal Geçici Kongre tarafından atanan yürütme ofisince kullanılacağı düzenlenmiştir. Yargı organıyla ilgili olarak ne Yüksek Yargı Konseyi ne de Anayasa Mahkemesi zikredilmiştir. Yargının bağımsız olduğu belirtilmesine rağmen yargı bağımsızlığını koruyacak mekanizma ve hükümlere değinilmemiştir (m. 31-33).

Anayasal Bildiri ile, Libya'nın demokratik geçiş sürecinin yol haritası ortaya koyulmuştur. Bildiri'nin 30'uncu maddesinde, Ulusal Geçici Kongrenin (TNC) 30 gün içinde geçici hükümeti kuracağı, 90 gün içinde seçimlerle ilgili hazırlıklara başlayacağı ve 240 gün içinde TNC'nin yerini alacak olan Genel Ulusal Konsey (*General National Congress, GNC*) seçimlerinin gerçekleştirileceği öngörülmüştür. Yasama organı (GNC) seçildikten sonra, 60 gün içinde anayasa tasarısını hazırlamakla görevlendirilen bir anayasa tasarı komitesi oluşturacaktır. Anayasa tasarısı hazırlandıktan sonra Genel Ulusal Konsey tarafından onaylanacak ve 30 gün içinde halkoylamasına sunulacaktır. Anayasa tasarısının referandumda onaylanması halinde Genel Ulusal Konsey, 30 gün içinde bir seçim kanunu yayımlayarak 180 gün içinde yeni seçimleri düzenleyecektir.

Bildiri'de öngörülen zaman çizelgesine göre geçiş süreci Aralık 2013'te yeni anayasanın kabulü ile sona erecektir. Demokratik bir geçmişi olmayan Libya için seçimlerin ve anayasanın yapımına ilişkin öngörülen bu süreler kesinlikle inandırıcı değildir; nitekim bu sürelere de uyulmamıştır. Libya bakımından uygulanması imkansız olan bu süreler, karar vericilerin ne kadar tecrübesiz veya ülke gerçeklerinden kopuk olduklarını göstermektedir⁴¹¹. Pratikte uygulanmasının zorluğu nedeniyle Bildiri'nin 30'uncu maddesi, birçok kez değiştirilmiştir. Ayrıca, geçişe ilişkin yol haritası, sürece ve aktörlere olan inancı zayıflatmış ve başka yollara girişmeye yol açmıştır.

⁴¹¹ Al-Ali, *Arab Constitutionalism*, 113.

b. Genel Ulusal Kongre (GNC) Seçimleri

Libya’da Mısır gibi öncelikle yasama organı seçimlerinin yapılmasına karar verilmiştir. Çünkü, Libya’da elli yıldır seçimlerin yapılamaması nedeniyle yoğun bir seçim düzenlenmesi talebi ve sadece meşru bir organın anayasanın yapımını gözetleyeceği düşüncesi hakimdi⁴¹². Ayrıca, rejim ile çatışma sürecinde ortaya çıkan birçok grup, meşru hükümet dışında kimseye boğun eğmeyecekti⁴¹³. Gerçekten de geçiş sürecini gözetecek, denetleyecek veya bu sürecin nasıl ilerleyeceğini belirleyecek yapının da meşru olması gerekir. Bunun makul yolunun seçimler olduğu savunulabilir. 2011 Anayasal Bildirisi’nde bu düşünce benimsenerek, seçimlerin önce yapılacağı ve seçilen organın, anayasa tasarısını hazırlayacak yapıyı belirleyeceği düzenlenmiştir.

Ulusal Geçici Kongre (TNC), Ocak 2012’de bir seçim kanunu yayımlamıştır. Buna göre 200 sandalyeli Genel Ulusal Konseyin (GNC; TNC’nin yerini alacak olan Konsey) 120 sandalyesi çoğunluk sistemine, 80 sandalyesi nispi temsil sistemine ayrılmıştır⁴¹⁴. 7 Temmuz 2012’de gerçekleşen seçimler neticesinde diğer siyasi gruplara nazaran daha bütüncül bir görünüm arz eden İslamcılar, sandalyelerin 61’ini kazanırken, Ulusal Güçler İttifakı (*National Forces Alliance*) 64 sandalye kazanmıştır. Ancak, seçimlerden hemen sonra Ulusal Güçler İttifakı parçalanmıştır. Geriye kalan sandalyeler ise yerel gruplar ve bağımsız adaylar tarafından doldurulmuştur.

İlk seçimler neticesinde oluşan GNC, oldukça parçalı ve heterojen bir görünüme sahip olmuştur. Bunun önemli bir sebebi, Libya’da hem sivil toplum hem siyasi partilerin Kaddafi döneminde zayıf ve geri planda bırakılmış olmasıydı. Seçimler 7 Temmuz’da yapılmasına rağmen, Genel Ulusal Konsey’de kurulan ilk hükümet, parlamentodan güveni ancak Kasım 2012’de alabilmiştir⁴¹⁵. Genel Ulusal Konseyin bölünmesi ve politik istikrarsızlığı, Libya’daki mevcut gerilimi artırmıştır. Bunun yanında, bu olumsuz manzara, Anayasa Tasarısı Meclisi (*Constitutional Draft Assembly*, CDA) seçimlerinin

⁴¹² Al-Ali, *Arab Constitutionalism*, 108.

⁴¹³ Al-Ali, *Arab Constitutionalism*, 109.

⁴¹⁴ Al-Ali, *Arab Constitutionalism*, 113.

⁴¹⁵ Al-Ali, *Arab Constitutionalism*, 114.

hukuki temelinin ayrıntılandırılması da dahil, geçiş sürecinde ciddi erteleme ve gecikmelere neden olmuştur⁴¹⁶.

c. Anayasa Tasarısı Meclisinin (CDA) Oluşumu

Libya’da anayasa tasarısının, Genel Ulusal Konseyden (GNC) ayrı bağımsız bir yapı tarafından mı yoksa parlamentonun bir yan çalışması olarak mı hazırlanacağı tartışma konusu olmuştur. 2011 Anayasal Bildiri’nin 30’uncu maddesi de bu nedenle sık sık değiştirilmiştir. Bu maddede, Genel Ulusal Konsey seçimleri sonrasında Konsey tarafından anayasa tasarısı hazırlamakla görevli bir meclisin belirleneceği düzenlenmiştir. Tasarı Meclisinin 60 gün içinde anayasa taslağını Genel Ulusal Konseye sunacağı ifade edilmiştir. Taslağın Genel Ulusal Konsey tarafından kabulünün ardından 30 gün içinde halkoylamasına sunulması ve halkın 2/3’ünün kabulü ile onaylanması öngörülmüştür.

Anılan bu düzenlemeler, özellikle Kaddafi döneminde rejim tarafından dışlanan ve doğu bölgesinde bulunan Sirenaykahılar tarafından eleştirilmiştir. Bu doğrultuda, özerk ve federalist sistem yanlısı protestolar gerçekleştirilmiştir. Bunun üzerine Ulusal Geçici Kongre (TNC) tarafından, 13 Mart 2012’de 1 No’lu Kanun ile Anayasal Bildiri’nin 30’uncu maddesinde değişikliğe gidilerek, 1951 Libya Kurucu Meclis formülasyonu ile uyumlu bir şekilde GNC tarafından tasarı meclisi için Trablus, Sirenayka ve Fizan bölgelerinin her birinden 20 temsilcinin seçilmesi düzenlenmiştir⁴¹⁷.

Ülkenin doğusundakiler, Anayasal Bildiri’de yapılan bu değişikliği yeterli görmemiştir. Ulusal Geçici Kongre (TNC), 2012 yılındaki Genel Ulusal Konsey (GNC, parlamento) seçimlerine sadece iki gün kala, 5 Temmuz 2012 tarihinde, doğudaki vatandaşların söz konusu gerekçeyle seçimleri protesto ve boykot etmelerinden kaygılanmaları nedeniyle 3 No’lu Kanun aracılığıyla maddede yeniden değişiklik yapmışlardır. Bu değişiklik ile, anayasa tasarı meclisinin doğrudan halk tarafından seçilmesi usulü ihdas edilmiştir⁴¹⁸. Bu değişiklikler, üç bölge arasında eşitlik öngörerek

⁴¹⁶ Nedra Cherif, “Libya’s Constitution: Between Conflict and Compromise,” *European University Institute*, 2021, 3, <https://cadmus.eui.eu/bitstream/handle/1814/70538/QM-09-21-057-EN-N.pdf?sequence=3&isAllowed=y> (22.06.2022).

⁴¹⁷ DCAF Libya, “Constitutional Amendment No. (1) of 2012 on the amendment of Article (30) of the Constitutional Declaration,” <https://security-legislation.ly/law/31450> (22.06.2022).

⁴¹⁸ DCAF Libya, “Constitutional Amendment No. (3) of 2012,” <https://security-legislation.ly/law/31468> (22.06.2022).

merkezi otoritenin zayıflamasına yol açacak şekilde federalist eğilim ve isteklerin güçlenmesine yol açmıştır⁴¹⁹. Ancak, Anayasa Mahkemesi, Geçici Anayasa’da (2011 tarihli Anayasal Bildiri) değişikliğin yapılabilmesi için gerekli olan 2/3 kabul oranına ulaşamadığı gerekçesiyle 28 Şubat 2013 tarihinde değişikliği iptal etmiştir⁴²⁰. Mahkemenin bu kararı karşısında Genel Ulusal Konsey (GNC), 9 Nisan 2013’te yaptığı bir anayasa değişikliği ile yeniden Anayasa Tasarısı Meclisinin (*Constitution Drafting Assembly*, CDA) doğrudan halk tarafından seçilmesini öngörmüş ve seçim kanununu çıkarması için Konseyi yetkilendirmiştir⁴²¹. Ayrıca, bu anayasa değişikliği ile, Konsey tarafından, tasarı meclisi seçiminde farklı dilsel ve kültürel ögelerin temsilinin sağlanması gerekliliği bir ilke olarak benimsenmiştir⁴²².

20 Temmuz 2013’te Genel Ulusal Konsey (GNC), Ulusal Geçici Kongrenin (TNC) seçimler öncesindeki anayasa değişikliği (5 Temmuz 2012) ile uyumlu bir şekilde 17 No’lu Kanunu yayımlamıştır⁴²³. Bu Kanun’da CDA üyelerinin, siyasi partilere bağlı adaylar yerine bağımsız adaylardan oluşması gerektiği açık bir şekilde olmasa da öngörülmüştür⁴²⁴. Ancak, CDA’ya politik olmayan kişilerin seçilmesi, beraberinde ülke için belirli bir siyasal vizyondan ve anayasal tecrübeden yoksun bir meclisin ortaya çıkmasını getirmiştir⁴²⁵. Ayrıca, bu seçim Kanunu ile, altmış üyeli tasarı meclisinin üç eşit bölgeye (Trablus, Sirenayka, Fizan) bölünmesi, nüfus farklılıklarına⁴²⁶ rağmen bölgelerin anayasa tasarısı meclisinde eşit şekilde temsil edilmesine neden olmuştur⁴²⁷.

⁴¹⁹ The Carter Center, “The 2014 Constitutional Drafting Assembly Elections in Libya (Final Report)”, Atlanta, 2014, 13, https://www.cartercenter.org/resources/pdfs/news/peace_publications/election_reports/libya-06112014-final-rpt.pdf (24.06.2022); Sultany, *Law and Revolution*, 259.

⁴²⁰ Sultany, *Law and Revolution*, 259.

⁴²¹ The Carter Center, “The 2014 Constitutional Drafting,” 12.

⁴²² International Commission of Jurists (ICJ), “The Draft Libyan Constitution: Procedural Deficiencies, Substantive Flaws,” Geneva, 2015, 16, <https://www.refworld.org/pdfid/57ee86814.pdf> (26.06.2022).

⁴²³ The Carter Center, “The 2014 Constitutional Drafting,” 10.

⁴²⁴ Cherif, “Libya’s Constitution,” 2.

⁴²⁵ Ayrıca, Anayasa Tasarı Meclisi seçimlerinde çoğunlukçu seçim sisteminin kullanılması, Meclis üyelerinin, kabileci veya bölgesel bağlılıklarını yansıtan az sayıdaki seçmen tarafından seçildiğini göstermektedir. Tasarı Meclisinin bu zayıf noktası, tasarıyı beğenmeyenler tarafından Tasarı Meclisinin meşruluğuna itiraz etmek amacıyla kullanılmıştır. Bu yönde bkz. Cherif, “Libya’s Constitution,” 3.

⁴²⁶ Batı bölgesinde (Trablus) 636.459, Doğu’daki bölgede (Sirenayka) 352.370, Güney bölgesinde (Fizan) 112.712 kayıtlı seçmen vardır. Bkz. The Carter Center, “The 2014 Constitutional Drafting,” 13.

⁴²⁷ The Carter Center, “The 2014 Constitutional Drafting,” 13.

Azınlıkların her birine sadece ikişer üye ve kadın üyelere de toplamda altı üye verilmiştir⁴²⁸. Amazigler (Berberiler), Tebu'ların neredeyse 20 katı nüfusa sahip olması ve ülke nüfusunun % 10'unu oluşturması nedeniyle bu bölüşümden memnun kalmamıştır⁴²⁹. Azınlıklar, Kanun'un yeterli temsil sağlamadığını, ayrıca önemli konularda 2/3+1 yerine uzlaşa ile karar alınması gerektiğini ileri sürmüşlerdir⁴³⁰. 17 No'lu Kanun birçok eleştiriye maruz kalmıştır. İlk olarak, 1951 Kurucu Meclis formülasyonunun (Trablus, Sirenayka, Fizan'a eşit temsil verilmesi) kabul edilmesi, Trablus'un etkisini azaltmıştır. Ancak, bu etki tasarının kabul edilebilmesi için 2/3 kabul oranının benimsenmesi ile hafifletilmiştir⁴³¹.

Diğer yandan, Mayıs 2013'te İslamcı ve devrimci milis kuvvetler ile irtibatlı üyelerin baskısıyla, tartışmalı Siyasal Tecrit Kanunu⁴³² (*Political Isolation Law*) kabul edilmiştir⁴³³. Bu Kanun'un kabul edilmesi, bazı Genel Ulusal Konsey üyelerinin istifa etmesine ve yerlerine İslamcı veya devrimci görüşe sahip üyelerin girmesine yol açmıştır⁴³⁴. Ayrıca, Kanun, sadece Genel Ulusal Konseyi değil, gelecekteki Anayasa Tasarısı Meclisinin oluşumunu da etkilemiştir. Sonuç olarak konjonktürden hoşnutsuz bireylerin artması, Libya sahnesindeki gerilim ve bölünmeleri artırmıştır⁴³⁵. 2015 yılında Siyasal Tecrit Kanunu yürürlükten kaldırılmasına rağmen geçiş süreci zaten raydan çıkmış vaziyettedir⁴³⁶. Silahlı milislerin meydana getirdiği güvensizlik ortamı ve geçiş

⁴²⁸ Felix-Anselm van Lier, "Constitution-Making As A Tool For State-Building? Insights from An Ethnographic Analysis of the Libyan Constitutionmaking Process", *Max Planck Institute for Social Anthropology Working Papers*, Halle/Saale, 2018, 10, https://pure.mpg.de/pubman/faces/ViewItemFullPage.jsp?itemId=item_3035077 (22.06.2022); The Carter Center, "The 2014 Constitutional Drafting," 13.

⁴²⁹ Darin E. W. Johnson, "Conflict Constitution-Making in Libya and Yemen", *University of Pennsylvania Journal of International Law* 39, (2017): 308.

⁴³⁰ Van Lier, "Constitution-Making," 10.

⁴³¹ Al-Ali, *Arab Constitutionalism*, 116.

⁴³² Mayıs 2013'te çıkarılan Siyasal Tecrit Kanunu, Kaddafi döneminde görev yapan üst düzey yetkililer hakkında 10 yıl boyunca kamu görevine atanmasını yasaklamıştı. Siyasal Tecrit Kanunu gereğince, 1980 yılında büyükelçilik görevinden ayrılan Genel Ulusal Konsey Başkanı Muhammad Maqariyaf dahi, istifa etmek zorunda kalmıştır. Bkz. Ramazan Erdağ, *Libya in the Arab Spring: From Revolution to Insecurity* (New York: Palgrave Macmillan, 2017), 48.

⁴³³ Schnelzer, *Libya in the Arab Spring*, 57; Van Lier, "Constitution-Making," 9.

⁴³⁴ Van Lier, "Constitution-Making," 9.

⁴³⁵ Cherif, "Libya's Constitution," 3; Van Lier, "Constitution-Making," 9.

⁴³⁶ Grote and Röder, "Prologue: Constitutional Debates," 10.

sürecinin durumunun halkın hoşnutsuzluğunu artırması nedeniyle GNC, kendi yetkisini 18 ay uzatmıştır; ancak bu gelişme, yeni bölünmeleri tetiklemiştir⁴³⁷.

Bu olumsuz gelişmeler çerçevesinde, Anayasa Tasarı Meclisi seçimleri 20-26 Şubat 2014 tarihleri arasında gerçekleştirilmiştir⁴³⁸. 2012 Genel Ulusal Konsey seçimlerinin aksine 2014 Anayasa Tasarısı Meclisi seçimleri daha düzgün bir şekilde gerçekleştirilmiştir. Buna rağmen, seçimlere katılım oranı; resmî kurumlara güvensizlik, siyasal karışıklık ve belirsizlik ve seçim yorgunluğu nedeniyle çok düşük seviyede kalmıştır⁴³⁹. Söz konusu seçimlere halkın düşük katılımı, hazırlanan anayasa tasarısının meşruiyeti üzerinde endişelere yol açmıştır⁴⁴⁰. Dahası, Amazig, Tuareg ve Tebular, üye sayılarının artırılması ve devletin kimliği, bayrağı, marşı ve dilsel haklar ile ilgili konularda uzlaşısı ile karar alınması taleplerinin kabul edilmemesi nedeniyle seçimleri boykot etmişlerdir⁴⁴¹. Tebular ve Tuaregler, daha sonra düzenlenen ek seçimlerle Anayasa Tasarısı Meclisine katılmayı tercih etmişlerdir⁴⁴².

Geçici Anayasa'ya göre, Anayasa Meclisinin (CDA) tasarı metnini kabul etmesinden sonra, tasarının Genel Ulusal Konsey (GNC) tarafından kabul edilmesi gerekmektedir. Bu aşamadan sonra tasarı hakkında referandum yapılması öngörülmüştü. Ancak, Şubat ve Mart 2014 tarihlerinde geçici Anayasal Bildiri'de yapılan değişiklikler ile, Tasarı Meclisinin tasarımı hazırlayıp kabul etmesi sonrasında tasarı metninin doğrudan halkoylamasına sunulması öngörülmüştür. Böylece, Genel Ulusal Konseyin Anayasa Tasarısı Meclisi ile bağlantısı kesilmiştir. Diğer bir deyişle, Konseyin (parlamento), hem Tasarı Meclisinin oluşumuna hem Tasarı Meclisinin hazırladığı metnin onaylanmasına dair yetkileri elinden alınmıştır. Ayrıca, Genel Ulusal Konsey, 11 Mart 2014 tarih ve 7 No'lu Anayasa Değişikliği ile, azınlık gruplarının endişelerini gidermek amacıyla, Amazigh, Tuareg ve Tebu'yu "Libya toplumunun kültürel ve dilsel bileşenleri" olarak nitelemiştir⁴⁴³. Aynı Anayasa değişikliği ile Tasarı Meclisinde karar

⁴³⁷ Cherif, "Libya's Constitution," 3.

⁴³⁸ Van Lier, "Constitution-Making," 11; Johnson, "Conflict Constitution-Making," 309.

⁴³⁹ Sultany, *Law and Revolution*, 259; Van Lier, "Constitution-Making," 11.

⁴⁴⁰ Suliman İbrahim, "Constitution Making in Post Gaddafi Libya," *ISMC's Governance Programme Dialogues Series*, 2017, 2.

⁴⁴¹ Zanotta, "Constitution-making in Libya," 36, 37.

⁴⁴² Zanotta, "Constitution-making in Libya," 37; Van Lier, "Constitution-Making," 10.

⁴⁴³ ICJ, "The Draft Libyan Constitution," 16.

verme usulünde konsensus ihtiyacına şu şekilde yer verilmiştir: “Libya toplumunun farklı dilsel ve kültürel öğeleri ve bunlarla ilgili hükümler üzerinde bir anlaşmaya varılması gereklidir”⁴⁴⁴. Ancak, azınlık toplulukları lehine yapılan bu düzenlemeler de Amazigliler için tatmin edici bulunmamıştır.

d. Politik Bölünme ve İç Savaş

General Halife Hafter, 2014’ün Mayıs ayının ortalarında ülkenin doğusundaki silahlı milislerin de desteğiyle askeri Onur Operasyonu’nu başlatmıştır. Hafter, Genel Ulusal Konseyin (GNC) meşruluğunu yitirmesi nedeniyle yeni seçimlerin yapılmasını istemiştir⁴⁴⁵. Yeni Temsilciler Meclisi (HoR) seçimleri, Haziran 2014’te gerçekleştirilmiştir; ancak bu seçim krizi çözmede etkili olamamıştır. Haziran 2014 seçimleri, liberal siyasetçilerin çoğunluğu oluşturduğu bir parlamento meydana getirmiştir⁴⁴⁶. Diğer taraftan, seçimlerin itibarı ve meşruluğu birçok nedenden ötürü lekelenmiştir. Bunun önemli sebepleri arasında; seçime düşük katılım (%20), sandık güvenliğine ilişkin sorunlar ve Genel Ulusal Konsey üyelerinin -çoğunluğu İslamcılardan oluşan- seçimleri reddetmesi sayılabilir. Daha kötüsü, bu uyuşmazlık, iki taraf arasında iç savaşın çıkmasına yol açmıştır⁴⁴⁷.

Ülkenin batısından katılan silahlı militanlar ve İslamcılar, Genel Ulusal Konseyi yeniden etkin kılmak ve Hafter’in operasyonuna karşılık vermek amacıyla Genel Ulusal Konsey destekli Libya Şafağı Koalisyonu’nu oluşturmuşlar ve Aralık 2014’te çeşitli operasyonlar başlatmışlardır⁴⁴⁸. Yeni seçilen Temsilciler Meclisi (HoR), Trablus ve Bingazi’de toplanamayınca Tobruk’ta toplanmaya karar vermiştir⁴⁴⁹. Temsilciler Meclisi, burada işleyen yeni bir hükümet meydana getirmiştir. Sonuç olarak Libya, iki parlamento ve iki hükümete sahip bir devlet görünümüne kavuşarak ikiye bölünmüştür. Diğer taraftan, Trablus’ta bulunan Anayasa Mahkemesi, Haziran 2014 seçimlerinin temelini

⁴⁴⁴ ICJ, “*The Draft Libyan Constitution*,” 16.

⁴⁴⁵ Cross and Sorens, “Arab Spring Constitution making,” 1302.

⁴⁴⁶ Cross and Sorens, “Arab Spring Constitution making,” 1302.

⁴⁴⁷ Zantotta, “Constitution-making in Libya,” 37, 38.

⁴⁴⁸ Furkan Polat, “Libya 2015”, *Ortadoğu Yılı 2015*, ed. Kemal İnât, Muhittin Ataman, İstanbul: Açılım Kitap, 2016, s. 389.

⁴⁴⁹ Grote and Röder, “Prologue: Constitutional Debates,” 10.

oluşturan Mart 2014 tarihli anayasa değişikliklerini iptal etmiştir⁴⁵⁰. Bu karar, Tobruk temelli parlamento ve hükümetin meşruiyetini oldukça sarsmıştır⁴⁵¹. Aralık 2015'te Birleşmiş Milletler, geçiş sürecinin istikrarsızlığını ve bölünmeyi, Libya Siyasi Anlaşması (*Libyan Political Agreement, LPA*) ile aşmaya çalışmıştır⁴⁵².

e. Libya Siyasi Anlaşması

Libya'da güvenlik durumunun giderek kötüleştiği, Tasarı Meclisi çalışmalarının yavaş ilerlediği ve çözülmesi gereken acil yönetim sorunlarının varlığı Birleşmiş Milletleri harekete geçirmiştir⁴⁵³. Bu doğrultuda Birleşmiş Milletler, siyasal sürecin canlandırılması, devlet kurumlarının güçlendirilmesi ve anayasa yapım sürecinin hızlandırılması amacıyla bir siyasal diyalog süreci başlatmıştır⁴⁵⁴. Aylar süren müzakereler neticesinde 17 Aralık 2015 tarihinde Libya Siyasi Anlaşması imzalanmıştır⁴⁵⁵.

Libya Siyasi Anlaşması ile, sürekli bir anayasa kabul edilene kadar yeni bir yürütme ve yeni bir yasama organı dizayn edilerek geçiş sürecinde geçerli olacak yeni bir yönetim modeli ortaya koyulmuştur⁴⁵⁶. Buna göre ülkenin batısında yer alan parlamento Yüksek Devlet Konseyine (*High Security Council, HSC*), doğudaki parlamentonun adı Temsilciler Meclisi (*House of Representative, HoR*) dönüştürülmüştür⁴⁵⁷. Libya Siyasi Anlaşması'nda, geçici yürütme organı olarak Başkanlık Konseyi öngörülmüştür. Başkanlık Konseyinin işlevini yerine getirmesinden sonra HoR'un onaylayacağı bir Ulusal Mutabakat Hükümeti (*Government National Accord, GNA*) tesis edilecektir⁴⁵⁸.

⁴⁵⁰ Anayasa Mahkemesi bu kararını Kasım 2014'te vermiştir. Sultany, *Law and Revolution*, 260.

⁴⁵¹ Sultany, *Law and Revolution*, 260.

⁴⁵² Al-Ali, *Arab Constitutionalism*, 124.

⁴⁵³ Al-Ali, *Arab Constitutionalism*, 119.

⁴⁵⁴ Al-Ali, *Arab Constitutionalism*, 119.

⁴⁵⁵ United Nations Peacemaker, "Libyan Political Agreement," 17 December 2015, <https://peacemaker.un.org/node/2730> (27.06.2022).

⁴⁵⁶ Al-Ali, *Arab Constitutionalism*, 119.

⁴⁵⁷ Jan Michiel Otto, "How to Engage with Governance Issues in Libya," *ISMC's Governance Programme Dialogues Series*, 2017, 7.

⁴⁵⁸ Otto, "How to Engage," 8.

Libya Siyasi Anlaşması, Anayasa Tasarı Meclisi tarafından yürütülen anayasa yapım sürecinden ayrı bir süreci temsil etmesine rağmen, anayasa yapımının tamamlanmasına önem vermiş ve bu süreci desteklemiştir⁴⁵⁹. Anlaşmanın 47-52'nci maddeleri, anayasa yapım süreci ile ilgilidir. Bu kapsamda, kültürel toplulukların, Anayasa Tasarı Meclisine katılımlarının sağlanması amacıyla çeşitli yollar bulunması gerekliliği belirtilmiştir. Ayrıca, anayasa tasarısı sürecinin tamamlanmasını sağlamak amacıyla son teslim zamanı olarak 24 Mart 2016 tarihi belirlenmiştir. Siyasi Anlaşma'da, anayasa tasarısı metninin tamamlanması sonrasında referanduma sunulacağı düzenlenmesine de yer verilmiştir (m. 51). Tasarı Meclisinin, Libya Siyasi Anlaşması'nın öngördüğü son teslim tarihine kadar anayasa tasarısını neticelendirememesi halinde, Temsilciler Meclisi (HoR) ve Yüksek Devlet Konseyi (HSC) üyelerinden oluşan yeni bir yapı, Başkanlık Konseyi ile birlikte, söz konusu sorunu müzakere edecektir (m. 52). Libya Siyasi Anlaşması'nın bütünü incelendiğinde, geçiş sürecinin tasarlandığı görülecektir. Bu durumda, Anayasa Tasarı Meclisine düşen tek şey, ülkeye gelecekteki anayasasını vermektir⁴⁶⁰.

Bu Anlaşma'ya, Temsilciler Meclisi (HoR) üyeleri arasında, Batı baskısı ile imzalatıldığı gerekçesiyle karşı çıkanlar olduğu gibi destekleyenler de olmuştur⁴⁶¹. Libya Siyasi Anlaşması; geçiş yönetimi için tasarlanan Başkanlık Konseyi, Ulusal Mutabakat Hükümeti ve Yüksek Devlet Konseyinin kurulmasında uygulanmıştır⁴⁶². Dahası, Başkanlık Konseyi, 2016 ve 2017 yıllarında uluslararası toplum tarafından Libya'nın meşru hükümeti olarak kabul edilmiştir⁴⁶³. Libya Siyasi Anlaşması'na göre Başkanlık Konseyi, Libya silahlı kuvvetleri üzerinde en üstün emir yetkisine sahip olmasına rağmen, bu yetki Hafter ve destekçileri tarafından tanınmamıştır. Ayrıca, Temsilciler Meclisi (HoR), Libya Siyasi Anlaşması'nda öngörülmesine rağmen ne Libya Siyasi Anlaşması metni ne Başkanlık Konseyi tarafından önerilen Ulusal Mutabakat Hükümeti üzerinde bir oylama yapmıştır⁴⁶⁴. Diğer taraftan, anayasa tasarısının belirlenen son teslim zamanı olan 24 Mart 2016 tarihinde yapım sürecinin hala tamamlanamaması gerçeği,

⁴⁵⁹ Cherif, "Libya's Constitution," 7-8; Zanotta, "Constitution-making in Libya," 39.

⁴⁶⁰ Al-Ali, *Arab Constitutionalism*, 119.

⁴⁶¹ Al-Ali, *Arab Constitutionalism*, 119.

⁴⁶² Otto, "How to Engage," 8.

⁴⁶³ Otto, "How to Engage," 8.

⁴⁶⁴ Otto, "How to Engage," 8.

Siyasi Anlaşma ile Libya'daki siyasal bağlam (iç savaş) arasındaki uzaklığı ortaya koymuştur⁴⁶⁵. Neticede, Libya Siyasi Anlaşması, ülkenin bölünmesi sorununu çözememiş ve siyasal istikrarı sağlayamamıştır⁴⁶⁶.

f. Anayasa Tasarı Meclisinin Çalışmaları: Siyasal Bölünme, Silahlı Çatışma, Kilitlenme ve Boykotlar Altında Anayasa Yapım Süreci

Anayasa Tasarısı Meclisi'nde anayasa yazım süreci, Libya'nın maruz kaldığı sancılı ve çetrefilli geçiş süreci nedeniyle oldukça zor geçmiştir.

Öncelikle Libya'da iç savaşın ortaya çıkması, Tasarı Meclisinin derin bir siyasal bölünme ve kutuplaşma ortamı ve belirsiz bir hukuki durum altında çalışma yapmak zorunda kalmasına neden olmuştur. Anayasa Tasarı Meclisi siyasal gruplara dahil olmayan kişilerden oluşmasına rağmen, silahlı iç çatışma olgusu, tasarı meclisini olumsuz bir şekilde etkilemiştir⁴⁶⁷. Nitekim iç çatışma, Tasarısı Meclisi içindeki bölünmeyi artırmış, siyasal tarafsızlığı devam ettirmeyi ve yeni bir anayasa tasarlamayı zorlaştırmıştır.

Anayasa Tasarısı Meclisinin kendisini siyasal sürecin dışında tutma çabası, olumlu ve olumsuz yönden birtakım sonuçlara yol açmıştır. Tasarısı Meclisinin El Bayda'da izole ve güvenli bir alan içinde tutulması ve siyasal sürece müdahil olmaması, siyasal tarafsızlığın sağlanması ve korunmasına katkı sunmuştur ve Tasarı Meclisini bir arada tutmaya yaramıştır⁴⁶⁸. Bu durum, Tasarısı Meclisinin bir süre de olsa ülkedeki tek tartışmasız ve seçilmiş yapı olarak kalmasını sağlamıştır⁴⁶⁹. Diğer taraftan, Tasarısı Meclisinin siyasal gruplar ile bağlantısının bulunmaması, bölünmelere yol açan temel anayasal sorunlarda dahi bu gruplarla istişare edememesine yol açmıştır⁴⁷⁰. Nitekim, oluşturulan tasarı metni, sürecin siyasal gruplarla ilişkilendirilmemesi nedeniyle, büyük ölçüde siyasal grupların desteğinden mahrum kalmıştır. Dahası, bu izolasyon, Anayasa

⁴⁶⁵ Zanotta, "Constitution-making in Libya," 39-40.

⁴⁶⁶ Zanotta, "Constitution-making in Libya," 39.

⁴⁶⁷ Van Lier, "Constitution-Making," 14.

⁴⁶⁸ Van Lier, "Constitution-Making," 12.

⁴⁶⁹ Van Lier, "Constitution-Making," 12.

⁴⁷⁰ Cherif, "Libya's Constitution," 7.

Tasarı Meclisinin Libya sivil toplumu ve vatandaşları ile bağlantısını da koparmıştır⁴⁷¹. Halkın görüş ve düşüncelerinin dikkate alınmadığı hissiyatı, Tasarı Meclisinin Libyalıların güvenini kaybetmesine neden olmuştur⁴⁷².

Tasarı meclisinin karşılaştığı diğer bir zorluk, Libya'nın sosyal ve kültürel çeşitliliğinin anayasada temsil edilmesi gerekliliği ile ilgilidir⁴⁷³. Bu çerçevede Amazig, Tebu ve Tuaregler, dil ve kültürel haklar ve Libya devletinin sembolleri konularında konsensus ile (2/3 kabul oranı yerine) karar alınması gerektiği yönünde Geçici Anayasa'da değişiklik yapılmasını talep etmişlerdir⁴⁷⁴. Ayrıca, Amazigler Tasarı Meclisinde az temsil edildiklerini de ileri sürmüşlerdir. Genel Ulusal Konseyin bu talepleri karşılamada başarısız olması, azınlıkların seçimleri boykot etmelerine veya meclislere katılımlarını askıya almalarına yol açmıştır⁴⁷⁵. Devamında da azınlık topluluklar, birçok kez Anayasa Tasarısı Meclisi çalışmalarını boykot etmişlerdir⁴⁷⁶. Hatta bazı Tebu ve Tuaregli gruplar ayrılıkçı görüşler ortaya koymuşlardır⁴⁷⁷. Bu ayrılıkçı fikirler destek bulamamıştır ancak, Libya'nın, "devlet olma" durumunun (*statehood*) ne kadar kırılgan olduğunu göstermiştir⁴⁷⁸.

Anayasa Tasarısı Meclisi, belirli maddi anayasal konular ile ilgilenen sekiz komiteden oluşmuştur. Maddi komiteler arasında koordinasyonu sağlayacak bir mekanizma veya komite tesis edilmemesi, nihai tasarı metninin birbirinden bağımsız ve bazen birbiriyle çelişkili olmasına yol açmıştır⁴⁷⁹. Bu çerçevede farklı görüşleri uzlaştırmak ve ilk tasarının oluşumunu hızlandırmak amacıyla Anayasa Tasarısı Meclisi Başkanı Ali Tarhuni, bir Çalışma Komitesinin oluşturulmasına karar vermiştir⁴⁸⁰. Her bölgeden dört üyenin atanacağı Çalışma Komitesi, Anayasa Tasarısı Meclisi üyeleri arasından Haziran 2015'te seçilmiştir⁴⁸¹. İki azınlık topluluğunun da görüşlerinin temsil

⁴⁷¹ Van Lier, "Constitution-Making," 12; Cherif, "Libya's Constitution," 7.

⁴⁷² Van Lier, "Constitution-Making," 13; Cherif, "Libya's Constitution," 7.

⁴⁷³ Cherif, "Libya's Constitution," 4.

⁴⁷⁴ Cherif, "Libya's Constitution," 4.

⁴⁷⁵ Cherif, "Libya's Constitution," 4.

⁴⁷⁶ Johnson, "Conflict Constitution-Making," 315.

⁴⁷⁷ Van Lier, "Constitution-Making," 14.

⁴⁷⁸ Van Lier, "Constitution-Making," 14.

⁴⁷⁹ İbrahim, "Constitution Making in Post Gaddafi," 2.

⁴⁸⁰ Johnson, "Conflict Constitution-Making," 315-316.

⁴⁸¹ Johnson, "Conflict Constitution-Making," 315-316.

edilmesi amacıyla kültürel topluluklara sadece bir üyeye yer verilmesi düşünülmüştür. Tebu ve Tuaregler, kendilerinin ayrı üyeler ile temsil edilmelerini istemişlerdir. Ancak bu istek, diğer üyeler tarafından reddedilmiştir. Tebu ve Tuaregler, her bir grubun ayrı temsil edilmemesinin, görüşlerinin önemszenmeyeceği anlamına geleceğini iddia ederek çalışmaları boykot etmişler ve 19 Ağustos 2015 tarihinde Çalışma Komitesinden istifa etmişlerdir⁴⁸². Böylece, Anayasa Tasarısı Meclisinin temsil ve kapsayıcılık sorunları derinleşmiştir⁴⁸³.

Kasım 2015'te Çalışma Komitesi üzerindeki gerilimlerden⁴⁸⁴ ve Anayasa Tasarısı Meclisi Başkanı Tarhuni'nin yönetim pratiklerinden dolayı Meclis Başkanı'nın istifası istenmiştir; ancak Başkan Tarhuni direnmiştir⁴⁸⁵. 18 Ocak 2016 tarihinde Batı Libya bölgesinden Çalışma Komitesinin iki üyesi, Komitenin federalist eğilimlerinden dolayı istifa etmiştir. 10 gün sonra 28 Ocak 2016 tarihinde Libya'nın batısından Anayasa Tasarısı Meclisinden on bir üye, federalist üyelerin yatıştırılması amacıyla ülkede üç yönetim merkezi kurularak ademi merkezileştirilmesi önerisine, etkili yönetimi imkansız hale getireceği gerekçesiyle karşı çıkmışlar ve istifa etmişlerdir⁴⁸⁶.

Tasarı Meclisinin kültürel azınlıklar ile uzlaşma çabalarına karşılık olarak azınlık toplulukları sert bir tutum takınmışlardır⁴⁸⁷. Amazig, Tebu ve Tuaregler, Tasarı Meclisi üzerinde daha etkili bir baskı oluşturmak ve kendi menfaatlerini savunmak amacıyla ortak bir güç oluşturmuşlardır⁴⁸⁸. 30 Ocak 2016 tarihinde bu topluluklar, kendileri ile uzlaşmadan meydana getirilen bir anayasa tasarısını reddedeceklerine dair ortak bir açıklama yayımlamışlardır⁴⁸⁹. Tasarı Meclisinin atadığı bir komite, boykotçu üyelerle müzakere ederek Tuareglerle bazı ilerlemeler kaydetmiştir; ancak, Tebular, ülkenin güney şehirlerinde halk protestolarına ve boykotlara devam etmiştir⁴⁹⁰.

⁴⁸² Johnson, "Conflict Constitution-Making," 316.

⁴⁸³ İbrahim, "Constitution Making in Post Gaddafi," 2.

⁴⁸⁴ Çalışma Komitesi müzakerelerinin gizlilik içinde sürdürülmesi ve CDA'nın maddi komiteleri tarafından hazırlanan ve üzerinde uzlaşa bulunan hükümlerin dikkate alınmaması ciddi bir şekilde eleştirilmiştir. Bu hususta bkz. Zannata, "Constitution-making in Libya," 40.

⁴⁸⁵ Johnson, "Conflict Constitution-Making," 316.

⁴⁸⁶ Van Lier, "Constitution-Making," 14.

⁴⁸⁷ Cherif, "Libya's Constitution," 6.

⁴⁸⁸ Johnson, "Conflict Constitution-Making," 316; Cherif, "Libya's Constitution," 6.

⁴⁸⁹ Johnson, "Conflict Constitution-Making," 316; Cherif, "Libya's Constitution," 6.

⁴⁹⁰ Cherif, "Libya's Constitution," 6.

Anayasa Tasarısı Meclisi içinde derinleşen tartışma ve bölünmeler, Meclisin çalışmasını tehlikeye atmış ve Başkan Tarhuni hızlı bir şekilde ikinci tasarının kabul edilmesini istemiştir⁴⁹¹. Bu doğrultuda, 3 Şubat 2016'da tarihinde, Kasım 2015 Tasarısı üzerindeki eleştirilere cevap vermeyi amaçlayan ikinci tasarı yayımlanmıştır⁴⁹². Tasarının yayımlanmasından iki hafta sonra, Ocak 2016'da Tarhuni'nin görevinden el çektilirilmesi amacıyla idare mahkemesinde açılan davada Mahkeme, Tarhuni'nin ABD vatandaşlığına sahip olması nedeniyle görevini kaybetmesine karar vermiştir⁴⁹³. Bu karara, diğer bölünme ve istifalara rağmen Tasarı Meclisinin kalan üyeleri, nihai bir anayasa tasarısı oluşturmaya söz vermişlerdir⁴⁹⁴.

Bu gelişmeler üzerine Birleşmiş Milletler Libya'ya Destek Misyonu (UNSMIL), anayasa yapım sürecinin başarısızlıkla sonuçlanmasından endişe ederek tasarı sürecini hızlandıracak adımlar atma kararı almıştır⁴⁹⁵. Libya'daki güvenlik problemleri nedeniyle Birleşmiş Milletler, Mart 2016'da Umman'ın Salalah şehrinde Anayasa Tasarısı Meclisi müzakerelerini düzenlemiştir⁴⁹⁶. Salalah görüşmelerine Tasarı Meclisinin 58 üyesinin 33'ü katılmıştır. UNSMIL'in girişimi, Tasarı Meclisinde daha büyük bir çatlak ve ayrılık meydana getirmiştir⁴⁹⁷. Kültürel azınlıkların boykotuna ek olarak, dokuz Meclis üyesi daha süreçten çekildiğini duyurmuştur⁴⁹⁸. Üyeler bu çekilmeye gerekçe olarak, Birleşmiş Milletlerin karışmasının illegal olduğunu, anayasa yapımının ulusal bir faaliyet anlamına geldiğini, bu sürecin yabancıların müdahalesinden uzak bir şekilde ve Libya topraklarında gerçekleşmesi gerektiğini ileri sürmüşlerdir⁴⁹⁹. Bu zamanlarda, Nisan 2016 Tasarısı öncesinde, tasarının kabulü için gerekli olan Meclisin 2/3'ü kadar üyenin Tasarı Meclisinde yer almaması nedeniyle usul kurallarında değişikliğe gidilmiştir⁵⁰⁰. Bu değişiklik sonrasında, Tasarı Meclisinin 39 üyesinden 34'ü, 19 Nisan 2016 tarihinde,

⁴⁹¹ Van Lier, "Constitution-Making," 15.

⁴⁹² Zanotta, "Constitution-making in Libya," 41.

⁴⁹³ Van Lier, "Constitution-Making," 15.

⁴⁹⁴ Cherif, "Libya's Constitution," 6.

⁴⁹⁵ Van Lier, "Constitution-Making," 15.

⁴⁹⁶ Zanotta, "Constitution-making in Libya," 41; Van Lier, "Constitution-Making," 15.

⁴⁹⁷ Zanotta, "Constitution-making in Libya," 41.

⁴⁹⁸ Johnson, "Conflict Constitution-Making," 317.

⁴⁹⁹ Van Lier, "Constitution-Making," 15.

⁵⁰⁰ Cherif, "Libya's Constitution," 8.

Şubat Tasarısı'nın değiştirilmiş versiyonunu kabul etmiştir⁵⁰¹. Ayrıca Tasarı Meclisi, anayasa yapım sürecinde sonraki aşamalara geçilmesi için durumu Libya'nın resmi makamlarına ileteceklerini duyurmuştur⁵⁰². Ancak, boykotçu üyeler, Nisan Tasarısı'nı, Salalah toplantılarının ve devamındaki sürecin illegal ve Geçici Anayasa'ya aykırı olduğu gerekçesiyle reddetmişlerdir. Tasarayı reddedenler, bu gerekçelerle Al-Bayda Temyiz Mahkemesine gitmişlerdir⁵⁰³. Mahkeme, 7 Aralık 2016'da tasarının kabul edilmesi için öngörülen usûlü ve Tasarı Meclisinin tasarı metnini onaylaması kararını iptal etmiştir⁵⁰⁴. Tasarı Meclisi üyeleri bu kararı kabul etmişlerdir; ancak süreç bir yıl boyunca sürüncemede kalmıştır⁵⁰⁵.

g. Temmuz 2017 Nihai Anayasa Taslağı

Anayasa yapım sürecinin tıkanması nedeniyle “Barış İnşacıları” (*peacemakers*) olarak adlandırılan sivil toplum örgütlerinin öncülüğünde, yoğun bir arabuluculuk faaliyeti gerçekleştirilmiştir⁵⁰⁶. Bu çabalar öncelikle Anayasa Tasarısı Meclisi üyelerinin kendi içindeki bölünmeyi sona erdirmeye, sonra Meclis üyeleri ile Libya toplumu arasında iletişim ve bağ kurma amacını taşımıştır⁵⁰⁷. Bu sebeple Tunus'ta Ekim 2016 ile Mayıs 2017 tarihleri arasında taraflarla bir dizi toplantı gerçekleştirilmiştir.

Bu arada Tasarı Meclisinin, üstlendiği anayasa yapım işini bir türlü bitiremediği gerekçesiyle feshedilmesi ve yerine yeni bir tasarı meclisinin oluşturulması çağrısında bulunulmuştur⁵⁰⁸. Barış İnşacıları, bu çağrı yerine, Tasarı Meclisinin görevini sürdürmesini ve bir “konsensus komitesi”nin oluşturulmasını sağlamıştır⁵⁰⁹. Konsensus Komitesi için Salalah Tasarısı'nı destekleyen altı üye ve buna karşı çıkan diğer bir altı

⁵⁰¹ İbrahim, “Constitution Making in Post Gaddafi,” 3.

⁵⁰² Van Lier, “Constitution-Making,” 15; Johnson, “Conflict Constitution-Making,” 317. Bu açıklama, Salalah görüşmelerine Anayasa Tasarısı Meclisi (CDA) üyelerinin neredeyse yarısının katılmadığı ve kültürel azınlıkların süreci boykot ettiği bir zeminde gerçekleştirilmiştir.

⁵⁰³ Johnson, “Conflict Constitution-Making,” 317.

⁵⁰⁴ İbrahim, “Constitution Making in Post Gaddafi,” 3.

⁵⁰⁵ Cherif, “Libya’s Constitution,” 9.

⁵⁰⁶ Cherif, “Libya’s Constitution,” 9.

⁵⁰⁷ Cherif, “Libya’s Constitution,” 9.

⁵⁰⁸ Cherif, “Libya’s Constitution,” 9.

⁵⁰⁹ İbrahim, “Constitution Making in Post Gaddafi,” 3.

üye belirlenmiştir⁵¹⁰. Amaç, tartışmalı konuları müzakere etmek ve bütüncül bir tasarı metni oluşturmaktır. Komite, bütün anayasal sorunları çözememiştir. Bunun yanında, son kabul edilen anayasa taslağındaki (Nisan 2016 Tasarısı) devlet ve yerel yönetim ile ilgili itirazları olan üyeler, bu taslak dışında başka alternatif taslakların da görüşülmesi talebini gündeme getirmiştir⁵¹¹. Ancak, Konsensus Komitesi, başka alternatif taslakları görüşmek yerine, Nisan 2016 Tasarısı'nın revize edilmiş bir versiyonunu kabul etmiştir⁵¹². Anayasa Tasarı Meclisi de alternatif taslak üzerinde görüşme yapılması teklifini reddetmiştir. Sonuç olarak, her şeye rağmen, Tasarı Meclisinin çalışmaya başlamasından yaklaşık üç yıl sonra bir anayasa tasarısı kabul edilmiştir⁵¹³. Bu tasarı⁵¹⁴, 29 Temmuz 2017 tarihinde Tasarısı Meclisinin 58 üyesinin 44'ünün katıldığı bir oturumda yapılan oylamada sadece bir üyenin ret oyu vermesiyle kabul edilmiştir⁵¹⁵.

Nihai tasarımın kabul edilmesi öncesinde süreç, oldukça yüksek bir siyasi gerilim ve çatışma içindeydi. Sürecin tamamlanmasına ilişkin olarak içeriden ve dışarıdan engellemeler ile karşılaşmıştır. Anayasa Tasarı Meclisi, bu sönmleme faaliyet ve hareketleri karşısında daha büyük bir baskı altında kalmıştır. Ancak, diğer taraftan, süreci tamamlama hususunda daha azimli bir şekilde çalışmıştır. Anayasa Tasarı Meclisi binasına saldırı düzenlenmesine rağmen tasarı metni üzerinde oylama yapılmış ve tasarı kabul edilmiştir⁵¹⁶. CDA içindeki federalist eğilimli üyelerin neden tasarıya evet dedikleri ise açıklanamamıştır⁵¹⁷. Ayrıca tasarı Amazig, Tebu ve Tuareg topluluklarının katılımı olmaksızın kabul edilmiştir⁵¹⁸. Anlaşıldığı üzere Libya örneği, anayasa yapım sürecinin,

⁵¹⁰ İbrahim, "Constitution Making in Post Gaddafi," 3.

⁵¹¹ Cherif, "Libya's Constitution," 9.

⁵¹² İbrahim, "Constitution Making in Post Gaddafi," 3.

⁵¹³ Anadolu Ajansı, "Libya'da Genel Seçimler Yaklaşırken Anayasa Referandumu Ve Seçim Kanunu Tartışmaları Sürüyor," 16 Haziran 2021, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/libyada-genel-secimler-yaklasirken-anayasa-referandumu-ve-secim-kanunu-tartismalari-suruyor/2275617> (29.09.2021).

⁵¹⁴ Bu anayasa o günden itibaren, Libyalılar arasında, Libya Siyasi Diyalog Forumu üyelerinden oluşan kurucu komitenin oturumlarına ve istişarelerine tanıklık eden Umman şehrine atıfta bulunarak "Selale (Salalah) Anayasası" olarak tanınmıştır. Bu hususta bkz. Cemal Cevher, "Libya'da Amazig, Tuareg ve Tebu Kabileleri Siyasi Süreçten Dışlanıyor mu?," *Şarkul Avsat*, 24 Ocak 2021, <https://turkish.aawsat.com/home/article/2762131/libya%E2%80%99da-amazig-tuareg-ve-tebu-kabileleri-siyasi-s%C3%BCre%C3%A7ten-d%C4%B1%C5%9Flan%C4%B1yor-mu> (15.06.2022).

⁵¹⁵ İbrahim, "Constitution Making in Post Gaddafi," 1;

⁵¹⁶ Sultany, *Law and Revolution*, 260; Van Lier, "Constitution-Making," 16.

⁵¹⁷ Van Lier, "Constitution-Making," 16.

⁵¹⁸ Tasarının kabul edilmesinden sonra azınlık topluluklar, tasarıyı kabul etmediklerini duyurmuşlardır. Ayrıca onlar, Anayasal Bildiri'nin 60'ncı maddesinde öngörülen azınlık ile ilgili konularda uzlaşa ile

nasıl derin ve geniş bir şekilde siyasal süreçlerin içine gömülü olduğunu, yani onlardan etkilendiğini açık bir şekilde göstermiştir⁵¹⁹.

Anayasa Tasarı Meclisi, anayasa referandumunun yapılması amacıyla gerekli hazırlıkların tamamlanması için ilgili devlet otoritelerine haber vermiştir⁵²⁰. Ayrıca, Tasarı Meclisi, farklı aşiret gruplarının ve siyasi partilerin protesto ve itirazlarına rağmen tasarıyı Tobruk'taki Temsilciler Meclisine (HoR) göndermiştir⁵²¹. Tasarı Meclisinden on üye, Tasarı'yı reddettiklerini ve bazı hususlardaki hata ve hukuka aykırılıklar nedeniyle mahkemeye gideceklerini duyurmuştur. El Bayda İdare Mahkemesi kabul edilen Tasarı'nın hukuken geçerli olmadığına karar vermiştir⁵²². Ancak, Şubat 2018'de Yüksek Mahkeme, idare mahkemelerinin Anayasa Tasarısı Meclisi ile ilgili yetkileri olmadığı gerekçesiyle idare mahkemesinin kararını bozmuştur⁵²³. Yüksek Mahkemenin kararı, Temsilciler Meclisinin (HoR) bazı üyeleri (özellikle doğu kökenliler) tarafından tanınmamıştır⁵²⁴. Temsilciler Meclisi, bu üyelerin direnmeleri ve erteleme stratejileri karşısında referandumu düzenleyen kanunu ancak bir yıl sonra çıkarabilmiştir⁵²⁵. Meclisin çıkardığı referandum kanununda halkın tasarıyı kabul edebilmesi için, ulusal düzeyde halkın 2/3'ünün geçerli oyuna ek olarak, üç bölgenin her birinde salt çoğunluk aranmıştır. Ancak, böyle bir düzenleme, Geçici Anayasa'nın Libya'yı üç bölgeye ayırmaması nedeniyle Anayasa'nın açıkça ihlali anlamına gelmiştir⁵²⁶. Ayrıca, Libya Siyasi Anlaşması'nda (LPA), Temsilciler Meclisinin (HoR) anayasa değişiklikleri ile ilgili olarak Yüksek Devlet Konseyine (*High State Council, HSC*) danışması öngörülmesine rağmen bu usul yerine getirilmemiştir⁵²⁷. Bu nedenle, Libya Siyasi

karar alınması prensibinin ihlal edildiğini ifade etmişlerdir. Bkz. Van Lier, "Constitution-Making," 16.

⁵¹⁹ Van Lier, "Constitution-Making," 16.

⁵²⁰ Cherif, "Libya's Constitution," 9.

⁵²¹ Cevher, "Libya'da Amazig."

⁵²² Zanolta, "Constitution-making in Libya," 42.

⁵²³ Cherif, "Libya's Constitution," 10; Zanolta, "Constitution-making in Libya," 42.

⁵²⁴ Cherif, "Libya's Constitution," 10-11.

⁵²⁵ Cherif, "Libya's Constitution," 11.

⁵²⁶ Emadeddin Muntasser, "Why Libya Should Not Have A Constitution," *Daily Sabah*, 22 December 2020, <https://www.dailysabah.com/opinion/op-ed/why-libya-should-not-have-a-constitution> (29.06.2022); Cairo Institute for Human Rights Studies, "Libya: Roadmap for Human Rights Reform and Restoring the Rule of Law," 2019, 7, <https://cihrs.org/wp-content/uploads/2019/03/Libya-Roadmap-for-Human-Rights-Reform-and-the-Restoring-the-Rule-of-Law-1.pdf> (4.7.2022).

⁵²⁷ Muntasser, "Why Libya Should Not."

Anlaşması da ihlal edilmiştir. Dahası, referandum kanunu ve anayasa değişikliği sadece Tasarı Meclisi ve Yüksek Devlet Konseyi tarafından değil, aynı zamanda bazı Temsilciler Meclisi üyeleri tarafından da kabul görmemiştir⁵²⁸. Geçici Anayasa ve Libya Siyasi Anlaşması hükümlerinin ihlalinin yanı sıra, Temsilciler Meclisi, yeni anayasanın onaylanmasını hem ulusal hem bölgesel düzeyde bir iradeye bağlayarak sürecin önüne yeni bir engel koymuştur⁵²⁹.

Bu durum, Temsilciler Meclisi içindeki ve iki taraf arasındaki siyasal bölünmeyi daha da derinleştirmiştir. Temsilciler Meclisinin anayasa değişikliği ve referandum kanunu hakkında Yüksek Mahkemeye başvurulmasına rağmen tartışmalı konu çözümlenmemiş olarak kalmıştır⁵³⁰. Sonuç olarak, anlaşmazlıklar ve sahadaki zorluklar, anayasa tasarısı referandumunun yapılmasını engellemiştir. Artık, Anayasa referandumunun geleceği, Birleşmiş Milletlerin başlattığı siyasal diyalog sürecinin sonucuna bağlıdır.

Temmuz 2017 Tasarısı, bir uzlaşma metni olamamıştır⁵³¹. Konsensus eksikliğine ek olarak, anayasa yazım sürecine ilişkin müzakereler, genellikle kapalı kapılar arkasında ve çok az bir kamusal katılımı gerçekleştirilmiştir⁵³². Ayrıca, bazı siyasal güçler, anayasa yapım sürecinin dışında bırakılmışlardır. Dolayısıyla, Arap Baharı sürecinde Libya örneği, anayasa yapım süreci açısından birçok kusur ile malûldür.

h. Libya Siyasal Diyalogu

2017 Tasarısı metni, Anayasa Tasarı Meclisi tarafından kabul edilmesine rağmen, referandum yapılamadığı nedeniyle onaylanamamıştır ve dolayısıyla anayasa yapım sürecinin akıbeti belirsiz kalmıştır. Ayrıca, siyasal bölünme ve çatışmanın devam etmesi, siyasi ikiliği ortadan kaldırmayı öncelikli gündem haline getirmiştir. UNSMIL (Birleşmiş Milletler Libya'ya Destek Misiyonu) Başkanı Ghassan Salame, Eylül 2017'nin sonunda

⁵²⁸ Cherif, "Libya's Constitution," 11.

⁵²⁹ Muntasser, "Why Libya Should Not."

⁵³⁰ Cairo Institute for Human Rights Studies, "Libya: Roadmap," 8.

⁵³¹ Van Lier, "Constitution-Making," 17.

⁵³² Van Lier, "Constitution-Making," 17.

yeni bir eylem planı açıklamıştır⁵³³. Eylem planı BM Genel Kurulunda onaylandıktan sonra 28 Mayıs 2018 tarihindeki Paris Toplantısı'nda⁵³⁴ ayrıntıları belirlenmiştir. Bu kapsamda, ilk olarak 16 Eylül 2018 tarihinde anayasa taslağına ilişkin referandumun ve 10 Aralık'ta yeni seçimlerin yapılması planlanmıştır⁵³⁵. Ancak, öngörülen zamanda seçimlerin yapılamayacağı anlaşıncı İtalya Hükümetinin girişimiyle Kasım 2018'de Palermo'da düzenlenen konferansta⁵³⁶, 2019'un ilk yarısında seçimlerin yapılması kararlaştırılmıştır⁵³⁷. Bu seçimlerin de güvenlik gerekçeleriyle gerçekleştirilemeyeceği anlaşıncı, Birleşmiş Milletler, geçiş sürecini sonlandıracak bir yol haritası ve seçimlerin organize edilebilmesi amacıyla Nisan 2019'da "Ulusal Konferans" düzenleneceğini ilan etmiştir⁵³⁸. Ancak, Libya Siyasi Anlaşması uyarınca kurulan Ulusal Mutabakat Hükümeti (UMH) ile Libya Ulusal Ordusu (General Hafter'in ordusu) arasında silahlı çatışmalar başlamıştır⁵³⁹. Bu çatışmalar, Haziran 2020'de Hafter'in ordusunun Trablus'u kontrolü altına alma girişiminin başarısız olmasıyla sona ermiştir.

Ek bir istişari süreç, Salame ve Alman hükümeti girişimiyle başlatılmış ve 19 Ocak 2020 tarihinde "Libya Hakkında Berlin Uluslararası Konferansı" gerçekleştirilmiştir⁵⁴⁰. Berlin Konferansı'nda taraflar, siyasi bir çözüm için yaşayan bir temel olarak Libya Siyasi Anlaşması'nı desteklemişlerdir. Ayrıca, bu Konferans'ta,

⁵³³ Eylem Planı dört aşamadan oluşmaktadır: Birinci aşama Libya Siyasi Anlaşması'nın değiştirilmesidir. İkinci aşama, siyasi sürece girmekte isteksiz olan sahadaki oyuncuların da dahil edildiği, BM Genel Sekreterliği himayesinde bir Ulusal Konferans müzakerelerinin başlatılmasıdır. Üçüncü aşama, Temsilciler Meclisi ve Anayasa Tasarısı Meclisinin paralel bir çalışma yapacağıdır. Dördüncü aşama, yeni anayasa tasarısının onaylanması için referandumun yapılması ve başkanlık ve parlamento seçimlerinin düzenlenmesidir. Bkz. Zanotta, "Constitution-making in Libya," 43.

⁵³⁴ Libya'da siyasi istikrarsızlığı sona erdirmek amacıyla bir yol haritası tesis etmek için Fransa Cumhurbaşkanı Emmanuel Macron'un ev sahipliğinde Libya'daki temel grupların liderlerinin, 20 devletin ve uluslararası organizasyonların temsilcilerinin katıldığı bir toplantı gerçekleştirilmiştir.

⁵³⁵ Zanotta, "Constitution-making in Libya," 44.

⁵³⁶ The Centre for Humanitarian Dialogue, "The Libyan National Conference Process Final Report," November 2018, https://www.hdcentre.org/wp-content/uploads/2019/01/NCP-Report_Jan-2019_EN_Online.pdf (30.06.2022).

⁵³⁷ Hakan Ünay, "Uluslararası Müdahale ile Gel(emey)en Bahar," *Arap Baharı Sonrası Ortadoğu: Bölgesel Dönüşüm ve Reaksiyonlar*, ed. M. Cüneyt Özşahin ve Orhan Battır (İstanbul: Hiper yayın, 2019), s. 75.

⁵³⁸ Al-Ali, *Arab Constitutionalism*, 124.

⁵³⁹ 4 Nisan 2019 tarihinde Libya'nın doğusunu kontrolü altında bulunduran Halife Hafter, UMH'nin kontrolündeki başkent Trablus'u ele geçirmek için operasyon başlatmıştır. UMH, Hafter'in saldırılarına karşılık vermek üzere Burkan el-Gadap operasyonunu başlattığını duyurmuştur. TRT Haber, "Kaddafi sonrası Libya," 2 Ocak 2020, <https://www.trthaber.com/haber/dunya/kaddafi-sonrasi-libya-450437.html> (07.06.2021)

⁵⁴⁰ Zanotta, "Constitution-making in Libya," 45.

Temsilciler Meclisinin onaylayacağı tek ve etkili bir hükümetin kurulması ve işleyen bir Başkanlık Konseyinin oluşturulması talep edilmiştir⁵⁴¹. Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi (BMGK), 2510 sayılı kararıyla (2020) Berlin Konferansı'nın sonuçlarını benimsemiştir⁵⁴².

BMGK kararı uyarınca Libya Siyasal Diyalog Forumu'nun ilk turu 7 ve 15 Kasım 2020 tarihleri arasında gerçekleştirilmiştir⁵⁴³. Bu Forum'un amacı, seçimlerin gerçekleştirilmesi için yeni bir yol haritası çizmek ve bu arada ülkeyi geçici olarak yönetebilecek bir yürütme organı oluşturmaktır. Müzakereler çerçevesinde Libya'da taraflar 24 Aralık 2021 tarihinde (Libya'nın bağımsızlığının 70. yılı) genel seçimlerin yapılmasını öngörmüştür. Buna ek olarak, anayasanın geleceğini tartışmak amacıyla özel olarak oluşturulan bir ortak komite, seçimler öncesinde bir anayasa referandumu yapılmasına da karar vermiştir. Ancak, öngörülen parlamento seçimlerinin yapılmasına iki hafta kala Seçim Kurulu, kamuoyuna yaptığı açıklamayla seçimleri ileri bir tarihe ertelemiştir⁵⁴⁴. Bu seçimlerin ertelenmesinin en önemli nedeni; taraflar arasında siyasi bir anlaşmaya varılamaması ve seçimlerle ilgili anayasal bir temel üzerinde fikir birliğinin bulunmamasıdır⁵⁴⁵. Libya'da, bu çalışmanın yazıldığı şu sıralarda ne savaşın ne barışın geçerli olduğu belirsiz bir durum hakimiyet sürmektedir.

Libya'da taraflar arasında meşruiyet, iktidar ve barışa giden yol haritasını belirleme konularında mücadele ve müzakereler devam etmektedir. Ülkenin doğusunda bulunan Temsilciler Meclisi (HoR), geçiş için yeni bir yol haritası belirlemiş⁵⁴⁶ ve yeni bir anayasa tasarısının hazırlanması amacıyla yeni bir tasarı komitesi tesis eden

⁵⁴¹ Zannata, "Constitution-making in Libya," 45.

⁵⁴² BMGK'nın kararı için bkz. S/RES/2510 (2020), 12 February 2020, <https://digitallibrary.un.org/record/3850557> (18.01.2023).

⁵⁴³ Deutsche Welle, "Libya Siyasi Diyalog Forumu Kasım'da Düzenlenecek," 11 Kasım 2020, <https://www.dw.com/tr/libya-siyasi-diyalog-forumu-kas%C4%B1mda-d%C3%BCzenlenecek/a-55234347> (30.06.2022).

⁵⁴⁴ BBC News, "Libya'da Planlanan Seçimler Ertelendi," 22 Aralık 2021, <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-59755004> (25.10.2021).

⁵⁴⁵ United Nations Support Mission in Libya, "Common Country Analysis," 2021, 22, https://unsmil.unmissions.org/sites/default/files/un_libya_cca_2021_final_1.pdf (04.07.2022).

⁵⁴⁶ LibyaHerald, "HoR votes unanimously for text of draft Road Map," 8 February 2022, <https://www.libyaherald.com/2022/02/hor-votes-unanimously-for-text-of-draft-road-map/> (4.7.2022).

düzenlemeler yapmıştır⁵⁴⁷. Ancak bir sonuç alınamamıştır. Diğer yandan, Libya'daki ikiliği sona erdirmek amacıyla anayasal süreç hakkında Birleşmiş Milletler destekli görüşmeler devam etmektedir. Tüm bu gelişmelere rağmen, henüz olumlu bir sonuç kaydedilememiştir⁵⁴⁸.

Libya'da bazı grup ve kişiler, parlamento ve cumhurbaşkanlığı seçimleri öncesinde anayasa referandumuna gidilmesi düşüncesini ortaya atmaktadırlar⁵⁴⁹. Ancak, Libya bağlamında, ilk olarak, tartışmalı anayasa tasarısının onaylanması, daha öncede gerçekleştiği gibi, taraflar arasındaki bölünme ve gerginliği artırabilir. Kanaatimizce, Libya'nın şu anda ihtiyaç duyduğu en önemli şey, halkın iradesine dayanan yani parlamentoya dayalı olarak belirlenen güçlü bir hükümettir. Bu açıdan anayasa referandumu yerine, öncelikle parlamento seçimlerinin gerçekleştirilmesi daha makul gözükmemektedir⁵⁵⁰.

4. Yemen

Yemen, Libya gibi, çok sancılı bir geçiş süreci yaşayan diğer bir Arap Baharı ülkesidir. Yemen, Arap Baharı öncesi anayasacılık bölümünde bahsedildiği üzere, 1990 yılında Güney ve Kuzey devletlerinin birleşmesiyle yeni bir Cumhuriyet olarak kurulmuştur. Yemen, kurulduğundan bu yana siyasi ve ekonomik istikrarı gerçekleştirememiştir. Ayrıca, Yemen, güçlü bir devlet otoritesi eksikliği yaşamının yanı sıra bölünmüş bir toplum görüntüsünden de kurtulamamıştır. Yemen'de devrim öncesi var olan sorun ve eksikliklerin, geçiş sürecinde de devam etmesi hem geçiş süreci hem anayasa yapım sürecinin başarılı neticelenmemesine yol açmıştır. Aşağıda, Yemen'in anayasa yapım süreci, geçiş süreci bağlamında değerlendirilecektir.

⁵⁴⁷ LibyaHerald, "HoR approves 12th Constitutional Amendment to create a committee of experts to re-draft the current vexed draft constitution," 16 February 2022, <https://www.libyaherald.com/2022/02/hor-approves-12th-constitutional-amendment-to-create-a-committee-of-experts-to-re-draft-the-current-vexed-draft-constitution/> (4.7.2022).

⁵⁴⁸ LibyaHerald, "HoR-HSC Joint Committee Cairo talks end with no agreement on transition or elections," 21 June 2022, <https://www.libyaherald.com/2022/06/hor-hsc-joint-committee-cairo-talks-end-with-no-agreement-on-transition-or-elections/> (4.7.2022).

⁵⁴⁹ Zeynep Kalfa, "Kaddafi Sonrası Libya'da Çatışma ve Barışı İnşa Süreci" (Doktora Tezi, Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2022), 217.

⁵⁵⁰ Muntasser, "Why Libya Should Not."

a. Müzakereler ve Körfez İşbirliği Konseyi (GCC) Girişimi

Arap Baharı sürecinde Yemen’de olaylar 27 Ocak 2011’de başlamıştır. Protestolarda Cumhurbaşkanı’nın istifası istenmesine rağmen, 33 yıldır Cumhurbaşkanlığı makamında bulunan Ali Abdullah Salih koltuğu bırakmamıştır. Salih, Suudi Arabistan’ın desteğiyle iktidarını belli bir süre devam ettirmiştir. İktidar partisi olan GPC (*General People Congress*) ve aile üyeleri, Salih’i desteklerken; görevini bırakması için uğraşan İslamcılar, ulusalcılar ve sosyalistler JMP’de (*Joint Meeting Parties*) toplanarak bir koalisyon oluşturmuşlardır⁵⁵¹. GPC ve JMP, Salih’in Cumhurbaşkanlığı makamını ne zaman ve nasıl bırakacağı konusunu aylarca müzakere etmişlerdir. Nisan 2011’de başlayan müzakereler, Kasım 2011’de sona ermiştir. Bu arada, 2011’in ortalarında BM Genel Sekreterliği Özel Temsilcisi Cemal Benomar küçük ekibiyle birlikte ulusal diyalogun gerçekleştirilmesi için çaba sarfetmiştir⁵⁵². BM Güvenlik Konseyi, Salih’in Yemen’i terk ettikten sonra yeniden Yemen’e dönüp kontrolü eline geçirdiğini duyurması üzerine, 21 Ekim 2011 tarihinde daha etkin bir müdahale ortaya koyan 2014 sayılı kararı çıkarmıştır⁵⁵³. BMGK’nın bu kararı ile, Salih’in makamını terk etmesini öngören Körfez İşbirliği Konseyinin (*Gulf Cooperation Council, GCC*) geçiş planı da desteklenmiştir. Bunun üzerine; Salih, partisi GPC ve muhalefet JMP, Körfez İşbirliği Konseyinin önerdiği anlaşmayı kabul etmişlerdir. Ancak, Cumhurbaşkanı Salih, sonrasında anlaşma metnini imzalamayı reddetmiştir⁵⁵⁴.

Devam eden süreçte; hükümetin hataları, silahlı çatışmalar ve ekonomik çöküş, Cumhurbaşkanı Salih’in daha fazla direnmesini engellemiş ve Körfez İşbirliği Konseyi aracılığıyla GPC ile JMP arasında 23 Kasım 2011’de bir anlaşmaya varılmıştır⁵⁵⁵. Bu anlaşmaya literatürde “Körfez İşbirliği Konseyi Girişimi” (GCC Girişimi) adı

⁵⁵¹ Bu koalisyon, Cumhurbaşkanı Salih’in koltuğu terketmesi konusunda hemfikirdir. Ancak yönetime ilişkin olarak reform yapılması konusunda muhafazakâr kalmışlardır. Müzakere dışındaki gruplar ise oldukça radikal bir pozisyonu tercih etmişlerdir. Al-Ali, *Arab Constitutionalism*, 77.

⁵⁵² Cemal Benomar’ın ilk girişimi, BM Güvenlik Konseyi tarafından özel olarak yetkilendirilmiş değildi.

⁵⁵³ Sercan Reçber, “Uluslararası Hukuk Açısından Yemen’e Yönelik Davetle Müdahalenin Değerlendirilmesi,” *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 29, sayı 2 (2021): 850.

⁵⁵⁴ Al-Ali, *Arab Constitutionalism*, 78. Bunun en büyük sebebi, Salih’in metni kabul etmesine rağmen Salih’in oğlunun açık bir şekilde metni reddetmesiydi.

⁵⁵⁵ Reçber, “Uluslararası Hukuk Açısından Yemen’e”, 850; Johnson, “Conflict Constitution-Making,” 321.

verilmektedir. GCC Girişiminin tarafları arasında Husiler, Hirak grubu ve protestocular yer almamıştır⁵⁵⁶. GCC Girişimi, temel olarak, taraflar arasındaki müzakerelerin başlarında önerilen teklife dayanmıştır. Bununla birlikte, GCC Girişimi'nin sürece ilişkin ayrıntıları düzenlememesi nedeniyle, ikinci bir ek metin olan Uygulama Mekanizması (*Implementation Mechanism*) 5 Aralık 2011'de imzalanmıştır.

GCC Girişimi'nde, Salih'in Cumhurbaşkanlığı görevinden ayrılması ve yeni bir anayasanın hazırlanması öngörülmektedir. GCC Girişimi'nin⁵⁵⁷ (*GCC Initiative*) birinci maddesinde, ulusal birlik hükümetinin yarısının yönetici partisinden, diğer yarısının muhalefetten oluşması gerektiği düzenlenmiştir. Girişimin üçüncü maddesinde, parlamentonun Salih ve beraberindekilere hukuki ve yargısal süreçlerden muafiyet tanınmıştır⁵⁵⁸. Dördüncü maddede, anlaşmanın imzalanmasından bir gün sonra, Cumhurbaşkanı'nın, görevini, Cumhurbaşkanı yardımcısı Abdurabbu Mansur el-Hadi'ye devredeceği ifade edilmiştir. Sonrasında Cumhurbaşkanı Yardımcısı, mevcut Anayasa'ya göre 60 gün içinde Cumhurbaşkanlığı seçimlerinin yapılacağını duyuracaktır. GCC Girişimi'nin 6, 7 ve 8'inci maddelerinde ise öncelikle yeni bir anayasanın tasarlanacağı, sonrasında halkoylamasına sunulacağı ve ardından seçimlerin yapılacağı düzenlenmiştir.

Girişim, Cumhurbaşkanı'nın yönetimine son vermeyi; ama siyasal sistemi mümkün olduğunca korumayı hedeflemiştir⁵⁵⁹. Bununla birlikte, metinde önemli detaylar ihmal edilmiştir. Girişim'de, geçiş sürecinde konsensus ile karar alınamadığı takdirde hangi usullerle karar alınacağı veya anayasanın nasıl tasarlanacağı kararlaştırılmamıştır⁵⁶⁰.

⁵⁵⁶

⁵⁵⁷ GCC Girişimi'nin metni için bkz. The University of Edinburgh, "Agreement / Gulf Cooperation Council (GCC) Initiative," 23 November 2011, <https://www.peaceagreements.org/viewmasterdocument/1401> (06.07.2022).

⁵⁵⁸ JMP'nin önerdiği ilk yol haritasında böyle bir muafiyet yoktu. Körfez İşbirliği Konseyinin önerdiği alternatif plan ile Salih ve beraberindeki üst düzey görevlilere muafiyet verilmiş oldu.

⁵⁵⁹ Al-Ali, *Arab Constitutionalism*, 78.

⁵⁶⁰ Al-Ali, *Arab Constitutionalism*, 78.

b. Uygulama Mekanizması

23 Kasım'da GCC Girişimi ile birlikte hazırlanan Uygulama Mekanizması⁵⁶¹ (*Implementation Mechanism*), sadece Girişim'in ayrıntılarını ortaya koymak amacıyla hazırlanmıştır. Hem GCC Girişimi hem Uygulama Mekanizması'nda taraflar, 2011 öncesinde de bulunan GPC ve JMP idi. Bu müzakerelere, sivil toplum, Güney'de Hirak Grubu ve Kuzey'de Husiler dahil edilmemiştir. Geçiş düzenleyen bu metinlerin tasarlanması aşamasında bu grupların dışlanması, literatürde önemli bir eksiklik olarak belirtilmektedir. Nitekim bu eksiklik, Yemen'in geçiş sürecinin başarıya ulaşmasını engelleyen veya onu sürüncemede bırakan hususlardan biri olmuştur.

Uygulama Mekanizması'nın nihai versiyonu geçişin iki aşamadan oluşacağını öngörmektedir. Buna göre birinci aşama, GCC Girişimi'nin imzalanması ile başlar ve 90 gün sonra başkanlık seçimlerinin düzenlenmesi ile sona erer (Uygulama Mekanizması para 7/a). İkinci aşama, Cumhurbaşkanı'nın görevine başlaması ile başlar ve yeni anayasaya göre seçimlerin yapılması ve yeni Cumhurbaşkanı'nın göreve başlaması ile sona erer (Uygulama Mekanizması para 7/b). Ancak bu sonuca gelinmesi için birçok farklı adımın takip edilmesi öngörülmüştür. İlk adım, genel yönetimden sorumlu bir Ulusal Birlik Hükümetinin kurulmasıdır⁵⁶². İkinci adım, Ulusal Diyalog Konferansı'nın (*National Dialogue Conference, NDC*) Yemen'in geçiş sürecinin merkezinde konumlandırılmasıdır⁵⁶³. Üçüncü adım, Ulusal Diyalog görüşmelerinin tamamlanmasından sonra Anayasa Tasarısı Komitesinin (*Constitutional Drafting Committee, CDC*) üç ay içinde yeni bir anayasa taslağı hazırlamasıdır⁵⁶⁴. Tasarı Komitesinin fonksiyonu, Diyalog Konferansı'nda elde edilen Sonuçlar'ı, yeni bir anayasa tasarısı içinde ifade etmek ve tasarlamak ile sınırlıdır⁵⁶⁵. Yemen'de geçiş süreci için öngörülen bu süreler Libya'da olduğu gibi inandırıcı ve işlevsel değildi. Nitekim pratikte bu sürelerle uyulmamıştır.

⁵⁶¹ United Nations Peacemaker, "Agreement on the Implementation Mechanism for the Transition Process in Yemen in Accordance with the Initiative of the Gulf Cooperation Council (GCC)," 05 December 2011, <https://peacemaker.un.org/yemen-transition-mechanism2011> (06.07.2022).

⁵⁶² Sama'a Al-Hamdani, "What is Needed in Yemen's Post Conflict Phase?," 1, <http://nationaldialogues.fi/wp-content/uploads/2019/06/National-Dialogues-Conference-2019-Background-paper-Yemen%E2%80%99s-National-Dialogue.pdf> (16.07.2022).

⁵⁶³ Williams, Sommadossi and Mujais, "A Legal Perspective on Yemen's," 7.

⁵⁶⁴ Williams, Sommadossi and Mujais, "A Legal Perspective on Yemen's," 7.

⁵⁶⁵ Williams, Sommadossi and Mujais, "A Legal Perspective on Yemen's," 8.

Uygulama Mekanizması temel olarak geçiş sürecinin iki aşamasını planlamanın yanı sıra askeri kuvvetlerin yeniden yapılandırılması ve anlaşmazlıkları gidermek için tesis edilecek yorum komitesi gibi diğerk bazı hükümlere de yer vermiştir. Uygulama Mekanizması'nın başında iktidarın barışçıl değışimini ve geçiş sürecini düzenleyen bu metnin Avrupa Birliğı, Birleşmiş Milletler ve Körfez İşbirliğı Konseyi tarafından desteklendiğı açıkça ifade edilmiştir (para. 2). Sonrasında, GCC Girişimi ve Uygulama Mekanizması hükümlerinin, 1991 tarihli Anayasa hükümleri karşısında önceleneceğı belirtilmiştir (para. 4). Uygulama Mekanizması'nın 5'inci paragrafında geçici Cumhurbaşkanlığı yetkisinin Hadi'ye geçeceğı belirtilmiştir. Uygulama Mekanizması'nın 6'ncı paragrafında Cumhurbaşkanlığı referandumunun Hadi'nin tek aday olacağı şekilde düzenleneceğı yani geçiş sürecine hazırlık işlemleri öngörülmüştür. Mekanizma'nın 7'inci paragrafında ise, yukarıdaki paragrafta belirtildiğı üzere, geçiş sürecinin Uygulama Mekanizması'nın yürürlüğe girmesiyle başlayacağı ve iki aşamadan oluşacağı belirtilmiştir. Mekanizma'nın 8 ve 9'uncu paragraflarında parlamentonun kararlarını konsensus ile alacağı, bu sağlanamadığı takdirde konunun Cumhurbaşkanı'na havale edileceğı ve Cumhurbaşkanının alacağı kararların her iki taraf için geçerli olacağı düzenlenmiştir. Ayrıca, parlamentonun, Girişim ve Mekanizma'da öngörülen garantilerin uygulanması için gerekli yasal düzenlemeleri çıkaracağı belirtilmiştir. Mekanizma'nın 10 ve 11'inci paragrafları Ulusal Birlik Hükümetinin kurulmasına ilişkindir. Başbakanın muhalefetin önereceğı aday olacağı ve hükümet üyelerinin yarısının bir taraftan, diğerk yarısının karşı taraftan olacağı düzenlenmiştir. Başbakan tarafların sunduğı kabine listelerini kabul eden bir kararname yayımlayacaktır. Hükümetin konsensus ile karar alacağı, bu kararın alınamadığı durumlarda, önce Başbakan ve Cumhurbaşkanının birlikte karar alacakları, bu da mümkün olmadığı takdirde nihai kararın Cumhurbaşkanı tarafından alınacağı düzenlenmiştir (para 12). Mekanizma'nın 13'üncü paragrafında hükümetin oluşmasından sonra hükümetin ele alması gerekli temel sorunlar ve konular genel düzeyde belirtilmiştir. Önemlice, devlet kontrolünün, güvenlik ve barışın sağlanması için zorunlu adımları atmak belirtilmiştir. 14'üncü paragrafta Cumhurbaşkanı'nın göreceğı fonksiyonlar genel düzeyde sayılmıştır. Bunlardan en önemlisi Güvenlik ve İstikrarın Sağlanması için Askeri İşler Komite'nin yapacağı işleri yapmaktır. Ayrıca, Mekanizma'nın uygulanması için gerekli kararnameleri çıkarmaktır. 16 ve 17'nci paragraflar Askeri İşler Komitesi'nin işlevleri hakkındadır. 18'inci paragrafta erken

Cumhurbaşkanlığı seçimlerinin düzenlenmesi öngörülmüştür. 19'uncu paragrafta, Cumhurbaşkanının seçilmesinden sonra Ulusal Diyalog Konferansı'nı oluşturmak için bir hazırlık komitesi ile yorum komitesi kuracağı belirtilmiştir. Ayrıca yeni anayasa ve bu anayasaya göre yeni seçimleri düzenleyeceği ifade edilmiştir. 20'nci paragrafta bütün tarafların katılacağı bir Ulusal Diyalog Konferansı'nın toplanacağı düzenleniyor. 21'inci paragrafta Konferans'ın tartışacağı konu başlıkları tüketici olmayan bir şekilde sayılmıştır. 22'nci paragrafta Ulusal Birlik Hükümetinin bir anayasa komitesi oluşturacağı altı ay içinde ve bu komitenin de 3 ay içinde tasarımı ortaya koyacağı düzenlenmiştir. 23 ve 24'üncü paragraflarda, yeni anayasa altındaki yeni seçimler öngörülmüştür. Ayrıca, Hadi'nin görevinin yeni CB seçimleri ile biteceği ifade edilmiştir. 25'inci paragrafta, Mekanizmanın etkili uygulanması sağlanmak amacıyla GCC Girişimi ve Uygulama Mekanizması'nın yorumu ile ilgili bir yorum komitesinin kurulacağı (CB ve hükümet tarafından) düzenlenmiştir.

Uygulama Mekanizması'nın, birçok eksikliği vardır. Bu eksikliklerden bazıları, ciddi sorunlara yol açabilecek niteliktedir. Uygulama Mekanizması, bütün siyasal güçlerin Ulusal Diyalog Konferansına katılacağı ve onu destekleyeceği varsayımıyla kaleme alınmıştır. Bu nedenle, yeni Yemen devletinin inşasında veya çatışma çözümlerine ilişkin olarak siyasal güçlerin müzakere etmelerini sağlayan yapıları öngörmemiştir⁵⁶⁶. Ayrıca, Mekanizma ve Diyalog Konferansının iç düzenlemeleri (tüzüğü), ülkenin bütün sorunlarının Konferansta çözüleceği yönünde bir algı oluşturmuştur. Ancak, pratikte, Ulusal Diyalog Konferansı böyle bir işlev gösteremediği gibi, etkin siyasal güçler arasında bir müzakere ve diyalog süreci gerçekleşmediği için de çatışmalar sona ermemiştir⁵⁶⁷.

Uygulama Mekanizması'ndaki düzenlemelerde birçok boşluğun bulunması veya önemli kararların nihayetle veya uzlaşma olmaması halinde Cumhurbaşkanı tarafından alınacağı görülmektedir. Dolayısıyla Uygulama Mekanizması ve metinde yer alan boşluklar Cumhurbaşkanı'na belirli bir sonucu dayatma imkânı vermiştir. Bunun sonucundan onun yaptığı işlem ve eylemler ile diğer aktörleri ya uzaklaştırmasına ya da düşman haline getirmesine neden olmuştur⁵⁶⁸. Ayrıca, Uygulama Mekanizması uyarınca

⁵⁶⁶ Al-Ali, *Arab Constitutionalism*, 82.

⁵⁶⁷ Al-Ali, *Arab Constitutionalism*, 82.

⁵⁶⁸ Al-Ali, *Arab Constitutionalism*, 85.

teşekkül eden Ulusal Birlik Hükümeti, kompozisyon olarak iki taraftan da üyeler barındırdığından bütüncül bir görünüm arz edememiştir⁵⁶⁹. Bunun yanı sıra, Cumhurbaşkanı Hadi ve muhalefetten atanan Başbakanın yer aldığı Hükümet, etkin bir performans sergileyecek mali, sosyolojik ve askeri güçten yoksun olduğundan geçiş sürecinde büyük ölçüde başarılı olamamıştır⁵⁷⁰. Hem Uygulama Mekanizması hem pratikte geçişte siyasi iktidarı ellerinde bulunduran aktörler, Yemen'in otuz yıldır maruz kaldığı otoriter yönetim pratiklerinden uzaklaştırılamamıştır⁵⁷¹.

Tunus, Mısır ve Libya örnekleri ile karşılaştırıldığında, GCC Girişimi ve Uygulama Mekanizması'nın, farklı bir geçiş süreci tasarladığı görülmektedir. Bu doğrultuda öncelikle seçimlerin yapılması usulü yerine ulusal diyalog müzakerelerini gerçekleştirmek suretiyle anayasa yapımına girilmiştir. Yemen'de farklı bir usulün benimsenmesinin esasen iki sebebi vardır: Birincisi, Yemen'de uzun süredir seçimlerin yapılmaması nedeniyle ilk seçimlerin hakkaniyetli olmayan sonuçlar ortaya koyabilme ihtimalidir. Çünkü, Yemen'de eski rejim partisinin hala en güçlü siyasal güç olduğu gerçeği, güvenlik problemi ve seçim düzenine ilişkin diğer sorunlar, rekabetçi seçimleri geri plana düşürmüştür⁵⁷². Seçimlerin⁵⁷³ belirleyiciliği yerine, sivil toplum kuruluşları, vatandaşlar ve siyasal gruplar ile müzakere edilerek gelecekteki Yemen'in inşa edileceğini öngören bir mekanizma benimsenmiştir. İkincisi, Yemen'in geniş diyalog konferansı yaklaşımının, birçok farklı grubun katılımı nedeniyle daha uzlaşmacı ve nitelikli bir anayasa tasarısı oluşturulmasını sağlayacağı varsayılmıştır⁵⁷⁴.

Uygulama Mekanizması'nda anayasa yapım sürecine ilişkin hükümler (Ulusal Diyalog Konferansı ve Anayasa Tasarı Komitesi hakkında) bulunmakla birlikte, bu süreç ayrıntılı bir şekilde düzenlenmemiştir. Bu durum, Libya örneği de hatırlandığında, birçok olumsuz duruma yol açmaktadır. Süreç içinde sonradan alınmak zorunda kalınan kararlar,

⁵⁶⁹ Kim Salmutter, "Why Did the Transition Process in Yemen Fail," *Sciences Po*, Spring 2017, 8, https://www.sciencespo.fr/kuwait-program/wp-content/uploads/2018/05/KSP_Paper_Award_Spring_2017_SALMUTTER_Kim.pdf (02.08.2022)

⁵⁷⁰ Salmutter, "Why Did the Transition Process in Yemen Fail," 8.

⁵⁷¹ Helen Lackner, "Yemen's 'Peaceful' Transition from Autocracy: Could it Have Succeeded?," *International Institute for Democracy and Electoral Assistance* (Stockholm, 2016), 33.

⁵⁷² Al-Ali, *Arab Constitutionalism*, 81.

⁵⁷³ 2012 seçimleri, sadece elitler arasındaki pazarlığın sonuçlarına meşruluk vermek amacıyla düzenlendiğinden seçimlerin yapılmaması usulünün bir istisnası olarak değerlendirilemez.

⁵⁷⁴ Al-Ali, *Arab Constitutionalism*, 82.

bozguncu gruplar veya muhalefette kalan bazı gruplara süreci kabul etmeme yönünde bahane sunmaktadır. Yemen örneğinde Uygulama Mekanizmasının 7'nci maddesinde, geçiş sürecinin ikinci aşamasının (anayasa yapımı ve yeni seçimler) iki yıl süreceği belirtilmekle birlikte bu sürenin sonunda sürecin tamamlanamaması halinde ne olacağı öngörülmemiştir. Bu durumda, geçiş süreci otomatik olarak uzayacak mıdır yoksa 1991 Anayasası yürürlüğe mi girecektir? Bu belirsizliği gidermek amacıyla Ulusal Diyalog Konferansı, Uygulama Mekanizması'nda herhangi bir değişikliğe gitmeden sürecin tamamlanması amacıyla atılacak adımlar için bir yıl uzatma kararı almıştır⁵⁷⁵. Ancak, Diyalog Konferansının görevini tamamlaması nedeniyle artık süreyi uzatacak bir makam da kalmamıştır. Dolayısıyla hukuki boşluk, sorunları daha da artırmıştır.

Yemen'de siyasal taraflar ve BM Özel Temsilcisi, mevcut konjonktürde geçici bir anayasanın yürürlüğe koyulamayacağı düşüncesiyle, anayasal sürekliliğe devam edilmesini tercih etmişlerdir. Bu doğrultuda 1991 Yemen Anayasası ne askıya alınmış ne yürürlükten kaldırılmıştır. Ancak, Uygulama Mekanizması'nın Girişimi'nin 4'üncü paragrafında, mevcut anayasanın değiştirildiği açık bir şekilde belirtilmeden, "GCC Girişimi ve Uygulama Mekanizması düzenlemelerinin, herhangi bir anayasal hükmün yerine geçtiği (*supersede*), ayrıca bu iki Anlaşma'nın hiçbir devlet kurumu önünde dava edilemeyeceği" düzenlenmiştir⁵⁷⁶. Bunun anlamı, 1991 Anayasası'nın yürürlükte kaldığı, ancak, GCC Girişimi ve Uygulama Mekanizması tarafından değiştirildiği veya söz konusu bu iki anlaşma hükümlerinin öncelendiğidir⁵⁷⁷. Aslında GCC Girişimi ve Uygulama Mekanizması, bir nevi geçici anayasa işlevi görmüştür. Tabii ki 1991 Anayasası da bu iki anlaşma ile çatışmadığı hükümleri ile yürürlükte kalmaya devam etmiştir. 1991 Anayasası hala geçerliliğini korumaktadır.

c. Ulusal Diyalog Konferansı

Uygulama Mekanizması, daha önce de belirtildiği üzere, geçişin iki aşamada gerçekleştirileceğini düzenlemiştir. Birinci aşama GCC Girişimi ve Uygulama

⁵⁷⁵ Al-Ali, *Arab Constitutionalism*, 83.

⁵⁷⁶ Mohammed Alshuwaiter, "President Hadi and the Future of Legitimacy in Yemen," *Middle East Institute*, 14 May 2020, <https://www.mei.edu/publications/president-hadi-and-future-legitimacy-yemen> (25.09.2021).

⁵⁷⁷ Alshuwaiter, "President Hadi and the Future."; Al-Ali, *Arab Constitutionalism*, 83.

Mekanizması'nın yürürlüğe girmesi ile başlayıp, Cumhurbaşkanlığı seçimlerinin yapılması ile sona erecektir. Bu aşamada, Ocak 2012'de GCC Girişimi'nin 3'üncü maddesi uyarınca Salih ve diğer üst düzey yetkililer hakkında af kanunu çıkarılmıştır⁵⁷⁸. 12 Şubat 2012 tarihinde Cumhurbaşkanlığı seçimleri düzenlenmiş ve Abdurabbu Mansur el-Hadi'nin tek aday olduğu oylamada Hadi, Cumhurbaşkanı seçilmiştir⁵⁷⁹.

Cumhurbaşkanlığı seçimlerinin yapılmasıyla başlayan geçişin ikinci aşaması, yeni bir anayasanın yapılmasını ve daha sonra yeniden seçimlerin düzenlenmesini öngörmüştür. İkinci aşamada, temel amaç, Ulusal Diyalog Konferansı (*National Dialogue Conference, NDC*) toplamak ve organize etmektir. Diyalog Konferansı, Mekanizma'nın 20'nci maddesinde düzenlendiği üzere, ülkenin büyük kurumsal sorunları ile uğraşacak ve ülkenin bütün gruplarını kapsama hedefinde olacaktır. 6 Mayıs 2012 tarihinde -5 aylık bir gecikmenin ardından-, Mekanizma'da öngörülen ve amacı ülkenin geleceği hakkında açık bir tartışma başlatmak olan İşbirliği Komitesi (*liaison committee*) kurulmuştur⁵⁸⁰. 13 No'lu Kararname (2012), bütün tarafların ulusal diyaloga katılımını sağlamak amacıyla 8 üyeden oluşan bir Teknik Hazırlık Komitesinin (*preparatory committee*) kurulması düzenlenmiştir. 30 Haziran 2012'de kurulması öngörülen Hazırlık Komitesi, iki haftalık bir gecikme ile 14 Temmuz 2012'de tesis edilebilmiştir. Hazırlık Komitesinin görev ve yetkisi, Uygulama Mekanizması'nın 4'üncü maddesinde öngörüldüğü üzere, Diyalog Konferansı'na katılacak kişi sayısının, Konferans'ın içsel organizasyonunun ve içtüzüğün belirlenmesidir⁵⁸¹. Uygulama Mekanizması'nın 5'inci maddesinde, Hazırlık Komitesinin her bir sorunu konsensus ile karara bağlayacağını şart koşarak Cumhurbaşkanının tek başına karar alması engellenmiştir⁵⁸².

⁵⁷⁸ Bu kanun ile Salih'in sivil ve askeri alanda verdiği bütün kararlarının dokunulmaz olduğu düzenlenmiştir. Bu kanun hem Uluslararası Af Örgütü hem İnsan Hakları İzleme Örgütü tarafından eleştirilmiştir. Bkz. Ateş, "Yemen Çatışmasının," 420.

⁵⁷⁹ Johnson, "Conflict Constitution-Making," 321.

⁵⁸⁰ George Anderson, "Yemen's Failed Constitutional Transition: 2011-15," *Forum of Federations*, Ottawa, 2019, 7, http://www.forumfed.org/wp-content/uploads/2019/07/OPS41_Yemen.pdf (14.07.2022).

⁵⁸¹ Anderson, "Yemen's Failed Constitutional," 7.

⁵⁸² Al-Ali, *Arab Constitutionalism*, 89.

Hazırlık Komitesi, Cumhurbaşkanının yerine getirmesi için yirmi maddeden oluşan bir talep listesi hazırlamıştır⁵⁸³. Bu listenin çoğunluğu Güney bölgesinin sorunları ile ilgilidir. Örnek olarak, illegal olarak alınan para ve emtiaların geri verilmesi, 1994 İç Savaşı nedeniyle resmi özür dilenmesi, tutukluların salıverilmesi, 1994'ten sonra memuriyetlerini kaybedenlerin zararlarının tazmin edilmesi sayılabilir⁵⁸⁴. Diğer talepler, Kuzey ve Husilerle ilgili olarak, silahlı çatışmaların durması, resmi özür, geçiş zararlarının tazmini, Saada savaşları ile ilgili kişilerin salıverilmesi gibi hususlardır⁵⁸⁵. Yirmi talebin tamamını da kabul eden Cumhurbaşkanı Hadi, mevcut durumun elverişsizliği ve bunları yerine getirebilecek güçten yoksun olması nedeniyle, siyasal iklimi sakinleştirme fırsatını kaçırmıştır⁵⁸⁶.

Komite tarafından belirlenen Usul Kuralları'na göre Ulusal Diyalog Konferansı, bir Genel Kurul, bir Cumhurbaşkanı (Hadi), bir Başkanlık Heyeti⁵⁸⁷ (*presidium*), bir Konsensus Komitesi⁵⁸⁸, 9 çalışma grubu⁵⁸⁹, bir Disiplin Komitesi ve bir Sekreterlik'ten⁵⁹⁰ oluşmaktadır⁵⁹¹. Ayrıca, BM Özel Danışmanı olarak Cemal Benomar atanmıştır. Usul Kuralları'na göre çalışma grupları kendi yetki alanlarına giren konularda karar alacaklardır. Maddi çalışma gruplarında, uzlaşa ile karar alınması arayışı çerçevesinde ilgili hususların kabul edilmesi, üyelerin % 90'ının evet oyuna bağlanmıştır. Aynı zamanda, bütün konular, nihai onay için Genel Kurula sunulacaktır. Çalışma grubu veya Genel Kurulda ilgili düzenlemenin üyelerin % 90'ı ile kabul edilmemesi halinde sorun, konsensus komitesine havale edilir. Konsensus Komitesi ise kararlarını öncelikle uzlaşa ile almalıdır; aksi taktirde mevcut üyeler arasında %75 oran ile karar verilecektir⁵⁹². Başkanlık Heyeti ise gündemin belirlenmesinden ve Genel Kurul'a başkanlık etmekten

⁵⁸³ Anderson, "Yemen's Failed Constitutional," 7.

⁵⁸⁴ Anderson, "Yemen's Failed Constitutional," 7.

⁵⁸⁵ Anderson, "Yemen's Failed Constitutional," 8.

⁵⁸⁶ Anderson, "Yemen's Failed Constitutional," 8.

⁵⁸⁷ Başkanlık Heyeti'nde, Cumhurbaşkanı Hadi'nin Başkanlığında parti ve grupların geniş temsiliyeti vardır.

⁵⁸⁸ Cumhurbaşkanı, çalışma gruplarının sonuçlarını koordine etmek ve tartışmalı konularda uzlaşaya varmak için Konsensus Komitesi'ni tesis etmiştir.

⁵⁸⁹ Her bir çalışma grubu, dengeli bir temsiliyetin sağlandığı 60 üyeden oluşmuştur.

⁵⁹⁰ Sekreterliğe, Ahmed Avad bin Mübarek atanmıştır.

⁵⁹¹ Anderson, "Yemen's Failed Constitutional," 7.

⁵⁹² Konsensus Komitesi, Cumhurbaşkanı, 9 çalışma grubunun başkanı ve Hazırlık Komitesinden bazı üyelerden oluşur.

sorumludur. Cumhurbaşkanı, Başkanlık Heyetinin oluşumunun Usul Kuralları'nda düzenlenmemesi nedeniyle söz konusu Heyetin, yedi üyeden (kendisi ve altı üye) oluşacağına karar vermiştir⁵⁹³. Cumhurbaşkanı Hadi, aynı zamanda Diyalog Konferansının Başkanı olarak öngörülmüştür⁵⁹⁴.

Usul Kuralları kolayca belirlenmesine rağmen, Hazırlık Komitesi, Ulusal Diyalog Konferansı'nın kimlerden oluşacağını belirleyebilmek için aylarca uğraş vermiştir. En son 9 yıl önce parlamento seçimleri yapıldığı için birçok siyasal grup, küçük oranda temsil edileceği endişesini taşımıştır. Birçok tercih tartışıldıktan sonra Konferans'ın 565 üyeden oluşması gerektiği karara bağlanmıştır. Bu üyelerden oransal olarak %50'sinin Güney'den⁵⁹⁵, % 30'unun kadınlardan ve %20'sinin gençlerden seçileceği hususunda anlaşılmıştır⁵⁹⁶. Bütün siyasal güçler temsil edilecektir. Bu çerçevede; GPC partisine 112, Güney Hirak hareketine 85, Husilere 35, sivil topluma 40 ve Cumhurbaşkanı Hadi'ye kendisinin atayacağı 62 temsilci ayrılmıştır. Bu anlaşmaya rağmen, nihai sonuç birçok nedenle tatmin edici olmamıştır. Bu sorunlardan biri Hirak'ın birleşik bir yapıda olmaması ve bazı grupların geçiş sürecine katılmak istememeleriydi⁵⁹⁷. Güney kesiminin geçiş sürecine ilişkin desteğini elde etmek, zor bir iş olmuştur. Ancak, bu süreçte Güney'in çoğunluğu, askeri nitelikteki hareketler ile birleşmiştir⁵⁹⁸. Bu nedenle Hadi, Diyalog Konferansı'na, daha az radikal gözükten Güneylileri atamak zorunda kalmıştır⁵⁹⁹.

Ulusal Diyalog Konferansının 18 Mart 2013 tarihinde toplanması ve Eylül 2013 tarihinde sona ermesi öngörülmüştür. Ancak, Diyalog Konferansı, nihai çalışmasını 25 Ocak 2014 tarihinde tamamlayabilmiştir. Diyalog Konferansı yönteminin tercih edilmesi açısından Yemen halkının çoğunluğu, ülkenin geleceği hakkında ortak bir vizyon geliştirmek için farklı siyasal grupların ve bireylerin toplanmasını ve tartışmasını değerli

⁵⁹³ Al-Ali, *Arab Constitutionalism*, 90-91. Başkanlık Heyeti üyeleri, Konsensus Komitesinin resmi üyeleri arasındadır.

⁵⁹⁴ Al-Ali, *Arab Constitutionalism*, 91.

⁵⁹⁵ Uluslararası Diyalog Konferansı'nın (NDC) % 50'sinin Güney'li olması gerektiği kararlaştırılmasına rağmen çoğu eski partilerden idi ve uzun yıllardır Kuzey'de oturmaktaydılar. Anderson, "Yemen's Failed Constitutional," 8.

⁵⁹⁶ Anderson, "Yemen's Failed Constitutional," 8.

⁵⁹⁷ Anderson, "Yemen's Failed Constitutional," 8.

⁵⁹⁸ Al-Ali, *Arab Constitutionalism*, 91-92.

⁵⁹⁹ Anderson, "Yemen's Failed Constitutional," 8.

bulmuştur⁶⁰⁰. Ayrıca, Ulusal Diyalog Konferansı'na gençlerin ve kadınların katılımları da Yemen için büyük bir dönüşüm olarak görülmüştür⁶⁰¹. Bazı grupların uzak durmalarına ve bazılarının da zayıflatma çabalarına ve diğer eksikliklere rağmen Ulusal Diyalog Konferansı, Yemenliler arasında bir iletişim ve müzakere imkanı olarak değerlendirilebilir⁶⁰². Bunlarla birlikte, Konferans'tan, bazı siyasal grupların ve Al-Ahmar gibi Yemen kabilelerinin dışlanması eleştirilmiştir⁶⁰³. Ayrıca, Konferansta, siyasal ve askeri güç sahiplerinin doğrudan kendilerinin katılımı yerine temsilcilerinin yer alması, bu süreci bahane etmek suretiyle Konferans dışında siyasi manevralar yaparak sürece zarar vermelerine yol açmıştır⁶⁰⁴.

Ulusal Diyalog Konferansı çalışmalarında ortaya çıkan nihai metin, 1800'e yakın "Sonuç" ortaya koymuştur⁶⁰⁵. Bu Sonuçlar'ın tamamı, teorik olarak devleti bağlayıcıdır ve yeni anayasanın temelini oluşturacaktır⁶⁰⁶. Konferans Sonuçları'ndaki hükümlerden bazıları açık değildir, hatta bazıları birbiriyle çelişkilidir. Dolayısıyla Konferans Sonuçları, Anayasa Tasarısı Komitesine aşılması gerekli birçok zorluk ile karşı karşıya bırakmıştır⁶⁰⁷. Özellikle, Konferans görüşmeleri neticesinde Yemen'in devlet örgütlenmesinin federalizm olması gerektiği ortaya koyulmasına rağmen hiçbir ayrıntıya yer verilmemiştir. Konferansta federalizmin ayrıntıları üzerinde konsensusa ulaşılamaması, peşi sıra gelen sivil ve anayasal çatışmanın temel nedenlerinden biri görülmüştür⁶⁰⁸.

d. Anayasa Tasarısı Komitesi

Uygulama Mekanizması'nın 22'nci maddesi uyarınca, 9 Mart 2014 tarihinde bir Anayasa Tasarısı Komitesi (*Constitutional Draft Committee, CDC*) meydana getirilmiştir. Komite, Cumhurbaşkanı Hadi tarafından atanan on yedi üyeden

⁶⁰⁰ Al-Ali, *Arab Constitutionalism*, 92.

⁶⁰¹ Al-Ali, *Arab Constitutionalism*, 92-93.

⁶⁰² Anderson, "Yemen's Failed Constitutional," 15.

⁶⁰³ Al-Hamdani, "What is Needed in Yemen's," 3

⁶⁰⁴ Al-Hamdani, "What is Needed in Yemen's," 3.

⁶⁰⁵ Johnson, "Conflict Constitution-Making," 323.

⁶⁰⁶ Williams, Sommadossi and Mujais, "A Legal Perspective on Yemen's," 8.

⁶⁰⁷ Al-Ali, *Arab Constitutionalism*, 93.

⁶⁰⁸ Johnson, "Conflict Constitution-Making," 323.

oluşturmuştur⁶⁰⁹. Ancak, Anayasa Tasarısı Komitesi, Ulusal Diyalog Konferansına katılan tarafların tam bir temsiliyetini sağlamaktan yoksun kalmıştır⁶¹⁰. Şöyle ki; üyelerin yarısının Güneyden olması gerekliliği sağlanmıştır; ancak bu üyelerden hiçbirinin Hirak grubu ile bir ilişkisi bulunmamaktaydı⁶¹¹. Sadece bir üye, Husiler ile irtibatlıdır⁶¹². Ayrıca, Sosyalist Parti, gençlik grupları ve Güneyli ayrılıkçılar, Tasarı Komitesi üyelerinin anayasa hukuku veya federalizm konularında uzman olmamaları yönündeki endişelerini dile getirmişlerdir⁶¹³. Komitenin amacı nihai Sonuçlar metni ile uyumlu yeni bir anayasa tasarısı hazırlamaktır. Uygulama Mekanizması'nda, Anayasa Tasarısı Komitesinin, çalışmasını, üç ay içinde tamamlayacağı belirtilmiştir. Fakat, 26 No'lu Kararname (2014) ile anayasa hakkında nihai referandumun Tasarı Komitesinin kurulmasından itibaren bir yıl içinde yapılması gerektiği belirtilmiştir. Kararname'nin 15'inci maddesine göre Anayasa Tasarısı Komitesi, kararlarını uzlaşa ile, uzlaşının mümkün olmaması halinde ise % 75 oy çoğunluğu ile almalıdır⁶¹⁴.

Henüz Anayasa Tasarısı Komitesi, çalışmalarını tamamlayamadan Husiler, Ağustos 2014'te Yemen kuvvetlerine saldırmış ve Sana yakınlarını kontrol altına almıştır⁶¹⁵. Yeni bir hükümetin kurulması ve akaryakıt yardımlarının revize edilmesi dile getirilen protestolar neticesinde Husiler, hükümetin zor durumunu ve dağınıklığını fırsat bilerek Eylül 2014'te başkent Sana'yı ele geçirmiştir⁶¹⁶. Bunun üzerine, Hadi hükümeti ile Husiler arasında barış müzakereleri başlamıştır. Husilerin askeri kazanım ve üstünlükleri nedeniyle Hadi rejimi, Husiler ile anlaşma yapmak zorunda kalmıştır. 21 Eylül 2014'te Hadi rejimi ile Husiler arasında "Barış ve Ulusal Ortaklık Anlaşması" (*Peace and National Partnership Agreement, PNPA*) imzalanmıştır⁶¹⁷. Bu Anlaşma ile Husilerin, Hadi'nin geçiş hükümetine, anayasal reforma ve ulusal seçimlere verdiği

⁶⁰⁹ Johnson, "Conflict Constitution-Making," 324.

⁶¹⁰ Johnson, "Conflict Constitution-Making," 324.

⁶¹¹ Anderson, "Yemen's Failed Constitutional," 11.

⁶¹² Anderson, "Yemen's Failed Constitutional," 11.

⁶¹³ Johnson, "Conflict Constitution-Making," 324.

⁶¹⁴ Anderson, "Yemen's Failed Constitutional," 11.

⁶¹⁵ Ateş, "Yemen Çatışmasının," 421.

⁶¹⁶ Reçber, "Uluslararası Hukuk Açısından Yemen'e", 852.

⁶¹⁷ Metnin İngilizce çevirisi için bkz. United Nations Peacemaker, "The Peace and National Partnership Agreement," 21.09.2014, <https://peacemaker.un.org/yemen-national-partnership-2014> (30.07.2022).

desteğin artırılması hedeflenmiştir⁶¹⁸. Anlaşma'ya göre Cumhurbaşkanı Hadi; Husiler, Güneyli Hirak grubunun ve diğer dışlanan grupların daha fazla temsiliyetinin sağlandığı bir teknokrat hükümet oluşturacaktır. Anlaşma'da, Hadi Hükûmetinin, anayasa tasarısının konsensus ile yapılması doğrultusunda mücadele edeceği belirtilmiştir. Ayrıca, Anlaşma'da, Hadi Hükûmetinin, Tasarı Meclisinin denetlenmesi ve Konferansta elde edilen Sonuçlar'ın uygulanması ile ilgili yapıda temsiliyeti genişletmesinin gerekliliği düzenlenmiştir⁶¹⁹. Hadi, Anlaşma'ya uygun şekilde farklı politik grupların katıldığı teknokratik bir hükümet oluşturmuştur. Buna rağmen Hükümet, devam eden şiddet, bozulma ve politik bölünme nedenleriyle reform için görevlerini yerine getirememiş ve siyasal geçişte bir gelişme kaydedememiştir⁶²⁰. Barış ve Ulusal Ortaklık Anlaşması, aynı zamanda Husilerin silahları bırakmasını gerekli görmesine rağmen, Husiler silahlı kuvvetlerini genişletmeye devam etmişlerdir⁶²¹.

Anayasa Tasarısı Komitesi, bu çatışma ve belirsizlik ortamında çalışmalarına devam etmek zorunda kalmıştır. Bu nedenle Tasarı Komitesinin çalışmalarının tamamlanması gecikmiştir. Buna yol açan iki önemli etken söz konusuydu. Birincisi, Ulusal Diyalog Konferansı Sonuçları metninde, Tasarı Komitesi tarafından çözülmesi gereken bazı çelişkilerin yer almasıdır⁶²². Örneğin, Sonuçlar metni, Anayasa Mahkemesi üyelerinin atanması ile ilgili olarak iki farklı usule yer vermiştir⁶²³. Bu çelişkiye ek olarak, Tasarı Meclisi başka bir açmaz ile karşılaşmıştır. Şöyle ki; Konferans Sonuçları metninde Anayasa Mahkemesi üyelerinin hakimler tarafından seçileceği öngörülmesine rağmen kimi hakimler yolsuzluğa bulaşmış ve mevcut düzenin savunucularıydılar⁶²⁴. Bu açmaz ile ilgili uzun tartışmalar sonucunda Anayasa Tasarısı Komitesi, Konferans Sonuçları'nı takip etmemiştir. Tasarı Komitesi, Anayasa Mahkemesi üyelerinin yarısının Başkan, yarısının da Yüksek Yargı Konseyi, üniversiteler ve Baro tarafından seçileceğini kararlaştırmıştır⁶²⁵. İkincisi, Konferans Sonuçları'nda birçok konuda temel boşlukların

⁶¹⁸ Johnson, "Conflict Constitution-Making", 325.

⁶¹⁹ Johnson, "Conflict Constitution-Making", 325.

⁶²⁰ Johnson, "Conflict Constitution-Making", 325.

⁶²¹ Johnson, "Conflict Constitution-Making", 326.

⁶²² Johnson, "Conflict Constitution-Making", 326.

⁶²³ Al-Ali, *Arab Constitutionalism*, 94.

⁶²⁴ Anderson, "Yemen's Failed Constitutional," 11.

⁶²⁵ Anderson, "Yemen's Failed Constitutional," 11.

bulunmasıdır⁶²⁶. Bunlardan en önemlisi, devlet örgütlenmesi modeli olarak federalizm sistemi hakkındaki ayrıntılara ilişkindir⁶²⁷. Gerçekten de Anayasa Tasarısı Komitesinin hazırladığı nihai tasarı metninin neredeyse dörtte biri, daha önce Diyalog Konferansı'nda belirlenmeyen federal sistemin ayrıntılarını içermektedir⁶²⁸. Dolayısıyla bir anayasada yer alması gereken temel boşlukların Anayasa Tasarı Komitesi tarafından düzenlenmesi, Komiteyi bir kurucu iktidar statüsüne yükseltmiştir. Diğer taraftan, federal devlet ile federe devletler arasındaki yetki paylaşımının, federe devlet sayılarının ve federe devlet sınırlarının belirlenmemesi, başta Husiler ve Güney'dekiler olmak üzere birçok grup arasında gerilimin tırmanmasına yol açmıştır. Belki de Ulusal Diyalog Konferansı'nda devletin örgütlenmesine ilişkin temel sorunlar çözümlenmiş olsaydı, diğer değişkenlerin sabit kaldığı düşünüldüğünde, Yemen'de geçiş sürecinin sağlıklı bir şekilde tamamlanabileceği ileri sürebilirdi. Çünkü süreç içinde tartışılan en önemli konu, federal bölgelerin sayısı, sınırları ve yetki paylaşımına ilişkindi⁶²⁹.

Anayasa yapım sürecine ilişkin yukarıda belirtilen zorluklar yanında, devrik lider Salih ve yandaşlıların ve Güneyli ayrılıkçı grupların, Anayasa Tasarısı Komitesinin meşruiyetini zedeleme ve çalışmalarını geciktirme stratejileri de eklenmelidir⁶³⁰. Husiler ise daha çok silah kullanarak emellerini gerçekleştirme arayışı içinde olmuştur⁶³¹. Bu zorluk ve engeller nedeniyle Tasarı Komitesi görevini ancak Ocak 2015 tarihinde tamamlayabilmiştir⁶³².

e. Federalizm Tartışmaları

Yemen'de anayasa yapım süreci, devlet örgütlenmesine ilişkin şiddetli tartışmalara neden olmuştur. Yemen iki devletin bir araya getirilmesiyle 1990 yılında bir üniter devlet olarak kurulmasına rağmen federalist veya ayrılıkçı fikirler varlığını

⁶²⁶ Johnson, "Conflict Constitution-Making", 326.

⁶²⁷ Al-Ali, *Arab Constitutionalism*, 94-95.

⁶²⁸ Anderson, "Yemen's Failed Constitutional," 11.

⁶²⁹ Mohamed Al-Mekhlafi, "Yemen's Federal Alternative: A Path to an Enduring Peace?," 17 May 2018, *Arab Reform Initiative*, 6, <https://www.arab-reform.net/publication/yemens-federal-alternative-a-path-to-an-enduring-peace/> (02.08.2022).

⁶³⁰ Johnson, "Conflict Constitution-Making," 326.

⁶³¹ Johnson, "Conflict Constitution-Making," 326-327.

⁶³² Anderson, "Yemen's Failed Constitutional," 12.

korumuştur. Arap Baharı sürecinde bu fikirler alenî hale gelmiş; hatta anayasa yapım sürecinin ve geçiş sürecinin temel tartışma konuları haline gelmiştir. Bu süreçte ana siyasal aktörler; Cumhurbaşkanı Hadi ve taraftarları, Güney’de Hirak Grubu ve son olarak Husilerdir.

Ulusal Diyalog Konferansı süreci içerisinde Hazırlık Komitesi, yukarıda belirtildiği üzere, bu süreçte gerçekleştirilecek yirmi husus belirlemiştir. Bu yirmi husustan on biri doğrudan Güney’in sorunları⁶³³ ile ilgiliydi. Ancak Cumhurbaşkanı Hadi, bu sorunların çözümüne yönelik atılması gerekli adımlarda başarılı olamamıştır. Ayrıca, Güney Çalışma Grubunda da Güney sorununun tarihsel kökleri tartışmasının üstünün örtülmesi nedeniyle burada da kayda değer bir gelişme yaşanmamıştır⁶³⁴. Sürecin hızlandırılması amacıyla Eylül 2013’te, sekizi Kuzey’den sekizi de Güney’den olmak üzere on altı üyeden oluşan bir alt komite oluşturulmuştur⁶³⁵. Alt komite, Yemen’de federalizm örgütlenmesinin tercih edilmesi gerektiğini açıklayan nihai raporunu 15 Eylül 2013’te yayımlamıştır. Alt Komitenin raporu, Güney Çalışma Grubu tarafından bazı değişikliklerle kabul edilmiştir⁶³⁶. Bu Rapor’da, Cumhurbaşkanı Hadi başkanlığında bir Bölgeler Komitesi oluşturulması ve komitenin kararlarının bağlayıcı olması önerilmiştir. Aynı zamanda, Rapor’da, Yemen’in iki ile altı arasında bir bölgeye bölünebileceği teklif edilmiştir⁶³⁷. Bu rapor Genel Kurula sunulduğu zaman birçok Ulusal Diyalog Konferansı üyesi, konu müzakere edilirken Konferans ile istişare edilmemesi nedeniyle raporu protesto etmişlerdir⁶³⁸.

Cumhurbaşkanı Hadi, Ocak 2014’te bölge sayısını belirlemek amacıyla daha çok kendi görüşlerine yakın yirmi iki üyeden oluşan bir Bölgeler Komitesi (*Regions Committee*) tesis etmiştir⁶³⁹. Komite, Yemen’i altı bölgeye ayıran nihai raporu 10 Şubat

⁶³³ Uygulama Mekanizması’na göre NDC’nin temel amaçlarından birisi Yemen’in birliğini, istikrarını ve güvenliğini koruyacak şekilde Güney’in sorunlarını çözmektir. Bkz. Al-Ali, *Arab Constitutionalism*, 96.

⁶³⁴ Al-Ali, *Arab Constitutionalism*, 96.

⁶³⁵ Anderson, “Yemen’s Failed Constitutional,” 10; Al-Ali, *Arab Constitutionalism*, 96-97.

⁶³⁶ Al-Ali, *Arab Constitutionalism*, 97.

⁶³⁷ Anderson, “Yemen’s Failed Constitutional,” 10; Al-Ali, *Arab Constitutionalism*, 97.

⁶³⁸ Al-Ali, *Arab Constitutionalism*, 97.

⁶³⁹ Anderson, “Yemen’s Failed Constitutional,” 10.

2014'te tamamlamıştır⁶⁴⁰. Bölgeler Komitesi'nin müzakereleri, Ulusal Diyalog Konferansı'nın aksine, kapalı kapılar arkasında gerçekleşmiştir⁶⁴¹. Ayrıca, hızlı bir şekilde kararını açıklaması yeterli bir araştırma ve müzakere sürecinin yürütülmediğini de göstermektedir⁶⁴². Husiler, kendilerinin içinde bulunduğu bölgenin denize uzaklığı, sınırlı kaynakları bulunması gibi sebeplerle nihai raporu reddetmiştir⁶⁴³. Hirak gurubu ise Güney'in ikiye bölünmesi nedeniyle rapora karşı çıkmıştır⁶⁴⁴. Sosyalist Parti raporun aleyhinde olmasına rağmen geçiş sürecini durdurmamak amacıyla imzalamıştır⁶⁴⁵.

Anayasa Tasarı Komitesi, çalışmalarını 15 Ocak 2015'te tamamlamıştır. Tasarı Komitesi, Bölgeler Komitesi'nin kararına uygun şekilde Yemen'i altı federal bölgeye ayırmıştır. Husiler, federal devlete ilişkin düzenlemelere karşı çıkması nedeniyle Tasarı Meclisinin nihai metninin aleyhinde olmuştur⁶⁴⁶. Hirak Grubu da Hazırlık Komitesinin hazırladığı yirmi hususun uygulanmaması ve Yemen'in iki yerine altıya (dördü kuzeyde ve ikisi güneyde olmak üzere) bölünmesi nedenleriyle Tasarı Komitesinin tasarı metnine karşı çıkmıştır⁶⁴⁷. Yemen'de federal bölge haritasının belirlenmesi, siyasal açıdan önemli bir kırılma noktası oluşturmuştur. Ayrıca, “merkez”, “bölge” ve “valilik” şeklinde üç aşamalı bir yönetim örgütlenmesinin tasarlanması hem sistemin karmaşıklığını artırmış hem sistemin işleyişini -Yemen'in insani ve mali kapasitesinin eksikliği nedeniyle- zorlaştırmıştır⁶⁴⁸.

f. Çatışma ve Belirsizlik

2015 Anayasa Tasarısı, Anayasa Tasarı Komitesi tarafından kabul edilmesine rağmen Tasarı'nın yetkili devlet kurumlarına teslim edilmesi engellenmiştir. 15 Ocak 2015 tarihinde Husiler, Cumhurbaşkanı Hadi'nin Özel Kalemi ve Tasarı Komitesi Genel

⁶⁴⁰ Stephen W. Day, “The Future Structure of the Yemeni State,” *Middle East Institute*, Policy Paper 2019-16, 14 August 2019, 3, <https://www.mei.edu/publications/future-structure-yemeni-state> (02.08.2022).

⁶⁴¹ Al-Ali, *Arab Constitutionalism*, 98.

⁶⁴² Al-Mekhlafi, “Yemen's Federal Alternative,” 9.

⁶⁴³ Anderson, “Yemen's Failed Constitutional,” 10.

⁶⁴⁴ Anderson, “Yemen's Failed Constitutional,” 10.

⁶⁴⁵ Al-Ali, *Arab Constitutionalism*, 98.

⁶⁴⁶ Day, “The Future Structure,” 4.

⁶⁴⁷ Anderson, “Yemen's Failed Constitutional,” 15.

⁶⁴⁸ Anderson, “Yemen's Failed Constitutional,” 16.

Sekreteri Ahmed Avad Bin Mübarek'i kaçırmıştır⁶⁴⁹. Dahası, 20 Ocak 2015 tarihinde Husiler, Cumhurbaşkanlığı binasını basmışlar ve federal sistemin kendi iradesi doğrultusunda oluşturulmasını istemişlerdir⁶⁵⁰. Husiler tarafından Şubat ayı içerisinde, 1991 Anayasası'nda değişiklik yapan bir Anayasal Bildiri yayımlanmıştır⁶⁵¹. Bu Anayasal Bildiri, yeni bir hükümet modeli ortaya koyan bir Başkanlık Konseyi öngörmüştür⁶⁵². Bu gelişmeler neticesinde, 22 Ocak 2015'te Cumhurbaşkanı Hadi ve Başbakan istifa etmişlerdir ve Mart ayı içerisinde Suudi Arabistan'a kaçmışlardır⁶⁵³. Sonrasında, Suudi Arabistan öncülüğünde hazırlanan bir koalisyon, Başkent Sana'nın kontrolünü eline geçiren Husilere karşı operasyon başlatmıştır⁶⁵⁴. Böylelikle, Körfez İşbirliği Konseyi ve Birleşmiş Milletlerin desteklediği siyasal geçiş süreci sona ermiş ve silahlı iktidar mücadelesi başlamıştır⁶⁵⁵.

Devam eden yıllarda, Yemen'de çeşitli bölgeleri kontrolü altına alan birçok siyasi grup ve silahlı güç ortaya çıkmıştır. Başlangıçta Suudi Arabistan'ın öncülük ettiği koalisyonun içinde bulunan Birleşik Arap Emirlikleri, daha sonra Hadi yerine Güney'deki grupları destekler hale gelmiştir. Böylece, uluslararası toplum gözünde Yemen'in meşru temsilcileri olarak kabul edilen Hadi ve Hükümeti, bir cephede Husiler ile başka bir cephede Güney'deki Güney Geçiş Konseyi ile mücadele ve çatışma içine girmiştir. Devam eden iç savaş nedeniyle mevcut Anayasa kuralları da işlevsizdir⁶⁵⁶.

Sonuç olarak, Yemen'de yaşanan geçiş süreci ve anayasa yapımı çalışmaları başarısızlıkla neticelenmiştir. Bu başarısızlığının altında birçok neden yatmaktadır. Bu nedenlerden biri, geçiş sürecindeki önemli siyasi aktörlerin yetersiz bir siyasal meşruiyete, ayrıca Yemen siyasetinin çok parçalı bir yapıya sahip olmasıdır⁶⁵⁷. Rejimin siyasal bloğu olan GPC, halk hareketleri sonrası kendi içinde Salih'i destekleyenler, Hadi'yi destekleyenler ve tarafsızlar olarak üçe bölünmüştür. Bu bölünmeye ek olarak

⁶⁴⁹ Johnson, "Conflict Constitution-Making," 327.

⁶⁵⁰ Johnson, "Conflict Constitution-Making," 327.

⁶⁵¹ Alshuwaiter, "President Hadi and the Future."

⁶⁵² Johnson, "Conflict Constitution-Making," 327.

⁶⁵³ Anderson, "Yemen's Failed Constitutional," 13.

⁶⁵⁴ Johnson, "Conflict Constitution-Making," 328.

⁶⁵⁵ Anderson, "Yemen's Failed Constitutional," 13.

⁶⁵⁶ Alshuwaiter, "President Hadi and the Future."

⁶⁵⁷ Anderson, "Yemen's Failed Constitutional," 16.

Salih'in siyaset sahnesinin dışına atılamaması, Salih'in sürece zarar veren unsurlarla işbirliği yapmasına veya kendi sadık üyeleri ile mücadele etmesine yol açmıştır⁶⁵⁸. Bu durum da geçiş sürecinin seyrini bozmuştur⁶⁵⁹. Hadi, eğer GPC'nin kontrolünü ele geçirmiş olsaydı, geçiş sürecinin başarılı olacağına dair beklenti artmış olurdu⁶⁶⁰. Ancak, ne yazık ki bu gerçekleşmedi. Muhalefet bloğu olan JMP'nin içinde birçok farklı ideolojik grubun yer alması da çoğu yerde etkin bir rol oynamasını engellemiştir. Dahası, Husiler ve Hirak grubu da siyasal bölünmeyi aşırı derecede sorunlu hale getiren diğer unsurlardır. Siyasal meşruiyet sorununa büyük ölçüde çözüm getirecek olan şey, seçimlerin düzenlenmesi olsa da seçimler ne öngörülen iki yıllık süre sonunda ne bugüne dek gerçekleştirilebilmiştir. Güvenlik sorunları nedeniyle seçimlerin yakın zamanda yapılması zor görünmektedir.

Başarısızlığın başka bir nedeni, anayasa yapım sürecindeki hata ve eksiklerdir. Ulusal Diyalog Konferansı ve Anayasa Tasarısı Komitesi çalışmaları, *konsensus* ve *kapsayıcılık* bakımından bazı eksiklikler taşımıştır. Bunun yanında, temel siyasi gruplar arasında ortaya çıkan ortaya çıkan iç çatışma, anayasa yapım sürecini olumsuz bir şekilde etkilemiştir. Ayrıca, anayasa yapım sürecinde, devletin örgütlenme modeli olarak federalizm tercih edilmesine rağmen, federalizm tercihinin kendisinde ve ayrıntılarında anlaşma sağlanamaması, anayasa yapımı ve geçiş sürecinin kontrolden çıkmasına neden olmuştur.

Diğer bir neden, Yemen'de askeri alanda reformların yapılmamasının ve Salih'in, askeri kuvvetlerin bazı birimleri üzerinde hakimiyetini devam ettirmesinin, hükümetin elini ciddi ölçüde zayıflatmış olmasıdır⁶⁶¹. Bu nedenle, Yemen gibi ordunun siyasette söz sahibi olduğu yerlerde askeri reform yapılması, askeri kuvvetlerin geçiş sürecini bozmayacak şekilde düzenlenmesi açısından önemlidir⁶⁶².

Sürecin kötüye doğru gitmesine neden olan başka bir etmen, zaten çok kötü olan ekonomi ve güvenlik koşullarının iyileştirilememesidir. Ekonomi ve güvenlik

⁶⁵⁸ Lackner, "Yemen's 'Peaceful' Transition," 33; Salmutter, "Why Did the Transition Process in Yemen Fail," 11.

⁶⁵⁹ Lackner, "Yemen's 'Peaceful' Transition," 33; Salmutter, "Why Did the Transition Process in Yemen Fail," 11.

⁶⁶⁰ Lackner, "Yemen's 'Peaceful' Transition," 33.

⁶⁶¹ Salmutter, "Why Did the Transition Process in Yemen Fail," 8.

⁶⁶² Anderson, "Yemen's Failed Constitutional," 17.

sorunlarının ağırlaşması durumu, Libya örneği hatırlandığında hem anayasa yapım sürecinin hem daha geniş olarak geçiş sürecinin kontrolden çıkması için yeterli sayılabilir. Yemen, şu anda, Birleşmiş Milletlerin devletlerin kırılganlığına ilişkin yaptığı sıralamada ikinci ülke konumundadır.

Yemen geçişini etkileyen diğer bir husus, uluslararası müdahale, destek ve yardımlar ile ilgilidir. Yemen örneği, uluslararası destek ve himayenin etkisinin sınırlı olabileceğini göstermesi bakımından önemlidir⁶⁶³. Hatta uluslararası aktörler, Yemen’de en iyi geçiş planını yapsalar dahi kötü ekonomi ve güvenlik durumu, yetersiz kapasite ve derin bölünmeler, geçişin başarıya ulaşmasını oldukça zorlaştıracaktır⁶⁶⁴.

C. REFORMİST ANAYASA YAPIMI

Nimer Sultany’e göre, reformist anayasa yapımı, “rejimin temel sütunlarını koruyan ve egemenlik alanının halka doğru geçişini engelleyen bir bakış açısı ile anayasayı değiştirmeyi veya yeni bir anayasayı yürürlüğe koymayı tercih etme anlayışını” ifade eder⁶⁶⁵. Sultany, reform kavramının devrimsel bir değişimi temsil edebileceğini de dikkate alarak *reform* kelimesi yerine *reformist* kelimesini tercih etmiştir. Ayrıca, reformist kelimesini de gerçek bir ilerleme anlamında değil rejimin kendi iktidarını koruması şeklinde olumsuz bir anlamda kullanmıştır. Diğer bir deyişle, reformist anayasa yapımı konsepti, rejimin stratejik bir anayasacılık tekniği olarak görülmektedir. Bu çalışmada da reformist anayasa yapımı tabirinin kullanılması tercih edilmiştir.

Reformist anayasa yapımının bazı özellikleri vardır. Reformist anayasa yapımı, egemenin kimliğinde, egemenlik alanında veya anayasa yapım iktidarında bir değişikliğe yol açmaz⁶⁶⁶. Rejimin merkezindeki yönetici, anayasa yapım iktidarını korur. Diğer bir deyişle, anayasa yapım iktidarı, rejimden alınıp halka verilmez. Rejimler, statükonun devamını sağlamak amacıyla anayasa tasarısını, halkın katılımını dışarıda bırakacak şekilde kendi atadığı uzman bir komite aracılığıyla hazırlar. Ayrıca, egemenin statüsü ve

⁶⁶³ Anderson, “Yemen’s Failed Constitutional,” 19.

⁶⁶⁴ Anderson, “Yemen’s Failed Constitutional,” 19.

⁶⁶⁵ Sultany, *Law and Revolution*, 237.

⁶⁶⁶ Sultany, *Law and Revolution*, 263.

yetkileri de özü itibarıyla korunur ve anayasal reformun kapsamı dışında tutulur⁶⁶⁷. Böylece, rejimler tarafından sınırlı bir değişime izin verilerek protestoların yatıştırılması ve statükonun yeniden üretilmesinin sağlanması amacı güdülür⁶⁶⁸. Bunların da ötesinde, bu anayasal reformlar, Ürdün'deki 2014 ve 2016 Anayasa değişikliklerinde görüleceği üzere kolayca tersine çevrilebilir niteliktedir.

Arap Baharına gelecek olursak; Cezayir, Fas, Umman, Ürdün ve Bahreyn'de rejim devrilmediği ve yeni bir rejim inşasının söz konusu olmaması nedeniyle devrimci anayasa yapımı gerçekleşmemiştir. Bu ülkelerde reformist anayasa yapım yöntemi kullanılmıştır. Cezayir (2020) ve Fas'ta (2011) yeni bir anayasa çıkarılmasına (*enactment*) rağmen rejimin anayasa yapım iktidarı ve egemen kimliği değişmediği için yani rejimin sürekliliği devam ettiğinden bu ülkeler de reformist anayasa yapımı içinde değerlendirilmiştir. Bu örnekler, anayasa yapımı (*enactment*) ile değişiklik (*amendment*) arasındaki farkın şekli bir farktan öteye gitmediğini göstermektedir⁶⁶⁹.

Söz konusu ülkelerde, anayasa yapım süreci açısından meşruluğu ve kabul edilebilirliği olan metinler ortaya koyulamamıştır. Çünkü anayasa yapım sürecine halkın *katılımı*, tasarı komitesinin monarşi tarafından atanması nedeniyle engellenmiştir. Ayrıca, anayasa değişikliklerinin yazımı süreci de *şeffaflıktan* yoksundur. Yürütme organı tarafından hazırlanan anayasa tasarıları, yasama organı tarafından onaylansa veya referanduma sunulsa dahi bu onaylama iradeleri bozulmuştur. Bunun nedeni, parlamentoların, rejim ile uyumlu, dağınık ve güçsüz olmalarıdır. Referandumlar ise büyük ölçüde plebisiter nitelikte gerçekleştirilmektedir⁶⁷⁰. Aşağıda, ülke örnekleri değerlendirilecektir.

1. Cezayir

Arap Baharı sürecinde Cezayirliler, 1990'lı yıllarda yaşadıkları iç savaşın acı sonuçlarını bir kez daha yaşamak istememeleri nedeniyle rejime karşı geniş çaplı bir

⁶⁶⁷ Victoria Vegaulla, "Government and Power Relations", in *Political Change in the Middle East and North Africa*, ed. Inmaculada Szmolka (Edinburg: Edinburg University Press, 2017), 148.

⁶⁶⁸ Sultany, *Law and Revolution*, 263.

⁶⁶⁹ Sultany, *Law and Revolution*, 265.

⁶⁷⁰ Sultany, *Law and Revolution*, 245.

protesto sergileyememişlerdir⁶⁷¹. Dönemin Cumhurbaşkanı Abdulaziz Buteflika bir taraftan protestolara karşı sert cevap verirken, diğer taraftan, anayasal reform sürecini başlattığını duyurmuştur.

a. 2016 Anayasa Değişiklikleri

2016 tarihli anayasa değişiklikleri temel itibarıyla iki aşamadan oluşmuştur. Anayasal reform sürecinin ilk aşaması, bir tarafta siyasal liderlerin, diğer tarafta sivil toplumun yer aldığı bir paralel diyalog çalışmasını içermiştir⁶⁷². Vatandaşların anayasal reforma ilişkin talepleri, Mayıs 2011’de bir liste halinde sıralanmıştır. Ancak, bu diyalog çalışması bazı partilerin boykot etmesiyle ve sonuçlarının kamuya duyurulmaması nedeniyle etkin bir çalışma olmamıştır⁶⁷³. Nitekim, bu çalışmadan sonra iki yıl boyunca anayasal reform süreci donmuştur⁶⁷⁴. İkinci aşama, Cumhurbaşkanı’nın atadığı beş uzmandan oluşan ve başında Başbakanın bulunduğu bir çalışma grubunun (komite) kurulmasıyla başlamıştır⁶⁷⁵. Komite, siyasal liderlerin ve sivil toplumun önerilerine dayanan bir anayasal reform taslağı hazırlamakla görevlendirilmiştir⁶⁷⁶. Nisan 2013’te çalışmalara başlayan Komite, Mayıs 2014’te görevini tamamlamıştır. Fakat tasarı, tamamlanmasından aylar sonra yayımlanmıştır⁶⁷⁷.

Buteflika 2014’teki Cumhurbaşkanlığı seçimlerinde yeniden seçildikten sonra reform süreci hızlandırılmıştır. 7 Mayıs 2014’te Cumhurbaşkanı, Bakanlar Kuruluna anayasal değişim hususunda bir yol haritası sunmuştur⁶⁷⁸. Bunun ardından, Komite tarafından hazırlanan anayasa tasarısının müzakere edilmesi ve tartışılması için uzman

⁶⁷¹ Doha Samir Mustafa, “Arab Spring Uprisings: Revolutionary Patterns and Theoretical Explanations,” *Akademik İncelemeler Dergisi* 6, sayı 2 (2011): 53.

⁶⁷² Ewa K. Strzelecka and Maria Angustias Parejo, “Constitutional Reform Processes,” in *Political Change in the Middle East and North Africa*, ed. Inmaculada Szmolka (Edinburg: Edinburg University Press, 2017), 116.

⁶⁷³ Francesco Biagi, “The Algerian Constitutional Reform of 2016: A Critical Analysis,” *Global Jurist* 17, Issue 3 (2017): 2.

⁶⁷⁴ Biagi, “The Algerian Constitutional Reform of 2016,” 3.

⁶⁷⁵ Sultany, *Law and Revolution*, 282.

⁶⁷⁶ Strzelecka and Parejo, “Constitutional Reform Processes,” 116.

⁶⁷⁷ Al-Ali, *Arab Constitutionalism*, 159.

⁶⁷⁸ Strzelecka and Parejo, “Constitutional Reform Processes,” 116.

komitenin yanına, 150 kişiden oluşan bir grubun davet edilmesi kararlaştırılmıştır⁶⁷⁹. Muhalefet partilerinin çoğunluğu, sürecin ikna ediciliği ve şeffaflığına yönelik itirazları nedeniyle daveti reddetmiştir⁶⁸⁰. Buna rağmen bu davete 134 kişi icabet etmiştir⁶⁸¹. 1-8 Temmuz 2014 tarihleri arasında gerçekleştirilen 114 oturum neticesinde, reform tasarısının hazırlanması esnasında dikkate alınacak 30 sonuç tasarlanmıştır⁶⁸². Buteflika, tasarı metnini netleştirmek amacıyla altı kabine üyesinden oluşan sınırlı bir toplantı yapmıştır⁶⁸³. Nihai tasarı, önce Buteflika tarafından sonra Bakanlar Kurulu tarafından imzalanmasının ardından parlamentoya sunulmuştur⁶⁸⁴. Anayasa değişikliği tasarısı, parlamentonun 512 üyesinin 499'unun evet oyunu alarak kabul edilmiştir⁶⁸⁵. Değişiklik tasarısı, referanduma sunulmadan 7 Mart 2016'da yürürlüğe girmiştir⁶⁸⁶. Buteflika tarafından başlatılan 2016 değişikliklerinde, kamuoyu ve parlamenter milletvekilleri arasında çok sınırlı bir tartışmaya izin verilmiştir. Dolayısıyla anayasa değişikliği süreci *kapsayıcılıktan* yoksun bir şekilde gerçekleştirilmiştir. Yine, anayasa tasarısının hazırlanması süreci tamamen kamu önünde gerçekleşmediğinden şeffaflık sorunları da söz konusudur⁶⁸⁷.

2008 Anayasa değişiklikleri gibi 2016 Anayasa değişiklikleri de Anayasa'da öngörülen prosedür kötüye kullanılarak gerçekleştirilmiştir. Şöyle ki, 1996 Cezayir Anayasası'nın 176'ncı maddesine göre bir anayasa değişikliği taslağı, Anayasa Mahkemesinin verdiği gerekçeli görüş uyarınca Cezayir toplumunu yöneten genel ilkeleri, temel hak ve özgürlükleri ihlal etmiyorsa veya devletin temel dengesini değiştirmiyorsa referanduma sunulmadan sadece parlamentonun kabulü ile yürürlüğe girebilir. Cumhurbaşkanı Buteflika, 2008 ve 2016 Anayasa değişikliklerini bu usulü işletmek suretiyle gerçekleştirmiştir. Asıl problem, Anayasa Mahkemesinin, 2002 ve 2008 Anayasa değişikliklerinde olduğu gibi 2016 Anayasa değişikliklerinde de tasarının,

⁶⁷⁹ Biagi, "The Algerian Constitutional Reform of 2016," 3; Strzelecka and Parejo, "Constitutional Reform Processes," 116.

⁶⁸⁰ Biagi, "The Algerian Constitutional Reform of 2016," 3.

⁶⁸¹ Strzelecka and Parejo, "Constitutional Reform Processes," 116.

⁶⁸² Strzelecka and Parejo, "Constitutional Reform Processes," 116-117.

⁶⁸³ Strzelecka and Parejo, "Constitutional Reform Processes," 117.

⁶⁸⁴ Strzelecka and Parejo, "Constitutional Reform Processes," 117.

⁶⁸⁵ Anayasa değişikliğinin parlamentoda kabul edilebilmesi için meclisin üye tamsayısının dörtte üçü yeterliydi.

⁶⁸⁶ Biagi, "The Algerian Constitutional Reform of 2016," 3.

⁶⁸⁷ Biagi, "The Algerian Constitutional Reform of 2016," 4.

yukarıdaki hususları ihlal etmediği veya değiştirmedeği yönünde görüş beyan etmesidir. Böylece, tali kurucu iktidarın kullanılması sürecine halkın doğrudan katılımı engellenmiştir. Ayrıca, rejimin böyle bir strateji izlemesinin ardında, referanduma katılımın düşük olacağı endişesiyle değişikliklerin meşruiyetinin zedeleneceği endişesi söz konusuydu⁶⁸⁸.

2016 Anayasa değişiklikleri; 2002 ve 2008 yıllarında gerçekleştirilen Anayasa değişikliklerine nazaran daha kapsamlı ve çok çeşitlidir⁶⁸⁹. 2016 değişiklikleri, yürütme organının sınırlandırılması ve temel hak ve hürriyetlerin güçlendirilmesi bakımından hiç şüphesiz bir ilerleme olarak kabul edilebilir⁶⁹⁰. Ancak, bu anayasa değişiklikleri Cumhurbaşkanı lehine güç dengesizliğini devam ettirmiş ve güvenlik güçlerinin siyaset üzerindeki etkisini azaltmamıştır⁶⁹¹. İçerik açısından anayasa değişiklikleri, anayasal sistemin temel dinamiklerini bazı farklılıklarla devam ettirdiği için bir reformdan ziyade vatandaşların ağır ekonomik ve siyasal sorunlar üzerindeki dikkatini dağıtma ve sosyo-siyasal istikrarı sağlama teşebbüsü olarak değerlendirilebilir. Ancak, devam eden süreçte meydana gelen halk protestoları (2016, 2017 ve son olarak 2019 Hirak Hareketi), değişikliklerin istikrarı sağlayamadığını göstermiştir.

2014 Cumhurbaşkanlığı seçimlerinin gerçekleştirilmesi öncesinde Buteflika bir kez daha aday olmayacağına dair söz vermişti. Ancak, 2019 seçimleri öncesinde 82 yaşındaki Buteflika Cumhurbaşkanlığı için beşinci kez aday olacağını ve anayasal reform için yeniden ulusal diyalog başlatacağını duyurmuştur. Bu açıklamanın ardından, geniş protesto ve gösteri hareketleri, ülkenin içinde bulunduğu kötü ekonomik ve siyasal koşulları ve bu adaylık duyurusunu protesto etmek amacıyla başlatılmıştır. Bu çerçevede bir yıl boyunca milyonlarca insan, kapsamlı yapısal reformlar için sokaklara dökülmüştür⁶⁹². Bu protestolar neticesinde, Nisan 2019’da ordu siyasete müdahale

⁶⁸⁸ Biagi, “The Algerian Constitutional Reform of 2016,” 4.

⁶⁸⁹ Sultany, *Law and Revolution*, 284.

⁶⁹⁰ İlerlemeye örnek olarak; Cumhurbaşkanının görev süresi iki dönem ile sınırlandırılması, Anayasa Mahkemesine başvuru imkanı genişletilmesi, Amazigh dilinin resmi dil statüsüne yükseltilmesi ve yeni temel hakların ilave edilmesi sayılabilir.

⁶⁹¹ Sultany, *Law and Revolution*, 286.

⁶⁹² Literatürde bu protestolar, Cezayir tarihi ve bölge açısından önemli kabul edilmiştir ve “Hirak protestoları” olarak adlandırılmıştır. Bkz. Linda El-Naggar, “Algeria’s Hirak Movement: A Second National Liberation?,” *Swedish Institute of International Affairs*, UI Paper No. 1, February 2022, 39-41, <https://www.ui.se/english/publications/ui-publications/2022/algerias-hirak-movement--a--second-national-liberation/> (03.08.2022).

ederek Buteflika'yı görevinden almış ve Aralık 2019'da yapılan seçimlerde 74 yaşındaki Abdulmecid Tebbun⁶⁹³ Cumhurbaşkanı olarak seçilmiştir⁶⁹⁴.

b. 2020 Cezayir Anayasası

Cezayir, 2020 yılında yeni bir anayasaya kavuşmuştur. Ancak, Cumhurbaşkanı Abdulmecid Tebbun, statükoyu ve tepeden-inmeci yaklaşımı devam ettirmiştir⁶⁹⁵. Cumhurbaşkanı, konsensüse dayalı bir metin üretmek için önerileri almakla görevli bir komite kuracağını açıklamış ve bu komiteye birkaç kişinin atanacağını duyurmuştur; ancak bu komiteye kimlerin seçildiği internette yayımlanmamıştır⁶⁹⁶. Görüldüğü gibi, Cumhurbaşkanı, uzmanlardan oluşan komiteyi kendisi belirlemiştir. Ayrıca, Fas ve Ürdün'de olduğu gibi, Cumhurbaşkanı, komiteye, yapılması beklenen değişiklikler hakkında yazılı bir talimatname vermiştir⁶⁹⁷. Dini ve siyasal figürler -çoğu Buteflika veya ondan önceki Cumhurbaşkanıların altında çalışan resmi görevlilerdir- ile görüşmeler yapılmasına rağmen bu istişareler, bağlayıcı değildi ve kapalı kapılar arkasında gerçekleştirilmiştir⁶⁹⁸.

Nihai revize edilmiş tasarı, alt meclis tarafından 10 Eylül 2020'de, üst meclis tarafından 12 Eylül 2020'de kabul edilmiştir ve 16 Eylül 2020'de basılarak kamuoyuna duyurulmuştur. Yeni Anayasa Tasarısı, 1 Kasım 2020'de referanduma sunulmuştur. 2020 Anayasası, % 66.8 ile kabul edilmesine rağmen, % 27.3 gibi bir düşük katılım gösterilmesi bu Anayasa'nın gözden düşmesine neden olmuştur⁶⁹⁹. Daha ötesi, analizciler referanduma gerçek katılım oranının %10 olduğunu iddia etmişlerdir⁷⁰⁰.

Bu sebeplerle, Cumhurbaşkanı Abdulmecid Tebbun tarafından başlatılan anayasal süreç, 2016 Anayasa değişikliği sürecinde olduğu gibi *kapsayıcılıktan* yoksun bir şekilde

⁶⁹³ Tebbun, Cumhurbaşkanı seçilmeden önce dört defa bakanlık ve bir defa başbakanlık yapmıştır.

⁶⁹⁴ Al-Ali, *Arab Constitutionalism*, 160.

⁶⁹⁵ Abderahmane, "Identity Belonging and Constitutional Reform," 9.

⁶⁹⁶ Cairo Institute for Human Rights Studies, "Algeria Change within Continuity the 2020 Constitutional Revision," 21 January 2021, <https://cihrs.org/algeria-change-within-continuity-the-2020-constitutional-revision/?lang=en> (29.10.2021).

⁶⁹⁷ Al-Ali, *Arab Constitutionalism*, 160.

⁶⁹⁸ Cairo Institute for Human Rights Studies, "Algeria Change within Continuity."

⁶⁹⁹ Al-Ali, *Arab Constitutionalism*, 161.

⁷⁰⁰ Cairo Institute for Human Rights Studies, "Algeria Change within Continuity."

gerçekleşmiştir. 2016 ve 2020 değişikliklerinin her ikisinin tasarı ve onaylanma aşamalarında, Cumhurbaşkanının hakimiyetindeki tepeden-inmeci yaklaşım sergilenmiştir. Ayrıca, bu değişiklikler, Cezayir toplumunun desteği alınmadan gerçekleştirilmiştir.⁷⁰¹. Uluslararası Af Örgütü (*Amnesty International*) de 2020 Anayasası'nı kapsayıcılık ve şeffaflık olmadığı gerekçesiyle eleştirmiştir.

2020 Anayasası, içerik açısından 1996 Anayasası ile büyük ölçüde sürekliliğini devam ettirmektedir. Zaid Al-Ali'nin tabiriyle anayasal değişim açısından 2020 Anayasası değişiklikleri, “*bazı kurumsal yenilikler getirmesine rağmen, devletin işleyişinde herhangi bir farklılık meydana getirdiğine ikna olmayan halkın büyük çoğunluğu tarafından alay ile karşılanacak şekilde oldukça ılımlıdır*”⁷⁰².

2. Fas (2011 Anayasası)

Fas'ta 20 Şubat'ta Rabat'ta başlayan halk protestoları, sadece ekonomik güdülerle ortaya çıkmamıştır. Siyasal sistemin doğası, ayaklanmaların ortaya çıkmasında önemli bir rol oynamıştır. Siyasal sistemin merkezinde bulunan ve önemli yetkilerle donatılan Kralın yer aldığı bir monarşiden, sembolik ve temsili yetkilere sahip bir monarşiye geçiş talep edilmiştir⁷⁰³. Sonuç olarak *devrim* yerine *reform* yoluyla bozuk ve despot düzenin sona erdirilmesi istenmiştir⁷⁰⁴.

Kral VI. Muhammed, halk protestolarını kontrol etmek amacıyla hemen siyasal ve ekonomik tedbirlerin alınacağını açıklamıştır. Bu çerçevede Kral, Ekonomik ve Sosyal Konseyin ve Ulusal İnsan Hakları Konseyinin kurulacağını ilan etmiştir⁷⁰⁵. Ayrıca, anayasal reform için atanmış uzmanlardan oluşan bir tasarı komitesi oluşturulmuştur⁷⁰⁶. Krallığın protestolara karşı bu cevabı, Fas anayasacılık geleneğinde Kralın rejimin istikrarı ve sürekliliği için devamlı olarak kullandığı bir stratejisidir⁷⁰⁷.

⁷⁰¹ Cairo Institute for Human Rights Studies, “Algeria Change within Continuity.”

⁷⁰² Al-Ali, *Arab Constitutionalism*, 160-161.

⁷⁰³ Ninet and Tushnet, *The Arab Spring*, 124.

⁷⁰⁴ Al-Ali, *Arab Constitutionalism*, 139.

⁷⁰⁵ Ninet and Tushnet, *The Arab Spring*, 123.

⁷⁰⁶ Al-Ali, *Arab Constitutionalism*, 139-140.

⁷⁰⁷ Francesco Biagi, “The 2011 constitution-making process in Morocco: A limited and controlled public participation,” *Public Participation in African Constitutionalism*, ed. Tania Abbiate, Markus

Kral VI. Muhammed, önceki monarklar gibi, 9 Mart 2011 tarihinde yaptığı konuşmada, anayasa tasarısının hazırlanması esnasında dikkate alınacak yedi temel ilke belirlemiştir. Bu ilkelere bazıları, Fas'ın kültürel çeşitliliğini tanımak, siyasal partilerin çoğulluğunu güçlendirmek, insan haklarını geliştirmek, kuvvetler ayrılığını ve Anayasa Konseyini güçlendirmek gibi hususlar ile ilgilidir⁷⁰⁸. Kral, tasarı komitesi tarafından yapılacak çalışmanın kapsamını sınırlandırarak, bu alan dışındaki hususların değiştirilmesi veya kaldırılması riskini ortadan kaldırmıştır⁷⁰⁹. Kral, 10 Mart 2011 tarihinde Anayasal Reform Danışma Komitesi'ni tesis etmiştir⁷¹⁰. Tasarı Komitesi, hukukçular, akademisyenler ve eski yöneticilerden oluşan yirmi kişilik bir gruptur⁷¹¹. Kral, kendisine sadık birçok üye ve komite üzerindeki genel etkisi ile, tasarı üzerindeki kontrolünü devam ettirmiştir⁷¹².

Anayasa yapım sürecinde, tasarı komitesinin yanında farklı partilerin katılım sağladığı bir siyasal platform (*Political Mechanism Accompanying the Constitutional Reform*) meydana getirilmiştir. Platformda farklı siyasal parti ve organizasyonlar bulunmakla birlikte, gerçek bir reform tartışması yürütülemediğinden partilerin taslak metne etkisi sınırlı olmuştur⁷¹³. Çünkü, komitenin, sivil toplum ve siyasiler ile yaptığı müzakerelerde söz konusu talep ve tekliflerin nasıl dikkate alınacağına dair bir kural öngörülmemiştir⁷¹⁴. Başka bir deyişle, böyle bağlayıcı bir kuralın ortaya koyulmaması, müzakerelerin istişari nitelikte kalacağını göstermiştir. Siyasal partiler, tasarı metnine sınırlı bir katkı sunmalarına rağmen, kendi destekçilerine tasarı metnini onaylamalarını söylemişlerdir⁷¹⁵. Fas'ta görevlendirilen organların çalışmaları kamuya açık bir şekilde

Böckenförde and Veronica Federico (Abingdon: Routledge, 2018), 56; Ninet and Tushnet, *The Arab Spring*, 124.

⁷⁰⁸ Ayrıntılı bilgi için bkz. Biagi, "The 2011 constitution-making process," 59.

⁷⁰⁹ Al-Ali, *Arab Constitutionalism*, 140.

⁷¹⁰ Biagi, "The 2011 constitution-making process," 59.

⁷¹¹ Tasarı Komitesinde herhangi bir dini gruptan üyeye veya din adamlarına yer verilmediği için yeni anayasada daha seküler bir çizgiye doğru ilerlendiği yönündeki görüş için bkz. Biagi, "The 2011 constitution-making process," 59.

⁷¹² Al-Ali, *Arab Constitutionalism*, 140.

⁷¹³ Ninet and Tushnet, *The Arab Spring*, 124.

⁷¹⁴ Al-Ali, *Arab Constitutionalism*, 140.

⁷¹⁵ Ninet and Tushnet, *The Arab Spring*, 124.

gerçekleşmemiştir⁷¹⁶. Bu yönüyle yapım sürecinin şeffaflık ölçütü yerine getirilmemiştir. Diğer taraftan, anayasa yapım sürecinde tamamen tepeden inmeci bir yaklaşım sergilenmemiştir. Çünkü, daha önceki anayasal süreçlerin aksine, 2011 Anayasa yapım sürecinde sivil toplum, siyasiler ve halk ile yapılan toplantı ve müzakereler neticesinde halkın fikir ve görüşleri alınmıştır. Ancak, anayasa yapım sürecinde istişare ve müzakere düzeyi ve bunlara ayrılan zaman, halkın yapacağı katkıların oldukça sınırlı kaldığını göstermiştir⁷¹⁷. Bu nedenle Fas'ın anayasa yapım süreci, Nimer Sultany için zar zor *katılımcı* olarak adlandırılabilir⁷¹⁸. Hatta, Francesco Biagi'ye göre 2011 Fas Anayasası yapım süreci de son sözü Kral söylediği için tepeden inmeci bir yaklaşımı takip etmiştir⁷¹⁹.

Hazırlanan metin, 17 Haziran 2011 tarihinde yayımlanmıştır ve kamusal tartışma için üç haftadan daha az bir süre verilmiştir⁷²⁰. Tasarı, parlamento tarafından kabul edildikten sonra 1 Temmuz 2011 tarihinde gerçekleştirilen referandumda % 98,5 oran ile kabul edilerek 29 Temmuz 2011'de yürürlüğe girmiştir⁷²¹. Referandumda kabul edilen 2011 anayasal reformu, yeni bir anayasa metni formuna sahiptir⁷²². Ancak, monarşinin yetkilerine dokunulmadığı için Fas anayasacılık geleneğinde temel itibarıyla değişen bir şey yoktur⁷²³. Daha önceki anayasalarda düzenlendiği gibi, Kral'ın konumu esas itibarıyla korunmuştur⁷²⁴. 2011 Anayasası neticesinde yürütme gücü Başbakan'a verilmesine rağmen Kral; ordu, dini otorite ve yargının başı olarak kalmıştır⁷²⁵. Ayrıca, Anayasa'da temel hak ve hürriyetlerin korunması ve savunulması ile ilgili olarak mahkemeler yerine Krala atıfta bulunmaktadır. Sonuç olarak, siyasal sistemin özü değişmemiştir. Bu nedenle, her ne kadar protestolar neticesinde yeni bir anayasa yürürlüğe koyulsa da bu değişiklikler, bir siyasal sistem değişikliği olarak nitelendirilemez. Her şeye rağmen,

⁷¹⁶ Cecilia Berardi, "Islamic Constitutionalism and Forms of Government in Tunisia, Morocco, and Jordan" (Master Thesis, LUISS Guido Carli University, 2019), s. 52; Biagi, "The 2011 constitution-making process," 60.

⁷¹⁷ Al-Ali, *Arab Constitutionalism*, 140; Biagi, "The 2011 constitution-making process," 62.

⁷¹⁸ Sultany, *Law and Revolution*, 266.

⁷¹⁹ Biagi, "The 2011 constitution-making process," 61, 62.

⁷²⁰ Sultany, *Law and Revolution*, 266.

⁷²¹ Madani, Maghraoui and Zerhouni, "The 2011 Moroccan Constitution," 16.

⁷²² Madani, Maghraoui and Zerhouni, "The 2011 Moroccan Constitution," 16.

⁷²³ Aynı yönde bkz. Tamburini, "The Maghreb Countries", 124.

⁷²⁴ Ninet and Tushnet, *The Arab Spring*, 124.

⁷²⁵ Ninet and Tushnet, *The Arab Spring*, 124.

Fas'taki anayasal gelişmeler (2011 Anayasası), demokratikleşme ve anayasacılık yolunda atılmış bir adım olarak değerlendirilmelidir⁷²⁶.

Anayasa'nın yürürlüğe girmesinden sonra metnin uygulanmasını denetlemek üzere bir kurul oluşturulmuştur⁷²⁷. Bu kurulun raporlarına göre çıkarılması gerekli yirmi organik kanundan sadece üç tanesi ihdas edilmiştir⁷²⁸. Görüldüğü gibi, Anayasa'nın yürürlüğe girmesi ve protestoların sona ermesiyle reformların hızı düşürülmüştür. Fas'ta, hala 2011 Anayasası yürürlükte.

3. Bahreyn

Bahreyn'de Arap Baharı sürecinde iki anayasa değişikliği yapılmıştır. Bunlardan ilki 2012 yılında, diğeri 2017 yılında gerçekleştirilmiştir. Aşağıda, bu değişiklikler, yapım süreci çerçevesinde incelenecektir.

a. 2012 Değişiklikleri

Bahreyn, protestoların, monarşik rejimin kendisine yöneltildiği tek Arap monarşisi ülkedir. Protestocuların çoğunluğu, ekonomik taleplerin yanında Kral'ın yetkilerinin sembolik olduğu bir anayasal monarşi talep etmiştir. Ancak, özellikle rejimin protestolara karşı sert karşılık vermesi, bazı grupların rejim değişikliği talep etmesine - cumhuriyet kurulması istemine- neden olmuştur.

Kral Hamed bin İsa, siyasal krizi çözmek amacıyla ulusal diyalogun toplanması çağrısında bulunmuştur. 2 Temmuz 2011 tarihinde başlayan görüşmelere farklı siyasi gruplar, kanaat önderleri, medya ve sivil toplum kuruluşlarından toplamda 300 temsilci katılmıştır⁷²⁹. Muhalefete otuz beş üye ile temsil edilme hakkı verilmiştir. Ana muhalefet partisi olan el-Wefaq, 2010 parlamento seçimlerinde % 45 oy almasına rağmen muhalefet içinde kendisine sadece beş koltuk ayrılmıştır⁷³⁰. Daha sonra, Şii grupları, rejimin Şii

⁷²⁶ Berardi, "Islamic Constitutionalism," 52; Ninet and Tushnet, *The Arab Spring*, 128.

⁷²⁷ Ninet and Tushnet, *The Arab Spring*, 129.

⁷²⁸ Ninet and Tushnet, *The Arab Spring*, 129.

⁷²⁹ Strzelecka and Parejo, "Constitutional Reform Processes," 135.

⁷³⁰ Strzelecka and Parejo, "Constitutional Reform Processes," 135.

protestolarına karşı şiddetli baskısı nedeniyle görüşmelerden çekilmiştir⁷³¹. Her şeye rağmen, diyalog sonrasında anayasa değişikliği için referans nokta olabilecek 291 tavsiye öngörülmüş ve bunlar 2012 değişikliği tasarısının temelini oluşturmuştur⁷³². Bu tavsiye paketi, Hükûmet tarafından kabul edilmesine rağmen muhalefet taleplerinin karşılanmadığı ve bir anayasal monarşi tasarlanmadığı gerekçesiyle reddetmiştir⁷³³.

2012 Anayasa değişikliği, alt ve üst meclis tarafından kabul edildikten sonra Krallık Kararnamesi ile 3 Mayıs 2012 tarihinde onaylanmıştır. Ürdün’de olduğu gibi, Bahreyn’de de Anayasa değişiklikleri referanduma sunulmamıştır. 2012 değişiklikleri, 12 Ekim 2011 tarihinde beş muhalefet partisi tarafından imzalanan Manama Metni’nde⁷³⁴ belirtilen taleplere cevap vermediği için muhalefet tarafından eleştirilmiştir⁷³⁵. Bu değişikliklerde, parlamentonun kurumsal rolüne odaklanılmıştır. Bu kapsamda parlamentonun bazı yetkileri genişletilmiştir. Ayrıca, Kral’ın üst meclise üye seçimi ve alt meclisin feshedilmesi gibi yetkilerinde bazı sınırlandırmalar yapılmıştır⁷³⁶. Ancak, muhalefetin; Şura Meclisinin ortadan kaldırılması ve daha adil bir seçim yasası gibi talepleri karşılanmamıştır⁷³⁷. Dahası, değişiklikler, Kralın mutlak yetkilerine dokunmamıştır.

2011 değişiklikleri, rejimin ayakta kalmasına yol açan ve Bahreyn’i gerçek bir anayasal demokrasiye götürmeyen yüzeysel değişikliklerdir⁷³⁸. Kral’ın siyasal sistemin merkezinde oluşu ve sorumsuzluğu değişmemiştir.

⁷³¹ Strzelecka and Parejo, “Constitutional Reform Processes,” 136.

⁷³² Strzelecka and Parejo, “Constitutional Reform Processes,” 136.

⁷³³ Nada Bakri, “Bahrain Opposition Says King’s Measures Fall Short,” *New York Times*, 15 January 2012, <https://www.nytimes.com/2012/01/16/world/middleeast/bahrain-king-announces-constitutional-reforms.html> (09.08.2023).

⁷³⁴ Manama Metni’nde muhalefetin istediği talepler için bkz. Abdalnabi Alekry, “Protest movements and Constitutional Reform in Bahrain,” *Arab Reform Initiative*, 30 Mayıs 2012, 8, 9. <https://www.arab-reform.net/publication/protest-movements-and-constitutional-reform-in-bahrain/> (29.10.2021).

⁷³⁵ Strzelecka and Parejo, “Constitutional Reform Processes,” 136.

⁷³⁶ Gianluca P. Parolin, “Authoritarian Constitutionalism under Strain in the Gulf,” *Constitutionalism, Human Rights, and Islam after the Arab Spring*, ed. Rainer Grote and Tilmann Röder (New York, OUP, 2016), 170.

⁷³⁷ Strzelecka and Parejo, “Constitutional Reform Processes,” 136.

⁷³⁸ Sultany, *Law and Revolution*, 276.

b. 2017 Değişiklikleri

2017 Anayasa değişikliği ile askeri yargıda, olağanüstü hal dönemleri dışında sivillerin yargılanamayacağına dair sınırlandırma kaldırılmıştır⁷³⁹ (m. 105/b). Askeri mahkemelerin yargı yetkisinin kanun ile düzenleneceği ifade edilmiştir. Uluslararası Af Örgütü (*Amnesty International*), Bahreyn'deki geçmiş pratikleri hatırlatarak, Bahreyn'in ulusal güvenliğine, bağımsızlığına, egemenliğine veya bütünlüğüne tehdit olduğu düşünülen herhangi bir kimsenin, askeri mahkemeler önünde yargılanabileceğini ileri sürmektedir⁷⁴⁰. 2017 değişiklikleri, yasama organı tarafından kabul edildikten sonra Kral tarafından onaylanarak yayımlanmıştır. 2017 Anayasa değişikliğinde taslağın kim tarafından hazırlandığına dair kamuya bilgi verilmemiştir. Neticede bu değişiklik de kapsayıcılık ve şeffaflıktan yoksun bir yaklaşımın ürünüdür.

4. Ürdün

Ürdün'de Arap Baharı sürecinde halk protestolarını yatıştırmak amacıyla 2011 değişiklikleri yapıldıktan sonra, 2014 ve 2016 Anayasa değişiklikleri gerçekleştirilmiştir. Aşağıda bu değişikliklerin yapım süreci incelenecektir.

a. 2011 Anayasa Değişiklikleri

14 Ocak 2011'de e kötüleşen ekonomik koşullar nedeniyle hükümetin istifasının istendiği protestolar düzenlenmiştir. Bu talebin ötesinde, Krallığa yakın aşiretler dahi, Kralın yetkilerinin sınırlandırılması -özellikle 30'uncu (monarkın sorumsuzluğu) ve 35'inci (hükümetin oluşturulması) maddelere ilişkin- talebinde bulunmuşlardır⁷⁴¹.

Kral II. Abdullah, Nisan 2011'de, bu taleplere cevap olarak protestoları yatıştırmak amacıyla öncelikle ekonomik iyileştirmeler yapmıştır. Daha sonra Başbakanı

⁷³⁹ Amnesty International, "Bahrain: King must not ratify constitutional amendment allowing military courts to try civilians," 7 March 2017, <https://www.amnesty.org/en/documents/mde11/5832/2017/en/> (29.10.2021).

⁷⁴⁰ Amnesty International, "Bahrain: Disastrous move towards patently unfair military trials of civilians," 3 April 2017, <https://www.amnesty.org/ebozduğn/latest/press-release/2017/04/bahrain-disastrous-move-towards-patently-unfair-military-trials-of-civilians/> (29.10.2021); United Kingdom: Foreign and Commonwealth Office, "Human Rights and Democracy Report 2017 - Bahrain," 16 July 2018, <https://www.refworld.org/docid/5b9109d3a.html> (01.10.2021).

⁷⁴¹ Al-Ali, *Arab Constitutionalism*, 131.

görevden almış ve anayasa değişikliği için Krallık Komitesini meydana getirmiştir⁷⁴². Bu komitede muhalefet veya reformcu hareketten kimse bulunmamaktaydı; aksine komite, monarşiye sadık kişilerden oluşmuştur⁷⁴³. Ayrıca, seçim yasası tavsiye etmek amacıyla çeşitli siyasi parti ve sivil toplum örgütü temsilcilerinden oluşan elli iki üyeden oluşan bir Ulusal Diyalog Komitesi tesis edilmiştir⁷⁴⁴.

Anayasal İnceleme Komitesi (Krallık Komitesi), üç ay boyunca, herhangi bir kamusal danışma (halkın görüş ve fikirlerine başvurmaksızın) gerçekleştirmeksizin, kapalı kapılar arkasında çalışmıştır⁷⁴⁵. Bazı sivil toplum örgütleri ve siyasi partiler tekliflerini komiteye sunmuş olsalar da bu tekliflerin dikkate alındığına dair bir gösterge bulunmamaktadır⁷⁴⁶. 2011 Ağustos'ta Krallık Komitesi tarafından önerilen 42 değişiklik, Eylül ayında alt ve üst meclis tarafından kabul edilmiş ve 30 Eylül 2011'de Krallık Kararnamesi ile onaylanmıştır⁷⁴⁷. Görüldüğü üzere, metin referanduma da sunulmamıştır. Sonuç olarak değişiklikler ne katılımcı kamusal danışmanın ne de şeffaf bir sürecin sonucu gerçekleşmiştir. 2011 Anayasa değişiklikleri ile üyeleri Kral tarafından atanan Anayasa Mahkemesinin kurulması ve seçimlerin bağımsız denetiminin öngörülmesi gibi bazı iyileştirmeler yapılmakla birlikte Kral'ın olağanüstü ayrıcalık ve yetkilerine dokunulmamıştır⁷⁴⁸.

b. 2014 ve 2016 Değişiklikleri

Ürdün'de 2011 değişikliklerinin ardından, 2014 ve 2016 Anayasa değişiklikleri yapılmıştır. 2014 değişikliği ile, ordu komutanı ve istihbarat teşkilatı başkanını seçmek gibi Kral'ın zaten fiili olarak kullandığı yetkileri Anayasa'ya dahil edilmiştir⁷⁴⁹. 2016

⁷⁴² Berardi, "Islamic Constitutionalism," 53.

⁷⁴³ Strzelecka and Parejo, "Constitutional Reform Processes," 136; Komite, eski Başbakanlar, Meclis Başkanları, eski dört Bakan ve Temyiz Mahkemesi Başkanı gibi kişilerden oluşmaktaydı. Al-Ali, *Arab Constitutionalism*, 131.

⁷⁴⁴ Sultany, *Law and Revolution*, 270.

⁷⁴⁵ Al-Ali, *Arab Constitutionalism*, 131; Berardi, "Islamic Constitutionalism," 53.

⁷⁴⁶ Al-Ali, *Arab Constitutionalism*, 131.

⁷⁴⁷ Berardi, "Islamic Constitutionalism," 53.

⁷⁴⁸ Sultany, *Law and Revolution*, 270.

⁷⁴⁹ Sufian Obediat, "Jordan's 2016 Constitutional Amendments: A Return to Absolute Monarchy?" *Constitutionnet*, 27 May 2016, <https://constitutionnet.org/news/jordans-2016-constitutional-amendments-return-absolute-monarchy> (26.07.2023); Strzelecka and Parejo, "Constitutional Reform Processes," 129.

değişikliği ise Kral'ın, karşı-imza kuralı yerine getirilmeden gerçekleştirdiği önemli atama yetkilerini genişletmiştir⁷⁵⁰. Dolayısıyla bu değişiklikler, Kral'ın yetkilerini sınırlandırmak yerine artırmıştır. Değişiklik, Başbakan Abdullah Ensar tarafından hazırlanmış ve yasama organı tarafından hızlı bir şekilde kabul edilmiştir⁷⁵¹. Görüldüğü üzere, 2014 ve 2016 değişiklikleri, 2011'deki süreçte meydana getirilen bir Krallık Komitesi oluşturulmadan, Hükûmet tarafından hazırlanmış ve parlamentoya sunulmuştur. 2016 değişiklikleri, kapsayıcılık ve şeffaflıktan uzak bir şekilde toplamda 17 gün içinde tamamlanmıştır⁷⁵².

2014 ve 2016 değişiklikleri, hesap verebilir ve sorumlu bir yönetim ideali açısından bir geriye gidişi temsil etmektedir⁷⁵³. Ayrıca, bu iki değişiklik, 2011 halk protestolarının taleplerine de ters düşmektedir⁷⁵⁴. Bu nedenle, bu değişikliklerin tersine çevrilmesi gerekmektedir⁷⁵⁵. Ancak, Kral, bir zorunluluk olmadıkça bu yetkilerinden feragat etmeyecektir. Nitekim Ürdün, bu değişiklikler ile yoluna devam etmektedir.

5. Umman (2011 Anayasa Değişikliği)

Umman geçen 10 yılda iki büyük protesto olayı ile karşılaşmıştır: Biri Arap Baharı ile irtibatlı 2011 olayları, diğeri ise işsizlik kaynaklı 2018 ve 2019 protestolarıdır⁷⁵⁶. Umman'da 2011 olaylarında protestocular tarafından monarşik rejimin kendisine karşı çıkılmamıştır; bunun yerine ekonomik gelişme, yeni bir anayasa, anayasa mahkemesi ve Şura Konseyinin güçlendirilmesi istenmiştir.

⁷⁵⁰ Obediat, "Jordan's 2016 Constitutional."

⁷⁵¹ 150 üyeden oluşan parlamentonun 123 üyesi, Anayasa değişikliğini kabul etmiştir.

⁷⁵² Sultany, *Law and Revolution*, 271; Al-Ali, *Arab Constitutionalism*, 132; Berardi, "Islamic Constitutionalism," 53.

⁷⁵³ Sufian Obediat, "Modernizing Jordan's Political System: The Unspoken Motivations," *Constitutionnet*, 29 July 2021, <https://constitutionnet.org/news/modernizing-jordans-political-system-unspoken-motivations> (27.09.2021); Sultany, *Law and Revolution*, s. 272.

⁷⁵⁴ Strzelecka and Parejo, "Constitutional Reform Processes," 130.

⁷⁵⁵ Obediat, "Modernizing Jordan's Political System,"

⁷⁵⁶ Yasmina Abouzzohour, "Oman, Ten Years After the Arab Spring: The Evolution of State-Society Relations," *Arab Reform Initiative*, 9 February 2021, 2. https://www.arab-reform.net/wp-content/uploads/pdf/Arab_Reform_Initiative_en_oman-ten-years-after-the-arab-spring-the-evolution-of-state-society-relations_16912.pdf?ver=ce36e50c704c03268f7295d5e06f8673 (27.09.2021).

Sultan Kabus bin Said, 2011’de anayasal reform hazırlanması için uzmanlardan oluşan bir teknik komite oluşturmuştur⁷⁵⁷. Ancak, bu Komite üyelerinin ne ismi ne çalışma metodu açıklanmıştır. Bunun ötesinde, 2011 değişiklikleri, yasama organı tarafından kabul edilmediği gibi, halkoylaması ile de onaylanmamıştır. Kral, bu değişiklikleri, Krallık Kararnamesi ile 20 Ekim 2011’de yayımlamıştır⁷⁵⁸. Dolayısıyla 2011 Temel Yasa değişikliği, yapım süreci açısından şeffaflıktan, katılımcılıktan ve kapsayıcılıktan uzaktır. 2011 değişiklikleri ile 1996 tarihli Temel Yasa’nın kabul edilmesi sürecinden bir ayrılma söz konusu değildir. Sultan, yine verilmiş anayasa (*granted constitution*) usulüyle anayasal süreci işletmiştir⁷⁵⁹.

2011 reformu, 81 maddeden oluşan Temel Yasa’nın 6 maddesinde değişiklik yapmıştır. Bu kapsamda, genel olarak danışma işlevine sahip Şura Meclisinin yetkileri anayasal statüye kavuşturulmuştur ve Meclise sınırlı bir yasama yetkisi verilmiştir⁷⁶⁰. Bununla birlikte, 2011 değişiklikleri ne Sultan’ın mutlak yetkilerini sınırlandırmış ne onu halk karşısında hesap verebilir bir konuma getirmiş ne de onu anayasal üstünlüğe tabi kılmıştır⁷⁶¹. Ayrıca, diğer ülkelerin anayasalarının tamamında halk egemenliğine atıf yapılmasına rağmen Umman 1996 Temel Yasası’nda halk egemenliğine atıf yapılmamış ve 2011 reformu ile bu konuda bir değişim yaşanmamıştır. Bunun yanında, Temel Yasa, katı bir anayasa haline getirilememiştir. Kralın bir kararname ile anayasayı yapma, değiştirme ve ortadan kaldırma ayrıcalığı devam etmektedir.

III. KARŞILAŞTIRMALI PERSPEKTİFTEN ANAYASA YAPIM SÜREÇLERİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ

Eski rejimin iktidarı kaybetmesinden sonra başlanılan yeni rejimin inşası süreci, siyasal kırılganlık ve belirsizliklerle doludur⁷⁶². Şöyle ki; devrimci süreç, devrim sonrası düzeni istikrarlı hale getirmek ve kurumsallaştırmak zorundadır. Bu hedefi gerçekleştirmede en önemli adım, devrime hâkim olan ilke ve hedeflere dayanan yeni bir

⁷⁵⁷ Strzelecka and Parejo, “Constitutional Reform Processes,” 134.

⁷⁵⁸ Strzelecka and Parejo, “Constitutional Reform Processes,” 134.

⁷⁵⁹ Sultany, *Law and Revolution*, s. 278.

⁷⁶⁰ Parolin, “Authoritarian Constitutionalism,” 168.

⁷⁶¹ Sultany, *Law and Revolution*, 279-280.

⁷⁶² Gardbaum, “Revolutionary Constitutionalism,” 186.

anayasanın yapılmasıdır⁷⁶³. Ancak, bu süreçte devrimi yapan halkın farklı görüş ve bakış açıları ile karşılaşılması durumu yaşanmaktadır⁷⁶⁴. Realitede gerçekleşen bu durum, zaten normal zamanlarda zor olan anayasa yapım sürecini daha da zorlaştırmakta ve tartışmalı hale getirmektedir.

Aşağıda özellikle devrimci anayasa yapımının yaşandığı ülkelerde anayasa yapımına ilişkin tartışmalı konular, Arap Baharı ülkeleri arasında karşılaştırmalı bir perspektifle irdelenecek ve değerlendirilecektir.

A. GEÇİŞ SÜRECİ BAĞLAMINDA ANAYASA YAPIMINI ETKİLEYEN FAKTÖRLER

Anayasa yapım süreci, devrimci sürecin en önemli aşamalarından biridir. Devrimin ilke, değer ve hedefleri yeni anayasada somutlaştırılır. Bu aşamadan sonra devrimin kurumsallaşması süreci gündeme gelir. Devrimci geçiş ile anayasa yapımı süreci iç içe geçtiğinden aralarında karşılıklı bir etkileşim vardır. Libya’da olduğu gibi, geçiş sürecinin kontrolden çıkması, anayasa yapım sürecini etkilemektedir. Bunun tersi bir etki de söz konusu olabilir. Yemen’de gerçekleştiği gibi, anayasa yapım sürecindeki gelişmeler, geçiş sürecindeki gerilimi tırmandırabilmekte veya sürecin seyrini bozabilmektedir.

Anayasa yapımı sürecinin başarılı olmasını etkileyen birçok faktör bulunmaktadır. Bu faktörleri, iç ve dış faktörler olarak iki cephede toplayabiliriz. İç faktörler, anayasa yapım sürecinin iç dinamikleri ile ilgilidir. Bunlar katılım, kapsayıcılık, konsensus ve şeffaflıktır. Bunlar, aşağıdaki alt bölüm başlıklarında ayrıntılı olarak tartışılacaktır. Dış faktörler ise ülkedeki kutuplaşma derecesi, ülkenin stratejik konumu, ülkedeki bölünme ve çatışmalar, ekonomik gelişme, ordunun rolü, dış aktörlerin müdahaleleri, devlet otoritesinin etkinliği gibi hususlara ilişkindir.

Öncelikle Libya ve Yemen örnekleri, halkın ihtiyaçlarını karşılayan güçlü bir kurumsallaşmış devlet otoritesinin eksikliğinin sağlıklı bir geçişe izin vermemesi ve geçişin kontrolden çıkmasının da anayasa yapım sürecini olumsuz etkilemesi açısından

⁷⁶³ Khalil, “The Enactment of Constituent Power,” 99.

⁷⁶⁴ Sultany, *Law and Revolution*, 238.

önemlidir⁷⁶⁵. Hannah Arendt'in devrimlerde mevcut kurumsallaşmış yapılara atfettiği değerin doğruluğu⁷⁶⁶, Libya ve Yemen örnekleri tarafından kanıtlanmıştır. Ancak, kurumsallaşmış bir devlet aygıtı, anayasa yapım sürecinin başarıya ulaşması için yeterli değildir. Mısır'da kurumsallaşmış güçlü bir devlet örgütlenmesi, Libya'daki gibi bir sonucun ortaya çıkmasını engellemiştir. Ancak, dış güçlerin desteğiyle vesayetçi ve statükocu devlet kurumları, devrimin kontrolünü ele geçirip devrimci süreci neredeyse sona erdirmiştir⁷⁶⁷.

Ordunun siyasete karışıp karışmaması veya karışma derecesi de geçiş sürecini ve dolayısıyla anayasa yapım sürecini etkileyen faktörlerdendir. Tunus'ta ordunun siyasete karışmaması, sivil aktörlerin geçiş sürecine hakim olmasını ve şiddet içermeyen bir sürecin yaşanmasını sağlamıştır. Ancak, Mısır ve Cezayir'de ordu, geçiş sürecinin sağlıklı bir şekilde ilerlemesini engellemiş ve rejim veya kalıntıları ile işbirliği içinde olmuştur. Mısır'da ordu (SCAF), başta geçiş sürecini ele geçirip kendi iradesine dayalı olarak anayasal bildiri (30 Mart Bildirisi) yayımlamıştır. Daha sonra ordu, Mursi hükümetini devirerek, ülkenin yarısının temsilcisi olan bir siyasi parti ve hareketi yasaklamıştır. Gerçekleştirilen darbe neticesinde tasarlanan 2014 Anayasası ise 2012 Anayasası'na nazaran anayasacılık unsurları açısından bir gerileme olarak değerlendirilmektedir.

Tunus ve Mısır'dan farklı olarak Libya ve Yemen'in yeraltı kaynakları, kabile ve aşiret kültürünün belirli bölgelerdeki varlığı ve bölgeler arasında sosyal ve ekonomik farklılıklar, derin bölünme ve çatışmaların yaşanmasına neden olmuştur. İç savaş ve derin siyasal bölünme nedeniyle her iki ülkede anayasa tasarıları bir şekilde tasarı organları tarafından hazırlanmalarına ve kabul edilmelerine rağmen yürürlüğe koyulamamıştır. Geçiş süreci belirsizliğini koruduğu için anayasa yapım süreci askıda kalmıştır.

Toplumdaki kutuplaşma derecesi ve bölünmüş bir siyasal tabloya sahip olup olmama durumu, anayasa yapım sürecini etkileyen diğer bir faktördür. Kutuplaşmış ve

⁷⁶⁵ Bkz. İsam Abdüşşafi, "Mısır: 25 Ocak Devriminden On Yıl Sonra," içinde *Arap Devrimleri, Değişim ve Süreklilik*, ed. Ramazan Yıldırım ve Mahmut Alrantisi (İstanbul: SETA Kitapları, 2021), 330; M. Cüneyt Özşahin, "Arap Baharı ve Demokratikleşme Kuramı," içinde *Arap Baharı Sonrası Ortadoğu: Kuram ve Siyaset*, ed. Orhan Battır ve M. Cüneyt Özşahin (Ankara: Nobel Yayıncılık, 2019) 46.

⁷⁶⁶ Bkz. James Muldoon, "Arendt's Revolutionary Constitutionalism: Between Constituent Power and Constitutional Forms," *Constellations* 23, no. 4 (2016): 596-604; O. Vahdet İşsevenler, *Kurucu İktidarın Eleştirisi: Anayasanın Maddi ve Fail Nedeni* (İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2019), 151.

⁷⁶⁷ Abdüşşafi, "Mısır: 25 Ocak Devriminden," 321.

derinden bölünmüş bir siyasal toplumda anayasa yapımı, kazanç ve kaybın büyük ve uzun süreli olduğu düşünülduğünde çok daha zorlu bir hal almaktadır. Ayrıca, derin bölünme ve farklılıkları anayasa yapımı aracılığıyla çözme çabası, siyasal bölünme ve kutuplaşmayı artırabilir⁷⁶⁸. Diğer taraftan, Tunus'ta devrim öncesi farklı siyasal ideolojilere sahip grupların uzun yıllar boyunca siyasal konuları müzakere etmeleri, tarafların birbirlerini tanımalarına ve belli bir derecede güven ortamının tesis edilmesine neden olmuştur. Bu yakınlaşma ve müzakere kültürünün gelişmesi, Tunus'u nispeten başarılı bir sonuca ulaştıran anahtar unsurlardan biri olmuştur. Keza Yemen'de Cumhurbaşkanı Salih'e karşı sosyalist, devrimci ve İslamcı grupların birleşmesi, Salih'in iktidarını kaybetmesine yol açmıştır. Ancak, aynı uzlaş ve müzakere kültürü, Mısır ve Libya'da bulunamamıştır ve üretilmemiştir.

Dış aktörlerin tutum ve davranışları da Arap Baharı ülkelerinde anayasa yapım sürecini etkilemiştir. Tunus, Yemen ve Libya'da uluslararası aktörler, anayasa yapım sürecinde farklı düzeylerde müdahalelerde bulunmuşlardır. Tunus'ta birçok uluslararası örgüt anayasa yapım süreci ve içeriği hakkında tavsiye ve telkinlerde bulunmuşlar ve Kurucu Meclis üyeleri de bu öneriler ile ilgilenmişler ve memnun olmuşlardır. Ancak, Libya ve Yemen'de kurucu süreç belirsizlik, çatışma ve diğer sorunlar çerçevesinde ilerlediğinden uluslararası aktörlerin müdahaleleri her zaman olumlu sonuçlar ortaya koyamamış veya etkili olamamıştır⁷⁶⁹.

B. ÖNCE PARLAMENTO SEÇİMLERİ Mİ YOKSA ANAYASA YAPIMI MI?

Yeni rejime geçiş sürecinde parlamento seçimlerinin mi yoksa anayasa yapımının mı önceleneceği, teoride ve pratikte tartışma konusu olmuştur. Bu tartışma, geçiş sürecinde yapılan anayasaların istikrarlı olabilmesinin uygun bir zamanda yapılmasına ve doğru bir yapım metodu seçilmesine bağlı olması bakımından önemlidir⁷⁷⁰. Arap Baharı sürecinde de Mısır ve Libya'da bu konu ciddi tartışmalara yol açmıştır. Hatta Mısır'da bu tartışma, geçiş sürecinin başlangıcından Cumhurbaşkanı Mursi görevden alınana kadar devam etmiştir.

⁷⁶⁸ Weiner, "Constitutions as Peace Treaties," 9.

⁷⁶⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Al-Ali, *Arab Constitutionalism*, 292- 302.

⁷⁷⁰ Tümay, *Demokratik Anayasa Yapımı*, 65.

Ayfer Erdoğan, parlamento ve/veya cumhurbaşkanlığı seçimleri öncesinde anayasa yapımı girişimini, demokratik geçişin başarısı açısından önemli görmektedir⁷⁷¹. Erdoğan, geçiş sürecinde bir anayasanın yokluğu, hem geçiş sürecinde temel aktörlerin devletin temel kurumlarını yönetmek için meşru kural ve mekanizmalara sahip olmadığı hem geçiş sonrası yeni yönetimin yetkilerini kötüye kullanmasını önleyecek kurallar üzerinde geniş kapsamlı bir konsensus kurulamadığı anlamına gelir⁷⁷². Bu durumun ise geçiş sürecini tehlikeye atacağını savunur. Bu nedenle, Erdoğan için öncelikle anayasal sürece başlamak yeni rejime geçişi kolaylaştırır ve önceki otoriter kurumlardan kurtulmaya yardım eder⁷⁷³.

Ayfer Erdoğan, geçiş sürecinde öncelikle bir anayasa yapımına girilmediğinde ortada meşru görülen veya uzlaşa ile kabul edilen kural ve süreçlerin (anayasanın) bulunmayacağını varsaymaktadır. Ancak, rejimin devrilmesinden sonra ilk kontrolü ele geçiren siyasal güçler, ya eski rejimin anayasası ile devam etme kararı alarak ya da mevcut anayasayı ilga edip yerine geçici bir anayasa yayımlayarak süreci yöneten temel kuralları belirlerler. Nitekim Libya, Mısır ve Tunus'ta geçiş sürecinin yol haritasını ve bu süreçte ülkenin yönetim kurallarını ortaya koyan geçici anayasalar, kanun ve kararnameler çıkarılmıştır. Ancak, burada ilk otorite sahiplerinin sağlaması gereken önemli iki husus vardır. Geçiş tasarlama niyetiyle hazırlanan geçici düzenlemelerin meşru bir otorite tarafından çıkarılması ve çıkarılış sürecinin kapsayıcılık, katılımcılık ve uzlaşa kriterleri esas alınarak yürütülmesidir⁷⁷⁴. Arap devrimleri bağlamında Mısır ve Libya'da geçici düzenlemeler en başta seçili yapılar olmayan Askeri Konsey (Mısır) ve Ulusal Geçici Kongre (Libya) tarafından çıkarıldığından bu kriterlerin gerçekleşmediğini, ancak Tunus'ta Kurucu Meclis aracılığıyla büyük ölçüde yerine getirildiğini ifade edebiliriz.

Gardbaum'a göre öncelikle anayasa yapımı için kurucu meclis seçimleri yapılmalıdır. Çünkü siyasal oyuna başlamadan önce oyunun temel kurallarını belirleme stratejisi, "yeni rejimde kimin hangi pozisyonu işgal edebileceğine dair bir çeşit

⁷⁷¹ Erdoğan, "Electoral and Constitutional," 54.

⁷⁷² Erdoğan, "Electoral and Constitutional," 54.

⁷⁷³ Erdoğan, "Electoral and Constitutional," 54.

⁷⁷⁴ Andrew Arato'ya göre demokratik katılım sağlayan kurallar ne kadar önemliyse, belki bundan daha da önemli olan bu kuralların demokratik bir süreç içinde çıkarılmış olmasıdır. Bkz. Arato'dan aktaran Brown, "Constituting Constitutionalism," 29.

bilgisizlik peçesi işlevi görmek suretiyle bireysel veya kurumsal çıkarlara göre düzenleme saikini sınırlar”⁷⁷⁵. Yazara göre Mısır’da 2012 Anayasası yapım sürecinde bu hassasiyetin dikkate alınmaması, anayasanın sürece hâkim olan tarafların çıkar ve menfaatlerine göre dizayn edilmesine yol açmıştır. Gardbaum’a göre “devrimci anayasacılık normal politikadan başlamaz; fakat, başarılı olursa onunla bitirir”⁷⁷⁶. Yavuz Atar da anayasa yapım süreci öncesinde yapılan parlamento seçimlerinde çoğunluğun uzlaşıya yanaşmaması riskine karşı anayasayı yapmakla görevli kurucu meclis seçimlerinin daha önce yapılabileceğini belirtir⁷⁷⁷. Ancak, Ergun Özbudun, kurucu meclis seçimlerinin önce yapılması durumunda dahi, bu seçimlerin siyasal grupların gerçek güçlerini yansıtacağını, dolayısıyla anayasa yapımında rol alan temel aktörlerin, gelecekte kaybedecekleri düşüncesiyle çoğunluğu elinde bulundurmayanları korumayı hedefleyen bir kontrol ve dengeler sistemi kurmayacaklarını ileri sürmektedir⁷⁷⁸. Kısacası, Özbudun’a göre, önce parlamento seçimleri yerine kurucu meclis seçimlerinin yapılması, temelde bir “bilgisizlik peçesi” işlevi göremeyecektir. Ancak, pratikteki bu hakikatlere rağmen Stephen Gardbaum, Andrew Arato gibi yazarlar, anayasa yapım sürecinde, “partizan çıkarlar ile kurumsal dizayn arasındaki bağlantıyı koparmak amacını güden bir bilgisizlik peçesi”⁷⁷⁹ durumunun oluşturulması gerekliliğini belirtmişlerdir.

Arap Baharı’na gelecek olursak; Tunus’ta geçiş sürecinin planlanmasında öncelikle kurucu meclis seçimlerinin yapılmasına karar verilmiştir. Mısır’da öncelikle parlamento ve Cumhurbaşkanlığı seçimlerinin, daha sonra parlamento tarafından belirlenecek bir kurucu meclis tarafından anayasanın yapılacağı düzenlenmiştir. Libya’da yıllardır yapılmayan seçimlere duyulan özlem ve çatışma olasılığının varlığı, parlamento seçimlerinin öncelenmesine yol açmıştır. Yemen’de ise seçim yerine önce anayasanın yapılmasına odaklanılarak bir Ulusal Diyalog Konferansı toplanmıştır.

⁷⁷⁵ Gardbaum, “Revolutionary Constitutionalism,” 193.

⁷⁷⁶ Gardbaum, “Revolutionary Constitutionalism,” 193.

⁷⁷⁷ Yavuz Atar, *Demokrasilerde Anayasal Değişmenin Dinamikleri ve Anayasa Yapımı* (Konya: Mimoza Yayınları, 2000), 152.

⁷⁷⁸ Ergun Özbudun, *Demokrasiye Geçiş Sürecinde Anayasa Yapımı* (İstanbul: Bilgi Yayınevi, 1993), 120; Benzer yönde, Gardbaum da devrimci süreçte bir lider grubun bulunması halinde bilgisizlik peçesi durumunun şekilde kalacağını belirtmiştir. Gardbaum, “Revolutionary Constitutionalism,” 193.

⁷⁷⁹ Arato’dan aktaran Brown, “Constituting Constitutionalism,” 34.

Arap Baharı'nda sekans tartışmaları, ülkelerin bağlamları dikkate alınarak değerlendirilmelidir. Öncelikle geçiş sürecini gözetecek, denetleyecek veya bu sürecin nasıl ilerleyeceğini belirleyecek olan yapının (geçici rejim, ilk anayasa yapıcılar) meşru olması gerekir. Bunun yolu da hiç şüphesiz seçimlerden geçmektedir. Bu açıklamalar, Mısır örneği açısından haklılık payına sahiptir. Çünkü Askeri Konsey (SCAF), Libya'daki Ulusal Geçici Kongre (TNC) gibi meşru olmayan bir yapı idi. Dolayısıyla hem Libya'da hem Mısır'da İslamcı gruplar, süreç üzerinde sivillerin kontrol sahibi olması gerektiğini ileri sürüyorlardı. Diğer taraftan, Mısır'da parlamento seçimlerinin öncelenmesi sekülerler tarafından şiddetle eleştirilmiştir. Çünkü, Müslüman Kardeşlerin, örgütlenmiş hali ve diğer grupların (liberal ve sekülerler) parçalı yapıları karşısında seçimleri kazanacağı ve böylece hükümeti ve diğer kurumları kendi menfaatine göre dizayn edeceği endişesi hâkimdi⁷⁸⁰. Ancak, Mısır'da öncelikle kurucu meclis seçimleri (anayasa) yapılmış olsaydı da meclis aritmetiği büyük oranda aynı kalacaktı; dolayısıyla, sonuç değişmeyecekti⁷⁸¹. Libya örneği açısından, bir çatışma ortamının var olması da seçimlerin öne alınmasını gerektirmiş olabilir. Mısır ve Libya'daki ortam ve koşulların aksine Tunus'ta bunların mevcut olmaması, öncelikle anayasanın yapılmasına izin vermiştir. Tunus'ta kurucu meclisin seçimle belirlenmesi ve yasama fonksiyonuna da sahip olması, anayasa yapım sürecine ve geçiş sürecine ilişkin meşruluk tartışmalarını hiç değilse bölgedeki diğer ülkeler ile kıyaslandığında en aza indirmiştir.

C. SÜRECİN ZAMANSAL SINIRI

Devrimci süreçte, daha az önemli gözükken diğer bir tartışma, sürecin zaman sınırlamasına tabi tutulması gerekliliğiyle ilgilidir. Devrimci sürecin kırılğan ve belirsiz bir siyasal bağlama bürünmesi, anayasa yapım sürecinin belirli bir süre ile sınırlandırılması mecburiyetini doğurmuştur. Ayrıca, anayasa yapımı için son teslim tarihi koymak, uzlaşmaya varmanın gerekli ve acil olduğu duygusunu hissettirir⁷⁸². Diğer taraftan, anayasal konsensusa ulaşma yolunda tarafların birbirlerini anlamaları ve iletişim

⁷⁸⁰ Amal Jamal and Anna Kensicki, "A Theory of Critical Junctures for Democratization: A Comparative Examination of Constitution-Making in Egypt and Tunisia", *Law and Ethics of Human Rights*, 10, no. 1 (2016): 205, 206.

⁷⁸¹ Gardbaum, "Revolutionary Constitutionalism," 196.

⁷⁸² Gardbaum, "Revolutionary Constitutionalism," 193.

kurmaları için yeterli zamanın da öngörülmesi gerekmektedir⁷⁸³. Bu belirtilen hususlara ve ülkenin bağlamına dikkat edilerek anayasa yapım sürecine koyulacak zaman sınırı tespit edilmelidir.

Arap Baharı örnekleri incelenecek olursa; Mısır'da 2012 Anayasa tasarısının hazırlanması için Kurucu Meclise altı aylık bir süre verilmiştir. 2014 Anayasası'nın hazırlanması içinse on kişilik komiteye bir ay ve elli kişilik komiteye altmış gün ayrılmıştır. Bir başka örnek Tunus'ta siyasi partiler, 15 Eylül 2011'de Kurucu Meclisin çalışmalarını bir yıl içinde tamamlayacağı hususunda anlaşmışlardır. Buna rağmen, mini anayasa niteliğindeki 6 sayılı Kanun, anayasa yazımının tamamlanmasına ilişkin bir bitiş tarihi öngörmemiştir. Sonuç olarak, Tunus'ta Kurucu Meclis, anayasa yapım sürecini iki yıl üç ayda tamamlamıştır. Yemen'de Ulusal Diyalog Konferansı (NDC) için altı ay ve Anayasa Tasarısı Komitesi (CDC) için üç aylık süreler verilmiştir. Libya'da ise öncelikle 60 gün olarak belirlenen anayasa tasarısı hazırlama süresi, anayasa değişikliği yapılarak 120 güne çıkarılmıştır.

Libya'da otorite boşluğu ve kurumsallaşmış bir devlet örgütlenmesinin yokluğu, anayasa yapım sürecinin tamamlanması hususunda acele edilmesini gerektirmiştir. Tunus'ta ise böyle bir durum söz konusu olmadığından, daha uzun bir sürenin belirlenmesinde bir sakınca söz konusu değildir. Tunus'ta anayasa yapım süreci iki yılda tamamlanmıştır. Bu iki yıllık süre, Kurucu Meclisin anayasa yapımının yanı sıra devrimci kanunların çıkarılması gibi yasama faaliyetleri ile de ilgilenmesi ve tarafların kutuplaşmış olduğu bir ortamda çalışması hatırlandığında normal karşılanabilir⁷⁸⁴. Libya ve Yemen'de kısa süreler belirlenmesine rağmen bu süreler geçiş ortamı dikkate alındığında gerçekçi değildir. Nitekim, pratikte bu sürelerle uyulmamıştır. Sürelere uyulmaması, geçiş sürecine olan inancı ve sürecin bağlayıcılığını zedelemiştir. Mısır'da ise ordunun etkin olması nedeniyle bir an önce anayasanın yapılarak demokrasiye geçilmesi, doğru bir yaklaşım olarak görülebilir. Gerçekten de Mısır demokrasisinin vesayetçi doğası, resmi devlet kurumlarının tarihi kökleri itibarıyla da Müslüman Kardeşlere düşmanca bir tutum içinde bulunmaları bir an önce devrim anayasasının yürürlüğe girmesini gerekli kılmıştır.

⁷⁸³ Tereza Jermanová, "From Mistrust to Understanding: Inclusive Constitution-Making Design and Agreement in Tunisia," *Political Research Quarterly* 74, no. 4 (2021): 1111.

⁷⁸⁴ Francesco Biagi, "Constitution Drafting After the Arab Spring: A Comparative Overview," *Indiana Journal of Global Legal Studies* 29, issue 1 (2022): 26, 27.

Bu açılardan Mısır'da 6 aylık bir süre, özellikle yargı ve ordunun müdahaleleri hatırlandığında makul bir süre olarak kabul edilebilir. Mısır'da asıl sorun süre değildir. Nitekim süre sorunu, literatürde daha az önemli konular arasında belirtilmektedir. Mısır'da asıl sorun anayasanın konsensus ile inşa edilmediği üzerinedir.

Reformist ülkelerde anayasa tasarısını hazırlamakla görevli komiteler, işlerini genellikle birkaç hafta veya ay içerisinde tamamlamışlardır. Fas'ta 2011 Anayasası'nın yapım süreci toplamda dört ay sürmüştür. Ürdün'de 2011 değişiklikleri beş ayda, 2016 değişiklikleri ise başlangıcından bitimine toplamda sadece 17 gün içerisinde tamamlanmıştır. Değişikliklerin kısa süreler içinde tamamlanması, aslında gerçek bir reform sürecinin yürütülmediğinin bir göstergesidir. Bu süreler içinde, ülkenin uzun dönem menfaatlerini gözetken kapsamlı reformlar hazırlanamaz. Ayrıca, değişiklik teklifinin mecliste kabulü ile metnin referanduma sunuş tarihi arasında çok kısa süreler öngörülmesi, halkın metni enine boyuna düşünmesi ve tartışması için yeterli değildir. Örneğin, 2022 Tunus Anayasası yapım sürecinde, tasarının Resmî Gazete'de yayımlandığı tarih ile referandum oylamasının yapıldığı tarih arasında sadece üç hafta bulunmaktadır. Cezayir 2016 değişiklikleri ise kısıllığından dolayı değil, uzun sürmesi nedeniyle problemlidir⁷⁸⁵. Cezayir'de 2011'de yapılmak istenen anayasal reform, 2016 yılında ancak tamamlanabilmiştir. Bu uzun süreç, anayasal reformun hem önemini ve etkisini kaybetmesine hem halk nazarındaki ilgisinin azalmasına yol açmıştır⁷⁸⁶. Cezayir'in yeni 2020 Anayasası ise Cumhurbaşkanı Tebbun'un hakimiyeti altında yaklaşık 10 ayda tamamlanmıştır. 2016 anayasal reformunu tekrar eden 2020 Anayasası için 10 ay oldukça fazladır. Bu perspektiften bakıldığında 2020 anayasal sürecindeki zaman aralığını, rejimin gözettiği farklı siyasal hedeflerde aramak gerekir.

D. KURUCU MECLİS (ANAYASA TASARI ORGANI) TARTIŞMALARI

Yeni rejime geçişte anayasa tasarısının hazırlanması ile görevlendirilen tasarı meclisinin doğasına, sınırlarına, oluşumuna ve karar alım yöntemine ilişkin birçok

⁷⁸⁵ Biagi, "Constitution Drafting," 25-26.

⁷⁸⁶ Biagi, "Constitution Drafting," 26.

tartışma bulunmaktadır. Peki, Arap Baharı ülkelerinin bu tartışmalı konulardaki pozisyonları ve bu pozisyonların anayasa yapım sürecine etkileri nasıl olmuştur?

1. Kurucu Meclisin Doğası

Anayasa tasarısı hazırlamakla görevlendirilen kurucu meclisin doğası tartışmalıdır. Tunus'ta doğrudan halk tarafından seçilen bir kurucu meclis varken, Mısır'da halk tarafından seçilen parlamentonun belirlediği bir kurucu meclis oluşturulmuştur. Kurucu meclis, Tunus'ta yasama işlevi ile anayasa yapımı işlevini içeren çift fonksiyonlu bir yapıya sahip iken, Mısır ve Libya'da sadece anayasa tasarısı hazırlamakla görevlendirilmiş bir organdır.

Kurucu meclislerin çift veya tek fonksiyon olması üzerindeki tartışmada, çift fonksiyonlu bir mecliste hazırlanan anayasa tasarısında, kurumsal yapıların kendi çıkarını öncelemesi ve güçlü yasama yetkilerinin verilmesi ihtimalinin olabileceği ileri sürülmektedir⁷⁸⁷. Ancak, 2012 Mısır Anayasaları ve 2014 Tunus Anayasaları incelendiğinde nihai metnin, güçlü yasama organları ile ilişkili olduğu söylenemez. Bu açıdan anayasa tasarısını hazırlamakla görevlendirilen yapının doğasının, anayasa yapım sürecinin geleceği açısından büyük bir önem taşıdığı ileri sürülemez. Daha önemli olan husus, anayasa tasarısının içerik açısından sınırlandırılıp sınırlandırılmadığı ve sürecin tek bir grup tarafından domine edilip edilmediğidir⁷⁸⁸. Dolayısıyla anayasa yapım süreci üzerinde en çok tartışılan konulardan biri, anayasa tasarısı hazırlamakla görevli yapının oluşumuna ilişkindir.

2. Anayasa Tasarısı Meclisinin Oluşumu

Anayasa tasarısı meclisinin, kurucu iktidarın halka ait olduğu düşüncesiyle seçimle belirlenmesi gerektiği genel olarak ifade edilmektedir. Tunus'ta süreç bu şekilde işletilmiştir. Ancak, Mısır ve Libya'da süreç, başlangıçta, yasama organının seçimle belirlenmesi ve seçili parlamento tarafından anayasa tasarısı meclisinin atanması şeklinde belirlenmiştir. Libya'da sonraki süreçte anayasa tasarısını hazırlayacak komitenin de

⁷⁸⁷ Gardbaum, "Revolutionary Constitutionalism," 194.

⁷⁸⁸ Gardbaum, "Revolutionary Constitutionalism," 195.

seçimle belirlenmesi gerektiği yönünde geçici anayasada bir değişiklik yapılmıştır. Mısır'da 2012 Anayasası yapılırken kurucu meclisin parlamento tarafından değil, seçimle belirlenmesi itirazı ileri sürülmüştür. Stephen Gardbaum'un da belirttiği üzere, Mısır'da Kurucu Meclis seçimle meydana gelmiş olsaydı parlamento seçimlerindeki gibi aynı dengesiz sonuç muhtemelen ortaya çıkacaktı⁷⁸⁹.

Reformist anayasa yapımının gerçekleştiği ülke örneklerinde ise tasarı komitesi rejimin (yürütme) kendisi tarafından belirlenen sadık kişilerden oluşmuştur. Anayasa yazımı ile görevli komite, genellikle hukukçu, akademisyen, yüksek mahkeme hakimi ve üst düzey yöneticilerden oluşmuştur. Bu nedenle, tasarı komitelerinin kendisi demokratik olmadığı gibi devrimci de değildir. 2014 Mısır Anayasası da darbe sonrası geçiş rejiminin -aslında ordunun- atadığı kişiler tarafından hazırlanması nedeniyle reformist anayasa yapımının gerçekleştiği ülkelere daha çok yakındır. Ülke örneklerinin çoğunda atanmış komite, önemli bir iç muhalefet veya başka bir zorluk ile karşılaşmaksızın tasarı metinlerini hazırlamışlardır⁷⁹⁰.

3. Anayasa Tasarısı Meclisinin Sınırları

Tunus ve Mısır'da kurucu meclis üzerinde bağlayıcı olacak ilkelerin kabul edilmesi gerektiği savunulmuştur. Seküler ve liberallerin -Mısır'da ordu da dahil- talep ettiği bu anayasa-üstü ilkeler, seçimler neticesinde çoğunluğu elde eden İslamcı gruplar tarafından şiddetle reddedilmiştir. İslamcılar, bu ilkelerin kurucu meclisin tercihlerini sınırlandıracağını, böyle bir sınırlamanın da demokratik olmayacağını ileri sürmüşlerdir. Reformist ülkelerde ise tasarı komitesini sınırlandıracak ilkeler, rejimin kendisi (monark veya cumhurbaşkanı) tarafından belirlenmiştir. Böylece, tasarı komitesinin çalışması ve gündemi rejimin istediği doğrultuda sınırlandırılmıştır.

Güney Afrika Cumhuriyeti'nin 1996 tarihli Anayasası'nın yapım sürecinde anayasa üstü ilkeler belirlenmiştir. 1993 tarihli Geçici Anayasa'nın 71'inci maddesine göre Kurucu Meclisin hazırladığı tasarı metni, Tablo 4'te belirtilen anayasa-üstü ilkelere uygun olmak zorundadır. Anayasa metni Kurucu Meclis üyelerinin % 84'ü ile kabul

⁷⁸⁹ Gardbaum, "Revolutionary Constitutionalism," 196.

⁷⁹⁰ Al-Ali, *Arab Constitutionalism*, 273.

edilmiştir⁷⁹¹. Sonrasında, bu metin, Geçici Anayasa uyarınca, anayasa-üstü ilkelere uygun olup olmadığının kontrol edilmesi amacıyla Anayasa Mahkemesine havale edilmiştir⁷⁹². Anayasa Mahkemesi, anayasa metninin bazı hükümlerini, anayasa-üstü ilkelere uymadığı gerekçesiyle reddetmiştir⁷⁹³. Bunun yanında Anayasa Mahkemesi, yerine getirdiği hukuki işlev ile siyasal işlevi ayırt etme çabası içine girmiştir. Mahkeme, anayasa tasarı metnindeki siyasal tercihlerin incelenmesinin, anayasa-üstü ilkelere aykırı olmadığı sürece kendi işi olmadığına karar vermiştir⁷⁹⁴. Güney Afrika Anayasa Mahkemesi, KwaZulu-Natal eyaletinin yasama organı tarafından 15 Mart 1996 tarihinden kabul edilen anayasa metninin de anayasa-üstü ilkelere aykırı olduğuna 6 Eylül 1996 tarihinde hükmetmiştir⁷⁹⁵. Anayasa-üstü ilkelerle kurucu sürecin bu tarz bir sınırlandırılmasının, devrimci sürecin yaşandığı örneklerde de kullanılması savunulabilir⁷⁹⁶. Ancak, siyasal

⁷⁹¹ Antonios Kouroutakis, “Courts in the constitution-making: Paradoxes and justifications,” in *Courts, Politics and Constitutional Law: Judicialization of Politics and Politicization of the Judiciary*, ed. Martin Belov (Abingdon: Routledge, 2020), 179.

⁷⁹² Sevtap Yokuş, “Bölünmüş Toplumlarda Anayasa Yapımı: Güney Afrika Deneyimi,” *Aurum Journal of Social Sciences* 7, no. 1 (2022): 22.

⁷⁹³ Klein and Sajó, “Constitution-Making,” 437. Güney Afrika Anayasa Mahkemesinin ilgili kararı için bkz. Certification of the Constitution of the Republic of South Africa, 1996 (CCT 23/96) [1996] ZACC 26; 1996 (4) SA 744 (CC); 1996 (10) BCLR 1253 (CC) (6 September 1996), para 482. Southern African Legal Information Institute, South Africa Constitutional Court, <https://www.saflii.org/za/cases/ZACC/1996/26.html> (17.09.2023).

⁷⁹⁴ Bkz. Certification of the Constitution of the Republic of South Africa, 1996 (CCT 23/96), para 27: “First and foremost it must be emphasised that the Court has a judicial and not a political mandate. Its function is clearly spelt out in IC 71(2): to certify whether all the provisions of the NT comply with the CPs. That is a judicial function, a legal exercise. Admittedly a constitution, by its very nature, deals with the extent, limitations and exercise of political power as also with the relationship between political entities and with the relationship between the state and persons. But this Court has no power, no mandate and no right to express any view on the political choices made by the CA in drafting the NT, save to the extent that such choices may be relevant either to compliance or non-compliance with the CPs. Subject to that qualification, the wisdom or otherwise of any provision of the NT is not this Court’s business”.

Mahkeme kararının bu paragrafı Türkçe’ye şöyle tercüme edilebilir: “Her şeyden önce şunu vurgulamak gerekir ki Mahkeme siyasi değil hukuki bir yetkiye sahiptir. Mahkemenin işlevi, Geçici Anayasa m. 71/2’de açıkça belirtilmiştir: NT’nin (anayasa metninin) tüm hükümlerinin CP’lere (anayasa-üstü ilkelere) uygun olup olmadığını doğrulamak. Bu yargısal bir işlevdir, hukuki bir uygulamadır. Kuşkusuz bir anayasa, doğası gereği, siyasi iktidarın kapsamı, sınırları ve kullanımının yanı sıra siyasi kurumlar arasındaki ve devlet ile kişiler arasındaki ilişkilerle de ilgilenir. Ancak bu Mahkemenin, NT taslağının hazırlanması sırasında CA (kurucu meclis) tarafından yapılan siyasi tercihler hakkında, bu tür tercihlerin CP’lere uygunluğu veya uygunsuzluğu durumları dışında, herhangi bir görüşü ifade etme görevi, yetkisi ve hakkı yoktur. Bu nitelemeye bağlı olarak, NT’nin herhangi bir hükmünün yerindeliği (*wisdom*) veya başka türlü, bu Mahkemenin işi değildir”.

⁷⁹⁵ Karar için bkz. Certification of the Kwazulu-Natal Constitution (CCT15/96) [1996] ZACC 17; 1996 (11) BCLR 1419; 1996 (4) SA 1098 (6 September 1996). Southern African Legal Information Institute, South Africa Constitutional Court, <https://www.saflii.org/za/cases/ZACC/1996/17.html> (17.09.2023).

⁷⁹⁶ Aynı yönde bkz. Kouroutakis, “Courts in the constitution-making,” 181.

gruplar arasında anayasa yapımı öncesi böyle bir anlaşmanın bir şart haline getirilmesi, sürecin daha başlamadan sona ermesine neden olabilir.

4. Anayasa Tasarısı Meclisine İlişkin Usul Kuralları

Arap Baharı, anayasa yapım sürecini dizayn eden kuralların belirlenmesi aşamasının ne kadar önemli olduğunu göstermiştir. Anayasa yapım süreci öncesinde, rejimi deviren muhalif gruplar tarafından anayasa müzakerelerine kimlerin katılacağı, anayasa tasarısının nasıl tartışılacağı ve kabul edileceği ve sonuç olarak onaylanması ve yürürlüğe girmesi hususlarını tasarlayan bir hazırlık aşaması organize edilmelidir. Anayasanın içeriğinin önemli olması kadar, anayasanın nasıl kabul edileceğini şekillendiren süreç de dikkat edilmesi gereken bir aşamadır⁷⁹⁷. Anayasanın inşa edileceği süreç üzerindeki anlaşma, ardından gelecek anayasal değişim için olumlu bir ortam sağlayacaktır. Şöyle ki; anayasa görüşmelerinin seyri üzerindeki anlaşma, anayasanın içeriğine ilişkin müzakerelerde faydalı olacak bir karşılıklı güven tesis eder ve muhaliflerin süreci meşru görmelerine katkıda bulunur⁷⁹⁸.

Ancak, Arap Baharı örneklerinin çoğunluğunda, tasarı meclisine ait usul kuralları ile sürece ne kadar zarar verilebileceğinin anlaşılmadığı görülmektedir⁷⁹⁹. Tunus'ta usul kuralları bakımından çoğunlukçu yöntemden vazgeçilmesine rağmen, öncesinde bu kurallar neredeyse oy birliği ile kararlaştırılmıştı⁸⁰⁰. Mısır'da silahlı Kuvvetler Yüksek Konseyinin (SCAF) anayasal bildiri ile çizdiği yol haritasında, kurucu meclisin oluşturulması parlamentoya bırakılmakla birlikte kurucu meclisin iç yapısı ve çalışma düzeni hakkında bir düzenlemeye yer verilmemişti. Müslüman Kardeşler, seçimlerde elde ettiği zaferden sonra anayasa yapım süreci ile ilgili olarak dağıtıcı bir metot yerine kendisinin daha çok yararlanacağı bir usul tercih etmiştir⁸⁰¹. Mısır'da birinci kurucu mecliste olduğu gibi ikinci kurucu meclisin meşruluğu hem meclisin oluşumu hem kabul oranı (%57) üzerindeki anlaşmazlıklar nedeniyle tartışmalı hale gelmiştir. Anayasa yapım

⁷⁹⁷ Tereza Jermanová, "Before Constitution-Making: The Struggle for Constitution-Making Design in Post-Revolutionary Egypt," *Acta Politica* 55, issue 4 (2019), 653.

⁷⁹⁸ Jermanová, "Before Constitution-Making," 654.

⁷⁹⁹ Al-Ali, *Arab Constitutionalism*, 280.

⁸⁰⁰ Al-Ali, *Arab Constitutionalism*, 280.

⁸⁰¹ Jermanová, "Before Constitution-Making," 655.

sürecinin dizaynı üzerindeki bu tartışmalar, otoriter rejim karşıtı devrimci güçler arasındaki güveni zedelediği gibi, sürecin ileride boykot edilmesi motivasyonunu doğurmuş ve neticede anayasanın partiler arasında kabul edilebilirliğini zorlaştırmıştır⁸⁰². Mısır'a nazaran Tunus'ta ise Kurucu Meclis'te kabul yetersayısının 2/3 oranına yükseltilmesi, farklı görüşteki siyasal partilerin anayasal müzakerelerden dışlanması ve küçük azınlığın kendi iradesini çoğunluğun iradesine dayatması engellenmiştir⁸⁰³. Nihayette tasarı metni, zorlu bir süreç sonunda da olsa çoğunluk ve azınlık siyasal partilerinin geniş bir desteği ile kabul edilmiştir⁸⁰⁴.

Diğer önemli bir husus, anayasa tasarısı meclisinin usul kurallarının açık ve ayrıntılı bir şekilde belirlenmesi gerektiğine ilişkindir. Aksi taktirde Tunus, Mısır, Libya ve Yemen'de gerçekleştiği gibi birçok tartışma meydana gelir ve anayasa yapım süreci üzerindeki gerilim artabilir. Mısır'da anayasa tasarısı meclisinin oluşumunun açık bir şekilde düzenlenmemesi, yargının kurucu meclisi feshetmesine, sürecin tıkanmasına ve beraberinde aktörlerin birbirlerine olan güvenlerinin zedelenmesine yol açmıştır. Yemen'de, Ulusal Diyalog Konferansı çalışmalarını yürüten maddî komite çalışmalarının birbirlerinden habersiz şekilde yürütülmesi ve bir uzlaş komitesinin dizayn edilmemesi, Diyalog Konferansı Sonuçları'nı bir anayasa tasarısı içinde formüle etmekle görevli Anayasa Tasarı Meclisinin çalışmalarını zorlaştırmıştır. Dahası, Konferans Sonuçları'ndaki bu zorluk ve eksiklikler, Tasarı Meclisinin kurucu nitelikte kararlar almasına yol açmıştır.

Tunus'ta "İşbirliği ve Tasarı Ortak Komitesi"nin (*Joint Committee for Cooperation and Drafting*) alt (esas) komitelerin kararlarını aşıp aşamayacağı meselesi söz konusuydu. 2013 Haziran'da Ortak Komite, tasarının yazımında çok az bir gelişme olduğunu görünce esas komitelere danışmadan belirli konularda kendi görüşü doğrultusunda düzenleme yapınca, büyük tartışmalar meydana gelmiştir⁸⁰⁵. Libya'da doğrudan seçimler ile bir anayasa tasarısı meclisi belirlenmiştir. Libya Tasarı Meclisi seçimlerinde, ilgili seçim kanunu düzenlemesinde yer alan kurallar nedeniyle Tasarı Meclisin çoğunluğu, siyasal partiler ile bir bağlantısı bulunmayan bağımsız adaylardan

⁸⁰² Jermanová, "Before Constitution-Making," 655.

⁸⁰³ Jermanová, "From Mistrust to Understanding," 1112.

⁸⁰⁴ Jermanová, "From Mistrust to Understanding," 1112.

⁸⁰⁵ Al-Ali, *Arab Constitutionalism*, 275.

teşkil etmiştir. Dolayısıyla Libya, Tunus ve Mısır ile karşılaştırıldığında, sürecin aşırı siyasallaştırılmasından kurtarılması hususunda daha başarılı olmuştur. Bununla birlikte, Tasarı Meclisi çalışmalarının siyasal etkiden uzak bir şekilde yürütülmesi, ülkenin temel siyasal ve silahlı güçlerinin, istedikleri anayasa tasarısı meydana getirilmeyince sürece zarar verecek hamle ve girişimlerde bulunmasına bir bahane vermiştir⁸⁰⁶.

E. SÜRECİN AÇIKLIK VE ŞEFFAFLIĞI

Diğer bir tartışma, anayasa yapım sürecinin açıklık ve şeffaflığı hakkındadır. Açıklık ve şeffaflık, anayasa yapım sürecinin, kamunun kendisi tarafından takip edilebilmesini ifade eder. Anayasa yazımı müzakerelerinin gizlilik içinde değil, açıklık ve aleniyet ilkesi içinde yürütülmesi genel olarak kabul edilmektedir.

Tunus'ta Kurucu Meclis'in çalışmaları televizyonda canlı olarak yayınlanmıştır. Bunun yanında, oluşturulan tasarılar kamuoyu ile paylaşılmış, tartışılmış ve neticesinde bazı revizyonlar da yapılmıştır. Böylece herkesin, anayasa tasarılarının nasıl bir gelişim gösterdiğini bilmesi sağlanmış, aynı zamanda sürecin her aşamasına katılmaları ve müdahil olmaları mümkün hale getirilmiştir. Mısır'da 2012 Anayasası'nın yapım sürecinde kurucu meclis müzakereleri, Tunus'taki gibi şeffaf ve açık bir şekilde gerçekleşmiştir. Ancak, 2014 Anayasası'nın yapım sürecinde on ve elli kişilik komiteler, müzakerelerini kapalı kapılar arkasında gerçekleştirmiştir. Yemen örneğinde, Ulusal Diyalog Konferansı süreci kamuya açık bir şekilde gerçekleştirilmişken, Konferans Sonuçları'na dayanarak anayasayı yazacak olan tasarı meclisinin çalışmaları ise kamuya kapalı şekilde yürütülmüştür. Libya'da ise Tunus'ta olduğu gibi anayasa tasarısı meclisi, oluşturduğu tasarı metinlerini kamuoyu ile paylaşmıştır. Ancak, Tasarı Meclisindeki müzakereler, görsel veya yazılı olarak yayınlanmamıştır. Usul Kuralları uyarınca Tasarı Meclisi çalışmalarını tamamlayınca, müzakere tartışmalarına ilişkin tutanaklar ulusal arşive kaldırılacaktır⁸⁰⁷.

Reformist anayasa yapımının gerçekleştiği ülkelere bakacak olursak, genel olarak uzman komitelerin kendi çalışmalarının yanı sıra, sivil toplum ve siyasal gruplar ile

⁸⁰⁶ Al-Ali, *Arab Constitutionalism*, 275.

⁸⁰⁷ Biagi, "Constitution Drafting," 24.

yapılan görüşmelerin dahi gizlilik içinde yürütüldüğü ileri sürülebilir. Fas, Bahreyn, Ürdün, Umman ve Cezayir’de tasarı komitesinin çalışmaları gizli yürütülmüştür. Umman’da tasarı komitelerinin kimlerden oluştuğu dahi açıklanmamıştır. Cezayir’de 2011’de başlayan süreç, Mayıs 2014’te tasarının yayımlanması ile devam etmiştir. Sivil toplum ve siyasiler ile yapılan kamusal istişareler, görsel olarak yayınlanmadığı gibi sonuçlar da basına duyurulmamıştır. 2020 Cezayir Anayasası’nda da tasarı komitesinin görüşmeleri kapalı kapılar arkasında gerçekleşmiştir. Tasarı’nın, Mayıs 2020’de yayımlanmasıyla halkın tasarı hakkındaki görüşlerinin alınması aşamasına geçilmiştir. Hazırlanan tasarı metninin halkın görüş ve eleştirilerine sunulması belli bir şeffaflık sağlasa da halk ile gerçek bir müzakere ve istişare süreci yürütülmemesi, şeffaflık kriterini anlamsız hale getirmiştir⁸⁰⁸.

F. KATILIM VE KAPSAYICILIK TARTIŞMALARI

Demokratik anayasa yapım teorisinde, kapsayıcılık (*inclusiveness*) ve katılımcılık (*participatory*) kriterleri önemle vurgulanır. Genel bir tanımlama yapacak olursak; kapsayıcılık, bütün siyasal grupların anayasa yapımına dahil edilmeleri gerekliliği⁸⁰⁹, katılımcılık ise bu grupların metnin oluşumunu etkilemeleri⁸¹⁰ anlamına gelmektedir. Katılımcı ve kapsayıcı bir anayasa yapım sürecinin, anayasa metnine diğer yapım yöntemlerinden daha fazla meşruluk ve dayanıklılık verdiği teoride genel olarak savunulmaktadır⁸¹¹. Ayrıca, kapsayıcı bir anayasa yapım süreci; tarafların birbirlerini dinlemesini, anlamasını, görüşmesini ve böylelikle bir güven ortamı tesis ederek uzlaşmaya varmalarını kolaylaştırıcı bir ortam sağlar⁸¹². Ancak, katılım ve kapsayıcılığın derecesi tartışmalıdır. Bunun derecesini belirleme işi, süreci kontrol eden ve organize eden siyasal güçlerin tartışmalı bir ortam içinde verecekleri kararlara dayanacağından zor bir teşebbüstür⁸¹³.

⁸⁰⁸ Biagi, “Constitution Drafting,” 23.

⁸⁰⁹ Jermanová, “From Mistrust to Understanding,” 1112.

⁸¹⁰ Tümay, *Demokratik Anayasa Yapımı*, 65.

⁸¹¹ Bernard-Maugiron, “State Powers and Constitution,” 127.

⁸¹² Jermanová, “From Mistrust to Understanding,” 1114.

⁸¹³ Negretto, “Democratic constitution-making,” 278-279; Sultany, *Law and Revolution*, 262; Al-Ali, *Arab Constitutionalism*, 271.

Günümüzde anayasayı halkın doğrudan kendisinin yapması mümkün olmadığından anayasa yapımı sürecine katılım, genellikle halkın siyasi görüşlerinin temsilcileri olan siyasi partiler aracılığıyla gerçekleştirilmektedir. Özellikle, seçili bir kurucu meclis modelinin benimsendiği anayasa yapım süreçlerinde, siyasi partilerin rolü daha ön plana çıkmaktadır. Halkın katılım ve kapsayıcılığı ilkesinde, sürece sadece siyasi partileri dahil edilmez; siyasi partilerin yanı sıra kamunun yani sivil toplum kuruluşlarının ve bireylerin de katılımı önemsenir. O halde, anayasa yapım sürecine katılım ve kapsayıcılık tartışmaları, siyasi partiler, sivil toplum ve bireylerin sürece dahil edilmesi ve süreci etkilemesi bakımından değerlendirilecektir. Aşağıda, araştırma kapsamındaki örnek ülkeler daha yakından incelenecek ve değerlendirilecektir.

Fas'ta, 2011 Anayasası'na ilişkin kurucu süreçte, siyasi partilere ve sivil topluma ayrılan rol, önceki yapım süreçlerine nazaran artmasına rağmen, bunların anayasa tasarısı üzerindeki etkileri sınırlı düzeyde kalmıştır⁸¹⁴. Hatta, siyasi parti ve sivil toplum nihai tasarısı metnini, Kral VI. Muhammed'in 17 Haziran tarihli konuşması sırasında tasarısı metninin bir kopyasının verilmesiyle öğrenmişlerdir.⁸¹⁵ Daha açık bir şekilde ifade etmek gerekirse referanduma sunulacak nihai metin referandumdan sadece iki hafta önce açıklandığından, bu metin üzerinde grupların görüş ve önerilerde bulunma imkanı kalmamıştır. Sivil toplum ve siyasi partiler, tasarısı komitesine paralel olarak kurulan "Anayasal Reforma Eşlik Eden Siyasal Mekanizma"da (*Political Mechanism Accompanying the Constitutional Reform*) tekliflerini sunma ve komite üyeleri ile sözlü olarak görüşme imkanına sahip olsalar da Krallığın kontrolü altında bulunan böyle bir kamusal katılımın etki gücü az olmuştur⁸¹⁶.

Ürdün'de 2011 değişikliklerinde siyasi partilerin rolü, diğer reformist ülkelere nazaran oldukça sınırlı kalmıştır. Bazı sivil toplum örgütleri ve siyasi partiler tekliflerini komiteye sunmuş olmalarına rağmen bu tekliflerin dikkate alındığına dair herhangi bir gösterge bulunmamaktadır⁸¹⁷. Ancak bu durum, sadece rejimin stratejik tepeden-inmeci bir yaklaşımı benimsenmesinden değil, aynı zamanda siyasal sistemin eksik ve zayıf

⁸¹⁴ Al-Ali, *Arab Constitutionalism*, 274; Biagi, "Constitution Drafting," 31.

⁸¹⁵ Biagi, "Constitution Drafting," 31.

⁸¹⁶ Biagi, "Constitution Drafting," 35.

⁸¹⁷ Al-Ali, *Arab Constitutionalism*, 131.

doğasından kaynaklanmaktadır⁸¹⁸. Çünkü Ürdün’de seçim yasası ve siyasi partiler kanunu gerçek bir çoğulcu parti rejiminin oluşmasını engellemiş ve bu sebeple çok güçsüz bir parlamento ortaya çıkmıştır⁸¹⁹. Bu kapsamda, siyasal partilerin anayasa yapım sürecinde de etkin bir rol oynayabilmeleri mümkün olmamıştır.

Başka bir örnek ülke Cezayir’de, Fas’ta yaşandığı gibi, anayasa tasarısının hazırlanması sürecinde sivil toplum ve siyasi partiler ile görüşülmesine rağmen bunların tasarı metnini etkileme düzeyleri düşük seviyede kalmıştır. 2020 Cezayir Anayasası tasarısının komite tarafından oluşturulması öncesi ve sonrası sivil toplum ve siyasal partiler ile birçok diyalog süreci organize edilmiştir. Ancak, bu müzakerelerde alınan kararların dikkate alınacağına dair bir kural koyulmadığı gibi bir denetim ve gözetim mekanizması da düzenlenmemiştir⁸²⁰. Ayrıca sürecin tamamı, muhalif aktivist ve siyasilerin tehdit edilmesi, gözaltına alınması, ifade ve toplantı hürriyetinin kısıtlanması gibi baskıcı eylemlerle yönetilmiştir⁸²¹.

Umman’da 2011 değişikliklerinde, halkın katılımının tamamen dışlandığı bir anayasa yapım süreci gerçekleşmiştir. Dolayısıyla Umman hakkında daha fazla konuşulacak bir şey bulunmamaktadır. Bahreyn’de ise toplumun farklı katmanlarının temsil edildiği bir ulusal diyalog süreci Kral tarafından başlatılmıştır. Ancak, Bahreyn’in önemli oy oranına sahip muhalif siyasi partileri oldukça az bir sayıyla temsil edilmiştir. Daha sonra bu görüşmeler muhalefet tarafından da boykot edilmiştir. Dolayısıyla sivil toplumun ve siyasi partilerin tasarı sürecini etkilemeleri, şekilci bir prosedürün yerine getirilmesinden ibaret olmuştur. Umman, Bahreyn ve Ürdün’de anayasal reformlar, katılım bakımından referanduma dahi sunulmamıştır. Bu sebeple halkın doğrudan katılımından bahsetmek mümkün değildir. Diğer taraftan, Tunus (2022), Mısır (2014, 2019), Cezayir (2020), Suriye (2012) ve Fas’ta (2011) anayasa tasarılarının referanduma sunulması, bu anayasa yapım süreçlerinin katılımcı olduğunu göstermez⁸²². Çoğu referandum, önceden nasıl bir sonuç ile neticeleneceğinin bilinmesi veya baskıcı bir

⁸¹⁸ Biagi, “Constitution Drafting,” 32.

⁸¹⁹ Biagi, “Constitution Drafting,” 32.

⁸²⁰ Al-Ali, *Arab Constitutionalism*, 274.

⁸²¹ Biagi, “Constitution Drafting,” 35.

⁸²² Biagi, “Constitution Drafting,” 36.

atmosfer altında yürütülmesi nedeniyle meşruiyetini kaybetmiştir. Bu nedenle, bu referandumlar otoriter plebisitlere benzemektedir.

Tunus, Kurucu Mecliste sürecin tıkanması durumunda sivil toplumun arabuluculuğu ile süreci devam ettirebilme başarısı gösterebilmiş önemli bir örnektir. Tunus'ta halk, anayasa yapım sürecine çeşitli vesilelerle katılmıştır. Sivil vatandaşların ve Kurucu Meclis üyelerinin katıldığı toplantıların düzenlenmesinin yanı sıra, internet üzerinden de halkın görüş ve fikirlerinin iletebileceği kanallara yer verilmiştir. Mart 2013'te Kurucu Meclisin Usul Kurallarının 104'üncü maddesinde yapılan değişiklik ile, esas komisyonların, anayasa tasarısı üzerinde yapılan ulusal diyalog ve genel tartışmalarda ortaya çıkan değerlendirme ve teklifleri dikkate alacağı düzenlenmiştir. Bazı örneklerde, gerçekten de halkın teklif ve önerileri dikkate alınmış ve metne işlenmiştir⁸²³. Ancak, kamuoyu ile görüşme ve istişarelerin tasarısı üzerinde önemli bir etkisinin olduğunu söylemek güçtür⁸²⁴.

Mısır'da, 2012 Anayasası sürecinde, İslamcıların seçimlerdeki başarısından dolayı kurucu mecliste hakimiyetleri söz konusuydu. 2014 Anayasası sürecinde ise oyların neredeyse yarısına yakınına sahip olan Adalet ve Hürriyet Partisi (Müslüman Kardeşler) dışlanmıştır. Elli kişilik komitenin oluşumunda diğer bir İslamcı parti Nur Partisine sadece iki koltuk ayrılmıştır. Koltukların çoğunluğu uzmanlara ve devlet görevlilerine verilmiştir. 2012 ve 2013'te oluşturulan kurucu meclislerin her ikisinde de sivil toplum ile iletişime geçme ve halkın görüş ve önerilerini almakla görevli "İletişim ve Toplum Diyalogu Komitesi" (*Communication and Community Dialogue Committee*) oluşturulmuştur⁸²⁵. Ayrıca, her iki süreçte tasarısı meclislerinin internet sitelerinde halkın görüş ve önerilerini sunabileceği bir platform meydana getirilmiştir. 2012 Anayasası'nın yapım sürecinde Kurucu Meclis görüşmeleri sırasında halkın fikir ve görüşlerine karşı daha hassas olunurken, özellikle meclisin boykot edilmesi ve devamındaki diğer gelişmeler neticesinde kamunun görüşleri daha az önemsenmiştir⁸²⁶. 2014 Anayasası yapım sürecinde ise halkın fikir ve görüşlerinin alınıp alınmadığı açık değildir. Halkın internet üzerinden fikirlerini belirtebileceği online platform, çoğunlukla güncellenmemiş

⁸²³ Biagi, "Constitution Drafting," 41.

⁸²⁴ Al-Ali, *Arab Constitutionalism*, 274.

⁸²⁵ Biagi, "Constitution Drafting," 35.

⁸²⁶ Biagi, "Constitution Drafting," 35-36.

olarak kalmıştır⁸²⁷. Bu nedenle 2014 Anayasası, *katılımcılık* ve *kapsayıcılık* açısından oldukça problemlidir. 2019 değişiklikleri ise tepeden-inmeci şekilde dayatılan bir süreci yansıtmaktadır.

Mısır'da 2012 ve 2014 Anayasalarının yapım sürecinin *kapsayıcılık* yönünden dışlayıcı olduğu literatürde vurgulanmaktadır⁸²⁸. Literatür, 2014 Anayasası'nın dışlayıcı olduğu hususunda ittifak etmektedir. Ancak, 2012 Anayasası'nın yapım sürecinde oluşturulan kurucu meclislerin oluşumu ciddi tartışmalara yol açmıştır. Mısır'da İslamcı üyeler, birinci kurucu mecliste koltukların % 70'ini elde etmiştir. İkinci kurucu mecliste ise daha az oranda olmakla birlikte İslamcı üyeler yine çoğunluğa sahip olmuşlardır. Jessica Genauer'e göre Mısır'da *hukuki* olarak seçimle belirlenen bir kurucu yapının oluşturulması, *fiilen* kapsayıcı olmayan bir yapının ortaya çıkmasına yol açmıştır⁸²⁹. Ayrıca, yazara göre Mısır'daki anayasa yapım süreci, İslamcılar ve sekülerler arasındaki gerilim ve çatışmaları da çözme amacını taşımamıştır⁸³⁰. Nimer Sultany'e göre de Mısır'da 2012 tasarı süreci belki daha fazla katılımı gerektirmiş olabilir; ancak, ne gibi bir katılımın gerekli olduğuna dair evrensel bir kriter mevcut değildir ve katılımın gereklilik derecesi bağlam içinde tartışmalıdır⁸³¹.

Gözlemlediğim kadarıyla literatürde 2014 Tunus Anayasasının yapım süreci ve içeriği açısından övgü ile bahsedilirken, 2012 Mısır Anayasası hakkında hem içerik hem yapım süreci açısından eleştirilmektedir. Mısır'da parlamento seçimleri neticesinde İslamcılar alt meclisin (Temsilciler Meclisi) % 70'ini, üst meclisin (Şura Meclisi) % 75'ini elde etmesine rağmen, anayasa yapım sürecinde azınlıktakilerin görüşleri dikkate alınmadığı (kapsayıcılık) gerekçesiyle literatürün çoğunluğu tarafından eleştirilmektedir. Ancak aynı sert eleştiriler Tunus'ta yapılmamıştır. Anayasa yapımı açısından, Tunus'ta En-Nahda % 37'lik oy oranı ile kurucu meclisin koltuk sayısında birinci parti olmasına rağmen, diğer tarafta yer alan liberal, seküler ve sol grupların talep ve baskıları ağırlık kazanmıştır. Bu süreçte En-Nahda, birçok taviz vermek zorunda kalmıştır. Tunus

⁸²⁷ Biagi, "Constitution Drafting," 36.

⁸²⁸ Inmaculada Szmolka, "Exclusionary and Non-Consensual Transitions versus Inclusive and Consensual Democratizations: The Cases of Egypt and Tunisia," *Arab Studies Quarterly* 37, no. 1 (2015): 91.

⁸²⁹ Jessica Genauer, "Comparing Inclusion in Constitution-making in Egypt, Tunisia, and Iraq," *Journal of North African Studies* 26, Issue 6 (2021): 1211, 1212.

⁸³⁰ Genauer, "Comparing Inclusion in Constitution-making," 1212.

⁸³¹ Sultany, *Law and Revolution*, 262.

örneğinde parçalı bir siyasal görünüme sahip olmalarına rağmen Kurucu Meclisin % 60'ını oluşturan seküler ve liberal siyasilerin, kendi iradelerini süreci tıkama ve boykot etme pahasına dayatmaları büyük ölçüde görmezlikten gelinmektedir veya cılız bir şekilde eleştirilmektedir.

Libya'da Kurucu Meclis seçimleri öncesi çıkarılan seçim yasası, şekli olarak siyasi partilerin seçimlere katılımını yasaklamamakla birlikte, siyasi partiler ile irtibatlı kişilerin adaylığını önleyecek şekilde yorumlanmıştır⁸³². Seçimler sonucunda, tasarı meclisine çok az siyasal figürün girebildiği ve çoğunluğun siyasal ideolojilerden uzak bir kimliğe sahip olduğu görülmüştür⁸³³. Libya'da sivil toplum, anayasa tasarısı meclisinin siyasal karışıklıklara dahil edilmediği ve dolayısıyla meclisin geniş bir halk desteğine sahip olduğu zamanlarda kurucu sürece katılmıştır⁸³⁴. Ancak, ilerleyen süreçte ülkenin siyasal koşullarının ve güvenlik durumunun kötüleşmesi, sivil toplumun katılımını oldukça zorlaştırmıştır. Ayrıca, sivil toplum kuruluşlarından ve bireylerden gelen öneri ve değerlendirmelerin analiz edilmesi ve sürece dahil edilmesi hakkında açık bir kural bulunmamaktaydı. Nitekim, esas komitelerin halkın görüş ve önerilerini dikkate almadığı ifade edilmektedir⁸³⁵. Son olarak, anayasa tasarısı meclisinin Libya'nın doğusunda izole bir şekilde çalışması, ülkenin iç savaş hali dikkate alındığında olumlu karşılanabilir. Ancak, bu durumda, daha önce belirtildiği üzere⁸³⁶, sivil toplum ile tasarı meclisi üyeleri arasına çok büyük bir mesafe girmiştir⁸³⁷. Tasarı meclisinin izolasyonu, halkın fikir ve görüşlerinin dikkate alınmadığı algısına yol açmış ve halkın meclise olan inancını büyük ölçüde zedelemiştir⁸³⁸.

Yemen'de Ulusal Diyalog Konferansı, siyasi partilerin de sivil toplumun da katılımını sağlamıştır. Tunus'tan farklı olarak Yemen'de, bu Konferans forumu aracılığıyla, sivil toplum temsilcilerine danışılmakla yetinilmemiştir; sivil toplum üyeleri, siyasal gruplar ile aynı derecede oy kullanma hakkına sahip olmuşlardır⁸³⁹. Ayrıca,

⁸³² Cherif, "Libya's Constitution," 2; Biagi, "Constitution Drafting," 32.

⁸³³ Al-Ali, *Arab Constitutionalism*, 275.

⁸³⁴ Biagi, "Constitution Drafting," 39.

⁸³⁵ Biagi, "Constitution Drafting," 39.

⁸³⁶ Bkz. "II. Bölüm", "B. Devrimci Anayasa Yapımı", "3. Libya".

⁸³⁷ Cherif, "Libya's Constitution," 7; Van Lier, "Constitution-Making," 12.

⁸³⁸ Cherif, "Libya's Constitution," 7; Van Lier, "Constitution-Making," 12; Biagi, "Constitution Drafting," 39.

⁸³⁹ Al-Ali, *Arab Constitutionalism*, 276.

anayasa tasarısı meclisinin hazırlayacağı tasarının Ulusal Diyalog Konferansı Sonuçları ile uyumlu olduğunu kontrol etmekle görevlendirilen Ulusal Yapı (*National Body*), Diyalog Konferansı'nın bir benzeri olarak meydana getirilmiştir. Atılan bu adımlar, sivil toplumun tasarı metnine katılımını üst düzeye çıkarmak amacıyla düşünülmüştür⁸⁴⁰. Bununla birlikte, Yemen sürecinin diğer unsurları, ciddi bir şekilde hesaba katılmadığı için Yemen'in anayasa yapım süreci tıkanmıştır.

Sonuç olarak, Arap Baharı sonrası anayasa yapım süreçleri, devrimci sürecin yaşandığı ülkelerde geçmişteki rejimler tarafından verilmiş anayasalar (*granted constitution*) yerine halkın kurucu iktidarı -özellikle siyasi partilerin hakimiyeti- altında işleyen bir değişimi sergilemiştir. Reformist ülkelerde ise halkın katılımı artmasına rağmen, bu katılım tasarı metinleri temel açıdan değiştirebilme kabiliyetini gösterememiştir⁸⁴¹.

G. KONSENSUS TARTIŞMALARI

Katılım ve kapsayıcılığın yanı sıra, anayasa tasarısının tarafların uzlaşısı/konsensusu ile hazırlanması, önemli bir kriter olarak belirtilmektedir⁸⁴². Hakim bir grubun kendi görüşlerini dayatması, anayasanın istikrarsız ve etkin olmayan bir metin olarak ortaya çıkmasına neden olabilir. Bu nedenle, anayasa yapım sürecinin, çoğunlukçu bir modele izin vermeyecek ve konsensusu teşvik edecek şekilde dizayn edilmesi gerekir. Anayasanın yapılması için sade bir çoğunluk öngörülmesi, muhalefetin çoğunluğa ulaşması halinde anayasal kurum ve mekanizmaları değiştirmesine yol açabilir. Böyle bir ihtimal ise anayasal istikrarı bozacaktır. Diğer taraftan, yüksek düzeyde öngörülen kabul şartları, hiçbir zaman uzlaşuya varılamamasına ve istediklerini masada alamayacaklarını anlayan bozguncu grupların anayasa yapım sürecini bloke etmelerine zemin hazırlayabilir⁸⁴³. Dolayısıyla anayasal inşa sürecinde uzlaş olamaması durumunda daha

⁸⁴⁰ Al-Ali, *Arab Constitutionalism*, 276.

⁸⁴¹ Biagi, "Constitution Drafting," 34; Sultany, *Law and Revolution*, 287.

⁸⁴² Tümay, *Demokratik Anayasa Yapımı*, 65.

⁸⁴³ Al-Ali, *Arab Constitutionalism*, 280.

az bir kabul oranı öngörülmesine izin veren esnekliklerin bulunması, bir gereklilik olarak karşımıza çıkmaktadır⁸⁴⁴.

Yukarıda belirtilenlerden hareketle, anayasa yapım sürecine ilişkin usul kurallarında çoğunlukçu düzenlemelerden kaçınmakla birlikte, belirli bir noktada uzlaşım imkanı verilmelidir. Tunus'ta kararlaştırılan çoğunlukçu düzenlemelerden daha sonra vazgeçilmiştir. Mısır'da ise 2012 Anayasası yapım sürecinde % 57 gibi bir karar oranı belirlenmesine rağmen İslamcı grupların sürecin hakimiyetini ele geçirmeleri engellenememiştir. İslamcılar, seçimlerle gelen oy meşruiyetini de arkalarına alarak büyük bir hevesle uzlaşım arayışı içinde olmamaları, taraflar arasındaki güvensizliği artırmıştır⁸⁴⁵. Ayrıca, Mısır'da, Tunus'ta olduğu gibi yüksek bir karar oranının (2/3) belirlenmemesi, Müslüman Kardeşlerin çeşitli hükümleri tek başına değiştirme ve muhalefet ile anlaşmadan anayasayı kabul etmeye teşvik etmiştir⁸⁴⁶. Libya'da tasarı meclisinde her bir kararın 2/3 kabul oranı ile alınması ve kültürel ve dilsel konularda azınlık toplulukları ile konsensus içinde olunması kural haline getirilmiştir. Ancak, Libya'da ne azınlık toplulukları ne diğer muhalifler, 2017 Anayasa Tasarısı'nı kabul etmişlerdir.

V. SONUÇ

Anayasa yapım sürecinin normatif meşruluğu bakımından katılımcılık, kapsayıcılık, konsensus ve şeffaflık kriterlerine sahip olunması gerektiği literatürde önemle vurgulanmaktadır⁸⁴⁷. Arap Baharı öncesi anayasal metinlerin yapım süreci, genel olarak yürütme organı kaynaklı ve tepeden inmeci bir yaklaşımı sergilemiştir. Halkın referandum yoluyla anayasaları onaylaması ise meşruluk amacıyla sıklıkla başvurulmuş bir prosedür olmaktan öteye geçememiştir. Arap Baharı sonrası anayasaların yapım süreci

⁸⁴⁴ Al-Ali, *Arab Constitutionalism*, 280.

⁸⁴⁵ Al-Ali, *Arab Constitutionalism*, 281.

⁸⁴⁶ Tofigh Maboudi, "Reconstituting Tunisia: Participation, Deliberation, and the Content of Constitution," *Political Research Quarterly* 73, no. 4 (2020): 789. Müslüman Kardeşler, seçimler öncesinde, anayasa yapımında % 80 ile karar alınacağı sözünü tutmamıştır.

⁸⁴⁷ Arato, "Forms of Constitution Making," 224-227; Angel M. Banks, "Expanding Participation in Constitution Making: Challenges and Opportunities," *William and Mary Law Review* 49, no. 4 (2008): 1047, 1048; Vivien Hart, "Democratic Constitution Making," *The United States Institute of Peace*, 13 July 2003, 4. <https://www.usip.org/publications/2003/07/democratic-constitution-making> (11.08.2023).

ise devrimci sürecin yaşandığı ülkelerde halkın kurucu iktidar statüsüne yükseldiği bir manzara ortaya koymuştur. Reformist ülkelerde ise anayasa yapım iktidarı değişmemekle birlikte halkın sürece katılımı hiç değilse formal düzeyde artmıştır.

Anayasa yapım süreçleri, Libya ve Yemen örnekleri hatırlandığında, halkın ihtiyaçlarını karşılayabilen asgari bir devlet örgütlenmesinin birincil şart olduğunu göstermiştir. Anayasacılığın önemli unsurlarından biri olan devlet egemenliği, anayasa yapım süreci için de zorunlu bir unsurdur. Çünkü bu unsurun eksikliği nedeniyle geçiş sürecinin kontrolden çıkması, anayasa yapım sürecini de kolaylıkla bozabilecek niteliktedir. Ayrıca, söz konusu ülke örnekleri, teknik bir komite tarafından nihai tasarı meydana getirilse dahi siyasal gruplardan bağımsız olarak yürütülen bir yazım sürecinin, anayasa yapım süreci açısından sağlıklı sonuçlar meydana getiremeyeceğini ortaya koymuştur. Anayasa yapım sürecinin, temel siyasal grup ve güçler ile irtibatlandırılmasının ve onlar tarafından desteklenmesinin yokluğu, metnin kabul edilebilirliği ihtimalini büyük ölçüde azaltmaktadır.

Diğer taraftan, Mısır ve Tunus örnekleri, mevcut kurumsallaşmış devlet aygıtının, devrim gruplarının tek bir irade üzerinde birleşmeleri ve devrimin kurumsallaşması için yeterli olmadığını göstermiştir. Tunus, anayasa yapım sürecinin nispeten başarılı olduğu tek örnek olarak gösterilmektedir. 2014 Tunus Anayasası'nın Kurucu Meclisin konsensusu ile yapıldığı belirtilmesine rağmen bu konsensus, tarafların gerçek anlamda anlaşmasının sonucu olmamıştır. Konsensus ile yapıldığı söylenen anayasa ile siyasal ve anayasal istikrar tesis edilememiştir. Nitekim Cumhurbaşkanı Kays Said, 2021 yılında aldığı olağanüstü hâl tedbirleri çerçevesinde 2022 Anayasası tasarısını hazırlatmış ve bu tasarı referandum yoluyla yürürlüğe girmiştir. Tunus'ta 2014 Anayasası ile elde edilen kazanımlar büyük ölçüde kaybedilmiştir. Mısır'da ise asıl sorun 2012 Anayasası'nın yapım sürecinde konsensusun yokluğu veya içeriğinin Mısır anayasal geleneğinden büyük bir kopuşu temsil etmemesi değildir. Konsensus eleştirilerinin haklılık payı olmakla birlikte asıl sorun siyasal nedenlerdir (örneğin, vesayetçi demokrasi, vs.). Dahası, sonraki süreçte tasarlanan 2014 Anayasası ve 2019 değişiklikleri katılım, kapsayıcılık ve şeffaflık açısından 2012 Anayasası'nın oldukça gerisindedir.

Anayasa yapım süreci, geçiş sürecindeki ülkelerde daha zor bir iş olması nedeniyle derin tartışma, boykot, silahlı/silahsız çatışma ve engellerle karşı karşıya

kalmıştır. Arap Baharı süreci de bu tartışma ve engellerle yüzleşmiştir. Bu tartışmalardan ilki, parlamento seçimlerinin mi yoksa kurucu meclis seçimlerinin mi yani anayasanın mı yapılması gerektiğinin öncelenmesidir. Devrimci sürecin doğası ile daha uyumlu gözükken, öncelikle kurucu meclis seçimlerinin yapılmasıdır. Çünkü devrimci anayasacılık olağanüstü siyaset (anayasa yapımı) ile başlar ve ardından olağan siyaset (parlamento seçimleri) ile devam eder. Önce kurucu meclis seçimlerine yer verilmesi, anayasa yazımında partizan çıkarların daha ön plana çıkmasına yol açabilme tehlikesini barındırabilir. Diğer bir tartışma, anayasa yapımına dair zamansal sınıra ilişkindir. Anayasa yapım sürecinin uzaması, ülkenin iç savaş da dahil birçok istenmeyen sonuca sürüklenmesine yol açabilir. Diğer bir tartışma anayasa tasarısını hazırlamakla görevli kurucu meclislerin kendisine ilişkindir. Kurucu meclisin doğası ile ilgili olarak, Meclisin anayasa yazımının yanı sıra yasama faaliyetlerini de üstlenmesi, kurumsal kendi çıkarını düşünme tehlikesini barındıracağı endişesi ortaya konulmaktadır. Ancak Tunus ve Mısır örnekleri böyle bir tehlikenin gerçekleşmediğini göstermiştir. Ayrıca, devrimci plan ve programının gerçekleştirilmesi açısından iki fonksiyonun birleştirilmesi önemli olmakla birlikte kurucu meclisin iş yükünü oldukça artırmaktadır. Ayrıca, tartışma ve kararların kalitesi de zedeleneyecektir⁸⁴⁸. Kurucu meclisin usul kuralları ise anayasa yapım süreci açısından çok önemli bir rol oynamaktadır. Bu kuralların demokratik makamlar tarafından konsensus ile belirlenmesi, sürecin meşruiyeti açısından büyük bir rol oynamaktadır. Usul kuralları, anayasanın konsensus ile inşa edilmesini sağlayacak şekilde tasarlanmalıdır. Ayrıca, usul kurallarındaki belirsizlikler, çoğunluğu elinde bulunduran gruba kendi iradesi doğrultusunda kararlar alabilmesine imkân verdiğinden sürecin meşruiyetini zedeleyebilir. Son tartışma ise sürecin katılım ve kapsayıcılığına ilişkindir. Anayasa tasarısı meclisine ilişkin seçimler ile hukuki kapsayıcılık sağlanmış olabilir. Ancak, *hukuki* kapsayıcılık, *fiili* olarak kapsayıcılığı sağlamayabilir. Bu durum pratikte, çoğunluğun seçim meşruiyeti ile muhaliflerin konsensus itirazı görüşünün çatışmasına yol açacaktır. Bu iki fikriyatın çarpışması, Arap Baharı sürecinde de gerçekleşmiştir. Daha çok kapsayıcılığın gerekli olduğu savunulabilir; ancak ne derece kapsayıcılığın gerekli olduğuna dair evrensel bir ölçüt söz konusu değildir.

⁸⁴⁸ Jon Elster, “The Optimal Design of a Constituent Assembly,” in *Collective Wisdom: Principles and Mechanism*, Hélène Landemore and Jon Elster (New York: Cambridge University Press, 2012), 154.

Reformist ülkelerde anayasa yapım süreçleri bazı katılım ve kapsayıcılık yönündeki gelişmelere rağmen Arap Baharı öncesi anayasa yapım teknikleri ile büyük ölçüde sürekliliğini devam ettirmektedir. Rejim, anayasa yapım süreci üzerindeki kontrolünü devam ettirmektedir. Anayasanın istikrar ve meşruiyet açısından gerekli olan halkın metin üzerindeki rıza ve kabulü, halkın, siyasi temsilcilerinin ve sivil toplumun metne etki etmesi yani kapsayıcılığı sağlanarak yerine gelmelidir. Uzmanların yer aldığı teknik komitenin rejimin kendisi tarafından atanması usulü yerine bağımsız ve ehliyetli uzmanların belirlenmesi gerekmektedir. Sivil toplum ve siyasilerin katılımının sağlandığı danışma ve müzakere konseylerinde, toplumun çeşitli katmanlarını temsil eden grupların katılımı genişletilmeli ve metne etkisi artırılarak kapsayıcılık sağlanmalıdır. Aksi taktirde, bu müzakereler göstermelik bir işleştikten öteye gidemeyecektir. Ayrıca, bu toplantı ve müzakerelerin kapalı kapılar arkasında değil, şeffaf bir şekilde yapılması, işleştin anayasaya katkısını artıracaktır.

Böylece, Arap Baharı'nın anayasa yapım süreci açısından bir değişime yol açıp açmadığı tartışılmıştır. Literatürde anayasanın içeriği kadar anayasa yapım sürecinin de önemli olduğu ifade edilmektedir. Çünkü, süreç, bir anayasanın ortaya çıkmasını sağlamaktadır. Bunun yanı sıra, süreç, anayasaların içeriğini de etkilemektedir. Dolayısıyla anayasanın meşruiyet, dayanıklılık ve istikrarı da etkilenmektedir. Bu çerçevede, bu bölümde Arap Baharı sürecinde meydana getirilen anayasa ve anayasa değişikliklerinin yapım süreçleri incelenmiştir. Çalışmanın bir sonraki bölümünde yapım süreçleri neticesinde meydana getirilen anayasa ve anayasa değişikliklerinin içeriği mercek altına alınacaktır. Böylece, çalışma kapsamında ele alınan ülkelerdeki anayasal değişim ortaya konulacaktır. Bu ise çalışmanın son bölümünün konusunu oluşturmaktadır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ARAP BAHARI SONRASI ANAYASAL DEĞİŞİM

I. GİRİŞ

Bu bölümde, araştırma kapsamındaki devletlerde Arap Baharı sürecinin belirli anayasacılık unsurları açısından nasıl bir anayasal değişime yol açtığı hususunun tespiti amaçlanmaktadır. Ayrıca, Arap anayasacılığının, anayasacılık paradigması bakımından nasıl bir yönelime sahip olduğu, bu hususta anayasal sürekliliğin mi yoksa kesintinin mi hâkim olduğu araştırması yürütülecektir. Anayasal değişim ve anayasacılık yönelimi bakımından bazı anayasal temalar etrafında tartışma yapılmıştır. Bu temalar, din-devlet ilişkileri, hükümet sistemleri, temel hak ve hürriyetler ve son olarak anayasa yargısıdır.

İlk olarak, Din-devlet ilişkileri, Arap anayasacılığının buna ilişkin kendine özgü düzenlemelerinden ve anayasacılık paradigması yönelimini temel açıdan belirlemesinden dolayı önemlidir¹. Ayrıca, bu konu, dinin; toplum ve devlete ilişkin kurucu nitelikteki kurallarından dolayı anayasa yapım süreçlerinde müzakere ve tartışmaların önemli bir parçasını oluşturmuştur². İkinci olarak, diğer anayasal tema, devletin temel organları arasındaki ilişkinin düzenlenmesi bakımından anayasa yapım sürecinde önemli tartışmalara yol açan diğer hükümet sistemleridir. Bu doğrultuda, yürütmenin otoriter bağlamda kötüye kullandığı anayasal araç ve kurumların Arap Baharı sonrası anayasal metinlerde nasıl düzenlendiği ve otoriter rejime dönülmesini engelleyecek³ hangi anayasal mekanizmalara yer verildiği araştırılacak ve değerlendirilecektir. Üçüncü olarak, temel hak ve hürriyetler, sıklıkla temel insan hakları ihlalleri ile anılmış olan Arap devletlerinde, insan onurunu ve insan haklarını korumayı hedefleyen anayasacı bir düzenin tesisi bakımından incelenmeyi gerektiren diğer bir konu başlığıdır. Temel hak ve hürriyetlerin anayasalarda düzenlenişi ve korunması meselesi, bu başlık altında

¹ Öney, “The Ideological Dimensionality,” 215.

² Bali and Lerner, “Religion and constitution making,” 260.

³ Anayasacılığın önemli amaçlarından birinin de otoriter yönetime dönülmesini engelleyecek mekanizmaların tesis edilmesi gerekliliği görüşü için bkz. Murphy, “Constitutions, Constitutionalism and Democracy,” 6.

incelenecek temel konudur. Son olarak, temel hakların korunmasının ve devlet iktidarının (yasama da dahil) sınırlandırılması işlevinin önemli ayağını teşkil eden anayasa yargısı, Arap Baharı sonrası anayasal değişimin tartışılacağı nihai konudur.

Bu anayasal değişime ilişkin inceleme, karşılaştırmalı bir metot ve metinsel bir analiz çerçevesinde gerçekleştirilecektir. Karşılaştırma, bir taraftan Arap baharı öncesi anayasacılık ile, diğer taraftan çalışma kapsamında ele alınan ülkeler arasında yapılacaktır. Böylece söz konusu ülkelerin nasıl bir anayasacılık yönelimine sahip oldukları ortaya konulacaktır.

II. DİN VE DEVLET İLİŞKİLERİ

Arap anayasalarında, diğer anayasalarla kıyaslandığından sıra dışı bulunan iki husus vardır. Bunlardan biri Arap anayasalarının uzlaşısı içinde yapılmaması veya nadiren uzlaşısı içinde yapılmasıdır⁴. Bu konu yukarıdaki bölümde incelenmiştir. Diğeri ise anayasaların din ve hukuk arasındaki ilişkiye fazlasıyla yoğunlaşmasıdır⁵.

İslam dünyasında yer alan çoğu ülkenin anayasasında, İslam veya özel olarak Şeriat'ın (İslam hukuku⁶) rolü ve diğer ilişkili konular hakkında birçok düzenleme yapılmıştır. Anayasalarda din ile ilgili atıflar, farklı sosyal, siyasal ve dini bağlam içinde farklı şekillerde yapılmıştır⁷. Pakistan, Afganistan, Irak ve İran gibi ülkelerin anayasalarında İslam'a aykırı kanunların geçersiz olduğunu belirten “aykırılık ifadeleri” (*repugnancy clauses*) olarak adlandırılan düzenlemeler bulunmaktadır⁸. Mısır, Bahreyn, Yemen, Libya, Ürdün ve Umman gibi ülkelerde, “İslami Şeriat'ın yasamanın temel kaynağı olduğu” belirtilir. Tunus, Cezayir ve Fas gibi ülkelerde ise yasamanın temel kaynağının İslam Şeriatı olduğu düzenlemesine yer verilmeksizin “devletin dininin İslam

⁴ Brown, “The Unsurprising But Distinctive,” 448.

⁵ Brown, “The Unsurprising But Distinctive,” 448.

⁶ Genel olarak Şeriat ile İslam hukuku arasında ayırım yapılmaktadır ve bu ayırımın yapılmasının gerekli olduğu vurgulanmaktadır. Şeriat, Kur'an ve Sünnet'te yer alan açık hükümleri ifade ederken; İslam hukuku (fıkıh) ise fakihlerin Müslümanların fıkhi sorunları ile ilgili ortaya koydukları hüküm ve görüşlerin toplamından meydana gelmektedir. Casir Avde, *İslam Hukuk Felsefesi: Makasidü's-Şeria* (çev. Murat Çiftkaya, İstanbul: Mahya Yayınları, 2016), 13, 76.

⁷ Öney, “The Ideological Dimensionality,” 211.

⁸ Dawood Ahmed, Tom Ginsburg, “Constitutional Islamization and Human Rights: The Surprising Origin and Spread of Islamic Supremacy in Constitutions,” *Virginia Journal of International Law* 54, Issue 3 (2013): 15-16.

olduğu” ibaresinin yanı sıra İslam ile ilgili hükümler anayasanın bazı yerlerinde ve farklı derecelerde zikredilmiştir. Diğer taraftan, anayasalarda devletin nitelikleri sayılırken bazı ülkeler medeni devlet (*civil state*) kavramına yer verirken, bazı ülkeler İslami devlet (*Islamic state*) kavramına yer vermiştir⁹. Ayrıca, Anayasası’nda ne bir dini tanımlayan ne bir dini hukuka referans veren tek Arap ülkesi Lübnan’dır¹⁰.

19. ve 20. yüzyılın başlarından itibaren anayasalarda “devletin dininin İslam olduğu” ibaresine rastlanırken, 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, “yasamanın temel kaynağı olarak İslami Şeriat” düzenlemesi karşımıza çıkmaktadır. Sonraki süreçte yapılan yeni anayasalarda da Şeriat’ın anayasallaşmasını (*constitutionalisation of Sharia*) ifade eden referanslara yer verilmesine rağmen, bu kavramların içeriği önemli oranda belirsizdir. Yasamanın temel kaynağı olarak İslam hukuku ve medeni devlet ifadelerinin kullanımı üzerinde bir anlaşmazlık bulunmamasına rağmen bu kavramların içeriği, önemli tartışmalara yol açmıştır. Ayrıca, devletin dininin İslam olduğu ibaresi dahi Tunus örneği dikkate alındığında teori ve pratikte tartışmalıdır. Bu sebeptendir ki, Tunus Cumhurbaşkanı Kays Said bu tartışmaların önüne geçmek için ve Anayasa’nın (dolayısıyla devletin) seküler görünümünü daha fazla vurgulamak amacıyla 1959 ve 2014 tarihli Tunus Anayasalarında yer alan “dini İslam’dır” ibaresini 2022 Anayasası ile ortadan kaldırmıştır.

İşte bu bölümde, Arap Baharı ülkelerinin anayasalarında din ve devlet ilişkilerinin değişim geçirip geçirmediği, eğer geçirdiyse nasıl bir değişime uğradığının ortaya konulması amaçlanmaktadır. İlk bakışta, reformist ülkelerde sınırlı bir reform yapılması, din ve devlet ilişkilerinin de dokunulmamış alan olarak kalmasına neden olmuştur. Yine de 2011 Fas Anayasası’nda din devlet ilişkilerine dair birkaç şey söylenebilir. Din ve devlet ilişkilerine yönelik asıl değişim ve tartışma, Tunus ve Mısır’da gerçekleşmiştir. Ayrıca, Libya ve Yemen’de hazırlanan anayasa tasarılarında da dinin anayasal konumuna dair bazı farklılıkları görebilmek mümkündür.

⁹ Yemen, Umman, Suudi Arabistan ve Bahreyn, anayasalarında “İslami devlet” (*Islamic state*) kavramına yer vermiştir. Fas ve Moritanya ise benzer bir şekilde başlangıç hükümlerinde “Müslüman devlet” (*Muslim states*) kavramına yer vermiştir.

¹⁰ Ibrahim M. H. Aljazy and Raneem Asad, “Arab Constitutions: Islamic Law and Arab Identity”, in *The Asian Yearbook of Human Rights and Humanitarian Law*, ed. Javaid Rehman and Ayesha Shahid (Leiden: Brill, 2018), 32. Türkiye’de, 1982 Anayasası’nda devlet laik olarak tanımlanmıştır. Ancak bir Arap ülkesi olmadığı için bu açıklamada dikkate alınmamıştır.

A. DEVLETİN DİNİNİN İSLAM OLDUĞU LAFZI

Çalışmanın konusunu oluşturan ülkelerin anayasalarının tamamında, resmi din açıklamasının yapıldığı görülmektedir¹¹. Özellikle Tunus örneğinde resmi din açıklaması, tarihsel süreç dikkate alındığında Tunus açısından önemli bir görünüm arz etmekte ve tartışmalıdır. Bu nedenle Tunus örneğine ayrı bir önem atfedilerek bu başlık altında temel olarak şu sorun tartışılacaktır: Orta Doğu bağlamında devletin bir dine sahip olduğu açıklaması İslam hukukunu tatbik etmek için veya Şeriat'a dayanan kanunlar çıkarmak için yeterli midir? Yoksa, bu ifade, sadece halkın kültürel ve toplumsal bir kimlik açıklaması anlamına mı gelmektedir?

1959 Tunus Anayasası'nın birinci maddesinde Tunus devletinin dininin İslam olduğu ifade edilmiştir¹². 2014 Anayasası'nda da bu ifade aynen korunmuştur. Ancak, “dini İslam’dır” ibaresinin Tunus halkına mı yoksa Tunus devletine mi atfedildiği tartışmalıdır. Ferhat Horchani'ye göre 2014 Anayasası'nın birinci ve ikinci maddeleri birlikte okunduğunda, yani ikinci maddedeki “medeni devlet” ifadesi de dikkate alındığında, söz konusu ifadede Tunus'ta yaşayanların çoğunluğunun dinini anlamak gerekir¹³. Ancak, kanaatimizce, 2014 Tunus Anayasası'nın birinci maddesinde “dini İslam’dır” ifadesi devlete atfedilmektedir. Çünkü, 1959 Tunus Anayasası'nın 141'inci maddesindeki düzenlemede (2014 Anayasası'na dahil edilmemiştir), “hiçbir anayasa değişikliğinin Devlet'in dini olan İslam'a zarar vermeyeceği” öngörülmüştür. Bu madde dinin Tunus devletine ait olduğunu açıkça göstermektedir. 2014 Anayasası'nın birinci maddesi, 1959 Anayasası'ndaki düzenlemenin aynısı olduğuna göre “dini İslam’dır” ibaresi Tunus devletini nitelemektedir¹⁴. Ayrıca, diğer Orta Doğu ve Kuzey Afrika

¹¹ Devletin dininin İslam olduğu ibaresine 2011 Libya Geçici Anayasası'nın birinci maddesinde, 2014 Tunus Anayasası'nın birinci maddesinde, 2012 ve 2014 Mısır Anayasalarının ikinci maddesinde, 2011 Fas Anayasası'nın üçüncü maddesinde, Umman Anayasası'nın ikinci maddesinde, Ürdün Anayasası'nın ikinci maddesinde, Bahreyn Anayasası'nın ikinci maddesinde, 1991 Yemen Anayasası'nın ikinci maddesinde ve 2020 Cezayir Anayasası'nın ikinci maddesinde yer verilmiştir.

¹² Hüküm şöyledir: “Tunisia is a free, independent and sovereign state. Its religion is Islam, its language is Arabic and its type of government is the Republic”. Türkçe çevirisi şöyledir: “Tunus özgür, bağımsız ve egemen bir devlettir. Dini İslam, dili Arapça ve hükümet şekli Cumhuriyettir”.

¹³ Ferhat Horchani, “Güçlü ve Zayıf Yönleriyle 27 Ocak 2014 Tarihli Yeni Tunus Anayasası,” *Anayasa Hukuku Dergisi* 3, sayı 6, (2014): 17.

¹⁴ Murat Açıl da Tunus Anayasası'nın ilk halindeki birinci maddede “onun dini” ifadesinin Tunus devletini nitelediğini düşünmektedir. Murat Açıl, “2014 Tunus Anayasası Hakkında Genel Bir Değerlendirme,” *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 25, sayı 2, (2017): 93.

lkelerinin anayasalarında da “dini İslam’dır” ifadesi tamamıyla devletin kendisine atfedilmektedir.

Cumhurbaşkanı Kays Said, 2022 değişiklikleri ile Tunus anayasal geleneğinde bir kopmaya yol açarak devletin “dininin İslam olduğu” ibaresini kaldırmıştır. Böylelikle bu hükmün İslam hukukuna dayanan düzenlemelere izin verip vermediği tartışması da sona ermiştir. Bununla birlikte, 2022 Anayasası’nın 5’inci maddesinde değişikliğe gidilerek, Tunus’un İslam Ümmetinin bir parçası olduğu ve “devletin; yaşam, onur, malvarlığı, din ve özgürlüğün korunmasında saf İslam’ın amaçlarını gerçekleştirmek için çalışacağı” belirtilmiştir. 2022 Anayasası’nın birinci maddesinde yapılan değişiklikle bir tartışma ortadan kaldırılırken, getirilen 5’inci madde ile yeni bir din-devlet tartışması anayasal gündeme dahil edilmiştir. Tunus’ta 2022 anayasa referandumu ile Tunus’un İslam Ümmetinin bir parçası olduğunun eklenmesi¹⁵, zaten pozitif hukuk anlamında bir anlam ifade etmediğinden veya daha çok bir özlem veya arzu anlamı taşıması¹⁶ nedeniyle Cumhurbaşkanı Kays Said’in muhafazâkar seçmenlerden aşırı tepki çekmemek için başvurduğu bir yol olarak görülebilir. Diğer taraftan, yaşam, malvarlığı ve din gibi bazı belirli kavramların korunmasının devlete izafe edilmesi, İslam’ın beş temel amacı (makasidü-ş şeria) ile örtüşen bir anlatıyı yansıtmaktadır. Bu maddenin düzenlenme sebebine yönelik farklı yorumlar yapılmıştır. Ancak, bu madde nasıl yorumlanırsa yorumlansın 2014 Anayasası’ndaki “dini İslam’dır” ibaresi devlete aktif bir yükümlölük yüklemekten, 2022 Anayasası’ndaki “İslam’ın saf amaçlarını gerçekleştirme” ifadesi, devletin aktif bir yükümlölüğünü doğurmaktadır¹⁷. Dolayısıyla bu düzenleme, devletin bu çerçevede aktif tedbirler almasını gerekli kılmaktadır.

Diğer Arap Baharı lkelerinde ise “devletin dininin İslam olduğu” ifadesi aynen korunmuştur. Dolayısıyla, Arap Baharı süreci devletin ve ulusun bir kimlik açıklaması olarak resmi din bakımından Tunus dışında bir değişikliğe yol açmamıştır. İslam’a

¹⁵ 2012 Anayasası’nda düzenlenen “Mısır’ın İslam Ümmetinin bir parçası olduğu” hükmü, 2014 Mısır Anayasası’nda yer verilmemiştir.

¹⁶ Anayasa’nın bazı hükümleri halkın arzu, heves veya özlmlerini ifade eder. Özlmsel ifadeler, halkın yüksek ideallere olan bağlılığını ifade ederler. Ayrıntılı bilgi için bkz. John Liolos, “Erecting New Constitutional Cultures: The Problems and Promise of Constitutionalism Post-Arab Spring,” *Boston Colloge International and Comparative Law Review* 36, Issue 1 (2013): 220.

¹⁷ Siraj Khan, “A Comparative Analysis of the Draft Constitutions of Tunisia 2022: Zero-Sum Games,” *Konrad-Adenauer-Stiftung*, 25 July 2022, 15, <https://www.kas.de/en/web/rspno/single-title/-/content/a-comparative-analysis-of-the-draft-constitutions-of-tunisia-2022-zero-sum-games> (16.10.2022).

başlangıçta atıf yapılması ve resmi din olarak ilan edilmesi, pratikte ne anlama geldiği ile ilgili olarak genellikle bir rehber işlevine sahip değildir¹⁸. Bu nedenle, diğer anayasal hükümler, siyasal kültür ve aktörlerin yaklaşım tarzları gibi unsurlar da dikkate alınarak bir değerlendirme yapılmalıdır. Fas, oldukça İslami bir ülke görünümüne sahip olmasına rağmen yasama kaynağı olarak İslam hukuku düzenlemesine yer vermez. Aynı şekilde Tunus'ta kimlik referansı olarak İslam anılsa da (2014 Anayasası'nda) Cumhurbaşkanı'nın Müslüman olması gerekliliği gibi birkaç hüküm dışında başka bir İslami unsura rastlanmaz¹⁹. Dolayısıyla, resmi din açıklaması otomatik olarak İslam hukukunun uygulanacağı anlamına gelmez²⁰. Ancak, Tunus örneği dikkate alındığında, devletin dininin İslam olduğu ifadesinin hukuken kullanılamayacağı da söylenemez, yani bu ifadeye salt sembolik bir anlam yüklenemez. Çünkü 2014 Tunus Anayasası'nın 6'ncı maddesinde devletin, dini ve kutsalı koruma yükümlülüğü düzenlenmiştir²¹. Ayrıca 2022 değişiklikleri, devletin dininin İslam olduğu ibaresini kaldırmasına rağmen İslam dininin amaçları ile örtüşen hususların korunacağını belirtmek suretiyle bu vurguyu daha da kuvvetlendirmiştir. Dolayısıyla, bu doğrultuda çıkarılacak bazı İslami unsurlara sahip kanunlar Anayasa'ya aykırı bulunmayabilir. Diğer taraftan, İslami kimliğin ilanının veya resmi din açıklamasının, devletin temel örgütlenmesi bakımından önemli bir etkisi yoktur. Çünkü, bu ülkelerin siyasal sistemleri, devlet ve din alanları arasında belirli bir ayrılık tesis ederek modern devlet paradigması üzerine inşa edilmişlerdir²².

¹⁸ Nathan J. Brown, "Comparing the Religion-State Divide in the Arab World: Constitutions," *Sharia Source at Harvard Law School*, Policy Brief No. 1, April 2017, 4, <https://beta.shariasource.com/documents/2897#page=4> (01.09.2022).

¹⁹ Tunus'ta 2013 Anayasa Taslağı'nda kamu harcamalarının Şeriat'a uygun şekilde yapılması gerektiği belirtilse de bu hüküm 2014 Anayasası'na dahil edilmemiştir. En-Nahda'nın ödün verdiği taleplerinden birisi de budur. Bkz. Harun Karčić, "Shariah after the Arab Spring?," *Philosophy and Social Criticism* 40, issue 4-5 (2014): 415.

²⁰ Antonio-Martín Porras-Gómez, "Arab Constitutionalism," *Juniata Voices* 18, (2018): 155-156.

²¹ Baudouin Dupret, "The Relationship between Constitutions, Politics and Islam: A Comparative Analysis of the North African Countries," in *Constitutionalism, Human Rights and Islam after the Arab Spring*, ed. Rainer Grote and Tilmann J. Röder (New York: Oxford University Press, 2016), 241.

²² Nathalie Bernard-Maugiron, "Religious References in the Constitutions of the Arab World: Islamization of the Constitution or Constitutionalization of Religion?," in *Constitutional Review in the Middle East and North Africa*, ed. Anja Schoeller-Schletter (Baden-Baden: Nomos, 2021), 282.

B. YASAMANIN KAYNAĞI OLARAK ŞERİAT

İslam Şeriatı ifadesi birçok Müslüman ülkede yasamanın kaynağı olarak düzenlenmiştir. Yasamada İslam Şeriatı'na rol veren hükümler, değişik şekillerde ifade edilmiştir. Irak, İran ve Afganistan devletlerinin anayasalarında “herhangi bir yasanın İslam'ın kural ve öğretilerine aykırı olamayacağı” hükmüne yer verilmiştir. Diğer Müslüman ülkelerde bu ifade yerine, “İslam Şeriatı'nın yasamanın temel kaynağı olduğu” ifadesi tercih edilmiştir. Tunus, Cezayir, Fas ve Ürdün anayasalarında, “Şeriat'ın yasamanın temel kaynağı olduğu” ifadesi bulunmamaktadır. Ancak, Ürdün Anayasası'nın 105'inci maddesinde kişisel hukuk, diyet ve vakıf hukuku konularında Şeriat mahkemelerinin görevli olduğu ve 106'ncı maddede Şeriat mahkemelerinin kendi yargı yetkisine dahil işlerde Şeriat'ın hükümlerini uygulayacağı düzenlenmelerine yer verilmiştir.

Mısır, Libya, Yemen, Bahreyn ve Umman Anayasalarında, yasamanın temel kaynağı olarak Şeriat'a atıf yapılmıştır. Bununla birlikte, Şeriat'a yapılan referanslarda ifade biçimi açısından yine bazı farklılıklar görülmektedir. Mısır'da 1971 Anayasası'ndaki düzenleme ile paralel bir şekilde 2012 ve 2014 Anayasaları'nda “İslam Şeriat'ı ilkeleri, yasamanın temel kaynağıdır” (*the principles of Islamic Sharia are the principle source of legislation*) hükmü bulunmaktadır. 2011 Libya Anayasal Bildirisi (geçici anayasa) ve 2017 Libya Anayasa Tasarısı'nda “İslam Şeriatı yasamanın temel kaynağıdır” (*Islamic Shari'a shall be the main source of legislation*) ifadesine yer verilmiştir. Libya metinlerinde İslam Şeriatı'nın ilkeleri yerine sadece Şeriat tercih edilmiştir. Yemen'de 1991 Anayasası'nın birinci maddesinde Yemen'in İslami bir devlet ve İslam Ümmetinin bir parçası olduğu vurgulandıktan sonra 3'üncü maddesinde, “İslam Şeriatı yasamanın bütün kaynağıdır” açıklamasıyla güçlü bir ifade tercih edilmiştir. 2015 Yemen Anayasa Tasarısı'nda ise bunun yerini “İslam Şeriat'ının yasamanın kaynağı olduğu” şeklindeki daha zayıf bir düzenlemeye bırakmıştır. Bahreyn'de ise diğer ülkelere nazaran daha güçsüz bir anlatımla “İslam Şeriatı'nın yasamanın temel bir (a) kaynağı” olduğu belirtilmiştir. Umman Anayasası'nda ise “İslam Şeriatı'nın yasamanın temeli olduğu” ilan edilmiştir. Yasamanın temeli olarak Şeriat açıklamaları arasındaki farklılıklar hem yasama hem yargı organı için farklı yorumlara yol açabilecektir. Ayrıca, sadece bu düzenlemelerin nasıl tasarlandığına bakılmamalıdır; bunun yanında, anayasal

düzenlemeler ve sosyal bağlam hususları da dikkate alınarak bir değerlendirme yapılmalıdır²³.

Mısır Anayasa Mahkemesi, 1971 Anayasası'nda 1980 yılında yapılan değişiklikle²⁴ getirilen “yasamanın temel kaynağı olarak İslam Şeriatı ilkeleri” ifadesinden sonra ikinci maddenin ne anlama geldiğini izah etmeye çalışmıştır. Mahkeme, birçok kararında, bu hükmün, İslam Şeriatı'nın temel kural ve ilkelerine aykırı olan kanunların anayasaya aykırı olduğu anlamına geleceğini ifade etmiştir²⁵. Ayrıca, İslam Şeriatı'nın ilkeleri kavramını, “Kuran ve Sünnet'te yer alan geniş hukuki ilkelere uygunluk” olarak yorumlamıştır²⁶. Mısır Anayasa Mahkemesi, Şeriat'ın getirdiği normlara bağlı kalacağını, ama normlarının içeriğini yorumlama yetkisinin kendisine ait olduğunu belirtmiştir. Şeriat'ı yorumlarken mutlak ilkeler (*absolute principles*) ile nisbi ilkeler (*relative principles*) arasında bir ayrım yapan Mahkeme; birincisi ile bağlı olduğunu, ikincisinin ise zamana ve toplumun ihtiyaçlarına göre yorumlanabileceğini ileri sürmektedir²⁷. Son olarak, literatürde, Mısır Anayasa Mahkemesinin ikinci maddeyi yorumlarken İslam Şeriat'ı ilkelerini geniş bir şekilde yorumladığı, ayrıca modernist ve liberal bir eğilim taşıdığı vurgulanmaktadır²⁸.

2012 Anayasası ile Mısır anayasal geleneğine Şeriat'ın yorumlanması ile ilgili iki önemli madde eklenmiştir. Biri, 2012 Anayasası'nın 4'üncü maddesinde düzenlenen el-Ezher, diğeri Anayasa'nın 219'uncu maddesinde ifade edilen İslam Şeriatı ilkelerinin kapsamıdır. 2012 Anayasası'nda El-Ezher, kapsayıcı bir İslami kurum olarak kendi

²³ Clark B. Lombardi, “Constitutional Provisions Making Sharia ‘A’ or ‘The’ Chief Source of Legislation: Where Did They Come from? What Do They Mean? Do They Matter?,” *American University International Law Review* 28, no. 3 (2013): 773; Dupret, “The Relationship between Constitutions,” 141.

²⁴ Mısır Anayasa Mahkemesi, Anayasa'nın 2. Maddesinin 1980 yılından sonra çıkarılan kanunlar için geçerli olduğunu vurgulamaktadır. Ancak, Mahkeme, bu yorumuyla, öncelikle normlar hiyerarşisi teorisine sonra da önceki kanun-sonraki kanun çatışmasında sonraki kuralın uygulanması ilkesine aykırı bir yorum yapmıştır. Bkz. Olgun Akbulut, *Anayasal Dinsel Çoğulculuk* (İstanbul: On İki Levha Yayıncılık, 2016), 372.

²⁵ Haider Ala Hamoudi, “Repugnancy in the Arab World,” *Willamette Law Review* 48, (2012): 435.

²⁶ Arskal Salim, “The Constitutionalism of Sharia in Muslim Societies: Comparing Indonesia, Tunisia and Egypt,” in *The Sociology of Shari'a: Case Studies from Around the World*, Adam Possamai, James T. Richardson and Bryan S. Turner (Switzerland: Springer, 2015), 210.

²⁷ Dupret, “The Relationship between Constitutions,” 240.

²⁸ Clark B. Lombardi, “Designing Islamic Constitutions,” *International Journal of Constitutional Law* 11, issue 3 (July 2013): 629-632; Mohamed Abdelaal, “Religious Constitutionalism,” *Fletcher Forum of World Affairs* 37, no. 1, (2013): 39-41.

işlerinde münhasır yetkili kılınmıştır²⁹. El-Ezher'in görevleri 4'üncü maddede sayıldıktan sonra İslam Şeriatı ile ilgili konularda El-Ezher Kıdemli Alimler Konseyi'ne danışılacağı düzenlenmiştir. Ancak, anılan maddede, El-Ezher'in dini alana nasıl müdahale edeceği, ne zaman ve hangi alanlarda danışılacağı veya danışmanın zorunlu olup olmadığı gibi hususlar ifade edilmemiştir³⁰. Madde metninde El-Ezher, İran Anayasası'nda Muhafızlar Konseyine verilen şekilde yasama üzerinde bir denetim yetkisi tanınmamıştır ve istişari niteliğinden dolayı devlet işlerinde nihai sözü söyleme yetkisine de sahip olamamıştır. 2012 Anayasası'nın 4'üncü maddesi uyarınca Anayasa Mahkemesi, El-Ezher'e danışsa dahi, Anayasa'nın 175'inci maddesi gereğince bağımsız bir yapı olması nedeniyle Mahkemenin değerlendirme yetkisi tam olarak bulunmaktadır³¹. 2014 Anayasası, El-Ezher ile ilgili maddeyi revize etmiştir (m. 7). Özellikle, İslam Şeriatı ile ilgili konularda El-Ezher'e danışılacağına dair kural, madde metninden çıkarılmıştır. Böylece, İslam ile ilgili konular hakkında El-Ezher'e danışma zorunluluğu ortadan kaldırılmakla birlikte bu Kurum, görüş beyan etme ve otoritesini kullanma imtiyazını devam ettirmektedir³².

Diğer taraftan, 2012 Anayasası'nda düzenlenen 219'uncu madde³³ uyarınca, Anayasa Mahkemesinin Şariat'ın ilkelerini geniş bir şekilde yorumlaması nedeniyle yorum yetkisine bir sınır getirilmekte veya Şariat'ın ilkelerini nasıl yorumlaması gerektiğinin daha kesin çizgilerle belirlenmesi amaçlanmaktadır. Bu maddeye göre Şariat'ın ilkeleri; genel deliller (edille-i külliyye³⁴), usul kuralları (kavâid-i usuliye³⁵),

²⁹ 2012 Anayasası'nda el-Ezher'in İslam ile ilgili konularda tek otorite olarak belirtilmesi, el-Ezher'in 21 Haziran 2011'de yayımladığı "Mısır'ın Geleceği Hakkında el-Ezher Metni"ne dayanmaktadır. Müslüman Kardeşler ve onun Hürriyet ve Adalet Partisi, Vefd Partisi, Onur Partisi, Demokratik Cephe ve Yarın Partisi bu metinde yer alan ilkeleri benimsediklerini ilan etmişlerdir. Seküler gruplar ise İslam ile ilgili konularda el-Ezher'in tek otorite kabul edilmesine karşı çıkmışlar, bunun Mısır'ı daha İslami bir devlet haline getireceği endişelerini paylaşmışlardır. Bkz. Melek Saral, "Emerging Human Rights Discourses in Post-Uprising Egypt," *Ortadoğu Etüdları* 13, no. 2 (2021): 301.

³⁰ Bernard-Maugiron, "Religious References," 280.

³¹ Bernard-Maugiron, "Religious References," 280.

³² Nathan J. Brown and Clark B. Lombardi, "Contesting Islamic Constitutionalism after the Arab Spring: Islam in Egypt's Post-Mubarak Constitutions," in *Constitutionalism, Human Rights, and Islam after the Arab Spring*, ed. Rainer Grote and Tilmann Röder (New York: Oxford University Press, 2016), 259.

³³ Hüküm şöyledir: "The principles of Islamic Sharia include general evidence, foundational rules, rules of jurisprudence, and credible sources accepted in Sunni doctrines and by the larger community".

³⁴ Edille-i külliyye Şeri hükümlerin çıkarıldığı kaynaklar olarak ifade edilebilir. Bunlar temel itibarıyla Kur'an, Sünnet, icma ve kıyastır. Zekiyyüddin Şa'bân, *İslâm Hukuk İlminin Esasları (Usûlü'l Fıkıh)*, çev. İbrahim Kâfi Dönmez, 20. Baskı, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2014), s. 45.

³⁵ Kavâid-i usuliye, fıkıh usulü olarak da adlandırılmaktadır. Bu terim, "müçtehidin, şer'i ameli hükümleri kendi özel delillerinden çıkartmasını sağlayan kâideler bütünü" şeklinde tanımlanabilir.

fıkıh kuralları (kavâid-i fıkhiyye³⁶) ve Sünni Mezhepler tarafından kabul edilen kaynakları kapsamaktadır. Görüldüğü üzere maddede, İslam fıkıh geleneğinin teknik kavramları kullanılmış ve Şeriat ilkeleri neredeyse İslam normatif dünyasının bütün kaynakları ile doldurulmuştur³⁷. Anayasa'nın 219'uncu maddesinin uygulamada bir değişikliğe yol açıp açmayacağı sahadaki oyuncuların (El-Ezher, yasama organı, yürütme organı ve Anayasa Mahkemesi) ne gibi bir yaklaşım içinde olacaklarına göre değişecektir³⁸. Aynı şekilde, bazı yazarlar da 2012 tarihli Mısır Anayasası'ndaki din ve devlet ilişkilerine dair 2, 3, 4 ve 219'uncu maddelerin belirsizlik taşıdığını ve bu maddelerin yorumunun, anayasal dilden ziyade siyasal ve yargısal gerçeklere dayanacağını savunmuşlardır³⁹. Anayasa'nın 219'uncu maddesi askıya alınmadan önce Anayasa Mahkemesi, 2 Haziran 2013 tarihli Resmi Gazete'de yayımlanan kararında Anayasa'nın 2'nci maddesindeki Şeriat'ın ilkelerini, 219'uncu maddeyi dikkate almadan yorumlamıştır⁴⁰. Keza Mahkeme, 26 Mayıs 2013 tarihli Resmi Gazete'de yayımlanan kararında da tutumunu devam ettirmiştir. Bu dosyada, büyükanne ve büyükbabaların kişisel ilişki kurma hakları ile ilgili kanunun, Anayasa'nın 2'nci maddesindeki Şeriat ilkelerine aykırılığı ileri sürülmüştür. Mahkeme, kararın verilmesi aşamasında El-Ezher'e görüşünü sormadığı gibi, bir hadis, fıkıh kuralı ve fıkıh usulü literatürü ile esaslı bir ilişkilendirmeye girmeden bu hususta maddî bir hükmün bulunmadığı kanaatine varmıştır⁴¹. Sonrasında Şeriat maksatlarının, kanun metninin büyükanne ve büyükbabaya verdiğiinden daha geniş bir yaklaşımı gerektirdiği kanaatine, detaylı bir açıklama

Abdullah Kahraman, "Fıkıh Usulü: Tanım, Tarihçe ve Meslekler (Ekoller)", *İslam Hukuku El Kitabı*, ed. Talip Türkan (2. Baskı, Ankara: Grafiker Yayınları, 2013), 125.

³⁶ Kavaid-i fıkhiyye, "İslam hukukunun değişik konularıyla ilgili pek çok meseleyi içeren temel prensipleridir. Bunlar, fûru-i fikhın çerçevesi içinde bulunan her meselede uygulama alanı bulabilen kaidelerdir". Abdullah Kahraman, Rumeysa Karademir, "Sivas Mebusu Ahmed Şükrü Bey'in Tevşih-i Kavâid-i Fıkhiyye Adlı Risalesi," *Kocaeli İlahiyat Dergisi* 2, sayı 2, (2018): 2.

³⁷ Dupret, "The Relationship between Constitutions," 240; Bernard-Maugiron, "Religious References," 276.

³⁸ Clark Lombardi and Nathan J. Brown, "Islam in Egypt's New Constitution," *Foreign Policy*, 13 December 2012, <https://foreignpolicy.com/2012/12/13/islam-in-egypts-new-constitution/> (01.09.2022).

³⁹ Ergun Özbudun, "Introduction: Transition Theory and the Arab Spring", in *Regime Changes and Transitions in Arab Spring Countries*, ed. Ergun Özbudun (İstanbul: Küre Yayınları, 2014) 22; Mahmoud Hamad, "The Rocky Road to the Second Republic: The Birth and Battles of Egypt's Constitution", in *Regime Changes and Transitions in Arab Spring Countries*, ed. Ergun Özbudun (İstanbul: Küre Yayınları, 2014) 101.

⁴⁰ Bernard-Maugiron, "Religious References," 276.

⁴¹ Brown and Lombardi, "Contesting Islamic Constitutionalism," 258.

yapmaksızın ulaşmıştır⁴². Sonuç olarak Anayasa Mahkemesi, 2012 Anayasası'ndaki düzenlemelere rağmen, geleneksel İslam hukuku ile çatışan yorum tarzına bağlı kalmıştır.

2014 Anayasası'nda, Şeriat ile ilgili konularda el-Ezher'e danışma gerekliliği ortadan kaldırılmanın yanı sıra, 219'uncu madde de çıkartılmıştır⁴³. Dahası, 2014 Anayasası'nın başlangıç hükümlerinde Şeriat'ın yorumlanmasına ilişkin atıfların, Anayasa Mahkemesi'nin önceki kararlarından toplanan ilgili metinler olduğu ifade edilmiştir. Brown ve Lombardi, bu ifadenin şaşırtıcı bir şekilde şu anlama geldiği yorumunu yaparlar: "Herhangi bir kimse İslami ilkelere otantik yorum veren bu görüşleri bulmak istiyorsa onları Resmi Gazete'nin içinde bulabilir"⁴⁴. 2014 Anayasası ile, önceki Anayasa'nın başlangıç hükümlerindeki, "Müslüman dünyasındaki ülkeler ile kardeşliği ve bütünlüğü güçlendirme arayışı" ve birinci maddesindeki "Mısır halkının İslam milletinin (ümme) bir parçası olduğu" ibareleri de çıkarılarak Anayasa'nın pan-İslami yaklaşımı ortadan kaldırılmıştır. Sonuç olarak 2014 Anayasası, değiştirdiği ve kaldırdığı hükümlerle 1971 ve 2012 Mısır Anayasalarına nazaran daha seküler bir metindir.

Bahreyn Anayasası ise güçsüz bir şekilde ifade edilen "temel bir kaynak" (*The Islamic Shari'a is a principal source for legislation*) ibaresini tercih etmiştir. Ancak, bu ibare dahi, İslamcı bir iktidar ve muhafazakâr bir konjonktür altında "kanunların, Şeriat'a aykırı olamayacağı" şeklinde yorumlanabilir⁴⁵.

Diğer taraftan, yasamanın kaynağı olarak Şeriat düzenlemesi, bugüne kadar, hukuk ve siyasal sistem üzerinde çok fazla doğrudan bir etki gücüne sahip olamamıştır⁴⁶. Çünkü, bu ifadeler, genellikle açık ve belirli bir hüküm ortaya koymazlar⁴⁷. Ayrıca, mahkemeler, ulusal hukuk sistemini şekillendirme konusunda, bu ifadeyi kullanmada

⁴² Brown and Lombardi, "Contesting Islamic Constitutionalism," 258.

⁴³ 2014 Anayasası görüşmelerinde Selefî olarak anılan Nur Partisi, 219'uncu maddenin kaldırılmasını, "Mısır'ın dini kimliğinden arındırılması" şeklinde yorumlayarak karşı çıkmıştır. İtirazlarının karşılık bulmadığını gördükten sonra 219'uncu maddenin kaldırılmasına karşılık olarak Anayasa'nın ikinci maddesinde düzenlenen "yasamanın temel kaynağı olarak Şeriat'ın ilkeleri"ndeki "ilkeleri" ibaresinin kaldırılmasını teklif etmiştir. Ancak bu teklif de kabul edilmemiştir. Sonuç olarak, Anayasa'nın ikinci maddesinin 1980 yılındaki haliyle devam ettirilmesi karara bağlanmıştır. Jocelyne Cesari, *The Awakening of Muslim Democracy: Religion, Modernity, and the State* (New York: Cambridge University Press, 2014), 35.

⁴⁴ Brown and Lombardi, "Contesting Islamic Constitutionalism," 259.

⁴⁵ Bernard-Maugiron, "Religious References," 289; Lombardi, "Constitutional Provisions Making Sharia," 769.

⁴⁶ Lombardi, "Constitutional Provisions Making Sharia," 770.

⁴⁷ Brown, "Comparing the Religion-State Divide," 6.

isteksiz veya aciz durumda olmuşlardır⁴⁸. Bunun en önemli nedenlerinden biri, seküler hakimlerin farklı İslami içtihatlar arasında bir tercihte bulunma ve hukuk boşluklarını doldurma konusunda kendilerini siyasal organlardan (yasama ve yürütme) daha elverişli bir konumda görmemeleridir⁴⁹. Bu sebeptir ki Yüksek Mahkeme hakimleri, açık bir şekilde bu cümlecikleri kullanmaktan kaçınırlar veya isteksizdirler⁵⁰. Bu doğrultuda verilebilecek bir örnek olarak Yemen’de 2015 tarihli Anayasa Taslağı’nın 4’üncü maddesinde, kanunlaşan (yürürlüğe giren) Şeriat hükümlerinin yorumunun münhasıran yasama organına ait olduğu düzenlenmiştir.

C. MEDENİ/SİVİL DEVLET KAVRAMI

Medeni devlet (الدولة المدنية, *civil state*) kavramı, Orta Doğu’da uzun süredir bilinen ve tartışılan bir kavramdır. Arap Baharı öncesinde bu kavrama Orta Doğu ve Kuzey Afrika anayasalarında bir atıf yapılmamıştır. Bu kavram, Arap Baharı ile birlikte anayasallaştırılmıştır. “Medeni devlet” veya “medeni yönetim” ifadesi; Mısır’da 2014 Anayasası’nda, Tunus’ta 2014 Anayasası’nda ve Yemen’de 2015 Anayasa Taslağı’nda zikredilmiştir. Libya’da devrim sonrasında medeni devlet kavramı İslami bir temelle birlikte ileri sürülmesine rağmen bazı eleştirilerle karşılaşması nedeniyle 2011 Anayasal Bildirisi metnine dahil edilmemiştir. 2017 tarihli Libya Anayasa Taslağı’nda da medeni devlet kavramına yer verilmemiştir.

Medeni devlet kavramı, Avrupa’daki modern anayasalarda kullanılan bir kavram değildir. Bu anayasalarda, medeni devlet kavramı yerine demokratik devlet ibaresi bulunmaktadır. Tarihsel süreç içerisinde İslamcılar, medeni devlet kavramını, askeri yönetime karşı çıkmak ve İslami devletin sivil doğasını desteklemek amacıyla kullanmaya başlamışlardır⁵¹. Ancak, ilerleyen dönemde kavram, herkesin kendi anlayışına göre bir şekle büründürülmesiyle çok daha tartışmalı bir hâle gelmiştir. Bazı sekülerler, siyasal alanın dini alandan ayrıldığı modern ulus devlete atıf yapmak amacıyla bu kavramı kullanmışlardır. Başka bir açıdan ifade edecek olursak, laik devlet teriminin

⁴⁸ Lombardi, “Constitutional Provisions Making Sharia,” 770.

⁴⁹ Lombardi, “Constitutional Provisions Making Sharia,” 772.

⁵⁰ Lombardi, “Constitutional Provisions Making Sharia,” 772.

⁵¹ Amer Katbeh, “The Civil State (Dawla Madaniya) – A New Political Term?,” *IFAIR*, 24 February 2014, <https://ifair.eu/2014/02/24/the-civil-state-dawla-madaniya-a-new-political-term/> (08.09.2022).

bölgede negatif bir çağrışıma neden olması, medeni devlet kavramının siyasal gündeme sokulması zeminini hazırlamıştır⁵². Böylece, laik devlet terimini kullanmakla toplum veya muhaliflerden gelebilecek nefret ve hoşnutsuzluk azaltılmış olacaktır. Özellikle bazı selefî hareketler, medeni devlet kavramını, liberal ve seküler bir gündemi gizlemek için kullanılan retorik bir hile olduğunu düşünerek reddetmişlerdir⁵³. Müslüman Kardeşler ise kavramı, İslami bir temel vererek, askeri yönetime ve laikliğe karşı oldukça uygun bir alternatif olarak görmektedir⁵⁴. Bu yoruma karşı olarak bazı kesimlerce, bir taraftan İslami Şeriat’a dayanılırken, diğer taraftan devletin sivil karakterde olmasının imkânsız olduğu savunulmaktadır⁵⁵. Görüldüğü gibi kavram, Arap coğrafyasında kullanılmasına ve tartışılmasına rağmen içeriği tam bir belirlilikten yoksundur. Aşağıda Arap Baharı sürecinde kavramın anayasal metinlere nasıl yansıdığı incelenecektir.

Mısır’da medeni devlet kavramı, 2013 darbesi sonrası 2014 Anayasası’nda düzenlenmiştir. Arap Baharı öncesinde kavram Mısır’da bilinmekle beraber kavramın anlamı üzerinde bir uzlaşma söz konusu değildi. Müslüman Kardeşler hareketi, yukarıda belirtildiği üzere, ilk başlarda bu kavrama karşı olmakla birlikte 1990’lı yıllardan itibaren bu kavramı İslam referanslı bir anlam içinde benimsemiştir⁵⁶. Böylece kendilerini bir nevi teokratik rejim ortaya koyan İran tecrübesinden ayırmışlardır⁵⁷. Ancak, bu kavram, 2012 Mısır Anayasası’na dahil edilmemiştir. Nur Partisi, 2014 Anayasası müzakerelerinde medeni devlet kavramının seküler bir tona sahip olması nedeniyle bu kavrama itiraz etmiş ve bu kavramın yerine, farklı bir anlama gelmese de “yönetiminin medeni olduğu bir devlet” (*a state whose government is civil*) ibaresini koydurmuştur. Bir başka deyişle, “medeni devlet” değil “medeni hükümet” terimi tercih edilmiştir. Bu iki kavramın farklı

⁵² Katbeh, “The Civil State.”

⁵³ Salwa El-Daghili, “Al-Dawlah al-Madaniyah: A Concept to Reconcile Islam and Modern Statehood,” *Constitutionalism, Human Rights, and Islam after the Arab Spring*, ed. Rainer Grote and Tilmann Röder (New York: Oxford University Press, 2016), 192.

⁵⁴ El-Daghili, “Al-Dawlah al-Madaniyah,” 192.

⁵⁵ El-Daghili, “Al-Dawlah al-Madaniyah,” 192.

⁵⁶ Moataz El Feghery, “A Tyranny of the Majority? Islamists’ Ambivalence about Human Rights,” *GR: EEN*, Working Paper No. 26, 2012, 6. <https://cris.unu.edu/tyranny-majority-islamists%E2%80%99-ambivalence-about-human-rights> (25.08.2023). Müslüman Kardeşler ile irtibatlı önemli alimlerden birisi olan Yusuf El-Karadâvi, İslam devletinin, icraatlarına masumluk ve kutsallık atfeden din adamlarının yönettiği devlet değil, İslam hukukunu benimseyen sivil bir devleti temsil ettiğini savunur. Bkz. Yusuf El-Karadâvi, *İslam’da Devlet Mefhumu*, çev. Hüsamettin Cemal (2. Baskı, İstanbul: Nida Yayınları, 2016), 43.

⁵⁷ Katbeh, “The Civil State.”

mı yoksa aynı anlamı mı geldiği hususunda tartışma ve itirazlar yükselmiştir. Medeni hükümet kavramının bir bütün olarak devlet yerine, sadece hükümet üyelerinin sivil olduğu anlamına gelebileceği şeklinde yorumlar yapılmaktadır⁵⁸. Ayrıca bu kavram, Anayasa'nın birinci maddesinde değil başlangıç kısmında konumlandırılmıştır⁵⁹. Sonrasında, 2019 Anayasa değişiklikleri ile orduya, “medeni devletin” temelini koruma görevi verilmiştir (m. 200). Bir başka ifadeyle, 2019 değişiklikleri medeni devletin korunması görevini orduya tevdi etmiştir. Ancak, bu ifade açık bir şekilde kavramın özüne aykırıdır⁶⁰. Çünkü sivil devlet, din adamlarının yönettiği devleti reddettiği gibi askerlerin yönettiği devlet modelini de reddeder⁶¹. Bu nedenle, Mısır Anayasası'ndaki medeni devlet ifadesi, başarısız bir girişim olarak değerlendirilebilir.

Tunus'ta, Mısır'ın aksine, medeni devlet kavramının kullanımı üzerinde İslamcılar ve İslamcı olmayanlar arasında bir uzlaşsı söz konusudur. Tunus'ta el-Zaytuna Enstitüsü ve Selefi Reform Cephesi Partisi, bu tanımlamaya karşı çıkmamışlardır⁶². En-Nahda'nın kavrama ilişkin yaklaşımı, Mısır'da Müslüman Kardeşler hareketine benzer şekilde, İslami temele dayalı ne askeri ne teokratik devlet anlamına gelir⁶³. Ancak, Nahda'nın açıklamalarında demokratik haklara vurgu daha fazladır. Raşid Gannuşi, 2014 tarihli Tunus Anayasası'nın birinci maddesindeki devletin dininin İslam olduğu ibaresi ile ikinci maddesindeki sivil devlet ibaresinin birbirleri ile çelişmediği için Anayasa'da asla değiştirilmemesi gereken iki şey olduğunu ifade etmiştir⁶⁴. Son olarak Tunus'ta anayasa müzakereleri sırasında En-Nahda'nın “Şeriat'ın yasamanın temel kaynağı olduğu” hükmünden vazgeçmesi karşısında, 2014 Anayasası'nın 6'ncı maddesinde

⁵⁸ L. Lavi, “Egypt's Draft Constitution 2014: Focus On De-Islamization, Expansion Of Military Power,” *The Middle East Media Research Institute*, 10 January 2014, <https://www.memri.org/reports/egypts-draft-constitution-2014-focus-de-islamization-expansion-military-power> (13.09.2022).

⁵⁹ El-Ezher ve Nur Partisinin karşı çıkması neticesinde bu kavram başlangıç hükümlerine dahil edilmiştir.

⁶⁰ Limor Lavie, “The Constitutionalization of the Civil State: The Self-Definition of Egypt, Tunisia and Yemen Following the Arab Uprisings,” *Religions* 12 Issue 4, 269, (2021): 5; El-Daghili, “Al-Dawlah al-Madaniyah,” 197.

⁶¹ Raja Bahlul, “Religion, Democracy, and the ‘Dawla Madaniyya’ of the Arab Spring,” *Islam and Christian-Muslim Relations* 29, Issue 2 (2018): 4; El-Daghili, “Al-Dawlah al-Madaniyah,” 197.

⁶² Lavie, “The Constitutionalization of the Civil,” 5.

⁶³ Barbara De Poli, “Arab Revolts and the ‘Civil State’: A New Term for Old Conflicts Between Islamism and Secularism,” *Approaching Religion* 4, no. 2 (2014): 99.

⁶⁴ Melek Saral, “The Protection of Human Rights in Transitional Tunisia: Capacity, Willingness and Capacity-Building,” *Muslim World Journal of Human Rights* 16, Issue 1 (2019): 14.

devletin dinin koruyucusu olduğu ve kutsalı korumak için çalışacağı düzenlenmiştir⁶⁵. Böylece, medeni devlete atfedilen devlet ve din ayrılığı modeli Tunus'ta reddedilmiştir⁶⁶.

Tunus'ta Anayasa'nın ikinci maddesindeki medeni devlet kavramının kullanımı üzerinde uzlaşmakla birlikte bu maddenin gerçek yorumu için pratik çıkarımlarına bakmak gerekir. Madde, sadece bir kez yargının önüne intikal etmiştir. Şöyle ki; Kanun Tasarılarının Anayasaya Uygunluğunun İncelenmesine İlişkin Geçici Yapıdan (*Provisional Instance to Review the Constitutionality of Draft Laws*), İslami banka sistemi ve finans kurumları ile medeni devlet kavramının uyuşup uyuşmadığı hakkında karar verilmesi istenmiştir. Geçici Yapı, kararında, ikinci maddede ifade edilen devletin medeniliğinin, insan yapımı uluslararası düzenlemelere bağlı kaldığı süreç, İslami Şariat kaynaklı pratikleri olanaksız hale getirmediğini belirtmiştir⁶⁷. Bununla birlikte, bu İslami pratiğin Tunus'u bir dini devlet haline dönüştürmeyeceğini de vurgulamıştır. Tunus'lu hukukçu Ferhat Horchani de medeni devletin, İslam devletinin tesisini veya Şariat'ın tam olarak uygulanmasını kesin bir şekilde engellemeyeceğini belirtmiştir⁶⁸. Yazara göre Tunus'ta bu kavramın Şariat referanslarına izin veren bir uygulaması, daha çok siyasi iktidarı ellerinde bulunduran hükümetlerin eylem tarzlarına bağlıdır⁶⁹. Diğer bir deyişle, sivil devlet kavramı Orta Doğu bağlamında, hükümetlerin seküler veya İslami siyasetlerine izin veren esnek bir kavramdır. Bu siyasetlerin sınırı, Anayasa'daki diğer ilke ve kurallardır.

Tunus'taki anayasal başarı hem yapım süreci hem içerik bakımından Yemen'i de etkilemiştir. Yemen'de bu etkinin görüldüğü alanlardan biri, medeni devlet kavramıdır. Yemen bağlamında medeni devlet kavramı, diğer ülke örnekleriyle kıyaslandığında daha İslami bir niteliğe sahiptir. Ayrıca, Yemenli protestocuların ve siyasi elitlerin kabilevî bir görüntüden uzaklaşma isteği de kavramın tercih edilme nedenlerinden biridir⁷⁰. Ulusal

⁶⁵ 2014 Anayasası'nın 6'ncı maddesindeki hükmün belirsiz olduğu yönünde bkz. Amna Guellali, "The Problem with Tunisia's New Constitution," *Human Rights Watch*, 3 February 2014, <https://www.hrw.org/news/2014/02/03/problem-tunisias-new-constitution> (15.09.2022).

⁶⁶ Lavie, "The Constitutionalization of the Civil," 8.

⁶⁷ Lavie, "The Constitutionalization of the Civil," 8-9.

⁶⁸ Ferhat Horchani, "Islam and the Constitutional State," in *Constitutionalism, Human Rights, and Islam after the Arab Spring*, ed. Rainer Grote and Tilmann Röder (New York: Oxford University Press, 2016), s. 204.

⁶⁹ Horchani, "Islam and the Constitutional State," 204.

⁷⁰ Lavie, "The Constitutionalization of the Civil," 11.

Diyalog Konferansı neticesinde varılan sonuç, Arap dünyasındaki hâkim medeni/sivil devlet anlamı ile uyuşmaktadır. Buna göre medeni devlet kavramı; laik olmayan ama teokratik de olmayan, ayrıca modern devlet yönetiminin kurum, norm ve süreçlerini kabul eden bir İslami devlet modelini ortaya koymaktadır⁷¹.

Diyalog Konferansı'nın vardığı sonuçlar arasında “Modern Medeni Devlet” başlıklı bölüm; temel olarak, karar alımında yerelleşmeyi, çoğulcu ve demokratik yönetimi, bağımsız idari ve yargısal kurumları, kanun önünde eşitliği, devlet yönetiminde kadınların güçlendirilmesini ve devletin ve halkın kimliğini İslam ilan eden bir devlet modelini vurgulamıştır⁷². Görüldüğü gibi Yemen bağlamında medeni devlet kavramı, modern anayasacılık ilkelerini benimsemenin yanında İslam’a referansı da temsil etmektedir. Ayrıca, 2015 Yemen Anayasası Taslağı'nın birçok yerinde İslam ve İslam Şeriatı'na atıf yapılmıştır. Yürürlükte olan 1991 Anayasası'nın birinci maddesinde, Yemen Cumhuriyeti, İslami ve bağımsız bir devlet olarak tanımlanmış ve üçüncü maddesinde “İslami Şeriat'ın bütün yasamanın kaynağı” olduğu ifade edilmiştir. 2015 Anayasa Taslağı'nın birinci maddesinde ise Konferans Sonuçları ile uyumlu bir şekilde Yemen'in, halkın iradesine, eşit vatandaşlığa ve hukuk devletine dayanan medeni, demokratik ve Arap bir İslami devlet olduğu tanımlanmıştır. Taslağın 4'üncü maddesinde ise “İslami Şeriat'ın yasamanın kaynağı” olduğu belirtilmiştir. Böylelikle taslak metinde “yasamanın kaynağı olarak Şeriat” ifadesi, önceki metindeki güçlü vurgusunu kaybetmiştir. Ayrıca, İslami devlet kavramına medeni demokratik devlet nitelemesi eklenmiştir.

Sonuç olarak, örnek ülkelerde gözlemlendiği üzere, ülkelerin farklı tarihi ve siyasi özellikleri medeni devlet kavramının içeriğini de etkilemiş ve medeni devlet kavramına ilişkin bağlamsal bir anlam ortaya koymuştur⁷³. Dahası, devletin kimlik ve yönelimine ilişkin bir deklarasyonun ötesinde pratik çıkarımlara da sahiptir. Arap devletleri bağlamında bu kavramın, devlet ve toplum ilişkilerinde İslam'ın yüce bir değer olduğuna dair toplumdaki uzlaşmayı dikkate almanın yanı sıra yönetime ilişkin modern ilke, kurum

⁷¹ Lavie, “The Constitutionalization of the Civil,” 11.

⁷² Peace Agreements Database, *National Dialogue Conference Outcomes Document*, 230-231. <https://www.peaceagreements.org/viewmasterdocument/1400> (17.08.2023).

⁷³ Lavie, “The Constitutionalization of the Civil,” 14.

ve kuralları benimseme arayışını ifade ettiğini söyleyebiliriz⁷⁴. Ayrıca, kavramın tartışmalı doğası; devletin temel kurumlarına, dini gerekçelendirme ile rasyonel düşüncelere dayanan politikalar arasında geçiş yapmaya (takdir yetkisi kullanmaya) izin veren geniş bir alan bırakır⁷⁵. Medeni devlet terimi, tek başına, İslam’a aykırı kanunların ilga edilmesine imkân vermez. Ancak, kavram, açık bir şekilde, İslam’a ayrıcalık tanıyan veya İslami pratik ve geleneklere dayanan yasama faaliyetlerini mümkün hale getirir⁷⁶. Sekülerlerin iddia ettiği gibi kavram, laik devlet kavramı ile aynı anlama sahip değildir⁷⁷. Bazı gruplar, medeni devlet kavramını seküler fikirler ile irtibatlandırırsa da bölge halklarının kendilerini seküler devletten farklı gördükleri gerçeği göz ardı edilmemelidir⁷⁸. Nitekim, Arap Baharı tecrübesi medeni devlet kavramı ile birçok alanda anayasal Şeriat’ın bir arada olabileceğini ortaya koymaktadır.

D. ANAYASALARDAKİ DİĞER İSLAMİ UNSURLAR AÇISINDAN BİR DEĞERLENDİRME

Bu alt bölümde anayasalara dahil edilen İslami unsurlar belirli başlıklar altında incelenecektir. Böylece İslam’ın veya özel olarak İslam hukukunun anayasalardaki çeşitli görünümleri ortaya konulacaktır.

1. Fas’ta Kral’ın Emir-el Müminin Ünvanı

1996 Anayasası’nın 19’uncu maddesinde Kral, hem inananların başı (emir’el müminin), hem de ulusun en üst temsilcisi ve birliğinin sembolü olarak tanımlanmıştır. Kral, devletin devamlılığının garantisidir. Ayrıca, inananların savunucusu olarak anayasaya saygıyı sağlar. 2011 Fas Anayasası’nda ise Kralın dini otoritesi 41’inci

⁷⁴ Lavie, “The Constitutionalization of the Civil,” 13.

⁷⁵ Lavie, “The Constitutionalization of the Civil,” 13. Nitekim taraflar da bu kavramın esnek olduğunu düşünerek nihayetle uzlaşmaya varmışlardır. Bkz. Tommaso Virgili, *Islam, Constitutional Law and Human Rights: Sexual Minorities and Freethinkers in Egypt and Tunisia* (Abingdon: Routledge, 2022), 87.

⁷⁶ Lavie, “The Constitutionalization of the Civil,” 13-14.

⁷⁷ Doğrudan ilgilendirmemekle birlikte benzer bir tartışma için bkz. Sezgin Baş ve Seda Baş, “Müftülere Evlendirme Yetkisi Verilmesinin Anayasallığı Sorunu”, *Hacettepe Hukuk Fakültesi Dergisi* 11, sayı 2 (2021): 1448.

⁷⁸ El-Daghili, “Al-Dawlah al-Madaniyah,” 197.

maddede, Kralın devlet otoritesi 42’nci maddede ayrı olarak belirtilmiştir. Böylece, Krala atfedilen devletin ve inananların başı ünvanı, *normatif* düzeyde ayrılmıştır⁷⁹. Ayrıca, 1996 Anayasası’nın 23’üncü maddesi ile Krala kutsal ve dokunulamaz nitelikleri verilmekteyken, 2011 Anayasası’nda Kralın dokunulamaz vasfı korunmasına rağmen kutsal niteliği kaldırılmıştır. Bu gelişmeler karşısında ilk bakışta, Fas’ın 2011 Anayasası’nın, Kralın dini rolü açısından daha seküler bir düzenleme getirdiği söylenebilir. Aşağıda, Kralın anayasal dini rolüne ilişkin daha yakından bir inceleme yapılacaktır.

2011 Fas Anayasası’nın 41’inci maddesi Kralı, inananların emiri olarak tanımlar. Birinci fıkraya göre Kral, İslam’a saygı duyulmasını sağlar ve bütün inançların yerine getirilmesinin teminatıdır. İkinci fıkraya göre Kral, Yüksek Ulema Konseyinin Başkanı’dır. Anayasa’nın 41’inci maddenin son fıkrasına göre Kral, bu maddede münhasıran kendisine verilen Emir-el Müminin kurumunun doğasında bulunan dini ayrıcalıkları krallık kararnamesi (*dahir*) ile kullanır. Diğer taraftan, 2011 Fas Anayasası’nın 42’inci maddesinde Kral, devletin başı, devletin en üst temsilcisi, ulusun birliğinin sembolü, kurumlar arasındaki en üst hakem, devletin devamlılığının teminatı gibi birçok görev ve makam ile irtibatlandırılmıştır. Sonuç olarak, yeni 2011 Anayasası’nda, Kral’ın iki ayrı varlığı belirginleştirilerek birinin diğerine karışma ihtimali azaltılmıştır⁸⁰.

Anayasa’nın 41’inci maddesinde Kralın, İnananların Emiri kurumunun doğasında bulunan yetkileri kullanacağından bahsedilmiş, ancak bu yetkiler ne tüketici ne sınırlayıcı bir şekilde sayılmıştır. Bu açıdan, bir anayasal belirsizliğin mevcut olduğu söylenebilir. Hatta, Baudouin Dupret, açıkça dinin dışında olmayan her şeyin, inananların emirinin yetkisi kapsamında olabileceğini ifade etmektedir⁸¹. Ayrıca, Anayasa’nın 42’nci maddesinde sayılan siyasal yetkilerin çoğunluğu karşı-imza kuralına tabi iken, 41’inci maddedeki dini otoriteden kaynaklanan yetkiler karşı-imza kuralına tabi değildir. Krallık

⁷⁹ David M. Mednicoff, “A Tale of Three Constitutions - Common Drives and Diverse Outcomes in Post-2010 Arab Legal Politics,” *Temple International and Comparative Law Journal* 28, no. 2 (2014): 243.

⁸⁰ Dupret, “The Relationship between Constitutions,” 243.

⁸¹ Dupret, “The Relationship between Constitutions,” 243.

Kararnameleri, genellikle atamalarda kullanılır, kanun gibi uygulanır ve yargısal denetimden muaftırlar⁸².

Sonuç olarak, 2011 tarihli Fas Anayasası'nda da Şeriat, yasamanın kaynağı olarak kabul edilmemiştir. Ancak, İnananların Emiri makamının sembolik değeri, anayasal açıdan güçlü bir şekilde ifade edilmiştir. Dolayısıyla, İslam'ın normativitesi olan Şeriat'ın yasamanın kaynağı olarak tanınmaması, Krala sınırları tam olarak çizilmemiş bir İnananların Emiri ünvanı verilerek telafi edilmek istenmiş olabilir⁸³.

2. İslam Hukukunun Devlet Politikasının Bir Kısımını Belirlemesi veya Bir Sınır Olarak İslam

Orta Doğu ve Kuzey Afrika Anayasalarında, dinin, kamu politikasının bazı alanlarını belirleyebileceği düzenlenmiştir. Bu belirleme, genellikle aile ve eğitim gibi konularda kendisini göstermektedir. Bunun yanında İslam, bazı anayasal mekanizma ve makamlar ile ilgili olarak bir sınırlama nedeni olabilmektedir.

Mısır örneğinde Arap Baharı sonrası anayasalarda, aile ve kadına ilişkin düzenlemeler daha seküler bir formda kaleme alınmıştır. Şöyle ki; 1971 Mısır Anayasası'nın 9, 10 ve 11'inci maddeleri; aile, çocuk ve kadınların korunması ile ilgili düzenlemeler içermiştir. 1971 Anayasası'nın 9'uncu maddesine göre aile, toplumun temeli ve din, ahlak ve vatanseverlik üzerine kuruludur. Ayrıca devlet ve toplum, Mısır ailesinin bu gerçek karakterini korumakla görevlidir. Bu düzenlemeye, 2012 Anayasası'nda aynı şekilde yer verilmiştir. Ancak 2012 Anayasası'nda, toplum ve devlete verilen aileyi koruma görevi, 2014 Anayasası'nda sadece devlete verilmiştir⁸⁴.

Diğer taraftan, 1971 Anayasası'nın 11'inci maddesinde yer alan İslam hukukuna aykırı olmadıkça erkek ve kadının siyasal, sosyal, ekonomik ve kültürel yaşamda eşit olacağı statüsünün dikkate alınacağı kuralına, 2012 Anayasası'nda yer verilmemiştir. 2014 Anayasası'nda ise 2012 Anayasası'ndan daha ileri gidilerek; devletin, bu

⁸² Madani, Maghraoui and Zerhouni, "The 2011 Moroccan Constitution," 25.

⁸³ Dupret, "The Relationship between Constitutions," 243.

⁸⁴ Rachel M. Scott, *Recasting The Law: Religion and the Nation State in Egyptian Constitution Making* (New York: Cornell University Press, 2021): 161.

Anayasa'nın hükümlerine uygun olarak medeni, siyasi, ekonomik, sosyal ve kültürel haklarda kadın ve erkek arasındaki eşitliği sağlayacağı hüküm altına alınmıştır.

Ayrıca, 1971 Mısır Anayasası'nda kadın ve çocukların devlet tarafından korunacağı belirtilmesine rağmen 2012 Anayasası'nda devletin ev geçindiren, boşanmış ve dul kadınlar hakkında özel koruma ve tedbirler alacağı belirtilmiştir. 2014 Anayasası'nda ise “boşanmış ve dul kadın” tabiri yerine, “yaşlı ve ihtiyaç sahibi kadın” ibaresine yer verilmiştir. Ayrıca, Mısır'ın bu üç anayasasında devletin, kadının ailesi ile işine karşı olan görevleri arasında bir uzlaşmayı garanti edeceği düzenlenmiştir. Bu düzenleme, diğer Arap anayasalarında da sıkça karşımıza çıkmaktadır.

Diğer bir örnek ülke olan **Bahreyn**'de 2002 Anayasası'na göre aile toplumun temelidir, onun esası ise din, ahlak ve vatan sevgisidir. Mısır ve Bahreyn Anayasalarında yer alan bu düzenleme, Ürdün Anayasası'na 2011 değişiklikleri ile dahil edilmiştir. Bahreyn Anayasası'nın 5'inci maddesinin ikinci fıkrasına göre devlet, *İslam hukukunun hükümlerine aykırı olmamak şartıyla*, kadınların aileye karşı olan görevleri ile toplumdaki işleri arasında uzlaşmayı ve ayrıca, siyasi, sosyal, kültürel ve ekonomik yaşam alanlarında erkekler ile eşitliği garanti eder. Bahreyn'de yapılan 2012 ve 2017 değişiklikleri ile, aile kavramına ilişkin bu hükümler değiştirilmemiştir. Görüldüğü üzere Bahreyn'de aile ve eşler arasındaki eşitlik İslam hukukuna göre düzenlenmektedir.

Yemen'de 1991 Anayasası'nda, Bahreyn Anayasası'ndan daha dini bir düzenlemeye gidilerek kadınlar, erkeklerin kardeşleri olarak tanımlanmış ve kadınların *Şeriat ve kanunlar* tarafından belirlenen ve garanti edilen hak ve yükümlülüklerle sahip olduğu ifade edilmiştir. Ayrıca 1991 Anayasası'nın 26'ncı maddesinde, diğer Arap anayasaları gibi ailenin, toplumun temeli olduğu ve sacayağını din, gelenekler ve vatan sevgisinin oluşturduğu ifade edilmiştir. 2015 Yemen Anayasa Tasarısı'nda ise kadınların, erkeklerin kardeşi olarak tanımlanmasından vazgeçilmiş ve 128'inci maddesinde hiçbir ayrımcılık olmaksızın kadınların medeni, siyasal, sosyal, kültürel ve ekonomik bütün haklara sahip olduğu belirtilmiştir. Böylece 2015 Tasarısı Şeriat'ın kadınlar üzerindeki bazı sınırlarını büyük ölçüde kaldırarak daha modern bir düzenlemeye gitmiştir.

Arap anayasalarındaki bazı düzenlemelerde, siyaset ve din arasındaki bağın; tavsiye, teşvik ve özlemenden öteye götürülerek bir yükümlülük olarak devlete yüklendiği

görülmektedir⁸⁵. Örneğin, 2014 Mısır Anayasası'nın 24'üncü maddesinde, Arapça'nın, dini eğitimin ve ulusal tarihin; üniversite öncesi bütün özel ve kamu eğitiminin temel konusu olduğu vurgulanmaktadır. 2014 Tunus Anayasası'nın eğitimi düzenleyen 39'uncu maddesinde, devlet, Arap-Müslüman kimliğinin ve genç jenerasyonun ulusal aidiyetinin güçlendirilmesi için çalışmakla yükümlü tutulmuştur. 2015 Libya Anayasa Tasarısı, eğitim hakkının düzenlendiği 53'üncü maddede; eğitim müfredatının, İslam dininin öğreti ve değerlerine ve uluslararası ölçütlere uygun kalite standartlarına dayalı olacağını belirtilerek İslam ve modern eğitim modelini birleştirme yaklaşımı ortaya koyulmuştur. Umman'da 1996 Temel Yasa'nın 13'üncü maddesinde, eğitimin amaçları arasında fiziksel ve ahlaki olarak güçlü bir jenerasyon oluşturmak sayılmıştır. Buradaki ahlak, devlet ve toplumun niteliği ve anayasanın sistemiği dikkate alındığında İslami ahlak olarak değerlendirilebilir. Diğer taraftan, Fas, Cezayir, Ürdün ve Bahreyn Anayasalarında eğitim politikasında İslam'a atıf yapılmamıştır.

Görüldüğü üzere araştırma kapsamındaki ülkelerin anayasalarında İslam; aile ve eğitim politikasının belirlenmesinde rol oynayabilmektedir. Bunun yanı sıra İslam, bazı temel hak ve hürriyetlerin kullanımında veya bir kamu hizmetine girmede, sınırlayıcı bir neden dikkate alınabilmektedir. 1996 Cezayir Anayasası'nın 9'uncu maddesinde devlet kurumlarının, İslam'a aykırı uygulamalar içinde bulunmayacağı düzenlenmiştir. 2020 Cezayir Anayasası bu hükmü aynı şekilde korumuştur (m. 10). 2011 Fas Anayasası'na göre siyasal partilerin amaçları arasında İslam'a karşı gelmek, Anayasa'da sayılan parti yasaklarından biridir. 1996 Anayasası'nda böyle bir düzenleme bulunmamaktaydı. Ancak, diğer taraftan, Fas Anayasası'nın 7'nci maddesinin 4'üncü fıkrasında din temelinde siyasi parti kurulması yasaklanmıştır. Bu düzenleme, neredeyse bütün Frankofon Afrika devletlerinin anayasalarında, fundamentalist grup ve örgütlenmeleri engellemek amacıyla konulmuştur⁸⁶. Ayrıca, bu durum, Fas Anayasası'nın ılımlı İslam'ı benimsediğinin açık göstergelerinden biridir⁸⁷. Fas Anayasası'nda başka bir durum yasama sorumsuzluğu ile ilgilidir. 1996 Fas Anayasası'nın 39'uncu maddesinde milletvekillerinin yasama sorumsuzluğu tanınmıştır. Ancak, monarşik sisteme, İslam

⁸⁵ Brown, "Comparing the Religion-State Divide," 5.

⁸⁶ Abdelhak Azzouzi and André Cabanis, *Moroccan neo-constitutionalism: meeting the challenge of the Arab Spring* (Paris: L'Harmattan, 2017), 162.

⁸⁷ Azzouzi and Cabanis, *Moroccan neo-Constitutionalism*, 163.

dinine ve Kral'a duyulan saygıyı aşağılayıcı ifadeler istisna olarak sayılmıştır. 2011 Fas Anayasası'nda da bu hüküm aynen korunmuştur (m. 64). Keza 2002 Bahreyn Anayasası'nın 89'uncu maddesine göre milletvekillerinin yaptığı açıklamalar, dinin (İslam'ın) temellerine, ulusun birliğine, Kral'a duyulması gereken saygıya zarar veriyorsa veya herhangi bir kişinin kişisel yaşamına karşı onur kırıcı nitelikteyse yasama sorumsuzluğu kapsamında değerlendirilmez. Ayrıca, 2002 Bahreyn Anayasası'nın 27'nci maddesinde dernek ve sendika kurma hürriyeti, din ve kamu düzeninin temellerinin ihlal edilmemesine bağlanmaktadır.

Cumhurbaşkanının veya Kralın Müslüman olması gerekliliği de devlet başkanlığı makamına getirilen bir dini sınırlamadır. Umman Temel Yasası'nın 5'inci maddesine göre ancak Müslüman bir kişi Umman Kralı olabilir. 1991 Yemen Anayasası'na göre Cumhurbaşkanı ve milletvekilleri, diğer niteliklerle birlikte İslami görevlerini yerine getiren bir kimse olmalıdır. Ayrıca, Yemen Anayasası'nın 160'ıncı maddesinde, Cumhurbaşkanı, bakanlar ve milletvekillerinin Kuran ve Sünnet'e bağlı kalacaklarına dair Allah'a yemin edecekleri belirtilmiştir. Bu anayasal yemine, 2015 Anayasa Taslağı'nın 398'inci maddesinde aynı şekilde yer verilmiştir. Mısır'da Cumhurbaşkanı 2014 Anayasa'nın 144'üncü maddesi uyarınca ülkeyi koruyacağı ve anayasaya saygı duyacağı hakkında Allah adına yemin eder. 2014 tarihli Tunus Anayasası'nın 74'üncü maddesi ile devlet başkanının Müslüman olması gerektiği düzenlenmiştir. 2022 Anayasası'nda da bu hüküm korunmuştur.

3. Hukukun Bazı Alanlarının İslam Hukukuna Göre Düzenleneceğinin Belirtilmesi

Bazı ülkelerin anayasalarında, Şeriat'ın birkaç alanının uygulanacağı öngörülmektedir. Özellikle anayasalarda kişisel statü ile ilgili konularda (aile, miras, kişiler hukuku) sık sık İslam hukukuna yapılan atıflar göze çarpan hususlardan biridir. Bu hak genellikle sadece Müslümanlara değil diğer din mensuplarına da tanınmaktadır. Müslüman olmayan topluluk liderlerinin çoğunluğu, bu düzenlemelerin kendilerine verdiği cemaat özerkliğini kabul etmiş ve benimsemişlerdir⁸⁸.

⁸⁸ Brown, "Comparing the Religion-State Divide," 9.

2012 ve 2014 Mısır Anayasalarının 3'üncü maddesinde, Hristiyan ve Yahudi hukukunun, bu dine mensup kişilerin kendi kişisel statülerini, dini ilişkilerini ve ruhani liderlerinin seçimini düzenleyen kanunların temel kaynağı olduğu belirtilmektedir⁸⁹. 1971 Anayasası'nda böyle bir hüküm bulunmadığından bu kural, Arap Baharı sürecinin yol açtığı yeni anayasa yapım sürecinin bir ürünüdür.

Ürdün'de genel, dini ve özel olmak üzere üç tür mahkeme bulunmaktadır. Dini mahkemeler, Şeriat ve dini toplulukların mahkemeleri şeklinde ikiye ayrılmaktadır. 1952 Ürdün Anayasası'nın 105'inci maddesine göre Şeriat Mahkemelerinde Müslümanların kişisel hukuk, diyet ve vakıf ile ilgili uyuşmazlıklarında Şeriat hukuku uygulanır. 2011, 2014 ve 2016 değişiklikleri Ürdün'de din ve devlet ilişkilerine yönelik hiçbir yenilik getirmemiştir.

Yemen'de 1991 Anayasası'nın 23'üncü maddesinde miras hakkının İslami öğretilere göre garanti altına alındığı ve kanun ile düzenleneceği belirtilmiştir. 2015 Anayasa Taslağı'nın 25'inci maddesinde de aynı hükme yer verilmiştir. Ayrıca, çalışmada ele alınan diğer ülkelerin hiçbirinde yer almayan zekat konusu da Yemen Anayasası'nda düzenlenmiştir. 1991 Anayasası'nın 21'inci maddesinde devletin zekat toplayacağı ve bunu kanuna göre harcayacağı düzenlenmiştir. 2015 Taslağı da 306'ncı maddesinde Zekat Otoritesinin kurulacağını ve toplanan paraların kanuna göre harcanacağını düzenlemiştir. Bunun yanı sıra, bu konuda çıkarılacak kanun ile, zekat harcamalarının Şeriat'a göre kararlaştırılacağı ifade edilmiştir. Ayrıca, 2015 Tasarısı'nın 307'nci maddesinde yeni bir kurum olarak Vakıf Otoritesi öngörülmüştür. Kurumun, kaynak ve gelirleri, İslam'a uygun ve yerel topluluklara fayda sağlayacak şekilde yönetilecektir. Yemen'de 1991 Anayasası'nda ulusal ekonominin, İslamî sosyal adalete dayandığı belirtilmiştir.

2015 Yemen Tasarısı gibi 2017 **Libya** Tasarısı da zekat ve vakıflar ile ilgili düzenlemelere yer vermektedir. Libya 2017 Tasarısı'nın 25'inci maddesine göre devlet, zekatın toplanması ve harcanmasını denetler. Ayrıca zekat gelirleri, diğer kamu gelirleri ile karıştırılamaz. Tasarının 26'ncı maddesinde, hayırsever bağışların kullanılması, sona ermesi veya amaçlarının gerçekleştirilmesinin sınırı olarak Şeriat'a atıf söz konusudur.

⁸⁹ Bu maddeye dayanılarak çıkarılacak kanunlarda Hristiyan ve Yahudiler için ayrı kuralların bulunması gerekir. Anayasal düzeyde çok hukuklu sistem tanınmıştır. Bu hususta bkz. Akif Tögel, *Anayasa Hukuku Açısından Çok Hukuklu Sistem* (Ankara: Adalet Yayınevi, 2016), 138.

Görüldüğü üzere, Yemen ve Libya Anayasa Tasarılarında zekat ve vakıf konuları doğrudan Şeriat'a göre düzenlenen alanlar arasındadır.

Bahreyn Anayasası'nın 5'inci maddesinde mirasın, İslam Şeriatı tarafından düzenlenen bir hak olduğu belirtilmektedir. **Tunus** Anayasası'nda ise Şeriat, yasamanın temel kaynağı olarak gösterilmemesine ve miras hakkının Şeriat'a göre düzenleneceği yönünde bir hüküm bulunmamasına rağmen miras hukukunda Şeriat uygulama alanı bulmaktadır⁹⁰.

4. Anayasalarda Dini Kurumların Düzenlenmesi

Tunus'ta 2014 Anayasası ile diğer bölge ülkelerinin anayasalarından farklı olarak, Şeriat ile ilgili konularda görüş beyan eden veya araştırmalar yapan bir kurum öngörülmemiştir⁹¹. **Mısır** Anayasalarında, devletin oluşturduğu bir yüksek dini otorite yoktur. Bunun yerine, dini alanda otorite kabul edilen El-Ezher, 2012 Mısır Anayasası ile anayasal statüye kavuşmuştur. Yukarıda belirtildiği üzere, Şeriat ile ilgili konularda El-Ezher'e danışılması zorunluluğu 2014 Anayasası ile kaldırılmasına rağmen, bu Kurumun özerkliğinin anayasada tanınmasına devam edilmiştir.

Libya'da 2011 Anayasal Bildirisi'nde, durumun geçiciliği ve olağanüstülüğü nedeniyle herhangi bir kurum öngörülmemiştir. 2017 Tasarısı ise 162'nci maddesinde Şeriat Araştırma Konseyini öngörmüştür. Konseyin işlevleri; devlet yetkililerinin Şeriat delillerine dayanarak oluşturacakları görüş ve yapacakları araştırmalar ile ilgili kendilerine sundukları konularda görüş beyan etmek, ilgili uzmanların yardımıyla çeşitli güncel ve genel dini konulara değinen Şeriat araştırmaları yapmak ve son olarak inanç, ibadet ve kişisel ilişkiler hakkında bireysel fetvalar yayımlamaktır. Diğer Arap ülkelerinin aksine, Libya'da bu Konseyin üyeleri Cumhurbaşkanı veya Kral tarafından değil yasama organı tarafından seçilecektir.

Cezayir'de 1996 Anayasası'nda, içtihadı (İslam hukukunu) geliştirecek ve kendine sunulan işlerle ilgili olarak görüş bildirecek bir Yüksek İslam Konseyi

⁹⁰ Tunus'ta kadınların miras hakları ile ilgili son dönem tartışmalar için bkz. Fatma Bint Slimane, "Tunus'ta Kadınların Miras Mücadelesi: Tarihi Arka Plan ve Siyasi-Sosyal Engeller," *Orta Doğu ve Afrika Araştırmacıları Derneği*, 17 Kasım 2017, <https://ordaf.org/tunusta-kadinlarin-miras-mucadelesi-tarihi-arka-plan-ve-siyasi-sosyal-engeller/> (15.02.2023).

⁹¹ Bununla birlikte, Tunus'ta diyanet işleri, bakanlık düzeyinde temsil edilmekte ve örgütlenmektedir.

öngörülmüştür. 2020 Cezayir Anayasası'nda, kurumda herhangi bir değişikliğe gitmeden aynı düzenlemelere yer verilmiştir.

Fas'ta 1996 Anayasası'nda öngörülmeyen Yüksek Ulema Konseyi, 2011 Anayasası ile ihdas edilmiştir. Konseyin Başkanı, Kral'dır. Konsey, Kral'ın kendisine sunduğu problemler ile ilgili çalışmalar yapmakla yükümlüdür. Anayasa'nın 41'inci maddesinde göre Konsey, resmi olarak kabul edilmeyen fetvalar ve kendisine sunulan işler hakkında, İslam'ın hoşgörülü ilkelerini ve emirlerini esas alarak yorum yapma yetkisine sahip tek makamdır. Konseyin anayasal sistem içinde başka görevleri de bulunmaktadır. Konsey Genel Sekreteri, Anayasa'nın 116'ncı ve 130'uncu maddesi uyarınca Yüksek Yargı Konseyine ve Anayasa Mahkemesine Kral'ın belirleyeceği bir kişiyi önerir. Ayrıca, Konsey Genel Sekreteri, Kralın 18 yaşından küçük olması halinde, bu yaşa gelene kadar monarşinin görev ve yetkilerini kullanacak olan Niyabet Konseyinin üyeleri arasında sayılmıştır.

Yemen'de 2015 Anayasa Tasarısı'nda, 1991 Anayasası'nda öngörülmeyen Şeriat Araştırma Kompleksi ve İfta Konseyi kurumları düzenlenmiştir. İfta⁹² Konseyi, Tasarı'nın 295'inci maddesine göre kendisine sunulan işler ile ilgili şer'i fetva vermekle sorumlu bağımsız bir ulusal kuruluştur. İfta Konseyi, Şeriat alimlerinden oluşmakla birlikte görevini icra ederken insani ve uygulamalı bilimlerdeki kıdemli uzmanlardan yararlanır. Şeriat Araştırma Kompleksi ise İslami kültür ve düşüncenin ihyası ve tolerans ve ılımlılık değerlerinin geliştirilmesi amacıyla, İslam'ın kolları ve İslami çalışmalar ile ilgili derin araştırmalar yapan uzman ve yetkin kişilerden oluşan bir yapıdır (m. 297). Tasarı'da İfta Konseyi ve Şeriat Araştırma Kompleksinin üyelerinin oluşumuna dair herhangi bir kurala yer verilmemiştir.

5. Din ve Vicdan Hürriyetinin Düzenlenmesi

Araştırma kapsamındaki anayasalarda din ve vicdan hürriyeti tanınmakta ve bir şekilde düzenlenmektedir. Şimdi ülke örneklerini inceleyelim.

⁹² İfta, fetva vermektir; yani ilmi yetkiye dayanarak ilgili uyuşmazlık veya sorun hakkında şer'i hükmü açıklamaktır. Sorana müsteftî, cevap verene müftî, cevaba da fetvâ denir. Bkz. Mehmet Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü* (6. Baskı, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2016), 232.

Tunus'ta 1959 Anayasası'nın 5'inci maddesinde vicdan hürriyeti mutlak olarak tanındıktan sonra dini inançların özgürce yaşanması pratiği, ancak kamu düzenini bozmadıkça garanti altına alınmıştır. 2014 Anayasası'nda ise din ve vicdan hürriyeti, ayrıntılı ve geniş bir şekilde düzenlenmiştir. 2014 Tunus Anayasası'nın 6'ncı maddesinde öncelikle devletin dinin koruyucusu olduğu belirtildikten sonra, inanç hürriyeti ve dini pratikleri özgürce yerine getirme hürriyeti güvence altına alınmıştır. Bunun yanı sıra, camiler ve ibadet yerleri için bütün partizan araçsallaştırmalardan kurtarılması ve tarafsızlığının sağlanması benimsenmiştir. Ayrıca, 2014 Anayasası'nda diğer Arap anayasalarından daha çoğulcu bir tolerans yaklaşımı sergilenmiştir⁹³. Bu çerçevede maddenin ikinci fıkrası ile devletin; ılımlılığı, toleransı yaymayı ve kutsalı korumayı, bunun yanında tekfir etmeyi, şiddet ve nefrete teşviki yasaklamayı kendisine amaç edinmesi düzenlenmiştir.

Ferhat Horchani'ye göre Tunus Anayasası'nın 6'ncı maddesinin birinci fıkrasında yer alan “devlet, dini korur” ifadesi, genel olarak bütün dinlere değil, münhasıran İslam'ın korunması içindir. Bu nedenle ülkedeki diğer dinlere karşı bir ayrımcılık yapılması tehlikesi söz konusudur⁹⁴. Ancak, kanaatimizce, maddenin bütünü dikkate alındığında özel olarak İslam değil, genel olarak din ibaresi geçtiğinden bütün dinlerin bundan koruma göreceği ifade edilebilir. Anılan düzenlemenin ikinci fıkrasında “devletin ... kutsal olanın koruyucusu” olduğu belirtilmektedir. Horchani, bu hükmün, kutsalın tanımlanmasının zorluğu bir yana, dine hakaretin (*blasphemy*) suç haline getirilmesini yasaklayan uluslararası düzenlemeler ile çelişebileceğini ve devletin medeni karakteri ile de bu hükmün uyuşmayacağını ileri sürmektedir⁹⁵. Öncelikle, dine hakaret konusunun suç haline getirilmemesi evrensel olarak kabul edilen bir hak değildir. Öğretide kimi yazarlar, dini değerlere hakaretin fikir hürriyeti kapsamına girmediğini savunmaktadır⁹⁶.

⁹³ Mednicoff, “A Tale of Three Constitutions,” 225.

⁹⁴ Horchani, “Islam and the Constitutional State,” 204.

⁹⁵ Horchani, “Islam and the Constitutional State,” 204.

⁹⁶ Bu alanda yapılan çalışmalardan bazıları için bkz. Abdurrahman Eren, “İnsan Hakları Hukuku Bakımından İslam Peygamberinin Karikatürünün Çizilmesi,” *Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi* 21, no. 2 (2015): 355-368; Mustafa Ünal, “Modern Hukuk ve İslâm Hukukunda İfade Özgürlüğü ve Dine Hakaret Noktasında Sınırlandırılması,” *Necmettin Erbakan Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 2, sayı 2 (2019): 147-149; Burcu Görkemli, “Kişinin Mensup Bulunduğu Dine Göre Kutsal Sayılan Değerlerden Bahisle Hakaret,” *Ceza Hukuku Dergisi* 16, no. 47 (2021): 549-579. **Karşıt yönde** bkz. Virgili, *Islam, Constitutional Law and Human Rights*, 158, 159; Tolga Şirin, “İfade Özgürlüğü Dinin veya Dini Duyguların Korunması Amacıyla Sınırlandırılabilir mi?,” *Anayasa Hukuku Dergisi* 5, no. 10 (2016): 535-536.

Laik bir ülke olan Türkiye’de dahi kutsal olan şeyler ceza hukuku kapsamında korunmaktadır⁹⁷. Arap Baharı sürecinde; 2015 Yemen Anayasa Tasarısı’nın 56’ncı maddesinde, Müslümanları, gayri müslim olarak suçlamanın ve İslam’a ve diğer dinlere iftira atmanın ve Peygamberlere hakaret etmenin suç olarak kabul edileceği düzenlenmiştir. 2012 Mısır Anayasası’nın 44’üncü maddesinde, ilk defa, bütün dini elçi ve peygamberlere hakaret etmek anayasal olarak yasaklanmıştır. Bu koruma, tahmin edildiği üzere sadece İbrahimî dinler için geçerlidir⁹⁸. 2014 Mısır Anayasası’nda ise daha seküler bir anayasa formuna sahip olmanın⁹⁹ bir delaleti olarak bu hüküm kaldırılmıştır¹⁰⁰.

Mısır’da 1971 Anayasası’nda herhangi bir sınırlandırma tesis edilmeden din ve vicdan hürriyeti tanınmıştır. 2012 Anayasası’nın 43’üncü maddesinde ise inanç hürriyetinin dokunulamaz olduğu ifade edildikten sonra devletin sadece ilahi dinler (İslam, Hristiyanlık ve Musevilik) için dini ritüelleri yerine getirme ve ibadet etmek maksadıyla ibadethane yapma özgürlüğü kabul edilmiştir¹⁰¹. 2014 Anayasası’nda, 2012 Anayasası’ndaki din ve vicdan hürriyeti düzenlemesi değiştirilmemiştir. Kimi yazarlara göre Kitap’ı olmayan dinler kapsam dışında bırakıldığından, bu düzenleme açıkça din ve vicdan hürriyetine aykırıdır¹⁰². Çünkü, din ve vicdan hürriyeti, bir dini inancı

⁹⁷ 5237 sayılı Türk Ceza Kanunu m. 125’e göre hakaretin kişinin mensup olduğu dinin kutsal saydığı değerlerden bahisle işlenmesi halinde verilecek ceza miktarı artırılır. Ayrıca, TCK m. 216/3’te halkın bir kesiminin benimsediği dini değerleri aşağılayan kişinin, kamu barışının bozulma tehlikesinin varlığı halinde cezalandırılacağı düzenlenmiştir.

⁹⁸ Knut S. Vikør, “Islamic Law in the Modern World: States, Laws, and Constitutions”, *Islamic Studies in the Twenty-first Century: Transformations and Continuities*, ed. Léon Buskens and Annemarie van Sandwijk (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2016), 219.

⁹⁹ 2012 ve 2014 Mısır Anayasaları, 1971 Anayasası’nda öngörülen din-devlet ilişkilerini radikal olarak değiştirmese de 2014 Anayasası’nın daha seküler bir tona sahip olduğu yönünde bkz. Aslı U. Bali and Hanna Lerner, “Constitutional Design without Constitutional Moments: Lessons from Religiously Divided Societies,” *Cornell International Law Journal* 49, no. 2 (2016):255.

¹⁰⁰ Mısır Ceza Kanunu m. 98 (f)’ye göre bir kimse ilahi dinlerden biri veya onları takip eden bir mezhep ile alay ederse veya hakaret ederse altı aydan beş yıla kadar hapis cezasına veya en az 500 Mısır Lirasına çarptırılır. Al-Monitor, “Egypt cracks down on blasphemy in wave of arrests,” 17 November 2020, <https://www.al-monitor.com/originals/2020/11/egypt-arrests-christians-muslims-insulting-religion.html#ixzz7en0FbLMA> (13.09.2022).

¹⁰¹ Evelyn Mary Aswad, “The Role of Religion in Constitutions Emerging from Arab Spring Revolutions”, *Georgetown Journal of International Affairs* 16, no. 1, (2015): 162.

¹⁰² Virgili, *Islam, Constitutional Law and Human Rights*, 107, 156; Tahrir Institute for Middle East Policy, “Egypt’s Religious Minorities: The Legal Framework,” 6 January 2022. <https://timep.org/2022/01/06/egypts-religious-minorities-the-legal-framework/> (25.08.2023); Bu düzenlemenin sayılmayan dinlerin dışlanması artıracağı yönünde bkz. Dawood Ahmed, “Religion-State Relations,” *International Institute for Democracy and Electoral Assistance*, Second Edition, 2017, 34. <https://www.idea.int/publications/catalogue/religion-state-relations> (25.08.2023).

benimsememeyi de kapsar. Son olarak, yukarıda belirtildiği üzere, 2014 Anayasası'nda peygamberlere hakaret etmenin yasaklandığı hüküm kaldırılmıştır.

Cezayir'de ise 1996 Anayasası'nın 36'ncı maddesinde sadece inanç ve düşünce hürriyeti tanınmıştır. 2020 Cezayir Anayasası'nda ise din ve vicdan hürriyeti birlikte düzenlenmiştir (m. 51). 2020 Anayasası'nın 51'inci maddesinin birinci fıkrasında, eski anayasada olduğu gibi inanç hürriyetinin dokunulamaz olduğu ifade edilmiştir. İkinci fıkrada, ibadet hürriyeti hiçbir ayrımcılık olmaksızın kabul edilmiştir. Üçüncü fıkrada, devletin ibadet yerlerinin korunmasını tarafsız bir şekilde garanti ettiği belirtilmiştir.

1991 **Yemen** Anayasasının 41'nci maddesinde din ve vicdan hürriyetini açıkça tanımlayan bir düzenleme bulunmamaktadır. Anayasa'nın 42'nci maddesinde, düşünce ve ifade hürriyetinin kanuni sınırlar içinde garanti edildiğini belirtmektedir. Dolayısıyla ne din ne de vicdan hürriyeti açık bir şekilde tanınmıştır. 2015 Yemen Anayasa Tasarısı ise 82'nci maddede, açıkça vicdan, kanaat, fikir ve ifade hürriyetinin, bu Anayasa'ya aykırı olmayacak şekilde devletin koruması altında olduğunu ifade etmiştir. Maddenin devamında, herkes için dini ritüelleri pratik etmenin devletin koruması altında olduğu düzenlenmiştir. Görüldüğü üzere Tasarı, vicdan ve ifade hürriyeti açısından kanuni sınırlar yerine anayasal sınırları kabul ettikten sonra herkes için ibadet hürriyetini de tanımıştır. Bu açıdan Tasarı'nın din ve vicdan hürriyeti açısından daha ileri güvenceler getirdiği aşıkardır.

Fas'ta 2011 Anayasası'nın 3'üncü maddesinde devletin dininin İslam olduğu ibaresinden hemen sonra dini tören ve ibadetlerin özgürce yerine getirileceği düzenlenmiştir. Anayasa'da ayrı olarak inanç hürriyeti tanınmamakla birlikte, Anayasa'nın 25'inci maddesinde düşünce, fikir ve açıklama hürriyeti, bütün formlarıyla kabul edilmiştir¹⁰³. Dolayısıyla, inanç hürriyetinin de 25'inci madde içinde tanındığı ileri sürülebilir. Fas, 1996 Anayasası'ndaki düzenlemeyi aynen kabul etmiştir.

Ürdün'de 1952 Anayasası'nın 14'üncü maddesine göre devlet, kamu düzenine veya ahlaka aykırı olmadıkça, Krallık'ta uyulan geleneklere göre dini ayinlerin özgürce uygulanmasını ve inançları güvence altına alır.

¹⁰³ Dupret, "The Relationship between Constitutions," 242.

Umman Anayasası'na göre kabul edilen geleneklere göre dini ritüelleri pratik etme hürriyeti, kamu düzenini ihmal etmedikçe veya ahlaka aykırı olmadıkça sağlanır. Düşünce ve vicdan hürriyeti ise kanunda gösterildiği şekilde serbesttir.

Bahreyn Anayasası'nın 22'nci maddesi inanç hürriyetinin mutlak yani sınırsız olduğunu belirttikten sonra devletin; ibadethanelerin dokunulmazlığını, Krallık'ta uyulan geleneklere göre dini ritüelleri yerine getirme ve dini tören ve toplantı yapma hürriyetini garanti ettiğini düzenlemektedir.

Görüldüğü üzere bazı ülkelerde (Ürdün, Umman, Bahreyn) din hürriyeti, uluslararası insan hakları normlarına uygun şekilde değil, ülkenin geleneklerinin izin verdiği çerçevede tanınmıştır. Bu kapsamda, birey tarafından din olarak görülen her inanç, bir din olarak kabul edilmeyebilir.

6. Dinin Koruyucusu Olarak Devlet ve İslami Hükümlerin Değiştirilemezliği

Arap anayasalarında devletin İslam'ı destekleyeceği ve koruyacağı farklı şekillerde ve derecelerde düzenlenmiştir. Bahreyn Anayasası'nın 6'ncı maddesine göre devlet, Arap ve İslam mirasını korur. Ayrıca devlet, İslam ülkeleri arasındaki bağları güçlendirmek için çalışır. Cezayir'de 1996 ve 2020 Anayasalarına göre Cumhurbaşkanı, İslam dinini yücelteceğine ve saygı duyacağına dair Allah adına yemin ederek göreve başlar. 1991 Yemen Anayasası'nın 60'ncı maddesinde dini ve vatani savunmanın kutsal olduğu belirtilmektedir. Yemen'de 2015 Anayasa Tasarısı'nın 55'inci maddesinde devletin, saygın İslami ve insani değerleri sağlamlaştırmak için gayret edeceği düzenlenmiştir. Ancak, bu değerlerin ne olduğu açıkça sayılmamıştır. Fas'ta (m. 41) ve Bahreyn'de (m. 33) ise devlet yerine devletin en üst temsilcisi olan Kral, dinin sadık koruyucusu olarak tanımlanmıştır. Tunus'ta devlet, dinin koruyucusu (2014 Anayasası m. 6) iken Mısır'da bu yönde bir düzenlemeye yer verilmemiştir.

Diğer taraftan, İslam'a özel bir önem atfedilmesinin göstergelerinden biri, İslam ile ilgili hükümlerin anayasa değişikliğine konu edilemeyeceğine yönelik düzenlemelerdir. 1996 Cezayir Anayasası'nda, devletin dini olarak İslam'ın rolünün anayasa değişikliğine konu edilemeyeceği belirtilmiştir. Aynı hükme 2020 Cezayir Anayasası'nın 234'üncü maddesinde de yer verilmiştir. 1996 Fas Anayasası'nın 106'ncı maddesinde devletin monarşik yapısı ve İslam dini ile ilgili hükümlerde anayasa

değişikliği yapılamayacağı belirtilmiştir. 2011 Fas Anayasası'nın 175'inci maddesinde de bu hüküm olduğu gibi korunmuştur. 2011 Anayasası ile düzenlemedeki yasaklar listesine “bu anayasada kazanılan temel hak ve özgürlükler” de dahil edilmiştir. Bahreyn Anayasası'nın 120'inci maddesinde, Anayasa'nın 2'nci maddesinde yer alan “devletin dininin İslam” ve “Şeriat'ın, yasamanın bir kaynağı olduğu” ifadelerinin değiştirilemeyeceği düzenlenmiştir.

Sonuç olarak yeni anayasalar ve anayasa değişiklikleri, Arap anayasalarında yer alan İslam ve İslam Şeriatı ile ilgili hükümleri ortadan kaldırmamıştır¹⁰⁴. Diğer taraftan, Arap Baharı sürecinde İslamcıların iktidara gelmeleri de anayasalarda dinin rolü üzerinde önemli değişiklikler getirmemiştir¹⁰⁵. Daha sonra, Tunus'ta 2022 Anayasası ve Mısır'da 2014 Anayasası ile, bu kısmi gelişmeler de kısmen tersine çevrilmiştir. Anayasa metinlerinin incelenmesi sonucunda, Fransa'nın eski sömürgesi olan Tunus, Fas ve Cezayir'in, çalışma kapsamındaki diğer ülkelere nazaran anayasalarında dine daha az rol verdiği ve daha ılımlı bir İslam anlayışına sahip oldukları ileri sürülebilir.

III. HÜKÜMET SİSTEMLERİ

Bu bölümde Arap Baharı sürecinde meydana getirilen yeni anayasa ve anayasa değişikliklerinin tasarlandığı hükümet sistemleri temel araştırma konusudur. Bu inceleme sırasında yeni hükümet sistemi ile eski hükümet sistemi arasındaki değişime odaklanılacaktır. Bu çerçevede, çalışmanın birinci bölümünde anlatıldığı üzere, Arap Baharı öncesi rejimlerde sıklıkla karşılaşılan hesap verilebilirlik mekanizmalarının yokluğu, yürütmenin yargı ve yasamayı kontrolü altında bulundurarak kuvvetler ayrılığını zayıflatması ve rejimin anayasayı istediği zaman değiştirebilmesi gibi eksiklik ve zayıflıkların giderilip giderilmediği irdelenecektir. Böylece anayasacılığın temel unsurları arasında zikredilen kuvvetler ayrılığı, denge ve denetim sistemleri ve hesap verilebilirlik ilkelerinin sağlanıp sağlanmadığı değerlendirilecektir. Bu değerlendirmeleri yapabilmek amacıyla, araştırma kapsamındaki devletlerde yürütme yetkisi, yürütme ve yasama ilişkileri, yürütme ve yargı ilişkileri, devlet başkanının olağanüstü hâl ve anayasayı değiştirme yetkileri mercek altına alınacaktır. Son olarak, Libya ve Yemen,

¹⁰⁴ Aljazy and Asad, “Arab Constitutions: Islamic Law,” 33.

¹⁰⁵ Karčić, “Shariah after the Arab Spring?,” 417.

yeni anayasalarını yürürlüğe koyamadıkları için bu bölümde araştırmanın kapsamı dışında bırakılmıştır¹⁰⁶.

A. HÜKÜMET SİSTEMİ TERCİHİ

Çalışmanın ikinci bölümünde değinildiği üzere, Arap Baharı öncesi dönemde hükümet sistemi modeli olarak, başkanlık sisteminin bozulmuş formu olan başkancı cumhuriyetlerin ve monarşilerin hâkim olduğu söylenebilir. Hükümet modeli başkancı olmakla birlikte, yürütme organı, bir tarafta devlet başkanı (kral veya cumhurbaşkanı), diğer tarafta hükümet (kabine) olmak üzere ikili bir şekilde yapılandırılmıştı. Bakanlar Kurulu, Kral veya Cumhurbaşkanı'nın takdirine bağlı olarak oluşturulmaktaydı. Bununla birlikte Bakanlar Kurulu, parlamentonun gensoru önergesi ile düşürülebiliyordu.

Arap Baharı sürecinde Arap monarşilerinin hükümet modeli, bazı yapısal reformlara uğramakla birlikte temel olarak korunmuştur. Anayasal sistem içinde yasamanın yetkileri artırılmış ve yürütmenin bir kolu olan kabinenin, kral karşısındaki yetkileri ve gücü sağlamlaştırılmıştır. Bunlarla birlikte, Kral, sistemin merkezinde kilit bir rol oynamaya ve ayrıcalıklarını korumaya devam etmiştir. Sonuçta, Arap monarşileri, Batı demokrasilerindeki gibi bir parlamenter monarşi olarak nitelendirilemezler.

Çalışmada ele alınan Arap cumhuriyetlerinde ise formal ve teorik düzeyde yarı-başkanlık sistemleri olmasına rağmen fiiliyatta süper başkanlık (*hyper presidentialism*) modeli geçerli olmuştur. Bu gerçek, yeni anayasal metinlere rağmen büyük ölçüde korunmuştur¹⁰⁷. Aşağıda Arap cumhuriyetlerindeki hükümet sistemi tercihleri yakından incelenecektir.

Tunus'ta anayasa yapımı müzakereleri sırasında en-Nahda parlamenter sistemden yana tavır alırken, çoğunluğu oluşturan seküler, solcu ve liberal partiler (Nida Tunus ve

¹⁰⁶ Yemen'de 1991 Anayasası'nda, Mısır ve Tunus'ta olduğu gibi bir yarı başkanlık sistemi öngörülmüştür. 2015 Yemen Tasarısı ile muhtemelen bir federal devlet örgütlenmesinin tercih edilmiş olması nedeniyle yürütmenin tek kişiden oluştuğu başkanlık sistemi öngörülmüştür. Ekleme gerekirse federal sistemin, başkanlık sistemini zorunlu kıldığı söylenemez. Nitekim, Almanya bir federal örgütlenme modeline sahip olmasına rağmen başkanlık sistemi değil, parlamenter sistem hâkimdir. Diğer taraftan, Libya'da ise ilk anayasa tasarılarında parlamenter sistem tercih edilmişken iç savaşın varlığı ve güçlü bir iktidar ihtiyacı nedeniyle Temmuz 2017 Taslağı'nda başkanlık sistemi ve merkezi hükümet benimsenmiştir. Bkz. Al-Ali, *Arab Constitutionalism*, 121.

¹⁰⁷ Al-Ali, *Arab Constitutionalism*, 251.

Cumhuriyetçi parti gibi) başkanlık sistemini desteklemişlerdir. En-Nahda dışındaki siyasal grupların başkanlık sistemi tercihlerinin altında, muhtemelen kendilerinin çoğunluğa sahip olmaları nedeniyle tek bir adayı desteklemeleri halinde Başkanın kendi ideolojisinden birisi olacağı öngörüsü bulunmaktaydı¹⁰⁸. Sonuç olarak, 2014 Anayasası'nda yürütme gücünün kötüye kullanılmasını önlemek ve yürütme içinde bir denge ve denetim sistemi oluşturmak amacıyla Cumhurbaşkanı ve hükümet şeklinde ikili bir yapılandırmaya giderek bir yarı-başkanlık hükümet modeli tercih edilmiştir¹⁰⁹.

2014 Anayasası'nda iktidarın kötüye kullanılmasını engellemeyi amaçlayan anayasal hükümlerin, Cumhurbaşkanı Kays Said'in Anayasa'ya aykırı eylemlerine mani olamadığı görülmüştür. Ayrıca, 2022 Tunus Anayasası ile yarı başkanlık modelinden, dizginsiz ve denetimsiz başkanlık sistemine geçilmiştir. 2022 Anayasası'nda öngörülen hükümet sistemi modelinin hesap verilebilirlik mekanizmalarından yoksun olması ve yürütmenin diğer organlarla arasındaki dengenin bozulması, sistemi başkancı veya süper başkanlık¹¹⁰ modeli haline getirmiştir¹¹¹. Tunus'un bir önceki Cumhurbaşkanı Sıbsi'nin gerçekleştiremediğini, Anayasa Hukuku Profesörü Said olağanüstü hal döneminde ve plebisiter bir referandumla başarmıştır.

Mısır'da 1971 Anayasası döneminde, geniş yetkileri olan ve hesap verilebilirlik mekanizmalarının işletilmesinin neredeyse imkansız olduğu bir başkancı hükümet modeli söz konusuydu. 2012 Anayasası'nın yapım sürecinde Hürriyet ve Adalet Partisi (Müslüman Kardeşler), Tunus'ta en-Nahda'nın tercih ettiği gibi bir parlamenter sistem talep ederken, sekülerler ve sol gruplar başkanlık sistemi arayışı içinde olmuşlardır. Neticede 2012 Anayasası ile, Cumhurbaşkanı'nın yetkileri azaltılmasına rağmen yürütme organı içinde ağırlığın Cumhurbaşkanı'ndan yana olduğu bir yarı-başkanlık modeli

¹⁰⁸ Duncan Pickard, "Prospects for Implementing Democracy in Tunisia," *Mediterranean Politics* 19, Issue 2 (2015): 261.

¹⁰⁹ Max Gallien and Isabelle Werenfels, "Is Tunisia Really Democratizing?: Progress, Resistance, and an Uncertain Outlook," *Stiftung Wissenschaft und Politik*, 13 March 2019, 2, <https://www.swp-berlin.org/en/publication/is-tunisia-really-democratising> (10.10.2022).

¹¹⁰ Şule Özsoy Boyunsuz, *Dünyada Başkanlık Sistemleri* (Ankara: İmge Kitabevi, 2017), 170-181; Cengiz Gül, *Karşılaştırmalı Hükümet Sistemlerinde Yürütme* (Ankara: Yetkin Yayınevi, 2017), 73.

¹¹¹ Zied Boussen and Malek Lakhal, "Tunisia in the wake of the referendum: A new divisive Constitution", *Arab Reform Initiative*, 23 August 2022, 4, <https://www.arab-reform.net/publication/tunisia-in-the-wake-of-the-referendum-a-new-divisive-constitution/> (10.10.2022); Zaid Al-Ali, "Tunisia's draft constitution solidifies one-man rule", *The Washington Post*, 8 July 2022, <https://www.washingtonpost.com/politics/2022/07/08/tunisia-saied-coup-constitution-backsliding-democracy/> (22.01.2022).

tasarlanmıştır. 2014 Anayasası'nda da yürütme organının ikili bir örgütlenme içinde olması ve hükümetin yasama organının güvenine dayanması nedeniyle sistem, yarı-başkanlık modeli olarak kabul edilmelidir¹¹². Bununla birlikte, aşağıda ayrıntılı olarak anlatılacağı üzere, 2014 Anayasası'nın öngördüğü hükümet sistemi, 2012 Anayasası'na nazaran bir *gerilemeyi* temsil etmektedir. Ayrıca, Mısır'da hükümet modeli, fiiliyatta, Cumhurbaşkanı Sisi'nin hegemonyası nedeniyle bir başkanlık sistemi gibi işlemektedir¹¹³.

Cezayir'de de Arap Baharı öncesinde Başbakan ve bakanlar, Cumhurbaşkanı tarafından belirlenmesine ve hükümetin, Cumhurbaşkanının programını uygulamasına rağmen, hükümetin parlamentodan güvenoyu alması (1996 Anayasası m. 80) ve hükümetin düşürülebilmesi prosedürünün düzenlenmesi (1996 Anayasası m. 84) nedeniyle bir yarı-başkanlık hükümetinin varlığı normatif düzeyde ileri sürülebilir¹¹⁴. Arap Baharı sonrası 2016 değişiklikleri ve yeni 2020 Anayasası'nda hükümet sistemi, bir yarı-başkanlık sistemi olarak tasarlanmıştır¹¹⁵. Ancak, sistem, Mısır'da olduğu gibi fiiliyatta bir başkanlık sistemi gibi işlemektedir¹¹⁶.

B. YÜRÜTME VE YÜRÜTMENİN BAŞI OLARAK DEVLET BAŞKANI

Bu başlık altında Arap rejimlerinin merkezinde bulunan Kral veya Cumhurbaşkanının yürütme organı içindeki konumu ve hükümet ile ilişkisi incelenecektir. Yürütmenin, yasama ve yargı ile ilişkilerine, diğer alt başlıklarda değinilecektir.

Çalışma kapsamındaki Arap monarşi ve cumhuriyetlerinin yürütme organları, Arap Baharı sonrasında da ikili bir yapıda oluşturulmuştur. İkili yapının bir tarafında yürütmenin ve devletin başı olarak Monark veya Cumhurbaşkanı, diğer tarafında

¹¹² Giovanni Sartori, *Karşılaştırmalı Anayasa Mühendisliği* (çev. Ergun Özbudun, Ankara: Yetkin Yayınları, 1997), 162; Serap Yazıcı, *Başkanlık ve Yarı-Başkanlık Sistemleri: Türkiye İçin Bir Değerlendirme* (3. Baskı, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2013), 91-103;

¹¹³ Al-Sayyid, "The Fight over Institutions," 70.

¹¹⁴ Aynı yönde bkz. Tamburini, "The Maghreb Countries," 122.

¹¹⁵ Batuhan Ustabulut, "Arap Baharı ve Güncel Gelişmeler Çerçevesinde Cezayir Anayasal Sistemine Genel Bir Bakış," *İstanbul Medeniyet Hukuk Fakültesi Dergisi* 7, sayı 13, (2022): 360.

¹¹⁶ Francesco Biagi, "The Separation of Powers and Forms of Governments in the MENA Region Following the 'Arab Spring': A Break with the Past?," *Diritto Pubblico Comparato ed Europeo*, no. 2 (2018): 394.

hükümet (kabine) bulunmaktadır. Arap Baharı, bazı ülkelerde Monarkın ve Cumhurbaşkanı'nın yürütme üzerindeki yetki ve gücünün azaldığı ve kabinenin başındaki Başbakanın yetkilerinin arttığı değişimleri meydana getirmiştir. Diğer bazı ülkelerde ise devlet başkanının yetkilerinin azaltılması eğiliminin tersine çevrildiği anayasal gelişmeler gerçekleşmiştir. Aşağıda, yürütme organı, araştırma kapsamındaki ülkelerde devlet başkanının yetkileri ve hükümet ile arasındaki ilişki kapsamında incelenecektir.

Fas'ta 1996 Anayasası döneminde Kral, yürütmenin gerçekten sahibiydi; hükümetin faaliyetleri neredeyse Kralın iradesini yerine getirmek ile sınırlandırılmıştı¹¹⁷. Fas 2011 Anayasası ile, Kralın yetkileri, önceki anayasalara nazaran çok daha açık ve belirli bir şekilde tanımlanmıştır¹¹⁸. 2011 Anayasası'nda yürütme kuvveti, Kral üstün tutulmakla birlikte iki makam arasında (Kral ve Başbakan) paylaştırılmıştır. Bunun sonucu olarak, Anayasa'nın 44'üncü maddesinde Başbakan (*Head of Government*) lehine geniş bir alan bırakılmıştır. Elbette bu geniş alanın ne kadar uygulama alanı bulacağı, gündelik siyasetin dinamiklerine bağlıdır¹¹⁹. Fas'ta 2011 Anayasası ile getirilen bir yenilik, Başbakanın, Kralın keyfi iradesine göre belirlenmesinden vazgeçilerek parlamentoda en çok koltuğa sahip olan siyasi partiden atanmasıdır¹²⁰. Ancak, Kral, Anayasa 47'nci maddesinin 3'üncü fıkrası uyarınca, kendi girişimiyle Başbakana danıştıktan sonra hükümetin bir veya birkaç üyesini azledebilir. Bu imkânın yanında Başbakan da Krala danıştıktan sonra bazı bakanların azledilmesini Kraldan talep edebilir.

Başında Kralın yer aldığı "Bakanlar Konseyi"nin (*Council of Minister*) yanı sıra, başında Başbakanın bulunduğu "Hükümet Konseyi" (*Council of Government*) anayasal statüye kavuşturulmuştur. Anayasa'da bu iki konseyin yetkileri ayrı ayrı düzenlenmiştir. Eskiden Hükümet Konseyi'nin görevi, Bakanlar Konseyi'nin yapacağı işleri hazırlamaktı¹²¹. Bu nedenle, Hükümet Konseyi büyük ölçüde icrai yetkilerden yoksun bir

¹¹⁷ Biagi, "The Separation of Powers," 383.

¹¹⁸ Mohammed Darif, "Morocco: A Reformist Monarchy," *The Journal of the Middle East and Africa*, 3, Issue 1 (2012): 102.

¹¹⁹ Ninet and Tushnet, *The Arab Spring*, 125.

¹²⁰ Aslında bu yenilik, 2011 öncesinde fiilen uygulanmaktaydı. 1997 ve 2007 seçimleri sonrasında Başbakan, parlamentoda en çok koltuğa sahip parti içinden Kral II. Hasan tarafından belirlenmiştir. Ayrıca, Arap Baharı sonrası 2011 ve 2016 seçimlerinden sonra da bu kurala uyulmuştur.

¹²¹ Biagi, "The Separation of Powers," 384.

yapı görünümündeydi. Hükümet Konseyi, 2011 Anayasası ile öncelikle Bakanlar Konseyi'nin görev alanına giren konularda kararlar almakla sorumlu kılınmıştır.

1996 Anayasası döneminde hükümet sadece Temsilciler Meclisine karşı değil, aynı zamanda Krala karşı da sorumluydu. 2011 Anayasası'nın 88'inci maddesinde hükümet üyelerinin Başbakan tarafından oluşturulmasının bir uzantısı olarak hükümetin sadece parlamentodan -iki meclisin ortak oturumunda- güvenoyu alacağı düzenlenmiştir. 2011 Anayasası'nın 42'nci maddesinde Krallık Kararnamelerinin, 1996 Anayasası'nda olduğu gibi, karşı-imza kuralına¹²² tabi olduğu belirtilmiştir. Bu kuralın istisnaları, kritik öneme sahip olan Kralın atama ve fesih gibi işlemleridir. Son olarak savaş ilan etme yetkisi, önceki Anayasa'dan farklı olarak Kral tarafından değil, Kralın başkanlık ettiği Bakanlar Konseyince kararlaştırılacağı hüküm altına alınmıştır¹²³.

Fas'ta Başbakanın yetkileri genişletilmesine rağmen, Kralın icracı yetkileri 2011 Anayasası'nda da korunmaktadır ve Kral sistemin merkezinde kalmaya devam etmektedir¹²⁴. Anayasa'da Başbakana önemli yetkiler verilmesine rağmen Kral, yürütme üzerinde önemli kontrol imkânı sunan Bakanlar Konseyine ve güvenlikle ilgili üst düzey yapı olan Ulusal Güvenlik Konseyine başkanlık etmekte, ayrıca silahlı kuvvetler ve dış ilişkiler üzerindeki otoritesini korumaktadır¹²⁵. Fas Anayasası'nın birinci maddesinde bir yenilik olarak Fas'ın bir parlamenter monarşi olduğu belirtilmiştir. Ancak, Kralın icracı yetkiler kullanması; sorumsuz ve dokunulamaz olarak kabul edilen, siyasi sorumluluğu bulunmayan ve azledilemeyen bir makamın doğası ile bağdaşmamaktadır. Dahası Kral, kendisini diğer devlet organları ve kurumlarının üzerinde görmektedir; nitekim, Anayasa'da Kral, hiçbir kuruma karşı sorumlu değildir¹²⁶. O halde, bazı anayasal reformlar gerçekleştirilmesine rağmen, Kralın temsili ve sembolik yetkileri aşan ayrıcalık, görev ve yetkiler ile donatılması, Fas örneğinin Avrupa'daki monarşilerden

¹²² Karşı-imza kuralı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Salih Taşdöğen, *Anayasa Hukukunda Karşı - İmza Kuralı* (Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2016).

¹²³ 2011 Anayasası m. 99.

¹²⁴ Driss Maghraoui, "Constitutional Reforms in Morocco: Between Consensus and Subaltern Politics", *The Journal of North African Studies* 16, Issue 4 (2011): 696; Alicino, "Moroccan Constitutional Transition," 73.

¹²⁵ Irene Fernández Molina, "The Monarchy vs. the 20 February Movement: Who Holds the Reins of Political Change in Morocco?," *Mediterranean Politics* 16, no. 3 (2011): 440; Maghraoui, "Constitutional Reforms," 696.

¹²⁶ Maghraoui, "Constitutional Reforms," 696.

ayrılarak bir “yürütmeci monarşi” (*executive monarchy*) olarak devam etmesine neden olmaktadır¹²⁷. Diğer taraftan, Fas’ta doğrudan sembolik bir parlamenter monarşi beklenmesi de ülkenin derin tarihsel kökleri, temel sembolik öğeleri ve siyasal gerçekleri dikkate alındığında gerçekçi değildir. 2011 Anayasası, ülkenin yıllardır içinde bulunduğu demokratik gelişim içinde biriken kazanımlara sahip olmayı ve bu demokratik gelişmeyi ilerletmeyi temsil etmesi bakımından önemlidir¹²⁸. Nitekim, bu ilerleme, önceki anayasal gelişmelerde olduğu gibi monarşik rejime dokunulmadığı sürece demokrasi ve temel haklar alanındaki hareketleri destekleyen monarşi eliyle gerçekleştirilmiştir.

Bir başkanlık monarşisi olarak adlandırılabilen **Ürdün Krallığı**’nda 2011 Anayasa reformu, Fas’a nazaran dar kapsamlıdır¹²⁹. 2011 Anayasa reformu ile 42 maddede revizyon yapılmıştır¹³⁰. Bu kapsamda, temel hak ve hürriyetler, bağımsız bir seçim komisyonu, yargı bağımsızlığı ve anayasa yargısı gibi alanlarda ilerlemeler kaydedilmiştir. Buna rağmen, Kralın anayasal ayrıcalıklarına dokunulmamıştır¹³¹. 1952 Anayasası’na göre yürütme yetkisi Kralındır. Anayasa’nın 26’ncı maddesi uyarınca Kral, Anayasa’daki hükümlere göre bu yetkisini bakanları aracılığıyla kullanır. Başbakan ve bakanlar tamamıyla Kralın yardımcıları konumundadırlar. Bununla birlikte, Anayasa’nın 54’üncü maddesi uyarınca parlamentoya, bakanlar ve başbakan hakkında gensoru önergesi vermek suretiyle görevlerinden alabilme yetkisi tanınmıştır. Anayasa’nın “yönetim organları” başlıklı üçüncü bölümü ve “Kral ve ayrıcalıkları” başlıklı dördüncü bölümü aynen korunmuştur¹³². Kral’ın Başbakanı ve bakanları atama ve fesih yetkisi kendisinde bırakılmıştır¹³³.

2014 ve 2016 Anayasa değişikliklerinde ise Kralın zaten fiilî olarak kullandığı bazı atama yetkileri anayasallaştırılmıştır ve böylece Kral’ın atama yetkileri

¹²⁷ Biagi, “The Separation of Powers,” 387; Darif, “Morocco: A Reformist Monarchy,” 102.

¹²⁸ Mohamad Al-Akhssassi, “Reforms in Morocco: monitoring the orbit and reading the trajectory”, *Contemporary Arab Affairs* 10, Issue 4, (2017): 491.

¹²⁹ Biagi, “The Separation of Powers,” 387.

¹³⁰ Nuri Yeşilyurt, “Jordan and the Arab Spring: Challenges and Opportunities”, *Perceptions: Journal of International Affairs* 19, no. 4 (2014): 172.

¹³¹ Inmaculada Szmolka, “Political Change in North Africa and the Arab Middle East: Constitutional Reforms and Electoral Processes,” *Arab Studies Quarterly* 36, no. 2 (2014): 134.

¹³² Biagi, “The Separation of Powers,” 389.

¹³³ Sultany, *Law and Revolution*, 271. Bu yetkisi çerçevesinde Kral II. Abdullah, altı yılda beş başbakan atamıştır.

artırılmıştır¹³⁴. Kral, önemli ve kapsamlı yetkilerine rağmen her türlü sorumluluktan muaf kılınmıştır¹³⁵. Ancak, hesap verilebilir bir yönetimden ve dolayısıyla anayasacılığın varlığından bahsedebilmek için yetkinin tanındığı yerde sorumluluk da düzenlenmelidir.

Bahreyn'de 2012 ve 2017 değişiklikleri yapılmıştır. Ancak bu değişiklikler, Kralın yürütme içindeki konumunda bir değişikliğe yol açmamıştır¹³⁶. Kral, yürütme üzerinde tam kontrole sahip olmaya devam etmiştir¹³⁷. 2012 Değişikliklerinin yasama ve yürütme arasındaki ilişkilere değinen hükümleri aşağıda incelenecektir. Ancak, bunlar ne Kral'ın yetkilerini sınırlandırmıştır ne onu halka karşı hesap verebilir konuma getirmiştir¹³⁸.

Umman'da 2011 Temel Yasa değişikliklerinde, yasama organına daha fazla yasama yetkisi vermek ve bunları anayasal güvenceye kavuşturmak dışında bir işlev ortaya koyulmamıştır¹³⁹. Dolayısıyla 2011 Anayasal reformu ile, Sultan'ı hesap verilebilir kılacak, Sultan'ı anayasanın üstünlüğüne tabi tutacak ve yetkilerini sınırlandıracak mekanizmalar öngörülmemiştir¹⁴⁰. Ayrıca, Umman'da gerçek bir kuvvetler ayrılığı bulunmamaktadır. Yürütme Sultan'a aittir; Sultan, başbakan ve bakanları atama ve azletme yetkisine sahiptir ve Bakanlar Kuruluna başkanlık eder.

Cezayir'de Arap Baharı sonrası 2016 Anayasa değişiklikleri ve yeni bir anayasa olarak 2020 Anayasası ihdas edilmiştir. Arap Baharı öncesinde, 1996 Anayasası'nın 77'nci maddesinde Cumhurbaşkanı, Başbakanı atama ve istediği zaman görevden alma yetkisi verilmiştir. Ayrıca, Anayasa'nın 79'uncu maddesinde Cumhurbaşkanı, Başbakan ile istişare ettikten sonra bakanları atayacağı düzenlenmiştir. Başbakan, Anayasa'nın 80'inci maddesi uyarınca kendi bağımsız programını değil, Cumhurbaşkanı'nın programını uygulayacaktır. Başbakan, hükümet programının

¹³⁴ 2014 değişiklikleri ile Kral, ordu komutanını ve Genel İstihbarat Departmanının Başkanı'nı atama yetkisine sahip olmuştur. 2016 değişiklikleri ile Jandarma Komutanı'nı atama yetkisi Krala verilmiştir.

¹³⁵ Sultany, *Law and Revolution*, 271.

¹³⁶ Kral'ın yetkilerini sayan Anayasa'nın 33'üncü maddesinde hiçbir değişiklik gerçekleştirilmemiştir.

¹³⁷ Busafwan Abbas and Rosiny Stephan, "Power-Sharing in Bahrain: A Still-Absent Debate", *German Institute of Global and Area Studies (GIGA)*, Working Papers No. 280, Hamburg, 19, 20. <https://www.econstor.eu/bitstream/10419/125146/1/840101759.pdf> (28.09.2022).

¹³⁸ Sultany, *Law and Revolution*, 277.

¹³⁹ Bu kapsamda Umman Konseyinin kompozisyonu, onun çalışma düzeni ve iç işleyişi ile ilgili 45 yeni madde Anayasa'ya eklenmiştir.

¹⁴⁰ Sultany, *Law and Revolution*, 279-280.

parlamento tarafından onaylanması için parlamentoda programı açıklar ve programı açık tartışmaya sunar. Başbakanın bu tartışmalar ışığında hükümet programında değişiklik yapmak istemesi halinde bu değişikliği ancak Cumhurbaşkanı ile anlaşarak yapabilme yetkisi bulunmaktaydı.

1996 Anayasası, 2016 Anayasal reformu¹⁴¹ ile, bu konuda bazı değişikliklere uğramıştır. 2016 değişiklikleri ile, 2008 yılında kaldırılan Cumhurbaşkanlığı makamında bulunma süresine ilişkin iki dönem sınırlaması, yeniden yürürlüğe konulmuştur. Ayrıca, Anayasa'nın 93'üncü maddesi uyarınca, Başbakanın atanmasında ve görevine son verilmesinde Cumhurbaşkanı parlamento çoğunluğu ile istişare etme ödevi yüklenmiştir. Ancak, Cumhurbaşkanının, Başbakanı parlamento çoğunluğu içinden atama yükümlülüğü yoktur; burada sadece istişare etme yükümlülüğü söz konusudur. Dolayısıyla Cezayir 2016 Anayasal reformu, Cumhurbaşkanının Başbakanı atamasıyla ilgili olarak, 2011 Fas ve 2014 Tunus Anayasaları ile karşılaştırıldığında daha belirsiz ve daha az bağlayıcıdır¹⁴².

2016 Değişiklikleri, bakanların atanmasına ilişkin olarak bir değişikliğe gitmemiştir. Cumhurbaşkanı, öncesinde olduğu gibi Başbakan ile istişare ettikten sonra bakanları atayacaktır. Son olarak, 2016 değişiklikleri uyarınca, Başbakan artık Cumhurbaşkanının programını uygulamayacaktır. Bunun yerine, Başbakan başkanlığındaki Hükümet, kendi programını hazırlayacak ve bunu Bakanlar Konseyine sunacaktır. Bununla bağlantılı olarak diğer bir değişim şöyledir: Artık Başbakan, parlamentoda hükümet programını açıklarken parlamentoda yürütülen tartışmalar ışığında hükümet planını değiştirmek isterse Cumhurbaşkanı ile anlaşmak zorunda değildir. Bu durumda, Başbakanın, hükümet planını değiştirirken sadece Cumhurbaşkanı ile istişare edeceği düzenlenmiştir. Sonuç olarak, 2016 Anayasal reformu ile hükümetin oluşumuna ilişkin belirtilen sınırlamalar dışında, Cumhurbaşkanının aşırı yetki yoğunlaşması hususunda bir değişiklik söz konusu değildir. Cumhurbaşkanı, başbakan ve

¹⁴¹ 2016 Anayasa Değişiklikleri ile, 2008 Anayasa değişikliklerinde ulusal dil seviyesine yükseltilen Berberi (*Tamazigh*) dili, resmi dil statüsüne kavuşturulmuştur. Cumhurbaşkanı dışında Başbakan, parlamento azınlıkları ve normal mahkemelere de Anayasa Mahkemesine başvuru imkanı verilerek anayasal denetim genişletilmiştir. Bazı temel hak ve hürriyetler revize edilmiş ve yeni haklar eklenmiştir.

¹⁴² Biagi, "The Separation of Powers," 395.

parlamentodan daha kuvvetli bir pozisyon elde etmeye devam etmiştir¹⁴³. O halde, bu değişiklikler yürütmenin gücünü gerçek anlamda çevrelememektedir. Ayrıca, ordunun, sivil demokrasi üzerindeki gücünün etkisini azaltacak bir düzenlemeye de yer verilmemiştir.

Cezayir 2020 Anayasası ise Cumhurbaşkanı Abdelmecid Tebbun'un yeni Cezayir'i oluşturma isteğine yönelik açıklamalarına rağmen temel nitelikte değişiklikler getirmediği gibi yönetim organizasyonu açısından oldukça sınırlı değişimler ortaya koymuştur¹⁴⁴. 2020 Anayasası ile Cumhurbaşkanının iki dönem sınırlaması korunmuştur. Cumhurbaşkanına yeni bir yetki olarak yurtdışına asker gönderme yetkisi verilmiştir¹⁴⁵. Yürütme ile ilgili olarak başka bir yenilik, hükümetin oluşturulması sürecinde, Cumhurbaşkanından Başbakanın belirleyiciliğine doğru bir evrilmenin yaşanmasıdır. 2020 Anayasası ile Bakanlar, artık Cumhurbaşkanı tarafından belirlenmez, Başbakanın önerisi üzerine Cumhurbaşkanınca atanır. Sonuç olarak, 2020 Anayasası ile yürütme içinde Başbakanın yetkileri artırılmıştır. Ancak, Cumhurbaşkanının atama ve düzenleme yetkileri, Anayasa'nın 95 ve 96'ncı maddelerinde belirtildiği üzere aynı şekilde korunmuştur.

Tunus'ta yürütme yetkisi, 2014 Anayasası'nın 71'inci maddesine göre Cumhurbaşkanı ve hükümet tarafından kullanılır. Arap Baharı öncesi Cumhurbaşkanlığı seçimlerinde aday olabilmek için belirli sayıda milletvekili veya belediye başkanının teklifi gerekliydi. 2014 Anayasası'nda az sayıdaki azınlığa dahi Cumhurbaşkanı adayı ortaya koyabilme imkânı getirilmiştir. Diğer taraftan, 2014 Anayasası'nda Cumhurbaşkanının, Başbakanı atama yetkisi büyük ölçüde sınırlandırılmıştır. Anayasa'nın 89'uncu maddesi uyarınca Cumhurbaşkanı, parlamento koltuklarının çoğunluğuna sahip parti veya koalisyonun adayından hükümeti kurmasını ister. Ayrıca, hükümetin oluşturulması sürecinde Cumhurbaşkanı ve Başbakan da önemli bir rol oynar. Başbakan; savunma ve dış işleri bakanlarının belirlenmesinde Cumhurbaşkanına danışmak zorundadır, bunun dışındaki bakanlıkları, başka kimsenin dahili olmaksızın

¹⁴³ Biagi, "The Separation of Powers," 394.

¹⁴⁴ Berkan Özgür, "Cezayir 2020," *Ortadoğu Yıllığı* 16, (2021): 318.

¹⁴⁵ Cezayir'in bugüne kadar yapılan anayasalarında askeri kuvvetlerin sınır ötesi operasyon yapması engellenmiş; bu yaklaşım Cezayir'in müdahale karşıtı bir ülke olarak tanınmasına yol açmıştır. Ancak, özellikle Libya'daki iç savaşın uluslararası boyut kazanması, müdahale karşıtlığı politikasının değişmesinin altında yatan en temel sebeplerden birisidir. Özgür, "Cezayir 2020," 319.

belirleme yetkisi vardır. Cumhurbaşkanı, Başbakan'ın sunduğu listeyi onaylar ve böylece hükümet kurulmuş olur. Başbakan'ın idari organizasyonun uyumlu ve düzgün bir şekilde çalışmasından sorumlu olması, Başbakan'ı Arap Baharı öncesine nazaran daha güçlü bir konuma getirmiştir¹⁴⁶.

1959 Tunus Anayasası döneminde devletin genel politikası, Cumhurbaşkanının kendisi tarafından belirlenirken, 2014 Anayasası'nda devletin genel politikasını belirleme yetkisi, Başbakan ve Cumhurbaşkanına birlikte verilmiştir. 2014 Anayasası'nın 77'nci maddesinde, Cumhurbaşkanı'nın devletin ve ülke topraklarının iç ve dış tehditlerden korunması ile ilgili olarak savunma, dış ilişkiler ve ulusal güvenlik alanlarında devletin genel yönelimini belirleme yetkisi verilmiştir. Bunun dışındaki alanlarda devletin genel politikası, Anayasa 91'inci maddesi uyarınca, Başbakan tarafından belirlenir. Ayrıca, Başbakan bu politikanın uygulanmasından sorumludur. O halde, Tunus'ta devletin genel politikasının belirlenmesinden öncelikle Başbakan sorumludur¹⁴⁷. Ancak, devlet politikasının belirlenmesi sürecinde, Anayasa'nın 77'nci maddesi ile 91'inci maddeleri arasındaki gerilim nedeniyle Cumhurbaşkanı ile Başbakan arasında uyuşmazlık ve çatışmalar baş gösterebilir¹⁴⁸. Yine, Tunus'un yarı başkanlık sisteminde hükümet toplantılarına Cumhurbaşkanının katılımı (m. 93) ile ilgili olarak uyuşmazlık çıkabilmesi olasıdır¹⁴⁹.

Ayrıca, 2014 Anayasası ile, yürütmenin otoriterliğini önleme amacıyla Cumhurbaşkanlığı makamında bulunma süresi, peş peşe olup olmadığına bakılmaksızın, iki dönem ile sınırlandırılmıştır. Cumhurbaşkanı, ordunun komutanı olarak tanımlanmış ve üst kademe askeri ve güvenlik personelinin atanmasından sorumlu tutulmuştur. Dahası, ulusal güvenliğin sağlanmasından Cumhurbaşkanı sorumludur; ancak, bu yetkilerin neyi gerektirdiği ile ilgili herhangi bir ayrıntı verilmemiştir. Arap Baharı öncesi

¹⁴⁶ Abdurrahman Tekin ve Ömer Temel, "Political And Constitutional Developments in Tunisia And Egypt in the aftermath of the Arab Spring," *Law and Justice Review* 10, Issue 19 (2019): 208.

¹⁴⁷ Sujit Choudhry and Richard Stacey, "Semi-Presidentialism as Power Sharing: Constitutional reform after the Arab Spring," *International IDEA*, Center for Constitutional Transitions at NYU Law, 2014, 90.

¹⁴⁸ Justin O. Frosini and Francesco Biagi, "Transitions from authoritarian rule following the Arab uprisings: A matter of variables," *Political and Constitutional Transition in North Africa*, ed. Justin O. Frosini and Francesco Biagi (London: Routledge, 2014), 159.

¹⁴⁹ Frosini and Biagi, "Transitions from authoritarian," 160; Biagi, "The Separation of Powers," 418.

Cumhurbaşkanı'nın ulusal güvenlik ile ilgili yetkilerini kötüye kullandığı dikkate alındığında buna ilişkin görev ve yetkinin çerçevesinin çizilmemesi yerinde olmamıştır.

2022 Tunus Anayasası ile, yürütme organında önemli değişiklikler yapılmıştır. 2022 değişiklikleri neticesinde, Anayasa'nın 101 ve 102'nci maddeleri uyarınca Cumhurbaşkanı, Başbakanı ve bakanları atama ve görevlerine son verme yetkisini elde etmiştir. 2022 Anayasası'nın 87'nci maddesinde, yürütme yetkisinin sadece Cumhurbaşkanı'na ait olduğu, hükümetin ise ona yardımcı olarak görev yapacağı belirtilmiştir. Burada, yürütmenin ikili yapısı korunduğundan bir yarı-başkanlık sistemi akla gelebilir¹⁵⁰; ancak hükümetin Cumhurbaşkanı'na bir yardımcı olarak görevlendirilmesi ve tanımlanması, hükümet modelini bir başkanlık sistemine dönüştürmektedir¹⁵¹. Cumhurbaşkanı, kendi iradesi ile Başbakanı atar. Ancak, parlamentonun Başbakanı üye tamsayısının 2/3 çoğunluğu ile görevinden alma imkanı düzenlenmiştir (2022 Anayasası m. 115). Başkanlık sistemlerinin içine parlamenter sistemlerde var olan güvensizlik oylamaları ve fesih gibi mekanizmaların dahil edilmesi başkanlık sisteminin doğasını bozmaktadır¹⁵². Bu durum birçok Arap Cumhuriyet ve monarşisinde bulunmaktadır. Tunus'ta 2022 Anayasası'nda da bu tarz mekanizmaların varlığı karşımıza çıkmaktadır. Devlet Başkanının atadığı Başbakan ve bakanlar, Devlet Başkanına karşı sorumlular, yani onun tarafından atanıp görevden alınabiliyorlar ise bu tarz sistemler, başkanlık sisteminin bozulmuş formu olsalar da bir *başkanlık sistemi* olarak değerlendirilebilir¹⁵³. Sonuç olarak Tunus'ta 2022 Anayasası ile normatif düzeyde bir başkanlık sisteminin tesis edildiği; ancak başkanlık sistemini aşan diğer düzenlemelerle hiper-başkanlık (başkancı) sisteminin tesis edildiği savunulabilir.

Mülga 2014 Anayasası'nın 75'inci maddesine göre Cumhurbaşkanı iki dönemden fazla görev yapamaz ve Cumhurbaşkanının görev yapacağı dönemlerinin sayısı veya uzunluğunu artırmak için anayasa değişikliği yapılamaz. Ancak, Cumhurbaşkanının görev süresi, anayasa değişikliğinin yasak olduğu alanlar arasında sayılmasına rağmen

¹⁵⁰ Mert Hüseyin Akgün, "Tunus'un Yeni Anayasası Ne Vaad Ediyor?," *Sabah*, 30 Temmuz 2022, <https://www.sabah.com.tr/yazarlar/perspektif/mert-huseyin-akgun/2022/07/30/tunusun-yeni-anayasasi-ne-vadediyor> (29.09.2022).

¹⁵¹ Muhammed Hüseyin Mercan, "Tunus'ta Sistem Krizi: Tunus'un Yeni Anayasası Üzerine Bazı Mülahazalar," *Perspektif*, 10 Eylül 2022, <https://perspektif.eu/2022/09/10/tunusun-yeni-anayasasi-uzerine-bazi-mulahazalar/> (28.09.2022).

¹⁵² Özsoy Boyunsuz, *Dünyada Başkanlık Sistemleri*, 152.

¹⁵³ Özsoy Boyunsuz, *Dünyada Başkanlık Sistemleri*, 152.

2022 Anayasası, Cumhurbaşkanının görev süresinin uzatılabilmesi imkanını getirmiştir. Şöyle ki; 2022 Anayasası'nın 90'ıncı maddesine göre Cumhurbaşkanının görev süresi devletin tehlikede olduğu durumlarda uzayabilir ve bu dönemde Cumhurbaşkanı, meclisi feshetme yetkisine sahiptir.

Mısır örneğinde 2012 Anayasası ile, 1971 Anayasası'nın Cumhurbaşkanına verdiği ayrıcalık ve yetkiler sınırlandırılmakla birlikte, Cumhurbaşkanının yürütme üzerindeki hakimiyeti devam ettirilmiştir. 2014 Anayasası'nda da güçlü bir Cumhurbaşkanı tesis edilmiştir. 2012 ve 2014 Anayasalarında Cumhurbaşkanı devletin ve yürütme organının başıdır. 2012 ve 2014 Anayasalarında Cumhurbaşkanı yürütme organının başı vasfının bir tecellisi olarak devletin kamu politikasını Başbakan ile koordineli bir şekilde belirler ve uygulanmasını gözetir¹⁵⁴. Ancak, 2012 Anayasası'nın 140'ıncı maddesinde yer alan bu düzenleme, iç siyasette karar alımı sürecinde Cumhurbaşkanı'nın otoritesini kötüye kullanmasına yol açabilecek niteliktedir¹⁵⁵. Diğer taraftan, Cumhurbaşkanının yetkilerini kullanması hususunda 2012 ile 2014 Anayasaları arasında farklılık vardır. 2012 Anayasası'nın 141'inci maddesinde Cumhurbaşkanının, savunma, dış ilişkiler ve güvenlik ile ilgili konular hariç yetkilerini Başbakan, bakanlar ve vekilleri ile kullanacağı belirtilerek, yetkilerini doğrudan kendisinin kullanması sınırlandırılmıştır ve hükümet istisnai alanlar dışında tutarlı siyaset yürütme bakımından daha güçlü kılınmak istenmiştir¹⁵⁶. 2014 Anayasası ile, 2012 Anayasası'ndaki 141'inci madde kaldırıldığından söz konusu gerilim, tümüyle Cumhurbaşkanı lehine çözülmüştür. Daha açık bir anlatımla, 2014 Anayasası'nda Cumhurbaşkanının, yetkilerini, Hükümet aracılığıyla kullanma zorunluluğu ortadan kaldırılmıştır. Cumhurbaşkanının yürütmeye ilişkin yetkilerini (savunma, güvenlik ve dış ilişkiler hariç) doğrudan kendisinin kullanması, Cumhurbaşkanını yürütme içinde güçlendirmiştir. Nitekim Cumhurbaşkanı Sisi, sanki Anayasa, kendisine bütün yürütme yetkilerini vermiş gibi bunları tek başına kullanabilme yetkisini uhdesinde görebilmektedir¹⁵⁷. Cumhurbaşkanı, isterse kendisi bazı yetkilerini Başbakan veya Bakanlara devredebilir (2014 Anayasası m. 148).

¹⁵⁴ 2012 Mısır Anayasası m. 140; 2014 Mısır Anayasası m. 150.

¹⁵⁵ Choudhry and Stacey, *Semi-Presidentialism as Power Sharing*, 89.

¹⁵⁶ Al-Sayyid, "The Fight over Institutions," 69.

¹⁵⁷ Mısırlı çoğu analiz ve yorumcu, 2014 Anayasası döneminde, pratikte Başbakanı, Cumhurbaşkanının bir sekreteri olarak betimlemişlerdir. Al-Sayyid, "The Fight over Institutions," 70.

1971 Anayasası döneminde Başbakan ve bakanların atanması ve azlinde Cumhurbaşkanı yetkiliydi. 2012 Anayasası, 1971 ve 2014 Anayasalarının aksine hükümetin oluşumunda parlamentonun iradesine ağırlık vermiştir. 2012 Anayasası'nın 139'uncu maddesine göre Cumhurbaşkanı, hükümeti oluşturmakla görevli bir Başbakan atar ve bu listeyi Temsilciler Meclisine (alt meclis) sunar. Hükümetin güvenoyu alamaması halinde Cumhurbaşkanı, parlamentoda en çok koltuğa sahip siyasi parti içerisinde bir Başbakan belirler¹⁵⁸. Bu Başbakanın oluşturduğu hükümetin de güvenoyu alamaması halinde bu kez parlamento tarafından bir Başbakan belirlenir. 2014 Anayasası'nda ise Cumhurbaşkanı yine 2012 Anayasası'nda olduğu gibi ilk aşamada hükümeti kurması için bir Başbakan atar (m. 146). Ancak bu Başbakanın güvenoyu alamaması halinde, Cumhurbaşkanı parlamento koltuklarının çoğunluğuna sahip parti veya koalisyon içinden yeni bir Başbakan belirler. Cumhurbaşkanının belirlediği ikinci Başbakanın da güvenoyu alamaması halinde parlamentonun feshedildiği kabul edilir ve Cumhurbaşkanı yeni parlamento seçimlerinin yapılması çağrısında bulunur. Cumhurbaşkanı'nın buradaki parlamentoyu fesih yetkisi zorunlu bir fesih yetkisidir. Anlaşıldığı üzere parlamentonun, Cumhurbaşkanının çoğunluğuna sahip parti veya koalisyon içinden belirlediği ikinci Başbakan adayını kabul etmekten başka şansı bulunmamaktadır. Aksi durumun kabulü, parlamentonun kendi varlığını sona erdirmesi anlamına gelecektir.

Görüldüğü üzere 2014 Anayasası'nda hükümetin oluşumunda son söz parlamentoya değil Cumhurbaşkanına verilmiştir. Çünkü, 2014 Anayasası'nda hükümetin oluşumunda üçüncü seçenek düzenlenmeyerek, parlamento, zorunlu fesih nedeniyle bir nevi Cumhurbaşkanının adayını seçmek zorunda bırakılmıştır. 2012 Anayasası'nda ise üçüncü seçenekte parlamentoya başbakanı seçme özgürlüğü verilmiştir. Böylece 2012 Anayasası ile, kötü niyetli devlet başkanlarına karşı, parlamentoya hükümeti oluşturma imkânı verilerek, parlamentonun kendisinin feshedilmesini engellemesi sağlanmıştır. Ancak, 2014 Anayasası'nın hükümet oluşumuna ilişkin yaklaşımı, hükümetin parlamentoya dayandığı yarı başkanlık sistemini

¹⁵⁸ Bu kural, bölünmüş yürütme organı meydana getirebileceğinden Fransa'daki kohabitasyon durumuna yol açabilir. Jörg Fedtke, "Comparative Analysis between the Constitutional Processes in Egypt and Tunisia - Lessons Learnt. Overview of the Constitutional Situation in Libya," *Directorate-General For External Policies of The Union*, 2014, 8, [https://www.europarl.europa.eu/thinktank/en/document/EXPO-AFET_NT\(2014\)433840](https://www.europarl.europa.eu/thinktank/en/document/EXPO-AFET_NT(2014)433840) (05.10.2022).

değil, hükümetin Cumhurbaşkanına karşı sorumlu olduğu başkanlık sistemini çağrıştırmaktadır.

1971 Anayasası'nda Cumhurbaşkanlığı görevinde bulunma süresine ilişkin bir düzenleme söz konusu değilken, 2012 ve 2014 Anayasalarında Cumhurbaşkanı'nın sadece bir kez daha yeniden seçilebileceği belirtilmiştir¹⁵⁹. Ancak, 2019 Anayasa değişiklikleri ile birlikte dört yıl olan Cumhurbaşkanlığı süresi altı yıla çıkartılmış; ayrıca altı yıllık süre doğrudan uygulanarak Cumhurbaşkanı Sisi'nin mevcut dönemdeki görev süresi uzatılmış; üstelik bir kez daha aday olmasına izin verilerek 2030'a kadar görevde kalması sağlanmıştır. Otoriter rejimlerin emarelerinden biri olarak gösterilebilen devlet başkanının görev süresinin uzatılması politikası, Mısır'da Sisi için gerçekleştirilmiştir.

2014 Mısır Anayasası'nda, 2012 Anayasası'nın aksine, otoriter rejimin dayanaklarını oluşturan unsurlarla ilişkilendirilebilecek bakanlıkların rejimin elinde kalmasını öngören bir düzenlemeye de yer verilmiştir. 2014 Anayasası'nın 146'ncı maddesinin son fıkrasına göre hükümetin, mecliste çoğunluğa sahip parti veya koalisyonun aday tarafından belirlenmesi halinde Cumhurbaşkanı; Savunma, İç İşleri ve Adalet Bakanlarını, Başbakanı danışarak atayacaktır. Anılan düzenleme, rejimin, gerçek bir halk demokrasisi değil, aksine, vesayetçi bir demokrasi düzenleme iradesini yansıtmaktadır. Kanaatimizce, bölge bağlamında otoriter rejimin önemli dayanaklarından biri olarak beliren askeri kuvvetlere 2014 Mısır Anayasası'nda verilen ayrıcalıklar da hesaba katıldığında, Mısır'da 2011 öncesi rejimden farklı bir resmin çizilemeyeceği aşikârdır. Nitekim, 2013 askeri darbesiyle birlikte ordu *de jure* ve *de facto* olarak 2011 öncesinden çok daha güçlü bir pozisyona sahip olmuştur¹⁶⁰. Dahası, 2014 Anayasası'nda, bir yenilik olarak, ilk iki Cumhurbaşkanlığı döneminde Savunma Bakanı atamalarının Silahlı Kuvvetler Yüksek Konseyi (SCAF) tarafından onaylanması gerektiği düzenlenmiştir¹⁶¹.

¹⁵⁹ 2012 Anayasası m. 133 ve 2014 Anayasası m. 140.

¹⁶⁰ Melek Saral, "Transitional Process and Human Rights Developments in the MENA Region: The Cases of Egypt and Tunisia," *Gaziantep University Journal of Social Sciences* 20, Issue 2 (2021): 783, 784.

¹⁶¹ Askeri Konsey (SCAF), 2014 Anayasası'nda tanımlanan bir organ olmamasına rağmen etkili bir anayasal rol kullanmaktadır. Söz konusu düzenleme, yeni rejim altında Askeri Konseyin anayasa-dışı statüde devam edeceğinin işaretini vermiştir. Fedtke, "Comparative Analysis," 9.

Son olarak, 2012 Anayasası, Cumhurbaşkanının hükümeti düşürebilmesini öngören bir hükme yer vermemiştir. Dolayısıyla, 2012 Anayasası'nda, hükümetin devam edip etmeyeceği parlamentonun iradesine bağlı kılınmıştır. Ancak, 2014 Anayasası'nda, 147'nci maddede Cumhurbaşkanı, parlamentonun mutlak çoğunluğunun onayı ile hükümeti düşürme yetkisi verilmiştir. Bu hüküm, yürütme içinde Cumhurbaşkanının, başbakan ve bakanlar üzerindeki etki ve gücünü artırmaktadır. Şöyle ki, Cumhurbaşkanı kendisi ile uyumsuz bir hükümetin varlığı halinde, düşürme tehdidiyle, kendi iradesini geçerli kılabilme veya hükümeti kendisine bağlı bir şekilde çalışmaya zorlama imkanına sahip olmuştur.

Mısır'da 2014 Anayasası ile güçlü bir Cumhurbaşkanlığı makamı tesis edilmiştir¹⁶². Ancak, literatürde bazı yazarlar, 2012 Anayasası'nın daha güçlü bir Cumhurbaşkanı ortaya koyduğunu iddia etmiştir¹⁶³. Şöyle ki; 2012 Anayasası'nda Cumhurbaşkanı, bütün siyasal süreci düzenleyecek şekilde yetkiler verildiği eleştirisi yapılmıştır. Ne var ki, bu iddiayı savunmak güçtür. 2012 Anayasası'nda Cumhurbaşkanının, bütün siyasal süreci domine edecek şekilde dizayn edildiği eleştirisi yapılmıştır. Ancak, 2012 Anayasası hükümleri nesnel bir şekilde incelendiğinde; aşağıda bahsedileceği üzere, Cumhurbaşkanı'nın parlamentoyu fesih yetkisi sınırlandırılmış; hükümetin oluşumunda, düşürülmesinde ve denetlenmesinde parlamentoya oldukça önemli yetkiler verilmiş; Cumhurbaşkanının olağanüstü hal ilan etme yetkisi sınırlandırılmıştır¹⁶⁴. 2012 Anayasası hükümlerinin lafzına uygun şekilde uygulanması, güçlü yürütmenin sistem üzerinde tam hakimiyet kurduğu otoriter rejimi ya geride bıraktıracak ya da büyük ölçüde zayıflatacaktır¹⁶⁵. 2014 Anayasası, 2012 Anayasası ile karşılaştırıldığında, daha güçlü bir Cumhurbaşkanı ve yürütme organı ortaya koymuştur¹⁶⁶. 2014 Anayasası'nda Cumhurbaşkanının güçlendirilmesinin yanı sıra, ordu ve yargıya da olağanüstü ayrıcalıklar verilerek anayasal sistem içindeki konumları sağlamlaştırılmıştır.

¹⁶² Nicolas Heliotis, "A Textual Analysis of Presidential Policy under the 2014 Egyptian Constitution," *International Lawyer* 48, no. 2 (2014): 139.

¹⁶³ Cross and Sorens, "Arab Spring Constitution making," 1305.

¹⁶⁴ Zaid Al-Ali, "The new Egyptian constitution: an initial assessment of its merits and flaws," *Open Democracy*, 26 December 2012, <https://www.opendemocracy.net/en/new-egyptian-constitution-initial-assessment-of-its-merits-and-flaws/> (06.10.2022).

¹⁶⁵ Al-Ali, "The new Egyptian constitution."

¹⁶⁶ Aynı yönde bkz. Heliotis, "A Textual Analysis," 146.

Sonuç olarak, Arap Baharı ülkelerinin anayasalarında yürütme yetkisi açısından devlet başkanının hâkimiyeti açıktır. Arap Baharı süreci içerisinde devlet başkanının aleyhine olacak şekilde parlamento ve hükümet lehine bazı olumlu gelişmeler yaşanmasına rağmen, sonrasında bu olumlu gelişmeler (Tunus ve Mısır’da) tersine çevrilmiştir. Ayrıca, Arap cumhuriyetleri, Arap monarşilerine nazaran hesap verilebilirlik açısından daha iyi bir düzeydedir. Cumhuriyetle yönetilen rejimlerde, halkın doğrudan seçtiği ve hesap verilebilir statüde bulunan bir Cumhurbaşkanı yer alırken, Arap monarşilerinde Kral sorumluluktan azade ve dokunulmazdır.

C. YASAMA VE YÜRÜTME ARASINDAKİ İLİŞKİLER

Bu başlık altında, yasama ve yürütme ilişkilerinin değişimine odaklanılacaktır. Bölgenin anayasal geleneği, güçsüz parlamentoların varlığına ve yürütmenin üstünlüğü anlayışına dayanmaktadır. Arap Baharı öncesi yürütmenin denetlenmesini sağlayan mekanizmalar ya öngörülmemiştir ya da bunların işletilmesi yüksek karar çoğunluklarına bağlanmıştır. Dolayısıyla genel olarak Arap devletlerinin anayasal sistemlerinde denge ve denetim mekanizmaları söz konusu değildi. Bu eksiklik, rejimin iktidarı rahatlıkla kötüye kullanabilmesine ve istikrarsız hale getirmesine imkân vermiştir¹⁶⁷. Bu sebeple, burada, söz konusu eksikliklerin giderilip giderilmediği metinsel analiz çerçevesinde incelenecektir.

Fas’ta Kral, 2011 Anayasası ile yasama alanındaki gücünün çoğunu kaybetmesine rağmen bazı etkili yetkileri elinde tutmaya devam etmiştir¹⁶⁸. Kralın parlamentoyu fesih yetkisine ilişkin temel bir değişiklik söz konusu değildir. Kral, Temsilciler Meclisi Başkanı, Danışma Konseyi Başkanı ve Anayasa Mahkemesi Başkanı ile istişare ettikten sonra meclislerden birisini veya her ikisini feshedebilir¹⁶⁹. Kral, bu yetkisini istediği zaman ve herhangi bir nedenle kullanabilir. 2011 Anayasası ile getirilen tek sınırlandırma, Anayasa’nın 98’inci maddesi uyarınca meclislerden birinin feshinden sonra yeni seçilen meclisin bir yıl içinde feshedilemeyeceğine dair düzenlemedir.

¹⁶⁷ Abdalhari Alijla, “Executive Power in the Middle East,” *V-Dem Institute*, Gothenburg, Briefing Paper Series 2016:2, <https://v-dem.net/media/publications/bp2.pdf> (02.10.2022).

¹⁶⁸ Biagi, “The Separation of Powers,” 385.

¹⁶⁹ 1996 Anayasası m. 71; 2011 Anayasası m. 51, 96, 97, 98.

Hükümet çoğunluğunun elde edilemediği durumlarda Kral'ın fesih yetkisini kullanmada bir yıllık süre yasağına tabi olmaması ise istisnanın istisnası olarak ifade edilebilir. Diğer yandan, Kralın yasama faaliyeti ile ilgili kanun teklifinin onaylanmasını iade ederek yeniden gözden geçirilmesini talep yetkisi devam etmektedir. 2011 Anayasası'nda, 1996 metninden ayrılan bir husus, kanun teklifinin parlamentodan geçebilmesi için zorlaştırmacı veto olarak 2/3 kabul oranından vazgeçilmesidir; geri gönderilen kanun teklifi, parlamento tarafından aynı çoğunluk ile kabul edilebilir¹⁷⁰.

Fas'ta 2011 Anayasası'nın öngördüğü değişiklikler, parlamentonun gücünü artırmıştır¹⁷¹. 2011 Fas Anayasası'nın 100'üncü maddesinde yasama organının yürütme organı üzerindeki denetim yetkisi ile ilgili olarak, bakanlar ve hükümete soru mekanizması ayrıntılı bir şekilde düzenlenmiştir. Ayrıca, 1996 Anayasası'nda hükümetin ve parlamentonun talep edebileceği güven oylaması mekanizmaları aynı şekilde öngörülmüştür. Hatta parlamentonun, hükümet hakkında istediği güven oylaması mekanizmasının işletilebilmesi kolaylaştırılmıştır. 1996 Anayasası'na göre hükümet hakkında güvensizlik önergesi, Temsilciler Meclisi (alt meclis) üye tamsayısının 1/4'ü ve Danışma Meclisi (üst meclis) üye tamsayısının 1/3'ü ile verebilmekteyken; 2011 Anayasası'nın 105'inci maddesinde bu oran her iki meclis için üye tamsayılarının 1/5'i olarak belirlenmiştir. 2011 Anayasası ile, hükümetin güvensizlik oyu ile düşürülebilmesi, alt ve üst meclis için mutlak çoğunluğa bağlanmıştır. Bu oranlar, Arap Baharı öncesi alt meclis için yine mutlak çoğunluk, üst meclis için 2/3 çoğunluk gerekmektedir. Bir başka yenilik, 2011 Anayasası'nın 10'uncu maddesi ile, parlamento muhalefetine, parlamento çalışmalarında ve siyasi hayatlarında kendilerine düşen görevleri uygun bir şekilde gerçekleştirebilmelerini sağlayacak hakları taşıyan bir statü verildiğinin belirtilmesi ve bu hakların en önemlilerinin sayılmasıdır. Bunun dışında, Anayasa'nın farklı maddelerinde parlamento çalışmalarında muhalefete bazı ayrıcalıklar tanıyan hükümlere yer verilmiştir.

Ürdün Krallığı'nda 2011 değişiklikleri ile parlamento seçimlerine yönelik bazı gelişmeler kaydedilmiştir¹⁷². 2011 reformu ile İç İşleri Bakanlığı ve askeri kuvvetlerin

¹⁷⁰ 2011 Fas Anayasası m. 95.

¹⁷¹ Lakrini, "Incremental Constitutional Reform in Morocco," 140.

¹⁷² Sonia L. Alianak, *The Transition Towards Revolution and Reform* (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2014), 142.

gözetiminden uzak bir şekilde seçimlerin bağımsız bir komisyon tarafından yerine getirileceği düzenlenmiştir. 2014 Anayasa değişiklikleri ile Seçim Komisyonunun yetkisi, genel seçim ve belediye seçimlerini de kapsayacak şekilde genişletilmiştir¹⁷³. Anayasa'nın 71'inci maddesi uyarınca seçimlerin geçerliliğini belirleme yetkisi Temsilciler Meclisinin elinden alınarak Temyiz Mahkemesine verilmiştir¹⁷⁴. Ayrıca, Anayasa'nın 67'nci maddesinde yeni bir seçim yasasının parlamento tarafından çıkarılacağı öngörülmüştür. Çünkü, Ürdün'de seçim yasasının demokratikliği oldukça sorunludur. Nitekim Ürdün'de parlamento üyelerinin önemli bir kısmının bir siyasi parti ile ilişkisi bulunmamaktadır. Bu durum, Ürdün tarihinde yıllarca siyasal partilerin yasaklanmasının ve seçim kanununun¹⁷⁵, sadece tek bir aday seçme imkanı vermesi nedeniyle özellikle kabilevî veya hemşehrici bağların kuvvetli olduğu bölgelerde bağımsız adaylar lehine avantajlı bir durum oluşturmasının bir sonucudur¹⁷⁶.

Ürdün'de 2011 değişiklikleri ile getirilen diğer yenilikler, yürütmenin parlamento üzerinde tahakküm kurduğu hükümlerle ilgilidir. Bunlardan en önemlisi, parlamentonun feshi kurumu ve seçimlerin belirsiz bir süre boyunca ertelenmesi hakkındadır. Parlamentonun feshedilmesi ile ilgili olarak Kralın parlamentoyu fesih yetkisi devam etmektedir. Ancak, bu yetkinin yürütme tarafından kötüye kullanılmasını önlemek amacıyla parlamentonun feshi kurumu yeniden düzenlenmiştir¹⁷⁷. Bu çerçevede Anayasa'ya göre Temsilciler Meclisi feshedildiği zaman, yeni oluşturulan Meclis aynı gerekçe ile feshedilemez (m. 74/1). Ayrıca Temsilciler Meclisi feshedildiği zaman Hükümet de bir hafta içinde istifa etmek zorundadır ve bir sonraki Hükümet aynı Başbakan tarafından kurulamaz (m. 74/2). Bu hükmün getirilmesinin amacı, Başbakanın

¹⁷³ Salameh, "Political Reform in Jordan," 60.

¹⁷⁴ Francesco Biagi, "Will Surviving Constitutionalism in Morocco and Jordan Work in the Long Run? A Comparison with Three Past Authoritarian Regimes," *Cambridge International Law Journal* 3, no. 4, (2014): 1251.

¹⁷⁵ Haziran 2012'de yeni bir seçim kanunu parlamento tarafından yapılmasına rağmen "transfer edilemeyen tek oy sistemini" kısmen değiştirmesi nedeniyle, Ocak 2013 parlamento seçimlerinde parlamentonun çoğunluğu yine Kral'a sadık üyelerden meydana gelmiştir. Yeni seçim kanunu parlamento koltuklarının sadece % 18'inin (150'de 27) ulusal düzeyde nispi temsil ile paylaştırılacağını düzenlemiştir; kalan koltuklar ise "transfer edilemeyen tek oy sistemi" tarafından doldurulmuştur. Bkz. Biagi, "Will Surviving Constitutionalism," 1250.

¹⁷⁶ Biagi, "Will Surviving Constitutionalism," 1249.

¹⁷⁷ Salameh, "Political Reform in Jordan," 148.

Krala parlamentoyu feshetme önerisi getirmesini engellemektir¹⁷⁸. Diğer yandan, Kralın seçimleri belirsiz bir şekilde erteleme yetkisine ilişkin hükümler maddeden çıkartılarak bu yetki ortadan kaldırılmıştır¹⁷⁹. Temsilciler Meclisi feshedildiği zaman Senatonun da askıya alınacağı düzenlemesi aynen korunmuştur.

Bahreyn'de 2012 değişikliklerinin temel amacı parlamentoyu güçlendirmektir¹⁸⁰. Öncelikle Anayasa'ya göre Kral; parlamento ve hükümet ile anlaşmazlık içerisinde olursa parlamentoyu feshetme yetkisine sahiptir. Ancak, bu yetkinin kullanımı kontrolden ciddi bir şekilde yoksundur¹⁸¹. Arap Baharı öncesi Kral, yasama organını feshetme yetkisini kullanırken feshin gerekçesini belirtme ve aynı gerekçeye bir kez daha dayanamama gibi hususlar ile sınırlandırılmıştır. Bu prosedürel sınırlamalara ek olarak 2012 Anayasa değişiklikleri ile, Kralın; Danışma Meclisi, Temsilciler Meclisi ve Anayasa Mahkemesi Başkanları ile istişare etmesi usulü getirilmiştir (m. 42/3). Kral, parlamentoyu ancak bu istişarelerden sonra feshedebilecektir. Diğer taraftan, üst meclis olan Danışma Meclisi üyelerinin seçilmesinde atama kriterlerinin ayrıntılandırılması, hukuki belirliliğin derecesini artırmıştır. Ancak, yine de Kral, kriterleri sağlayanlar arasından istediği kişiyi Danışma Meclisi üyesi olarak atayabilme yetkisine sahiptir. 2012 Anayasal reformu ile birlikte Kralın atadığı hükümetin açıklamış olduğu programa yasama organı tarafından onay verilmesi, yani güvenoyu prosedürü getirilmiştir¹⁸². Ayrıca, Başbakanın güvensizlik önergesi verilerek düşürülmesi prosedüründe yetki, nihai olarak iki meclisin birlikte oluşturduğu Ulusal Meclisten alınarak, sadece alt meclis olan Temsilciler Meclisine

¹⁷⁸ Awn Shawkat Al-Khasawneh, "The Arab Spring and Constitutional Reforms in Jordan: A Historical and Legal Appraisal," in *Constitutionalism, Human Rights and Islam after the Arab Spring*, ed. Rainer Grote and Tilmann J. Röder (New York: Oxford University Press, 2016), 141.

¹⁷⁹ Al-Khasawneh, "The Arab Spring and Constitutional Reforms," 140.

¹⁸⁰ Szmolka, "Political Change in North Africa," 135.

¹⁸¹ Sultany, *Law and Revolution*, 276.

¹⁸² Anayasa'nın 46'ncı maddesine göre hükümetin açıkladığı program, alt meclis olan Temsilciler Meclisi tarafından üye tamsayısının salt çoğunluğu tarafından kabul edilecektir. Programın kabul edilmemesi halinde hükümet yeni bir program hazırlar ve sunar. Eğer Temsilciler Meclisi programı bu kez 2/3 çoğunluk ile yeniden kabul etmezse, Kral, zorunlu olarak hükümetin istifasını kabul eder. Burada parlamentonun iradesi üstün gelmektedir; ancak, bu karar yetersayısı için öngörülen çoğunluk, oldukça yüksektir. Maddenin devamında ise parlamentonun, feshedilme tehlikesi ile karşı karşıya kalabileceği düzenlenmektedir. Kralın yeni atadığı hükümetin programı bu kez de kabul edilmezse Kral, hükümetin istifasını kabul edebilir, Temsilciler Meclisini feshedebilir veya yeni bir hükümet atayabilir. Temsilciler Meclisi, feshedilme ile karşı karşıya kalmamak için Kralın atadığı yeni hükümeti kabul etmek zorunda kalabilir. Dolayısıyla hükümetin oluşumu üzerinde Kralın iradesini bertaraf etmek neredeyse imkansız gözükmektedir. Her ne kadar hükümet daha kurulmadan hükümeti düşürme imkanı verilse de, 2012 değişiklikleri ile getirilen bu yeni hüküm, hükümetin parlamentoya karşı değil Krala karşı sorumlu olması düşüncesini yansıtmaktadır.

verilmiştir. Bu yönüyle 2012 değişiklikleri, Başbakanın düşürülmesinde halkın oyları ile seçilmiş Temsilciler Meclisine ağırlık vermiştir¹⁸³.

Umman Sultanlığı'nda 2011 Anayasal reformu ile, öncesinde ayrıntıları kanun ile düzenlenen yasama organının oluşumu, görev ve yetkileri anayasal güvenceye kavuşturulmuştur. Ayrıca, danışma işlevi gören Umman Meclisi'nin yasama yetkisi genişletilmiş ve belirginleştirilmiştir¹⁸⁴. 2011 değişiklikleri neticesinde kanun tekliflerinin yasalaşması her iki meclisin (Şura Meclisi ve Devlet Konseyi) onayına tabi tutulmuştur. İki meclisin arasında kanun teklifinin onaylanması ile ilgili bir uyuşmazlık çıkması halinde Sultan, yetkili kılınmıştır. Ayrıca, her iki meclis de kanun teklifi verme yetkisiyle donatılmıştır. 2011 öncesinde parlamentonun, sadece hükümetin sunduğu kanun teklif ve tasarılarını görüşmek zorunda olduğundan kanun teklifi verme yetkileri bulunmamaktaydı. Başka bir yenilik, parlamentonun, hükümet kanadından gelen kanun tasarılarını değiştirme yetkisine sahip olmasıdır¹⁸⁵. Umman Meclisine, kalkınma planları, devlet bütçesi ve planları ile ilgili denetim ve görüş açıklama yetkisi verilmekle birlikte, bu görüşler hükümet üzerinde bağlayıcı değildir¹⁸⁶. Keza, parlamentonun kanun ve düzenlemeler hakkındaki önerileri de Sultan üzerinde bağlayıcı değildir¹⁸⁷. 2011 anayasal reformu, Umman Meclisinin yasama ve denetim yetkilerini artırmasına ve anayasal güvenceye kavuşturmasına rağmen, Umman siyasal sahnesinde gerçek bir değişikliğe yol açmamıştır¹⁸⁸. Aşağıda Arap cumhuriyetler incelenmiştir.

Cezayir'de 2016 değişiklikleri neticesinde parlamentonun hükümeti güvensizlik önergesi vererek düşürmesi prosedüründe¹⁸⁹ bir değişiklik yapılmamıştır. Ancak, 2016

¹⁸³ Ancak, Anayasa'nın 67'nci maddesi uyarınca Temsilciler Meclisinin, güvensizlik önergesi ile Başbakanı düşürebilmesi en nihayetinde üye tamsayısının 2/3 çoğunluğunu gerekli kılmaktadır.

¹⁸⁴ Khalid M. Al-Azri, "Constitutional Reform in Oman: Rights Granted under Reserve," in *Constitutionalism, Human Rights, and Islam after the Arab Spring*, ed. Rainer Grote and Tilmann Röder (New York: Oxford University Press, 2016), 184-185.

¹⁸⁵ Szmolka, "Political Change in North Africa," 135.

¹⁸⁶ Basma Mubarak Said, "The Future of Reform in Oman," *Contemporary Arab Affairs* 9, Issue 1 (2015): 10.

¹⁸⁷ Said, "The Future of Reform," 10.

¹⁸⁸ Said, "The Future of Reform," 9, 10.

¹⁸⁹ Cezayir'de Arap Baharı öncesi, Cumhurbaşkanı'nın belirlediği Başbakanın parlamentodan güvenoyu alması gerekiyordu. Parlamento hükümete güvenoyu vermediği takdirde Cumhurbaşkanı'nın kendisi Anayasa m. 81 uyarınca yeni bir Başbakan atamaktaydı. Bu Başbakanın da parlamentodan güvenoyu alamaması durumunda, parlamentonun dağıldığı kabul edilmekteydi. Hükümetin, parlamentonun güvenini alarak göreve başlayabilmesi halinde, sonraki süreçte parlamento, hükümet hakkında güvensizlik önergesi verebileceği gibi hükümet de parlamentodan güven isteyebilmektedir (m. 84).

reformu ile, kanun yapımında üst meclisin -üyelerinin 1/3'ü Cumhurbaşkanı tarafından atanır- kanun teklifini kabul yetersayısı, normal kanunlarda toplantıya katılanların salt çoğunluğu, organik kanunlarda ise üye tamsayısının mutlak çoğunluğu olarak değiştirilmiştir. 2016 öncesinde kabul yetersayısı, üst meclisin üye tamsayısının 3/4'üydü. Francesco Biagi, bu kabul yetersayısının indirilmesinin, Cezayir bağlamı dikkate alındığında Cumhurbaşkanı'nın yasama üzerindeki hakimiyetini artırdığını ileri sürmektedir¹⁹⁰.

Cezayir 2020 Anayasası'nda Cumhurbaşkanı'nın, parlamentoyu herhangi bir nedenle mutlak fesih yetkisi devam etmektedir. Bu durum, parlamentonun yürütme üzerinde etkili bir denetim isteği ve gücünü kısıtlamaktadır¹⁹¹. Parlamento, hükümetten güvenini geri çekebilir; ancak, bunun için parlamentonun 2/3 çoğunluğunun kabulü gereklidir. Bu kabul yetersayısına ulaşılması gerçekten zor bir ihtimaldir ve hükümetin devamlılığını parlamento yerine Cumhurbaşkanı'nın iradesine bırakmaktadır.

Tunus'ta 2014 Anayasası'nda, çift meclis yerine tek meclis sistemi benimsenmiştir. 2014 Anayasası ile parlamento komisyonlarında önemli değişiklikler yapıldığı gibi parlamento muhalefetine de anayasal sistem içinde ayrı bir önem verilmiştir¹⁹². Bağımsız ve özerk nitelikteki bazı idari otoritelerin üyelerinin parlamento tarafından seçileceği öngörülmüştür¹⁹³. 2022 Tunus Anayasası'nda, bölgeleri temsil eden ve alt meclisi dengeleyecek bir üst meclis düzenlenerek çift meclis sistemi tercih

Hükümetin güvenoyu istemesi üzerine parlamentonun red cevabı vermesi halinde Başbakan, hükümetin istifasını Cumhurbaşkanı'na sunar. Ancak, Cumhurbaşkanı bu istifayı kabul etmeden önce parlamentoyu feshetme yetkisine sahiptir (m. 84/5). Parlamento, hükümetin genel politikasını açıklaması esnasında üye tamsayısının 1/7 çoğunluğunun teklifi ile güvensizlik önergesi verebilir (m. 135). Güvensizlik önergesi alt meclisin (Milletin Ulusal Meclisin) 2/3 çoğunluğu ile kabul edilmelidir (m. 136). Güvensizlik önergesinin parlamento tarafından kabulü halinde Başbakan hükümetin istifasını Cumhurbaşkanı'na sunmak zorundadır (m. 137).

¹⁹⁰ Biagi, "The Separation of Powers," 396.

¹⁹¹ Zaid Al-Ali, "Algeria's not-so-new (Draft) Constitution: Betraying Hirak's radicalism?", *International IDEA*, 4 June 2020, <https://constitutionnet.org/news/algerias-not-so-new-draft-constitution-betraying-hiraks-radicalism> (04.10.2022).

¹⁹² Tekin ve Temel, "Political And Constitutional Developments," 205. 2014 Tunus Anayasası'nda Mali Komite Başkanlığının muhalefete verileceği düzenlenmiştir. Bkz. Pickard, "Prospects for Implementing Democracy," 261.

¹⁹³ 2014 Tunus Anayasası m. 62. Bu üyelerin seçilmesinde nitelikli karar yetersayısı öngörülmesi, siyasi partiler arasındaki ilişki ve müzakere kültürünün canlı tutulmasına yol açar. Ayrıca, üyelerin belirlenmesinde nitelikli karar yetersayısı, birden çok siyasi partinin desteğinin gerekli olması nedeniyle partizan ve tarafgir üyelerin seçilmesinin engellenmesine yardımcı olacak niteliktedir. Bkz. Tekin ve Temel, "Political And Constitutional Developments," 206.

edilmiştir¹⁹⁴. Ancak, yeni anayasada iki meclis arasındaki kurumsal ilişkiyi düzenleyen herhangi bir hüküm neredeyse yoktur¹⁹⁵.

Kanun teklifi verme yetkisiyle ilgili olarak, 1959 Anayasası'nın 28'inci maddesinde bu yetki Cumhurbaşkanı ve parlamento arasında paylaştırılmıştı. Ayrıca, Cumhurbaşkanınca sunulan tekliflerin öncelikle değerlendirmeye alınması düzenlenmişti. 2014 Anayasası ile, diğer demokratik anayasaların aksine tek bir milletvekiline değil, en az 10 üyeye kanun teklifinde bulunma yetkisi verilmiştir. 2022 Anayasası'nda ise temel olarak katı kuvvetler ayrılığı şeklinde sıklıkla nitelenen başkanlık sistemi benimsenmesine rağmen Cumhurbaşkanı'na kanun teklifinde bulunma yetkisi verilmiştir. Kanun yapımı sürecinde Cumhurbaşkanı'nın zorlaştırmacı vetosunun aşılabilmesi için 1959 Anayasası'nda parlamentonun 2/3'ünün kabul oyu gerekirken, 2014 Anayasası'nda bu oran, parlamentonun mutlak çoğunluğuna indirilmiştir. Cumhurbaşkanının vetosunu aşmak için öngörülen oranın azaltılması, parlamentonun kanunlar üzerindeki hakimiyetini devam ettirmesi açısından oldukça önemlidir.

1959 Anayasası'nda öngörülmeyen Cumhurbaşkanının parlamento tarafından görevine son verilebilmesi mekanizması, 2014 Anayasası'nın 88'inci maddesinde düzenlenmiştir. Bu maddeye göre Cumhurbaşkanının “Anayasa'yı bilerek ihlal etmesi halinde” onu makamından düşürebilmek için Temsilciler Meclisinin üye tamsayısının salt çoğunluğunun teklifi yeterlidir. Sonrasında bu teklifin parlamentonun 2/3 çoğunluğu tarafından onaylanması gerekir. Cumhurbaşkanını yargılayacak makam ise Anayasa Mahkemesidir. 2014 Anayasası'nda Cumhurbaşkanının düşürülebilmesi için öngörülen parlamentonun 2/3 çoğunluğu yüksek bir orandır. Çoğu durumda bu orana ulaşılması neredeyse imkansızdır. Ayrıca, Anayasa'nın bilerek ihlal edilmesi durumu belirsiz bir kavramdır ve Anayasa'da bu durumun nasıl tespit edileceği belirtilmemiştir¹⁹⁶. Bununla birlikte, 2022 Anayasası'nda, 2014 Anayasası'nın 88'inci maddesindeki hüküm ortadan kaldırılarak zaten zor olan Cumhurbaşkanının görevden alınabilmesi usulünü tamamen ortadan kaldırılmıştır. Artık 2022 Anayasası'na göre Cumhurbaşkanı üzerinde tesis edilebilen tek hesap verilebilirlik mekanizması seçimlerdir. 2022 Anayasası'nda

¹⁹⁴ Sharan Grewal ve Salah-Dean Satouri, “Tunisia’s new constitution will only worsen its political crisis,” *Brookings*, 6 July 2022, <https://www.brookings.edu/blog/order-from-chaos/2022/07/06/tunisias-new-constitution-will-only-worsen-its-political-crisis/> (22.01.2022).

¹⁹⁵ Al-Ali, “Tunisia’s draft constitution solidifies.”

¹⁹⁶ Choudhry and Stacey, *Semi-Presidentialism as Power Sharing*, 85.

Başbakan doğrudan Cumhurbaşkanı tarafından atanmasına rağmen, parlamentonun Başbakanı görevinden alma imkânı devam etmektedir (2022 Anayasası m. 115)¹⁹⁷. Parlamento, üye tamsayısının 2/3 çoğunluğu ile ve yasama döneminde sadece bir kez Başbakanı görevden alabilir. Parlamento ikinci kez Başbakanı görevden aldığı anda Cumhurbaşkanı, parlamentoyu feshetme yetkisine sahiptir (2022 Anayasası m. 116). Bu değişiklikler, Tunus’u, 2010 öncesi döneme geri götürmüştür. Bu nedenle, Tunus’ta seçimlerin doğru, dürüst ve özgür bir şekilde yapılması, her zamankinden daha önemli hale gelmiştir.

2014 Tunus Anayasası’na göre hükümet, parlamentoya karşı sorumludur ve ondan güvenoyu almalıdır. 2014 Anayasası’nın 89’uncu maddesine göre Cumhurbaşkanı seçimler neticesinde parlamentoda en çok koltuğa sahip partinin veya koalisyonunun adayını, Hükümeti en geç iki ay (bir ay artı bir ay) içinde oluşturması için Başbakan olarak atar. Bu süre içerisinde hükümet oluşturulmazsa veya güvenoyu alınamazsa Cumhurbaşkanı parlamentodaki siyasi partiler ile istişare ederek hükümeti kurma kabiliyeti en yüksek kişiyi görevlendirir. Eğer yine hükümet oluşturulamazsa veya güvenoyu alınamazsa ve ilk görevlendirilen kişiyi takiben dört aylık bir sürenin geçmesi halinde Cumhurbaşkanı parlamentoyu feshedebilme yetkisi ile donatılmıştır (m. 89). Burada Cumhurbaşkanı’nın parlamentoyu fesih yetkisi zorunlu bir yetki değildir; Cumhurbaşkanı fesih yetkisini kullanıp kullanmamakta serbest bırakılmıştır.

Bundan ayrı olarak, 2014 Anayasası’nın 97’nci maddesinde hükümete karşı güvensizlik önergesi verilebilmesi için, parlamentonun 1/3 çoğunluğunun teklifi gereklidir. Güvensizlik önergesinin kabulü ise parlamentonun mutlak çoğunluğuna ve alternatif bir hükümet başkanı adayının sunulmasına bağlıdır. Burada bir rasyonelleştirilmiş parlamentarizm uygulaması olan “kurucu/yapıcı güvensizlik oyu” söz konusudur¹⁹⁸. Görüldüğü üzere, parlamento, çoğunluğun desteğini almış bir Başbakan adayı bulabildiği sürece Cumhurbaşkanı’nın fesih yetkisinden de korunacaktır¹⁹⁹. Ayrıca, Tunus’un parçalı siyasal yapısı dikkate alındığında, özellikle yeni rejimin ilk yıllarında

¹⁹⁷ Grewal and Satouri, “Tunisia’s new constitution.”

¹⁹⁸ Bülent Yücel, *Parlâmenter Hükûmet Sisteminin Rasyonelleştirilmesi ve Türkiye Örneği* (Ankara: Adalet Yayınevi, 2009) 160-163.

¹⁹⁹ Fedtke, “Comparative Analysis,” 11.

bu düzenleme, hükümetlere istikrar kazandırabilir²⁰⁰. Ancak, pratikte yazarların bu öngörüsü gerçekleşmemiştir.

Anayasa’da parlamentonun Cumhurbaşkanı’nı görevinden uzaklaştırabilmesi mekanizmasına karşılık, Cumhurbaşkanı’na da Anayasa’nın 99’uncu maddesinde parlamentoyu feshedebileceği bir yol tanınmıştır. Şöyle ki; madde metnine göre Cumhurbaşkanı, görev yaptığı dönem süresi içinde parlamentodan en fazla iki defa hükûmete güvenoyu verilmesini talep edebilir. Eğer hükûmete güvenoyu verilmezse hükûmet istifa etmiş sayılır ve Cumhurbaşkanı hükûmeti oluşturabilecek kabiliyette bir kişiyi, hükûmeti kurup güvenoyu alması için atar. Cumhurbaşkanı’nın belirlediği kişinin kurduğu hükûmetin güvenoyu alması halinde sorun çözülür, güvenoyu alamaması halinde ise parlamento feshedilir. Son bir durum olarak Cumhurbaşkanı, ayrı zamanlarda iki defa hükûmetin güvenoyunu ister ve parlamento da iki ayrı hükûmete güvenoyu verirse Cumhurbaşkanı istifa etmiş sayılır. Ferhat Horchani Cumhurbaşkanı’nın bu yetkisini kullanmasının neredeyse imkânsız olduğunu ileri sürmektedir²⁰¹. Ona göre Cumhurbaşkanı ve parlamento çoğunluğu aynı görüşten olursa bu siyasal görüş bütün gücü eline geçireceğinden, mekanizmanın doğru bir şekilde işlemesi mümkün olmayacaktır. Diğer şıkta, Cumhurbaşkanı ve parlamento çoğunluğunun farklı görüşten olması halinde, parlamentonun aynı görüşe sahip hükûmeti düşürmesi söz konusu olmayacağı için Cumhurbaşkanı, parlamentoyu fesih yetkisini kullanamayacaktır. Özellikle Tunus’ta parlamentonun parçalı bir siyasal yapıya bürünmesi, Cumhurbaşkanı ile parlamento çoğunluğunun farklı siyasi partilere mensup olması sonucunu doğurabileceğinden gerçekten de söz konusu düzenleme, Cumhurbaşkanı’na parlamento ve hükûmet karşısında etkin bir mekanizma sunmayabilir. Diğer taraftan, parlamentonun Cumhurbaşkanı’nın görevine son verebilmesi 2/3 çoğunluğunu gerektirdiğinden, bu orana ulaşılması oldukça güçtür.

2014 Tunus Anayasası’nda savaş ve barış kararının alınmasında parlamentonun 3/5 çoğunluğu aranmıştır. Bu hususta nitelikli bir karar yetersayısı öngörülmesi, muhalefetin de karara katılmasının istenmesinin bir sonucudur²⁰². Ayrıca, 2014

²⁰⁰ Choudhry and Stacey, “Semi-Presidentialism as Power Sharing,” 62, 63.

²⁰¹ Horchani, “Güçlü ve Zayıf Yönleriyle,” 20, 21.

²⁰² Tekin ve Temel, “Political And Constitutional Developments,” 207.

Anayasası'nda organik kanunlar ile düzenlenmesi gereken alanlar artırılmış ve organik kanunların kabul yetersayı, parlamentonun mutlak çoğunluğuna yükseltilmiştir.

Mısır'da 2012 Anayasası, çift meclis sistemini devam ettirirken, 2014 Anayasası yerinde bir şekilde tek meclis sistemini benimsemiştir. Ancak, Sisi'nin gerçekleştirdiği 2019 Anayasa değişiklikleri ile birlikte Mısır yeniden çift meclis sistemine dönmüştür. 1971 Anayasası'nda üst meclis, bir danışma meclisi olarak görülmüştür, dolayısıyla aşırı asimetrik²⁰³ bir çift meclis sistemi benimsenmiştir²⁰⁴. 2019 değişiklikleri ile düzenlenen üst meclisin; yasama faaliyetinde, bütçenin kabulünde ve yürütmenin denetlenmesinde bir rolü bulunmamaktadır. Üst meclise (senato) Anayasa'nın 249'uncu maddesinde belirtilen hususlarla ilgili görüş bildirme yetkisi verilerek, asimetrik çift meclis sistemi devam ettirilmiş ve istişari nitelikte bir meclis düzenlenmiştir²⁰⁵. 2012 Anayasası ile birlikte Cumhurbaşkanı, üst meclisin sadece % 10'u kadar ve alt meclisin ise sadece 10 üyesini doğrudan kendisi atama yetkisine sahip olmuştur. 2019'da yapılan değişiklikler neticesinde 2014 Anayasası'nda, Cumhurbaşkanına alt meclis üyelerinin % 5'ini ve üst meclis üyelerinin 1/3'ünü belirleme yetkisi verilmiştir. Cumhurbaşkanı, Fas, Ürdün ve Cezayir'de olduğu gibi ülkenin üstün menfaatleri ile ilgili konularda referanduma gidebilir.

1971 Anayasası'nda Cumhurbaşkanı'nın kanun teklifini veto etmesi durumunda, parlamentonun geri gönderilen kanun teklifini üye tamsayısının 2/3 çoğunluğu ile kabul etmesi gerekiyordu. Cumhurbaşkanı'nın güçleştirici veto yetkisi, 2012 ve 2014 Anayasalarında korunmuştur. Teklifin yeniden kabulüne ilişkin karar yetersayı, parlamento içinde Cumhurbaşkanı ile aynı görüşte parlamenterlerin de bulunduğu dikkate alındığında, aşılamaz bir orandır ve yasama yetkisinin neredeyse Cumhurbaşkanı'da olduğu anlamına gelmektedir.

Diğer bir yenilik, Cumhurbaşkanı'nın parlamentoyu fesih yetkisi ile ilgilidir. 1971 Anayasası'nda fesih ile ilgili iki sınırlandırma bulunmaktaydı: Fesihden sonra yeni

²⁰³ Meclisin bir kanadı diğeri karşısında aşırı bir yetkiye sahip olup, diğeri aşırı işlevsiz kalmışsa orada aşırı asimetrik çift meclis sistemi vardır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Peri Uran Murphy, *Yasama İşlevinin Yerine Getirilmesinde Çift Meclis Sistemi ve Türk Siyasal Tarihindeki Yeri* (Ankara: Yetkin Yayınları, 2008), 51.

²⁰⁴ 1971 Anayasası döneminde 2007 Anayasa değişiklikleri ile birlikte bazı yasama faaliyetlerinde yetki sahibi olmuştur (m. 194).

²⁰⁵ Gianluca Paolo Parolin, "Drifting Power Relations in the Egyptian Constitution: The 2019 Amendments," *DPCE Online* 44, no. 3 (2020): 3181.

parlamentonun (Temsilciler Meclisi) aynı nedenle feshedilememesi ve zorunluluk durumunun ortaya çıkması. 2012 Anayasası ile bu sınırlamalara ek olarak, parlamentonun ilk yılında fesih yasağı ve referandum yapılması zorunluluğu getirilmiştir (m. 127). Ayrıca, 2012 Anayasası'nda, referandumda parlamentonun feshedilmesi talebinin reddedilmesi durumunda Cumhurbaşkanının istifa edeceği düzenlenmiştir. Son olarak, referandumun belirtilen süre içinde yapılamaması halinde parlamento, sürenin sonunda otomatik olarak toplanacaktır. Görüldüğü üzere, 2012 Anayasası'nda, parlamentonun feshi kurumunun uygulanması çok sıkı şartlara bağlanmıştır. Bunun yanında, Cumhurbaşkanının görevinin sona erdirilebilmesi ihtimali de öngörülmüştür. 2014 Anayasası'nda ise referandum zorunluluğu devam ettirilmekle birlikte parlamentonun ilk yılında feshedilmeme yasağı kaldırılmıştır (m. 137). Ayrıca, 2014 Anayasası'nda, mülga 2012 Anayasası'nda düzenlenen, “referandumda halkın fesih talebini reddetmesi halinde Cumhurbaşkanının istifa edeceği” ve “referandumun belirtilen süre içinde yapılamaması halinde parlamentonun sürenin sonunda otomatik olarak toplanacağı” düzenlemelerine yer verilmemiştir. Bu eksiklikler nedeniyle, parlamentonun ve halk iradesinin korunması bakımından 2014 Anayasası büyük bir gerilemeyi temsil etmektedir. Cumhurbaşkanının parlamentoyu feshedebileceği diğer bir durum ise Anayasa'nın 139'uncu maddesinde öngörülen hükümetin kurulması aşamasıdır. İlgili düzenlemeden yukarıda bahsedildiğinden burada ayrıca açıklanmayacaktır.

Cumhurbaşkanının ağır bir suç işlemesi veya vatana ihanet etmesi durumlarında *impeachment* usulünün işletilmesiyle görevinden alınması mekanizması, 1971 Anayasası'nın 85'inci maddesinde düzenlenmekteydi. 2012 Anayasası'nda, 1971 Anayasası'nda yer alan hükümler aynen benimsenmiştir. 1971 ve 2012 Anayasalarına göre bu usulün başlatılabilmesi için Temsilciler Meclisinin üye tamsayısının 1/3 çoğunluğunun teklifi ve bu teklifin kabul edilebilmesi için 2/3 çoğunluğunun kabulü gerekmektedir. Ayrıca, bu Anayasalarda, Cumhurbaşkanının görevden alınması usulünün başlatılmasından itibaren Cumhurbaşkanının yetkilerini kullanmasının askıya alınacağı ifade edilmiştir. 2014 Anayasası'nda ise önerenin teklif edilebilmesi için öngörülen karar yetersayısı, Temsilciler Meclisi üye tamsayısının salt çoğunluğuna yükseltilmiştir. Ayrıca, 2012 ve 2014 Anayasalarında Cumhurbaşkanını yargılayacak özel mahkemenin Başkanı, Anayasa Mahkemesi'nin Başkanı değil, Yüksek Yargı Konseyinin Başkanı'dır. Yüksek Yargı Konseyi Başkanı yerine Anayasa Mahkemesi Başkanı'nın özel

mahkemenin başkanı olarak tayin edilmesi Orta Doğu ve diğer bölgelerdeki düzenlemeler ile örtüşmemektedir²⁰⁶.

Parlamento tarafından Devlet Başkanının görevden alınabilmesine ilişkin denetim yetkisinden ayrı olarak, parlamentonun yürütme organını denetleyebileceği araçlar, Mısır Anayasalarında öngörülmüştür. 1971 Anayasası döneminde soru, meclis araştırması ve alt meclisin 1/10'u kadar üye ile bir bakan hakkında gensoru önergesi verebilmesi gibi denetim araçları düzenlenmiştir. 2014 Anayasası döneminde de bu araçlar öngörülmekle birlikte bu araçların etkin bir kullanımı mümkün olmamıştır. Bunun en önemli sebebi, parlamentoda, yeterli çoğunluğa erişebilecek bir muhalefetin bulunmamasıdır²⁰⁷.

D. DEVLET BAŞKANININ YARGI İLE İLİŞKİLERİ

Bu başlık altında, temel olarak devlet başkanları ile yargı arasındaki ilişki incelenecektir. Bu araştırma sırasında, yargı bağımsızlığı perspektifinden devlet başkanlarının yüksek yargı kurumlarıyla ilişkisine ve hakimlerin atanması usulüne odaklanılacaktır. Anayasa mahkemeleri, anayasal denetim başlıklı en son bölümde ayrıntılı olarak inceleneceğinden burada sadece devlet başkanının mahkemeye üye atama yetkisine değinilmekle yetinilecektir. Aşağıda çalışmada ele alınan ülke örnekleri değerlendirilecektir.

Fas'ta Kral, 2011 Anayasası'nda da yargısal alandaki yetkilerini muhafaza etmiştir. 2011 Fas Anayasası'na göre yargı kararları, diğer Arap monarşilerinde (Ürdün, Umman ve Bahreyn'de) olduğu gibi, millet adına değil Kral adına verilir. Kral, 2011 öncesinde olduğu gibi, Yüksek Yargı Konseyine başkanlık eder ve üyelerinin tamamını kendisi atar. Ancak yargı bağımsızlığı açısından bu durum fevkalade sakıncalıdır. Nitekim, hâkim atamalarını Yüksek Yargı Konseyi yapar ve Kral, Krallık Kararnamesi ile bu atamaları onaylar. Kral, 1996 Anayasası'nda olduğu gibi Anayasa Mahkemesi Başkanı'nı ve Mahkemenin üyelerinin yarısını belirleme yetkisine sahiptir. Mahkemenin diğer yarısı ise Meclis Genel Kurulları tarafından atanır. Olumlu bir gelişme, parlamento

²⁰⁶ Birçok anayasada üst düzey yöneticilerin yargılanması görevi Anayasa Mahkemesine verilmiştir. Bkz. Kemal Gözler, *Anayasa Hukukunun Genel Teorisi* (Cilt II, Bursa: Ekin Yayınevi, 2011) 757-758; Hasan Tahsin Fendoğlu, *Anayasa Yargısı* (Ankara: Yetkin Yayınları, 2017) 67.

²⁰⁷ Tekin ve Temel, "Political And Constitutional Developments," 221.

tarafından belirlenen Anayasa Mahkemesi üyelerinin, artık Meclis Başkanları tarafından değil, Meclis Genel Kurulları tarafından seçileceğidir.

Ürdün’de 2011 değişiklikleri ile anayasal denetim yapan genel mahkemeler yerine bir Anayasa Mahkemesi kurulmuştur. Anayasa’nın 58’inci maddesine göre Mahkemenin üye sayısı dokuzdur ve üyelerinin tamamı Kral tarafından atanmaktadır. Ayrıca, hakim ve savcıların ataması, terfisi, yer değiştirmesi, soruşturulması ve azli gibi yargıyı ilgilendiren bütün konularda karar verme yetkisini sahip olan Yargı Konseyi oluşturulmuştur²⁰⁸. Ayrıca, 2011 öncesinde bir kanun ile düzenlenen Devlet Güvenlik Mahkemelerinin yetkisi daraltılmış ve bu mahkemeler istisnai bir mahkeme olarak tasarlanmıştır. Şöyle ki; 2011’de revize edilmiş haliyle 1952 Ürdün Anayasası’nın 101’inci maddesine göre hiçbir sivil, tamamı sivil hakimlerden oluşmayan bir ceza yargılamasına konu olamaz. Ancak, hainlik, casusluk, terörizm, uyuşturucu ve sahtekarlık dosyaları, Devlet Güvenlik Mahkemelerinin yargı yetkisi kapsamındadır.

Araştırma kapsamındaki diğer monarşiler olan **Bahreyn** ve **Umman**’da anayasa değişiklikleri kapsamında yargı ile ilgili bir herhangi bir değişiklik yapılmamıştır²⁰⁹.

Monarşik rejimlerden sonra Cezayir, inceleme altına alınacak ilk cumhuriyettir. **Cezayir**’de 2016 değişiklikleri ile yargı alanında birçok değişiklik gerçekleştirilmiştir. 2016’da revizyona uğramış 1996 Anayasası 166’ncı maddesinin 4’üncü fıkrasında hakimlerin azil yasağı anayasal güvenceye kavuşturularak yargı bağımsızlığı hususunda olumlu bir adım atılmıştır. Anayasa’nın 170’inci maddesi uyarınca, avukatların mesleklerini iyi bir şekilde ifa edebilmeleri amacıyla hukuki hak ve ayrıcalıklar genişletilmiştir. 2016 reformu ile aynı zamanda Yüksek Yargı Konseyine idari ve mali özerklik verilmiş ve kurumun niteliklerinin organik kanun ile düzenleneceği belirtilmiştir. İlginç bir şekilde, Cumhurbaşkanı hakkında yargı bağımsızlığının teminatı olduğu nitelenmesine devam edilmiştir. Ancak, Cumhurbaşkanının yargının bağımsızlığını nasıl koruyacağını idrak etmek gerçekten zordur²¹⁰. Çünkü, hakimlerin bağımsızlığının en önemli unsurlarından biri olan “yargı organının, yürütme organına karşı olan

²⁰⁸ Aref Humeidi Hussein Bani Hamad, “The Impact of Political Reforms on Stability in Jordan: (2011-2018),” *Open Journal of Political Science*, no. 9 (2019): 138.

²⁰⁹ Mevcut durum hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. “Arap Baharı Öncesi Anayasacılık” başlıklı II. Bölüm.

²¹⁰ Biagi, “The Algerian Constitutional Reform of 2016,” 10.

bağımsızlığı” ile “yargı bağımsızlığının korunmasını Cumhurbaşkanına (yürütmenin başı) tevdi etmek” bağdaşabilir değildir²¹¹. Bu niteleme, yargı bağımsızlığının korunmasına bir katkı sunmak yerine, sadece yürütmenin, yargı organına müdahalelerine bir bahane sunabilir. 2016 değişiklikleri aynı zamanda ceza yargılaması alanında güvenceler getirmiştir. Ayrıca, bu değişiklikler ile Anayasa Konseyine başvuru yolları genişletilerek Mahkemenin sistem içindeki rolü güçlendirilmiştir. 2020 Anayasası’nda ise Yüksek Yargı Konseyinin üye sayıları ve kim tarafından atanacağı belirtilerek Konseyin anayasal statüsü ve yargı bağımsızlığı geliştirilmiştir. Bu gelişmelere rağmen, 2020 Anayasası’nda, Yüksek Yargı Konseyi, yürütmenin kontrolünden tamamen kurtarılamamıştır²¹². Cumhurbaşkanı, Yargı Konseyinin Başkanı’dır ve Konsey üyelerinin ikisini doğrudan ikisini dolaylı olarak seçme yetkisine sahiptir²¹³.

Tunus’ta, 2014 Anayasası’nda, hakimlerin rızaları olmadıkça kendi görev yerlerinden ayrılmayacakları teminat altına alınmıştır. 1959 Anayasası döneminde hakimlerin ataması ve azli Yüksek Yargı Konseyinin önerisi ve Cumhurbaşkanının onayı ile gerçekleşiyorken; 2014 Anayasası’nda bu işlerin Yüksek Yargı Konseyi tarafından yapılacağı ve bir formalite olarak Cumhurbaşkanı tarafından imzalanacağı öngörülmüştür²¹⁴. 1959 Anayasası’na göre yargının iç işleyişini düzenleyen Yargı Konseyi üyelerinin seçimi ve yetkileri, kanun tarafından belirlenecektir. 2014 Anayasası’nda ise Yüksek Yargı Konseyi ile ilgili anayasal düzenlemeler getirilmesine rağmen birçok boşluk ortada bırakılmıştır²¹⁵. 2014 Anayasa’nın 112’inci maddesine göre Yüksek Yargı Konseyinin oluşumunda siyasetler tarafından yapılan bir atama söz konusu değildir. Konseyin üye sayısı tam olarak belirtilmemekle birlikte; Konsey üyelerinin 2/3’ünün hakim, kalanının ise hakim olmayan bağımsız, uzman kişilerden oluşacağı ifade edilmiştir. Konsey üyelerinin yarısının seçimle belirlenmesi gerektiği düzenlenmesine rağmen, hangi üyelerin seçimle belirleneceği yine ifade edilmemiştir. Bağımsız, uzman

²¹¹ Attila Özer, *Türkiye’de ve Çeşitli Ülkelerde Mahkemelerin Bağımsızlığı ve Hâkim Teminatı* (Ankara: Turhan Kitabevi, 2009), 18.

²¹² Cairo Institute For Human Rights Studies, “Algeria Change within Continuity.”

²¹³ Yüksek Yargı Konseyine üyeler arasında Cumhurbaşkanı tarafından atanan Yüksek Mahkeme Başkanı (Yargıtay) ile Devlet Konseyi Başkanı (Danıştay) bulunmaktadır.

²¹⁴ Tekin ve Temel, “Political And Constitutional Developments,” 211.

²¹⁵ Zaid Al-Ali and Donia Ben Romdhane, “Tunisia’s new constitution: progress and challenges to come,” *Open Democracy*, 16 February 2014, <https://www.opendemocracy.net/en/north-africa-west-asia/tunisias-new-constitution-progress-and-challenges-to-/> (10.10.2022).

olan üyelerin hangi niteliklere sahip olacağı Anayasa’da düzenlenmemiştir. Dahası, Anayasa’nın 118’inci maddesinde, Anayasa Mahkemesine seçilecek dört üyenin sadece Yüksek Yargı Konseyi tarafından atanacağına yönelik bir hüküm bulunmaktadır. Ancak, bu üyelerin nasıl atanacağı, atanmalarında Yargı Konseyi Başkanlığının mı yoksa iç seçim sürecinin mi hakim olacağı açıklanmamıştır²¹⁶. Kritik öneme sahip bu hususlar, kanunla yapılacak düzenlemelere bırakılmıştır. Sonuç olarak, bunların, yargı bağımsızlığının etkili bir şekilde korunabilmesi için gerekli düzenlemeler olduğu söylenemez²¹⁷.

1959 Tunus Anayasası döneminde Anayasa Mahkemesinin üyelerinin dördü Cumhurbaşkanı, ikisi parlamento ve kalan üçü Yüksek Yargı Konseyi tarafından atanmaktaydı. 2014 Anayasası ile daha dengeli ve tarafsız bir Mahkeme oluşturulması amacıyla her bir organa dörder üye atama yetkisi verilmiştir. Böylece devletin kuvvetleri arasındaki dengenin de sağlandığı iddia edilebilir²¹⁸. 2022 Anayasası’nın 125’inci maddesinde ise Anayasa Mahkemesi üye sayısı 12’den 9’a indirilmiştir. Ayrıca, Mahkemenin tüm üyelerinin Cumhurbaşkanı tarafından atanacağı düzenlenmiştir. Ayrıca, 2022 Anayasası’nda, hakimlerin, Cumhurbaşkanı Kays Said’in olağanüstü hal kararlamalarını protesto etmek amacıyla greve gitmelerine karşılık olarak, grev yapmaları da yasaklamıştır²¹⁹.

Mısır’da 2012 Anayasası’nda, 1971 Anayasası’ndan farklı olarak Anayasa Mahkemesinin üye sayısı doğrudan belirlenmiştir, alt bir işlem olan kanun ile düzenlemeye bırakılmamıştır. Buna göre Anayasa Mahkemesi bir Başkan ve on üyeden oluşmalıdır. Ancak 2014 Anayasası ile Arap Baharı öncesi anayasacılığa dönmüştür. 2014 Anayasası’nda, 1971 Anayasası’ndaki düzenleme ile paralel bir şekilde, “bir Başkan ve yeterli sayıda üye” ifadesine yer verilmiştir. 2014 Anayasası’ndaki bu değişiklik, Mısır pratiği dikkate alındığında olumlu karşılanması beklenemez. Daha önce de belirtildiği

²¹⁶ Al-Ali and Romdhane, “Tunisia’s new constitution.”

²¹⁷ Francesco Duranti, “Constitution of Tunisia, Venice Commission and International Constitutionalism,” in *The ‘state’ of pivot states in south-eastern Mediterranean: Turkey, Egypt, Israel, and Tunisia after the Arab Spring*, ed. Loretta Dell’Aguzzo and Emidio Diodato (Perugia: Perugia Stranieri University Press, 2018) 128-129.

²¹⁸ Tekin ve Temel, “Political And Constitutional Developments,” 212.

²¹⁹ Sarah Yerkes and Maha Alhomoud, “One Year Later, Tunisia’s President Has Reversed Nearly a Decade of Democratic Gains,” *Carnegie Endowment for International Peace*, 22 July 2022, <https://carnegieendowment.org/2022/07/22/one-year-later-tunisia-s-president-has-reversed-nearly-decade-of-democratic-gains-pub-87555> (06.10.2022).

üzere²²⁰, Anayasa Mahkemesi, 1980 ve 1990’larda Cumhurbaşkanı Mübarek’in bazı eylem ve işlemlerini iptal ederek bir kontrol ve denge işlevi olmaya çalışmıştır. Mübarek ise Mahkemenin bu tutumuna karşılık olarak, üye sayısını kanun ile yeniden düzenleyerek kontrol edebileceği bir yapıya dönüştürmeye çalışmış ve büyük ölçüde de başarılı olmuştur. Bu nedenle, Anayasa Mahkemesi üye sayısının sabit bir şekilde Anayasa’da düzenlenmesi, önem arz etmektedir²²¹.

2012 Anayasası ile, bu metnin yapımı sürecinde yargının, yürütme ile girdiği mücadele nedeniyle, Genel Savcı’yı (Yargıtay Başsavcısı) atama yetkisi Cumhurbaşkanına verilmişti. 2014 Anayasası’nda ise bu yetki Yüksek Yargı Konseyi’nin yetki kapsamına dahil edilmiştir. 2014 Anayasası’nın düzenlemesi, Genel Savcı’nın Cumhurbaşkanının görevinden alınması (*impeachment*) sürecinde soruşturmayı yürüten makam olarak yetkilendirilmesi nedeniyle yargı bağımsızlığı açısından olumlu bir gelişme addedilebilir²²². Ancak, bu olumlu gelişme 2019 Anayasa değişiklikleri ile tersine çevrilmiştir. 2019 değişiklikleri ile Cumhurbaşkanına Genel Savcı’yı (m. 189) ve yüksek yargı organlarının başkanlarını atama yetkisi (m. 185) verilmiştir. Bunun yanında, Cumhurbaşkanının, Yüksek Yargı Konseyine başkanlık edeceği ve Konseyin sekreterini atayacağı düzenlenmiştir. Cumhurbaşkanına bu yetkilerin verilmesi, ülkedeki hukuk sisteminin baştan sona Cumhurbaşkanının kontrolü altına girmesine ve yargı bağımsızlığının büyük ölçüde kaybedilmesine yol açabilecektir. Mısır yargı pratiği bu iddiayı onaylayan birçok karara imza atmıştır. Öncelikle 30 yıl boyunca sürdürdüğü otoriter rejimi altında birçok suç işleyen Hüsnü Mübarek ve görevlileri hakkında beraat kararları verilmiştir. Rabia meydanında güvenlik güçleri tarafından binlerce Müslüman Kardeşler üyesi ve Mısırlı vatandaşın katledilmesi olayları soruşturulmamıştır²²³. Neticede Mısır’da devrim, toprağa gömülmüş ve otoriter rejim yeniden ihdas edilmiştir²²⁴. Diğer taraftan, 2012 ve 2014 Anayasalarında (sırasıyla m. 169 ve m. 185) yargı ile ilgili kanunlarda yargı organlarına danışılacağı ve yargının kendisine ait bir

²²⁰ Bkz. “I. Bölüm”, “B. Ülkeler”, “1. Mısır”.

²²¹ Biagi, “The Separation of Powers,” 393.

²²² Heliotis, “A Textual Analysis,” 144.

²²³ Amr Hamzawy, “Legislating Authoritarianism: Egypt’s New Era of Repression,” *Carnegie Endowment for International Peace*, 16 March 2017, 21. <https://carnegieendowment.org/2017/03/16/legislating-authoritarianism-egypt-s-new-era-of-repression-pub-68285> (07.10.2022).

²²⁴ Hamzawy “Legislating Authoritarianism,” 28.

bütçeye sahip olacağı belirtilmiştir²²⁵. Keza, 2012 ve 2014 Anayasalarında Yüksek Yargı Konseyi, üç yerde anılmasına rağmen kurumun kendisi açıkça Anayasa’da düzenlenmemiştir. Dolayısıyla, 1971 Anayasası’ndaki eksiklik giderilmemiştir.

Mısır’da askeri yargı, özellikle ordunun sistem içinde kendisini daha korunaklı kılması ve varlıklarını koruması açısından önemli bir rol oynamaktadır²²⁶. Mısır’da 1971 Anayasası’nda askeri mahkemelerin görev alanı düzenlenmemiştir; bu husus yasama alanına bırakılmıştır. Arap Baharına kadarki süreç içerisinde de siviller, askeri mahkemelerde yargılanmışlardır. 2012 Anayasası 198’inci maddesinin 2’nci fıkrasına göre siviller, silahlı kuvvetlere zarar veren suçlar dışında askeri mahkemeler önünde yargılanamaz. 2014 Anayasası ise sivillerin askeri mahkemede yargılanacağı durumları ayrıntılı bir şekilde sayarak geniş bir istisnai alan oluşturmuştur. Ayrıca, Anayasa’da sayılan askeri alanlarda suçun bir sivil veya asker tarafından işlenmesi de sonucu değiştirmemektedir²²⁷. 2014 Anayasası, askeri yargının yetki alanını genişletmesi yönüyle 2012 Anayasası’na nazaran bir gerileme olarak görülmelidir.

E. OLAĞANÜSTÜ HAL YÖNETİMİ

Arap Baharı öncesinde çoğu Orta Doğu ve Kuzey Afrika ülkesi uzun olağanüstü hal dönemlerine tanıklık etmiş ve bu durum bir yönetim tekniği haline gelmiştir. Bunun önemli sebepleri arasında; halk nezdindeki meşruiyeti azalan veya meşruiyetini yitiren rejimin sürekliliğini ve istikrarını sağlamak, asker ve emniyet güçlerinin yetkilerini sınırlandıran ve yargısal korumalar sağlayan insan haklarına ilişkin yükümlülüklerden kaçınmak, olağanüstü hal kanunlarında öngörülen tedbir ve yaptırımlar vasıtasıyla gösteri ve protestoları caydırmak ve istenmeyen muhalif ve aktivistleri sindirmeye çalışmak

²²⁵ Abdurrahman Tekin ve Ömer Temel, bunu iyi bir gelişme olarak nitelemektedirler. Bkz. Tekin ve Temel, “Political And Constitutional Developments,” 226. Ancak, anayasalarda yargıya alışılmamış düzeyde ayrıcalık veren bu hükümler, kuvvetler arasındaki dengeyi bozabilmektedir. Bkz. Fedtke, “Comparative Analysis,” 9. Ayrıca, ordu ile birlikte halk iradesi karşısında vesayetçi ve statükocu tutum takınan bir yargı tasviri dikkate alındığında, bu hükümler bir gerileme olarak da yorumlanabilir.

²²⁶ Shams Al Din Al Hajjaji, “Government by Judiciary in Islam: Islamic Theory of Government and Mal/Practice of Muslim Governments (Turkey, Saudi Arabia, Egypt and Morocco),” *California Western International Law Journal* 48, no. 2 (2018): 327.

²²⁷ Al Hajjaji “Government by Judiciary in Islam,” 328.

sayılabilir²²⁸. Arap Baharı sonrası anayasal metinlerde olağanüstü hal yönetimi sorunu ile ilgili kısmi iyileştirmeler yapılmıştır. Orta Doğu ve Kuzey Afrika’da olağanüstü hal ile ilgili oldukça geniş takdir yetkisi veren anayasalar bulunduğu gibi, bu hükümlerin kötüye kullanılmasını zorlaştıran daha kısıtlayıcı anayasalar da mevcuttur²²⁹. Buna rağmen, bu kısıtlayıcı hükümler dahi, Cumhurbaşkanı’na geniş bir takdir yetkisi vermektedir. Aşağıda ülke örnekleri incelenecektir.

Fas’ta olağanüstü hal yönetimleri, olağanüstü hal ve sıkıyönetim olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Sıkıyönetim, Krallık Kararnamesi’yle 30 günlüğüne ilan edilebilir. Bu sürenin uzatılması, parlamentonun kanun çıkarmasına bağlıdır²³⁰. 2011 Anayasası’nın getirdiği yenilik, Krallık Kararnamesinin Başbakan tarafından karşı-imza şartına tabi tutulmasıdır²³¹. 2011 Anayasası’nın 59’uncu maddesine göre olağanüstü hal, Kral tarafından ilan edilir; ancak ilan edilmeden önce Başbakan, Meclis Başkanları ve Anayasa Mahkemesi Başkanı ile istişare edilmelidir. 2011 Anayasası ile Başbakan da istişare edilecek görevliler arasına dahil edilmiştir. Ayrıca, yeni bir hüküm olarak olağanüstü hal yönetiminde Anayasa ile sağlanan temel hakların garanti edileceği eklenmiştir. Görüldüğü üzere, 2011 Fas Anayasası’nda olağanüstü hal yönetimine ilişkin kısıtlayıcı hükümler yer almaktadır. Bununla birlikte, Kral, Anayasa’da belirtilen olağanüstü hal koşullarının gerçekleşip gerçekleşmediğine veya sona erdiğine kendisi karar vermektedir²³².

²²⁸ Andrej Zwitter, “Arab Spring - State of Emergency and Constitutional Reform”, *ASPJ–Africa and Francophonie* 5, no. 2 (2nd Quarter 2014): 48.

²²⁹ Biagi, “The Separation of Powers,” 397, 398.

²³⁰ 1996 Anayasası m. 49.

²³¹ 2011 Anayasası m. 74.

²³² Biagi, “The Separation of Powers,” 398.

Arap monarşilerinden **Ürdün**²³³, **Bahreyn**²³⁴ ve **Umman**'da²³⁵ anayasa değişiklikleri kapsamında olağanüstü hal yönetimi ile ilgili bir değişiklik yapılmamıştır. Arap monarşileri inceledikten sonra aşağıda Arap cumhuriyetlerine geçilmiştir.

Cezayir'de 1996 Anayasası'nın 93'üncü maddesinde Cumhurbaşkanı'nın, olağanüstü hal ilanına, her iki Meclis Başkanı ve Anayasa Mahkemesi Başkanı ile istişare ettikten, ayrıca Yüksek Devlet Konseyi ve Bakanlar Konseyi ile görüşükten sonra karar vereceği düzenlenmiştir. 1996 Anayasası'nın 93'üncü maddesinin 3'üncü fıkrası ile Cumhurbaşkanı'na zorunlu gördüğü tedbirleri alma yetkisi verilmiştir. Anayasa'nın 124'üncü maddesinin 4'üncü fıkrası uyarınca bu durumda Cumhurbaşkanı, kararname (*ordinance*) ile kanun çıkarabilir. Olağanüstü halin uzatılabilmesi, sadece iki meclisin ortak toplantısında karar alınmasına bağlıdır. 2020 Anayasası'nda bir yenilik olarak Cumhurbaşkanı'nın danışması gereken kişiler arasına Başbakan da dahil edilmiştir. Ayrıca, 2020 Anayasası'nın 112'nci maddesinde olağanüstü hal ve sıkıyönetim ilanı 30 gün ile sınırlandırılmıştır. Olağanüstü hal dönemlerinin uzatılması, meclislerin ortak toplantısında alacağı karara bağlanmıştır. Bu iki durum dışında, Anayasa'nın 114'üncü maddesinde ülkenin; kurumlarına, bağımsızlığına veya ülke bütünlüğüne yakın bir tehlikeyle tehdit edilmesi halinde Cumhurbaşkanı bu kez 60 gün süreyle olağanüstü hal ilan edebileceği düzenlenmiştir. Cumhurbaşkanı, 60 günlük sürenin sonunda, olağanüstü hal süresinde yayımladığı kararnameleri Anayasa Mahkemesine sunarak görüşünü almalıdır. Ancak, sadece Mahkemenin görüşünün alınacağını belirtilmesi ve bunun bağlayıcı olduğu yönünde bir hükme yer verilmemesi nedeniyle Mahkemenin görüşü, istişari niteliktedir. Sonuç olarak, Cezayir'de, 2020 Anayasası'nda olağanüstü hal ile ilgili yeni sınırlandırmalara yer verilmesi, olumlu bir gelişme olarak kaydedilmelidir. Ancak,

²³³ Ürdün'de olağanüstü hal yönetiminin serbest bir şekilde düzenlendiği ülkelerden biridir. Kral, 1952 Ürdün Anayasası'nın 125'inci maddesi uyarınca Bakanlar Konseyinin kararına dayanarak olağanüstü hal ilan edebilir, gerekli gördüğü tedbirleri alabilir ve olağanüstü hale son verebilir.

²³⁴ 2002 Bahreyn Anayasası'nın 36'ncı maddesine göre ulusal güvenlik durumu veya olağanüstü hal kanunu, bir Krallık Kararnamesi ile üç aylığına yürürlüğe koyulabilir. Sürenin sonunda durumun uzatılabilmesi, parlamentonun mutlak çoğunluğunun kabulüne bağlıdır. Anayasa'nın 123'üncü maddesinde, olağanüstü hal durumlarında, Anayasa'nın herhangi bir hükmünün kanundaki sınırlar içerisinde askıya alınabileceği düzenlenmiştir; ancak, bu dönemlerde parlamento askıya alınamaz, milletvekillerin yasama dokunulmazlıkları kaldırılamaz.

²³⁵ 1996 Umman Temel Yasası'na göre Sultan olağanüstü hal kararını almakla yetkilendirilmiştir. Sultan, olağanüstü hal durumunda Temel Yasa'daki hükümleri, kanunda çizilen sınırlar içerisinde askıya alabilmektedir (m. 73).

bu düzenlemeler, olağanüstü hal yönetiminin kötüye kullanılmasını engelleyecek yeterli mekanizmalar içermemektedir.

Tunus'ta 1959 Anayasası döneminde olağanüstü hal ilan etme yetkisi Cumhurbaşkanına aitti. Cumhurbaşkanı, olağanüstü hal tedbirlerini almadan önce Başbakan ve Meclis Başkanları ile istişare etmek zorundaydı. Tunus'ta 2014 Anayasası'nın getirdiği olağanüstü hal düzenlemeleri ise bazı olumlu gelişmelere rağmen yeterli değildir. Hatta 2014 Anayasası'nın tasarladığı olağanüstü hal yönetimi, Mısır 2012 Anayasası'nda alınan tedbirlerden daha yetersiz bir görünüm arz etmektedir²³⁶. 2014 Tunus Anayasası'nın 80'inci maddesi Cumhurbaşkanı'nın olağanüstü tedbirleri almadan önce Temsilciler Meclisi Başkanı ve Başbakan ile istişare etmesini ve Anayasa Mahkemesi Başkanı'nı bilgilendirmesini şart koşturmaktadır. Ayrıca, alınacak tedbirler, olağanüstü halin gerektirdiği (zorunluluk) düzeyde olmalıdır. 2014 Anayasası'nın ilk halindeki olağanüstü hal düzenlemeleri ile ilgili en temel eksiklik, Cumhurbaşkanı'nın aldığı tedbirlerin parlamentonun onayına sunulmamasıdır²³⁷. Çünkü olağanüstü hal ilanının ve kararnamelerinin parlamentonun onayına sunulması, kanunilik ilkesinin (anayasa ve kanunda düzenlenmesi ve denetiminin öngörülmesi) sağlanması açısından önem arz etmektedir²³⁸. Diğer bir önemli eksiklik, Mısır'ın aksine olağanüstü hal süresi ile ilgili bir sınırın öngörülmemesidir. Dahası, olağanüstü hal boyunca kesinlikle dokunulamayacak bir çekirdek haklar listesi²³⁹ sunulmamıştır²⁴⁰. Bu eksiklikler, anayasal düzenin istikrarına karşı önemli bir tehdit oluşturabilecek niteliktedir²⁴¹.

2014 Anayasası'nın 80'inci maddesinde, 1958 Fransız Anayasası'ndaki düzenlemeye²⁴² benzer şekilde, olağanüstü hal tedbirleri devreye girdikten sonra Meclis

²³⁶ Aynı yönde bkz. Al-Ali and Romdhane, "Tunisia's new constitution."

²³⁷ Choudhry and Stacey, *Semi-Presidentialism as Power Sharing*, 148.

²³⁸ Selin Esen, *Karşılaştırmalı Hukukta ve Türkiye'de Olağanüstü Hal Rejimi* (Ankara: Adalet Yayınevi, 2008) 35.

²³⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Zafer Gören, *Temel Hak Genel Teorisi* (5. Bası, Ankara: Yetkin Yayınları, 2022), 58, 59.

²⁴⁰ Esmâ Küçükbay, "Tunus Anayasası'nın Anayasal Demokrasi Açısından Değerlendirilmesi," *Toplumsal Değişim* 3, sayı 2 (2021): 71.

²⁴¹ Choudhry and Stacey, *Semi-Presidentialism as Power Sharing*, 149.

²⁴² 1958 Fransız Anayasası'nın 16'ncı maddesinde olağanüstü hal düzenlenmiştir. Bu madde 2008 yılında yapılan anayasa değişiklikleri kapsamında revize edilmiştir. 2008 değişiklikleri ile olağanüstü halin süresi sınırlandırılmamıştır. Bununla birlikte, bir yenilik olarak Anayasa'nın 16'ncı maddesinde olağanüstü hal ilan edildikten 30 gün sonra 30 milletvekili veya senatöre Anayasa Mahkemesine başvurarak olağanüstü hal koşullarının devam edip etmediğine dair bir görüş isteme hakkı tanınmıştır.

Başkanı veya 30 milletvekilinin Anayasa Mahkemesine, olağanüstü hal koşullarının devam edip etmediğinin tespiti amacıyla başvurabileceği ifade edilmiştir. Bu düzenleme, Cumhurbaşkanının olağanüstü hal kurumunu kötüye kullanmasını engellemek için etkin bir mekanizma işlevi görebilir. Ancak, 2021 yılında Cumhurbaşkanı Kays Said'in olağanüstü hal ilanında bu mekanizma işletilememiştir. Dahası, anılan düzenleme uyarınca olağanüstü hal süresi boyunca parlamento feshedilemez, parlamentonun sürekli oturum halinde olduğu varsayılır ve hükümet hakkında gensoru önergesi verilemez. Anayasa'nın bu kuralı da 2021-2022 olağanüstü hal süresince açık bir şekilde ihlal edilmiştir. Açık bir anlatımla, Tunus Anayasası'nın öngördüğü tek açık sınırlama olan parlamento feshedilememesi kuralına Cumhurbaşkanı Kays Said tarafından uyulmamıştır.

2022 Anayasa'nın 90'ıncı maddesinde, devlete karşı bir tehdidin varlığı halinde parlamento feshedilebileceği ve Cumhurbaşkanlığı dönemi sona erse dahi Cumhurbaşkanının göreve devam edebileceği belirtilmiştir. Böylece, artık devlete karşı bir tehdit durumunun Cumhurbaşkanınca karar verilmesi halinde parlamento varlığına son verilebilir. Cumhurbaşkanı, 2021 yılında Cumhurbaşkanı Said döneminde yaşandığı gibi, böyle bir durumun varlığını ileri sürerek keyfi bir şekilde parlamento feshedebilir. Ancak, bu takdirde, kuvvetler arası denge, Cumhurbaşkanı lehine aşırı derecede bozulacaktır. Ayrıca, devlete karşı hangi tehdidin, demokratik seçimler neticesinde oluşturulan parlamento feshedilmesini gerektireceği ayrı bir tartışma konusudur.

Mısır, Arap Baharı öncesi 30 yıl boyunca olağanüstü hal ile yönetilmiş bir ülkedir. 1971 Mısır Anayasası'nın 148'inci maddesine göre olağanüstü hal, Cumhurbaşkanı tarafından belirli bir süre için ilan edilebilir. Cumhurbaşkanının olağanüstü hal kararları, parlamento tarafından onaylanmak zorundadır. Olağanüstü hal süresinin belirli sürelerle uzatılması, Temsilciler Meclisinin kararına bağlıdır (m. 148/4). 1971 Anayasası'nda olağanüstü hal ile ilgili başka bir düzenlemeye yer verilmemiştir.

2012 Anayasası'nda ise olağanüstü hal, hükümete danışıldıktan sonra Cumhurbaşkanı tarafından ilan edilebilir (m. 148). Görüldüğü üzere, olağanüstü hal ilan

Olağanüstü hal ilanının üzerinden 60 gün geçmesi halinde artık Anayasa Mahkemesi istediği zaman görüş bildirme yetkisine sahip olacaktır. Bu hususta ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Rıfat Tınç, *Fransız Anayasa Hukuku Tarihçe & Kurumlar* (İstanbul: Legal Yayıncılık, 2020), 224.

edilmeden önce hükümet ile istişare etme zorunluluğu getirilmiştir. Cumhurbaşkanının olağanüstü hal kararı, her iki meclisin mutlak çoğunluğu tarafından onaylanmalıdır ve olağanüstü hal süresi altı ayı geçmemelidir. İkinci bir yenilik, olağanüstü halin “sınırlı bir süre” için öngörülebileceği ifadesinin, “altı aylık bir süre” ile değiştirilmesidir. Altı aylık süre dolduktan sonra olağanüstü hal kararı, parlamentonun 2/3 çoğunluğu ile yine altı aylık bir süre için uzatılabilir. Bu süreler esnasında, Fas Anayasası’nda düzenlendiği gibi, parlamento feshedilemez. Bu hükme rağmen alt meclisin feshedilmiş olması durumunda, üst meclis olan Şura Meclisi, kararı onaylamak ile yetkili kılınmıştır (m. 148/2)²⁴³. Görüldüğü üzere 2012 Anayasası’nda süre sınırlaması altı ay olarak sabitlenmiş ve olağanüstü hal ilanı öncesi hükümete danışma zorunluluğu getirilmiştir.

2014 Mısır Anayasası’nda, altı aylık olağanüstü hal süresi, üç aya indirilerek olumlu bir adım atılmıştır (m. 154). Ancak, 2014 Anayasası’nda olağanüstü hal döneminde temel hak ve hürriyetlerin sınırlandırılması çerçevesinin çizilmemesi, dokunulamaz çekirdek alan gibi bazı güvencelerin veya olağanüstü hale yol açan zorunlu durumların öngörülmemesi, geçmiş uygulamalar dikkate alındığında endişe vericidir²⁴⁴. Ayrıca, olağanüstü hal ile ilgili parlamentoda aranan nitelikli karar yetersayılarının getirdiği güvenceler, otoriter bir konjonktür altında işlevini yerine getiremeyebilir ve kağıt üstünde kalabilir²⁴⁵. Nitekim 1971 ve 2014 Anayasaları dönemlerindeki olağanüstü hal uygulamaları bu gerçeği tasdik etmiştir.

F. DEVLET BAŞKANININ ANAYASA DEĞİŞİKLİĞİNE DAİR (KURUCU İKTİDAR) YETKİSİ

Arap Baharı öncesinde devlet başkanları, Anayasa’nın kendilerine verdiği anayasa değişikliği sürecine ilişkin yetkileri otoriter saiklerle kötüye kullanmışlar ve revizyon sürecini kontrol edebilme yeteneklerini gösterebilmişlerdir. Bu nedenle, Arap Baharı sonrası bu kötüye kullanımları engellemek amacıyla anayasa değişikliği hükümlerinin yeniden düzenlenmesi önem arz etmiştir. İşte bu başlık altında devlet

²⁴³ Bunun dışındaki başka durumlarda da Temsilciler Meclisinin feshedilmesi halinde Şura Meclisinin yetkili olduğu düzenlemesinin altında, 2012 yılındaki parlamentonun feshedilmesi tecrübesi yatmaktadır.

²⁴⁴ Choudhry and Stacey, *Semi-Presidentialism as Power Sharing*, 147.

²⁴⁵ Tekin ve Temel, “Political And Constitutional Developments,” 222.

başkanlarının anayasayı değiştirme iktidarlarında bir değişimin yaşanıp yaşanmadığı incelenecektir.

Fas Krallığı'nda, 1996 Anayasası'nın 103'üncü maddesi uyarınca parlamento (alt ve üst meclis genel kurulları) ve Kral, anayasa değişikliği prosedürünü başlatma yetkisine sahiptir. 2011 Anayasası'nda anayasa değişikliği başlatma yetkisi olan kişiler arasına Başbakan da eklenmiştir (m. 172). Kralın, kendisinin başlattığı anayasa değişikliğine ilişkin revizyon taslaklarını doğrudan halkoylamasına sunma yetkisine dokunulmamıştır. (m. 172/2)²⁴⁶. Dolayısıyla Fas Krallarının sıklıkla başvurduğu anayasal reform yapmak suretiyle halkı yatıştırma stratejisi ortadan kaldırılamamıştır. Bunun da ötesinde, Kral, Anayasa Mahkemesine danıştıktan sonra, anayasa değişikliğini parlamentoya sunma imkanına kavuşmak suretiyle referandum prosedüründen kaçınma imkanı elde etmiştir (m. 174/3)²⁴⁷. Diğer taraftan, parlamento üyelerinin hazırladığı anayasa değişikliği tekliflerinin yasalaşması, parlamentonun 2/3 çoğunluğunun kabulüne ve referanduma sunulmasına bağlıdır (m. 173). Hükümetin tasarladığı revizyon teklifleri ise Anayasa'nın 173'üncü maddesi uyarınca Hükümet Konseyinde müzakere edildikten sonra Kralın başkanlık ettiği Bakanlar Konseyine sunulur. Hükümetin anayasa değişikliği girişiminin Bakanlar Konseyinden geçmesinden sonra yasalaşması, parlamentoda ve halkoylamasında kabul edilmesi süreçlerinin işletilmesiyle gerçekleşebilir.

Çalışmada ele alınan diğer bir monarşi olan **Ürdün**'de anayasanın değiştirilmesi prosedüründe bir değişim yaşanmamıştır. 2011 sonrasında da anayasa değişikliği sürecine katılımı sınırlı düzeyde tutulan halk, referandum usulü getirilmemesi nedeniyle sürecin dışında kalmaya devam etmiştir. **Bahreyn Krallığı**, Ürdün gibi, bu konuda herhangi bir değişimin yaşanmadığı diğer bir ülkedir. 2002 Bahreyn Anayasası'nda anayasayı değiştirme prosedüründe (m. 92, 120) referandum mekanizması hiçbir şekilde öngörülmeyle halk, tali kurucu iktidar statüsüne dahil edilmemiştir. Ayrıca, Anayasa'nın 35'inci maddesinde belirtilen Kralın anayasayı istediği zaman değiştirebilme yetkisi aynı şekilde varlığını korumaktadır ve bu durum Anayasa'nın katılığını ve üstünlüğü zedelemektedir²⁴⁸. Ürdün ve Bahreyn'in yanına **Umman Sultanlığı** eklenmelidir. Çünkü Umman da Anayasasını değiştirme prosedüründe bir

²⁴⁶ Biagi, "The Pilot of Limited Change," 66.

²⁴⁷ Biagi, "The Pilot of Limited Change," 66.

²⁴⁸ Sultany, *Law and Revolution*, 276.

değişiklik yapmamıştır. Sultan'ın 1996 Temel Yasa'sını hazırlatıp bir kararname ile yürürlüğe koyması usulü, Temel Yasa'nın değiştirilmesi için de geçerlidir. Kurucu süreçten parlamentonun onayı ve halkoylaması usulü dışlanmaya devam edilmektedir.

Arap monarşileri incelendikten sonra sıra cumhuriyet rejimlerindedir. **Cezayir**'de, 1996 Cezayir Anayasası'nda yapılan 2008 ve 2016 anayasal reformları ve yeni 2020 Anayasası'nda anayasa değişikliği prosedürü değiştirilmemiştir²⁴⁹. Cezayir Anayasalarında anayasa değişikliği sürecini başlatma yetkisi parlamento ve Cumhurbaşkanıya aittir. Cumhurbaşkanı'nın değişiklik teklifi, parlamentonun her iki kanadı tarafından 3/4 çoğunluk ile onaylanmalıdır. Cumhurbaşkanı'nın başlattığı sürecin referanduma gitmeden sonuçlanabilmesi için Anayasa Konseyinin, teklif hakkında; Cezayir toplumunu yöneten genel ilkeleri, insan hak ve özgürlüklerini hiçbir şekilde ihlal etmediği ve kuvvet ve kurumların temel dengesini değiştirmediği yönünde görüş bildirmesi gerekmektedir. Ne yazık ki, pratikte Mahkemenin verdiği siyasi kararlar ile değişiklik teklifinin referanduma sunulması engellenmektedir. Çalışmanın birinci bölümünde değinildiği üzere, 2008 ve 2016 değişiklikleri referandum yapılmasını gerektiren derecede Anayasa'da bir değişim ortaya koymasına rağmen, Anayasa Mahkemesinin aksi yönde görüş vermesi nedeniyle değişiklik metni üzerinde halkın söz söylemesi engellenmiştir. Ayrıca, Cezayir'de parlamento da genellikle Cumhurbaşkanı ile uyumludur. Aksi taktirde, Cumhurbaşkanı'nın başlattığı bir değişiklik sürecinin parlamentonun 3/4 çoğunluğu ile geçebilmesi mümkün değildir. Parlamentonun başlattığı değişiklik prosedüründe ise teklif, her iki meclisin ortak toplantısında 3/4 çoğunluk ile kabul edilebilir. Bunun neticesinde, Cumhurbaşkanı isterse teklifi referanduma sunabilir. Sonuç olarak, Cezayir'de Cumhurbaşkanı, kendisi ile uyumlu parlamento ve Anayasa Mahkemesi aracılığıyla anayasa değişikliklerini gerçekleştirebilme yeteneğine sahiptir²⁵⁰.

²⁴⁹ Cezayir'de gerçekleşen tek değişiklik, anayasa değişikliğinin yasaklandığı alanlara ilişkindir. 2016 yılında anayasa değişikliği yapılamayacak hükümler arasına, 2014 Mısır Anayasası'nda olduğu gibi Cumhurbaşkanı'nın yeniden seçilebilirliği eklenmiştir; ancak, bu hüküm, 2020 Anayasası'ndan çıkarılmıştır. Bunun yerine iki hüküm değiştirilme yasağı alanına dahil edilmiştir. Biri, Berberî (*Amazigh*) dilinin ulusal ve resmi dil olması; diğeri, ardı ardına veya farklı dönemlerde ikiden fazla Cumhurbaşkanı seçilme yasağıdır. 2020 Anayasası, değiştirilmesi yasak hükümler açısından eski anayasa ve değişikliklerinden daha ileridedir.

²⁵⁰ Sultany, *Law and Revolution*, 286.

Tunus'ta, 1959 Anayasası'nın 76'ncı maddesine göre Cumhurbaşkanı anayasa değişikliği teklifini doğrudan referanduma sunabilir. Alt meclis olan Temsilciler Meclisi ise üye tamsayısının 1/3 çoğunluğu ile anayasa değişikliği prosedürünü başlatabilir. Parlamentonun önerilen teklif üzerinde çalışabilmesi için, teklifin en azından mutlak çoğunluk ile kabul edilmesi gerekmektedir. Parlamentonun çalışmasından sonra yapılacak oylamada teklifin referanduma sunulmaması yönünde karar çıkması durumunda teklifin yasalaşabilmesi, parlamentonun yapılacak iki ayrı oylamada da 2/3 çoğunluğun elde edilmesine bağlıdır. Eğer parlamento, referandum usulünü kabul ederse önce teklif üzerinde yapılacak tek oylamada parlamento, teklifi mutlak çoğunluğu ile kabul etmelidir. Sonrasında teklif referanduma sunulur ve nihai karar halk tarafından belirlenir.

Arap Baharı sonrasında 2014 Anayasası'nda Cumhurbaşkanının anayasa değişikliği teklif etme yetkisi bulunmasına rağmen teklifi doğrudan referanduma sunma yetkisi elinden alınmıştır. 2014 Anayasası'nın 144'üncü maddesine göre bütün anayasa değişikliği teklifleri öncelikle Anayasa'da değiştirilmeyen maddelerinin etkilenmeyeceğinin tespiti amacıyla Anayasa Konseyinin denetiminden geçer. Yine, parlamentonun önerilen teklif üzerinde çalışabilmesi için teklif, en azından mutlak çoğunluk ile kabul edilmelidir. Sonrasında Anayasa, parlamentonun sadece 2/3 çoğunluğu ile değiştirilebilir. Cumhurbaşkanı isterse parlamentonun 2/3 çoğunluk ile kabul ettiği anayasa değişikliği teklifini referanduma sunabilir. Anayasa değişikliği için parlamentonun üye tamsayısının 2/3'ünün öngörülmesi, Anayasa'nın otoriter saikler ile kolay bir şekilde değiştirilmemesi açısından önemlidir.

Son olarak **Mısır**'da 1971 Anayasası'nda zor bir anayasa değişikliği prosedürü öngörülmüştür. Buna rağmen, ilk bölümde anlatıldığı üzere, otoriter rejim bağlamında 2005 ve 2007 değişiklikleri, Cumhurbaşkanı Mübarek tarafından kolaylıkla yapılabilmektedir. 1971 Anayasası'nın 189'uncu maddesine göre Cumhurbaşkanı anayasa değişikliği teklifini herhangi bir sınırlandırma olmaksızın verebilirken; Temsilciler Meclisi ancak üye tamsayısının 1/3 ile teklif verebilir. Teklif ister yürütme ister yasamadan gelsin teklifin kabul edilebilmesi için, öncelikle yasama organının üye tamsayısının mutlak çoğunluğu gerekmektedir. İki aylık serinleme süresi geçtikten sonra bu sefer teklif, meclis üye tamsayısının 2/3 çoğunluğu ile kabul edilmelidir. Teklifin

parlamento tarafından bu karar yetersayısı ile kabul edilmesinden sonra, anayasa değişikliği teklifinin halkoylamasına sunulması her halükârda söz konusudur.

Arap Baharı sonrası 2012 Anayasası ile Cumhurbaşkanı'nın anayasa değişikliği teklif etme yetkisi sona erdirilmiştir. Ayrıca, Temsilciler Meclisinden gelen anayasa değişikliği tekliflerinde sadece beş üyenin imzası yeterli hale getirilmiştir. Bu iki değişiklik, parlamentonun güçlendirilmesi ve kurucu iktidar yetkisini kullanmasının kolaylaştırılması açısından oldukça önemli adımlardır. 2012 Anayasası'nın getirdiği diğer bir farklılık, tekliften sonraki ilk oylamada, teklifin, her iki Meclis tarafından 2/3 çoğunluk ile kabul edilmesi gerektiğidir. Anlaşıldığı üzere, 2012 Anayasası'nda, teklifin kabul edilmesi sürecinde artık sadece Temsilciler Meclisinin kabulü yeterli değildir, Şura Meclisinin de 2/3 çoğunluğunun kabulü sağlanmalıdır. Diğer taraftan, 2012 Anayasası'nda, değişiklik prosedürüne ilişkin serinleme süresi, ikinci oylamada 2/3 kabul yetersayısı ve halkoylaması prosedürü 1971 Anayasası'ndaki haliyle aynen korunmuştur.

2014 Anayasası ile parlamentonun anayasa değişikliği teklif etme yetkisini zorlaştırılmıştır. Teklif için 2012 Anayasası'nda belirtilen beş üye yerine, 2014 Anayasası'nda parlamentonun 1/5 çoğunluğunun imzası öngörülmüştür. 2014 Anayasası ile gelen diğer bir değişiklik, otoriter zihniyetin izlerini taşımaktadır. 2014 Anayasası'nın 226'ncı maddesinin son fıkrasına göre Cumhurbaşkanı'nın yeniden seçilebilmesi veya Anayasa'da belirtilen özgürlük ve eşitlik ilkesi değiştirilemez; ancak, daha çok güvence sağlanması durumunda bu konularda da değişiklik yapılabilir. Sisi'nin 2014 Anayasası'nda Cumhurbaşkanı'nın yeniden seçilebilmesinin değiştirilemez hükümler altına alınması düzenlemesinden sonra Cezayir'de de 2016 Anayasal reformu ile bu düzenlemeye yer verilmiştir. Ancak, yukarıda bahsedildiği üzere, 2020 Cezayir Anayasası ile bu hükümden vazgeçilmiştir. Mısır'da 2014 tarihli Anayasa, tespit edilebildiğimiz kadarıyla, “Cumhurbaşkanı'nın yeniden seçilebilmesi hükmünün değiştirilemeyeceğine” dair düzenlemeyi içeren yeryüzündeki tek Anayasa'dır²⁵¹.

²⁵¹ Dünyadaki mülga, yürürlükteki ve tasarı anayasa metinlerine, ayrıca anayasal haberlere ve çeşitli rapor ve analizlere yer veren *Constitute* adlı internet projesinde, yürürlükte olduğu belirtilen 193 Anayasa bulunmaktadır. Bu 193 Anayasanın sadece 75'inde “değiştirilemez hükümler” bulunmaktadır. Bu 75 Anayasanın değiştirilemez hükümlerinin incelenmesi suretiyle yaptığımız araştırmada “Cumhurbaşkanının yeniden seçilebilmesine ilişkin düzenlemenin değiştirilemez” olarak nitelendirildiği tek Anayasa'nın 2014 tarihli Mısır Anayasası olduğu tespit edilmiştir. Söz konusu site için bkz. *Constitute*, “Constitutions,”

IV. TEMEL HAK VE HÜRRİYETLER

Bu bölümde, Arap Baharı sonrası anayasal metinlerde anayasal hak ve hürriyetlerin nasıl düzenlendiği, uluslararası insan hakları sözleşmelerinin anayasal statüsü ve son olarak temel hak ve hürriyetlerin sınırlandırılması rejimi ele alınacaktır.

A. TEMEL HAK VE HÜRRİYETLERİN ANAYASALARDA DÜZENLENİŞİ

Arap Baharı sonrası üretilen yeni anayasaların (Tunus, Mısır, Fas, Cezayir (2020), 2017 Libya ve 2015 Yemen tasarısı²⁵²) tamamında, temel hak ve hürriyetlerle ilgili madde sayısı ve yoğunluğu, eski anayasalara nazaran daha fazladır²⁵³. Bunun yanında, anayasal metinlerde düzenlenen temel hak ve hürriyetlerin sayısı da artırılmıştır. Temel hak ve hürriyetlere ilişkin bu gelişmelerin altında yatan bir neden, devrimci anayasa tasarıcılarının temel hak ve hürriyetlere verdikleri değeri, anayasa metinlerine yansıtma istekleridir²⁵⁴. Böylece, ortaya koydukları metnin ve kendi meşruiyetlerinin ulusal ve uluslararası kamuoyu tarafından kabul görme derecesi artacaktır. Bir diğer neden, özellikle devrimci sürecin yaşandığı ülkelerde, eski otoriter rejime dönüşmesine yol açabilecek boşlukların bırakılmasını engelleme çabasıdır²⁵⁵. Ayrıca, hak ve hürriyetlerde ayrıntı ve genişlik, kurucu sürecin müzakere edilebilir doğasından da kaynaklanmıştır²⁵⁶.

https://www.constituteproject.org/constitutions?lang=en&key=unamend&status=in_force (18.09.2023).

²⁵² Yemen ve Libya’da Weberyen devlet konsepti dahi yok olduğundan medeni ve siyasal hakları tartışmanın bir anlamı yoktur. Ancak, anayasa tasarısı meclisleri tarafından kabul edilen, ancak, resmi organlar tarafından onaylanarak yürürlüğe giremeyen anayasa tasarıları hiç şüphesiz 2010 öncesine nazaran temel hak ve hürriyetleri güçlendirmişlerdir.

²⁵³ Yapılan bir araştırmaya göre yeni anayasalar kelime sayısı açısından eski anayasalar ile karşılaştırıldığında Fas 2.61, Tunus 1.83 ve Mısır 1.66 kat artmıştır. Ayrıca, yeni anayasalarda anayasal hak ve hürriyetlerin kelime sayısı, eski anayasalara nazaran Fas’ta, 12.28, Tunus’ta 2.68 ve Mısır’da 2.82 kat artmıştır. Yukarıda verdiğimiz iki farklı oran karşılaştırıldığında, temel hak ve hürriyetlere ilişkin düzenlemeler, metin içindeki diğer anayasal hükümlere nazaran daha fazla artış göstermiştir. Diğer bir deyişle temel hak ve hürriyet düzenlemelerindeki yoğunluk, diğer bütün anayasal düzenlemelerin yoğunluğundaki artıştan daha büyüktür. Antonio-Martín Porras-Gómez, “The New Arab Bills of Rights: a Study on the Constitutions of Egypt, Morocco and Tunisia,” *Global Journal of Comparative Law* 9, no. 1 (2020): 56.

²⁵⁴ Porras-Gómez, “The New Arab Bills of Rights,” 78.

²⁵⁵ Porras-Gómez, “The New Arab Bills of Rights,” 78.

²⁵⁶ Porras-Gómez, “The New Arab Bills of Rights,” 78.

Reformist anayasa yapımının gerçekleştiği ülkelerde temel hak ve hürriyetler alanındaki gelişmeler çok zayıf kalmıştır. Bu ülkelerde anayasal haklar alanında bazı gelişmeler kaydedilmesine rağmen, asıl değişim, devrimci anayasa yapımının yaşandığı ülkelerde gerçekleşmiştir. Bu nedenle, temel hak ve hürriyetlere ilişkin bu başlıkta ağırlıklı olarak, Tunus ve Mısır Anayasalarına değinilecektir. Ayrıca, reformist bir gündemi yansıtmalarına rağmen yeni bir anayasa yapımı süreci geçiren Fas ve Cezayir Anayasaları da inceleme altına alınacak diğer iki örnek ülkedir.

1. Medeni ve Siyasal Hakların Düzenlenmesi

Otoriter rejimlerde uygulamada sıklıkla ihlal edilen hakların başında, medeni ve siyasal haklar gelmektedir. Otoriter rejimler, halk arasındaki hoşnutsuzluğun görünür olmaması ve bunun artmaması amacıyla toplanma ve gösteri yürüyüşü hürriyetini ve örgütlenme hürriyetini sınırlandırma eğiliminde olmuşlardır. Ayrıca, otoriter rejimlerin, yolsuzluk ve haksızlıkların ortaya çıkmasını ve yayılmasını engellemek amacıyla baskıladığı diğer bir hürriyet, ifade hürriyetidir. Bu nedenle çalışmada bu hak ve hürriyetler ayrıca incelenecektir.

a. Düşünce, İfade ve Basın Hürriyeti

Tunus'ta 1959 Anayasası'nda, düşünce, ifade, basın ve yayım hürriyeti, kısa ve öz bir açıklamayla, "kanunda öngörülen şekilde kullanılacağı ve teminat altına alınacağı" şeklinde düzenlenmiştir. 2014 Tunus Anayasası'nın 31'inci maddesinde düşünce, ifade, bilgi ve basın hürriyeti düzenlenmiştir ve bunların ön bir sansüre tabi tutulamayacağı anayasal güvence altına alınmıştır. Dolayısıyla 2014 Anayasası'nda bu hürriyet, yeterli olmamakla birlikte, eski Anayasa'ya nazaran daha çok güvence içerecek şekilde düzenlenmiştir. Anayasa yapım sürecinde Ennahda, ifade hürriyetinin sınırı olarak dine hakareti (*blasphemy*) açıkça düzenlemek istiyordu; ancak, eleştiriler neticesinde bunun gerçekleştirmek mümkün olmamıştır. Tunus Ceza Kanunu'nun 226'ncı maddesi "kamusal ahlaksızlığı"nın (*public decency*) vuku bulması halinde altı aya kadar hapis cezası öngörmektedir. Ceza Kanunu'nun 226bis maddesinde ise "bir kişinin eylemi, ortak ahlakı (*good morals*) veya kamusal ahlaksızlığı yahut diğerlerinin iffetini/hayasını (*modesty*) incitecek şekilde kasten rahatsız ederse altı aya kadar hapis cezası veya bin

dinara kadar para cezası ile cezalandırılabilceğı” düzenlenmiştir. Dahası Ceza Kanunu’nun 121ter maddesinde, “kamu düzenine veya ahlakına zarar verebilecek her türlü materyalin yayınlanması veya dağıtılması” (*publication or distribution of any kind of material liable to harm public order or decency*) halinde beş yıla kadar hapis cezası ile cezalandırılabilceğı belirtilmiştir. Bu düzenlemelerdeki “kamusal ahlaksızlık” gibi ifadelerin genelliğı ve genişliğı, mahkemelerde hakimlerin çok geniş ve farklı bir şekilde yorum yapmalarına yol açmaktadır²⁵⁷. Sonuç olarak Tunus Anayasası’nda dine hakaret açıkça tanınmasa da Tunus kanunları *kamusal ahlakı* veya *kamusal düzeni* bozabilecek paylaşımları meşru görmemektedir.

Mısır’da, 1971 Anayasası’nın 47’nci maddesinde ifade hürriyetinin, “kanunda düzenlendiğı şekilde” tanındığı ifade edilmiştir. 1971 Anayasası’nın 48’inci maddesinde basın hürriyeti düzenlenmiştir. Bu kapsamda, gazete ve medya araçlarının hiçbir şekilde sansürlenemeyeceğı, el koyulamayacağı, kapatılamayacağı veya askıya alınamayacağı düzenlendikten sonra istisna olarak savaş veya seferberlik zamanlarında kısmi sansür uygulanabileceğı belirtilmiştir. 2012 Anayasası, 1971 Anayasası’nın ifade hürriyeti ve basın hürriyetine ilişkin düzenlemelerini benimsemenin yanında, basın hürriyetine ilişkin ayrıntılı sınırlandırma sebepleri öngörmüştür. 2012 Anayasası’nın 48’inci maddesine göre basın hürriyeti; hakların, hürriyetlerin ve kamu görevlerinin korunması, vatandaşların özel yaşamlarının kutsallığına saygı ve ulusal güvenliğın gerekleri bağlamında kullanılmalıdır. Ayrıca, aynı maddeye göre medya kuruluşlarının kapatılması, yasaklanması veya müsadere edilmesi mahkeme kararı dışında yasaktır (m. 48/1). 2012 Anayasası’nda öngörülen bu anayasal sınırlandırmalar, örnekleme yoluyla sayılmadığından kanun ile belirsiz bir şekilde sınırlandırılmasına izin veren 1971 Anayasası’ndan daha ileri bir düzenlemedir. 2014 Anayasası’nda ise, düşünce ve ifade hürriyeti 65’inci maddede, basın hürriyeti 70’inci maddede düzenlenmiştir. 2014 Mısır

²⁵⁷ Tunus’ta dine hakaret kapsamında görülen örnekler olarak şunlar belirtilebilir: Ateist bloggerlar Jabeur Mejri ve Ghazi Beji’nin Hz. Peygamber’in cinsel karikatürlerini yayımladığı facebook paylaşımları; Tunus’lu blogger Emna Chargui de covid-19 virüsü ile ilgili alınması gerekli tedbirler hakkında sanki Kur’an-ı Kerim’de yazılıymış gibi bir parodi fotoğraf paylaşması; Arap dünyasındaki ilk LGBT örgütünün kurucusu Mounir Baatour adlı ateist bir avukatın, facebook sayfasında yaptığı bir paylaşımda, Hz. Peygamberin pedofili, ırz düşmanı ve katil birisi olarak niteleyerek kötülemesi; Nadia El Fani adlı yönetmenin, “Ne Allah ne Efendi” (*Ni Allah Ni Maitre*) adında hazırladığı bir belgeselde, Tunus’ta Ramazan ayında oruç tutmayanların ne gibi zorluklarla karşılaşması ve İslamcılara karşı bazı suçlamalar içermesi. Bu olaylar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Virgili, *Islam, Constitutional Law and Human Rights*, 101-106.

Anayasası ile, 2012 Mısır Anayasası'nın 48'inci maddesinde öngörülen maddi sınırlandırma sebepleri yerine, "vatandaşlar arasında ayrımcılığa veya şiddete tahrik veya kişilerin onurunu lekeleme ile bağlantılı suçların cezaları kanunla belirlenir" düzenlemesi getirilmiştir (m. 71/2). Zaten suçların ve cezaların kanun ile belirlenmesi ilkesi karşısında bu düzenleme bir tekrardan ibaret olmuştur. Bununla birlikte, 2014 Anayasası'nda oldukça geniş bir anlama gelebilecek "ulusal güvenliğin gerekleri" ifadesinin kaldırılması olumludur.

Mısır'da ifade hürriyetinin dini gerekçelerle sınırlandırılmasına ilişkin soruşturmalar, daha fazla ve daha geniş düzeydedir²⁵⁸. Mısır'da mürtedlik (*apostasy*) açıkça kanunlar tarafından yasaklanmasa da Mısır toplumunun temel taşlarına aykırı olduğu gerekçesiyle meşru görülmemektedir (s. 107). Ancak, dine hakaret konusu Mısır Ceza Kanunu'nun 98'inci maddesinin f bendi uyarınca cezalandırılmaktadır. Ancak, Virgili, bu hükmün, genel ve geniş yoruma müsait niteliği nedeniyle cezaların belirli ve kesin nitelikte olması gerekliliği ile bağdaşmadığını ileri sürmektedir (s. 108, 109). Asma T. Uddin'e göre de düzenlemenin geniş ve yoruma açık doğası, birçok haksız soruşturma ve kovuşturmalara neden olmaktadır²⁵⁹. Mısır yargısı uygulamasında, birçok dine hakaret örneğinde, kamusal ahlaka aykırılık, dinin sabit ilke ve değerlerine saygısızlık ve kamu düzenine aykırılık gibi gerekçelerle bu tarz söz ve eylemler cezalandırılmaktadır²⁶⁰.

Cezayir'de 1996 Anayasası'nda, ifade, örgütlenme ve toplanma hürriyetinin vatandaşlar için garanti altına alındığı belirtilmekle yetinilmiştir. Sınırlama sebeplerine yer verilmemiştir ve bu hürriyetler sadece vatandaşlara tanınmıştır (m. 41). 2016 Anayasal reformu ile maddede bir değişiklik yapılmamıştır (m. 48). 2020 Anayasası'nda ise söz konusu hakların kullanımına ilişkin olarak eksik bir düzenlemeye gidilmiştir. 2020 Anayasası'nda ifade hürriyetinin garanti altına alındığı, toplanma ve örgütlenme hürriyetinin kullanılmasının *izne* tabi olduğu ve bu hürriyetlerin kullanımına ilişkin diğer özelliklerin kanunda gösterileceği düzenlenmiştir (m. 52). Diğer taraftan, basın hürriyeti

²⁵⁸ Virgili, *Islam, Constitutional Law and Human Rights*, 106.

²⁵⁹ Asma T. Uddin, "Blasphemy Laws in Muslim-Majority Countries," *The Review of Faith & International Affairs* 9, no. 2 (2011): 50; Virgili, *Islam, Constitutional Law and Human Rights*, 111.

²⁶⁰ Bu kapsamdaki örnekler olarak sayılabilecek Şerif Gaber, Nasır Hamid Ebu Zeyd, İslam El Beheiry, Ala Hamed, Farag Foda, Helmi Salim, Seyyid El Kimni, Necip Mahfuz, Muhammad Sa'id al-Ashmawi olayları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Virgili, *Islam, Constitutional Law and Human Rights*, 112-123.

açısından olumlu gelişmeler kaydedilmiştir. Arap Baharı öncesindeki 1996 Anayasası'nda basın hürriyeti ayrı bir hürriyet olarak düzenlenmemiştir. 2016 Anayasal reformu ile basın hürriyetinin güvence altına alındığı ve hiçbir şekilde ön sansüre uğramayacağı belirtilmiştir²⁶¹. Bu hürriyetin diğerlerinin onur, hak ve hürriyetlerini ihlal etmek için kullanılamayacağı düzenlenmiştir²⁶². Basın hürriyeti, kanunda belirtilen sınırlar içinde ve ülkenin dini, kültürel ve ahlaki temellerine saygı duyulması çerçevesinde güvence altına alınmıştır²⁶³. Son olarak basın suçlarına hapis cezası verilemeyeceği düzenlenmiştir. 2020 Anayasası, bu anayasal güvencelere yer vermiştir ve basın hürriyetinin içeriğini tek tek sayarak anayasal güvenceye kavuşturmuştur²⁶⁴. Son bir yenilik, ayrımcı nitelikteki nefret söylemlerinin yasaklanmış olmasıdır²⁶⁵.

Fas'ta 1996 Anayasası'nın 9'uncu maddesinin ikinci fıkrasında düşünce ve ifade hürriyeti bütün formlarıyla kabul edilmiştir. Bunun dışında başka hiçbir ifadeye yer verilmemiştir. 2011 Fas Anayasası'nda, bir yenilik olarak akademik araştırma ve sanat hürriyeti tanınmıştır (m. 25). Fas'ta düşünce ve ifade hürriyeti, bütün formlarıyla kabul edilmesine rağmen özellikle Krallığın kırmızı çizgilerinin ihlal edildiği durumlarda gazeteci, aktivist ve bloggerlara yönelik gözaltı ve tutuklama işlemleri söz konusu olabilmektedir²⁶⁶.

Ürdün'de 1952 Anayasası'nda ifade hürriyeti bütün yönleriyle tanınmıştır. Sınırları ise kanuni düzenlemelere bağlı tutulmuştur. 2011 Anayasa değişiklikleri ile, maddeye yeni bir fıkra daha eklenmiştir. 2011 reformu ile değiştirilen Anayasa'nın 15'inci maddesinin ikinci fıkrasında devletin, kanun hükümlerine veya kamu düzeni ve ahlakına aykırı olmamak kaydıyla akademik araştırma ve edebî hürriyetin, ayrıca teknik, kültürel ve sportif yeteneklerin garanti altına alındığı düzenlenmiştir. Böylece Ürdün, kendisinden önce yapılan 2011 Fas Anayasası'nı takip etmiştir. Sonuç olarak, Ürdün'de ifade hürriyetinin ve basın hürriyetinin anayasal düzenlenişinde esaslı bir değişiklik söz

²⁶¹ 1996 Anayasası m. 50/1.

²⁶² 1996 Anayasası m. 50/2.

²⁶³ 1996 Anayasası m. 50/3.

²⁶⁴ 2020 Anayasası m. 54.

²⁶⁵ 2020 Anayasası m. 54/4.

²⁶⁶ Charles W. Dunne, "Assessing Morocco's Human Rights Picture: Constitutional Reform May Not Be Enough," *Arab Center Washington DC*, 11 October 2018, <https://arabcenterdc.org/resource/assessing-moroccos-human-rights-picture-constitutional-reform-may-not-be-enough/> (25.08.2023).

konusu değildir. Ürdün’de ifade hürriyetinin dine hakaret nedeniyle sınırlandırılması örnekleri Mısır’daki duruma nazaran daha az gürültü meydana getirmekte ve daha nadir görülmektedir²⁶⁷. Bu örneklerde de yargı organları, ifade hürriyetini, çoğunluğun dini duyguların incitme, sosyal durumda kargaşaya yol açma veya fitne niteliğindeki materyallerin yayılması kapsamında değerlendirilerek sınırlandırılmıştır²⁶⁸.

Bahreyn²⁶⁹ ve Umman²⁷⁰ Anayasalarında düzenlenen ifade hürriyeti ve basın hürriyeti, Arap Baharı anayasal reformları çerçevesinde herhangi bir değişikliğe uğramamıştır.

b. Toplanma ve Örgütlenme Hürriyeti

Toplantı ve gösteri yürüyüşü hakkı ve örgütlenme hürriyeti, Arap Baharı öncesi otoriter rejimlerde sıklıkla ihlal edilen hak ve hürriyetlerden biridir. Ayrıca, otoriter liderlerin siyasal protestolar neticesinde görevlerini bırakmak zorunda kalmaları (Arap Baharı olayları), anayasa yapımı müzakerelerinde toplantı ve örgütlenme hürriyetine önemli bir ayrıcalık verilmesine yol açmıştır²⁷¹.

Mısır’da 1971 Anayasası’nın 54’üncü maddesinde barışçıl özel toplantıların bildirim tabi olmadan yapılabileceği belirtilmiştir. Ayrıca, Anayasa’nın 55’inci maddesinde örgütlenme hürriyeti tanınmakla birlikte, hürriyetin anayasal istisnası olarak toplumda zararlı faaliyetler yürüten, askeri karakterde veya gizli nitelikte olan örgütlenmelerin yasaklanması düzenlenmiştir. Bazı kesimlerce Müslüman Kardeşlerin gizli karakterde olduğu vurgusu hatırlandığında, bu hüküm Müslüman Kardeşler

²⁶⁷ Bosmat Yefet, *The Politics of Human Rights in Egypt and Jordan* (Boulder, London: Lynne Rienner Publisher, 2015), 136.

²⁶⁸ Bu konu hakkındaki örnekler için bkz. Yefet, *The Politics of Human Rights*, 136-142.

²⁶⁹ 2002 Bahreyn Anayasası’nın 23’üncü maddesinde düzenlenen ifade ve basın hürriyeti, İslam inancına aykırı olmamak, halkın birliğini zayıflatmamak ve nifak veya mezhepçiliğin harekete geçirilmemesi şartlarıyla koruma altına alınmıştır. Bu düzenlemenin Arap Baharı sonrasında da mevcudiyeti korunmuştur.

²⁷⁰ 1996 Umman Temel Anayasası’nda, düşünce ve ifade hürriyetinin kanundaki sınırlar içinde bütün formlarıyla serbest olduğu düzenlenmiştir (m. 29). Ayrıca, basın hürriyetinin kanunda gösterildiği şekilde kullanılacağı belirtildikten sonra toplumda nifaka yol açan, devlet güvenliğini etkileyen, insan onuru ve insan haklarını zayıflatıcı basın ve yayımların yasak olduğu ifade edilmiştir (m. 31). Bu hürriyetler üzerinde kanuni düzenleme belirleyici olmanın yanında basın hürriyeti üzerinde “devlet güvenliği” ile ilgili konularda herhangi bir olumsuz yayın, anayasal sınır kapsamına rahatlıkla sokulabilecektir.

²⁷¹ Porras-Gómez, “The New Arab Bills of Rights,” 79.

hareketini yasaklamak amacıyla getirilmişti. 2012 Anayasası'nda ise bu hüküm, Müslüman Kardeşler'in kurucu meclisteki ağırlığı nedeniyle kaldırılmıştır. Siyasi parti kurma hürriyetinin sınırı olarak, 2012 Anayasası'nın 6'ncı maddesinde din, ırk ve cinsiyet temelinde ayrımcılık yapan partiler kurmak yasaklanmıştır. Siyasi parti kurulması hürriyeti ayrı olarak düzenlenmemesi nedeniyle bu konuda derneklerin kurulması hükümleri uygulanacaktır²⁷². Nihayet, 2014 Anayasası'nın 75'inci maddesi ile, 1971 Anayasası'ndaki düzenlemeye benzer bir şekilde, "yapılanması veya faaliyetleri gizli olan veya askeri/yarı-askeri karakterde olan yapıların" örgütlenmeleri yasaklanmıştır. Bu ifadenin eklenmesinin amacı, muhtemelen terör örgütü ilan edilmesinden dolayı yer altına inmek zorunda kalan ve bu nedenle örgütlenmesini gizli bir şekilde yürüten Müslüman Kardeşler hareketini doğrudan engellemektir²⁷³.

Tunus'ta 1959 Anayasası'nda toplanma ve örgütlenme hürriyetinin kanunda gösterileceği şekilde kullanılacağı ve garanti altına alınacağı ifade edilmiştir. Bunun yanında, sendika kurma hakkı da yine kanunda belirtildiği şekilde tanınmıştır. Siyasi parti örgütlenmesinin sınırı olarak, hiçbir siyasal partinin ilkelerinin, amaçlarının, faaliyet veya programlarının temelini din, dil, ırk, cinsiyet veya bölgeye dayandıramayacağı düzenlenmiştir (m. 8). 2014 Tunus Anayasası'nda ise siyasi parti, sendika ve dernek kurma hürriyeti düzenlenmiştir (m. 35/1). Siyasi parti kurma hürriyetinin sınırı olarak önceki Anayasa'da belirtilen hükümlere (m. 8) yer vermek yerine, siyasi partilerin Anayasa hükümlerine, kanuna, mali şeffaflığa ve şiddetin reddedilmesi ilkelerine uyması gerektiği belirtilmiştir (m. 35/2). Anayasa'nın toplanma ve barışçıl gösteri hürriyeti ise hiçbir anayasal sınırlandırma sebebine yer verilmeksizin garanti altına alınmıştır (m. 37).

Cezayir'de 1996 Anayasası'nda toplanma hürriyeti (m. 41) hiçbir anayasal sınırlandırmaya yer verilmeksizin tanınmıştır. Örgütlenme hürriyeti, Anayasa'nın 43'üncü maddesinde düzenlenmiştir. Buna göre örgütlerin kurulma şart ve özellikleri kanun ile belirlenecektir. Siyasi parti kurma hürriyeti ise ayrıntılı bir şekilde düzenlenmiştir (m. 42). Siyasi partiler, dinsel, dilsel, ırksal, cinsiyetçi, korporatist veya bölgesel esaslar üzerine kurulamaz (m. 42/3). Bu esaslar, siyasi parti propagandalarında kullanılamaz (m. 42/4). 2016 Anayasal reformu ile bütün siyasi partilerin faydalanacağı

²⁷² Johnson, "Beyond Constituent Assemblies," 1041.

²⁷³ Johnson, "Beyond Constituent Assemblies," 1041-1042.

çeşitli hak ve ayrıcalıklar düzenlenmiştir (m. 53). 2020 Anayasası'nda dernek kurma hakkı, toplanma hürriyetinde olduğu gibi, devletin *iznine* tabi tutulmuştur. Bunun dışındaki düzenlemelerde bir değişim söz konusu değildir.

Fas'ta 1996 Anayasası'nda grev hakkı tanınmıştır ve organik kanunda öngörüldüğü şekilde kullanılacağı düzenlenmiştir (m. 14). Örgütlenme, kamusal toplantılara katılma hakkı ve siyasi parti kurma hakkı tanınmıştır (m. 9). Bu hürriyetler, kanunda öngörülen sınırlar çerçevesinde kullanılacaktır (m. 9). 2011 Fas Anayasası'nda toplanma, örgütlenme, siyasi parti kurma hakkı ve grev hakkı, *kanunda öngörüldüğü şekliyle* tanınmış ve garanti altına alınmıştır (m. 29). Bu düzenleme dışında, toplanma ve örgütlenme hürriyeti ile ilgili başka bir hükme yer verilmemiştir.

Çalışmada ele alınan ülkelerden Ürdün²⁷⁴, Umman²⁷⁵ ve Bahreyn'de²⁷⁶ reformlar aracılığıyla bu hürriyetler ile ilgili herhangi bir değişiklik yapılmamıştır.

c. Kişi Hürriyeti ve Güvenliği

Otoriter rejimlerde kullanımı sorunlu olan hürriyetlerden biri de kişi hürriyeti ve güvenliğidir. Arap Baharı sonrasında yeni Tunus ve Mısır anayasalarında bu hakkın, eski anayasalarda yer alan güvenceler ile karşılaştırıldığında daha korunaklı hale getirildiği söylenebilir.

Tunus'ta 1959 Anayasası'nda kişi hürriyeti ve bununla ilgili adil yargılanma kurallarına çok az bir yer verilmiştir. Şöyle ki; 1959 Anayasası'nın 12'nci maddesinde

²⁷⁴ 1952 Anayasası'na göre Ürdünlüler, amaçları hukuka uygun, yöntemleri barışçıl ve tüzükleri Anayasa hükümlerine aykırı olmayan örgütler ve siyasi partiler kurabilirler (m. 16). Yine Ürdünlüler hukukun sınırları içinde kamusal miting yapma hakkına sahiptirler (m. 16).

²⁷⁵ Umman'da toplanma hürriyeti, kanunda belirtilen sınırlar içinde garanti altına alınmıştır (m. 32). Örgütlenme hürriyeti, kanunda öngörüldüğü şekilde, Temel Yasa'nın hükümlerini ihlal etmeyecek şekilde, ulusal düzeyde meşru amaçlar için ve meşru bir usûlde güvence altına alınmıştır (m. 33). Faaliyetleri toplum düzenine aykırı, gizli ve askeri nitelikte örgütlenmeler kurmak yasaktır. Umman'da siyasi parti kurma hakkı açıkça düzenlenmemiştir. Sadece Ummanlı vatandaşlara, Temel Yasa'ya göre ve kanunlardaki şart ve koşullara uygun bir şekilde kamusal işlere katılma hakkı tanınmıştır (m. 9).

²⁷⁶ 2002 Bahreyn Anayasası'nın 27'nci maddesinde örgütlenme, sendika kurma hürriyeti, dinin temellerini veya kamu düzenini ihlal etmemesi halinde garanti altına alınır. Ayrıca, herhangi bir ön bildirim veya izne tabi olmaksızın özel toplantılar serbesttir ve güvenlik güçleri bunlara katılamaz (m. 28/1) Kamusal miting, gösteri ve toplantılar ise kanunda öngörülen şartlar çerçevesinde gerçekleştirilebilir. Fakat, mitingin araç ve amaçları barışçıl olmalıdır ve kamu ahlakına zarar vermemelidir.

polis gözaltısının (*police custody*) ve önleyici tutuklamanın (gözaltı) yargısal denetimi ve masumiyet karinesi düzenlenmiştir. Anayasa'nın 13'üncü maddesinde ise ceza hukukunda bireysel sorumluluk ilkesi, hürriyetinden yoksun bırakılanlara insanca davranılacağı ve onların onurlarına saygı duyulacağı düzenlenmiştir. 1959 Anayasası'nda bunun dışında herhangi bir hükme yer verilmemiştir. Kişi hürriyeti ile ilgili düzenlemelerin azlığı, 2014 Tunus Anayasası'nda da devam ettirilmiştir. Bununla birlikte, temel hakkın anayasal korumasını geliştiren daha fazla düzenlemeye yer verilmiştir. Kişi hürriyeti ve güvenliği ile ilgili hükümler Anayasa'nın 27-30'uncu maddeleri arasında düzenlenmiştir. Anayasa'nın 27'nci maddesinde masumiyet karinesi; 28'inci maddede ceza hukukunda bireysel sorumluluk ilkesi ve ceza kanunlarının geçmişe uygulanmaması ilkesi; 29'uncu maddede, hakim kararı veya suçüstü hali olmadıkça tutulamayacağı veya alıkonulamayacağı ilkesi ve sanığın müdaafi hakkı; 30'uncu maddede ise hürriyetinden yoksun bırakılanlara insanca davranılacağı ve onların onurlarına saygı duyulacağı düzenlenmiştir.

Mısır anayasalarında bu konuda daha ayrıntılı hükümler ihdas edilerek kişi hürriyetine daha fazla koruma sağlanmıştır. Bununla birlikte, esas olan hiç şüphesiz bu hükümlerin ne derece uygulandığıdır. 2014 Anayasası'nın 29'uncu maddesinin birinci fıkrası ile, suçüstü hali veya yargı kararı olmadıkça kimsenin tutuklanamayacağı veya alıkonulamayacağı düzenlenmiştir. 2014 Anayasası'nın 29'uncu maddesinin 2'nci fıkrasında, eski anayasaya nazaran bir yenilik olarak sanığın müdafî hakkı (*right to counsel*) tanınmıştır ve alıkonulan kişiye hakları ve neyle suçlandığı hakkında bilgi verilir. Kişi hürriyeti ile ilgili diğer bir yenilik, 2012 Anayasası'nın 35'inci maddesinin 2'nci fıkrasında, özgürlüğü kısıtlanan kişilerin mahkemeye şikâyet edebilme imkânı verilmesi ve mahkemenin en geç bir hafta içinde karar vermesinin anayasal güvenceye kavuşturulmasıdır. Bu bir haftalık süre içinde karar verilmediği takdirde kişi serbest bırakılacaktır. 2014 Anayasası'nda bu hüküm korunmuştur. 2014 Anayasası'nın 52'nci maddesinde işkencenin zamanaşımına tabi olmayacağı düzenlenmiştir. Bu hükme anayasal koruma verilmesi özellikle güvenlik güçleri için büyük bir caydırıcılık teşkil edebilir. Sonuç olarak, 2012 hükümleri ile karşılaştırıldığında 2014 Anayasası'nda temel hakka lafzî açıdan daha fazla koruma sağlandığı söylenebilir.

Ürdün'de, 1952 Anayasası'nda Arap Baharı öncesi kişi hürriyeti (m. 7), kanuni tutuklama ve hapsedilme (m. 8) düzenlenmiştir. Bunun dışında başka bir hükme yer

verilmemiştir. 2011 Anayasal reformu ile Anayasa'nın 7'nci maddesine ikinci fıkra eklenmiştir. Buna göre, kamu hak ve hürriyetlerinin veya özel yaşamın dokunulmazlığının ihlali, hapis cezası ile cezalandırılabilir. Ayrıca, Anayasa'nın 8'inci maddesine ikinci fıkra olarak eklenen fıkraya göre herkes tutulurken, gözaltına alınırken ve hapsedilirken insan onuru korunacak şekilde muamele görmelidir. Kimseye hiçbir şekilde işkence edilemez. Kimse kanunların izin verdiği yerler dışında alıkonulamazlar. Son olarak baskı, şiddet veya zorlama altında alınan ifadelerin dikkate alınmayacağı açıkça belirtilmiştir. Hiç şüphesiz kişi özgürlüğü ve güvenliği ile ilgili yapılan bu eklemeler, temel hakların korunması ve güçlendirilmesi açısından bir gelişmedir²⁷⁷.

Fas'ta, 1996 Anayasası'nda kişi hürriyeti ile ilgili çok az hüküm bulunmaktadır. Kimsenin kanunda öngörülen durumlar haricinde alıkonulamayacağı, tutuklanamayacağı, hapsedilemeyeceği ifade edilmiştir (m. 10). Bunun dışında kişi hürriyeti ve güvenliği ile ilgili herhangi bir ilke anayasal güvenceye bağlanmamıştır. 2011 Anayasası'nda ise bu hürriyete ilişkin ayrıntılı düzenlemelere gidilmiştir. 2011 Anayasası'nın 23'üncü maddesinde bir yenilik olarak hukuka aykırı ve keyfi tutuklamaların ve zorla kaybetmelerin ağır suçlar olduğu ifade edilmiştir (m. 23/2). Ayrıca, sanığın müdafî hakkı tanınmış ve alıkonulan kişiye hakları ve neyle suçlandığı hakkında bilgi verileceği belirtilmiştir (m. 23/3). Bir başka yenilik, masumiyet karinesinin ve adil yargılanma hakkının düzenlenmesidir (m. 23/4). Son olarak, gözaltına alınan herhangi bir kişinin, temel haklardan ve insani gözaltı koşullarından yararlanacağı ifade edilmiştir (m. 23/5). 2011 tarihli Fas Anayasası'nda söz konusu temel hakkın güvencelerini artırmıştır. Uygulamada, güvenlik güçlerinin görevlerini kötüye kullanarak insan haklarına aykırı uygulamaları çeşitli sivil toplum örgütleri tarafından not edilmektedir²⁷⁸. Bu nedenle olacak ki, bazı insan hakları örgütü gözlemcileri veya bazı muhalif bireylerin ülkeye girişleri engellenmiş veya ülkeden çıkarılmışlardır²⁷⁹.

Cezayir'de Arap Baharı öncesi 1996 Anayasası'nda insan kişiliğinin dokunulmazlığı tanınmış, ayrıca şiddetin her türü ve insan onurunun ihlali yasaklanmıştır (m. 34). 1996 Anayasası'nın 35'inci maddesine göre hak ve özgürlüklerin ihlali ile insan

²⁷⁷ Khair Bani Doumi M, "Public Freedoms in the Jordanian Constitution: Rhetorics and Realities," *Journal of Mass Communication & Journalism* 8, Issue 4 (2018): 4.

²⁷⁸ Dunne, "Assessing Morocco's Human Rights."

²⁷⁹ Dunne, "Assessing Morocco's Human Rights."

kişiliğinin bütünlüğüne yönelik her türlü fiziksel veya manevi saldırı kanunla yaptırıma tabi tutulur. Anayasa’da masumiyet karinesi (m. 45), kanunsuz suç ve ceza olmaz ilkesi (m. 46), kimsenin kanunda öngörülen durumlar haricinde alıkonulamayacağı, tutuklanamayacağı, hapsedilemeyeceği (m. 47) ve son olarak savunma hakkı (m. 151) açıkça düzenlenmiştir. Anayasa’nın 48’inci maddesinde, ceza soruşturmalarında gözaltı süresinin yargısal denetime tabi olduğu ve kırk sekiz saati geçemeyeceği, gözaltına alınan kişinin ailesi ile görüştürülme hakkı, tutukluluğun uzatılmasının ancak istisnai olarak ve yasada belirtilen koşullara uygun olarak yapılabilmesi, gözaltının sonunda gözaltına alınan kişinin talebi halinde tıbbi muayene yapılacağı ve her halükarda bu hakkı konusunda bilgilendirileceği düzenlenmiştir.

Cezayir’de 2016 Anayasal reformu ile kişi hürriyeti ve güvenliği ile ilgili olarak birçok yeni düzenleme getirilmiştir. 2016 reformu ile zalimane, gayri insani ve aşağılayıcı muamelenin kanun tarafından cezalandırılacağı getirilmiştir (m. 41). Yine, savunma hakkı ile bağlantılı şekilde imkanı olmayan kişilere hukuki yardım sağlanacağı ifade edilmiştir (m. 57). Başka bir yeni düzenleme, tutuklamanın (*provisional detention*) nedenleri, süresi ve uzatılması koşullarının kanun tarafından öngörüleceği ve keyfi tutuklama eylem ve işlemlerinin kanun ile cezalandırılacağına ilişkindir (m. 59). Hürriyeti tahdit edilen yani alıkonulan bir kişinin avukatı ile görüştürülme hakkı anayasal güvenceye kavuşturulmuştur (m. 60/2). Son olarak ceza soruşturmalarında çocuklar hakkında sağlık kontrolü zorunlu hale getirilmiştir (m. 60/6). 2020 Anayasası’nda 2016 Anayasal reformunun getirdiği bütün gelişmeler aynen benimsenmiştir ve ek olarak yeni bir hüküm düzenlenmemiştir. Sonuç olarak, Arap Baharı sonrası 2016 anayasa değişiklikleri ile, kişi hürriyeti ve güvenliğine ilişkin birçok önemli ilke ve kural anayasal güvenceye bağlanmıştır.

Bahreyn²⁸⁰ ve Umman'da²⁸¹ kişi hürriyeti ve güvenliği ile ilgili Arap Baharının getirdiği bir değişiklik söz konusu değildir. Bu iki ülkenin anayasalarında yer alan kişi hürriyeti ve güvenliği ile ilgili hükümler oldukça birbirine benzemektedir.

d. Eşitlik ve Kadın Hakları

Eşitlik ve ayrımcılık yasağı, araştırma kapsamındaki ülkelerde anayasal gündemi meşgul eden konulardan biridir. Örnek ülkelerin çoğunluğunda bu ilke ve hakka anayasada yer verilmiştir. Ancak, ülkelerin bağlı bulunduğu anayasacılık paradigmasına göre bu ilkenin içeriği de değişmektedir.

Tunus'ta 1959 Anayasası'nda kadın, erkeğin tamamlayıcısı olarak nitelendirilmişti. 2014 Tunus Anayasası'nda ise ayrımcılığa neden olacak bir temel liste sunmadan sadece bütün vatandaşların kanun önünde eşit olduğu düzenlenmiştir²⁸². Anayasa'da kadın ve erkeğin bütün alanlarda (sosyal, siyasal, hukuki, ekonomik, vs.) eşitliği tanınmış ve devlete bu eşitliğin gerçekleşmesi için mücadele etme yükümlülüğü verilmiştir. Bu hususlarla ilgili düzenlemeler, 2014 Anayasası'nın başlangıç hükümlerinde ve 21, 34, 40 ve 46'ncı maddelerinde yer almaktadır.

2014 Anayasası'nın başlangıç hükümlerinde, devletin, bütün erkek ve kadın vatandaşlar arasında hak ve hürriyetlerin eşitliğini sağlamayı garanti eden bir sistem inşa etme isteğinden bahsedilmiştir. Başlangıç hükümlerinde yer verilen bu düzenleme, 2014

²⁸⁰ Anayasa'nın 19'uncu maddesinde kötü muamele yasağı, kimsenin kanun hükümlerine aykırı olarak tutulamayacağı, tutuklanamayacağı, hapsedilemeyeceği ve seyahat hürriyetinden alıkonulamayacağı, son olarak kötü muamele yasağı ve baskı, şiddet ve işkence gibi durumlar altında verilen ifadelerin geçerli olmayacağı düzenlenmiştir. Anayasa'nın 20'inci maddesi ile kanunsuz suç ve ceza olmaz ilkesi, ceza kanunlarının yürürlüğe girdikten sonraki fiiller için geçerli olması, şahsi sorumluluk ilkesi, masumiyet karinesi, sanığa fiziksel ve mental zarar verilmesi yasağı ve müdafii hakkı tanınmıştır.

²⁸¹ 1996 Umman Temel Yasası'na göre kişi hürriyeti kanunda öngörüldüğü şekilde güvence altına alınmıştır. Kimsenin kanunda öngörülen durumlar haricinde alıkonulamayacağı, tutuklanamayacağı, hapsedilemeyeceği, ikamet etmesi veya seyahat etmesi kısıtlanamayacağı düzenlenmiştir (m. 18). Ayrıca, kötü muamele yasağı ve baskı, şiddet ve işkence gibi durumlar altında verilen ifadelerin geçerli olmayacağı düzenlenmiştir (m. 20). 1996 Temel Yasa'da kanunsuz suç ve ceza olmaz, ceza kanunlarının yürürlüğe girdikten sonraki fiiller için geçerli olması ve şahsi sorumluluk ilkesi tanınmıştır (m. 21). Son olarak, masumiyet karinesi, sanığa fiziksel ve mental zarar verilmesi yasağı ve müdafii hakkı tanınmıştır (m. 22).

²⁸² Anayasa yapım müzakereleri sürecinde ilgili komitenin hazırladığı taslakta (2012) yer alan "tamamlayıcılık" ifadesi En-Nahda'nın desteğiyle korunmasına rağmen, kamuoyu baskısı sonucu bu ifade nihai taslaktan çıkarılmıştır. Bkz. Serpil Açıkalin Erkorkmaz, *Türkiye'de ve Tunus'ta Kadın Sivil Toplumu ve Vatandaşlık* (Ankara: Astana Yayınları, 2020), 215-219.

Anayasası'nın 21'inci maddesinde yeniden ele alınmıştır. Bu maddeye göre, “erkek ve kadın bütün vatandaşlar, hak ve hürriyetler bakımından eşittir ve herhangi bir ayrımcılık olmaksızın kanun karşısında eşittir”. Ancak, öngörülen kadın ve erkek eşitliği sadece vatandaşlar açısından geçerlidir. Anayasa'nın 46'ncı maddesi, kadın haklarının güçlendirilmesi ve fırsat eşitliği ile ilgilidir. Anılan düzenlemeye göre, “devlet, kadınların kazanılmış haklarını korur, onları güçlendirir ve geliştirir; bütün alanlarda her düzey sorumluluğu elde etmede kadın ve erkek arasında fırsat eşitliğini garanti eder; seçimle oluşan meclislerde kadın ve erkek eşitliğini başarmak için uğraşır; kadına karşı şiddeti sona erdirmek için bütün zorunlu tedbirleri alır”. Bu düzenleme, devleti, kadın-erkek eşitliği konusunda negatif bir pozisyondan aktif bir sorumluluk ve eylem alanına taşımaktadır²⁸³. Anayasa'nın 46'ncı ve 34'üncü maddelerinde, birbirlerinin tekrarı sayılabilecek bir ifadeyle, seçimle oluşan meclislerde devletin kadın ve erkek eşitliğinin sağlanması için çalışacağı güvence altına alınmıştır. Diğer taraftan, 1959 Tunus Anayasası'nda, Cumhurbaşkanlığı seçimlerinde aday olabilme şartları arasında erkek olmak bulunmaktaydı. Buna karşın, 2014 Anayasası'nın 74'üncü maddesinde her kadın ve erkeğin Cumhurbaşkanı aday olabileceği açıkça belirtilmiştir. Son olarak, Anayasa'nın 40'inci maddesinde kadın ve erkek bütün vatandaşların adil bir ücret ile uygun çalışma koşullarında çalışma hakkına sahip olduğu belirtilmiştir. Ancak, çalışma hayatında çocuk, kadın ve engellilerin özel olarak korunacağına dair herhangi bir ibareye yer verilmemiştir.

Mısır'da 1971 Anayasası'nın 11'inci maddesinde kadın ve erkek eşitliğinin, Şeriat hukukuna uygun olduğu sürece teminat altına alındığı belirtilmiştir. 1971 Anayasası'nın 40'inci maddesinde açıkça cinsiyet temelinde ayrımcılık yasağı düzenlenmekle birlikte, 11'inci madde hükmü erkek ile kadın arasındaki eşitliği İslam hukukuna tabi kılmıştır²⁸⁴. Anayasa'nın 10'uncu maddesinde, devletin anneliğin korunmasını garanti ettiği düzenlenmiştir. 1971 Anayasası'nın 62'nci maddesinde, 2007 yılında yapılan değişiklikte, kadınların parlamentonun her iki meclisinde minimum temsilinin kanun tarafından öngörüleceği düzenlenmiştir.

²⁸³ Hatice Rumeysa Dursun, *Türkiye ve Tunus'ta Din-Devlet İlişkilerinin Dönüşümü* (Ankara: Kadim Yayınları, 2019), 328.

²⁸⁴ Porras-Gómez, “The New Arab Bills of Rights,” 72.

2012 Mısır Anayasası'nda, 1971 Anayasası'nda öngörülen düzenlemelerden ayrılarak başlangıç hükümlerinde, “eşitlik ve fırsat eşitlikleri, tüm erkek ve kadın vatandaşlar içindir; hak ve görevlerde ayrımcılık, adam kayırma ve nepotizm yoktur” ifadesiyle kadın ve erkek arasında hak ve görevlerde eşitlik esası kabul edilmiştir²⁸⁵. Yine başlangıç hükümlerinde, “kadınlara saygı duyulmayan bir ülkenin onuru olamaz; kadınlar, erkeklerin kız kardeşleridir ve ulusal kazanımlar ve sorumluluklarda erkekler ile ortaktır” ifadesine yer verilmiştir. 2012 Anayasası 8'inci maddesine göre devlet, toplum üyeleri arasında eşitlik, adalet ve özgürlüğü gerçekleştirecek araçları garanti eder. Devlet, Anayasa'nın 9'uncu maddesi uyarınca herhangi bir ayrımcılık yapmaksızın bütün vatandaşlar için eşit fırsat, emniyet ve güvenliği sağlamayı taahhüt eder. Aileyi düzenleyen 10'uncu maddede, devletin, annelik ve çocuk hizmetlerini ücretsiz olarak sağlamayı ve kadının ailesi ile işi arasındaki sorumluluklarını uzlaştırmayı garanti ettiği düzenlenmiştir. Ayrıca, devlet, evin geçimin sağlayan veya boşanan kadınlara özel ilgi ve koruma sağlar. Son olarak, 2012 Anayasası'nın 33'üncü maddesinde kadın ve erkek cinsiyetlerinden bahsetmeden vatandaşlar arasında eşitlik şu şekilde ifade edilmiştir: “Bütün vatandaşlar kanun önünde eşittir, eşit hak ve yükümlülöklere tabidir. Onlar arasında bu açıdan hiçbir ayrımcılık söz konusu değildir”. Görüldüğü üzere, 2012 Anayasası hükümleri *doğrudan* kadın ile ilgili olarak sadece başlangıçta ve 10'uncu maddede düzenlemeye gitmiştir²⁸⁶. Anayasa'da kadının rolünün ön plana çıkarılması engellenmiş ve kadınların çeşitli alanlarda (mecliste temsiliyet, çalışma hayatı) pozitif ayrımcılığa tabi tutularak güçlendirilmesi politikası benimsenmemiştir. Böyle bir manzaranın ortaya çıkması, muhtemelen 2012 Anayasası'nın İslamcılarının ağırlıklı olduğu bir kurucu meclis tarafından yapılmasından kaynaklanmıştır. Bununla birlikte, 2012 Anayasası'nın eşitlik ile ilgili hükümleri dikkate alındığında erkek ve kadın eşitliğini düzenlemediği ileri sürülemez.

2012 Anayasası'nın aksine, 2014 Mısır Anayasası'nın 53'üncü maddesinde eşitlik ilkesi daha açık ve daha ayrıntılı bir şekilde düzenlenmiştir. Anılan bu hükme göre

²⁸⁵ 2012 Mısır Anayasası yapım müzakerelerinde İslamcı gruplar “kadın, erkeğin tamamlayıcısıdır (*complementary*)” hükmünü yerleştirmek istemişlerdir, ancak gelen eleştiriler neticesinde bu yaklaşımdan vazgeçilmiştir. Johnson, “Beyond Constituent Assemblies,” 1045.

²⁸⁶ 2012 Anayasası'nın 62'nci maddesinde, bütün yaş gruplarındaki kadın ve erkeklerin okuma-yazma bilmemeziğini ortadan kaldırmak için kapsamlı bir plan geliştireceği düzenlemesini eklersek, Anayasa'da kadın kelimesi iki yerde geçmektedir. Hala Kamal, “Inserting Women's Rights in the Egyptian Constitution: Personal Reflection,” *Journal for Cultural Research* 19, no. 2 (2015): 156.

vatandaşlar kanun önünde eşittir, eşit hak ve kamusal yükümlülük sahibidir. Ayrıca maddenin devamında, ayrımcılık yasağı düzenlenmiştir. Buna göre, din, inanç, ırk, cinsiyet gibi ayrımcılık temellerine ilişkin listeye “diğer herhangi bir neden” ifadesi eklenerek, belirtilmeyen diğer ayrımcılık formları da yasaklanmıştır²⁸⁷. Ancak, 2012 Anayasası’nda bu ayrımcılık temelleri sayılmamıştı; sadece genel olarak vatandaşların kanun önünde eşit oldukları ve hiçbir ayrımcılığa maruz kalmayacakları belirtilmişti (m. 33). Kadın ve erkek eşitliği açıkça 2014 Mısır Anayasası’nın 11’inci maddesinde düzenlenmiştir. Bu hükme göre, devlet, erkek ve kadın eşitliğini bütün medeni, politik, ekonomik, sosyal ve kültürel haklarda gerçekleştirmeyi taahhüt eder. Ayrıca, kadınların anayasal güçlendirmesiyle ilgili bir yenilik olarak, devlet, parlamentoda kadınların yeterli (*appropriate*) temsilini sağlar ve şiddetin bütün formlarına karşı kadını korumayı taahhüt eder (m. 11). Diğer taraftan 2014 Anayasası, 2012 Anayasası’nda bulunan iki düzenlemenin varlığını korumuştur: İlki, devletin kadının işi ile ailesi arasındaki sorumlulukları uzlaştırma yükümlülüğüdür; ikincisi, evin geçimini sağlayan kadınlar ve dul kadınlara özel ilgi ve koruma sağlama yükümlülüğüdür. 2014 Mısır Anayasası’nda yer alan devletin kadının işi ile ailesi arasındaki görevlerini uzlaştırma yükümlülüğü, diğer birçok Arap anayasasında da düzenlenmiş ve geleneksel aile yaklaşımı devam ettirilmiştir²⁸⁸. Bunun da ötesinde, siyasal haklar ile ilgili olarak 2014 Anayasası’nın 180’inci maddesinde, seçimle oluşturulan yerel meclislerin en az dörtte birinin kadınlara ayrılması gerektiği şart koşulmuştur. Son olarak 2014 Anayasası’nda, çeşitli Ulusal Konseyler tesis edilmiştir. Bu konseylerden biri de Ulusal Kadın Konseyidir²⁸⁹. Anayasa ile Ulusal Konseylere, kamu kurumlarının kendi alanlarındaki herhangi bir eylem ve işlemle ilgili bir temel hak ihlalini rapor etme hakkı verilmiştir. Ayrıca, bu Konseylerin alanlarına giren konularda kendilerine danışılacağı belirtilmiştir. Ancak, bu istişareler bağlayıcı olmadığından pratikte Ulusal Kadın Konseyinin etkisi azdır²⁹⁰. 2012 ve 2014

²⁸⁷ Mai El-Sadany, “Human Rights in the Constitution: A Survey of the Arab Uprisings,” *Arab Center Washington DC*, 24 May 2017, <https://arabcenterdc.org/resource/human-rights-in-the-constitution-a-survey-of-the-arab-uprisings/> (19.10.2022).

²⁸⁸ El-Sadany, “Human Rights.”

²⁸⁹ 2014 Anayasası’nın 214’üncü maddesine göre teknik, mali ve idari bağımsızlığa sahip olan diğer Ulusal Konseyler şunlardır: Ulusal İnsan Hakları Konseyi, Ulusal Çocuk ve Annelik Konseyi, Ulusal Engelli Bireyler Konseyi.

²⁹⁰ Mohamed Arafa and Ahmed El-Ashry, “Gender Equality in the Arab and Muslim World: Whither Post-Revolutionary Egypt?,” in *Gender Equality in a Global Perspective*, ed. Snjezana Vasiljević, Raili Marling and Anders Örtengren (London: Routledge, 2017), 62.

Anayasalarındaki kadın-erkek arasındaki bu eşitlik düzenlemesine rağmen, Ceza Kanunu'nun 274 ile 277'nci maddeleri arasında düzenlenen kadının ve erkeğin zina suçunda farklı ceza ve farklı suç unsurları belirlenmesine ilişkin hükümde bir değişikliğe gidilmemiştir²⁹¹. Yine Mısır, CEDAW'ın 16'ncı maddesine Anayasası'nın 2'nci maddesindeki İslam Şeriatı ilkeleri nedeniyle çekince koymuştur²⁹². Ayrıca, alınması gerekli tedbirlere ilişkin politikayla ilgili Sözleşme'nin 2'nci ve 29'uncu maddesinin 2'nci fıkrası hükümleri üzerinde de çekinceler bulunmaktadır²⁹³. Sonuç olarak 2014 Anayasası'nda, 2012 Anayasası'na nazaran kadınların seslerine daha çok yer verildiği rahatlıkla ileri sürülebilir²⁹⁴.

Bahreyn'de, Anayasa'nın 5'inci maddesi kadının toplum içindeki çalışması ile kadının ailesine karşı görevleri arasında bir uzlaşmayı garanti eder. Ayrıca, maddenin devamında, kadın ve erkek arasındaki eşitliğin Şeriat'ın hükümlerini ihlal etmemesi gerektiği belirtilmiştir. Ancak, Mısır ve Bahreyn'de erkeğin kadına karşı sorumluluklarını düzenleyen bir hüküm mevcut değildir.

Yemen'de, 1991 Anayasası'nın 31'inci maddesinde kadın, “erkeklerin kardeşi” olarak tanımlanmıştır. Ayrıca, kadının hak ve görevlerinin Şeriat ve kanun tarafından tayin edildiği ve güvence altına alındığı düzenlenmiştir. 2015 Yemen Anayasa Tasarısı'nda, içinde cinsiyetin de sayıldığı ayrımcılık temelleri ayrıntılı olarak belirtilmiştir²⁹⁵. Ayrıca, Tasarı'nın 128'inci maddesinde kadınların eşitliği, korunması ve güçlendirilmesi ile ilgili olarak devlete aktif bir yükümlülük verilmiştir²⁹⁶.

Libya'da, 2017 Anayasa Tasarısı'nda da kadını, toplumsal hayatta güçlendirecek hükümlere yer vermiştir. Tasarının 50'inci maddesine göre devlet, kadınların anayasal

²⁹¹ Arafa and El-Ashry, “Gender Equality in the Arab,” 62.

²⁹² Arafa and El-Ashry, “Gender Equality in the Arab,” 62.

²⁹³ Arafa and El-Ashry, “Gender Equality in the Arab,” 62.

²⁹⁴ Kamal, “Inserting Women's Rights,” 158, 159.

²⁹⁵ Tasarı anayasanın 75'inci maddesi şöyledir: “Vatandaşlar cinsiyet, ten rengi, ırk, köken, din, mezhep, inanç, düşünce, ekonomik veya sosyal statü, engellilik, siyasi veya coğrafi mensubiyet, meslek, doğum veya başka herhangi bir saikle ayrımcılık yapılmaksızın eşit haklara, hürriyetlere ve kamu görevlerine sahip olacaklardır”.

²⁹⁶ Madde 128: Kadınların Hakları

Kadınlar ayrımcılık yapılmaksızın bütün medeni, siyasi, ekonomik, sosyal ve kültürel haklara sahiptir. Devlet, kadınları eşit vatandaşlık haklarını kullanma konusunda güçlendirmek, onları her türlü şiddetten, her türlü insanlık dışı uygulamalardan korumak ve ailevi görevlerinin gerekleri ile işlerinin gerekleri arasında uzlaşma sağlamak konusunda garanti vermektedir. Bu amaçların gerçekleştirilmesi amacıyla yasama faaliyeti yürütülecektir.”

kazanılmış haklarının desteklenmesi için çalışacaktır. Tasarının 184'üncü maddesi ile genel seçimler ve yerel seçimlerde adayların % 25'inin kadın adaylardan oluşması gerektiği öngörülmüştür.

Fas'ta, 2011 Anayasası ile kadınların anayasal statüsü oldukça güçlendirilmiştir. Bu güçlendirme Arap Baharı öncesinde 2004 tarihli Aile Kanunu ile kadına verilen birçok hak ile başlamıştır. 2011 Fas Anayasası'nın 19, 30, 34, 115 ve 146'ncı maddeleri ile kadına ilişkin özel düzenlemeler getirilmiştir. Anayasa'nın 19'uncu maddesinde kadın ve erkek eşitliğinin, Anayasa'nın hükümleri, Krallığın sabiteleri (*constants*) ve kanunlar ile uyumlu bir şekilde yorumlanması gerektiği belirtilerek önemli bir sınırlandırma düzenlenmiştir²⁹⁷. Anayasa'nın 30'uncu maddesine göre devlet, seçimlerle ilgili olarak erkek ve kadının eşit erişimini destekleyecek bir kanun çıkartacaktır. Ayrıca, 2011 Anayasası'nın 146'ncı maddesinde, yerel seçimlere ilişkin seçim sisteminin kadınların daha geniş bir katılımını garanti edecek şekilde düzenleneceği öngörülmüştür. Anayasa'nın 115'inci maddesinde Yüksek Yargı Konseyi içinde kadın üye sayısının, bütün hakimler içindeki kadın sayısı ile orantılı olması gerektiği ifade edilmiştir. Devlet, belirli kategorideki kadınların, annelerin, çocukların ve yaşlıların hassas statülerini tanımlar ve onları korur (m. 34). Son olarak devlet, bütün ayrımcılıklarla mücadele etmek amacıyla bir Kurum oluşturur (m. 19).

Umman'da, 1996 Temel Yasası'na göre bütün vatandaşlar, kanun önünde eşittir, ayrıca kamu hak ve ödevlerinde de eşittir. Aralarında cinsiyet, köken, renk, dil, din, mezhep, yerleşim yeri veya sosyal statü nedeniyle hiçbir ayrım yapılamaz (m. 17). Temel Yasa'nın 9'uncu maddesinde Umman Sultanlığı yönetiminin; Şura istişaresi, adalet ve eşitliğe dayandığı ifade edilmiştir. Temel Yasa'nın 10'uncu maddesinde sağlam bir idari yönetimin nitelikleri arasında vatandaşlar için şeffaflık, adalet ve eşitlik ilkelerinin tanınmıştır. Sosyal ilkelerin düzenlendiği Temel Yasa'nın 12'nci maddesinde; Ummanlılar arasında adalet, eşitlik ve fırsat eşitliği, Umman Devleti tarafından güvence altına alınan toplumun temel sütunları olarak ilan edilmiştir. Ayrıca, kamu görevine alımlarda vatandaşların eşit kabul edildiği belirtilmiştir. Görüldüğü üzere, Umman'da birçok alanda vatandaşlar arasında eşitlik ilkesi, kadına veya gayrimüslimlere herhangi bir çekince konulmadan açıkça tanınmıştır. Bununla birlikte, Temel Yasa'nın birinci

²⁹⁷ Porras-Gómez, "The New Arab Bills of Rights," 70.

maddesinde yer alan “İslami devlet”, ikinci maddesinde düzenlenen “devletin dininin İslam ve yasamanın temelini İslami Şeriat olduğu” ifadeleri, eşitliğe ilişkin anayasal hükümlerin İslam Şeriatı hükümleri çerçevesinde değerlendirilmesini zorunlu kılmaktadır²⁹⁸.

Ürdün’de, 1952 Anayasası’na göre vatandaşlar kanun önünde eşittir; hak ve görevleri bakımından aralarında ırk, dil ve din ayrımı yapılamaz (m. 6/1). Ayrıca, devlet bütün Ürdünlülere huzur ve fırsat eşitliği sağlar (m. 6/2). 2011 değişiklikleri ile bu maddeye aile ile ilgili bir hüküm eklenmiştir. Buna göre, aile kurumu toplumun temeli kabul edilmiş ve ailenin özü; ahlak, vatanseverlik ve din, kabul edilmiştir. Ayrıca, yeni düzenlemeler ile aileyi, anneliği, çocukları ve yaşlıları koruyucu hükümler düzenlenmiştir. Bunlar dışında, Anayasa’ya ne yeni bir hüküm eklenmiş ne kadın-erkek eşitliği açıkça tanınmıştır. Diğer taraftan, İslam miras hukuku açıkça anayasal güvence altındadır ve Şeriat mahkemeleri müslüman vatandaşlar arasında kişiler, aile ve miras hukuku alanlarında Şeriat’a ve kanunlara göre karar vermekle yetkilendirilmiştir. Dolayısıyla, Ürdün’de bazı alanlarda kadın-erkek eşitliği uygulanmamaktadır. Nitekim, Anayasa’nın 6’ncı maddesinde hak ve görevlerle ilgili ayrımcılık temelleri arasında cinsiyet sayılmamıştır.

Cezayir’de, 1996 Anayasası’na göre vatandaşlar, doğum, ırk, cinsiyet, kanaat veya diğer kişisel veya toplumsal durumlar nedeniyle hiçbir ayrım gözetilmeksizin kanun önünde eşittir (m. 29). Cezayir kurumları, bireysel kişiliğin gelişiminde ve toplumsal alanlara katılımda tüm vatandaşların hak ve ödevlerine ilişkin eşitliği sağlamaya çalışır (m. 31). Anayasaya göre vergilendirmede (m. 64), eğitim ve mesleki eğitimde (m. 53), devlet görevi ve hizmetlerine erişim (m. 51) gibi çeşitli alanlarda eşitlik ilkesine vurgu yapılmıştır. Ayrıca, adaletin; kanunilik ve eşitlik esaslarına dayandığı (m. 140) belirtilmiş ve kanun önünde eşitlik (m. 140/2) ilkesi düzenlenmiştir. Eşitlik ile ilgili bu

²⁹⁸ Bir anayasal ilke, değer veya temel hak, herhangi bir sınırlandırma sebebi öngörülmemesine rağmen diğer anayasal hak veya değerler ile çatışabilir ve bu çatışma çeşitli kavramlar (pratik uyum, tartım, ölçülülük ilkesi) etrafında çözüme kavuşturulur. Bertil Emrah Oder, “Anayasa Yargısında Temel Hak ve Özgürlüklerin Yorumu: Düzenleme Biçimleri, Kanıtlama ve Somutlaştırma Sorunları: 2001 Anayasa Değişiklikleri Sonrasına İlişkin Gözlemler,” içinde *Anayasa Hukukunda Yorum ve Norm Somutlaşması*, ed. Ozan Ergül (Ankara: TBB Yayınları, 2013), 130. Bununla birlikte, Orta Doğu anayasacılığı bağlamında, İslam Şeriatı’nın temel yasama kaynağı olduğunun belirtilmesi, ona üstünlük tanınması şeklinde yorumlanması nedeniyle bir sınırlandırma sebebi olarak dikkate alınmasını zorunlu kılmaktadır.

düzenlemelerde ne 2016 Anayasal reformu ne 2020 Anayasası ile bir değişiklik yapılmıştır.

2. Sosyal, Ekonomik ve Kültürel Hakların Düzenlenmesi

Arap Baharı protestolarının en önemli motivasyonlarından biri olan sosyal adalet talebi, yeni anayasal metinlerde karşılanmaya çalışılmıştır²⁹⁹. Bu doğrultuda, Arap Baharı sürecinde meydana getirilen yeni Arap anayasalarında sosyal, ekonomik ve kültürel hakların sayısı artırılmış ve bunlar daha ayrıntılı bir şekilde düzenlenmiştir³⁰⁰. Sosyal ve ekonomik haklar listesinin arttırılmasına ve daha uzun bir şekilde kaleme alınmasına rağmen, bu düzenlemelerin kendi başlarına halkın geneli üzerinde bir etki meydana getirmeleri mümkün olmamıştır. Çünkü, sosyal ve ekonomik hakların³⁰¹ çoğunluğu, doğası itibarıyla, devletin aktif bir müdahalesini gerektirmektedir³⁰². Bu kapsamda devletin politika üretebilmesi ise mali kaynaklarına bağlıdır. Ancak, Arap Baharı sürecinde bölge ülkelerinin sosyal ve ekonomik göstergelerinin kötüleşmesi, bu hakların optimum düzeyde uygulanmalarını da imkansız hale getirmiştir.

Tunus'ta, 1959 Anayasası'nda sosyal ve ekonomik haklar ile ilgili, sadece başlangıç hükümlerinde ve Anayasa'nın 8'inci maddesinde bir düzenlemeden bahsedilebilir. Başlangıç hükümlerinde Tunus devletinin, aileyi koruyacak ve vatandaşların çalışma hakkı, sağlık hakkı ve eğitim hakkını sağlayacak en etkili yolu tesis edeceği belirtilmiştir. 1959 Anayasası'nın 8'inci maddesinde ise sendika hakkı çok kısa ve öz bir şekilde düzenlenmiştir. 2014 Anayasası'nda ekonomik ve sosyal haklar ile ilgili yeni hak sahiplikleri tesis edilmiştir. Ekonomik haklar açısından, sendika hakkı ve grev hakkı³⁰³ (m. 36)³⁰⁴, çalışma hakkı, eşit ücret /adil ücret hakkı ve insana yaraşır koşullarda

²⁹⁹ Al-Ali, *Arab Constitutionalism*, 213.

³⁰⁰ Örneğin; bu haklar 1996 Fas Anayasası'nda sadece iki maddede, 2011 Anayasası'nda 9 maddede belirtilmiştir. 1959 Tunus Anayasası'nda -2008 değişikliklerinin eklenmiş haliyle- bu haklara 2 maddede, 2014 Anayasası'nda bu haklara 14 maddede düzenlenmiştir. Bu haklar, Mısır'da 1971 Anayasası'nda -2007 değişiklikleri dahil- 19 maddede, 2012 Anayasası'nda 32 ve 2014 Anayasası'nda 40 maddede yer verilmiştir. Bkz. Porras-Gómez, "The New Arab Bills of Rights," 57.

³⁰¹ Son dönemde anayasal perspektiften sosyal haklar alanında yapılan önemli bir çalışma için bkz. Serkan Yolcu, *Anayasa Yargısında Sosyal Hakların Korunması* (Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2018).

³⁰² Nihat Bulut, *Sanayi Devriminden Küreselleşmeye Sosyal Haklar* (İstanbul: On İki Levha, 2009), 38.

³⁰³ Tunus'ta 1959 Anayasası'nda tanınmayan grev hakkı 2014 Tunus Anayasası'nda verilmiştir.

³⁰⁴ Ancak, Tunus Anayasa'nın 36'ncı maddesine göre güvenlik güçleri, ulusal ordu ve gümrük memurlarına ne örgütlenme hakkı ne de grev hakkı tanınmıştır.

çalışma hakkı (m. 40) düzenlenmiştir. Sosyal haklar açısından sağlık hakkı (m. 38), eğitim hakkı (m. 39), su hakkı (m. 44), engellilerin devlet desteği hakları (m. 48), aile kurma hakkı (m. 7) tanınmıştır. Son olarak, yeni kültürel haklar olarak bilimsel ve teknolojik araştırma hakkı (m. 33), kültür hakkı (m. 42) ve spor yapma hakkı (m. 43) tanınmıştır.

Fas Krallığı’nda, 1996 Anayasası’nda, ekonomik ve sosyal haklar ile ilgili çok az düzenleme mevcuttur. Bütün vatandaşların eğitim ve iş konusunda (hak) sadece eşit haklara sahip oldukları belirtilmiştir (m. 13). Grev hakkının kanunda gösterildiği şekilde teminat altına alındığı ifade edilmiştir (m. 14). Fas Milletinin uğradığı felaketlerin bedelini herkesin dayanışma içinde ödeyeceği belirtilmiştir (m. 18). 2011 Fas Anayasası’nda bu haklar, geniş bir şekilde düzenlenmiştir. Ekonomik haklar açısından, Anayasa’nın 8’inci maddesinde işverenlerin organizasyon hakları, devletin toplu iş sözleşmeleri pazarlığı yapma ve sonuçlanmasını geliştirme taahhüdü öngörülmüştür. Anayasa’nın 36’ncı maddesinde, serbest piyasaya saygı duyulması ve sömürünün önlenmesini sağlayacak özel cezalar verilebileceği düzenlenmiştir. Sosyal açıdan, 2011 Fas Anayasası’nda, sağlık, sosyal korunma, eğitim, konut, iş ve su hakkı (m. 31) tanınmıştır. Ayrıca, ailenin korunması (m. 32), yaşlı ve engellilerin desteklenmesi (m. 34) düzenlenmiştir. Anayasa’nın 35’inci maddesinde devlet, herkes için fırsat eşitliğini ve sosyal olarak dışlanmış gruplar için özel korumayı taahhüt etmiştir. Kültürel haklar açısından, Anayasa’nın 26’ncı maddesinde devletin kültürel ve sanatsal meydana getirmeyi, bilimsel ve teknolojik araştırmayı ve sporun teşvik edilmesini geliştirmeyi destekleyeceği belirtilmiştir.

Mısır’da ekonomik, sosyal ve kültürel hakların sayısında oldukça büyük bir artış söz konusudur. Ancak bu hakların çoğu önemli ve belirli bir etkidenden yoksundur³⁰⁵. Nitekim 2014 Anayasası’nın yürürlüğe girmesinden bu yana geçen sekiz yıldaki uygulama, bu görüşü destekler niteliktedir.

1971 Anayasası’nda ekonomik ve sosyal haklar, temel hak ve hürriyetler bölümünde değil “toplumun sosyal ve ekonomik temelleri” bölümünde düzenlenmiştir.

³⁰⁵ Michael Meyer-Resende, “Egypt: In-Depth Analysis of the Main Elements of the New Constitution,” *Directorate-General For External Policies of The Union*, 2014, s. 12, 13, [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/note/join/2014/433846/EXPO-AFET_NT\(2014\)433846_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/note/join/2014/433846/EXPO-AFET_NT(2014)433846_EN.pdf) (18.10.2022).

1971 Anayasası'nın sosyal temelleri bölümünde; çocuk ve gençlerin korunması ve onlarla ilgilenilmesi (m. 10), çalışma hakkı ve ödevi (m. 13/1), zorla çalıştırma yasağı³⁰⁶ (m. 13/3), savaş gazileri ve savaşta vefat edenlerin eşleri ve çocuklarının iş imkanlarında önceliğe sahip olması (m. 14), devletin kültürel, sosyal ve sağlık hizmetlerini garanti etmesi (m. 15), devletin sosyal ve sağlık sigorta hizmetlerini garanti etmesi (m. 17), vatandaşların iş göremezlik, işsizlik ve yaşlılık durumlarında -kanundaki şartları sağlaması durumunda- emekli maaşı alma hakkına sahip olması (m. 17), eğitim hakkı (m. 18), akademik hürriyet (m. 18), okuma yazma bilmemezlik ile mücadele (m. 21) tanınmıştır. 1971 Anayasası'nın ekonomik temelleri kısmında; bütün vatandaşların kanuna göre ulusal gelirden pay hakkına sahip olması (m. 25), işçilerin yönetim kurullarında ve bazı projelerde pay alma hakkına sahip olması (m. 26), devletin üretimi geliştirmek amacıyla kooperatiflerle ilgilenmesi ve el sanatlarını teşvik etmesi (m. 28/1), devletin tarım kooperatiflerini güçlendirmek için çabalaması (m. 28/2), millileştirmenin kamu yararı dışında yasaklanması (m. 35) düzenlenmiştir.

2012 Anayasası'nda ise sosyal ve ekonomik haklara, medeni ve siyasi hakları düzenleyen ikinci bölümden sonra ayrı bir bölüm (III) olarak yer verilmiştir. Bu bölümde, 1971 Anayasası'nda tanınan sosyal ve ekonomik haklar benimsenmekle³⁰⁷ birlikte ek olarak yeni tanınan sosyal, ekonomik ve kültürel haklar yer almıştır. 2012 Anayasası *yeni ekonomik hak ve hürriyetler* açısından; tarımın korunması (m. 15), kırsal bölgelerin ve çöllerin geliştirilmesi (m. 16), sanayinin korunması (m. 17), doğal kaynakların geliştirilmesi ve korunması (m. 18), Nil Nehri ve su kaynaklarının korunması (m. 19), sahil, deniz ve su yollarının korunması (m. 20), bütün mülkiyetlerin korunması (m. 21), kooperatiflerin desteklenmesi ve bağımsızlıklarının garanti edilmesi (m. 23), hayır kurumları sisteminin canlandırılması ve teşvik edilmesi (m. 25) düzenlenmiştir. *Sosyal hak ve hürriyetler* açısından, 2012 Anayasası'na göre devlet, sosyal adaleti gerçekleştirmeyi ve bütün vatandaşların düzgün bir hayat yaşamasını sağlamak için sosyal dayanışmayı temin edecek araçları sağlamayı taahhüt eder (m. 8). Ayrıca, grev

³⁰⁶ Zorla çalıştırma yasağının istisnası olarak sadece kamu hizmetinin yerine getirilmesi ve uygun bir ücret karşılığında yapılması anayasal güvenceye bağlanmıştır

³⁰⁷ 1971 Anayasası'nda da tanınan, ancak yeniden düzenlenen haklar şunlardır: Eğitim hakkı (m. 58), akademik hürriyet (m. 59), okuma yazma bilmemezlikle mücadele (m. 61), sağlık hakkı (m. 62), çalışma hakkı (m. 64), sendika hakkı (m. 53), şehitlik (m. 65), işsiz, yaşlı ve sakatların desteklenmesi hakkı (m. 66).

hakkı³⁰⁸ (m. 64), sosyal güvenlik hakkı (m. 66), çiftçi, tarım işçisi ve gündelik işçilere yeterli bir aylık bağlanması (m. 67), yeterli konut, temiz su ve sağlıklı gıda hakkı (m. 68), spor yapma hakkı (m. 69), çocukların hakları³⁰⁹ (m. 70), çocukların ve gençlerin korunması ve maddi/manevi gelişimlerinin desteklenmesi³¹⁰ (m. 71), engellilerin desteklenmesi (m. 72), bütün baskı, sömürü ve fuhuş formlarının yasaklanması (m. 73) gibi düzenlemelere de yer verilmiştir. 2012 Anayasası'nda yeni *kültürel haklar* ile ilgili olarak milletin kültürel mirasının korunması ve devletin kültürel hizmetleri gerçekleştirmeye çalışması (m. 46) düzenlenmiştir.

2014 Mısır Anayasası'nda, ekonomik, sosyal ve kültürel haklar açısından, öncelikle 2012 Anayasası'ndaki hükümler benimsenmiştir. Ayrıca, yeni haklar düzenlenmiş ve daha ayrıntılı düzenlemelere gidilmiştir. 2014 Anayasası'nda, ekonomik haklar açısından balıkçılığın korunması (m. 30) düzenlenmiştir. İş hayatı ile ilgili iş ilişkilerinde işçilere yeni haklar verilmiştir (m. 13). Bilgi alanının güvenliğinin korunması, ekonomi ve güvenlik sisteminin bir parçası görülerek düzenlenmiştir (m. 31). 2012 Anayasası'nda tanınan konut hakkı, 2014 Anayasası'nda iki farklı maddede yeniden düzenlenmiştir (m. 41, 78). Süveyş kanalının korunması ve geliştirilmesi de 2014 Anayasası ile anayasal güvenceye kavuşturulmuştur (m. 43). Çocukların hakları yeniden ele alınmıştır. 2014 Anayasası'na göre, çocuğun uygun/güzel isim hakkı, sadece isim hakkı olarak değiştirilmiştir (m. 80/1). Ayrıca, 18 yaşına ulaşmayanların çocuk kabul edileceği ve yeni bir hak olarak zorunlu aşılarla ücretsiz sahip olma hakkı (m. 80/1) ve her çocuğun altı yaşına kadar bir çocukluk merkezinde erken eğitim alma hakkının bulunduğu düzenlenmiştir (m. 80/4). 2014 Anayasası'nda kültür hakkı ayrıntılandırılmıştır. 2012'deki "milletin kültürel mirası" ifadesi yerine "Mısır'ın Firavun, Kıpti, İslam ve modern dönemlerinin her türlü maddi ve manevi medeniyet ve kültürel mirasları" olarak değiştirilmiştir (m. 50).

³⁰⁸ Barışçıl grev hakkı ilk kez 2012 Mısır Anayasası'nın 64'üncü maddesinde tanınmıştır. 2014 Anayasası'nda ise bu hak, 15'inci maddede düzenlenmiştir.

³⁰⁹ Çocukların anayasal hakları 2012 Anayasası'nda ayrıntılı bir şekilde tanınmıştır. Buna göre bütün çocuklar, güzel isim (*proper name*) hakkı, aile bakımı, temel beslenme, barınma, sağlık hizmetleri, dini, duygusal ve bilişsel gelişim hakkına sahiptir (m. 70/1). Devlet, ailesini kaybeden çocuklara bakmayı ve onları korumayı taahhüt eder; ayrıca engelli çocukların haklarını, rehabilitasyonlarını ve toplumla bütünleşmelerini garanti eder (m.70/2). Zorunlu eğitim öncesi çocuk işçiliği yasaklanmıştır (m. 70/3). Son olarak, çocukların suç soruşturma ve kovuşturmalarına ilişkin ayırık hükümler düzenlenmiştir (m. 70/4).

³¹⁰ Gençlerin siyasal katılım ile ilgilenmelerinin teşvik edilmesi öngörülmüştür (m. 71).

Cezayir'de Arap Baharı öncesi 1996 Anayasası'nda ticaret ve sanayi yapma hürriyeti, çalışma hakkı, sendika kurma ve grev hakkı, eğitim hakkı, sağlık hakkı, aile kurma hakkı, çalışamayan kişilere makul yaşam standardı sağlama hakkı, bilim ve sanat hürriyeti düzenlenmiştir. 2016 Anayasal reformu ve 2020 Anayasalarında da bu hak ve hürriyetler aynen korunmuştur.

2016 Anayasal reformu ile *yeni* ekonomik, sosyal ve kültürel haklar tanınmıştır. Bu hak ve hürriyetler şunlardır: Gençliğin desteklenmesi hakkı (m. 37), akademik hürriyet, akademik araştırma hürriyeti (m. 44/4) ve akademik araştırmanın desteklenmesi hakkı (m. 44/5), kültür hakkı, barınma hakkı (m. 67), 16 yaşının altındaki kimselerin çalıştırılmalarının yasaklanması (m. 69/5). 2016 Anayasal reformu, piyasa ile ilgili yeni hükümler getirmiştir. Bu yeniliklere göre devlet, iş ortamının gelişmesi için çalışır (m. 43/2). Devlet, piyasayı düzenler ve kanun ile tüketicilerin haklarını korur (m. 43/3). Devlet tekeli ve haksız rekabeti yasaklar (m. 43/4). Dahası, 2016 Anayasal reformu ile çocuğun korunması ile ilgili hükümler eklenmiştir. Çocuğun haklarını korumada aile, toplum ve devlet sorumlu kılınmıştır (m. 72/2). Devlet terkedilmiş veya yakını olmayan çocukların sorumluluğunu üstlenir (m. 72/3). Kanun, çocuğa karşı şiddeti cezalandırır (m. 72/4). Aile ve devlet, yaşlıları korur (m. 72/6). Devlet, zayıf kişilerin, haklarını tamamen kullanmaları ve sosyal bütünleşmeye dahil olmaları yardımcı olmak için çabalar (m. 72/5).

2020 Anayasası'nda, 2016 Anayasal reformunun getirdiği sosyal ve ekonomik hakları benimsemiştir. Bunun yanında, 2020 Anayasası ile yeni sosyal, ekonomik ve kültürel haklar kabul edilmiştir. 2020 Anayasası'nda rekabetçi piyasa ile ilgili hükümler geliştirilmiştir (m.61/2, 3). Piyasaların düzenlenmesi ve denetlenmesi amacıyla bağımsız düzenleyici otoritelerin kurulması öngörülmüştür (m. 62/2). Tüketici hakları kavramı daha ayrıntılı bir şekilde yeniden ele alınmıştır (m. 63). Sağlık hakkı, daha geniş bir şekilde düzenlenmiştir. Bu çerçevede, devlet sağlık hizmetlerinin devamlılığını ve tedavilerin kalitesini artırır (m. 65/2). Devlet, fiziki eğitim, spor ve eğlencenin geliştirilmesini sağlar (m. 65/5). Ayrıca, çalışma hakkına bazı hükümler eklenmiştir. Şöyle ki; zorla çalıştırmanın bütün formları yasaklanmıştır (m. 69/7) ve kamu yararı amacıyla zorla çalıştırmanın koşullarının kanun ile belirleneceği düzenlenmiştir (m. 69/9). Yeni bir düzenleme olarak su hakkı tanınmıştır (m. 64). Çocuk hakları da geliştirilen haklardan biridir. Eski düzenlemedeki “devlet, çocuk haklarını korur”

ifadesine eklemeye yapılarak “devlet çocuğun üstün yararı çerçevesinde çocuk haklarını korur” haline getirilmiştir (m. 74/2). Böylece, çocuk haklarına ilişkin temel ilkelerden biri olan “çocuğun üstün yararı”na anayasal güvence verilmiştir. Ayrıca, gençlerle ilgili olarak, devlet, gençlerin siyasal yaşama katılımlarını teşvik eder (m.75/2) ve gençleri toplumsal hastalıklardan korur (m. 75/3).

Ürdün³¹¹, Bahreyn³¹² ve Umman³¹³ anayasalarında yer alan sosyal, ekonomik ve kültürel haklar, Arap Baharı sürecinde gerçekleştirilen reformlar kapsamında herhangi bir değişikliğe uğramamıştır.

3. Üçüncü Kuşak Haklar

Üçüncü kuşak haklar, bireylerden daha çok grupların ileri sürdüğü, doğası itibarıyla kolektif olan menfaatleri koruyan haklardır. Bu haklar, kardeşlik ve dayanışma ilkelerine dayanır³¹⁴. Üçüncü kuşak hakların, teknolojik gelişmelerin ve bireyler

³¹¹ 1952 Ürdün Anayasası’nın 23’üncü maddesinde bütün vatandaşlara çalışma hakkı ve kanunda öngörülen sınırlar içinde sendika kurma hakkı tanınmıştır (m. 23). Anayasa’nın 20’inci maddesine göre temel eğitim zorunlu ve ücretsizdir. Bunun dışında, Anayasa’da düzenlenen herhangi bir ekonomik, sosyal veya kültürel hak söz konusu değildir.

³¹² 2002 Bahreyn Anayasası’nın 7’nci maddesine göre devlet sporu, fen ve insani bilimleri, sanatı destekler ve akademik araştırmayı teşvik eder. Devlet, aynı zamanda, vatandaşlarına eğitim ve kültür hizmetlerini garanti eder. Anayasa’ya göre erken dönemlerdeki eğitim zorunlu ve ücretsizdir. Okuma yazma bilmezlik ile mücadele etmek için bir kanun ile plan çıkarılacağı düzenlenmiştir (m. 7). Anayasa’nın 8’inci maddesinde bütün vatandaşlara tanınan sağlık hakkı düzenlenmiştir.

³¹³ Umman Temel Yasası’nın 11’inci maddesinde düzenlenen ekonomik ilkeler açısından ulusal ekonomi serbest piyasa ve adalet ilkeleri esas alınmıştır (m. 11/1). Bütün doğal zenginlik ve kaynakların devletin olduğu ve devletin bunlar koruyacağı ve en iyi şekilde bunlardan yararlanacağı ifade edilmiştir. (m. 11/2). Sosyal ilkeleri düzenleyen 12’inci maddesinde, devlet aileyi korumak ve geliştirmekle yükümlü kılınmıştır (m. 12/3). Devlet, sosyal güvenlik planına göre sakatlık, yaşlılık, hastalık ve müşkül durumda olanlara yardım etme güvencesi vermiştir (m. 12/4). Devlet, ayrıca ulusal felaket ve afetlerde toplumun katlandığı yükü paylaşmak için çabalar (m. 12/4). Sağlık hakkı da tanınan diğer bir sosyal haktır (m. 12/5). İşçi ve işverenlerin korunması hakkı (m. 12/6), zorla çalıştırma yasağı tanınmıştır ve bu yasağın istisnası olarak sadece kamu hizmetinin yerine getirilmesi ve uygun bir ücret karşılığında yapılan çalışmalar gösterilmiştir (m. 12/6). Kültürel ilkeleri düzenleyen 13’üncü maddede devletin eğitimi geliştirmesi ve yayması ödevi (m. 13/1), eğitim hakkı (m. 13/3), devletin okuma yazma bilmemeyle mücadele etmesi ödevi (m. 13/3) düzenlenmiştir. Son olarak ulusal mirasın korunması ve geliştirilmesi, bilim ve sanatın desteklenmesi hakkı tanınmıştır (m. 13/4). Umman’da düzenlenen bu ekonomik, sosyal ve kültürel haklar, “kamusal hak ve ödevler” başlıklı üçüncü bölüm altında değil, “devlet politikasına rehberlik eden ilkeler” başlıklı ikinci bölüm altında yer almaktadır. Bu açıdan bu hak, hürriyet ve ödevlerin (ikinci kuşak haklar) anayasal normatiflik düzeylerinin oldukça düşük olduğu ifade edilebilir. Hak ve ödevler başlığı altında sadece klasik haklar olarak adlandırılacak birinci kuşak haklar düzenlenmiştir.

³¹⁴ Ahmet Akbaba, *İnsan Hakları Hukukunda Üçüncü Kuşak Haklar* (İstanbul: Legal Kitabevi, 2016), 32.

arasındaki iletişimin çeşitli yollarla aşırı derecede genişlediği bir yaşam durumu içinde yayılmış menfaatleri (*diffuse interests*) korumayı amaçladığı söylenebilir³¹⁵. Arap Baharı öncesinde üçüncü kuşak haklara dair bir düzenleme bulunmazken, Arap Baharı süreci, yeni anayasalarda bu hakların yeşermesine yol açmıştır.

a. Anayasalarda Düzenlenen Üçüncü Kuşak Haklar

Mısır, Cezayir, Tunus ve Fas'ta Arap Baharı sonrası yapılan anayasalarda yeni üçüncü kuşak haklar tanınmıştır.

Mısır'da, 1971 Anayasası'nda üçüncü kuşak hak olarak sadece çevrenin korunması hakkına (m. 59) yer verilmiştir. 2012 Anayasası'nın 63'üncü maddesinde sağlıklı ve güvenilir bir çevrede yaşama hakkı (m. 63) düzenlenmiştir. 2014 Anayasası'nda ise kolektif haklar geniş bir çerçevede ele almıştır. 2014 Anayasası, çevre hakkını (m. 46), sahil, göl, deniz, doğal kaynak ve mineral sularının korunması hakkını (m.45), Nil nehrinin korunmasını (m. 44), Süveyş Kanalı'nın korunmasını (m. 43), Mısır kültür kimliğinin korunmasını (m. 47), anıt ve eski yapıtların korunmasını (m. 49), kültürel mirasın korunmasını (m. 50) düzenlemiştir. Anayasa'da bilgi alanının korunması (m. 31) da yeni bir hak olarak tanınmıştır.

Cezayir'de çevrenin korunması hakkı ilk defa 2016 Anayasal reformu ile getirilmiştir. 2020 Anayasası'nda çevre hakkını düzenleyen hüküm revizyona tabi tutularak, “sürdürülebilir bir büyüme temelinde” sağlıklı çevrede yaşama hakkı tanınmıştır (m. 67). Ayrıca çevre hakkı, eski Anayasa ile kıyaslandığında ayrıntılı bir şekilde düzenlenmiştir (m. 20).

2014 Tunus Anayasası'nda üçüncü kuşak hakları olarak, iletişim ağlarına erişim hakkı (m. 32) ve sağlıklı bir çevrede yaşama hakkı (m. 45) tanınmıştır.

2011 Fas Anayasası, sürdürülebilir kalkınma hakkını ve iyi bir çevre hakkını (m. 31), ayrıca insani gelişim hakkını (m. 35) tanımıştır.

Ürdün'de, 1952 Anayasası'nda üçüncü kuşak haklardan hiçbirine yer verilmemiştir. Bahreyn'de 2002 Anayasası'nda devletin, çevrenin korunması ve yaban

³¹⁵ Porras-Gómez, “The New Arab Bills of Rights,” 58-59.

hayatının korunması için gerekli tedbirleri alacağı düzenlenmiştir (m. 9-h). Umman’da ise 1996 Temel Yasa’da devletin çevreyi korumak ve kirliliği önlemek için çalışacağı düzenlenmiştir. (m. 12/5). Sonuç olarak, Ürdün, Bahreyn ve Umman’da Arap Baharı sonrası yapılan anayasal reformlar ile yeni bir üçüncü kuşak hakkı tanınmamıştır.

b. Azınlık Hakları

Azınlık hakları, üçüncü kuşak haklar arasında belirtilen kültürel kimlik hakları ile ilgilidir³¹⁶. Azınlıkların kültürel haklarına ilişkin başlıca hakları arasında kendi kültüründen yararlanma hakkı, kendi dinini yaşama hakkı, kendi dilini kullanma hakkı ve kamusal yaşama eşit koşullarda katılma hakkı sayılabilir³¹⁷. Arap Baharı sonrası yeni anayasal metinlerin genel eğilimlerinden ve özelliklerinden biri de azınlık haklarının güçlendirilmesidir. Bu olgu, Arap Baharı protestoları sırasında marjinalleştirilen ve kültürel hakları çiğnenen grupların taleplerinin belirli bir ölçüde de olsa karşılandığını göstermektedir³¹⁸. Libya, Fas, Cezayir gibi ülkelerde dilsel-etnik topluluklar bulunurken, Mısır’da dini nitelikte Hristiyan topluluklar yer almaktadır. Tunus’ta ise azınlıkların sayı ve güç açısından gelişmemeleri, Anayasa’da azınlık haklarının tanınmaması ile sonuçlanmıştır.

Fas’ta 2011 Anayasası ile kültürel hakların tanınması, Fas anayasacılık serüveninde önemli gelişmeler arasındadır. Anayasa, başlangıç hükümlerinde Fas ulusal kimliğinin tek ve bölünemez olduğunu vurguladıktan sonra bu birliğin; Afrika, Endülüs, İbrani ve Akdeniz etkileri (varlıkları) tarafından beslenen ve zenginleştirilen Arap-İslami, Berberi ve Sahra-Hasani bileşenlerinin yakınlaşmasıyla şekillendiğini vurgulamıştır. 2011 Anayasası’nın 5’inci maddesi ile Berberi (Amazigh) dili, resmi dil ilan edilmiştir.

Mısır’da, ülke nüfusunun neredeyse % 10’unu Hristiyanlar oluşturmaktadır. 2012 Anayasası’nın 3’üncü maddesinde, Hristiyan ve Yahudi hukuklarının, bu inançları takip edenlerin kişisel statü, din işleri ve ruhani liderlerini tayin hususlarında temel kaynak kabul edileceği düzenlenmiştir. Bunun dışında, 2012 Anayasası’nda Hristiyan ve Yahudi

³¹⁶ Oktay Uygun, *Devlet Teorisi* (İstanbul: On İki Levha Yayınları, 2018), 498.

³¹⁷ Berdal Aral, *Üçüncü Kuşak İnsan Hakları Olarak Kolektif Haklar* (Ankara: Siyasal Kitabevi, 2010), 205.

³¹⁸ Porras-Gómez, “The New Arab Bills of Rights,” 76.

azınlıklarla ilgili bir hüküm bulunmamaktadır. 2014 Anayasası'nda söz konusu hüküm korunmuştur. Bunun yanında, Hristiyan vatandaşların bazı haklarını teminat altına alan özel hükümlere de yer verilmiştir. 2014 Anayasası'nın başlangıç hükümlerinde Mısır'ın medeniyet köklerinin farklı karakterlerine referansta bulunulmuştur. Bu referans, Anayasa'nın içinde de kendisine yer bulmuştur. Anayasa'nın 47'inci maddesinde devletin, Mısır kültürel kimliğini, onun çeşitli medeniyet kökleri ile birlikte koruyacağı ifade edilmiştir. Anayasa'nın 235'inci maddesine göre, Anayasa yürürlüğe girdikten sonra oluşturulan ilk parlamento, Hristiyanların dini ibadetlerini daha iyi bir şekilde yerine getirebilmelerini sağlamak amacıyla kiliselerini organize etmeyi ve onarmayı öngören bir kanun çıkartmakla yükümlüdür. Ayrıca, 2014 Anayasası'nın yürürlüğe girmesi sonrası oluşturulan ilk mecliste, Hristiyanların uygun bir şekilde temsil edilmesinin sağlanacağı açıkça düzenlenmiştir (m. 244). Son olarak, Hristiyanların yerel mecliste uygun bir temsiline (m. 180) sağlanacağı belirtilmiştir.

Cezayir'de 1996 Anayasası'nda 2008 değişiklikleri ile birlikte Berberî dili ulusal dil kabul edilmiştir (m. 3). Ayrıca, 1996 Anayasası'nın başlangıç hükümlerinde 1 Kasım 1954 Cezayir kurtuluş mücadelesiyle ilgili olarak Cezayir toplumunun bileşenleri olarak Araplık ve Berberilik vurgulanmıştır. 2016 Anayasal reformu ile başlangıç hükümlerinde toplumun bileşenleri arasında İslam ibaresi eklenmiştir. 2016 reformu ile Berberî dili hem ulusal hem de resmî dil kabul edilmiştir ve Cumhurbaşkanlığına bağlı Cezayir Berberî Dili Akademisinin oluşturulacağı düzenlenmiştir (m. 4). Bu Kurum, Berberî dilini gelecekte resmi bir dil olarak sisteme dahil edilmesi amacıyla geliştirilmesi için çalışmalar yapmakla görevlendirilmiştir. 2020 Anayasası ile 2016 anayasal reformunun getirdiği değişiklik ve yenilikler korunmuştur. Bunlara ek olarak, "Berberî dili, ulusal ve resmi dildir" ibaresinin anayasa değişikliği ile değiştirilmesi veya kaldırılması yasak hükümler arasında zikredilmiştir (m. 234). Görüldüğü üzere, Arap Baharı ile Berberîlerin dil ve kültürlerinin korunması konusunda atılan anayasal adımlar geliştirilmiştir.

Yemen ve Libya, çeşitli kültürel azınlıkların geçiş sürecinde etkin oldukları önemli örnekler arasındadır. Anayasa yapım süreci çerçevesinde bu azınlıkların taleplerine ve anayasa tasarılarına verdikleri tepkilere önceki bölümde değinilmişti. Burada nihai tasarı metinlerinde kültürel azınlıkların anayasal konumu ile ilgili hükümlerine değinilecektir.

2015 **Yemen** Anayasa Tasarısı'nda, 1991 Anayasası'nın aksine kültürel ve dilsel çeşitliliğin tanınması, korunması ve geliştirilmesi hususunda devlete aktif bir görev yüklenmiştir. Tasarı'nın 2'nci maddesinde Arapça resmi dil ilan edilmiştir ve 3'üncü maddesinde devletin Mehri ve Sokotri Dillerine özel bir önem atfedeceği belirtilmiştir. Tasarı'nın 55'inci maddesine göre devlet, kültürel ve entelektüel çeşitliliğin temellerini güçlendirmek için çaba gösterir. Devlet, Mehri ve Sokotri dillerinin gelişimine özel bir dikkat kesilerek, Arap diline ve çeşitli bilimlerin Arapçalaştırılmasına ve tercüme edilmesine yeterli ilgi gösterecektir (m. 63/1). Ayrıca, devlet, toplumun kültürel ve dilsel çeşitliliğinin, kültürel oluşumlarının ve halk mirasının devamlılığını sağlar (m. 63/2). Herkesin kendi dilini kullanma ve tercih ettiği kültürel yaşamda yer alma hakkı vardır (m. 116/1). Devlet, azınlıkların kendi kültürlerini yaşama, ritüellerini yerine getirme ve kendi dillerini kullanma haklarını güvence altına alır (m. 116/2). Tasarı'nın 290'ıncı maddesinde, Ulusal Medya Konseyinin kurulacağı düzenlenmiştir. Bu Konseyin amaçları arasında, entelektüel ve kültürel çeşitliliği geliştirmek sayılmıştır.

2017 **Libya** Anayasa Tasarısı'nda da, Yemen gibi, kültürel ve dilsel azınlıklar tanınmış ve belirli bir düzeyde korunması ve geliştirilmesi yaklaşımı benimsenmiştir. 2017 Libya Tasarısı'nın 2'nci maddesinde Libya kimliğinin kapsayıcı ve çeşitli ilkelere dayandığı; Libyalıların bütün sosyal, kültürel ve dilsel unsurlarından onur duyduğu belirtilmiştir. Ayrıca, Arapça, Berberi (Amazigh), Tuaregi ve Tubu da dahil olmak üzere Libyalılar tarafından konuşulan dillerin veya bunların bir kısmının, Libyalılar arasında kültürel ve dilsel bir miras ve ortak varlık olarak kabul edileceği düzenlenmiştir. Devlet bu dilleri ve özgünlüklerini korumak ve konuşanları arasında öğretilmelerini ve kullanılmalarını teşvik etmek amacıyla gerekli önlemleri alır. Bu ifadelerden sonra devletin resmi dilinin Arapça olduğu ilan edilmiştir (m. 2/3). Tasarı'nın 56'ncı maddesine göre insanlar dillerini kullanma, öğrenme ve kültürel yaşama katılma haklarına sahiptir. Ayrıca, devlet, "yerel kültürlerin, ... geliştirilmesini ve korunmasını" teminat altına alır. Tasarı'da dilsel ve kültürel öğelerin parlamentonun alt meclisinde minimum temsiline sağlanması yükümlülüğü öngörülmüştür (m. 68). Üst meclis olan Senatonun oluşumunda ise her bir kültürel ve dilsel öğenin iki üye ile temsiline sağlanması suretiyle azınlık öğelerinin temsiline garanti altına alındığı düzenlenmiştir (m.76). Son olarak, Libya'daki kültür ve dil unsurlarının korunması ve geliştirilmesi amacıyla Kültürel ve Dilsel Mirasın Korunmasına dair Ulusal Konseyin tesis edileceği ifade edilmiştir.

B. TEMEL HAK VE HÜRRİYETLERİN SINIRLANDIRILMASI

Anayasal hak ve hürriyetlerin sınırlandırılması konusu, geçmişte uzun yıllar otoriter rejimle yönetilen devletler açısından ayrı bir öneme sahiptir. Anayasalarda genellikle temel hak ve hürriyetlerin kanun ile sınırlandırılacağı düzenlemesine yer verilmektedir. Bu, temel hakların sınırlandırılmasına ilişkin genel yasallık şartıdır³¹⁹. Bundan ayrı olarak, temel hak ve hürriyetlerin sınırlandırılmasına ilişkin esas ve ilkeler, doğrudan anayasada belirtilmek yerine parlamentonun çıkaracağı kanuna bırakabilir. Anayasadaki bu tarz düzenlenişe “basit yasa kaydı” adı verilmektedir³²⁰. Çalışmanın birinci bölümünde değinildiği üzere, Arap Baharı öncesi anayasal metinlerde temel hak ve hürriyetlerin içeriğinin belirlenmesi kanuna bırakılmıştır. Temel hak düzenlemelerinin yasama organının iradesine bırakılması, Arap Baharı öncesinde olduğu gibi, anayasa ile verilen hakların, kanun ile geri alınabilmesi sonucunu doğurmuştur³²¹. Bu nedenle bu tarz ifadeler, literatürde “geri alma ifadeleri” (*claw back clauses*) olarak adlandırılmıştır³²².

Tunus’ta 1959 Anayasası’nın 7’inci maddesinde temel hakların genel bir sınırlandırılması rejimi, yani bütün temel hak ve hürriyetlere uygulanabilecek bir sistem inşa edilmiştir. Bu hükme göre, vatandaşlar tüm haklarını kanunda öngörülen şekil ve şartlara göre kullanacaktır. Ayrıca, bu hakların kullanılması; başkalarının haklarının korunması, kamu düzenine saygı, milli savunma, ekonominin gelişmesi ve toplumsal ilerleme sebepleriyle ve sadece kanunla sınırlandırılabilir. Bunun yanında, Anayasa’nın 8, 9, 10, 13 ve 14’üncü maddelerinde temel hakların kanun ile düzenleneceği, yani doğrudan kanun tarafından belirleneceği öngörülmüştür.

2014 Tunus Anayasası’nda ise genel sınırlandırma hükmünün (m. 49) yanında doğrudan kanun ile sınırlandırılacağı belirtilen temel hak ve hürriyetler de bulunmaktadır. Kanun ile sınırlandırılması rejimi öngörülen temel hak ve hürriyetler; yaşama hakkı (m.

³¹⁹ Örneğin, 2014 Tunus Anayasası’nın 65’inci maddesinde, 2011 Fas Anayasası’nın 71’inci maddesinde, 2014 Mısır Anayasası’nın 121’inci maddesinde temel hak ve hürriyetlerin kanunla düzenleneceği ifade edilmiştir.

³²⁰ Kemal Gözler, *İnsan Hakları Hukuku* (3. Baskı, Bursa: Ekin Yayınevi, 2020), 234; Gören, *Temel Hak Genel Teorisi*, 104.

³²¹ Afrika kıtasındaki anayasalarda da benzer sorunların var olduğu yönünde bkz. Sandhiya Singh, “The impact of clawback clauses on human and peoples’ rights in Africa,” *African Security Review* 18, no. 4 (2009): 100, 101.

³²² Al-Ali, *Arab Constitutionalism*, 198; Singh, “The impact of clawback clauses,” 100.

22), sığınma hakkı (m. 26), siyasi parti, sendika kurma ve örgütlenme hakkı (m. 35), sosyal yardım ve sağlık hizmeti hakkı (m. 38) ve mülkiyet hakkıdır (m. 41). Ayrıca, Tunus Anayasası'nda bu hak ve hürriyetleri sınırlandıran diğer anayasal hükümler de yer bulunabilmektedir. Örneğin; Tunus Anayasası'nın 36'ncı maddesinde sendika kurma ve grev hakkı ulusal orduya verilmemiştir. Aynı hükme göre, sendika kurma hakkına sadece iç güvenlik güçleri ve gümrük memurları sahiptir. Anayasal sınıra başka bir örnek; ifade hürriyetinin, Anayasa'nın 6'ncı maddesindeki “devlet kutsalı korur” hükmü ile sınırlandırılmasıdır³²³. Diğer taraftan, herhangi bir anayasal veya kanuni sınırlandırılmaya tabi tutulmayan temel hak ve hürriyetler de bulunmaktadır. Tunus Anayasası'nın 23'üncü maddesine göre işkence yapılmama hakkı mutlak, hiçbir sınırlandırmaya tabi değildir.

Tunus'ta temel hak ve hürriyetler ile ilgili genel bir sınırlandırma düzenlemesine, Anayasa'nın 49'uncu maddesinde yer verilmiştir. 2014 Tunus Anayasası'nın 49'uncu maddesine göre temel hak ve hürriyetlerin kanun ile sınırlandırılması, öncelikle temel hak ve hürriyetin *özüne dokunmamalıdır*. Temel hak ve hürriyet sınırlandırmaları, ancak diğerlerinin haklarının korunması amacıyla veya kamu düzeni, kamu sağlığı, kamu ahlakı ve ulusal savunma gerekçelerine dayanarak tesis edilebilir. Sınırlandırmaya sebep olan gerekçeler sivil ve demokratik devlette zorunlu görülmelidir. Ayrıca, sınırlandırmanın amacı ile sınırlandırma arasında bir orantı bulunmalıdır. Sonuç olarak, Tunus'ta bir temel hak ve hürriyetin sınırlandırılabilmesi bu dört şartın yerine getirilmesiyle mümkündür. Tunus'ta sınırlandırma rejimi olarak bu kıstasların öngörülmesi olumlu bir gelişme olarak kabul edilmekle³²⁴ birlikte bazı ileri güvence hükümleri ihmal edilmiştir. Örneğin, genel sınırlandırma sebepleri öngörmek yerine her bir temel hak ve hürriyet için özel sınırlandırma sebepleri ihdas edilebilirdi. Dahası, Tommaso Virgili'ye göre “kamu düzeni” ve “kamu ahlakı” gibi kavramların uygulamada geniş yorumlanması, bu sınırlandırma ölçütlerini işlevsiz bırakabilir³²⁵.

Mısır'da, 1971 temel hak ve hürriyetlerin kanun ile düzenlenmesinde dikkate alınacak anayasal maddi sınırlandırmalar (*cross-cutting substantive limitations*)

³²³ Antonio-Martín Porras-Gómez, “Limitation Clauses and Constitutional Transformation: The Case of the New Arab Constitutions”, *Muslim World Journal of Human Rights* 18, Issue 1 (2021): 179-180.

³²⁴ Bu düzenlemenin uluslararası hukuk ve siyasal çevrelerinin beğenisine mahzar olduğu yönünde bkz. Virgili, *Islam, Constitutional Law and Human Rights*, 162.

³²⁵ Virgili, *Islam, Constitutional Law and Human Rights*, 162.

öngörülmüştür. Bunun dışında bütün temel haklar için geçerli tek bir sınırlandırma düzenlemesine yer verilmemiştir. 2012 Anayasası'nda ise temel hak ve hürriyetlerin kanun ile düzenlenmesinde dikkate alınması gerekli hükme Anayasa'nın 81'inci maddesinde yer verilmiştir. Bunun yanı sıra, 1971 ve 2012 Anayasalarında temel hakların içeriğinin kanun ile belirlenmesini öngören birçok hüküm düzenlenmiştir. 2014 Mısır Anayasası'nda ise temel hakların sınırlandırılmasında dikkate alınacak genel bir sınırlandırma düzenlemesi (m. 92/2) bulunmaktadır. Ayrıca, önceki anayasalarda olduğu gibi, 2014 Anayasası'nda da “geri alma ifadesi” potansiyeli olabilecek birçok kanun ile sınırlandırma düzenlemesi oldukça geniş bir şekilde yer almıştır³²⁶. Bu hak ve hürriyetlerden birine örnek vermek gerekirse, Anayasa'nın 12'nci maddesinde hiçbir kimsenin çalışmaya zorlanamayacağı düzenlenmiştir; ancak, kanunda belirtilen durumlarda çalışma zorunlu hale getirilebilir. Görüldüğü üzere hangi durumlarda zorunlu çalışmanın vuku bulacağı, tamamen parlamentonun iradesine bırakılmıştır. 2014 Anayasası'nda bu madde gibi 21 maddede temel hak ve hürriyetin sınırlarının kanun ile çizileceği ifade edilmiştir³²⁷. Bu tarz bir düzenlemeyle, parlamentoya temel hak ve hürriyetleri düzenleme konusunda geniş bir takdir yetkisi verilmektedir. Söz konusu geniş takdir yetkisi, otoriter bağlam dikkate alındığında temel hak ve hürriyetlerin aşırı sınırlandırılmasına neden olabilir.

Parlamentonun geniş takdir yetkisini çevreleyecek bir düzenlemeye yukarıda bahsedildiği üzere “sınırlandırma düzenlemesi” başlıklı 2012 Anayasası'nın 81'inci maddesinin 2'nci fıkrasında ve 2014 Anayasası'nın 92'nci maddesinin 2'nci fıkrasında yer verilmiştir. Gerçekten de Mısır'daki sınırlama düzenlemesi, parlamentonun yetkisini kötüye kullanmasını engellemek amacındadır³²⁸. Anılan düzenlemelere göre göre temel hak ve hürriyetin kullanılmasına ilişkin düzenlemeler kanun ile yapılmalı ve ilgili hak ve hürriyet “özüne ve temeline dokunmayacak şekilde” (*in such a way as infringes upon their essence and foundation*³²⁹) sınırlandırılmalıdır. Ayrıca, 2012 Anayasası'nın 81'inci

³²⁶ 1971 Anayasası'nda 9 adet olan kanuni sınırlandırma cümlecisi, 2014 Anayasası'nda 21'e çıkarılmıştır. Bkz. Porras-Gómez, “Limitation Clauses,” 181.

³²⁷ Porras-Gómez, “Limitation Clauses,” 181.

³²⁸ Virgili, *Islam, Constitutional Law and Human Rights*, 163.

³²⁹ Esra Çetinkaya, Anayasa'nın 92'nci maddesindeki ilgili ifadeyi, “özüne ve ruhuna dokunma” şeklinde çevirmiştir. Esra Çetinkaya, “2014 Mısır Arap Cumhuriyeti Anayasasının Tercümesi ve Genel Değerlendirmesi”, *İÜHFM - Ord. Prof. Sadri Maksudi Arsal'a Armağan Özel Sayısı LXXV*, (2017): 615, 643. 2014 Mısır Anayasası'nın arapça asıl metninde “أصلها وجوهرها” ifadesi vardır. Söz

maddesinin üçüncü fıkrasında temel hak ve hürriyetlerin, Anayasa'nın "devlet ve toplum" bölümünde (m. 8-13) belirttiği öğeler ile uyumlu bir şekilde kullanılacağı ifade edilmiştir. 2012 Anayasası, bu açıdan 1971 Anayasası'nın öngördüğü temel haklar üzerindeki maddî sınırlandırmayı devam ettirmiştir. Bir yenilik, temel hakların "özüne ve temeline dokunmama" ilkesinin tanınmasıdır. 2014 Anayasası, "özüne ve temeline dokunmama" ilkesi"ni benimsemekle birlikte, 1971 ve 2012 Anayasası'nın öngördüğü maddî sınırlandırmayı kaldırmıştır. Dolayısıyla 2014 Anayasası'nın, kamu ahlakı, kamu düzeni, dini ve etik değerler yanında tarihi ve kültürel mirasın korunmasına yaptığı vurgu, temel hakların sınırlandırılmasında dikkate alınmayacağından, temel haklar rejimi daha seküler ve modern bir çerçevede yorumlanabilir.

2014 Anayasası'ndaki "özüne ve temeline dokunmama" ilkesi, hakkın özünü tanımlamaya yardım edecek anayasal ilkelerin belirtilmemesi nedeniyle, parlamentoya ve anayasa mahkemesi hakimlerine belirli bir takdir yetkisi vermektedir³³⁰. Bu nedenle, Mısır'da temel hakların sınırlandırılmasında bu ölçütün getirilmesi yeterli değildir. Sınırlamanın mümkün olduğu kadar dar, yani "zorunlu" (*necessity*) ve orantılı (*proportional*) olması gerektiği, burada göz ardı edilmiştir³³¹. Arap Baharı öncesi dönemde "kanun ile düzenlenir" ifadesinin temel hakların geri alınmasında kötüye kullanıldığı dikkate alındığında, 2012 ve 2014 Anayasalarında temel hakların kötüye kullanılmasını engelleyecek sıkı tedbirlerin alınması gerekirdi. Ancak, alınan bu tedbirlerin yeterli olduğu söylenemez. Diğer taraftan, 2014 Mısır Anayasası üzerinde yeni maddî sınırlandırmalar söz konusudur. Bunların en başında, sivillerin askeri mahkemelerde yargılanmasına izin veren Anayasa'nın 204'üncü maddesi gelmektedir. Bireylerin askeri mahkemelerde yargılanması, hak ve hürriyetlerinin birçoğunun sınırlandırılması anlamına geleceğinden önemli bir maddi sınırlandırma olarak kabul edilmektedir³³². Bunun yanında, 2014 Anayasası'nın 70, 73 ve 75'inci maddelerinde ilgili temel hak ve hürriyetler üzerinde usûli sınırlandırmalar öngörülmüştür. Örneğin,

konusu ifadedeki "جوهر" (cevher) kelimesi, "öz" olarak çevrilebilir. Ancak "أصل" (asıl) kelimesinin, "köken, kaynak, temel" gibi bir anlamı vardır. Bu nedenle, Anayasa metnindeki ilgili ifade "özü ve temeli" şeklinde çevrilmiştir.

³³⁰ Abdurrahman Eren, *Özgürlüklerin Sınırlanmasında Demokratik Toplum Düzeninin Gereklileri* (İstanbul: Beta Yayınları, 2004), 100.

³³¹ Meyer-Resende, "Egypt: In-Depth Analysis," 12.

³³² Porras-Gómez, "Limitation Clauses," 182.

Anayasa'nın 73'üncü maddesine göre vatandaşlar, kanunda gösterildiği şekilde yetkili makamlara *bildirimde* bulunmak suretiyle toplantı ve gösteri düzenleme hakkına sahiptir.

Yemen'de sınırlandırma klozu ne mahkeme kararlarında ne Ulusal Diyalog Konferansında bahsedilen bir husustu³³³. Temel hak ve hürriyetlerin anayasada çerçevesinin çizilmesi meselesi, sadece Anayasa tasarısı meclisi ve küçük bir yabancı grup arasında tartışılmıştır³³⁴. En nihayetinde, 2015 Yemen Anayasa Tasarısı'nın 134'üncü maddesinde temel hak ve hürriyetlerin sınırlandırılması rejimine yer verilmiştir. Yemen Anayasa Tasarısı'nda öncelikle, temel hak ve hürriyetlerin özüne dokunulmaması yasağı düzenlenmiştir. Bunun yanı sıra, temel hak sınırlandırması; diğerlerinin haklarını, kamu düzenini veya kamu ahlakını korumak amacıyla, sivil demokratik devletin temellerinin gerektirdiği şekilde ve bu amaçlar için minimum düzeyde zorunlu olması halinde kanun ile öngörülebilir. Görüldüğü üzere, Tasarı'da sınırlandırma için; kanunilik, öze dokunmama yasağı, diğerlerinin haklarının, kamu düzeninin ve kamu ahlakının korunması amacı, demokratik devlette gerekli olması unsurları düzenlenmiştir. Bu genel sınırlandırma rejiminden ayrı olarak, Temel hak ve hürriyetler için öngörülen maddî sınırlandırmalar, İslam Şariat'ı ve diğer anayasa hükümleri ile ilgilidir. Tasarı Anayasa'nın 135'inci maddesine göre anayasal temel hak ve hürriyetler, İslam Şariatı ve bu Anayasa'nın hükümleri ile uyumlu olduğu sürece garanti altında tutulacaktır. Bu hüküm gereğince, temel hak ve hürriyetlerin, İslam ve diğer anayasa hükümleri çerçevesinde yorumlanması gerekir. Bu bakımdan, 1991 Yemen Anayasası'ndaki İslam Şariatı'nın üstünlüğü, Tasarı'da devam ettirilmiştir.

Libya'da 2017 Anayasa Tasarısı'nda temel hak ve hürriyetlerin sınırlandırılması ile ilgili olarak genel bir düzenlemeye gidilmiştir. Tasarı'nın 65'inci maddesine göre temel hak ve hürriyetlere ilişkin sınırlandırmalar, zorunlu, açık, belirli ve korunan amaç ile orantılı olmalıdır. Ayrıca, bu düzenlemelerin anayasa hükümlerine aykırı olmaması gerektiği ifade edilmiştir. Libya tasarısındaki bu düzenleme, parlamentonun keyfiyetini azaltması nedeniyle şüphesiz Arap Baharı öncesine göre büyük bir gelişmedir.

Fas'ta, 2011 Anayasası'nda anayasal hakların içeriğinin ve sınırlarının belirlenmesi hususunda, Anayasa'da katı sınırlar çizilmesi yerine, parlamento birincil

³³³ Al-Ali, *Arab Constitutionalism*, 206.

³³⁴ Al-Ali, *Arab Constitutionalism*, 206.

aktör görülmüştür³³⁵. Çünkü, 2011 Anayasası’nda, 1996 Anayasası ile paralel bir şekilde, temel hak ve hürriyetlerin çoğunluğunun doğrudan kanun ile sınırlanması kriteri benimsenmiştir. Diğer taraftan, Fas Anayasası’nın 37’inci maddesinde temel hak ve hürriyetlerin kullanımına ilişkin bir düzenleme getirilmiştir. Buna göre vatandaşlar, Anayasa’daki hak ve hürriyetlerini, hakların kullanılması ile görevlerin yerine getirilmesi arasındaki ilişkinin kurulduğu bir bağlamda, sorumluluk ruhu içinde ve vatandaşlıkla iç içe geçmiş bir şekilde kullanmak zorundadırlar. Bu düzenleme, hakların nasıl kullanılacağını göstermesinin yanı sıra bir sınırlandırma hükmüdür. Ayrıca, daha önce değinildiği üzere³³⁶, uluslararası sözleşmeler ve kadın-erkek eşitliği konusunda bunların yorumunda veya sınırlandırılmasında dikkate alınabilecek maddi sınırlandırma ifadelerine yer verilmiştir. Örneğin başlangıç hükümlerinde “değişmez ulusal kimliğe saygı içinde” ifadesine yapılan referans, Fas tarafından usulüne uygun şekilde onaylanan uluslararası anlaşmalarda belirtilen haklar üzerinde bir maddi sınırlandırma olarak yorumlanabilir³³⁷. Yine, Anayasa’nın 19’uncu maddesindeki “Krallığın ulusal sabitelerine saygı içinde” ifadesine yapılan referans, kadın ve erkek eşitliği üzerinde öngörülen maddi bir sınırlandırmadır³³⁸.

Bahreyn’de temel hakların sınırlandırılması ile ilgili bir değişiklik söz konusu değildir. 2002 Anayasası’nın 31’inci maddesine göre Anayasa’daki kamusal hak ve hürriyetler sadece kanun ile düzenlenebilir veya sınırlandırılabilir; Ayrıca böyle bir düzenleme veya sınırlama ile hak ve hürriyetin özüne dokunulamaz³³⁹.

Umman’da temel hak ve hürriyetlerin sınırlandırılması ile ilgili olarak, Temel Yasa, genel bir sınırlandırma düzenlemesi öngörmek yerine, her bir temel hak ve hürriyetin kanun ile çerçevesinin çizileceğini belirtmeyi tercih etmiştir. Bu nedenle, temel hak ve hürriyetin sınırları, çok büyük bir ölçüde kanun ile düzenlenecek ve

³³⁵ Porras-Gómez, “Limitation Clauses,” 181-182.

³³⁶ Bkz. “Bölüm III”, “IV. Temel Hak ve Hürriyetler”, “1. Medeni ve Siyasi Haklar”, “d. Eşitlik ve kadın hakları”.

³³⁷ Porras-Gómez, “Limitation Clauses,” 176.

³³⁸ Porras-Gómez, “Limitation Clauses,” 176.

³³⁹ Temel hak ve hürriyetlerin kanun ile düzenlenmesi ile sınırlandırılması farklı durumlardır. Her sınırlandırma bir düzenlemeyi ifade eder; ancak her düzenleme bir sınırlandırmayı ifade etmez. Düzenleme, sınırlandırmayı da kapsayan daha geniş bir kavramdır. Bkz. Mustafa Erdoğan, *İnsan Hakları Teorisi ve Hukuku* (2. Baskı, Ankara: Orion Kitabevi, 2011), 154.

sınırlandırılacaktır. Bu konu ile ilgili olarak Arap Baharı'nın getirdiği bir yenilik söz konusu değildir.

Sonuç olarak, araştırma kapsamında incelenen anayasalarda yer alan temel hak ve hürriyetlere ilişkin sınırlandırmalar, “kanun ile belirlenir”, “Şeriat hükümlerini ihlal etmeksizin”³⁴⁰, “özüne dokunulamaz” gibi geniş ve belirsiz sözcüklerle ifade edilmiştir. Bu düzenlemeler, hükümetlere kanun ile hakkın içeriğini büyük oranda belirleme imkanı verebilir ve dahası, hakların sınırlandırıcı bir şekilde yorumlanmasına yol açabilir³⁴¹. Özellikle kanunla sınırlandırma cümlecikleri (basit yasa kaydı), halkın anayasayı yapmadığı veya rejimin kontrolü altında olduğu yerlerde, maddî anayasal dönüşümü engellemek amacıyla konulmuş engeller olarak işlev görebilir³⁴². Yapılan bir nicel araştırma sonucuna göre (basit yasa kaydı) sayısının artması, temel hakların uygulanması ve korunması ile ters orantılıdır³⁴³.

C. ULUSLARARASI İNSAN HAKLARI SÖZLEŞMELERİNİN ANAYASAL STATÜSÜ

Bu bölümde araştırma kapsamında ele alınan ülkelerde uluslararası anlaşmaların ulusal hukuk ile ilişkisi incelenecektir. Öncelikle uluslararası hukukun, ne zaman ulusal hukukun bir parçası olduğu hususu araştırılacaktır. Daha sonra, uluslararası anlaşmaların ulusal hukukun normlar hiyerarşisi sisteminde hangi düzeyde konumlandırıldığı tespit

³⁴⁰ Evrensel olarak sıklıkla nitelendirilen uluslararası insan haklarının uygulanması veya benimsenmesi İslam Şeriatı'nın tanınması nedeniyle onun tarafından bazı sınırlamalara tabi tutulabilir. Bu sınırlandırmalar, bazı anayasalarda açıkça tanınırken, diğer bazı ülkelerin anayasal sistemlerinde ise yorum yoluyla yapılması mümkün gözükmemektedir. Bu nedenle İslam hukuku ve insan hakları arasındaki gerilim ve çatışma, Orta Doğu ve Kuzey Afrika coğrafyasında devam etmektedir. Bkz. Said Mahmoudi, “International Human Rights Law as a Framework for Emerging Constitutions in Arab Countries,” in *Constitutionalism, Human Rights and Islam after the Arab Spring*, ed. Rainer Grote and Tilmann J. Röder (New York: Oxford University Press, 2016) 535.

³⁴¹ El-Sadany, “Human Rights.”

³⁴² Porras-Gómez, “Limitation Clauses,” 189.

³⁴³ Porras-Gómez, Freedom House'un Irak, Sudan, Fas, Tunus ve Mısır'a ilişkin 7 yıllık verileri ile sınırlandırma cümlecikleri sayısı arasındaki korelasyonu bulmak amacıyla bir doğrusal regresyon analizi yapmıştır. Nicel analiz sonuçlarına göre Fas ve Mısır'ın özgürlük derecesi bir puan düşerken, Sudan'ın derecesi aynı kalmış; Irak ve Tunus'un ise bir puan artmıştır. Sınırlandırma cümlecikleri sayısı Irak'ta 14, Sudan'da 10, Fas'ta 17, Tunus'ta 5, Mısır'da 21'dir. Araştırma hakkında bkz. Porras-Gómez, “Limitation Clauses,” 183.

edilmeye çalışılacaktır. Böylece, uluslararası insan haklarına dair sözleşmelerinin anayasal statüsü ve ulusal hukuk üzerindeki etkisi belirlenebilecektir.

1. Uluslararası Anlaşmaların Ulusal Hukuk Düzeninin Bir Parçası Olması

Bir uluslararası anlaşmanın ulusal hukuk düzeninin bir parçası haline gelmesi, onun iç hukukta yürürlüğe girmesi anlamına gelmektedir. Uluslararası anlaşmaların iç hukukta yürürlüğe girebilmesi için devletlerin anayasalarında öngördükleri prosedürün yerine getirilmesi, yani onaylanması gerekmektedir³⁴⁴. Bu kapsamda, uluslararası anlaşmaların onaylanması prosedüründe parlamento kabulü veya yayımlama gibi şartlar öngörülebilmektedir³⁴⁵.

Tunus'ta uluslararası anlaşmaların yayımlanmasına gerek olmaksızın, yani anlaşmanın *onaylandığı* (*ratification*) anda yürürlüğe girdiği kabul edilmektedir. 2011 öncesi, Tunus Hükümetlerinin Birleşmiş Milletlere yaptığı açıklamalarda “anlaşmaların, onaylanmadıkça kanun gücünde olmayacakları³⁴⁶” belirtilmiştir. Hükümetlerin bu açıklamalarında yayımlanma (*publication*) terimi kullanılmamıştır. 2014 Anayasası'nda da bu işleyişin (geçerlilik sisteminin) korunduğu söylenebilir. 2014 Tunus Anayasası'nın 67'nci maddesinin 2'nci fıkrasında, parlamento tarafından kabulü gereken anlaşmalara dair, “anlaşmalar *onaylanmaları* üzerine yürürlüğe girerler” hükmü mevcuttur. Anayasa'nın 77'nci maddesinde Cumhurbaşkanı'nın uluslararası anlaşmaların onaylanması ve yayımlanması ile yetkilendirilse de Anayasa'nın 67'nci maddesinin 2'nci fıkrası hükmü nedeniyle anlaşma hükümleri onay sonrası yürürlüğe girmekte ve doğrudan uygulanabilirlik kazanmaktadır³⁴⁷. Nitekim, uluslararası hukuk açısından anlaşmaların yürürlüğe girebilmesi için de Resmi Gazete'de yayımlanma gibi bir şart öngörülmemiştir³⁴⁸.

³⁴⁴ Mesut Hakkı Caşın, *Uluslararası Andlaşmalar Hukuku* (İstanbul: Yeditepe Üniversitesi Yayınları, 2020), s. 46,

³⁴⁵ Yücel Acer ve İbrahim Kaya, *Uluslararası Hukuk* (12. Baskı, Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2021), 89.

³⁴⁶ Ali M. El-Haj, “The Relationship between International Law and National Law in New and Amended Constitutions,” in *Constitutionalism, Human Rights and Islam after the Arab Spring*, ed. Rainer Grote and Tilmann J. Röder (New York: Oxford University Press, 2016), 768.

³⁴⁷ El-Haj, “The Relationship between,” 768.

³⁴⁸ Hüseyin Pazarıcı, *Uluslararası Hukuk* (12. Bası, Ankara: Turhan Kitabevi, 2013), 66.

Bazı devletler ise uluslararası anlaşmalara *yayımlanmasıyla* yürürlük atfederler³⁴⁹. Araştırma kapsamında ele alınan ülkelerden Bahreyn, Mısır, Ürdün ve Fas'ta uluslararası anlaşmalar *yayımlanmaları* ile birlikte iç hukukta kanun gücüne sahip olurlar, yani yürürlüğe girerler. Örneğin 2014 Mısır Anayasası'nın 93'üncü maddesinde açıkça uluslararası anlaşmaların yayımlanmaları şartıyla kanun gücünde oldukları ifade edilmiştir. Ürdün Anayasası'nda ise bu konuda açık bir hüküm bulunmamasına rağmen devlet uygulamaları, anlaşmaların yayımlanmasıyla iç hukukta yürürlüğe girdiğini göstermektedir³⁵⁰. Uluslararası anlaşmaların yayımlanması gerekliliğiyle ilgili bazı ihtimaller ortaya çıkabilir. Bir taraftan, onaylanmasına rağmen yayımlanmayan bir uluslararası anlaşma, uluslararası hukuk açısından devleti bağlayacaktır³⁵¹. Diğer taraftan, yayımlanma gerekliliği yerine getirilmeyen bir anlaşma, iç hukukta geçerli değildir³⁵². O halde, yürütme organı, mahkemeler tarafından uygulanmasını istemediği bir uluslararası anlaşmayı yayımlamamak suretiyle ona engel olabilecektir. Bununla birlikte, onaylanan ama yayımlanmayan bir uluslararası anlaşma doğrudan uygulanamasa da iç hukuk üzerinde etki gösterebilir. Şöyle ki, iç mevzuatta uluslararası hukuka atıf yapılan yerlerde, anlaşma metni uluslararası hukukun yorumlanmasında dikkate alınacağından dolayı bir etki gösterebilecektir³⁵³.

2. Uluslararası Anlaşmaların Ulusal Hukuk Düzeni İçindeki Yeri

Arap anayasaları, normlar hiyerarşisi sisteminde uluslararası anlaşmaları, genel olarak anayasanın altında fakat kanunun üstünde konumlandırmaktadırlar. Ancak, araştırma kapsamındaki bazı devletlerde anlaşmaların, ulusal hukuka üstün olup olmadığı açık değildir. Bu hususta devlet pratikleri ve mahkeme kararları aydınlatıcı olmaktadır. Kesin olarak söylenebilir ki, hiçbir Arap devleti, uluslararası anlaşmaları, anayasaların üstüne ve kanunların altına yerleştirmemiştir.

Tunus'ta 1959 Anayasası'nda sadece Temsilciler Meclisi tarafından onaylanan uluslararası anlaşmaların, kanunlardan daha üstün bir konumda olduğu belirtilmiştir (m.

³⁴⁹ Gözler, *Anayasa Hukukunun Genel Teorisi - Cilt II*, 663.

³⁵⁰ El-Haj, "The Relationship between," 778.

³⁵¹ Melda Sur, *Uluslararası Hukukun Esasları* (3. Baskı, İstanbul: Beta Yayınları, 2008), 48.

³⁵² Pazarcı, *Uluslararası Hukuk*, 65.

³⁵³ El-Haj, "The Relationship between," 778.

32/2). Cumhurbaşkanı tarafından onaylanarak yürürlüğe giren anlaşmalar ise kanun ile aynı seviyededir. 2014 Tunus Anayasası'nda da 1959 Anayasası'ndaki yaklaşım benimsenmiştir. 2014 Anayasası'nın 20'inci maddesinde usulüne uygun şekilde parlamento tarafından kabul edilen uluslararası anlaşmaların, ulusal kanunların üstünde; ancak, anayasanın altında olduğu belirtilmiştir. Dolayısıyla kanunlar, uluslararası sözleşmeler ile uyumlu olmak zorundadır³⁵⁴.

Mısır'da 1971, 2012 ve 2014 Anayasalarında anlaşmaların onaylanması ve yayımlanmasıyla kanun gücüne kavuştukları açıkça düzenlenmiştir³⁵⁵. Görüldüğü üzere Mısır'ın hukuk düzeninde uluslararası anlaşmalar, bir kanun normu olarak kabul edilmektedir. Diğer bir deyişle, Mısır'da insan haklarına ilişkin uluslararası sözleşmeler ile kanunlar normlar hiyerarşisinde aynı düzeyde bulunmaktadır. 2014 Mısır Anayasası'nda insan haklarına birçok atıf yapılmasına rağmen, önceki anayasalardan ayrılmadan ulusal kanunlar karşısında bir üstünlük verilmemiştir³⁵⁶. Ancak hem Arap Baharı öncesi hem Arap Baharı sonrası Mısır anayasalarında uluslararası insan hakları hukukuna özel bir referans bulunmamaktadır. Bu da uluslararası insan hakları hukukunun, iç hukuktaki statüsünü belirsizleştirmektedir³⁵⁷. Nihayetle, Mısır hukuk sisteminde uzun yıllar boyunca uluslararası anlaşma ve kanun eşdeğerde kabul edildiğinden, bu ikisi arasındaki çatışmanın “sonraki kanun, önceki kanunu ilga eder” (*lex posterior derogat priori*) ilkesi uyarınca çözümlenmişlerdir³⁵⁸. Bu ise Mısır devletine, uluslararası hukuktaki sorumluluğu devam etmesine rağmen, iç hukukta sözleşmeden farklı bir hüküm düzenleyerek onu etkisiz kılabilme imkanı vermiştir³⁵⁹. Ayrıca, burada, Viyana Andlaşmalar Hukuku Sözleşmesi'nin 27'nci maddesinde belirtilen, “bir taraf bir andlaşmayı icra etmeme gerekçesi olarak iç hukukunun hükümlerine başvuramaz” şeklindeki hüküm ile de bir uyumsuzluk ortaya çıkabilir³⁶⁰. Son yıllarda ise birçok hakim, açıkça kamu düzeni ile çelişen bir düzenleme bulunmadıkça uluslararası taahhütlere

³⁵⁴ Virgili, *Islam, Constitutional Law and Human Rights*, 150.

³⁵⁵ 1971 Anayasası m. 151, 2012 Anayasası m. 145, 2014 Mısır Anayasası m. 93.

³⁵⁶ Virgili, *Islam, Constitutional Law and Human Rights*, 151.

³⁵⁷ Islam Ibrahim Chiha, “Constitutionalisation of International Human Rights Law in the Jurisprudence of the Egyptian Supreme Constitutional Court,” *Arab Law Quarterly* 32, (2018): 243-244.

³⁵⁸ Chiha, “Constitutionalisation of International Human Rights,” 247.

³⁵⁹ Chiha, “Constitutionalisation of International Human Rights,” 247.

³⁶⁰ Virgili, *Islam, Constitutional Law and Human Rights*, 152.

öncelik veren kararlara imza atmıştır³⁶¹. Anayasa Mahkemesi de insan haklarına ilişkin anlaşmalara, Mısır Anayasası'ndaki temel hak ve hürriyetlerin yorumlanmasında insan haklarının uluslararası anlaşma ile uyumlu olmalarını sağlamak amacıyla özel bir önem vermektedir³⁶². Bu doğrultuda, Mahkeme, birçok kararında ulusal anayasa hukuku ile uluslararası insan hakları arasındaki çelişkiyi azaltmak amacıyla, anayasal hak ve hürriyetleri, uluslararası insan hakları standartlarına göre yorumlamaya gayret göstermektedir³⁶³.

Fas'ta 1996 Anayasası'nda insan hakları ile bağlı olma durumuna sadece başlangıç hükümlerinde bir kez bahsedilmiştir. Bu Anayasa'da uluslararası anlaşmaların normlar hiyerarşisindeki yeri hakkında bir düzenleme bulunmamaktaydı. 2011 Anayasası'nda ise başlangıç hükümlerinde “devletin, evrensel olarak tanınan İnsan Haklarına bağlılığı” açıkça ifade edilmiştir. Ayrıca, başlangıç hükümlerinin sonunda, “Fas devletinin, Krallık yasaları ve Anayasa hükümleri çerçevesinde ve değişmez ulusal kimliğe saygı içinde, usulüne uygun şekilde onaylanan uluslararası anlaşmalar ile uyumlu olmayı, ayrıca bu sözleşmelerin yayımlanmasına ilişkin olarak *ülkenin iç hukuku üzerindeki üstünlüğünü* ve sonuç olarak ulusal mevzuatın ilgili hükümlerini uyumlu hale getirmeyi taahhüt ettiği” belirtilmiştir. Sonuç olarak Fas Anayasası'nda, uluslararası anlaşmaların ulusal hukuk karşısındaki *üstünlüğü* kabul edilmiş ve ulusal hukukun bu sözleşmeler ile uyumlu hale getirilmesi bir anayasal taahhüt olarak ilan edilmiştir. Ancak, daha önce de belirtildiği üzere³⁶⁴, Krallığın ulusal sabiteleri ve değişmez ulusal kimliğe saygı içerisinde bu üstünlüğün tanındığı söylenebilir. Nitekim, anayasa yargısı uygulamasında, Anayasa'nın başlangıcındaki “Krallık yasaları ve Anayasa hükümleri çerçevesinde ve değişmez ulusal kimliğe saygı içinde” ifadesine atıfla, uluslararası

³⁶¹ Chiha, “Constitutionalisation of International Human Rights,” 247.

³⁶² Ayrıntılı bilgi için bkz. El-Haj, “The Relationship between,” 786-787.

³⁶³ Bkz. Chiha, “Constitutionalisation of International Human Rights,” 248. Ayrıca, Mahkeme, anayasa hükümlerini yorumlarken kendisini, yürürlükteki uluslararası anlaşma hükümleri ile sınırlandırmamaktadır. Devlet tarafından anayasada zikredilmeyen veya bir uluslararası anlaşma ile kabul edilmeyen uluslararası hukukun temel kaynaklarına veya büyük hukuk sistemlerince kabul edilen ortak hukuk ilke ve değerlerine dayanmaktadır. Bkz. Chiha, “Constitutionalisation of International Human Rights,” 250.

³⁶⁴ Bkz. “Bölüm III”, “IV. Temel Hak ve Hürriyetler”, “1. Medeni ve Siyasi Haklar”, “d. Eşitlik ve kadın hakları”. Ayrıca, Bkz. “Bölüm III”, “IV. Temel Hak ve Hürriyetler”, “B. Temel Hak ve Hürriyetlerin Sınırlandırılması”.

anlaşmalara, Fas Anayasası ile aynı düzeyde bir statü tanınmıştır³⁶⁵. Krallık yasaları ifadesinden de özellikle İslam dininden kaynaklı hükümlerin delalet edildiği belirtilmektedir³⁶⁶.

Ürdün'de, 1952 Anayasası hükümlerinden uluslararası anlaşmaların ulusal hukukta hangi düzeyde olduğunun tespiti mümkün değildir. Bu konuda anayasal belirlilik olmamasına rağmen hükümet açıklamaları ve yargı organlarının kararları, uluslararası anlaşma hükümleri ile ulusal hukuk hükümlerinin çatışması halinde uluslararası hukuka öncelik verileceğini ortaya koymaktadır³⁶⁷.

Bahreyn'de, 2002 Anayasası'nın 37'nci maddesine göre uluslararası anlaşmalar tamamlandığı (imzalandığı), onaylandığı ve Resmi Gazete'de yayımlandığı zaman kanun gücünde addedilir. Bahreyn'in uluslararası anlaşmalara dair uygulamasında, bunların kanun ile eşdeğerde olduğu, aralarındaki çatışmanın “sonraki kanun, önceli kanunu ilga eder” ilkesi uyarınca çözümlenmesi gerektiği büyük ölçüde benimsenmiştir³⁶⁸. Ayrıca, Bahreyn Anayasası'nın 121'inci maddesinde, Anayasa'nın uygulanmasının, Bahreyn'in devletler ve uluslararası kuruluşlarla yaptığı anlaşmaları ihlal etmeyeceği belirtilmiştir. Bu hüküm, açık bir şekilde hiyerarşi öngörmemiştir. Ancak, bu hüküm ile uluslararası anlaşmalar açısından iç hukukun mazeret olarak ileri sürülemeyeceği ima edilmektedir. Mai El-Sadany'e göre bu hükmün gerçek bir kuralı mı yoksa sadece öneri niteliğinde bir temenni mi içerdiği hususu açık değildir³⁶⁹.

Umman Temel Yasası'nın 72'nci maddesi şöyledir: “Bu Temel Yasa'nın uygulanması, Sultanlığın diğer ülkeler, uluslararası kurum ve kuruluşlar ile akdetmiş olduğu anlaşma ve sözleşmelere halel getirmez”. Görüldüğü gibi Umman Temel Yasası'nda, Bahreyn Anayasası'ndaki hükme benzer bir düzenleme öngörülmüştür. Bu hüküm, açık bir şekilde iki norm arasındaki ilişkiyi düzenlememiştir. Buna rağmen, buradan, anayasa kurallarının uluslararası anlaşma hükümlerinin uygulanması açısından bir engel teşkil etmeyeceği, yani iç hukuk kurallarının bahane edilemeyeceği anlamı

³⁶⁵ Abdelkerim El Abdellaoui, “The Right of Individuals to Access Constitutional Justice and Its Role in Protecting Rights and Liberties in Morocco,” *Rowaq Arabi* 27, no. 3 (2022): 97.

³⁶⁶ El Abdellaoui, “The Right of Individuals to Access,” 97.

³⁶⁷ El-Haj, “The Relationship between,” 787.

³⁶⁸ El-Haj, “The Relationship between,” 786.

³⁶⁹ El Sadany, “Human Rights.”

çıkarılabilir. Ayrıca, Temel Yasa'nın 80'inci maddesinde, “devletteki hiçbir makam, yürürlükteki kanun ve kararnameler ile ülke hukukunun bir parçası olan uluslararası anlaşma ve sözleşmelerin hükümlerine aykırı düzenleme, tüzük, karar ve yönerge çıkaramaz” hükmü düzenlenmiştir. Bu maddede uluslararası anlaşmalar ile kanunlar arasında da bir hiyerarşi öngörülmemiş; sadece kanun altı düzenlemelerin kanun ve uluslararası anlaşmalara uygunluğu ifade edilmiştir. Bu açıdan, Umman hukuk sisteminde uluslararası anlaşmaların normlar hiyerarşisindeki yerinin anayasal normatiflik düzeyi açısından belirsiz bırakıldığı sonucuna varılabilir.

Araştırma kapsamında ele alınan örnek ülkeler arasında sadece Tunus ve Mısır Anayasalarında, uluslararası anlaşmaların anayasaların altında olduğunu açıkça ilan etmiştir. Diğer örneklerde uluslararası hukuk ile ulusal hukuk arasındaki ilişki açık bir şekilde düzenlenmemesine rağmen devlet organlarının açıklamaları ve uygulamalarına bakıldığında, uluslararası hukukun ulusal kanunlar karşısındaki üstünlüğünü kabul etme eğilimi söz konusudur. Sonuç olarak, uluslararası anlaşmalar, özellikle insan haklarına ilişkin olanları, kanunun üstünde, fakat anayasanın altındadır.

D. TEMEL HAK VE HÜRRİYETLER ALANINDAKİ EKSİKLİKLER VE UYGULAMADAKİ DURUM

Temel hakların geliştirilmesi ve korunması önünde birçok problemin bulunduğu rahatlıkla söylenebilir. Öncelikle; Arap Baharı sonrası anayasal metinler, hakların korunmasının ve sınırlandırılmasının genel çerçevesini geliştirme hususunda eksiklikler bulundurmaya devam etmektedir³⁷⁰. Arap monarşilerinde (Fas hariç) gerçekleştirilen anayasal reformlar, büyük ölçüde temel hak ve hürriyetler alanına dokunmamıştır. Diğer taraftan, Tunus, Mısır, Fas ve Cezayir’de temel hak ve hürriyetlere ilişkin düzenlemelerin sayısı ve yoğunluğu artırılmıştır. Ancak, temel hakların sınırlandırılması rejimine ilişkin bazı anayasal güvenceler dahil edilmemiştir. Ayrıca, yeni anayasalarda dahi, bazı temel hakların içeriğinin doğrudan kanun ile düzenleneceğinin (basit yasa kaydı) öngörülmesi, temel hakların içeriğinin keyfi ve aşırı sınırlamalara uğrayabilmesine imkân vermiştir. Dahası, diğer bir sorun, çoğu hakkın kullanımının sadece ülke vatandaşlarına

³⁷⁰ Al-Ali, *Arab Constitutionalism*, 199.

hasredilmesi, yabancılara uygulanmamasıdır³⁷¹. Burada eleştirilen husus, siyasal haklar ile ilgili değildir, kişisel haklar ile ilgilidir. Anayasalarda siyasal haklar, zaten sadece vatandaşlar için tanınmaktadır. Ancak, birçok Arap Baharı ülkesinde temel kişisel haklar dahi *herkese* değil sadece *vatandaşlara* tanınmaktadır.

Arap coğrafyasının temel hak ve hürriyetlerin geliştirilmesi hususunda asıl duyduğu ihtiyaç, uygun bir siyasal bağlamın varlığıdır. Özellikle siyasal bağlamın temel olarak değişmediği reformist ülkelerde siyasal sistemin işleyişindeki süreklilik, temel hak ve hürriyetler alanındaki performansın daha azının sergileneceği endişelerine yol açmaktadır³⁷². Siyasal rejim, ayrıca, yargı bağımsızlığını da etkilemektedir. Şöyle ki, yürütmenin müdahalesinden uzak tutulan bir yargı, temel hak ve hürriyetlerin daha iyi bir şekilde korunmasına katkı sunacaktır³⁷³. Ancak, araştırma kapsamındaki ülkelerde, otoriter rejim ve zihniyetin devam etmesi nedeniyle yürütmenin yargıya müdahalesi ve kontrol çabaları devam etmektedir³⁷⁴. Ayrıca, zayıf yargı kültürü de değişmeyen unsurlar arasındadır.

Bir diğer eksiklik, bir hakkın ihlal edilmesi halinde ona çözüm üretecek özel gözetim, denetim ve karar verme mekanizmalarının özellikle Arap monarşilerinde oluşturulmamış olmasıdır. Yargısal açıdan, Tunus'ta Anayasa Mahkemesi hala kurulamamıştır³⁷⁵. Umman'da, diğer ülkelerin aksine bir Anayasa Mahkemesi dahi öngörülmemiştir. Ayrıca, Almanya ve Türkiye gibi devletlerde uygulandığı gibi, bireylerin temel hak ve hürriyetlerini ihlal eden eylem ve işlemlere karşı başvurabilecekleri bireysel başvuru imkanı, hiçbir Arap Baharı ülkesinde bulunmamaktadır. Bu hak sadece somut norm denetimi yoluyla, belirli düzenlemeler ile kayıtlı olarak ve anayasalardaki temel hak ve hürriyetlerin ihlali iddiaları ile sınırlandırılmıştır. Cezayir'de tanınmıştır. Fas'ta 2002 yılında kaldırılan İnsan Hakları Bakanlığı, Birleşmiş Milletlerin insan hakları organları ile koordineli bir şekilde Nisan 2017 tarihinde yeniden ihdas edilmiştir³⁷⁶. Diğer taraftan, Arap Baharı ülkelerinde insan

³⁷¹ Mahmoudi, "International Human Rights," 537.

³⁷² Dunne, "Assessing Morocco's Human Rights."

³⁷³ Peri Uran Murphy, *Teorik Çerçeve Türkiye'de Yargı Bağımsızlığı* (2. Baskı, Ankara: Yetkin Yayınları, 2019), 18.

³⁷⁴ Al-Ali, *Arab Constitutionalism*, 197

³⁷⁵ Saral, "The Protection of Human Rights," 20.

³⁷⁶ Dunne, "Assessing Morocco's Human Rights."

hakları ile ilgili idari kuruluşların eksikliği kısmen giderilmiştir. 2011 Fas Anayasası'nın 19'uncu maddesinde herhangi bir ayrımcılık ile mücadele edecek bir Otoritenin, 2014 Tunus Anayasası'nın 128'inci maddesinde İnsan Hakları Komisyonunun, 2014 Mısır Anayasası'nın 214'üncü maddesinde Ulusal İnsan Hakları Konseyinin ve 2020 Cezayir Anayasası'nın 222'nci maddesinde Ulusal İnsan Hakları Konseyinin tesis edileceği düzenlenmiştir. Bu ulusal insan hakları kurumları, genel olarak, insan haklarına saygı duyulmasını ve geliştirilmesini denetler ve insan haklarının geliştirilmesi için önerilerde bulunur³⁷⁷. Bu devletlerin dışındaki ülkelerin anayasalarında bu tarz yapılar öngörülmemiştir.

Arap anayasacılığında medeni ve siyasal haklar bakımından anayasal normatiflik düzeyi artmasına rağmen³⁷⁸ uygulamada pek bir değişiklik meydana gelmemiştir. Arap Baharı ülkelerinde temel hakların kullanımı üzerindeki kısıtlamalar devam etmiştir. Bu çerçevede Arap ülkelerinin çoğunda özellikle ifade hürriyeti, toplantı ve gösteri yürüyüşü hürriyetinin kullanımı üzerindeki problemler geçerliliğini korumaktadır. Kişi özgürlüğü ve ifade hürriyeti ile bağlantılı siyasal tutuklamaların da yaşanması sık sık gerçekleşmektedir³⁷⁹. O halde, yeni anayasa ve anayasal reformlarla beraber gerçekleştirilen hürriyetlerin genişletilmesi ve güçlendirilmesi süreci, medeni hakların uygulanmasında nadiren etkili ve gerçek bir değişim meydana getirmiştir³⁸⁰.

Freedom House ve *Bertelsman Stiftung* gibi kuruluşların derecelendirmeleri medeni ve siyasal haklara ilişkin yukarıdaki değerlendirmeleri desteklemektedir. *Freedom House*'un Orta Doğu ve Kuzey Afrika hakkındaki genel medeni haklar grafiğinde 2015 yılına kadar az bir ilerleme kaydedilmesine rağmen sonrasında eğri

³⁷⁷ Muharrem Kılıç, "İnsan Haklarının Kurumsallaşması: Ulusal İnsan Hakları Kurumları," *TİHEK Akademik Dergi* 5, Sayı 8 (2022): 25, 50.

³⁷⁸ Bu yönde bkz. Amor Boubakri, "Constitutional Reforms in MENA Countries in the Aftermath of the Arab Spring," *Taiwan Journal of Democracy* 14, no. 2 (2018): 180.

³⁷⁹ Tunus'ta dahi önemli ifade, toplanma ve basın hürriyetine ilişkin gelişme kaydedilmesine rağmen Anayasa yürürlüğe girdikten sonra 2014 ve 2015 yıllarında özellikle İslami sayılabilecek gazeteciler tutuklanmaya ve cezalandırılmaya devam edilmiştir. Bunlardan birisi orduyu eleştirdiği için mahkemeye çıkarılan blogger Yassine Ayari (Yasin Ayari)'dir. Yine 2021 yılında Kays Said'in aldığı olağanüstü tedbirler neticesinde milletvekillerinin dokunulmazlıklarının kaldırılmasından sonra hakkında ilk soruşturma açılan ve tutuklanan Milletvekili Yasin Ayari olmuştur. Erin Clare Brown, "Tunisian MP and influential blogger Yassine Ayari imprisoned," *The National*, 30 July 2021, <https://www.thenationalnews.com/mena/2021/07/30/tunisian-mp-and-influential-blogger-yassine-ayari-arrested/> (20.10.2022).

³⁸⁰ Luis Melián, "Public Right and Liberties," in *Political Change in the Middle East and North Africa*, ed. Inmaculada Szmolka (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2017) 216.

çizgisi gerilemeye başlamıştır³⁸¹. Mısır’da 2013 yılında gerçekleşen askeri darbe sonrası kamusal hak ve hürriyetlerde bariz bir gerileme yaşanmıştır³⁸². 2012 seçimlerinde oyların neredeyse yarısını alan, siyasal ideoloji olarak halkın çoğunluğunu temsil eden Müslüman Kardeşler hareketi, terör örgütü ilan edilmiş, yüzlerce üyesi toplantı ve gösteri hürriyetlerini kullanırken katledilmiş, binlercesi tutuklanmış ve işkencelere maruz kalmıştır³⁸³. Tunus’ta, Cumhurbaşkanı Kays Said’in olağanüstü hal çerçevesinde parlamentoyu askıya alması, yargı makamlarını kapatması ve medeni haklar üzerinde aşırı sınırlandırmalara gitmesi nedeniyle *özgür* statüsü *kısmen özgür* statüsüne indirilmiştir³⁸⁴. Araştırmada ele alınan ülkelere bakıldığında, Freedom House’un 2022 yılı derecelendirmesine göre Cezayir, Yemen, Libya, Umman, Bahreyn, Ürdün ve Mısır *özgür olmayan* ülkeler; Fas ve Tunus *kısmen özgür* ülkeler statüsündedirler³⁸⁵.

Ekonomik, sosyal ve kültürel haklar açısından da iyi bir tablo ortaya koymak mümkün değildir. Ne yazık ki, 2011 Arap ayaklanmalarına yol açan ekonomik, siyasal ve sosyal sorunlar, şiddetini arttırarak devam etmektedir. Arap Baharı ülkelerinin yaşadığı ekonomik ve sosyal sıkıntıların artması, sosyal haklar alanında pratikte bir iyileşmeyi beklemeyi de imkânsız hale getirmektedir. Çünkü bu hakların gerçek anlamda gerçekleştirilmesi, devletin mali imkanlarına ve kaynaklarını kullanmasına bağlıdır. Örneğin, 2014 Mısır Anayasası’nda sağlık harcamalarının gayrisafi millî hasılanın % 3’ünden az olamayacağı hükmü getirilmiştir; ancak, pratikte bu kurala uyulmamıştır³⁸⁶.

V. ANAYASA YARGISI

Arap Baharı öncesi Orta Doğu ve Kuzey Afrika ülkelerinde oldukça sınırlı bir anayasal denetim faaliyeti gerçekleştirilmiştir. Arap Baharı öncesinde, çoğu ülkede mahkemenin yargı yetkisi dar ve mahkemeye ulaşabilirlik sınırlı düzeydedir. Anayasal

³⁸¹ Melián, “Public Right and Liberties,” 216.

³⁸² Melián, “Public Right and Liberties,” 220.

³⁸³ Tara Vassefi, “An Arab Winter: Threats to the Right to Protest in Transitional Societies, Such as Post-Arab Spring Egypt,” *American University International Law Review* 29 no. 5 (2014): 1118.

³⁸⁴ Freedom House, “Freedom in the World 2022: The Global Expansion of Authoritarian Rule,” February 2022, 26. https://freedomhouse.org/sites/default/files/2022-02/FIW_2022_PDF_Booklet_Digital_Final_Web.pdf (23. 10. 2022).

³⁸⁵ Freedom House, “Countries and Territories: Global Freedom Scores,” <https://freedomhouse.org/countries/freedom-world/scores> (23. 10. 2022).

³⁸⁶ Al-Ali, *Arab Constitutionalism*, 216.

denetim işlevine sahip mahkemeler, ne yazık ki, temel hak ve hürriyetlerin korunmasında ve rejimin dizginlenmesi hususunda bir denge ve denetim işlevi sağlamada büyük ölçüde başarısız olmuşlardır.

Anayasa yargısının, etkili bir anayasacılık işlevi görememesinin birçok nedenine, çalışmanın birinci bölümünü oluşturan “Arap Baharı öncesi anayasacılık” başlığı altında yer yer değinilmişti. Hatırlayacak olursak; anayasa mahkemeleri, otoriter rejimlerin kontrolü ve kısıtacısı altında görev yapmış ve yürütmenin müdahalesinden kurtulamamıştır. Bu durum, kısmen yürütme organının atama yetkilerinden kaynaklanmıştır. Diğer bir neden, Anayasa Mahkemelerine erişimin oldukça kısıtlı düzeyde tutulmasıydı. Dolayısıyla Mahkemeye başvurmakla yetkili kişiler ve öngörülen usuller, anayasal denetimle görevli organların etkili bir denetim yapmasını engellemiştir. Mahkemeye başvuru imkanlarının geniş olduğu yerlerde dahi, başvurma yetkisine sahip kişiler, rejimin görüşleri doğrultusunda karar çıkarılacağı saikiyle başvuru yapma gereği duymadıklarından, az sayıda denetim vakası gerçekleşmiştir³⁸⁷. Bu iki önemli hususa ek olarak, zayıf ve güçsüz bir anayasal denetimin nedenleri arasında; sadık ve itaatkar hakimlerin yürütmenin işlemlerini meşrulaştırmak amacıyla hükümet tasarrufları (*act of sovereign*) doktrinine başvurusu, anayasa mahkemesi kararlarının bağlayıcılığı hususundaki eksiklik ve belirsizlikler, mahkeme üyelerinin yürütme tarafından yeniden atanabilmeleri usulünün getirilmesi sayılabilir³⁸⁸.

Çalışmanın bu bölümünde, Arap Baharı sonrası anayasal denetim alanında yaşanan anayasal değişime odaklanılacaktır. Öncelikle, anayasa mahkemelerinin oluşumu, sonrasında görev ve yetkileri konusu incelenecektir. Anayasal değişimi görmek amacıyla Arap Baharı öncesi durum ile karşılaştırılmalı bir metot, burada da uygulanacaktır. Son olarak, araştırma kapsamında ele alınan ülkelerde etkili bir anayasa yargısının meydana getirilmesindeki engel ve zorluklardan bahsedilecektir.

³⁸⁷ 2000 ila 2013 yılları arasında Fas Anayasa Mahkemesine sadece dört başvuru yapılmıştır.

³⁸⁸ Francesco Biagi, “Constitutional Review after the Arab Spring: Reforms, Challenges and Perspectives,” in *Constitutional Review in the Middle East and North Africa*, ed. Anja Schoeller-Schletter (Baden-Baden: Nomos, 2021), 163-166.

A. ANAYASA MAHKEMELERİNİN OLUŞUMU

Anayasa mahkemelerinin oluşumu, anayasal denetim işlevinin yerine getirilmesi açısından önemlidir. Bu nedenle, anayasal denetimle görevli mahkemeler, ülkelerin geçmiş pratikleri dikkate alındığında, özellikle yürütme organının müdahalesi ve kontrolünden korunmasını sağlayacak şekilde tasarlanmalıdır. Mahkemelerin siyasal etki ve kontrolden uzak tutulması hedefini gerçekleştirmek amacıyla yürütmenin aşırı atama yetkilerinin kısıtlanması elzem görünmektedir. Bunun yanında, mahkeme üyelerinin yeniden atanabilmesi usulünün kaldırılıp yerine sabit dönem sisteminin getirilmesi bir diğer önemli husustur. Çünkü, mahkeme üyeleri, yeniden atanabilmek amacıyla yürütmenin birçok işlemini engellemekten imtina edebilir. Anayasa Mahkemesi üyelerinin niteliklerinin anayasada belirtilmesi ve yükseltilmesi hem mahkemenin kimliğini güçlendirecek hem atama yetkisini ellerinde tutanların keyfiyetini azaltacaktır. Arap Baharı sonrası yapılan düzenlemeler belirli bir ölçüde bu kriterler lehine eğilim göstermiştir.

1. Anayasa Mahkemelerinin Kuruluşu ve Gelişimi

Orta Doğu ve Kuzey Afrika’da anayasal denetim işlevinin tanınması Arap Baharı öncesine dayanmaktadır. Arap Baharı ile birlikte bazı devletlerde ilk defa anayasa mahkemesi kurulurken, bazılarında sınırlı bir anayasal denetim yapmakla görevli yapılar anayasa mahkemelerine dönüştürülmüştür. Bu durum, “anayasa mahkemelerinin yargısallaşması” olarak ifade edilmektedir. Aşağıda, araştırma kapsamında ele alınan ülkelerde anayasa mahkemelerinin kuruluşu ve gelişimi üzerinde durulacaktır.

Libya’da, 1951 Anayasası’na dayanılarak kurulan Yüksek Mahkeme, Kaddafi tarafından bazı revizyonlarla korunmuştu. Yüksek Mahkemenin beş dairesinden birisi anayasal denetim yapmakla görevlendirilmişti. 2011’de Kaddafi sonrası geçiş sürecinde anayasal daire birkaç uyuşmazlıkta karar verse de iç savaş ve belirsizliğin devam etmesi ve yeni anayasanın kabul edilmemesi nedeniyle etkisiz kalmıştır³⁸⁹. 2017 Anayasa

³⁸⁹ Sujit Choudhry and Katherine Glenn Bass, “Constitutional Courts after the Arab Spring: Appointment mechanisms and relative judicial independence,” *International Institute for Democracy and Electoral Assistance*, Stockholm, 2014, 17.

Taslağı'nda anayasal denetimle görevlendirilmiş bir Anayasa Mahkemesi (m. 137-143) öngörülmüştür.

Yemen de Libya ile aynı kaderi paylaşmaktadır. Yemen Yüksek Mahkemesi 1991 Anayasası ile tesis edilmiş ve bu Mahkeme içinde anayasal denetim ile görevlendirilmiş bir daire oluşturulmuştur. Yemen'de bütün mahkemelerin kanunların ve hükümet işlemlerinin anayasallığı denetimini yapma yetkisi bulunmaktadır³⁹⁰. Ancak bu denetim, Yüksek Mahkemenin nihai denetimine tabidir. 2015 tarihli Yemen Anayasa Taslağı ile Amerikan modeli anayasa yargısı modeli yerine Avrupa modeli takip edilerek ayrı bir anayasa mahkemesi öngörülmüştür. Ancak, anayasa yürürlüğe koyulamadığı için anayasa mahkemesi de kurulamamıştır. Bu nedenle, Yemen ve Libya örnekleri araştırma kapsamının dışında tutulmuştur.

Tunus'ta, 1959 Anayasası'nın ilk halinde Anayasa Konseyi tesis edilmemişti. 1987 yılında Zeynel Abidin Bin Ali'nin iktidara gelmesinin akabinde yapılan anayasa değişikliği ile Anayasa Konseyi kurulmuştur. Anayasa Konseyi ilk kurulduğunda istişari bir işlev görüyordu. Konsey üzerinde 1998 ve 2004 yıllarında reform yapılarak Konseyin istişari niteliği büyük ölçüde sona erdirilmiştir. Anayasa Konseyi, 2011 yılında Bin Ali'nin düşmesi ile geçiş sürecinde kaldırılmıştır. Tunus'ta, 2014 Anayasası ile yeni bir Anayasa Mahkemesi inşa edilmiş ve kararları bütün devlet organları üzerinde bağlayıcı hale getirilmiştir³⁹¹. Ancak, daha önce de bahsedildiği üzere³⁹², 2014 Anayasası yürürlüğe girdikten sonra Anayasa Mahkemesine üye ataması gerçekleştirilememesi nedeniyle Anayasa Mahkemesi faaliyetlerine başlayamamıştır. Bunun yerine kanunların denetimi işlevi ile sınırlı geçici bir yapı tesis edilmiştir. Ancak bu yapı da 2022 yılında Cumhurbaşkanı Kays Said tarafından olağanüstü hal döneminde kararname ile ilga edilmiştir. 2022 Anayasası'nda

Fas'ta, Anayasa Konseyi, ilk kez 1992 Anayasası'nda, daha sonra 1996 Anayasası'nda öngörülmüştür. 1996 Anayasası'nın öngördüğü Anayasa Konseyine

³⁹⁰ Rainer Grote, "Models of Institutional Control: The Experiences of Islamic Countries," in *Constitutionalism in Islamic Countries: Between Upheaval and Continuity*, ed. Rainer Grote and Tilmann J. Röder (New York: Oxford University Press, 2012), 224.

³⁹¹ Anja Schoeller-Schletter, "Mapping Constitutional Review in the Middle East and North Africa: Historic Developments and Comparative Remarks," *Constitutional Review in the Middle East and North Africa*, ed. Anja Schoeller-Schletter (Baden-Baden: Nomos, 2021), 22; Biagi, "Constitutional Review after the Arab Spring," 171.

³⁹² Bkz. "II. Bölüm", "B. Devrimci Anayasa Yapımı", "1. Tunus".

sadece önleyici (*ex ante*) denetim yetkisi verildiğinden, Konsey sınırlı bir işleve sahipti. 2011 Anayasası ile Anayasa Konseyi yerine daha geniş yetkilere sahip bir Anayasa Mahkemesi tesis edilmiştir.

Cezayir’de anayasa yargısı 1963 Anayasası’na kadar geriye gitmektedir. Ancak, 1963 Anayasası sadece iki yıl yürürlükte kaldığından Anayasa Mahkemesi tesis edilememiştir. 1989 Anayasası’nda bir anayasal konsey öngörülmesine rağmen 1989 Anayasası da uygulama alanı bulamadığından Mahkeme işleyişini gerçekleştirememiştir³⁹³. Yürürlüğe koyulan 1996 Anayasası’nda da 1989 Anayasası gibi bir Anayasa Konseyi öngörülmüştür. Anayasa Konseyi 1996’dan itibaren işleyişine devam etmektedir. 2016 Anayasal reformu ile anayasal denetim güçlendirilmiştir³⁹⁴. 2020 Anayasası’nda ise 2016 Anayasal reformunun getirdiği değişikliklerin benimsenmesi nedeniyle benzer işlevlere sahip bir Anayasa Mahkemesi tesis edilmiştir.

Fas, Tunus ve Cezayir örneklerinde anayasa yargısının gelişimi, aşağıda inceleneceği üzere, anayasal denetimin siyasal doğasından uzaklaşarak yargısallaştığını göstermektedir. Fas ve Tunus’ta Anayasa Konseyi (*Constitutional Council*) olarak nitelendirilen yapılar, Anayasa Mahkemesi’ne (*Constitutional Court*) dönüştürülmüştür. Cezayir 2016 Anayasal reformu ile “Konsey” ismini kullanmaya devam etse de ilgili yapı, mahiyeti itibarıyla bir mahkeme gibi çalışmaktadır. Nitekim söz konusu yapının bu doğası nedeniyle 2020 Anayasası’nda, Anayasa Mahkemesi ismi tercih edilmiştir. Ayrıca bu mahkemelerin yargı yetkileri, düzeltici denetim (*a posteriori*) ve somut norm denetim (*concrete review*) yollarının kabul edilmesiyle genişletilmiştir. Mahkemenin siyasal doğasından uzaklaştığını gösteren diğer bir emare, Tunus, Fas ve Cezayir’de görüldüğü gibi, mahkeme üyelerinin sadece siyasal aktörler (özellikle yürütme) tarafından değil, aynı zamanda üç organ tarafından seçilmelerinin öngörülmesidir³⁹⁵. Son olarak, mahkeme üyelerine getirilen atanma kriterleri arasında çoğu üyenin hukuk uzmanı olması

³⁹³ Francesco Biagi, “Constitutional Review in Algeria Following the 2016 Reform: With Particular Reference to the ‘Exception of Unconstitutionality’,” in *Constitutional Review in the Middle East and North Africa*, ed. Anja Schoeller-Schletter (Baden-Baden: Nomos, 2021), 97.

³⁹⁴ Biagi, “Constitutional Review in Algeria,” 101.

³⁹⁵ Biagi, “Constitutional Review after the Arab Spring,” 171.

gerekliliği, anayasal denetimle görevli yapıların yargısallaştığını gösteren diğer bir gelişmedir³⁹⁶.

Mısır'da anayasaya uygunluk denetimi 1969 yılında Yüksek Mahkeme tarafından gerçekleştirilmeye başlanmış ve 1979'da Anayasa Mahkemesi kurulunca bu görev kendisine devredilmiştir. Ancak Mahkemenin kuruluşu, 1971 Anayasası'nda öngörülmüştür. 2011 yılında Mübarek devrilmesine rağmen Mısır Anayasa Mahkemesi (*Supreme Constitutional Court*) mevcudiyetini korumuş ve işlevini yerine getirmeye devam etmiştir³⁹⁷. Tunus'ta ise Bin Ali'nin devrilmesinden sonra geçici yönetimi elinde bulunduran elitler, daha önce anayasa yapım sürecinde belirtildiği üzere³⁹⁸, Anayasa Konseyini ortadan kaldırmıştır.

Bahreyn'de, Anayasa Mahkemesi, 2002 Anayasası'nda öngörülmüş ve aynı tarihte kurulmuştur. 2012'de Bahreyn Kralı, Anayasa Mahkemesi Kanunu'nda Mahkemenin üyelerinin sayısı, görev süresi ve özlük haklarına ilişkin bazı değişiklikler yapmıştır³⁹⁹. Bu değişikliklere aşağıda değinilecektir.

Ürdün'de, çalışmanın ikinci bölümünde değinildiği üzere, denetim türü bakımından Amerikan Yüksek Mahkeme sisteminin etkisiyle 1952 Anayasası ile anayasal denetim belirli bir derecede bütün hakimlere yayılmış ve Yüksek Mahkemeye (*High Tribunal*) sınırlı bir anayasal yorum yetkisi verilmiştir⁴⁰⁰. Hatta Yüksek Mahkeme, bazı olaylarda cesur kararlara imza attığı zaman, bu karara imza atan üyeler emekli edilmişlerdir⁴⁰¹. Ayrıca, Yüksek Mahkeme, yasama ve yürütme organlarının talep ettiği durumlar ilgili anayasa maddeleri hakkındaki görüşünü de açıklamıştır. Ancak, 2011 yılına kadar Yüksek Mahkeme tarafından sadece kırk beş yorum ortaya koyulmuştur⁴⁰².

³⁹⁶ Schoeller-Schletter, "Mapping Constitutional Review," 22; Biagi, "Constitutional Review after the Arab Spring", 171.

³⁹⁷ 30 Mart 2011 Anayasa Bildirisi'nin 45'inci maddesinde Mısır Anayasa Mahkemesi, anayasal uyumsuzluklar hakkında karar vermekle yetkilendirilmiştir. Keza Temmuz 2013 askeri darbe sonrasında sonra geçici yönetimi ortaya koyan 8 Temmuz 2013 tarihli Anayasal Bildiri'nin 18'inci maddesinde anayasa mahkemesi öngörülmüştür. Choudhry and Bass, "Constitutional Courts," 59.

³⁹⁸ Bkz. "Bölüm II", "B. Devrimci Anayasa Yapımı", "1. Tunus".

³⁹⁹ 2002 tarihli Anayasa Mahkemesi Kanunu'nda değişiklik öngören 2012 tarih ve 38 sayılı Kanun.

⁴⁰⁰ Obeidat, "The Independence of Constitutional Judges," 54, 55.

⁴⁰¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Farouq Saber Al-Shibli, Mohamad Alkhalaileh and Nathan J. Brown, "Judicial Review and the Jordanian Constitutional Court: False Start or Slow Start," *Arab Law Quarterly* (basımdan önce online yayımlandı, 2023): 7, 8.

⁴⁰² Al-Shibli, Alkhalaileh and Brown, "Judicial Review and the Jordanian," 6.

Anayasa Mahkemesi ilk defa 2011 Anayasa değişiklikleri ile düzenlenmiştir. Sonrasında Haziran 2012’de Anayasa Mahkemesi Kanunu ihdas edilmiştir. Ekim 2012’de Kral tarafından Krallık Kararnamesi ile Ürdün Anayasa Mahkemesine dokuz üye atanmıştır. Mahkeme, bu tarihten itibaren faaliyetlerini sürdürmeye devam etmektedir.

Umman ise araştırma kapsamındaki ülkeler arasında, merkezi anayasal denetim işlevi yerine getirmekle görevli bir anayasa mahkemesi öngörmeyen tek ülkedir. 1996 Temel Yasası’nın 70’inci maddesinde, Temel Yasa’nın üstünlüğünü sağlamak amacıyla kanun ve düzenlemelerin Temel Yasa ile uyumlu olması gerekliliği hakkındaki uyuşmazlıkları çözmekle bir yargısal birim oluşturulacağı düzenlenmiştir. Ayrı bir yargısal birimin kurulması yerine, 1999 tarihli ilgili kanunda Yargıtay içinde bu işlevi yerine getirecek bir birim tesis edilmiştir. Yüksek Mahkeme içinde anayasal denetimle görevli birim, ancak 2008 yılında ve yetki bakımından yargı kararları ile sınırlı bir şekilde kurulabilmiştir. 2011 Anayasal reformu da ayrı bir anayasa mahkemesi tesis edilmemiştir. Ayrıca, 2011 Anayasa değişiklikleri ile bu düzenleme korunmuştur.

Sonuç olarak II. Dünya Savaşı sonrasında bağımsızlıklarını elde eden Arap devletleri anayasalarında anayasaya uygunluk denetimi yapan yapılar öngörmeye başlamışlardır. 21. yüzyıla doğru ilerleyen süreçte Orta Doğu ve Kuzey Afrika’da yapılan her yeni anayasada daha güçlü bir anayasa mahkemesi modeli ortaya koyulmuştur. Bu gelişme, Arap Baharı süreciyle daha ileri bir noktaya götürülmüştür. Yüksek Mahkeme içinde bir daireye veya siyasal karakterli bir anayasal konseye verilen anayasal denetim işlevi, Arap Baharı ile yerini anayasa mahkemelerine bırakmıştır.

2. Anayasa Mahkemelerinin Üye Sayısı

Araştırma kapsamında ele alınan ülkelerin anayasa mahkemelerinin üye sayısı değişiklik göstermektedir. Bununla birlikte, üye sayılarının yedi ile on iki arasında konumlandığı görülmektedir. Aşağıda ülke örnekleri incelenecektir.

Cezayir Anayasa Mahkemesi, 1996 Anayasası’nın Arap Baharı öncesi metninde dokuz üyeden oluşmaktaydı (m. 164). 2016 Anayasal reformu ile Mahkemenin üye sayısı on ikiye yükseltilmiştir (m. 183). Yeni 2020 Anayasası’nda üye sayısı değiştirilmemiştir (m. 194). Bahreyn Anayasa Mahkemesi bir Başkan ve altı üyeden oluşmaktadır (2002 Anayasası m. 106). Arap Baharı süreci Mahkemenin üye sayısında bir değişikliğe yol

açmamıştır. Ürdün’de 2011 Anayasa değişiklikleri neticesinde Mahkemenin üye sayısı dokuz olarak belirlenmiştir (m. 58). Fas’ta 1996 Anayasası ve 2011 Anayasası’na göre Anayasa Mahkemesinin üye sayısı on ikidir (m. 130). Tunus’ta 1959 Anayasası’nın son halinde Anayasa Konseyi’nin üye sayısının organik kanun tarafından düzenleneceği belirtilmiştir. Bu kanun ise üye sayısını dokuz olarak belirlemiştir. 2014 Anayasası ile Mahkemenin üye sayısı on ikiye çıkarılmıştır (Anayasa m. 118). Bununla birlikte, 2022 Anayasası’nın 125’inci maddesinde Anayasa Mahkemesi üye sayısı on ikiden dokuza indirilmiştir.

Mısır’da 2012 Anayasası’nda, Anayasa Mahkemesinin üye sayısı, 1971 Anayasası döneminde olduğu gibi kanun ile düzenlemek yerine Anayasa’da ifade edilmiştir. 2012 Anayasası’nda, Anayasa Mahkemesinin bir Başkan ve on üyeden oluştuğu düzenlenerek, üye sayısı on dokuzdan on bire düşürülmüştür. Böylece, Mübarek dönemindeki sekiz Mahkeme üyesinden kurtulma imkanı elde edilmiştir. Ancak, 2014 Anayasası’nda, Mahkemenin üye sayılarının düzenlenmesi bakımından Arap Baharı öncesi duruma geri dönmüştür. 2014 Anayasası’nda, 1971 Anayasası’ndaki düzenleme ile paralel bir şekilde “bir Başkan ve yeterli sayıda üye” ibaresine yer vermiştir⁴⁰³. 2014 Anayasası döneminde çıkarılan Mahkeme Kanunu’na göre üye sayısı on iki olarak belirlenmiştir. Bu geriye dönüş, derin bir endişeyi beraberinde getirmiştir. Çünkü, ilk bölümde belirtildiği üzere, Anayasa Mahkemesi, 1980 ve 1990’larda Mübarek’in bazı eylem ve işlemlerini iptal ederek bir denge mekanizması olarak işlev göstermeye çalışmıştır. Ancak, Mübarek tarafından karşı bir cevap olarak Mahkemenin üye sayısı yeniden düzenlenmiştir. Böylece Mahkeme, rejimin kontrol edilebileceği bir hal içinde tutulmuştur. Bu nedenle, Anayasa Mahkemesi üye sayısının Anayasa’da açık bir şekilde düzenlenmesi önem arz etmektedir⁴⁰⁴.

⁴⁰³ Bu ifadeye 1971 Mısır Anayasası’nda değil, 1979 tarih ve 48 sayılı Anayasa Mahkemesi Kanunu’nun 3’üncü maddesinde yer verilmiştir. Kanun’un İngilizce’ye çevrilmiş metni için bkz. Tamir Moustafa, *The Struggle For the Constitutional Power: Law, Politics, and Economic Developments in Egypt* (New York: Cambridge University Press, 2007), 275-287.

⁴⁰⁴ Aynı yönde bkz. Tiphane Bedas Tueni, “Constitutional Court in the Middle East,” 11, <https://www.geopoldia.org/images/bedas-tueni1.pdf> (08.11.2022).

3. Mahkeme Üyelerinin Atanma Kriterleri

Avrupa anayasalarında yer alan üye atanma kriterleri farklılık göstermektedir. Bu farklılık, araştırma kapsamında ele alınan Arap Baharı ülkelerinde de mevcuttur. Aşağıda ülke örnekleri incelenecektir.

Cezayir’de Anayasa Konseyi üyelerinin en az 40 yaşında ve 15 yıllık mesleki tecrübeye sahip olması gerekir. Bu tecrübenin, hukuk bilimi eğitiminde, Danıştay veya Yargıtayda avukatlıkta veya Devlet’in yüksek kademelerinden birinde edinilmelidir (2020 Anayasası m. 184).

Bahreyn’de Anayasa Mahkemesi Kanunu’nun 4’üncü maddesine göre mahkeme üyeleri; saygın bir itibara, sağlam bir karaktere, en az 40 yaş ve hukuk alanında en az 15 yıllık tecrübeye sahip olmalıdır.

Mısır’da 1979 tarih ve 48 sayılı Anayasa Mahkemesi Kanunu’nun 4’üncü maddesine göre Yüksek Mahkeme üyelerinin en az 45 yaşında olması gerekir. Ayrıca, Mahkemelerden seçilecek üyeler için en az 5 yıllık, profesörler için en az 8 yıllık, avukat adaylar için Danıştay ve Yargıtay önünde minimum 10 yıllık tecrübe aranmaktadır.

Ürdün’de Anayasa Mahkemesi üyeleri, Ürdün milletinden, en az 50 yaşında, Yargıtay (*Court of Cassation*) veya Yüksek Adalet Mahkemesi (*High Court of Justice*) üyeleri, üniversitede profesörler, 15 yıl boyunca avukatlık yapmış olanlar ve Senatör (üst meclis) olabilme şartlarını yerine getirebilen uzmanlar (Anayasa m. 61; 2012 tarih ve 15 sayılı Kanun m. 6) arasından seçilebilirler.

Fas Anayasası’nda, Anayasa Mahkemesi üyeleri için; en az 15 yıllık tecrübe, saygın bir kişilik, hukuk alanında yüksek bir formasyon, hukuki yetkinlik ve idarecilik gibi yetkinlikler aranmaktadır (2011 Anayasası m. 130)

Tunus’ta, 2014 Anayasası’nın 118’inci maddesine göre 12 üyeden oluşan Anayasa Mahkemesi üyelerinin 3/4’ünün 20 yıllık tecrübeye sahip hukuk uzmanı olması gerektiği belirtilmiştir. Anayasa’da bunun dışında bir kriter bulunmamaktadır. Parlamentonun çıkardığı Organik Kanun’un 8’inci maddesi ile daha ayrıntılı hükümler getirilmiştir. Buna göre Mahkeme üyesi olabilmek için en az beş yıllık Tunus vatandaşı olmak, 45 yaşına girmek, siyasi partilerle ilişkisi bulunmamak, geçmiş on yılda herhangi bir seçimde aday olmamak ve son olarak bir suç kaydına ve disiplin işlemine konu

olmamak şartlarının sağlanması gerekmektedir. Mahkeme üyelerinin dokuzu, yirmi yıllık tecrübeye sahip hukuk uzmanlarından (üniversite profesörü, kıdemli hakim, Yargıtaya kayıtlı avukatlar, doktora veya eşdeğerine sahip hukuk uzmanları); diğer üçü ise diğer alanlardan doktora veya eşdeğerine sahip uzmanlar arasından seçilmelidir.

Sonuç olarak, anayasa mahkemeleri üyelerine getirilen kriterlerin kanunlar tarafından değil, anayasa tarafından düzenlenerek anayasal güvenceye kavuşturulan devlet sayısı artmıştır. Ayrıca, mahkeme üyelerine getirilen atama veya seçilme kriterleri daha nitelikli bir hale büründürülmüştür. Bu nedenle, Arap Baharı olayları neticesinde yapılan anayasal düzenlemelerin, mahkemeyi daha nitelikli kılarak yargı bağımsızlığının güçlendirilmesine katkı sunduğu ileri sürülebilir. Çünkü, hukuk nosyonuna sahip nitelikli kişilerin seçilmesi, devletin diğer organ ve kurumlarından veya toplumdan gelecek tepki ve eleştirilere karşı hakimlik işlevinin daha iyi bir şekilde yerine getirilmesini sağlayacaktır.

4. Anayasa Mahkemelerinin Üye Seçimi

Anayasa mahkemesi üyelerinin belirlenmesi prosedürü, üyelerin bağımsızlıklarının sağlanması açısından oldukça önemlidir. Özellikle yanlış bir model ile yürütmenin hakimiyeti altına giren bir mahkeme, temel hak ve hürriyetlerin korunmasını ve anayasal üstünlüğün sağlanması işlevini yerine getiremeyecektir.

Tunus'ta 1959 Anayasası döneminde Cumhurbaşkanı; Anayasal Konseyi Başkanı dahil dört üyeyi, Meclis Başkanı iki üyeyi ve kalan üç üyeyi de yüksek yargı otoriteleri seçmekteydi. 2014 Tunus Anayasası ise Anayasa Mahkemesinin oluşumu bakımından, mahkemenin diğer organlardan bağımsızlığı ve kendi içindeki dengesi dikkate alınan bir metindir. 2014 Tunus Anayasası'nda Anayasa Konseyinin yasama, yürütme (Cumhurbaşkanı) ve yargı (Yüksek Yargı Konseyi) organlarından eşit olarak dörder üye seçilmesiyle oluşacağı düzenlenmiştir (m. 118). Anayasa Mahkemesi Başkanı ve Başkan Yardımcısı'nın kendi üyeleri arasından seçileceğinin belirtilmesi mahkemenin diğer organlardan bağımsızlık düzeyini artırmıştır⁴⁰⁵. Dahası, kapsayıcı sonuçlar ortaya koyabilecek nitelikte bir seçim usulünün öngörülmesi, mahkemenin meşruiyetini farklı

⁴⁰⁵ Biagi, "Constitutional Review after the Arab Spring," 168.

siyasal görüşler nezdinde artırabilir⁴⁰⁶. Bununla birlikte, 2022 Anayasası ile Mahkemenin tüm üyelerinin Cumhurbaşkanı tarafından atanacağı düzenlenmiştir. Böylece önceki anayasacı çabaların tamamı boşa düşürülerek Arap Baharı öncesindeki duruma geri dönmüştür. 2014 Anayasası döneminde çıkarılan Anayasa Mahkemesi Kanunu'nda (2015) parlamentonun, kendisine ayrılan mahkeme üyeliklerini 2/3 çoğunluk ile seçeceği düzenlenmiştir; ancak, bu çoğunluğa sadece bir üyenin seçiminde ulaşılmıştır⁴⁰⁷. Kademeli bir seçim sisteminin öngörülmemesi, sistem içinde önemli yetkilere sahip bir kurumun hayat bulmasını engellemiştir.

Cezayir ilginç örneklerden biridir. Arap Baharı öncesinde Anayasa Konseyi'nin 9 üyesinin üçü Cumhurbaşkanı, dördü parlamento ve kalan ikisinin yüksek mahkemeler tarafından seçileceği düzenlenmiştir. Cezayir'de 2016 anayasal reformu neticesinde Anayasa Konseyinin 12 üyesinin seçiminde Başkan ve yardımcısı dahil dört üyenin Cumhurbaşkanı, iki üyenin Halkın Ulusal Meclisi (alt meclis), iki üyenin Devlet Konseyi (üst meclis), iki üyenin Yüksek Mahkeme (Yargıtay) ve son kalan iki üyenin Danıştay tarafından seçileceği düzenlenmiştir (m. 183). 2020 Cezayir Anayasası'nda ise Mahkeme Başkanı dahil dört üyenin Cumhurbaşkanı, dört üyenin meclis başkanları ve son dört üyenin Yargıtay ve Danıştay tarafından seçileceği hükmüne yer verilmiştir (m.194). 2011 öncesi ile karşılaştırıldığında yargının üye belirleme sayısının arttığı gözlemlenmektedir. Ayrıca, 2020 Anayasası ile meclis genel kurulları yerine meclis başkanlarına üye belirleme yetkisi verilmesi, demokratiklik ve kapsayıcılık bakımından 2016 Anayasal reformuna göre bir gerileme olarak telâkki edilebilir. Son olarak, 2014 Tunus Anayasası'nın ve Cezayir 2016 ve 2020 Anayasalarının, araştırma kapsamında ele alınan diğer ülkelere nazaran daha dengeli ve işlevsel bir üye seçimi prosedürüne sahip olduğu söylenebilir.

Fas 2011 Anayasası'nda Kral, 1996 Anayasası'nda olduğu gibi, Anayasa Mahkemesi Başkanı'nı ve üyelerinin yarısını (altı üye) atama yetkisine sahiptir. Yeni bir hüküm olarak, Kral'ın seçeceği bir üyenin Yüksek Ulema Konseyi Genel Sekreteri tarafından önerileceği ifade edilmiştir. Mahkeme üyelerinin diğer yarısı; üç üyenin

⁴⁰⁶ Clark B. Lombardi, "Constitutions of Arab Countries in Transition: Constitutional Review and Separation of Powers," *IE Med Mediterranean Yearbook* (Barcelona: European Institute of the Mediterranean, 2014), 129.

⁴⁰⁷ Dane Kirchoff-Foster, "Constitutional Court Landscape Post - Arab Spring: A Survey of Design," *Indiana Journal of Constitutional Design* 8 , Article 2, 20.

Danışma Meclisi (üst meclis), üç üyenin Temsilciler Meclisi (alt meclis) tarafından gizli oylamayla ve 2/3 çoğunlukla seçilmesiyle belirlenir. 1996 Anayasası döneminde, mahkeme üyelerinin seçimi Meclis genel kurulları tarafından değil, Meclis Başkanları tarafından yapılyordu. Bu açıdan, mahkemenin üye seçimlerinde nitelikli karar yetersayısının aranması da dikkate alındığında seçim usulünün daha demokratik ve kapsayıcı olduğu ifade edilebilir⁴⁰⁸. Ancak, parlamentonun üye seçiminde kademeli olarak azalan bir seçim usulü benimsenmemiştir. Bunun yerine, parlamentonun belirlenen süre içinde üyeyi seçememesi halinde, mahkemenin mevcut üye sayısı ile toplanıp karar vereceği (basit çoğunluk) öngörülmüştür. Fas, Ürdün ve Bahreyn’de Kralın anayasa mahkemesine üye atama işleminde, hükümetin karşı imzasına gerek yoktur. Bu durum, Kral’ın atama yetkisini tamamen keyfi bir hale getirmektedir. Bu hususta bir karşı imza kuralı getirilse dahi Kralın siyasal sistem üzerindeki hakimiyeti nedeniyle ona karşı konulması mümkün gözükmemektedir.

1971 Mısır Anayasası’nda, Anayasa Mahkemesinin kuruluşu ve üyelerinin atanması prosedürünün tamamen kanun ile düzenleneceğinin belirtilmesiyle yetinilmiştir (m. 176). 1979 tarih ve 48 sayılı Anayasa Mahkemesi Kanunu’nun 5’inci maddesine göre, Mahkeme Başkanı, Cumhurbaşkanı tarafından kararname ile atanır. Mahkeme üyeleri ise Yargı Organları Yüksek Konseyi ile istişare edildikten sonra yine Cumhurbaşkanı tarafından seçilir. Ayrıca, üyelerin en az 2/3’ünün yargısal organlardan seçilmesi gerektiği ifade edilmiştir. Arap Baharı sürecinde ise 2012 Anayasası’nın 176’ncı maddesinde sadece Mahkeme üyelerinin Cumhurbaşkanı tarafından seçileceği belirtilmiştir. Bunun yanında, Mahkeme üyelerinin hangi organlar tarafından aday gösterileceği, nasıl atanacakları ve aday kriterlerinin kanunda düzenleneceği ifade edilmiştir. 2014 Anayasası’na göre Cumhurbaşkanı, Yargı Organları Yüksek Konseyi ile danıştıktan sonra Cumhurbaşkanlığı kararnamesi ile mahkeme üyelerini seçme yetkisine sahiptir. 2019 Anayasa değişiklikleri ile Cumhurbaşkanın atama yetkileri güçlendirilmiştir. 2019 Anayasa değişiklikleri, Anayasa Mahkemesinin Başkanı’nın belirlenme yetkisini Mahkeme Genel Kuruluna değil, Cumhurbaşkanı’na vermiştir. Cumhurbaşkanı, en kıdemli beş üye arasından Mahkeme Başkanı’nı seçer (m. 193). Bu değişiklik, hiç şüphesiz, mahkemenin bağımsızlığını zedelemiştir. Cumhurbaşkanı,

⁴⁰⁸ Ahmed Elbasouny, “Constitutional Courts in Transition Judicial Review in the Wake of the Arab Spring” (Master Thesis, Central European University, 2020), 17.

ayrıca, 1971 Anayasası dönemindeki gibi, biri Mahkeme Başkanı diğeri Genel Kurul tarafından belirlenen iki aday arasından Başkan Yardımcısı'nı belirleyecektir.

Ürdün'de 2011 Anayasa reformu ile değiştirilen 1952 Anayasası'na göre Mahkeme üyelerinin tamamını atama yetkisi Kral'a aittir (Anayasa m. 58; 2012 tarihli 15 sayılı Kanun m. 5). 2014 ve 2016 yıllarında yapılan anayasa değişiklikleri, Kral'ın Anayasa Mahkemesine üye atama yetkisinde herhangi bir değişikliğe yol açmamıştır.

Bahreyn'de Kral mahkeme üyelerini krallık kararnamesiyle atama yetkisine sahiptir. Bahreyn Anayasası'nda, Ürdün'de olduğu gibi mahkeme üyelerinin atanması usulünde bir değişiklik yapılmamıştır.

Sonuç olarak, mahkeme üyelerinin atanma modelleri açısından Bahreyn, Ürdün ve Tunus'ta (2022) “yürütme modeli” tercih edilmiştir⁴⁰⁹. Bu modelin, Anayasa Mahkemesini yürütmeye bağlayabileceği eleştirilerine rağmen Arap Baharı sonrasında da uygulanmasına devam edilmiştir. 2014 Tunus Anayasası ve Cezayir 2016 ve 2020 Anayasalarında, birçok farklı kuvvetin rol aldığı seçim modeli (*multi-constituteny model*) benimsenmiştir. Ancak, yukarıda belirtildiği üzere, 2022 Tunus Anayasası ile Tunus'ta yürütme modeli geçerli hale getirilmiştir⁴¹⁰. Fas'ta 1996 ve 2011 Anayasalarında yasama-yürütme modeli (*legislative-executive model*) benimsenmiştir. Mısır'da ise 2012 ve 2014 Anayasaları ile yürütme-yargı modelinde (*executive-judiciary model*)⁴¹¹ karar kılınmıştır. Yürütme-yargı modeli, bir taraftan yargının aday göstermesi nedeniyle yargı bağımsızlığını koruma niyeti ortaya koyarken, diğer taraftan yürütmenin üye seçimi prosedürüne dahil edilmesi kamusal sorumluluk ve hesap verilebilirliğin işletilebilmesine imkan vermektedir⁴¹². Bununla birlikte, bu model bazı risk ve endişeler taşımaktadır. Yürütme-yargı modelinde yasamanın dışlanması, siyasi partilerin anayasa mahkemesine ve kararlarına karşı bir güvensizlik ve muhalefet doğurabileceğinden mahkemenin aşırı bir şekilde yıpranmasına yol açabilir⁴¹³. Beraberinde, mahkemenin yürütmenin güdümünde kalacağı izlenimi ve hatta tehlikesi ortaya çıkabilir. Nitekim, Mısır pratiği, mahkemenin yürütmenin güdümüne girerek eleştirilere maruz

⁴⁰⁹ Kirchoff-Foster, “Constitutional Court Landscape,” 19.

⁴¹⁰ Choudhry and Bass, “Constitutional Courts,” 12.

⁴¹¹ Choudhry and Bass, “Constitutional Courts,” 11, 12.

⁴¹² Choudhry and Bass, “Constitutional Courts,” 57.

⁴¹³ Choudhry and Bass, “Constitutional Courts,” 57.

kalabileceğini gösteren önemli bir örnektir. Bölgenin en güçlü anayasa mahkemesi Mısır'da bulunmasına rağmen, ne yazık ki, bu durum hem Arap Baharı öncesi hem Arap Baharı sonrası için geçerlidir.

5. Anayasa Mahkemesi Üyelerinin Görev Süreleri

Tunus'ta Anayasa Mahkemesi üyeliği dokuz yıllığına ve tek bir defa yapılabilecek bir görevdir (Anayasa m. 118). Ayrıca, her üç yılda bir dört üyenin rotasyonu sağlanmaktadır (Anayasa m. 118, organik kanun m. 18). Fas Anayasası'ndaki düzenleme de Tunus Anayasası ile tamamen aynıdır. Ürdün'de üyeler 6 yıllığına bir kez atanırlar (m. 58) ve rotasyon sistemi, her iki yılda bir üç üyenin yenilenmesi şeklindedir (2012 tarih ve 15 sayılı Kanun m. 5). Mısır'daki görev süresi, bir zamanlar 1982 Türkiye Anayasası döneminde uygulanan “emekli olana kadar görevde kalma” sistemidir. Bu sistem, muhtemelen vesayetçi rejimin atadığı hakimlerin uzun yıllar mahkeme üyeliğini işgal ederek vesayetin sürdürülmesi saiki ile getirilmiştir. Haliyle Mısır'da Mahkeme üyelerinin belirli aralıklarla rotasyona tabi tutulması sistemi de yoktur. Bahreyn'de Mahkeme üyeleri 2012 öncesinde 9 yıllığına ve tek sefer görev yapabilmekteydiler. 2012 yılında Anayasa Mahkemesi Kanunu'nda yapılan değişiklikle Mahkeme üyelerinin 5 yıllığına atanacakları ve ikinci defa seçilmelerinin mümkün olduğu düzenlenmiştir⁴¹⁴. Mahkeme üyelerinin rotasyonu usulü yoktur. Cezayir'de ise mahkeme üyeleri 8 yıllığına ve tek seferlik atanmaktadır. Kısmi yenileme usulü, her dört yılda, altı üyenin değiştirilmesi şeklinde işlemektedir.

Sonuç olarak, çalışmada ele alınan çoğu anayasada, üyeler tek seferliğine ve belirli bir süre boyunca görev yapabilmektedirler. Bu tarz bir düzenleme, üyelerin görevlerini yaparken bazı tereddüt ve çekince yaşamalarını engelleyebilecek en kabul edilebilir düzenlemedir. Ayrıca, üyeler arasında rotasyon sisteminin öngörülmesi, belirli bir siyasi görüş veya eğilimin hâkim olmasını azaltabilecek bir tedbir olarak görülebilir. Diğer taraftan, özellikle üyelerin tamamının Kral tarafından atandığı ülkelerdeki rotasyon sistemi, istenmeyen üyeler için bir değişim yolu olarak kullanılabilir. Araştırma

⁴¹⁴ Salma Waheedi, “Guarantees and Challenges of Judicial Independence: The Constitutional Courts of Kuwait and Bahrain as Case Studies,” *Constitutional Review in the Middle East and North Africa*, ed. Anja Schoeller-Schletter (Baden-Baden: Nomos, 2021), 71-72.

kapsamında ele alınan ülkelerden ikisinde Mahkeme üyelerinin görev sürelerinin bazı açılardan problemli olduğu ileri sürülebilir. Biri, Mısır'daki "emekli olma yaşına kadar görevde kalmaya" izin veren düzenlemedir. Bu düzenleme, mahkemenin dinamik ve ilerlemeci bir tutum almasına ket vurma tehlikesini barındırmaktadır. Diğeri, Bahreyn'de üyelerin iki defa atanabilmesine ilişkindir. İki defa atanabilme ihtimali, mahkeme üyelerinin yeniden atanabilmek amacıyla yürütme ile zıt düşmeyecek kararlara imza atmasına neden olabilir. Mısır ve Bahreyn'de uygulanan bu iki usulden uzaklaşılması, anayasa mahkemelerinin etkinliği ve bağımsızlığı açısından önemlidir.

B. ANAYASA MAHKEMELERİNİN GÖREV VE YETKİLERİ

Bu başlık altında, araştırma kapsamında ele alınan ülkelerin anayasa mahkemelerinin görev ve yetkileri incelenmiştir. Genel olarak, 2011 sonrasında anayasa mahkemelerinin görev ve yetkileri artırılmıştır. Aşağıda bu artış ve anayasa yargısı ile ilgili diğer hususlar incelenecektir.

1. Norm Denetimi

Anayasal denetimle görevlendirilen yapılar, temel itibarıyla hukuki normların anayasaya uygunluğunu denetlemekle vazifelendirilmişlerdir. Norm denetiminin kapsamı çoğunlukla kanun ile sınırlandırılmıştır. Bunun dışında, bazı normların da denetimi yapılabilmektedir. Aşağıda, anayasa mahkemelerinin denetlemekle yetkilendirildikleri normlar incelenecektir.

a. Anayasa Değişikliklerinin Denetimi

Günümüzde anayasa mahkemelerinin çoğunluğu anayasa değişikliklerini denetleme yetkisine sahip değildir veya bu yetki sadece şekil denetimi ile sınırlıdır⁴¹⁵. Bununla birlikte, anayasa değişikliklerinin içerik denetimi, özellikle anayasanın temel hükümlerine özel bir önem atfedilmişse veya değiştirilemez hükümleri bulunuyorsa

⁴¹⁵ Gizem Güner Yaşar, *Anayasa Değişikliklerinin Esas Bakımından Denetimi* (Ankara: Adalet Yayınevi, 2023), 142.

önemli hale gelebilmektedir⁴¹⁶. Ancak, bu denetim, teori ve pratikte önemli tartışmalara yol açmaktadır. Nitekim, araştırma kapsamında ele alınan bazı anayasa mahkemelerine anayasa değişikliklerinin içerik bakımından denetleme yetkisi verilmiştir.

Ürdün, Mısır ve Bahreyn’de anayasa mahkemeleri, anayasa değişikliklerini ne şekil açısından ne içerik açısından denetleyebilmektedir. Aşağıda anlatılacağı üzere, Tunus, Fas ve Cezayir’de anayasa değişikliklerinin denetimi farklı derecelerde öngörülmüştür.

Tunus’ta 1959 Anayasası’nda anayasa değişikliklerinin şekil veya içerik açısından denetimi öngörülmemiştir. 2014 Anayasası’nda, 1959 Anayasası’nın aksine Anayasa Mahkemesinin, anayasa değişikliklerini sadece şekil açısından değil, aynı zamanda içerik açısından denetleme yetkisi bulunmaktadır (m. 120, 144). 2014 Anayasası’na göre Anayasa Mahkemesi, Anayasa’nın değiştirilmesi prosedürüne uyulup uyulmadığını denetleme (şekil denetimi) yetkisine sahiptir (m. 120). Anayasa Mahkemesinin nasıl bir esas denetimi yapacağı ise 2014 Anayasası’nın 144’üncü maddesinde düzenlenmiştir. Buna göre, Temsilciler Meclisi Başkanı, Anayasa’nın değiştirilmesine ilişkin tüm anayasa değişikliği tekliflerini, anayasanın değiştirilemez maddelerinin etkilenmemesini sağlamak amacıyla Anayasa Mahkemesine sunar. Görüldüğü üzere, 2014 Anayasası’nın 120’nci maddesinde şekil denetimin yapılabileceği açıkça belirtilmiştir; ancak, bunun dışında bir ayrıntı ortaya konulmamıştır. Anayasa’nın 144’üncü maddesinde ise esas denetimi, sadece anayasanın değiştirilemez maddelerinin etkilenmemesi amacıyla sınırlandırılmıştır. Ancak, bu denetim, bütün anayasa değişikliklerinin esas bakımından denetlenmesi yoluna açabilecektir⁴¹⁷.

Cezayir’de Anayasa Mahkemesi, bazı durumlarda anayasa değişikliklerini içerik açısından denetleyebilmektedir. Anayasa değişikliği sürecinin Cumhurbaşkanının teklifi ile başlatıldığı durumlarda, teklifin halkoylamasına sunulmaksızın sadece parlamentonun kabulü ile yürürlüğe girebilmesi mümkündür. Bunun gerçekleşebilmesi için; Anayasa Konseyinin, değişiklik teklifi hakkında, Cezayir toplumunu yöneten genel ilkeleri ve

⁴¹⁶ Kirchoff-Foster, “Constitutional Court Landscape,” 23.

⁴¹⁷ Türkiye Anayasa Mahkemesinin 1970 ve 2008 yıllarında verdiği kararlarla neredeyse bütün anayasa değişikliklerini esastan denetleme yetkisine sahip olduğu görüşü hakkında bkz. Yüksel Metin, “Anayasal Demokrasi İçinde Anayasa Mahkemesinin Konumu,” *Süleyman Demirel Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 2, no. 1 (2011): 108, 109.

temel hak ve özgürlükleri hiçbir şekilde ihlal etmediği ve kuvvet ve kurumların temel dengesini değiştirmedeği yönünde görüş bildirmesi gerekmektedir⁴¹⁸. Burada, anayasa değişikliği teklifinin referanduma sunulması usulüne alternatif olarak görülen bir anayasal denetim mekanizması tasarlanmıştır. Bu denetim yolu herhangi bir değişikliğe uğramaksızın 1996 ve 2020 Anayasalarında tanınmıştır. Ancak, Anayasa Mahkemesi, pratikte bu denetim yetkisini yanlış bir şekilde kullanmıştır⁴¹⁹.

1996 Fas Anayasası'nda anayasa değişikliklerinin Anayasa Konseyi tarafından denetlenmesi öngörülmemiştir. 2011 Fas Anayasası'nda ise Anayasa Mahkemesine anayasa değişikliği prosedürünün mevzuata uygunluğunu kontrol etme ve sonucu açıklama yetkisi verilmiştir (m. 174). Bu düzenleme açıkça Fas Anayasa Mahkemesinin, anayasa değişikliklerini sadece şekil açısından denetleme yetkisinin olduğunu göstermektedir.

b. Uluslararası Anlaşmaların Anayasaya Uygunluğu Denetimi

Uluslararası hukuk ile ulusal hukuk arasındaki ilişkinin önemli bir yönü, anayasa mahkemelerinin uluslararası anlaşmaları denetlemekle yetkilendirilip yetkilendirilmediği hakkındadır. Bu nedenle, bu başlık altında uluslararası anlaşmaların anayasaya uygunluk denetimi incelenecektir. Ayrıca, Arap Baharı ülkelerinden bazılarının anayasasında düzenlenen ulusal kanunların uluslararası anlaşmalara uygunluğu denetimi de inceleme kapsamına dahil edilmiştir.

(1) Uluslararası anlaşmaların anayasaya uygunluğu denetimi

Uluslararası anlaşmaların anayasaya uygunluğu denetimini ikiye ayırarak incelemekte fayda vardır. İlki, bu denetimin açıkça anayasada öngörüldüğü durumlarda mahkemenin anlaşmaları denetleme yetkisidir. Tunus, Cezayir ve Fas Anayasalarında, uluslararası anlaşmaların anayasaya uygunluğu denetimi açıkça öngörülmüştür. İkincisi,

⁴¹⁸ Söz konusu hüküm, 1996 Anayasası'nda 2008 değişiklikleri sonrası m. 176'da, 2016 reformu sonrası m. 210'da, 2020 Anayasası'nda ise m. 232'de yer almıştır.

⁴¹⁹ Anayasa Konseyi, 2008 ve 2016 anayasa değişikliklerinde teklifin referanduma sunulmasına yol açacak durumlara girmesine rağmen böyle olmadığına karar vererek halkın doğrudan katılımını engellemiştir.

mahkemelerin anlaşmaları denetleme yetkisinin anayasada düzenlenmediği örneklerdir. Umman, Ürdün, Mısır ve Bahreyn’de uluslararası anlaşmaların anayasaya uygunluğu denetiminin yapılabilmesi açıkça düzenlenmemiştir. Konu aşağıda tartışılacaktır.

Cezayir’de Arap Baharı öncesi 2008 değişiklikleri (m. 165, 168) ile revize edilmiş ve 2016 reformu (m. 186) ile değiştirilmiş 1996 Anayasası’na göre uluslararası anlaşmaların anayasal denetimi *a priori* olarak gerçekleştirilebilmektedir. Bu çerçevede, Anayasa Konseyinin bir anlaşma veya sözleşmenin Anayasa’ya aykırı olduğuna karar vermesi halinde onaylanmayacağı düzenlenmiştir (m. 190). Burada henüz onaylanmış, yani usule uygun şekilde yürürlüğe girmiş bir anlaşma bulunmadığından, devletlerin uluslararası sorumluluğu da doğmamaktadır⁴²⁰. Aynı şekilde, 2020 Cezayir Anayasası’nda da mevcut usul daha açık bir şekilde düzenlenerek benimsenmiştir (m. 198, 206). Arap Baharı sürecinin bu açıdan Cezayir’de meydana getirdiği temel bir değişiklik yoktur.

Fas’ta 1996 Anayasası’nın 31’inci maddesinde, Anayasa hükümlerini etkileyen uluslararası anlaşmaların onaylanması prosedürünün, anayasa değişikliği prosedürüne tabi olduğu ifade edilmiştir. Bunun dışında, başka bir düzenlemeye yer verilmemiştir. 2011 Fas Anayasası’nda ise önceki Anayasa’daki belirsiz ve tartışmalara yol açan düzenlemeye açıklık getirilmiştir. 2011 Fas Anayasası’nın 55’inci maddesine göre Anayasa Mahkemesi, belirli makamların başvurusu halinde, uluslararası anlaşmaların Anayasa’ya aykırı olduğuna hükmederse bu anlaşmanın onaylanması yalnızca Anayasa’da değişiklik yapıldıktan sonra mümkündür. Bir başka deyişle, bu durumda uluslararası anlaşma onaylanmayacaktır. Böylece, Anayasa ile uluslararası anlaşma hükümlerinin uyumlu olması sağlanacak ve Anayasa’nın üstünlüğü korunmuş olacaktır. Anlaşıldığı üzere, Fas’ta uluslararası anlaşmalar, Cezayir’de olduğu gibi, yürürlüğe girmeden *a priori* denetime tabi tutulmaktadır.

Tunus’ta 1959 Anayasası’nın 32’inci maddesine göre uluslararası anlaşmalar, kanunların üstündedir. 1959 Anayasa’nın 79’uncu maddesinde bütün uluslararası anlaşmaların değil, sadece Anayasa’nın 2’nci maddesinde belirtilen Büyük Arap Mağribi’nin gerçekleştirilmesi amacıyla imzalanan ve Anayasa’da herhangi bir

⁴²⁰ Ceren Yıldız, *Anayasaya Uygunluk Bakımından Önleyici Denetim* (İstanbul: On İki Levha Yayıncılık, 2018), 133.

değişikliğe yol açabilecek anlaşmaların Anayasa Konseyine sunulması zorunluluğu öngörülmüştür. Arap Baharı sonrası, 2014 Tunus Anayasası'nın 120'inci maddesine göre uluslararası anlaşmaların yargısal denetimi *a priori* olarak denetlenebilmektedir (m. 120). Uluslararası anlaşmalar ile ilgili olarak sadece Cumhurbaşkanı'nın anlaşmayı imzalamadan önce Anayasa Mahkemesine sunma yetkisi vardır. Anayasa'nın 120'nci maddesinin lafzi yorumuna göre anlaşmaların anayasaya uygunluğu denetimi, sadece parlamentonun anlaşmanın onaylanmasına müdahil olduğu durumlar için söz konusudur⁴²¹. Bu açıdan, doğrudan Cumhurbaşkanı tarafından onaylanarak yürürlüğe giren uluslararası anlaşmalar, anayasaya uygunluk denetimine tabi değildir.

Tunus, Cezayir ve Fas örneklerinin aksine Mısır'da uluslararası anlaşmaların anayasaya uygunluğu denetimi anayasalarda düzenlenmemiştir. 1971 Mısır Anayasası, uluslararası sözleşmelerin kanun hükmünde olduğunu belirtmenin dışında başka bir düzenlemeye yer vermemiştir. 2012 Anayasası'nda, önceki anayasa takip edilmiş ve uluslararası anlaşmaların anayasaya uygunluğu denetimi açısından farklı bir düzenlemeye gidilmemiştir (m. 145). Anayasa Mahkemesi anlaşmaların anayasallık denetimi hususunda açıkça yetkilendirilmediğinden, kural olarak uluslararası anlaşmaların anayasaya uygunluğu denetiminin yapılmadığı söylenebilir⁴²². 2014 Mısır Anayasası'nda da anlaşmaların yargısal denetimi ile ilgili olarak bir yenilik söz konusu değildir (m. 93, 151/3). Sadece, uluslararası anlaşmaların siyasal denetimi konusunda yeni bir düzenleme yapılarak bazı konularda halkın doğrudan katılımı öngörülmüştür. Buna göre, barış ve ittifak yapma veya egemenlik hakları ile ilgili olan uluslararası anlaşmaların halkoylamasına sunulması zorunludur. Anlaşmalar halkoylamasında kabul edilmeden onaylanamaz (m. 151/2). 2014 Anayasası'na göre halkoylamasına sunulması gereken anlaşmalar, 2012 Anayasası'nda parlamentonun her iki kanadının 2/3 çoğunluğu ile kabul edilerek yürürlüğe girebilmesi usulüne tabi tutulmuştur.

Bahreyn Anayasası'nın 106'ncı maddesinde, Anayasa Mahkemesine denetim yetkisi verilen normlar arasında kanunlar bulunmasına rağmen uluslararası anlaşmalar sayılmamıştır. Bu nedenle, Mısır'da olduğu gibi Bahreyn Anayasa Mahkemesine uluslararası anlaşmaları denetleme yetkisi verilmemiştir. Bahreyn gibi Umman'da da

⁴²¹ El-Haj, "The Relationship between," 791.

⁴²² Bu hususta bkz. Kemal Gözler, *Türk Anayasa Hukuku*, 3. Baskı, Bursa: Ekin Kitabevi, 2019, s. 1099.

Temel Yasa'nın 70'inci maddesinde sadece kanun ve düzenlemelerin Temel Yasa'ya uygunluğu ile ilgili bir yargısal yapının kurulacağı öngörülmüştür. Umman Temel Yasası'nda, uluslararası anlaşmaların Temel Yasa'ya uygunluğundan bahsedilmemiştir. Ayrıca, kanunların uluslararası anlaşmalara uygunluğuna yönelik bir düzenleme de bulunmamaktadır. Ürdün Anayasası'ndaki durum da Bahreyn ve Umman'dan farklı değildir.

Görüldüğü üzere Umman, Bahreyn, Ürdün ve Mısır'da Anayasa Mahkemeleri açıkça uluslararası anlaşmaların anayasalara uygunluğu denetlemekle yetkilendirilmemiştir. Ancak, bir anayasada, uluslararası sözleşmelerin anayasaya uygunluk denetiminin yapılabileceğine ilişkin bir düzenleme bulunmaması, anayasa mahkemelerinin bu denetim üzerinde yetkisinin olduğunu iddia edemeyecekleri anlamına gelmez⁴²³. Örneğin, Ürdün'de anlaşmaların, anayasaya uygunluğu denetimi Temyiz Mahkemesi (Yargıtay) tarafından yapılabilmektedir. Ürdün'de Temyiz Mahkemesi bazı uluslararası anlaşmaların, anayasal prosedüre uygun olarak yürürlüğe koyulup koyulmadığını veya parlamento onayının gerekli olup olmadığını denetlemiştir⁴²⁴. Keza, Ürdün, Mısır ve Suriye'de, uluslararası anlaşmaların parlamento tarafından kabul edilmesinin öngörüldüğü bazı durumlarda, parlamentonun uygun bulma kanununun denetlenebileceği ileri sürülmektedir⁴²⁵. Ancak, literatürde parlamentonun uygun bulma kanunu üzerindeki denetimin abartılmaması gerektiği de vurgulanmaktadır. Çünkü, bu denetim bir şekil denetiminden öteye gitmeyebilir⁴²⁶. Ayrıca, Viyana Andlaşmalar Hukuku Sözleşmesi'nin 46'ncı maddesi uyarınca uluslararası anlaşmanın anayasaya aykırılığı kararı, uluslararası hukuk anlamında sözleşmenin geçerliliğini ortadan kaldırmaz; dolayısıyla devletlerin uluslararası hukuk sorumluluğu devam eder⁴²⁷.

(2) Ulusal kanunların uluslararası anlaşmalara uygunluğu denetimi

2020 tarihli Cezayir Anayasası dışında hiçbir Arap anayasasında, anayasa mahkemelerine, kanunların uluslararası anlaşmalara uygunluğunu denetleme yetkisi

⁴²³ El-Haj, "The Relationship between," 790.

⁴²⁴ Kararlar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. El-Haj, "The Relationship between," 791.

⁴²⁵ El-Haj, "The Relationship between," 792.

⁴²⁶ Yavuz Atar, *Türk Anayasa Hukuku* (13. Baskı, Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2019), 272.

⁴²⁷ El-Haj, "The Relationship between," 792; Gözler, *Türk Anayasa Hukuku*, 727.

verilmemiştir. 2020 Cezayir Anayasası'nın 198'inci maddesinin 3'üncü fıkrasına göre Anayasa Mahkemesi, kanun ve düzenleyici işlemlerin uluslararası anlaşmalara uygunluğu hakkında bağlayıcı görüş açıklama yetkisine sahiptir. 1996 Anayasası'nda ise kanunların uluslararası anlaşmalara uygunluğu denetimi öngörülmemiştir.

Bir diğer incelenmesi gereken örnek Tunus'tur. 2014 Anayasası'nın 20'inci maddesi uluslararası anlaşmaların, Anayasa'nın altında ve kanunların üstünde (*superior*) olduğunu açık bir şekilde belirtmiştir. O halde Tunus Anayasası'nda, kanunlar ile uluslararası anlaşmalar arasında bir *çatışma kuralı* düzenlenmesi yerine açıkça bir *hiyerarşi* ortaya koyulmuştur⁴²⁸. Bununla birlikte, 2014 Anayasası, kanunların uluslararası anlaşmalara uygunluğunun denetlenmesi ile ilgili bir düzenlemeye yer vermemiştir. Bunun yerine, 2014 Anayasası, kanunların Anayasa hükümlerine uygunluğu denetimini öngörmüştür. Anayasa Mahkemesi doğrudan böyle bir denetimle yetkilendirilmemesine rağmen uluslararası anlaşmaların kanun karşısında üstünlüğü açıkça kabul edildiğinden, kanunların anayasaya uygunluğu denetiminde uluslararası anlaşmalar bir “ölçü norm⁴²⁹” olarak kabul edilmelidir. Böylece pozitif hukuk düzeni içinde, hukuk kuralları arasındaki çatışma ihtimali azaltılmış olunacaktır.

c. Yasama İşlemlerinin Denetimi

Bu başlık altında yasama işlemlerinin anayasaya uygunluğu denetimi, Arap Baharı öncesi durum ile karşılaştırmalı bir şekilde incelenecektir.

Tunus'ta anayasal denetimin kapsamı genişletilmiştir. Arap Baharı öncesi 1959 Tunus Anayasası'nın 72'nci maddesinde bütün organik kanunların ve bazı konularla ilgili kanunların zorunlu olarak Anayasa Konseyinin *a priori* denetimi altında olduğu düzenlenmiştir. Diğer kanunlar hakkında, yalnızca Cumhurbaşkanı'nın talep etmesi

⁴²⁸ Türkiye'de 1982 Anayasası'nın 90'ıncı maddesinde temel hak ve hürriyetlere ilişkin anlaşmalar ile kanunlar arasında bir çatışmanın çıkması durumunda uluslararası anlaşmaların *esas alınacağı* ibaresine yer verildiğinden Türk hukuk sisteminde kanun ile uluslararası anlaşmalar aynı düzeyde olduğu görüşü hakkında bkz. Yahya Berkol Gülgeç, *Normlar Hiyerarşisi* (İstanbul: On İki Levha, 2. Baskı, 2018), 161-167. Ancak, Tunus Anayasası'nda “esas alınır” ifadesi yerine üstünlük yani hiyerarşi bildiren “*superior*” kavramı kullanılmıştır.

⁴²⁹ Anayasa yargısı açısından ölçü norm kavramı, kanunların anayasaya uygunluğu denetiminde kanunun kendisine uygunluğunun denetlendiği anayasal normlardır. Bkz. Kemal Gözler, “Türk Anayasa Yargısında Anayasallık Bloğuna İhtiyaç Var mıdır?”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi* 55, sayı 3 (2000): 82.

halinde Anayasa Konseyinin denetimi öngörülmüştür. 2014 Anayasası'nda da bütün organik kanunlar zorunlu anayasal denetim kapsamına alınmıştır. Kanunlar ise parlamento tarafından onaylandıktan (*ratification*) sonraki 7 gün içinde *a priori* denetim kapsamında anayasa aykırılık incelemesine tabi tutulabilir (m. 120, 122). Ayrıca, kanunların yürürlüğe girmesinden sonra somut norm denetimi imkanı getirilmiştir (m. 120, 123). Anayasa'nın 120'inci maddesinde kanunlar, iç tüzükler, kanun tasarıları ibareleri geçtiğinden yani yürütme organının işlemleri sayılmadığından yürütmenin eylem ve işlemleri tamamen Anayasa Mahkemesinin değil, idare mahkemelerinin görev alanına dahil edilmiştir. Ancak bu durum, belirli anayasa maddelerinin uygulanmasında idare mahkemeleri ve Anayasa Mahkemelerinin farklı görüş ve sonuçlara ulaşabilmesi ihtimali nedeniyle bazı hukuki uyumsuzluk ve çelişkiler ortaya çıkarabilecektir⁴³⁰.

Cezayir'de, Arap Baharı öncesi 1996 Anayasası'nda organik kanunlardan bazıları zorunlu olarak Anayasa Konseyinin denetimine (m. 123) tabi iken; belirtilmeyen konulardaki organik kanunlar ise parlamento tarafından kabul edildikten sonra yalnızca Cumhurbaşkanı'nın Anayasa Konseyine başvurması halinde *a priori* olarak denetlenmekteydi (m. 165). Yine meclis içtüzükleri de yalnızca Cumhurbaşkanı tarafından Anayasa Konseyine götürülebiliyordu. Kanun taslaklarının ise Cumhurbaşkanı ve Meclis Başkanları tarafından Mahkemeye götürülebilmesi öngörülmüştür (m. 166). Cezayir Arap Baharı sonrası 2016 Anayasal reformu ile organik kanunlara ilişkin sistemi muhafaza etmiştir (m. 141, 144, 186). 2016 Anayasal reformunun getirdiği bir yenilik, Cezayir'de kanunların sadece *a priori* olarak (m. 144, 187) değil, aynı zamanda *a posteriori* olarak (m. 188) somut norm denetimi kapsamında denetlenebilmesidir. Ancak, somut norm denetimi, sadece Yargıtay ve Danıştayın kararına bağlıdır ve davadaki tarafların temel hak ve hürriyetlerini ihlal ettiği iddiası ile sınırlıdır. Daha açık söylemek gerekirse, somut norm denetiminde, Anayasa hükümlerinin tamamı değil sadece temel hak ve hürriyetler dikkate alınacaktır. Yeni 2020 Anayasası, organik kanunların, normal kanunların, meclis içtüzüklerinin anayasallığı hakkında karar verebilir (m. 198). Keza, yasama veya düzenleyici işlemler hakkında somut norm denetimi tanınmıştır (m. 202).

⁴³⁰ Duncan Pickard, "Tunisia's New Constitutional Court," *Atlantic Council, Rafik Hariri Center for Middle East*, 21 April 2015, 3. <https://www.atlanticcouncil.org/in-depth-research-reports/issue-brief/tunisia-s-new-constitutional-court/> (29.08.2023).

Mısır’da, Anayasa Mahkemesi’nin yargı yetkisinde önemli değişiklikler yaşanmamıştır. 2012 Anayasası’nda, bir yenilik olarak, seçim kanunlarının yayımlanmadan önce zorunlu olarak Anayasa Mahkemesi denetiminden geçeceği, 45 gün içinde karar verilmediği takdirde kanunun otomatik olarak onaylanmış sayılacağı kabul edilmiştir (m. 177)⁴³¹. Bu düzenlemenin kaynağı, hiç şüphesiz 2012 seçimlerini düzenleyen seçim kanunlarının iptal edilerek parlamentonun feshedilmesi ve parlamentonun seçtiği ikinci kurucu meclisin de meşruiyetini tartışmalı hale getiren yargısal kararların verilmesiydi. Ancak, 2014 Anayasası ile seçim kanunlarının *a priori* denetimi kaldırılmıştır; ancak, *a posteriori* denetimi devam etmektedir. Mısır’da 2014 Anayasası’nda kanunların ve düzenleyici işlemlerin (yasama işlemi olarak) *a posteriori* denetimi düzenlenmiştir. 2014 Anayasası’nın 192’nci maddesine göre Anayasa Mahkemesi, “kanunların ve düzenlemelerin anayasallığı ve yasama hükümlerini yorumlama üzerinde karar vermeye yetkili tek mercidir”.

Diğer bir örnek Fas’ta Arap Baharı öncesi ve sonrasında organik kanunların (yayımlanmadan) ve her bir meclis içtüzüğünün (uygulanmadan) zorunlu olarak Anayasa Mahkemesinin anayasaya uygunluk denetiminden geçeceği belirtilmiştir (1996 Anayasası’nda m. 81, 2011 Anayasası’nda m. 132). Ayrıca, belirli siyasal aktörler, kanun ve uluslararası anlaşmaların yayımlanmasından önce incelenmeleri (*a priori*) için anayasa mahkemesine götürebilirler. 2011 Anayasası’nda bir yenilik, mahkemede uygulanmakta olan bir kanunun somut norm denetimi (*a posteriori*) ile anayasaya uygunluk denetiminin gerçekleştirilebileceğinin öngörülmesidir.

Bu hususta Bahreyn, Ürdün ve Umman’da Arap Baharı sürecinin getirdiği bir değişiklik söz konusu değildir. Bahreyn Krallığı’nda, 2002 Anayasası ile kanun tasarıları *a priori* olarak, kanunlar ve düzenlemeler ise yayımlandıktan sonra *a posteriori* olarak incelenebilmesi öngörülmüştür (Anayasa m. 106). Ürdün Krallığı’nda 1952 Anayasası’nda, kanun ve düzenleyici işlemlerin (*law and regulations*) somut norm denetimi düzenlenmiştir (m. 59). Umman’da da kanun ve düzenleyici işlemlerin anayasaya uygunluk denetiminin öngörülen birim tarafından gerçekleştirilebileceği ifade edilmiştir (1996 Temel Yasası m. 70).

⁴³¹ Tueni, “Constitutional Court,” 11.

d. Anayasaya Uygunluk Denetimi Türleri ve Yolları

Anayasa yargısında denetim türleri/zamanlaması, önleyici (*a priori*) ve düzeltici (*a posteriori*) olarak ikiye ayrılmaktadır. Anayasal denetim yolları ise soyut, somut ve bireysel başvuru olarak üçe ayrılmaktadır. Arap Baharı öncesinde Orta Doğu ve Kuzey Afrika’da anayasa yargısı, genellikle önleyici (*a priori*), kanunlarla sınırlı ve bunun yanında sadece belirli grupların başvurabildiği bir seviyede gerçekleşmiştir⁴³². Arap Baharı sonrasında özellikle eski Fransız sömürgesi ülkeler, Fransa’nın 2008 anayasa değişiklikleri ile düzeltici (*ex post / a posteriori*) norm denetimini kabul etmesinin⁴³³ ardından *a posteriori* denetimi benimsemişlerdir. Ayrıca, Arap Baharı sonrasında araştırma kapsamında ele alınan ülkelerin genelinde anayasa mahkemelerine erişimin kapsamı genişletilmiştir. Bu çerçevede, anayasal denetim yolları çeşitlendirilmiş ve mahkemeye başvurabilecek kişilerin sayısı artırılmıştır. Anayasa yargısı yollarından özellikle somut norm denetimi eğilimi dikkat çekmektedir. Aşağıda, Arap Baharı ülkelerinde denetim yollarına ilişkin değişim yakından irdelenecektir.

Öncelikle çalışmada ele alınan devletlerin soyut norm denetimi hususunu anayasalarda nasıl düzenlediklerine göz atalım. Bu devletlerin çoğunda, soyut norm denetimi, kanun yürürlüğe girmeden önce *a priori* olarak tanınmıştır. Mısır, Tunus, Bahreyn, Fas ve Cezayir’de *a priori* anayasal denetim kabul edilmiştir. Arap Baharı coğrafyasında *a priori* denetim tanınması, otoriter eğilimlerin hukuk düzenine yeniden geri dönerek yayılmasını engellemeye yardımcı olması bakımından ayrı bir önemi haizdir⁴³⁴. Ayrıca, *a priori* soyut denetim ile diğer hukuki ve teknik sorunların, normlar yürürlüğe girmeden ortadan kaldırılabilmesine imkân sağlanacaktır⁴³⁵.

Soyut norm denetiminde anayasa mahkemelerine başvurma yetkisine sahip makamlar genişletilmiştir. Bu hususla ilgili olarak Cezayir ve Tunus örnekleri dikkat çekmektedir. Cezayir’de Arap Baharı öncesinde sadece Cumhurbaşkanı ve her iki Meclis Başkanı’na Anayasa Konseyine başvuru yetkisi tanınırken; 2016 değişiklikleri ile bu

⁴³² Schoeller-Schletter, “Mapping Constitutional Review,” 20.

⁴³³ Teziç, *Anayasa Hukuku*, 214-215.

⁴³⁴ Kirchoff-Foster, “Constitutional Court Landscape,” 11.

⁴³⁵ Mehmet Tevfik Gülsoy, *Özgürlüklerin Korunmasında Anayasa Yargısının Yeri ve Meşruluğu* (Ankara: Yetkin Yayınevi, 2007), 189.

yetki aynı zamanda Başbakana ve parlamentoya verilmiştir. Söz konusu başvuru yetkisi, Halkın Millet Meclisinden (alt meclis) 50 üyeye ve Millet Konseyinden (üst meclis) 30 üyeye verilmiştir. Tunus'ta mahkemeye erişimin genişlemesi daha belirgindir. 1959 Anayasası döneminde Anayasa Mahkemesine başvuru yetkisi sadece Cumhurbaşkanıya verilmişti. 2014 Anayasası'nda ise bu yetki, Cumhurbaşkanının yanı sıra Temsilciler Meclisinden 30 milletvekiline ve yürütme organı içinden Başbakana tanınmıştır.

Soyut norm denetimi yolunda anayasa mahkemelerine başvuru yapmakla yetkilendirilen makamların genişletildiği görülmüştür. Bunun yanında, Arap Baharı sonrası bir yenilik olarak somut norm denetimi usulünün tanınması gösterilebilir. Böylece mahkemenin anayasaya aykırı kanun hükümlerini iptal etmesi sağlanarak, temel hak ve hürriyetlerin ve anayasanın üstünlüğünün korunmasına katkı sunulacaktır. Somut norm denetimi, Mısır, Tunus⁴³⁶, Bahreyn, Fas (2011'den itibaren), Cezayir (2016'dan itibaren⁴³⁷) ve Ürdün'de tanınmıştır. Somut norm denetimi, araştırma kapsamındaki ülke örneklerinde iki farklı modelde uygulanmaktadır. Bu modellerin biri tek filtre sistemi (*single-filter system*), diğeri çift filtre sistemidir (*double-filter system*). Her iki modelde de tarafların ileri sürdüğü olaya uygulanacak olan hukuku kuralının anayasaya aykırı olduğu iddiası, mahkeme tarafından ciddi olduğu kanaatini taşımalıdır⁴³⁸.

Türkiye, Almanya ve İspanya'nın aralarında bulunduğu ve Orta Doğu'da Mısır, Fas ve Tunus tarafından benimsenen tek filtre modelinde, bütün mahkemeler ilgili hukuk normunun anayasaya aykırılığı iddiasını doğrudan anayasa mahkemesine taşıyabilir. Fransa'nın takip ettiği ve Orta Doğu'da Cezayir⁴³⁹ ve Ürdün'ün (2022'e kadar) uyguladığı çift filtre modelinde ise alt veya ilk derece mahkemeleri anayasaya aykırılık iddiasını öncelikle bağlı bulunduğu yargı kolunun en üst mahkemesine havale etmelidir. En üst mahkeme, anayasaya aykırılık iddiasına ilişkin kararını açıkladıktan sonra kendisi ilgili hukuk normunu anayasa mahkemesine gönderecektir. Ürdün'de 2022 yılının başlarında gerçekleştirilen Anayasa değişikliği ile alt derece mahkemeleri, ilgili

⁴³⁶ Tunus'ta Anayasa Mahkemesi faaliyete geçemediği için onun yerine görev yapan geçici anayasa mahkemesine somut norm denetimi yapma yetkisi verilmemiştir. Schoeller-Schletter, "Mapping Constitutional Review," 25.

⁴³⁷ 1996 Cezayir Anayasası (2016) m. 144; 2020 Cezayir Anayasası m. 153/2.

⁴³⁸ Al-Shibli, Alkhalailah and Brown, "Judicial Review and the Jordanian," 10.

⁴³⁹ Cezayir'de somut norm uygulaması hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Biagi, "Constitutional Review in Algeria," 101-114.

anayasaya aykırılık iddiasını, ciddi bulması halinde, temyiz mahkemesine sunmaksızın, doğrudan Anayasa Mahkemesine havale edebilecektir (Anayasa m. 60/2)⁴⁴⁰.

Fransa ve Ürdün uygulamasında (2022'e kadar), yüksek mahkemeler, ilgili konuyu anayasa mahkemesine havale etme hususunda bir direnç göstermektedirler⁴⁴¹. Fransa'da bunun nedeni, mahkemenin yeni rolü uygulamada ve yargısal dengeyi değiştirme konusunda istekli olmamasıdır⁴⁴². Ayrıca, somut norm denetime başvuru koşullarının da sıkı olması, Yüksek Mahkeme tarafından ilgili sorunun Anayasa Mahkemesine gönderilmesini birçok defa engellemiştir⁴⁴³. Ürdün'de ise Yüksek Mahkeme, önceki zamanlardan itibaren kullandığı anayasaya uygunluk denetimi yetkisinden vazgeçmek istememektedir⁴⁴⁴. Diğer taraftan, Fas'ta, Ulusal İnsan Hakları Konseyi, anayasal adalete daha erken erişebilme ve devam eden davanın süresini etkileyeceği gerekçesiyle tek filtre sistemine geçilmesini önermesine rağmen 2018 yılında çift filtre sisteminin benimsendiği bir organik kanun tasarısı⁴⁴⁵ hazırlanmıştır⁴⁴⁶. Ancak, Anayasa mahkemesi, bu kanun tasarısını⁴⁴⁷ kısmen iptal ettiği için kanun daha yürürlüğe girmemiştir⁴⁴⁸. Anayasa Mahkemesinin kararı⁴⁴⁹ uyarınca yeni bir kanun

⁴⁴⁰ Al-Shibli, Alkhalaileh and Brown, "Judicial Review and the Jordanian," 11.

⁴⁴¹ Biagi, "Constitutional Review after the Arab Spring," 174.

⁴⁴² Biagi, "Constitutional Review after the Arab Spring," 174.

⁴⁴³ Tınç, *Fransız Anayasa Hukuku*, 405. Fransa'da somut norm denetimi yolunun işletilebilmesi için ön-sorun talebi sadece kanun hükümlerine karşı ve temel hak ve hürriyetler temelinde gerçekleştirilebilir. Diğer bir şart, ilgili kanun hükmünün görülen davaya uygulanabilir olmasıdır. Başka bir şart, konu olan kanun hükmünün, Anayasa Mahkemesinin daha önceki karar ve gerekçelerinde anayasaya uygunluğunun belirtilmemiş olmasıdır. Görülmekte olan mahkeme, anayasaya aykırılık iddiasının ciddi olduğuna karar vermelidir. Bu karar üzerine konu Yüksek Mahkemeye (Yargıtay veya Danıştay) gönderilir. Burada, Yüksek Mahkeme, diğer şartların gerçekleşip gerçekleşmediğini incelemesinin yanında, ön sorunun "yeni veya ciddi olup olmadığını" da belirlemelidir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Tınç, *Fransız Anayasa Hukuku*, 401-405.

⁴⁴⁴ Kirchoff-Foster, "Constitutional Court Landscape," 16.

⁴⁴⁵ Uluslararası Yargıçlar Komisyonu, Faslı yetkililere çağrıda bulunarak, adalete erişimin ve temel hak ve hürriyetlerin korunmasının güçlendirilmesi bakımından uluslararası standart ve en iyi uygulamalara göre revize edilmesi gerektiğini duyurmuştur. International Commission of Jurists, "Morocco: remove obstacles to access to the Constitutional Court," 20/02/2018, 3. <https://www.icj.org/morocco-remove-obstacles-to-access-to-the-constitutional-court/> (01.09.2023).

⁴⁴⁶ Biagi, "Constitutional Review after the Arab Spring," 175.

⁴⁴⁷ 15-86 sayılı Organik Kanun Tasarısı'nın içeriği ve Anayasa Mahkemesinin bu norm hakkında verdiği karar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. El Abdellaoui, "The Right of Individuals to Access," 88-97.

⁴⁴⁸ Biagi, "Constitutional Review after the Arab Spring," 175.

⁴⁴⁹ Anayasa Mahkemesi kararında, Fransa'daki uygulamadan farklı olarak Kamu Savcısının da ilgili kuralın anayasal temel hak ve hürriyetlere aykırılığı iddiasında bulunabilir. (El Abdellaoui, "The Right of Individuals to Access," 89-90).

tasarısı hazırlanmıştır⁴⁵⁰. Sonuç olarak, çift filtre modelinin benimsenmesi, birçok tartışmaya yol açacağından bölge ülkeleri açısından da savunulabilir gözükmemektedir⁴⁵¹. Temel hakların korunması ve anayasanın üstünlüğünün sağlanması açısından bütün düzeylerdeki mahkemelere, doğrudan somut norm denetimi başvurusunda bulunma imkanı verilmelidir⁴⁵².

Somut norm denetiminde diğer bir husus, hakimlerin kendilerinin re'sen davada uygulanan hukuk kuralını, anayasa mahkemesine gönderebilme yetkilerinin bulunup bulunmadığına ilişkindir. Örnek ülkeler arasında Mısır'da anayasaya aykırılık iddiasını re'sen mahkeme önüne getirebilmektedirler. Hatta, Mısır anayasa yargısında, anayasaya aykırılık iddiası kamu düzeninden sayıldığından mahkeme kendiliğinden yargılamanın her aşamasında bu iddiayı Anayasa Mahkemesine taşıyabilir⁴⁵³. Bunun aksine Ürdün, Fas ve Cezayir'de ise mahkemeler, olaya uygulanacak hukuk kuralının anayasaya aykırılığını re'sen ileri süremezler; sadece taraflardan birisinin talep etmesi halinde konuyu anayasa mahkemesine taşımakla yetkilendirilmişlerdir⁴⁵⁴. Mahkemelerin olaya uygulanacak hukuk kurallarının hükümlerinin anayasaya aykırı olduklarını düşünmeleri halinde, söz konusu sorunu doğrudan Anayasa Mahkemesine götürme yetkisinin tanınması, anayasal denetim işlevinin güçlendirilmesi açısından yerinde olacaktır. Son olarak Cezayir ve Fas'ta somut norm denetimi, davadaki hukuk kuralının anayasadaki bütün hükümlere aykırılığı iddiasından dolayı değil sadece anayasadaki temel hak ve hürriyetlere aykırılığı⁴⁵⁵ iddiasıyla gidilebilir⁴⁵⁶.

2. Norm Denetimi Dışında Verilen Görev ve Yetkiler

Anayasa mahkemelerinin temel işlevi, kanunların anayasaya uygunluğunu denetlemektir. Zamanla, anayasa mahkemelerine kanunların anayasaya uygunluğu

⁴⁵⁰ El Abdellaoui, "The Right of Individuals to Access," 89.

⁴⁵¹ Kirchoff-Foster, "Constitutional Court Landscape," 16.

⁴⁵² Biagi, "Constitutional Review after the Arab Spring," 174.

⁴⁵³ El Abdellaoui, "The Right of Individuals to Access," 90.

⁴⁵⁴ Biagi, "Constitutional Review after the Arab Spring," 175.

⁴⁵⁵ Anayasada yer alan temel hak ve hürriyetler ifadesinden, temel hak ve hürriyetler ile ilgili ilke ve değerleri (eşitlik ve çoğulculuk) ve usulüne uygun şekilde onaylanmış uluslararası insan hakları anlaşma ve sözleşmelerinin de dahil olduğu yönündeki görüş ve değerlendirmeler için bkz. El Abdellaoui, "The Right of Individuals to Access," 96.

⁴⁵⁶ Bkz. 2020 Cezayir Anayasası m. 202 ve 2011 Fas Anayasası m. 133.

denetiminden ayrı, “talî işlevler” (*ancillary functions*) olarak adlandırılan çeşitli görev ve yetkiler verilmiştir. Bu talî işlevler arasında; seçimlerin denetimi, cumhurbaşkanının görevden alınması yargılamasını yapma, Cumhurbaşkanlığı makamının tamamen boşalmasına hükmetme, olağanüstü hal ilanı öncesi istişarî görüş sunma, siyasi partilerin denetimi gibi görevler sayılabilir.

Birçok devlette anayasa mahkemelerinin talî görev ve yetkilerinin artırılması eğilimi dikkat çekmektedir⁴⁵⁷. Bu eğilim, çalışma kapsamında ele alınan Orta Doğu ve Kuzey Afrika ülkelerinde de görülmektedir. Ancak, anayasa mahkemelerinin görev ve yetkilerinin artırılmasının bazı avantaj ve sakıncalarının bulunduğunu belirtmek gerekir. Anayasa mahkemelerinin görev ve yetkilerinin artırılmasının en büyük avantajı, yargısal denetimin yayılması gerekçesiyle de bağlantılı olarak “belirsizlik durumlarında mahkemelerin siyasal sigorta işlevi görebileceği”dir⁴⁵⁸. En büyük dezavantajı veya sakıncası, muhtemelen, anayasa mahkemelerine aşırı derecede görev ve yetki yüklenmesinin mahkemelerin verdikleri kararlar nedeniyle sistem içinde yıpranması, meşruiyetinin azalması ve siyasi krizlerin nedeni olarak gösterebileceği tehlikesidir⁴⁵⁹. Diğer bir sakınca, oldukça kırılgan siyasal sorunların çözümünün mahkemeye bırakılmasının, mahkemelerin tarafsız ve bağımsız imajının zedelenmesine ve belki de siyasallaşması tehlikesine yol açmasıdır⁴⁶⁰. Ginsburg ve Elkins, bu endişe ve dezavantajların vuku bulduğu örnekler olarak Rusya ve Tayland Anayasa Mahkemelerini göstermektedir⁴⁶¹.

a. Seçimlerin Denetimi

Anayasa Mahkemelerinin seçimler üzerindeki denetim yetkisi, özellikle otoriter rejimleri sona erdirerek yeni rejime geçiş yapan ülkelerde daha güvenceli bir sistem meydana getirebilir. Ancak, ülkelerin çoğunluğu, seçimlerin yürütülmesi, gözetimi ve denetlenmesi hususunda, yarı-yargısal nitelikte bağımsız bir kurum tesis edilmesini tercih

⁴⁵⁷ Tom Ginsburg and Zachary Elkins, “The Ancillary Powers of Constitution Courts,” *Texas Law Review* 87, (2008): 1441.

⁴⁵⁸ Ginsburg and Elkins, “The Ancillary Powers,” 1454.

⁴⁵⁹ Ginsburg and Elkins, “The Ancillary Powers,” 1460; Biagi, “Constitutional Review after the Arab Spring,” 178.

⁴⁶⁰ Biagi, “Constitutional Review after the Arab Spring,” 178.

⁴⁶¹ Ginsburg and Elkins, “The Ancillary Powers,” 1461.

etmektedirler. Seçimlerin, yürütme organı veya parlamentonun kendisi tarafından yapılması, artık çok az ülkede uygulanmaktadır.

Cezayir ve Fas'ta Anayasa mahkemeleri, seçimleri denetlemekle görevlendirilmişlerdir. Arap Baharı öncesinde Cezayir'de seçimlerin uygun bir şekilde yapılması ve denetimi, Anayasa Mahkemesinin görev alanında bulunmaktaydı. Arap Baharı sonrası 2016 Anayasa değişiklikleri ile Seçimleri İzleme Yüksek Otoritesi tesis edilmiştir. 2020 Cezayir Anayasası da 2016 Anayasal reformunun getirdiği kuruma benzer şekilde Ulusal Bağımsız Seçim Otoritesini (m. 209-214) düzenlemiştir. Bu anayasal metinlere göre Yüksek veya Bağımsız Otorite, seçimlerin organizasyonu, gözetimi ve denetimi ile yetkilendirilmiştir. Ancak, Yüksek Otoritenin kararları nihai değildir. Yüksek Otoritenin kararlarına karşı Anayasa Mahkemesine itiraz edilebilir. Anayasa Mahkemesi; Cumhurbaşkanlığı ve milletvekilliği seçimlerinin ve referandumların geçici sonuçlarına ilişkin yapılan itirazları içerik itibarıyla inceler ve tüm bu süreçlerin kesin sonuçlarını açıklar. Diğer bir örnek Fas'ta, 1996 ve 2011 Anayasalarında (m. 174) yasama seçimleri ve referandumların denetiminin Anayasa Mahkemesi tarafından yapılacağı öngörülmüştür⁴⁶².

Bahreyn, Mısır, Ürdün, Tunus'ta seçimlerin denetimi anayasa mahkemeleri tarafından yapılmamaktadır. Tunus, Ürdün ve Mısır'da seçimlerin yürütülmesi, gözetimi ve denetimi bağımsız kuruluşlar tarafından gerçekleştirilmektedir⁴⁶³. Bahreyn'de, Temsilciler Meclisinin seçimleri ile ilgili uyuşmazlıklarda Yargıtay (*Court of Cassation*) görevlendirilmiştir (m. 62).

⁴⁶² 1996 Anayasası m. 81, 2011 Anayasası m. 132, 174.

⁴⁶³ Mısır'da 2012 Anayasası (m. 208-211) ve 2014 Anayasası'nda (m. 208-210), bütün seçim ve referandumların yönetimi ve gözetiminden sorumlu Ulusal Seçim Komisyonu oluşturulmuştur. Ulusal Seçim Komisyonunun kararlarına karşı başvuru mercii olarak Yüksek İdare Mahkemesi (*Supreme Administrative Court*) yetkili kılınmıştır. Tunus'ta 1959 Anayasası'nın 72'nci maddesin ile Anayasa Konseyi seçim ve referanduma ilişkin itirazları nihai olarak karara bağlamakla yetkilendirilmiştir. Ancak, anayasal hüküm, Cumhurbaşkanlığı seçimlerini, Anayasa Konseyinin denetimi kapsamına dahil etmemiştir. 2014 Tunus Anayasası'nda ise seçim ve referandumların organizasyonu, gözetimi ve denetiminden sorumlu Seçimler Komisyonu tesis edilmiştir (m. 126). Ürdün'de, daha önce belirttiğimiz üzere, yürütme kaynaklı bir seçim organizasyonu yerine bağımsız bir Seçim Komisyonu oluşturulmuştur (m. 67).

b. Danışma Rolü

Anayasa Mahkemelerine verilen istişâri rol, iki bağlamda ortaya çıkabilmektedir. Biri, bazı siyasal makamların anayasa mahkemesinden belirli hukuki normlar hakkında görüşünü açıklamasını istemesidir. Diğer, bazı istisnâî durumlarda, Anayasa Mahkemesi Başkanları ile istişâre edilmesi usûlünün öngörülmesidir. Anayasa mahkemelerine herhangi bir istişâri rol vermeyen ülkeler arasında Tunus⁴⁶⁴, Mısır, Bahreyn ve Ürdün sayılabilir. Anayasasında Anayasa Mahkemesinin istişâri görüş açıklamakla görevlendirilen tek ülke Cezayir'dir.

Cezayir Anayasalarında bazı durumlarda Anayasa Mahkemesinin istişari nitelikteki görüşüne başvurulması zorunluluğu getirilmiştir. Anayasa Mahkemesi, ateşkes ve barış anlaşmaları⁴⁶⁵, parlamenterlerin görevinin uzatılması⁴⁶⁶, parlamentonun fesh edilmesi⁴⁶⁷, olağanüstü hal tedbirleri⁴⁶⁸, Cumhurbaşkanlığı makamının herhangi bir sebeple boşalması halinde bazı anayasa hükümlerinin uygulanması⁴⁶⁹ ile ilgili olarak görüşünü açıklamaktadır. Mahkemenin bu konularda sunduğu görüşler bağlayıcı değildir. Anayasa Mahkemesi Başkanı, 2016 Anayasal reformu ile parlamentonun feshi öncesinde danışılması gereken makamlar arasına alınmıştır. Diğer bir yenilik, 2020 Anayasası'nın 198'inci maddesinde öngörülmüştür. Buna göre Anayasa Mahkemesi, yayımlanmadan önce uluslararası anlaşmalar ve kanunlar hakkında tavsiye görüş ortaya koyabilir. Ayrıca, Mahkeme, kararnamelerin ve düzenlemelerin (yürütme işlemi) yayımlanmalarından itibaren bir ay içinde istişari görüş açıklayabilme yetkisi ile donatılmıştır. Sonuç olarak, Cezayir'de Anayasa Mahkemesinin istişari rolü genişletilmiştir.

⁴⁶⁴ 1959 Anayasası döneminde Anayasa Konseyine istişari nitelikte roller verilmiştir. Örneğin, 1959 Anayasası'nın 52'inci maddesi uyarınca Cumhurbaşkanı, anayasa değişikliği, organik kanun veya normal kanunlara ilişkin teklifleri, Anayasa Konseyinin tavsiyesi üzerine, yeniden görüşülmesi için parlamentoya geri gönderebilir.

⁴⁶⁵ 1996 Anayasası (2016) m. 97; 1996 Anayasası (2016) m. 111; 2020 Anayasası m. 118.

⁴⁶⁶ 1996 Anayasası (2008) m. 102; 1996 Anayasası (2016) m. 119; 2020 Anayasası m. 127.

⁴⁶⁷ 1996 Anayasası (2016) m. 147; 2020 Anayasası m. 156.

⁴⁶⁸ 1996 Anayasası (2008) m. 91; 1996 Anayasası (2016) m. 105; 2020 Anayasası, m. 114.

⁴⁶⁹ 1996 Anayasası (2008) m. 90; 1996 Anayasası (2016) m. 104; 2020 Anayasası m. 110.

c. Devletin Temel Organları Arasındaki Uyuşmazlıklarda Karar Vermek

Anayasa Mahkemeleri, zaten somut ve soyut norm denetimi sırasında verdiği kararlarla anayasa maddelerini yorumlamaktadır. Ancak, anayasa mahkemesi tarafından bu maddelerin yorumlanması, başvuru hakkına sahip belirli kişilerin talebi üzerine gerçekleştirilmektedir. Bu durumlar dışında, özellikle yarışan siyasal aktörlerin yetkileri ve rolleri üzerinde tartışma meydana gelebilir ve bu çerçevede siyasal aktörler anayasa mahkemesine başvurarak ilgili uyuşmazlığın dayandığı anayasa maddelerinin yorumlanmasını isteyebilir⁴⁷⁰. Bu anayasal yorum faaliyetine literatürde “organ davası” ismi verilmektedir⁴⁷¹. Bu uyuşmazlıklar sık sık siyasal nitelikte görülebileceğinden bunların çözümü hassas kabul edilmektedir. Bu davaların siyasal karakteri, mahkemenin oluşumunun tarafsız bir şekilde gerçekleştirilmesinin ne kadar önemli olduğunu bir kez daha hatırlatmaktadır⁴⁷².

Araştırma kapsamında ele alınan ülkeler incelendiğinde; Ürdün, Tunus (2014 Anayasası) ve Cezayir’de, Anayasa Mahkemelerine devletin temel organları arasındaki yetki uyuşmazlıklarını çözümleme veya belirli anayasa maddelerini yorumlama yetkisi verilmiştir. Diğer taraftan, Tunus (2022), Cezayir (2020 öncesi), Mısır ve Bahreyn’de organ davası tanınmamıştır.

Organ davasının tanındığı ülkeleri incelemekle başlayalım. Ürdün örneğinde, 1952 Anayasası 59’uncu maddesinin 2’nci fıkrasına göre Anayasa Mahkemesi, parlamenter meclislerden herhangi birisi veya Bakanlar Konseyinin kararı üzerine anayasa maddelerini yorumlamakla görevlendirilmiştir. Anayasa Mahkemesinin verdiği anayasal yorum, Resmi Gazete’de yayımlandığı zaman etkisini gösterecektir (m. 59/2). Anayasa’nın, mahkemenin söz konusu kararının açıkça etki göstereceğinden bahsetmesi nedeniyle Anayasa Mahkemesinin yaptığı yorum, bütün otoriteler için bağlayıcıdır. Ürdün’deki bu mekanizma, anayasal yoruma ilişkin genel bir düzenlemedir.

Diğer bir ülke Tunus’ta, 1959 Anayasası döneminde Anayasa Konseyine bu işlev ile ilgili birçok yetki verilmiştir. Örneğin, Anayasa’nın 35’inci maddesine göre

⁴⁷⁰ Kirchoff-Foster, “Constitutional Court Landscape,” 17; Choudhry and Bass, “Constitutional Courts,” 22-23.

⁴⁷¹ Tevfik Sönmez Küçük, “Anayasa Hukukunda Organ Uyuşmazlığı Davası Üzerine Bir İnceleme,” *Anayasa Hukuku Dergisi* 5, no. 9 (2016): 173.

⁴⁷² Choudhry and Bass, “Constitutional Courts,” 23.

Cumhurbaşkanı, yürütmenin düzenleyici alanında sunulan bir kanun teklifi veya değişikliğin kabul edilemezliği hakkında Anayasa Konseyine itiraz edebilir. 2014 Tunus Anayasası'nda ise sistem içinde devletin organları (Cumhurbaşkanı ile başbakan) arasındaki uyuşmazlıklarda karar verecek makam Anayasa Mahkemesi olarak öngörülmüştür (m. 101)⁴⁷³. Dolayısıyla Tunus anayasal sisteminde “organ davası” kurumu tanınmıştır. Tekin ve Temel'e göre bu yetki, Mahkemenin siyasallaşmasına yol açma tehlikesi barındırmasına rağmen bu uyuşmazlıkları çözümleyecek en tarafsız ve en uygun yapı Anayasa Mahkemesidir⁴⁷⁴. Ürdün'deki mekanizma, anayasal yoruma ilişkin genel bir düzenleme iken; Tunus'taki Cumhurbaşkanı ve Başbakan arasındaki yetki uyuşmazlığının çözümü, anayasal yorum mekanizmasının özel bir düzenlemesidir.

Cezayir'de 2020 Anayasası öncesinde bir devletin temel kurumları arasındaki yetki ve görev uyuşmazlıkları hakkında anayasal yorum işlevinin kullanıldığı bir organ davası tanınmamıştır. Önceki anayasaların aksine, Cezayir 2020 Anayasası'nda, belirli makamların başvurusu halinde anayasal hükümleri yorumlama yetkisinin kullanılacağı iki yol düzenlenmiştir. İlki; Cumhurbaşkanı, Başbakan ve her iki Meclis Başkanı'nın, devletin temel organları arasındaki anayasal yetkilere ilişkin ortaya çıkan uyuşmazlıklarda Anayasa Mahkemesinin bağlayıcı görüşüne başvurabilmesi durumudur (m. 199/1). İkincisi; yine aynı devlet makamlarının, Anayasa Mahkemesinden, anayasanın madde veya maddelerinin yorumunu talep etmesi halidir (m. 199/2). Mahkemenin bu iki durumda açıkladığı görüşler, 2020 Anayasası'nın 207'nci maddesi uyarınca bağlayıcıdır.

Fas'ta 1996 ve 2011 Anayasalarına göre Hükümet, herhangi bir kanun teklifi veya değişikliğin, kanun alanının dışında olduğu itirazını ileri sürebilir. Hükümetin bu itirazı üzerinde bir uyuşmazlık çıkması durumunda ve Meclis Başkanlarından birisinin veya Başbakanın talep etmesi halinde Anayasa Mahkemesi, söz konusu uyuşmazlık hakkında karar verir. (1996 Anayasası m. 53; 2011 Anayasası m. 79). Önceki ve sonraki anayasa arasındaki tek bir değişiklik söz konusudur. Şöyle ki; eski anayasada bu itirazı yapma yetkisi, Meclis Genel Kurulları ve Hükümete verilmişken, sonraki anayasada bu yetki Meclis Başkanlarına ve Başbakana tevdi edilmiştir. Ayrıca, Fas'ta Anayasa Mahkemesi,

⁴⁷³ Anayasa Mahkemesine ilgili konu arz edildikten sonra Mahkemenin kararını bir hafta içinde açıklayacağı düzenlenmiştir.

⁴⁷⁴ Tekin ve Temel, “Political And Constitutional Developments,” 211-212.

1996 ve 2011 Anayasalarınca tanınan şöyle bir yetkiye sahiptir: Yasama işlemleri (kanun) ile düzenleyici kuvvetin (yürütmenin) alanına bırakılan bir konuya müdahale edilmesi halinde, bu *kanunlar* Anayasa Mahkemesinin görüşü (bağlayıcı) alındıktan sonra *kararnamelerle* değiştirilebilir (1996 Anayasası m. 48; 2011 Anayasası m. 73).

e. Cumhurbaşkanının Görevden Alınması Yargılamasını Yapma

Otoriter rejime geri dönülmesini engelleyen anayasal mekanizmalardan birisi, devlet başkanının görevinden alınabilmesi usûlünün öngörülmesidir⁴⁷⁵. Tunus (2014), Mısır ve Cezayir Anayasalarında bu usule yer verilmiştir. Bununla birlikte, monarşinin hakim olduğu Umman, Fas, Ürdün ve Bahreyn’de devlet başkanı olan Krallar, dokunulamaz ve hukuki açıdan sorumsuz olduklarından *bu* usûl öngörülmemiştir.

2014 Tunus Anayasası, daha önce değinildiği üzere⁴⁷⁶, Cumhurbaşkanı’nın görevden alınabilmesi usulünü düzenlemiştir. 2014 Anayasası’na göre, Cumhurbaşkanının Anayasa’yı ağır bir şekilde ihlal ettiği gerekçesiyle parlamento tarafından suçlandığı durumlarda, görevden alınması yargılamasının Anayasa Mahkemesi tarafından yapılacağı öngörülmüştür (m. 88). Ancak, 2022 Anayasası ile Cumhurbaşkanının görevden alınabilme usulü kaldırılmıştır. Böylece Tunus anayasal düzeninde denge ve denetim sistemi kabul edilemeyecek derecede bozulmuştur.

Mısır’da, 2012 ve 2014 Anayasalarında, Cumhurbaşkanının ağır bir suç veya vatana ihanet iddiasıyla parlamento tarafından suçlanması halinde görevden alınması yargılamasının yapılacağı düzenlenmiştir. Bu yargılamayı yapacak özel mahkemenin Başkanı’nın, Yüksek Yargı Konseyinin Başkanı olacağı belirtilmiştir (m. 159).

Cezayir’de ise Devlet Başkanı’nın vatana ihanet olabilecek fiilleri veya Başbakan’ın göreviyle ilgili suç ve hataları ile ilgili yargılama Devlet Yüksek Mahkemesi (*High Court of State*) tarafından gerçekleştirilir (2020 Anayasası m. 191)⁴⁷⁷. Devlet Yüksek Mahkemesinin oluşumunun kanun ile düzenleneceği öngörülmüştür. Görüldüğü üzere Cezayir Anayasası’nda, Devlet Başkanının yargılamasını yapacak mahkemenin

⁴⁷⁵ Kirchoff-Foster, “Constitutional Court Landscape,” 10.

⁴⁷⁶ Bkz. “Bölüm III”, “III. Hükümet Sistemleri”, “C. Yasama ve Yürütme Arasındaki İlişkiler”.

⁴⁷⁷ 1996 Anayasası (2008) m. 158; 1996 Anayasası (2016) m. 177; 2020 Cezayir Anayasası m. 191.

oluşumu, parlamento çoğunluğunun iradesine bırakılmıştır. Tunus ve Mısır’da olduğu gibi Cezayir’de de bu önemli yargılamayı yapacak mahkemenin üyeleri ve başkanının Anayasa’da düzenlenmesi gerekirdi.

f. Diğer Görev ve Yetkiler

Anayasa mahkemelerine verilen görev ve yetkiler yukarıda belirtilenlerden ibaret değildir. Bunların dışında, anayasa mahkemelerinin başka görev ve yetkileri de bulunmaktadır.

Cezayir’de, Anayasa Mahkemesi, Cumhurbaşkanlığı makamının ve parlamenter milletvekilliğinin boşalması halini ilan etmekle yetkilendirilmiştir⁴⁷⁸. Ayrıca, Cezayir Anayasalarında Anayasa Mahkemesinin, Cumhurbaşkanı ve Devlet Konseyi Başkanı makamlarının boşalması halinde Devlet Başkanı’nın görev ve yetkilerini üstleneceği düzenlenmiştir⁴⁷⁹.

Tunus’ta Anayasa Mahkemesine yukarıda verilenlerden ayrı olarak birçok görev ve yetki verilmiştir. 2014 Tunus Anayasası’nın 80’inci maddesinde Anayasa Mahkemesi, parlamento üyesi 30 milletvekilinin kendisine başvurmak suretiyle olağanüstü hal koşullarının devam edip etmediğini denetlenmekle yetkilendirilmiştir (m. 80). Ancak, 2022 Anayasası’nda Anayasa Mahkemesinin bu denetim yetkisi ortadan kaldırılmıştır. Bu durumda, Anayasa Mahkemesi diğer görev ve yetkileri kapsamında, sadece Cumhurbaşkanlığı makamının herhangi bir nedenle boşaldığının ilanı⁴⁸⁰ ve Geçici Cumhurbaşkanı’nın kendi makamı önünde yemin etmesi⁴⁸¹ hususları sayılabilir.

Fas’ta Anayasa Mahkemesi, Meclis Başkanı’nın konuyu havale etmesiyle parlamenter bir sandalyenin boşaldığını ilan etmekle yetkilendirilmiştir (2011 Fas Anayasası, m. 61).

Mısır’da Anayasa Mahkemesine, yukarıdaki görev ve yetkilerden bağımsız olarak, yargısal uyuşmazlıklar ile ilgili karar verme yetkisi verilmiştir. Şöyle ki; iki veya

⁴⁷⁸ 1996 Anayasası (2008) m. 88; 1996 Anayasası (2016) m. 102, 117; 2020 Anayasası m. 98, 125.

⁴⁷⁹ 1996 Anayasası (2008) m. 88; 1996 Anayasası m. 110; 2020 Anayasası m. 98.

⁴⁸⁰ 1959 Anayasası m. 57; 2014 Anayasası m. 80 ve 84.

⁴⁸¹ 2014 Anayasası m. 85.

daha fazla yargısal kurum çelişik hükümler inşa ettiği zaman nihai kararı Anayasa Mahkemesi vermektedir (Anayasa Mahkemesi Kanunu m. 25, 32). Bu uyuşmazlıkları çözme görevi, Fransa ve Türkiye’de bağımsız bir yüksek mahkeme olarak oluşturulan Uyuşmazlık Mahkemesine ait iken, Mısır’da Yüksek Anayasa Mahkemesine verilmiştir. Ayrıca, Mısır’da kanunlar ve kanun gücündeki cumhurbaşkanlığı kararnamelerinin uygulanması esnasında farklı yorumların ortaya çıkması durumunda, uyuşmazlığı gidermek amacıyla bu norm hükümleri üzerinde (Anayasa Mahkemesi Kanunu m. 26, 33⁴⁸²) yorum yapma yetkisi yine Anayasa Mahkemesine aittir.

Bahreyn Anayasası’nda, Anayasa Mahkemesi, diğer görev ve yetkilerinden ayrı olarak, anayasa mahkemesi kararlarının uygulanması hususunda ortaya çıkan uyuşmazlıkları çözmek ile görevlendirilmiştir (Anayasa Mahkemesi Kanunu m. 32)⁴⁸³.

3. Anayasa Mahkemesi Kararlarının Niteliği

Araştırma kapsamında incelenen Arap Baharı ülkelerinde anayasa mahkemeleri genellikle mutlak çoğunluk ile karar alırlar. Bazı kararlarda (organik kanunlara ilişkin denetimde, Cumhurbaşkanının görevden alınmasına ilişkin yargılamada, vs.) daha yüksek bir karar yeter çoğunluğu aranabilmektedir.

Anayasa Mahkemesi kararları, söz konusu ülkelerin tamamında Resmi Gazete’de yayımlanır. Buna ek olarak bazı devletlerde (Tunus, Cezayir) mahkeme kararları, mahkemenin kendi resmi web sitesinde de yayımlanmaktadır. Anayasa mahkemelerinin kararları, devlet organları ve bireyler açısından bağlayıcıdır ve herkes için etki (*erga omnes*) meydana getirmektedir.

⁴⁸² Madde 26: “Yüksek Anayasa Mahkemesi, yasama organı tarafından çıkarılan kanunların ve anayasaya göre çıkartılan kanun hükmünde Cumhurbaşkanlığı kararnamelerinin, uygulanmaları sırasında farklı bakış açılarının ortaya çıkması ve tek tip yorumlanmayı gerektirecek bir önem taşımaları halinde kesin yorumunu yapma yetkisine sahiptir”.

Madde 33: “Kanuni yorum talebi; Başbakanın, Temsilciler Meclisi Başkanının veya Yüksek Yargı Konseyinin talebi üzerine Adalet Bakanı tarafından sunulur. Yorum talebi, söz konusu mevzuat hükmünü, uygulanmasını çevreleyen farklı bakış açılarını ve yeknesak bir uygulama sağlanması amacıyla yorumlanması gerekliliğinin önem derecesini açıkça belirtmelidir”.

⁴⁸³ Anja Schoeller-Schletter and Robert Poll, “Constitutional Courts and Councils in the Middle East and North Africa: Basic Facts and Figures,” *Constitutional Review in the Middle East and North Africa*, ed. Anja Schoeller-Schletter (Baden-Baden: Nomos, 2021), 382.

Mahkemelerin, kararlarını kimin adına açıkladıkları da ülkeler arasında farklılaşmaktadır. Mahkeme kararları, Monarşilerde (Fas, Umman, Ürdün, Bahreyn) Kral adına açıklarken, cumhuriyetlerde (Mısır, Tunus) millet adına açıklanır. Cezayir’de ise Anayasa Mahkemesi, kararlarını ne halka ne cumhurbaşkanına izafe etmeden kendi adıyla açıklamaktadır.

Mahkemeler, kararlarının etkisi hususunda ayrışmaktadırlar. Bazı devletlerde (Tunus, Fas, Cezayir) kararların etkisi geleceğe yöneliktir (*ex nunc*), yani kararın yürürlüğe girmesiyle o andan itibaren geleceğe doğru bir etki meydana getirir. Bazı devletlerde ise (Ürdün, Mısır, Bahreyn) mahkeme kararları geçmişe (*ex tunc*) etkilidir. Tunus’ta ise kural olarak kararlarının geleceğe etkili olması kabul edilirken, seçim kanunları gibi bazı hususlarda geçmişe etki tanınmaktadır⁴⁸⁴.

C. ANAYASA YARGISININ UYGULAMADAKİ DURUMU VE ETKİNLİĞİNİN ÖNÜNDEKİ ENGELLER

Orta Doğu ve Kuzey Afrika’da anayasa yargısı, Arap Baharı öncesinde oldukça büyük eksikliklerle birlikte bazı ülkelerde tanınmıştı. Arap Baharı ile yeni anayasal metinlerde, daha kapsamlı ve etkili bir anayasal denetim ortaya konulmuştur. Araştırma kapsamında ele alınan ülkeler açısından anayasa yargısı artık kaçınılmaz bir gerçek olarak varlığını sürdürmektedir.

Anayasa yargısı alanındaki değişim hususunda, öncelikle Anayasa Mahkemelerinin kurulması ve var olanların da güçlendirilmesi söylenebilir⁴⁸⁵. Bir diğeri, araştırma kapsamındaki bazı ülkelerde anayasa mahkemelerinin anayasal güvencelerinin artırılması ve üye seçim sisteminin düzenlenmesi suretiyle, yürütme organından bağımsızlıklarının artırılmasıdır⁴⁸⁶. Ayrıca, anayasa mahkemelerine başvuru yapabilecek kişi sayısının ve yollarının artırılması nedeniyle mahkemeye erişim imkanı genişletilmiştir. Mahkemeye erişim imkanının genişletilmesi ile bağlantılı olarak anayasa mahkemelerinin görev ve yetki alanı (anayasallık denetimi yaptığı norm ve diğer işler) artırılmıştır. Bu gelişmeler, sonuç olarak, anayasa mahkemelerinin sistem içindeki rolü

⁴⁸⁴ Schoeller-Schletter and Poll, “Constitutional Courts and Councils,” 379-401.

⁴⁸⁵ Aynı yönde bkz. Lombardi, “Constitutions of Arab Countries in Transition,” 131.

⁴⁸⁶ Aynı yönde bkz. Lombardi, “Constitutions of Arab Countries in Transition,” 131.

ve önemini artırmıştır. Böylece, anayasa mahkemelerinin, hiç değilse formal açıdan, önemli bir veto oyuncusu olarak tasarlandığı ileri sürülebilir.

Anayasa yargısı, normatif düzeyde siyasetin merkezine daha çok yaklaşmaya, dolayısıyla siyasal sistem üzerinde daha önemli bir rol oynamasına⁴⁸⁷ rağmen, asıl önemli olan pratikte bu etkiyi gösterip gösteremediğidir.

Uygulamaya daha ayrıntılı bakıldığında; **Libya** ve **Yemen**'de iç savaşın varlığı nedeniyle, daha önce de belirtildiği üzere⁴⁸⁸, anayasal denetimle görevli dairelere sahip Yemen ve Libya Yüksek Mahkemesi, geçiş sürecinde etkin bir aktör olmayı başaramamıştır⁴⁸⁹.

Tunus'ta Anayasa Mahkemesi tam olarak kurulana kadar geçici olarak kanunların anayasaya uygunluğu denetimi ile sınırlı bir yapı kurulmuştu. Bu yapı, Anayasa Mahkemesine verilen birçok görev ve yetkiden sadece kanunların anayasaya uygunluğu denetimi ile görevlendirilmişti. Dolayısıyla Cumhurbaşkanı ve Başbakan arasındaki ihtilaflarda nihai hakem rolünü yerine getirme gibi önemli işlevler yetkisizlik nedeniyle yerine getirilememiştir. Tunus'ta geçiş sürecindeki anayasa yapım sürecinin anlatıldığı yerde bahsedildiği üzere Tunus'ta 2014 sonrasında hükümet ve Cumhurbaşkanı arasında birçok siyasal uyuşmazlık ve çatışma durumu meydana geldiği hatırlandığında bu işlevlere bir an önce hayat vermenin ne kadar önemli olduğu anlaşılmıştır. Nitekim devam eden süreçte yine meydana gelen siyasal krizler (hükümet istikrarsızlıkları, ekonomik sorunlar, hükümet-Cumhurbaşkanı çatışması, vs.) neticesinde Cumhurbaşkanı Kays Said, olağanüstü hal ilan ederek parlamentoyu ve parlamentonun güveni ile göreve gelen Hükümeti ortadan kaldırmıştır. 2022 Anayasası'nda Anayasa Mahkemesi öngörülse de birçok önemli yetkisi elinden alınan Mahkeme, bütün üyelerinin Said tarafından atandığı düşünüldüğünde etkin bir işlev gösteremeyeceği aşıkardır. Geçiş sürecinde ve erken demokrasi dönemlerinde, otoriter rejime geri dönülmesi hususunda önemli bir kale olarak görülen anayasa mahkemeleri⁴⁹⁰, Tunus'ta 2014 Anayasası ile hızlıca tesis edilebilmiş

⁴⁸⁷ Bkz. Al-Shibli, Alkhalaileh and Brown, "Judicial Review and the Jordanian," 2.

⁴⁸⁸ Bkz. "I. Bölüm", "III. Araştırma Kapsamındaki Ülkelerde Anayasacılık", "3. Libya ve 4. Yemen".

⁴⁸⁹ Lombardi, "Constitutions of Arab Countries in Transition," 130; Choudhry and Bass, "Constitutional Courts," 17.

⁴⁹⁰ Pickard, "Tunisia's New Constitutional Court," 1.

olsaydı, belki de 2014 Anayasası yürürlükte kalmaya ve bölgede tek güzel örnek olarak gösterilmeye devam edilecekti.

Ürdün ise Arap Baharı protestoları sayesinde anayasal denetimle görevli bağımsız ve özerk bir Anayasa Mahkemesi tesis edebilmeyi başarmasına rağmen uygulamada Mahkemenin işlevi ve performansının yetersiz kaldığı görülmektedir⁴⁹¹. Ürdün Anayasa Mahkemesi 11 yıldır faaliyet göstermesine rağmen sadece 20 adet anayasal yorumda bulunurken⁴⁹², 41 adet iptal davası hakkında karar⁴⁹³ vermiştir. Ayrıca, sadece 10 dosyada Anayasa'ya aykırılık kararı vererek ilgili normu iptal etmiştir⁴⁹⁴. Mahkemenin az iş yüküne sahip olmasının birçok nedeni şu şekilde sayılabilir: Siyasal bağlamın yanı sıra doğrudan bireylerin başvuru haklarının bulunmaması, yargısal denetim kültürünün zayıf olması, somut norm denetiminde çift filtre sisteminin uygulanması -2022 yılında tek filtre sistemine geçilmiştir-, doğrudan mahkemeye başvurabilecek organların belli başlı siyasal organlar olması ve son olarak mahkemenin görev ve yetkilerinin dar kapsamda tutulması. Nihai olarak, Ürdün Anayasa Mahkemesinin sağlam ve etkin bir anayasa yargısı ortaya koyamamıştır⁴⁹⁵.

Cezayir'de anayasa yargısının, 1989'dan itibaren güçlendirildiği rahatlıkla söylenebilir⁴⁹⁶. Arap Baharı sonrasında 2016 Anayasal reformu ile somut norm denetimi getirilmiştir. Ayrıca, 2016 değişikliklerinde, her bir kuvvete dört üyeyi belirleme yetkisinin verilmesi, kuvvetler arasında daha fazla denge arayışının gözetildiğini göstermektedir. Dahası, Anayasa Mahkemesine üye seçilme kriterleri anayasal düzeyde belirtilmiştir. 2020 Anayasası'nda da bu seçim prosedürü korunmuştur. 2020 Anayasası ile Anayasa Konseyinin adı Anayasa Mahkemesi olarak değiştirildi ve somut norm denetiminin kapsamının genişletilmesinin yanı sıra Anayasa Mahkemesine kuvvetler arasındaki uyumsuzluklarda karar verme rolü tanınmıştır⁴⁹⁷. Böylece Anayasa

⁴⁹¹ Bkz. Al-Shibli, Alkhalaileh and Brown, "Judicial Review and the Jordanian," 2.

⁴⁹² Ayrıntılı bilgi için bkz. Constitutional Court of Jordan, "Decisions of the Court," <https://cco.gov.jo/en-us/Documents/Decisions-of-the-Court> (30.08.2023).

⁴⁹³ Ayrıntılı bilgi için bkz. Constitutional Court of Jordan, "Rulings of the Court," <https://cco.gov.jo/en-us/Documents/Rullings-of-the-Court> 30.08.2023).

⁴⁹⁴ Bkz. Al-Shibli, Alkhalaileh and Brown, "Judicial Review and the Jordanian," 13.

⁴⁹⁵ Obeidat, "The Independence of Constitutional Judges," 60; Al-Shibli, Alkhalaileh and Brown, "Judicial Review and the Jordanian," 11, 13.

⁴⁹⁶ Biagi, "Constitutional Review in Algeria," 115.

⁴⁹⁷ Biagi, "Constitutional Review in Algeria," 116.

Mahkemesi, kurumsal tasarım açısından daha önemli bir konuma evrilmiştir. Bu gelişmelere rağmen Cezayir siyasal bağlamında kohabitasyon durumu bir kez bile yaşanmaması nedeniyle Anayasa Mahkemesine yasama ve yürütmeden seçilen üyeler, büyük ölçüde aynı görüşü paylaşan kişiler olmuşlardır⁴⁹⁸. Hatta, ilginç bir şekilde, Mahkeme kararları, her zaman oybirliği ile alınmaktadır⁴⁹⁹. Ne çoğunluk oyuna farklı gerekçe ile katılan bir görüş ne karşı oy yazısı⁵⁰⁰ bulunmaktadır⁵⁰¹. Yargıdan gelen üyeler Yüksek Mahkeme (Yargıtay) ve Devlet Konseyi (Danıştay) tarafından seçilmelerine rağmen, hakim-savcı atamalarını yapan Yüksek Yargı Konseyinin Başkanı'nın, Cumhurbaşkanı olması ve Anayasa Mahkemesinin Başkanı ve Yardımcısını yine Cumhurbaşkanı'nın belirlemesi nedeniyle yargıdan gelen üyeler üzerinde de yürütmenin etkisi kaçınılmazdır⁵⁰². 2020 Anayasası'nda Anayasa Mahkemesi Başkanının oyunun, eşitlik durumunda dikkate alınacağı yani Başkan'ın görüşünün netice olarak ortaya çıkacağı açıkça düzenlenmiştir. Bu nedenle, Cezayir Anayasa Mahkemesi, pratikte, yürütme ile uyumlu bir görüntü çizmeye devam etmektedir. Örneğin, 2014 yılında Buteflika'nın hastalığının Cumhurbaşkanı adayı olmasına engel olup olmadığı sorusunda, Buteflika'nın sağlık sorunları 2012 yılından itibaren kamuya sesleniş konuşması yapmaması nedeniyle aşikâr olmasına rağmen adaylığını onaylamıştır⁵⁰³. 2016 Anayasal reformu, daha önce de belirtildiği üzere⁵⁰⁴, Anayasa'nın temel hükümleri ilgili olmasına rağmen yine Mahkemenin aksine karar vermesi nedeniyle tasarı metni halkoylamasına sunulmamıştı.

Mısır Anayasa Mahkemesi, 2013 darbesi sonrasında Başkanının, Geçici Cumhurbaşkanı olmasıyla ve aralarındaki zımni anlaşmayla beraber ordunun işlem ve eylemlerini meşrulaştırmaktan imtina etmemiştir. Bu doğrultuda, 2014 Anayasası ile iç ilişkilerinde ve diğer organlardan bağımsızlık konusunda yetkilerini artırmıştır⁵⁰⁵. Hatta,

⁴⁹⁸ Wissam Benyettou, "The Appointments of the Members of the Algerian Constitutional Council," in *Constitutional Review in the Middle East and North Africa*, ed. Anja Schoeller-Schletter (Baden-Baden: Nomos, 2021), 41.

⁴⁹⁹ Benyettou, "The Appointments of the Members," 41.

⁵⁰⁰ Karşı oy hakkında yapılan önemli bir çalışma için bkz. Serkan Yolcu, *Anayasa Hukukunda Karşı Oy* (Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2021).

⁵⁰¹ Benyettou, "The Appointments of the Members," 41.

⁵⁰² Benyettou, "The Appointments of the Members," 41.

⁵⁰³ Benyettou, "The Appointments of the Members," 41.

⁵⁰⁴ Bkz. "I. Bölüm", "III. Araştırma Kapsamındaki Ülkelerde Anayasacılık", "5. Cezayir".

⁵⁰⁵ Lombardi, "Constitutions of Arab Countries in Transition," 131.

sonraki süreçte emekli olan iki üyesi, parlamento meclislerinin başkanı olmuşlardır⁵⁰⁶. Ancak, 2019 Anayasa değişiklikleri ile Mahkemenin Başkanı ve Yardımcısını belirleme görevi yeniden Cumhurbaşkanı verilerek, yürütmenin Mahkeme üzerindeki etkisi artırılmıştır. 2021 yılında yapılan kanuni değişiklikler ile de Mahkemenin özerkliği azaltılmıştır⁵⁰⁷. Mısır Anayasa Mahkemesi bölgede en aktivist ve en güçlü mahkeme olarak etiketlenmesine rağmen Arap Baharı öncesi 2000’li yıllardaki Mübarek dönemindeki işleyişine geri döndüğü söylenebilir.

Fas anayasa yargısında temel değişiklik, somut norm denetiminin getirilmesiyle bireylerin anayasaya uygunluk denetimi yapabilmesine imkân tanınmasıdır. Ancak, bu denetim, sadece anayasal temel hak ve hürriyetler ile sınırlandırılmıştır. Yukarıda bu denetim yolu tartışıldığından burada ayrıca değinilmeyecektir. **Bahreyn** ve **Umman**’ın anayasa yargısında bir değişiklik bulunmadığından Arap Baharı öncesi düzen ve uygulama devam etmektedir. Bu nedenle değerlendirilmeyi gerektirecek bir durum bulunmamaktadır.

Araştırma kapsamında ele alınan ülkelerde anayasa yargısının durumu normatif ve pratik düzeyde ortaya koyulmaya çalışılmıştır. Nihayetle, anayasa yargısı, kaydedilen bazı ilerlemelere rağmen hala birçok engel ve zorluk ile karşı karşıyadır. Bunlar derli toplu bir şekilde şu şekilde açıklanabilir.

Arap Baharı sonrası anayasa mahkemelerinin karşılaşacağı zorlukların başında, bu kurumların bazı ülkelerde yeni ve yerleşmemiş olması nedeniyle meşruiyeti üzerindeki tartışmaların yaşanması gelmektedir⁵⁰⁸. Arap coğrafyasında bazı siyasal bağlamlarda anayasa yargısının güçlendirilmemesi, hatta ortadan kaldırılması çağrısında bulunmaktadır⁵⁰⁹. Dolayısıyla, böyle bir bağlam içinde Anayasa mahkemelerin hızlı bir şekilde ve aktivist kararlara imza atarak ilerlemesi, özellikle yeni kurulan anayasa mahkemelerinin siyasal gruplar ve devletin ayrıcalık sahibi kurumları karşısında eleştiri oklarını üstüne çekmesine, ciddi yıpranmasına ve dahası varlıklarına son verilmesine yol açabilir⁵¹⁰. O halde anayasa yargısının köklü ve tartışılmaz hale gelebilmesi için yavaş

⁵⁰⁶ Al-Shibli, Alkhalaileh and Brown, “Judicial Review and the Jordanian,” 5.

⁵⁰⁷ Al-Shibli, Alkhalaileh and Brown, “Judicial Review and the Jordanian,” 5.

⁵⁰⁸ Biagi, “Constitutional Review after the Arab Spring,” 181.

⁵⁰⁹ Biagi, “Constitutional Review after the Arab Spring,” 181.

⁵¹⁰ Al-Shibli, Alkhalaileh and Brown, “Judicial Review and the Jordanian,” 5.

ve dikkatli bir ilerleyiş normal karşılanması gerekebilir. Bu ise bazı anayasa mahkemelerinin zamana ihtiyaçları olduğunu göstermektedir.

İkincisi, yürütme organının atama yetkilerinin devam etmesinin, anayasa yargısının etkililiğine zarar verme tehlikesidir⁵¹¹. Bu durum, Arap rejimleri bağlamında, mahkemenin bağımsızlığını da mahkemenin temel işlevlerini yerine getirmesini de zedelemektedir. Bu sorunun yansımalarını bazı kararlarda görebilmek mümkündür⁵¹².

Üçüncüsü, anayasa mahkemesine erişimin bazı ülke örneklerinde gerçekten zor olmasıdır⁵¹³. Yukarıda belirtildiği üzere, özellikle somut norm denetiminde çift filtre sisteminin (sadece yargı kolundaki en yüksek mahkemenin anayasaya aykırılık iddiasını anayasa mahkemesine götürme yetkisinin bulunması) kabul edilmesi ve mahkeme hakimlerine doğrudan anayasa yargısına gitme yetkisinin verilmemesi, anayasa mahkemelerine erişimi oldukça güçleştirmektedir. Bu durumlara ek olarak örneğin Fas anayasa yargısında, anayasaya aykırılık iddiasının belge ve kanıtları ile desteklenmiş bir şekilde ayrı bir dilekçe ile verilmesi gerekmektedir⁵¹⁴. Mısır'da ise böyle bir zorunluluk aranmadığından daha esnek ve daha kolay bir usul takip edilmiştir⁵¹⁵. Ayrıca, bazı devletlerdeki anayasa yargısına başvuru yolları ve başvuracak kişiler dardır. Örneğin Ürdün'de bireylerin doğrudan Anayasa Mahkemesine başvurabilecekleri bir mekanizma öngörülmediği gibi bir kanun veya düzenleme hakkında doğrudan Anayasa Mahkemesine başvurabilecek organlar, alt ve üst meclis ve Bakanlar Kuruludur. Bu nedenle, Anayasa Mahkemesinin iş yükü, daha önce değinilen başka nedenlerin de bulunması sebebiyle azdır⁵¹⁶.

⁵¹¹ Biagi, "Constitutional Review after the Arab Spring," 181.

⁵¹² Örneğin; Mısır'da Cumhurbaşkanı Sisi, Tiran ve Sanafir adalarının kontrolünün Suudi Arabistan'a verilmesine ilişkin bir anlaşma imzalamıştır. Muhalefetin anayasaya aykırılık iddiası üzerine Mısır Anayasa Mahkemesi, "hükümet tasarrufları doktrinine" başvurarak, anayasaya aykırılık istemlerini reddetmişlerdir. Ürdün'de ise devlete ait Ürdün Ulusal Elektrik Gücü Şirketi ile İsraili özel şirket Noble Enerji arasında 10 milyar \$ değerindeki doğalgaz satın alma anlaşması yapılmıştır. Hükümetin Anayasa'nın 33'üncü maddesindeki "anlaşma ve sözleşme" ifadelerine ilişkin anayasal yorum talep etmesi üzerine Ürdün Anayasa Mahkemesi ise "anlaşmanın iki özel şirket arasında yapılmasını" gerekçe göstererek parlamentonun onayının alınmasının gerekli olmadığı kanaatini paylaşmıştır. Ancak, her iki olayda da farklı bir kararın verilmesi muhtemeldi. Bkz. Al-Shibli, Alkhalaileh and Brown, "Judicial Review and the Jordanian," 14.

⁵¹³ Biagi, "Constitutional Review after the Arab Spring," 182.

⁵¹⁴ El Abdellaoui, "The Right of Individuals to Access," 91.

⁵¹⁵ El Abdellaoui, "The Right of Individuals to Access," 92.

⁵¹⁶ Al-Shibli, Alkhalaileh and Brown, "Judicial Review and the Jordanian," 10.

Dördüncüsü, anayasa mahkemesi ile ilgili kanunlardaki belirsizlik ve boşlukların, anayasal denetim sisteminin etkili bir şekilde işleyişini zayıflatmasıdır⁵¹⁷. Örneğin, Ürdün’de Anayasa Mahkemesi hakkında çıkarılan kanunda, Mahkeme üyelerinin görevlerinden alınamayacakları açıkça yazmamaktadır⁵¹⁸. Ürdün’de diğer bir belirsiz durum, Anayasa Mahkemesine seçilecek üyelerin kriterleri üzerindeki belirsizliktir. Şöyle ki; daha önce de bahsedildiği üzere⁵¹⁹, Ürdün Anayasası’nın 61’inci maddesinin birinci fıkrasının c bendinde Anayasa Mahkemesi üyesi seçilebilme kriterleri belirlenmiştir. Mahkeme üyesi olarak seçilebilecekler arasında, “Senatör olabilme şartlarını yerine getiren uzmanlar” sayılmıştır⁵²⁰. Senatör olabilme şartları ise Anayasa’nın 64’üncü maddesinde zikredilmiştir⁵²¹. Anayasa’ya göre bu gruptan üye seçilebilmesi için hem Senatör olabilme şartlarını sağlaması hem uzman (*specialist*) olması gerekir. Uzman’dan kastedilen ise açıkça belirtilmemiştir. Ancak, olağan yorum, konu (anayasa yargısı) ile ilgili uzmanın kastedilmesini gerektirir⁵²². Ancak, pratikte, Anayasa Mahkemesi üyesi olarak 2012 yılında İngiliz edebiyatı çalışan Marwan Dubin, 2016 yılında ise bir tarihçi olan Muhammad al-Dhuwaib seçilmiştir⁵²³.

⁵¹⁷ Biagi, “Constitutional Review after the Arab Spring,” 182.

⁵¹⁸ Al-Shibli, Alkhalaileh and Brown, “Judicial Review and the Jordanian,” 15.

⁵¹⁹ Bkz. “III. Bölüm”, “V. Anayasa Yargısı”, “A. Anayasa Mahkemelerinin Oluşumu”, “3. Mahkeme Üyelerinin Atanma Kriterleri”.

⁵²⁰ Anayasa’nın 61’inci maddesine göre Anayasa Mahkemesi üyeleri; Ürdün milletinden, en az 50 yaşında, Yargıtay (*Court of Cassation*) veya Yüksek Adalet Mahkemesi (*High Court of Justice*) üyeleri, üniversitede profesörler, 15 yıl boyunca avukatlık yapmış olanlar ve Senatör (üst meclis) olabilme şartlarını yerine getirebilen uzmanlar (Anayasa m. 61; 2012 tarih ve 15 sayılı Kanun m. 6) arasından seçilebilirler.

⁵²¹ Bu maddeye göre Senatör olabilmek için, Anayasa’nın 75’inci maddesindeki milletvekili olabilme genel şartlarına ek olarak, 40 yaşını doldurmuş ve belirli sınıfa dahil olmaktır. Bu sınıflar; mevcut veya önceki Başbakan ve Bakanlar; önceki büyükelçi, tam yetkili elçi, Meclis Başkanları, Temyiz Mahkemesi Başkan ve hakimleri; Korgeneral ve üzeri rütbedeki emekli subaylar; en az iki defa seçilmiş milletvekili; son olarak devlet ve Millet için çalışırken gayret ve hizmetlerinden dolayı halkın güvenini kazanan diğer benzer kişiliklerdir.

⁵²² Aynı yönde bkz. Al-Shibli, Alkhalaileh and Brown, “Judicial Review and the Jordanian,” 16.

⁵²³ Al-Shibli, Alkhalaileh and Brown, “Judicial Review and the Jordanian,” 16.

Beşincisi, Arap Baharı öncesinde de yaşandığı gibi⁵²⁴, anayasa yargısı ile ilgili anayasal hükümlerin ya uygulanmamış ya da uygulanmasının geciktirilmiş olmasıdır⁵²⁵. Umman Temel Yasası'nda, kanunların anayasaya uygunluğunu denetlemekle görevlendirilen bir yapının tesis edileceği öngörülmesine (m. 70) rağmen hala böyle bir yapı kurulamamıştır. Bunun yerine, Yüksek Mahkeme içinde anayasal denetimle görevli birim, ancak 2008 yılında ve yargı kararları ile sınırlı bir şekilde kurulabilmiştir. 2011 Anayasal reformu da ayrı bir anayasa mahkemesi tesis etmemiştir. Tunus'ta Anayasa Mahkemesi ile ilgili organik kanun 2015 yılında çıkarılmasına rağmen, Temsilciler Meclisi, mahkeme üyelerinin 1/3'ünün belirlenmesi hususunda uzlaşamaması nedeniyle mahkeme üyelerini seçmekte başarısız olunmuştur. Fas'ta 2011 Anayasası'nın 133'üncü maddesi uyarınca somut norm denetiminin şartları ve niteliklerini düzenlemesi gereken 15-86 sayılı Organik Kanun ise Şubat 2018'te parlamento tarafından kabul edildikten sonra Anayasa Mahkemesinin 6 Mart tarih ve 18/70 sayılı kararı ile anayasaya aykırı olduğuna karar verilmiştir⁵²⁶. Bunların da ötesinde, Ürdün örneğinde olduğu gibi, anayasa mahkemelerine ilişkin kanunlarda, anayasal denetim işlevi sınırlandırılabilir⁵²⁷.

Son olarak, Anayasa mahkemelerinin önündeki diğer bir engel veya zorluk, mahkemelerin zayıf bir kuvvetler ayrılığı ve anayasal kültüre sahip bağlamda görev yapmaya devam etmek zorunda kalmalarıdır⁵²⁸. Bu durum, mahkeme üyelerinin aktivist tutum içine girmeleri yönünde çok az bir motivasyon sağlamaktadır⁵²⁹. Özellikle Ürdün ve Fas gibi krallığın dirençli olduğu monarşilerde anayasa yargısı her ne kadar güçlendirilse de çoğu üyenin Krala bağlılıkları dikkate alındığında Kralın iradesinden büyük ölçüde çıkmayacakların gerçek bir anayasacı ilerleme ortaya koyamayacaklardır⁵³⁰. Keza Cezayir Cumhuriyeti'nde anayasa yargısı da zayıf kuvvetler

⁵²⁴ Arap coğrafyasında anayasal denetim ilk olarak 1925'te Irak Anayasası'nın 81'inci maddesinde Yüksek Mahkemeye kanunların anayasaya uygunluğunu denetleme yetkisinin verilmesiyle ortaya çıkmıştır. Ancak büyük ölçüde bu hüküm uygulanamamıştır. 1962 yılına kadar bazı mahkemeler tarafından anayasal denetim girişimleri yapılmasına rağmen bunlar sonuçsuz kalmıştır. 1962 tarihli Kuveyt Anayasası'nda özel bir anayasal yapı, anayasal denetimle görevlendirilmişti. Ancak, bu hükmün uygulama kanunu ancak on bir yıl sonra 1973'te çıkarılarak anayasa yargısı tesis edilebilmiştir. Bkz. Al-Shibli, Alkhalaileh and Brown, "Judicial Review and the Jordanian," 2.

⁵²⁵ Biagi, "Constitutional Review after the Arab Spring," 182.

⁵²⁶ El Abdellaoui, "The Right of Individuals to Access," 89.

⁵²⁷ Al-Shibli, Alkhalaileh and Brown, "Judicial Review and the Jordanian," 9.

⁵²⁸ Biagi, "Constitutional Review after the Arab Spring," 182.

⁵²⁹ Al-Shibli, Alkhalaileh and Brown, "Judicial Review and the Jordanian," 3.

⁵³⁰ Lombardi, "Constitutions of Arab Countries in Transition," 129.

ayrılığı ve yürütmenin üstünlüğüne dayanan bir siyasi kültür nedeniyle işlevselliği zedelenmektedir⁵³¹.

VI. SONUÇ

Bu bölümde Arap Baharı sürecinde meydana getirilen anayasal metinlerin, anayasal değişimin tespiti ve anayasacı bir düzen inşasının gerçekleştirilip gerçekleştirilmemesi ve ne düzeyde başarıldığı hususunda belirli anayasal temalar etrafında bir inceleme yapılması hedeflenmiştir. Din-devlet ilişkileri, hükümet sistemleri, temel hak ve hürriyetler ve anayasa yargısı temaları altında yapılan inceleme ve değerlendirmeler neticesinde Arap Baharı sonrası anayasacılık ve genel olarak Arap anayasacılığı üzerinde birçok çıkarımda bulunma imkanına ulaşılmıştır.

Araştırma kapsamında ele alınan Arap Baharı ülkelerinde anayasal paradigma bakımından temel bir değişiklik görülmemiştir. Arap anayasacılığının önemli etiketlerinden biri olan dinin anayasal rolüne verilen önem, Arap Baharı sonrası anayasal metinlerde de devam ettirilmiştir. Arap devletlerinin anayasalarında, modern devlet paradigmasını benimsemenin yanı sıra İslam dinine ve İslam hukukuna verdikleri önem görülmektedir. Başka bir deyişle, anayasacı değerler ile İslami değer ve amaçların ortak bir potada sunulmaya çalışılması arayışı sürdürülmektedir. Bu doğrultuda ideolojik yönelim bakımından Arap Baharı öncesi anayasacılık ile büyük ölçüde bir süreklilik ortaya konulsa da daha seküler ve modern bir anayasal tasarım, şekil ve ruh açısından göze çarpmaktadır.

Arap Baharı öncesi anayasacılığın incelendiği çalışmanın ilk bölümünde Arap otoriter yönetim tarzı anlatılmıştı. Çoğunluğunu monarşik ülkelerin oluşturduğu reformist ülkelerde gerçekleştirilen anayasal reformlar bu yönetim tarzını kökten veya temelden değiştirmemiştir. Bu nedenle bu ülke örneklerinde devrimci bir anayasacılık gerçekleşmediği gibi bir anayasal devrim örneği de yaşanmamıştır. Ürdün örneğinde her ne kadar yeni bir Anayasa Mahkemesi tasarlanarak yürürlüğe konulsa da anayasal denetim Arap Baharı öncesinde de genel mahkemeler ve nihai olarak Yüksek Mahkeme tarafından sınırlı düzeyde uygulandığından, bu değişim bir anayasal devrim olarak

⁵³¹ Benyettou, "The Appointments of the Members," 44.

nitelendirilemez. Anayasal değişim, anayasanın işlediği düzen içinde paradigmatik bir değişim yaşanması halinde gerçekleşir. Devrimci anayasacılık örneklerinde ise Libya ve Yemen zaten siyasal bölünme ve çatışma nedeniyle yeni anayasalarını yürürlüğe koyamamışlardır. Tunus ve Mısır'da ise öngörülen hükümet sistemi modelinde ve devlet başkanının diğer yetkilerinde anayasacı bir niyet ve tasarım ortaya koyulmuştur. Arap Baharı öncesi metinlere nazaran siyasal yönetimin birçok unsurunda anayasacı iyileştirme ve geliştirmeleri görebilmek mümkündür. Bununla birlikte, örneğin anayasada düzenlenen olağanüstü hal yönetimlerinde devlet başkanının yetkileri daha sınırlı bir şekilde çizilse de yeterli olmamıştır. Sonraki süreçte Mısır'da 2014'te ve Tunus'ta 2022'de yapılan anayasalarda, devlet başkanının görev ve yetkileri artırılarak, Arap Baharı sürecinde aranan kuvvetler dengesi bozulmuştur. İktidarın etkinliğinin ve işlevselliğinin bozulmasını önleyici hükümlerden bazıları Tunus'ta tamamen ortadan kaldırılmış, Mısır'da ise Cumhurbaşkanı ve ordu lehine geriletilmiştir. Bu durum, Arap Baharı sürecinde zaten siyasal istikrara kavuşamayan iki ülkede, yavaşlayan devrimci momentin tamamen sona ermesine ve otoriter rejimin yeniden kendini üretmesine yol açmıştır. Sonuçta Arap Baharı öncesi dönemde çerçevesinin çizilmeye çalışıldığı otoriter rejimler, kısmi anayasacılık gelişmeleriyle birlikte Arap Baharı ülkelerinde mevcudiyetini korumuştur. Ancak, siyasal meşruiyetin ve istikrarın tesis edilememesinin, doğal bir sonuç olarak, Arap Baharı ülkelerinde yeni toplumsal hareketlere ve anayasacılık gelişmelerinin yaşanmasına yol açması oldukça muhtemeldir.

Arap Baharı sonrası anayasacılığın değerlendirilmesinde diğer bir tema, temel hak ve hürriyetlerdir. Temel hak ve hürriyetler, normatif düzeyde, Tunus ve Mısır'da, hatta Yemen ve Libya taslaklarında bütün insan hakları kategorileri bakımından geliştirildiği, daha ileri bir güvenceye bağlandığı söylenebilir. Reformist ülkelerde ise bazılarında hiçbir değişiklik yapılmazken (Bahreyn, Umman), bazılarında ise değişim, sınırlı bir düzeyde (Ürdün, Fas, Cezayir) tutulmuştur. Bu gelişmelere rağmen uygulamada bu değişimin etkisini görebilmek mümkün olmamıştır. Bunun en önemli nedeni, anayasaların işlediği siyasal kültürde etkili ve gerçek bir değişimin meydana gelmemesidir. Siyasal bağlamın yanı sıra temel hakların korunması ve güçlendirilmesi önündeki normatif eksikliklerin de giderilmesi elzemdir.

Arap Baharı sürecinin Arap anayasacılığını etkilediği diğer bir anayasal tema, anayasa yargısıdır. Hiç şüphesiz Arap Baharı sürecinde üretilen anayasal metinlerde

genel olarak bakıldığında daha etkili bir anayasa yargısı inşa edilmiştir. Buna rağmen, Arap Baharı coğrafyasında anayasa yargısı siyasal sistem içinde vazgeçilmez ve tartışılmaz bir mekanizma olarak ödüllendirilmemektedir. 20. Yüzyılın ortalarından itibaren var olan anayasaya uygunluk denetimi daha çok Kelsenci bir yaklaşımla hukuk kurallarının anayasaya uygunluğunu sağlama işlevini yerine getirerek hukuk düzeninin tesisine hizmet etmektedir. Özellikle devlet başkanlığı makamını işgal eden Cumhurbaşkanı ve Kralların işlemlerini denetleyerek etkili bir denge ve denetim mekanizması işlevi görememektedir. Anayasacı idealleri koruyan ve etkin kılan bir anayasa yargısı için, normatif eksikliklerinin giderilmesinin yanı sıra yargının işleyiş gösterdiği siyasal ve yargısal kültür geliştirilmelidir.

SONUÇ

Bu çalışmada, Orta Doğu ve Kuzey Afrika bölgesinde 2011 yılında meydana gelen halk ayaklanma ve protestoları ile başlayan sürecin, ülkelerin anayasacılık durumlarında nasıl bir değişime yol açtığı ve anayasacılık yönelimleri araştırılmıştır. Bu araştırma sorusunun cevaplanabilmesi amacıyla, anayasacı bir düzenin tesisi ve anayasacılık yöneliminin belirlenmesi bakımından önemli rol oynayan anayasal değişimin yaşandığı temel alanlar etrafında bir inceleme yürütülmüştür.

I. ANAYASA YAPIM SÜRECİ

Anayasa yapımı, anayasanın içeriğini ve yeni rejimin istikrar ve meşruiyetini etkilemesi bakımından anayasacılık açısından önemli bir saç ayağıdır. Reformist ülkelerde (Cezayir, Fas, Umman, Bahreyn ve Ürdün) anayasa yapım yöntemlerinde Arap Baharı öncesi ile süreklilik devam etmektedir. Katılım ve kapsayıcılık kriterleri, daha ileri seviyede karşılanmasına rağmen devlet başkanları (genellikle krallar), sistem üzerindeki hakimiyetlerini devam ettirebilmek amacıyla anayasal reformun derecesi ve sınırını çizmişlerdir. Bu ülkelerde gerçek bir anayasal kurucu anın yaşanabilmesi ve sağlıklı ve sağlam bir anayasa yapım sürecinin gerçekleştirilebilmesi, realite dikkate alındığında, Kralın kurucu iktidar yetkilerinden arındırılmasını zorunlu kılmaktadır. Ancak, Arap Baharı coğrafyasındaki monarşilerin varlıklarını dirençli bir şekilde sürdürmeye devam etmeleri gerçeği, yakın bir zamanda bu hedefe ulaşılmasının zor olduğunu göstermektedir.

Arap Baharı sonrasında, devrimci süreçlerin yaşandığı ülkelerde (Tunus, Mısır, Libya ve Yemen) anayasa yapımı, halkın kurucu iktidar statüsüne yükseldiği bir bağlamda gerçekleşmiştir. Bu açıdan Arap Baharı öncesinde rejimin istediği zaman ve içerikte anayasa yapma ve değiştirebilme kabiliyeti Arap Baharı ile kapanmıştır. Artık halkın kendisi tarafından bir anayasa taslağı hazırlanması yöntemi tercih edilmiştir. Ancak, anayasa yapımı normal zamanlarda zordur, devrimci anlarda eski rejimin yıkılmasıyla siyasal belirsizliğin yaşandığı bir ortamda bu işe girildiğinden daha da zordur. Sonuç hiç iç açıcı değildir. Çünkü, anayasal siyaset, normal siyasete

dayandığından onun taşıdığı sorun ve hastalıkları kendisi de doğal olarak sahiplenmiştir¹. Nathan J. Brown, bu sorunu daha ayrıntılı bir şekilde şöyle anlatmıştır:

“2011 sonrası Arap dünyasının hayal kırıklığının, büyük ölçüde önemli siyasal aktörlerin pazarlık etmede, uygulanabilir taahhütleri bulmada (veya güvenmede) yetersizliğinden ve isteksizliğinden kaynaklandığı izleniminden kaçınmak hala zor gözükmemektedir. Ayrıca, otoriteriyenizmin ve eski rejimlerin ani düşüşünün etkisi, bu aktörleri kendi güçlerini ve rakiplerinin güçlerini doğru bir şekilde ölçmeyi değerlendirememeye, rakiplerinin niyetlerine derin bir kuşku ile yaklaşma ve derin siyasal bölünmeler üzerinde pazarlık etmeye alışkın olmama hali üzerinde bırakmıştır”².

Bu siyaset sorunlarının pratikteki yansımalarına bakılacak olursa; Tunus’ta, Arap Baharı öncesine dayanan fikir alış-verişi, müzakereler ve otoriter rejime karşı ortak bir tavır tutumu, daha kolay bir anayasa yapım sürecinin yaşanmasına yol açsa da anayasa yapım müzakereleri, gerçek bir konsensustan ziyade pazarlık, fırsatçılık ve tehditlerin kullanıldığı bir süreç içinde neticelenmiştir. Mısır’daki sorunlar ise Tunus’takine nazaran daha genişti. En nihayetinde anayasal siyasetteki sorunlar, Mısır’da 2013 yılında, Tunus’ta ise 2022 yılında patlak vermiştir. Libya ve Yemen ise bu sorunun neticesini “başarısız devlet” (*failed state*) etiketlenmesiyle ağır bir şekilde yaşamıştır³. Libya, Yemen ve hatta Suriye örnekleri, siyasal bölünme ve çatışma ortamında tasarı haline getirilen veya yürürlüğe giren anayasaların bir anlam ifade etmediklerini göstermiştir. Geçiş süreci ve anayasa yapım süreçlerinden çıkarılacak dersler, bundan sonraki devrimci süreçler için önemli bir tecrübe olacaktır. Bununla birlikte, anayasa yapım sürecindeki sorunların çözülmesi, siyasal kültürün pozitif yönde değişmesine bağlıdır.

¹ Bkz. Brown, “The Unsurprising But Distinctive,” 462.

² Bkz. Brown, “The Unsurprising But Distinctive,” 458.

³ Bkz. March Lynch, “Failed States and Ungoverned Spaces,” *The Annals of the American Academy of Political and Social Science* 668 (2016): 24–35.

II. DİN-DEVLET İLİŞKİLERİ

Arap anayasalarını, diğer bölgelerdeki anayasalardan ayırt eden önemli bir özellik, din ile ilgili hükümlere, Avrupa, Amerika veya Asya kıtasında yer alan anayasalara nazaran fazlasıyla yer verilmesidir. Bu hükümler, 20. yüzyılın başında anayasalarda konumlandırılmaya başlanmıştır. Bağımsızlık anayasaların yapılması ve devam eden süreçte İslami uyanış hareketlerinin de genişlemesi, bu hükümlerin artmasına yol açmıştır. Ancak, liberalleşme (anayasacılık) ve demokratikleşme eğilimlerinin yükselmesiyle beraber ekonomik, siyasal ve hukuki reformların yapılması, anayasaların ideolojik yönelimlerini daha seküler bir çizgiye taşımıştır. Arap Baharı sonrası anayasal metinlerde dinin anayasal rolü, seküler uluslararası insan hakları hukukuna daha fazla entegre olunmasından kaynaklı bir aşınmaya maruz kalmasına rağmen büyük ölçüde korunmuştur. Devletin dininin İslam olduğu ibaresi, yasamanın kaynağının Şeriat olduğu ifadesi, İslam hukukunun veya İslam'ın devlet politikasının bazı alanlarında rol oynaması veya bazı hususlarda bir sınır olarak dikkate alınması mevcudiyetini korumaktadır. Bu öğelere rağmen bu anayasaların, modern anayasacılığın temel dinamiklerini benimsemediğini söyleyemeyiz. Bu anayasalarda da devletin temel fonksiyonlarının ayrılığı ve bunların denetimi öngörülmüş, temel hak ve hürriyetler listesi ve bunların sınırlandırılması rejimi tanınmıştır. Bununla birlikte, Arap anayasalarında bazı alanların İslam ve siyasal/sosyal bağlam nedeniyle liberal olmayan yönlerinin bulunması veya bazı kavramların (ör., medeni devlet) bağlamsal anlamlar taşıması, bu anayasaların anayasacılık ile ilgilenmedikleri şeklinde değerlendirilmemelidir. Modern anayasacılığın ancak seküler bir düzen içinde yaşanabileceğine dair görüşlere (ör., Dieter Grimm, Ergun Özbudun, Ömer Anayurt) karşılık, İslami anayasacılık (otoriter olmayan ancak liberal de olmayan) doktrininin, anayasacılık içinde bir kategori olarak değerlendirilmesi gerektiğini savunan kimi yazarlar (ör., Chibli Mallat, Mark Tushnet, Abdurrahman Eren, Erdoğan Keskin) bulunmaktadır. Anayasalarda yer alan İslami öğeleri, “anayasaların İslamileşmesi yerine”, “İslam'ın anayasallaşması” şeklinde anlamak daha yerinde bir

kavrayış olabilir⁴. Nitekim literatürde sıkça “constitutionalization of the Shari’a” kavramsallaştırması kullanılmaktadır⁵.

III. HÜKÜMET SİSTEMLERİ

Arap Baharı sürecinde bir daha otoriter rejime dönülmemesi amacıyla devletin temel kuvvetlerinin fonksiyonu ve aralarındaki ilişkilerin düzenlenmesi önemli bir rol oynamıştır. Arap Baharı öncesi dönemde otoriter bağlamın yanı sıra anayasalar normatif düzeyde birçok eksiklikler ile maluldür. Reformist ülkelerde bu eksikliklere yönelik derin bir değişim yaşandığı söylenemez. Kralın ve yürütmenin yetkileri, diğer organlar karşısında az bir gerileme göstermiştir. Ancak, Krallar, siyasi sistem üzerinde tahakküm kurmalarına katkı sunan görev ve yetkilerini büyük ölçüde devam ettirmişlerdir. Kral, yasama, yürütme ve yargı üzerindeki önemli yetkilere rağmen sorumsuz ve dokunulamazdır. Yasama organının elinden gelen tek şey, normatif açıdan Kralın atadığı Başbakanı görevden alabilmektir. Ancak, pratikte bu işlevi de Kralın kendisi yerine getirmektedir. Modern anayasacılık perspektifinden bakılacak olursa; kuvvetler arasında denge ve denetleme mekanizmalarının işletilebildiği ve kuvvetler ayrılığının sağlandığı bir hesap verilebilir yönetim için Kralın sistem üzerindeki önemli görev ve yetkilerinden arındırılması zaruri gözükmektedir. Krala, parlamenter sistemlerde Cumhurbaşkanının üstlendiği işleve yakın bir rol biçilmesi, Arap siyasi rejimlerinin gelişimi için daha sağlıklı bir ortam sağlayabilir. Ancak, Arap monarşilerinin; geleneksel, dini ve kabilevi meşruiyetlerini belirli bir ölçüde devam ettirmeleri, yakın bir zamanda ortadan kaldırılabilmeleri ihtimalini oldukça azaltmaktadır. Monarşik rejimin kendisine halk tarafından bir itiraz öne sürülmesine de hanedanın siyasi sistem üzerindeki yetki ve tahakkümleri, muhalif siyasi gruplar ve halk nezdinde sorun oluşturmaktadır. Ayrıca, Arap monarşilerinde siyasi, sosyal ve ekonomik sorunlar mevcudiyetini korumaktadır. 2011 ayaklanma ve protestoları sonrasında da halk protestolarının devam etmesi ve

⁴ Bkz. Bernard-Maugiron, “Religious References,” 289.

⁵ Bu kavramın kullanıldığı çalışmalardan bazıları için bkz. Clark B. Lombardi, “Islamic Law as a Source of Constitutional Law in Egypt: The Constitutionalization of the Sharia in a Modern Arab State,” *COLUM. J. TRANSNAT’L L.* 37 (1998): 81-123; Intisar A. Rabb, “We the Jurist: Islamic Constitutionalism in Iraq,” *Journal of Constitutional Law* 10, no.3 (2008): 531; Nimer Sultany, “Against Conceptualism, Islamic Law, Democracy, And Constitutionalism in Aftermath of the Arab Spring,” *Boston University International Law Journal* 31 (2013): 435-463.

beraberinde yeni ekonomik ve siyasal reformların açıklanması, Arap monarşilerinin kaçamayacağı bir realite olarak önlerinde durmaktadır.

Devrimci anayasacılık süreci yaşanan örneklerde, anayasacı bir yönetim bakımından başlangıçta ümitvâr adımlar atılmasına rağmen neticede eli boş kalmıştır. Yargı bağımsızlığı, yasama-yürütme arasındaki denge ve denetim sistemi, devlet başkanının anayasa değişikliği yetkilerinin kısıtlanması veya ortadan kaldırılması, devlet başkanının olağanüstü hal yetkilerinin azaltılması, yasamanın güçlendirilmesi ve yürütme içinde Başbakanın yetkilerinin artırılması hususlarında Tunus ve Mısır'da hatta kısmi düzeyde Cezayir, Fas ve Ürdün'de ilerleme yaşanmıştır. Ancak, Mısır'da 2014 ve Tunus'ta 2022 Anayasa'ları ile bu kazanımlardan bazıları ortadan kaldırılmıştır. Anayasacı bir yönetimin gerçekleştirilmesi bakımından daha az güvence ortaya konulmuştur. Sonuç olarak, Arap Baharı öncesinde liderlerin sistem üzerindeki tahakkümleri nedeniyle görevde kaldıkları döneme kendi isimlerinin verilmesi gibi şimdiden literatüre Sisi ve Kays Said ile doğrudan bağlantılı çalışmalar girmiştir⁶. Tunus ve Mısır'da toplumun çoğunluğu, bu yeni rejimleri kabul etmemektedir. Dolayısıyla 2014 ve 2022 Anayasaları, yürürlüğe girmelerinden sonraki rejimlere istikrar ve meşruluk vermede başarısız olmuştur.

IV. TEMEL HAK VE HÜRRİYETLER

Çalışma kapsamında ele alınan Arap anayasaları, temel hak ve hürriyetler bakımından Arap Baharı öncesi anayasal metinler ile karşılaştırmalı bir şekilde incelendiğinde, normatiflik düzeyi açısından açık bir ilerlemenin kaydedildiği görülmektedir. Ancak, Bahreyn ve Umman Anayasalarında temel hak ve hürriyetler açısından herhangi bir değişiklik yapılmamıştır. Ürdün'de ise birkaç temel hak ve hürriyete az sayıda hüküm eklenmiştir. Temel hak ve hürriyetler rejiminde asıl değişim, Cezayir'de 2016 Anayasal reformu, Fas'ta 2011 Anayasası, Tunus'ta 2014 Anayasası ve Mısır'da 2012 ve 2014 Anayasaları ile gerçekleşmiştir. Arap Baharı sonrası yeni

⁶ Bu çalışmalardan bazıları için bkz. Isabelle Werenfells, "No Time to Lose as Tunisia's President Consolidates Authoritarian Turn," *Stiftung Wissenschaft und Politik*, SWP Comment, 14 June 2022. <https://www.swp-berlin.org/10.18449/2022C41/> (16.09.2023); Bárbara Azaola Piazza, "The Consolidation of Authoritarianism in al-Sisi's Egypt," in *IEMed Mediterranean Yearbook 2018*, 216-219. <https://www.iemed.org/publication/the-consolidation-of-authoritarianism-in-al-sisis-egypt/> (16.09.2023).

anayasalarda temel hak ve hürriyetler, daha fazla sayıda ve daha yoğun bir şekilde düzenlenmiştir. Temel hakların genişlemesi hususunda en büyük pay, sosyal ve ekonomik haklara verilmiş ve daha fazla sayıda üçüncü kuşak hak tanınmıştır. Ayrıca, temel hak ve hürriyetlerin sınırlandırılması rejimi güçlendirilerek temel hak ve hürriyetlerin sınırlandırılması daha zor kriterlere bağlanmıştır. Bunlara rağmen, anayasal hak ve hürriyetlerin içeriğinin doğrudan kanun ile belirlenmesini öngören (basit yasa kaydı), birçok düzenlemede kullanılmıştır. Anayasal hak ve hürriyetlerin içeriğinin (sınırlarının) kanun ile belirleneceğine ilişkin düzenlemeler, otoriter bağlam dikkate alındığında, bir “geri alma ifadesi” (*claw back clauses*) işlevi görebilir ve temel hak ve hürriyetlerin aşırı derecede sınırlandırılmasına yol açabilir.

Anayasal haklar normatif düzeyde geliştirilmelerine rağmen, pratikte aynı derecede bir ilerlemenin varlığından bahsedilemez. Arap Baharı süreci ile özellikle yıllardır hüküm süren otoriter rejimlerin devrilmesi, bölgede temel hakların kullanımı açısından bir rahatlama meydana getirmiştir. İnsan hakları düşüncesinin ve liberal bakış açısının yayılması da bu rahatlama katkı sunmuştur. Ancak, Arap Baharı sürecinin seyrindeki olumsuz gelişmeler, kısmi iyileşmeyi tersine çevirmiştir. Libya ve Yemen’de iç savaşın ortaya çıkması ve devlet otoritesinin hâlâ ikame edilmemesi, bir insan hakları tartışması yürütmeyi anlamsız hale getirmiştir. Pratikte, Mısır’da 2013 ordu darbesi ve Tunus’ta 2021 olağanüstü hal tedbirleri sonrası, temel hak ve hürriyetler açısından açık bir gerileme yaşanmıştır. İnsan onurunun korunması ve geliştirilmesi için normatif düzeydeki eksikliklerinin giderilmesinin yanı sıra siyasal ve yargısal kültürün değişmesi gerekmektedir.

V. ANAYASA YARGISI

Arap Baharı ile anayasa yargısı normatif düzeyde birçok bakımdan güçlendirilmiştir. Bu doğrultuda, anayasal denetim yolları genişletilmiş, mahkemelerin tali görevleri artırılmış, mahkeme üye sayıları ve üyelerin seçilme kriterleri anayasal güvenceye kavuşturulmuş, inceledikleri normlar bazı ülkelerde genişletilmiştir. Ayrıca, anayasa mahkemelerinin atama ve diğer hususlar bakımından yürütmeden bağımsızlığı daha ileri düzeyde gerçekleştirilmiştir. Ancak, Tunus ve Mısır’da meydana getirilen sonraki anayasal metinlerle, bu bağımsızlığın derecesi azaltılmıştır. Bu gelişmelere

rağmen anayasa yargısına ilişkin normatif eksiklikler devam etmektedir. Arap coğrafyasında zayıf bir anayasal denetim kültürü söz konusudur. Birçok Arap ülkesinde anayasa yargısı 1980 ve 1990’lu yıllarda uygulanmaya başlanması dikkate alındığında anayasa yargısının içselleştirilebilmesi ve kurumsallaştırılabilmesi için zamana ihtiyaç bulunmaktadır. Bölgenin siyasal otoriter bağlamı; kuvvetler ayrılığının yeterli düzeyde olmadığı ve gelişmiş bir hukuk kültürünün bulunmadığı bir ortamda, anayasa yargısının etkinliğini daha fazla zedelemektedir. Anayasa yargısının güçlendirilmesi için anayasa mahkemelerine verilen rollerin ve mahkemeye başvuru yollarının genişletilmesine ihtiyaç bulunmaktadır. Çünkü araştırma kapsamındaki ülkelerde anayasa mahkemelerinin karara bağladığı dava sayısı ve bu davalarda verdiği ihlal oranı oldukça azdır⁷. Anayasa yargısının anayasanın üstünlüğünü sağlama ve temel hakları koruma işlevini yerine getirebilmesi, çok sayıda dosyayı karara bağlamasına bağlıdır. Bununla birlikte, anayasa mahkemelerinin görev ve yetkilerinin artırılması, mahkemenin eleştiri oklarını üzerine çekmesine, yıpranmasına ve tarafsızlık imajının zedelenmesine yol açabilir. Dahası, anayasa mahkemesinin aktivist tutumları, mahkemenin yetkilerinin azaltılmasına hatta mahkemelerin tamamen ortadan kaldırılmasına yol açabilir. Böyle bir sonu yaşamamak için, anayasa mahkemelerinin evrimci bir gelişimi takip etmesi faydalı gözükmektedir.

VI. ANAYASAL DEĞİŞİMİN PANORAMASI

Devrimci anayasacılık, devrimci bir bağlam içinde anayasacı bir yeni düzen inşası arayışı anlamına gelir. Anayasal devrim ise belirli bir anayasanın işlediği düzen içinde yaşanan paradigmatik değişimi ifade eder. Arap Baharı olaylarının başlangıcında Tunus, Mısır, Yemen ve Libya’da devrimci anayasacılığın ortaya çıktığı söylenebilir. Ancak, bu ülkelerde temel bir değişim yaşandığı hususu tartışmalıdır. Araştırma kapsamında ele alınan diğer ülkelerde (Cezayir, Fas, Umman, Bahreyn, Ürdün) zaten devrimci bir süreç yaşanmamıştır; bunun yerine, bir reform süreci işletilmiştir. Bu nedenle bu ülkelerde radikal anlamda bir anayasal değişimin izlerini sürmek anlamlı değildir. Ancak, Arap

⁷ Arap dünyasındaki Anayasa Mahkemelerinin 2014 ve 2018 yılları arasındaki anayasal denetim performanslarına ilişkin sayısal bilgileri içeren tablo için bkz. Fahad AlZumai, “Constitutional Courts in the Arab World and Freedom of Expression: A Defender or Suppressor,” *Middle East Law and Governance* 15 (2023): 33.

Baharı örneklerinin anayasal düzende temel bir paradigmatik değişimi gösterip gösteremedikleri hususunda tartışmalıdır.

Tunus'ta 2014 Anayasası ile başarılı bir devrimci anayasacılık örneği sergilendiği genel olarak kabul edilmiştir. Ancak, 2022 Tunus Anayasası ile bu durum tersine çevrilmiştir. Mısır örneğinde ise ilk başta 2012 Anayasasının kabul edilmesiyle 1971 Anayasası'ndan birçok hususta ayrılık benimsenerek anayasacı gelişmeler kaydedilmesine rağmen, bu değişim, 2014 Anayasası ve 2019 anayasa değişiklikleri ile bazı alanlar hariç büyük ölçüde 2011 öncesi döneme geri götürülmüştür. Tunus ve Mısır'da sonraki anayasaların (2022 Tunus ve 2014 Mısır) taraftarları, bu süreçleri de bir devrim olarak adlandırmasına rağmen bu iki ülkede yaşananlar, bir devrimci anayasacılık örneği olarak adlandırılmaz. Çünkü, Mısır'da gerçekleşen askeri darbe neticesinde yeni anayasa, halk tabanlı bir hareket neticesinde gerçekleşmediği için belki bir elit anayasacılık veya bazıları için bir demokratik darbe olarak nitelendirilebilir. Daha açık bir anlatımla, devrimci anayasacılığın usul yönü 2013 darbesi ve sonraki süreçte gerçekleşmemiştir. Ayrıca, 2014 tarihli Mısır Anayasası, içerik açısından da devrimci anayasacılık kategorisinde değerlendirilemez. Çünkü, anayasa yapımında halkın kurucu iktidar yetkisi kullanılmaksızın daha çok yürütme organı kaynaklı tasarı komitesi yöntemi tercih edilmiştir. Ayrıca, Mısır'ın güdümlü demokrasi sorunu yeni anayasada *de facto* bir durumdan *de jure* hale getirilmiştir. Anayasal düzenin koruyucusu, Anayasa Mahkemesi veya Cumhurbaşkanı değil askeri kuvvetlerdir. Neticede Mısır'da devrimci anayasacılığın neticelerinden Gardbaum'a göre “eski düzenin restorasyonu” gerçekleşmiştir. Jacobsohn, Mısır devriminin sınırlı bir değişim meydana getirmesi nedeniyle, bir *nominal anayasal devrim* olarak adlandırılması gerektiğini belirtmektedir⁸. Tunus'ta yaşanan 2022 Anayasası süreci ise suistimalci bir anayasacılık örneği olarak anayasacılığın ilkelerinin gerilediği bir yolu işaret etmesi bakımından yine içerik açısından devrimci anayasacılık kategorisi içinde kabul edilemez. Ayrıca, anayasa yapım süreci, olağanüstü halin varlığı ve yürütme kaynaklı olması bakımından bir halk projesinden ziyade halkın çoğunluğunun aksine yürütülen Cumhurbaşkanı Said'in bir projesidir. Böylece, Tunus hakkında başarılı bir devrimci anayasacılık örneği nitelermeleri artık geçerliliğini yitirmiştir. Böyle bir sonuç ile karşılaşma iki şeyin önemini

⁸ Jacobsohn, “Theorizing the Constitutional,” 12.

hatırlatmıştır. Birincisi devrimin bir olay değil, fakat daha ziyade bir süreci gerektirdiği ve bir süreç olarak nitelendirilmesinin daha doğru olduğu; ikincisi ise Jacobsohn'un belirttiği üzere "anayasal düzende paradigmatic bir yerinden edilmenin teyidinin, anayasal süreklilikteki ilk kopuştan uzakta bir yerde retrospektif bir yargıyı gerektirdiğidir"⁹. Diğer örnekler olan Libya ve Yemen devletlerinde, devrimci bir süreç çerçevesinde anayasa tasarıları hazırlanmış, ancak yürürlüğe koyulamamıştır ve düzenli bir siyasal işleyişe geçiş yapılamamıştır. Bu ülkelerde anayasal ve siyasal belirsizlik devam etmektedir. Gerçek bir devrimci değişim, teşebbüs aşamasında kalmıştır. Dolayısıyla Libya ve Yemen'de devrimci anayasacılık, eski rejimi takiben herhangi bir rejimin kurulamaması nedeniyle *başarısız devrim* olarak nitelendirilebilir¹⁰.

Son söz olarak, çalışma kapsamında ele alınan ülkelerdeki anayasacılık, ideolojik bakımdan Arap Baharı öncesi din-devlet-hukuk arasındaki bağlantıyı devam ettirmiştir. Dinin anayasal rolü ve önemi, bazı seküler ve liberal anayasal gelişmelere rağmen korunmuştur. Anayasacılık konsepti açısından kısmi iyileştirmelerin yapıldığı ileri sürülebilir. Bu kısmi iyileştirmeler, Tunus ve Mısır'da sonraki süreçte yaşanan karşı-anayasacı gelişmeler (askeri darbe, anayasal darbe, vs.) neticesinde geriletilmiştir. Libya ve Yemen'de siyasal ve anayasal belirsizlik, en ağır insani koşullar ortamında devam etmektedir. Bu iki ülkedeki sorunların çözümü için ortaya konulabilecek kesin bir çözüm bulunmamaktadır. Reformist ülkelerde ise başlangıçta atılan olumlu adımlar ya devam ettirilmemiş ya da ilerleyen dönemde Arap Baharı ruhuna aykırı değişikliklerle geriletilmiştir. O halde, Arap Baharı süreci, bu satırların yazıldığı dönem itibarıyla, anayasal düzende paradigmatic bir değişimi (anayasal devrimi) ortaya koymayı veya devrim anının yaşandığı bir süreç içinde anayasacı bir yeni düzen kurmayı (devrimci anayasacılık) başaramamıştır.

Orta Doğu ve Kuzey Afrika anayasacılığı, değişim ve dönüşüme uğramaya devam etmektedir. Önümüzdeki yılların, söz konusu coğrafyadaki şartlar ve gelişmeler dikkate alındığında yeni anayasal gelişmelere gebe olacağı aşikardır. Çünkü, otoriteriyenizmin kendini yeniden üretmesi, yeni halk hareketlerine ve beraberinde yeni anayasa yapım süreçlerine yol açacaktır. Bu yargıyı destekleyen en açık ve en güncel örnek, 2022 Tunus

⁹ Jacobsohn, "Theorizing the Constitutional," 12.

¹⁰ Gardbaum, "Revolutionary Constitutionalism," 185.

Anayasa referandumunu ve parlamento seçimleridir. Anayasa referandumunu ve sonrasında parlamento seçimlerine katılım, büyük bir muhalefet ve boykot nedeniyle çok düşük bir düzeyde kalmıştır. Referanduma katılım % 30, parlamento seçimlerine katılım ise % 10 seviyesindedir. Said ve destekçileri iktidarlarını kaybettiklerinde, yeni siyasal elitlerin gerçekleştirecekleri ilk iş, muhtemelen 2022 Anayasası'nı değiştirmek olacaktır.

VII. ARAŞTIRMANIN ETKİSİ

Bu araştırma, çalışmanın giriş kısmında bahsedildiği üzere Arap anayasacılığında meydana gelen anayasal değişimi ve yönelimi tespit etme, açıklama ve değerlendirme amacını taşımıştır. Bu değerlendirmenin yapılabilmesi amacıyla anayasacılığı etkileyen temel anayasal konular etrafında inceleme yapılmıştır. Böylece “Arap Baharı sonrası anayasacılık” puzzle’nın tek bir parçası hakkında derinlemesine bir bilgi yerine, resmin tamamını görme imkânı elde edilmiştir. Bu ifade ile tikel çalışmaların önemsiz olduğunu iddia etmiyoruz. Hatta bu araştırma neticesinde tümevarımsal analizlerin kuvvetlendirilmesi yönündeki katkının yanı sıra araştırma sorusu hakkında geniş bir perspektif sunularak tekil çalışmalar desteklenmiştir. Nitekim, bu genel yaklaşım, her ne kadar anayasal değişimi ve anayasal yönelimi görmeyi sağlamakla birlikte, alt konular hakkında daha az detay ve değerlendirmeye neden olmuştur. Böyle bir sonuç, aslında kısmen tikel konular üzerindeki çalışmaların eksiklik ve yetersizliğinden kaynaklanmıştır. Özellikle temel hak ve hürriyetlerin yasama ve yürütme düzenlemelerinde ve Yüksek Mahkeme (Yargıtay) ve Devlet Konseyi (Danıştay) kararlarında nasıl bir uygulama ortaya konulduğu hakkında neredeyse hiçbir çalışma bulunmamaktadır. Aynı durum, anayasa mahkemelerinin verdikleri kararlar hakkında da geçerlidir. Belirli anayasal konuları anayasa mahkemesi kararları çerçevesinde ele alan bir çalışmaya, hiç değilse İngilizce literatürde rastlamadığımızı ne yazık ki belirtmek gerekir.

Araştırmanın bir diğer etkisi, “Arap Baharı sonrası anayasacılık” kavramsallaştırmasına güncel bir katkı sunmasıdır. Bu araştırma ile sürekli yeni gelişmelere ve yeni şekillenmelere maruz kalan Arap anayasacılığı hakkında yeni gelişmelerin aktarılması ve yeni değerlendirilmelerin yapılması suretiyle doğru ve güncel yorumların yapılabilmesi sağlanmıştır. Yeni girdiler, yeni değerlendirme ve yeni tartışmalara yol açmaktadır. Nasıl ki yeni bir mahkeme kararları mevcut hukuk düzeninde

bir değişime yol aabiliyorsa Tunus'taki (2022) gelişmeler de Arap Baharı sonrası anayasacılık kavramsallaştırması hakkında varılan sonuçlarda değişikliğe yol açmıştır. Tunus, artık devrimci anayasacılığın *başarı* ile sonuçlanmış bir örneği değil, netice itibarıyla *eski düzenin restorasyonu* kategorisine dahil edilebilir.

KAYNAKÇA

KİTAP VE MAKALELER

- Abdelkader Abdelali, “Wave of Change in the Arab World and Chances for a Transition to Democracy,” *Contemporary Arab Affairs* 6, no. 2 (2013): 198-210.
- Abdelaal, Mohamed. “Religious Constitutionalism in Egypt: A Case Study.” *Fletcher Forum of World Affairs* 37, no. 1 (2013): 35-51.
- Abdulfettah, Seyfuddin. “On Yıl Sonra Arap Devrimleri: Geleceği Görme ve Hazırlanma Metodu.” İçinde *Arap Devrimleri: Değişim ve Süreklilik*, ed. Ramazan Yıldırım ve Mahmut Alrantisi, İstanbul: SETA Kitapları, 2021.
- Abdülmevla, İzzeddin. “Tunus Modeli Üzerinden İlk 10 yılında Arap Baharı.” İçinde *Arap Devrimleri: Değişim ve Süreklilik*, ed. Ramazan Yıldırım ve Mahmut Alrantisi, İstanbul: SETA Kitapları, 2021.
- Abdüşşafi, İsam. “Mısır: 25 Ocak Devriminden On Yıl Sonra.” İçinde *Arap Devrimleri: Değişim ve Süreklilik*, ed. Ramazan Yıldırım ve Mahmut Alrantisi, İstanbul: SETA Kitapları, 2021.
- Acer, Yücel ve Kaya, İbrahim. *Uluslararası Hukuk*. 12. Baskı, Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2021.
- Achcar, Gilbert. *Halk İstiyor: Arap İsyanı Üzerine Radikal Bir İnceleme*. çev. Sanem Öztürk. 2. Baskı, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2020.
- Achour, Yadh Ben. “Tunus’ta Demokratik Geçiş.” çev. Reha Yünlüel. *Anayasa Hukuku Dergisi* 1, sayı 2 (2012): 17-25.
- Açıkalın Erkorkmaz, Serpil. *Türkiye’de ve Tunus’ta Kadın Sivil Toplumu ve Vatandaşlık*. Ankara: Astana Yayınları, 2020.
- Açıl, Murat. “2014 Tunus Anayasası Hakkında Genel Bir Değerlendirme.” *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 25, Sayı 2 (2017): 89-131.
- Açıl, Murat. “Tunus’un Demokratik Dönüşümü ve Anayasa Yapım Süreci.” *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 25, Sayı 1 (2017): 165-203.
- Addi, Lahouari. “Army, State and Nation in Algeria.” in *Political Armies: The Military and Nation Building in the Age of Democracy* (New-York: Zed books, 2001), 159-178.
- Ahmed, Dawood and Tom Ginsburg. “Constitutional Islamization and Human Rights: The Surprising Origin and Spread of Islamic Supremacy in Constitutions.” *Virginia Journal of International Law* 54, Issue 3 (2013): 615-695.
- Akbaba, Ahmet. *İnsan Hakları Hukukunda Üçüncü Kuşak Haklar*. İstanbul: Legal Kitabevi, 2016.
- Akbulut, Olgun. *Anayasal Dinsel Çoğulculuk*. İstanbul: On İki Levha Yayıncılık, 2016.

- Aktan, Coşkun Can ve Ahmet Ekinci. “Anayasacılık Felsefesinin Temel Unsurları.” İçinde *Anayasacılık*, ed. Coşkun Can Aktan ve Ahmet Ekinci. İstanbul: On İki Levha Yayıncılık, 2022.
- Aktan Coşkun Can ve Serdar Yay. “Devlet Başkanları ve Dönem Sınırı.” *Hukuk ve İktisat Araştırmaları Dergisi* 13, no. 2 (2021) 111-137.
- Al-Akhssassi, Mohamad. “Reforms in Morocco: Monitorin the Orbit and Reading the Trajectory.” *Contemporary Arab Affairs* 10, Issue 4 (2017): 482-509.
- Al-Ali, Zaid. *Arab Constitutionalism: The Coming Revolution*. Cambridge: Cambridge University Press, 2021.
- Al-Ali, Zaid. “Five Years of Arab Constitutional Reforms”, In *Reconstructing the Middle East Political and Economic Policy*, ed. Abdulwahab Alkebsi and Nathan J. Brown. Charlotta Sparre, London: Routledge, 2017.
- Al-Azri, Khalid M.. “Consitutional Reform in Oman: Rights Granted under Reserve”, In *Constitutionalism, Human Rights, and Islam after the Arab Spring*, ed. Rainer Grote, Tilmann Röder, New York: Oxford University Press, 2016,
- Al Hajjaji, Shams Al Din. “Government by Judiciary in Islam: Islamic Theory of Government and Mal/Practice of Muslim Governments (Turkey, Saudi Arabia, Egypt and Morocco).” *California Western International Law Journal*, 48, no. 2 (2018): 283-339.
- Al-Khasawneh, Awn Shawkat. “The Arab Spring and Constitutional Reforms in Jordan: A Historical and Legal Appraisal.” In *Constitutionalism, Human Rights and Islam after the Arab Spring*, ed. Rainer Grote, Tilmann J. Röder. New York: Oxford University Press, 2016.
- Al-Shibli, Farouq Saber, Mohamad Alkhalaileh and Nathan J. Brown. “Judicial Review and the Jordanian Constitutional Court: False Start or Slow Start.” *Arab Law Quarterly* (basımdan önce online yayımlandı, 2023): 1-18.
- Alawi, Hüda Ali. “Reflections on Women’s Rights in Yemen: Opportunities and Challenges.” in *Constitutionalism, Human Rights, and Islam after the Arab Spring*, ed. Rainer Grote and Tilmann Röder (New York: Oxford University Press, 2016), 615-638.
- Alianak, Sonia L.. *The Transition Towards Revolution and Reform*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2014.
- Alicino Francesco. “Moroccon Constitutitonal Transition: The Method of Contextualization and Mutual Interaction.” *Religion & Human Rights: An International Journal* 10, no. 1 (2015): 63-88.
- Aljazy, Ibrahim M. H. and Raneem Asad. “Arab Constitutions: Islamic Law and Arab Identity.” In *The Asian Yearbook of Human Rights and Humanitarian Law*, ed. Javaid Rehman, Ayesha Shahid, Leiden: Brill, 2018, 3-51.
- Al-Sayyid, Moustapha Kamel. “The Fight over Institutions in Post-Revolution Egypt.” *Égypte/Monde arabe* 16, Number 2, (2017): 59-76.
- AlZumai, Fahad. “Constitutional Courts in the Arab World and Freedom of Expression: A Defender or Suppressor.” *Middle East Law and Governance* 15 (2023): 29-48.

- Amaral, Marcelo Parreira do. "Comparative Case Studies: Methodological Discussion." in *Landscapes of Lifelong Learning Policies across Europe*, ed. Benasso, S., Bouillet, D., Neves, T., Parreira do Amaral, M. Cham: Palgrave Macmillan, 2022.
- Anayurt, Ömer. *Anayasa Hukuku Genel Kısım*. 4. Baskı, Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2021.
- Anayurt, Ömer. *Anayasa Hukuku: Temel Kavramlar ve Türk Anayasa Hukuku*. 3. Baskı, Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2020.
- Arafa, Mohamed and Ahmed El-Ashry. "Gender Equality in the Arab and Muslim World: Whither Post-Revolutionary Egypt?." In *Gender Equality in a Global Perspective*, ed. Snježana Vasiljević, Raili Marling and Anders Örténblad. London: Routledge, 2017, 54-76.
- Aral, Berdal. *Üçüncü Kuşak İnsan Hakları Olarak Kolektif Haklar*. Ankara: Siyasal Kitabevi, 2010.
- Arato, Andrew. "Revolutions and Constitution Making." In *Comparative Constituting Making*, ed. David Landau, Hanna Lerner. Cheltenham: Edward Elgar, 2019.
- Arato, Andrew. "Forms of Constitution Making and Theories of Democracy." *Cardozo Law Review* 17, (1995): 191-231.
- Arjomand, Saïd Amir. "Revolution and Constitution in. the Arab World, 2011–12." In *Beyond the Arab Spring: The Evolving Ruling Bargain in the Middle East*, ed. Mehran Kamrava. New York: Oxford University Press, 2014.
- Arslan, Zühtü. *Anayasa Teorisi*. Ankara: Seçkin Yayınevi, 2008.
- Aswad, Evelyn Mary. "The Role of Religion in Constitutions Emerging from Arab Spring Revolutions." *Georgetown Journal of International Affairs* 16, no. 1 (2015): 159-169.
- Atacan, Fulya. "Mısır'da 25 Ocak Devrimi'nin Arka Planı: "Ekmek, Hürriyet, Adalet." İçinde *Ortadoğu Konuşmaları: Bölgesel ve Küresel Perspektiften 'Arap Baharı'*, ed. Zahide Tuba Kor. İstanbul: Küre Yayınları, 2014.
- Atar, Yavuz. *Türk Anayasa Hukuku*. 13. Baskı, Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2019.
- Atar, Yavuz. *Demokrasilerde Anayasal Değişmenin Dinamikleri ve Anayasa Yapımı*. Konya: Mimoza Yayınları, 2000.
- Ateş, Ahmet. "Yemen Çatışmasının Temel Parametreleri." İçinde *Arap Baharı Sonrası Ortadoğu: Bölgesel Dönüşüm ve Reaksiyonlar*, ed. M. Cüneyt Özşahin ve Orhan Battır. İstanbul: Hiperyayın, 2019.
- Aslan, Volkan. *Anayasa Hukukunda ve Türkiye'de Devlet Başkanının Kararname Yetkisi*. İstanbul: On İki Levha Yayıncılık, 2020.
- Avde, Casir, *İslam Hukuk Felsefesi: Makasidü's-Şeria*. çev. Murat Çiftkaya. İstanbul: Mahya Yayınları, 2016.
- Ayhan, Veysel. *Arap Baharı: İsyanlar, Devrimler ve Değişim*. Bursa: MKM Yayıncılık, 2012.

- Azzouzi, Abdelhak and André Cabanis. *Moroccan neo-constitutionalism: meeting the challenge of the Arab Spring*. Paris: L'Harmattan, 2017.
- Bach, Daniel C.. "Patrimonialism and Neopatrimonialism: Comparative Receptions and Transcriptions." in *Neopatrimonialism in Africa and Beyond*, ed. Daniel C. Bach and Mamoudou Gazibo (Abingdon: Routledge, 2012), 275-294.
- Bahçeci, Barış. *Karşılaştırmalı Hukukta ve Türkiye'de Devlet Başkanının Veto Yetkisi* (Ankara: Yetkin Yayıncılık, 2008).
- Bahlul, Raja. "Religion, Democracy, and the 'Dawla Madaniyya' of the Arab Spring." *Islam and Christian-Muslim Relations* 29, Issue 2 (2018): 1-18.
- Bali, Aslı U. and Hanna Lerner. "Religion and constitution making in comparative perspective." in *Comparative Constitution-Making*, ed. David Landau and Hanna Lerner. Edward Elgar, 2019, 258-277.
- Bali, Aslı U. and Hanna Lerner, "Constitutional Design without Constitutional Moments: Lessons from Religiously Divided Societies." *Cornell International Law Journal* 49, : no. 2 (2016): 227-308.
- Banks, Angel M.. "Expanding Participation in Constitution Making: Challenges and Opportunities." *William and Mary Law Review* 49, no. 4 (2008): 1043-1069.
- Baraggia, Antonia. "Challenges in Comparative Constitutional Law Studies: Between Globalization and Constitutional Tradition." *Law and Method* special issue (October 2017) 1-20.
- Barber, Nicholas. *The Principles of Constitutionalism*. Oxford: Oxford University Press, 2018.
- Baş, Sezgin. "Tunus Cumhurbaşkanı Kays Said'in Anayasal Politikası: 2022 Anayasa Referandumunu." *Akdeniz Havzası ve Afrika Medeniyetleri Dergisi* 4, Sayı 2 (2022): 57-71.
- Baş, Sezgin ve Nisa Özcan. "Avrupa ve Orta Doğu Uygulamaları Perspektifinden Çift Meclis Sisteminin Türkiye Açısından Uygulanabilirliği." *Akdeniz Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 12, Sayı 1 (2022): 203-236.
- Baş, Sezgin ve Seda Baş. "Müftülere Evlendirme Yetkisi Verilmesinin Anayasallığı Sorunu." *Hacettepe Hukuk Fakültesi Dergisi* 11, Sayı 2 (2021): 1416-1466.
- Batum, Süheyl, Didem Yılmaz ve Serkan Köybaşı. *Anayasa Hukuku Temel Kavramlar ve Genel Esaslar*. İstanbul: On İki Levha Yayıncılık, 2021.
- Bennett, Andrew. "Case Study: Methods and Analysis." In *International Encyclopedia Of The Social & Behavioral Sciences*, ed. Neil J. Smelser and Paul B. Baltes. Amsterdam: Elsevier, 2001.
- Benyettou, Wissam. "The Appointments of the Members of the Algerian Constitutional Council." In *Constitutional Review in the Middle East and North Africa*, ed. Anja Schoeller-Schletter (Baden-Baden: Nomos, 2021), 41.
- Bernard-Maugiron, Nathalie. "Religious References in the Constitutions of the Arab World: Islamization of the Constitution or Constitutionalization of Religion?." In *Constitutional Review in the Middle East and North Africa*, ed. Anja Schoeller-Schletter. Baden-Baden: Nomos, 2021.

- Bernard-Maugiron, Nathalie. "State Powers and Constitution Drafting Processes in Post-Revolutionary Transition in North-Africa." In *The Arab Transitions in A Changing World: Building Democracies in Light of International Experiences*, Ed. Senén Florensa. Barcelona: IEMed, 2016.
- Biagi, Francesco. "Constitution Drafting After the Arab Spring: A Comparative Overview." *Indiana Journal of Global Legal Studies* 29, Issue 1 (2022): 1-57.
- Biagi, Francesco. "Constitutional Review after the Arab Spring: Reforms, Challenges and Perspectives." In *Constitutional Review in the Middle East and North Africa*, ed. Anja Schoeller-Schletter. Baden-Baden: Nomos, 2021.
- Biagi, Francesco. "Constitutional Review in Algeria Following the 2016 Reform: With Particular Reference to the 'Exception of Unconstitutionality'." In *Constitutional Review in the Middle East and North Africa*, ed. Anja Schoeller-Schletter. Baden-Baden: Nomos, 2021.
- Biagi, Francesco. "The 2011 constitution-making process in Morocco: A limited and controlled public participation." *Public Participation in African Constitutionalism*, ed. Tania Abbiate, Markus Böckenförde and Veronica Federico (Abingdon: Routledge, 2018), 55-68.
- Biagi, Francesco. "The Separation of Powers and Forms of Governments in the MENA Region Following the 'Arab Spring': A Break with the Past?." *Diritto Pubblico Comparato ed Europeo*, No. 2 (2018): 381-422.
- Biagi, Francesco. "The Algerian Constitutional Reform of 2016: A Critical Analysis." *Global Jurist* 17, Issue 3, (2017): 1-18.
- Biagi, Francesco. "Will Surviving Constitutionalism in Morocco and Jordan Work in the Long Run? A Comparison with Three Past Authoritarian Regimes." *Cambridge International Law Journal* 3, no. 4 (2014): 1240-1259.
- Biagi, Francesco. "The Pilot of Limited Change: Mohammed VI and the Transition in Morocco." In *Political and Constitutional Transition in North Africa*, ed. Justin Frosini and Francesco Biagi, London: Routledge, 2014.
- Bilgin, Abdul Rezak. *Arap Baharı Sürecinde Orduların Tutumu: Mısır, Libya ve Tunus Örnekleri* (Ankara: Birleşik Yayınları, 2014).
- Birdane, Merve. "Arap Baharı Sürecinde Tunus'un Demokrasiye Geçişinde Sivil Toplumun Rolü." *International Journal of Humanities and Social Science Invention* 6, Issue 10 (October 2017): 87-101.
- Boubakri, Amor. "Constitutional Reforms in MENA Countries in the Aftermath of the Arab Spring." *Taiwan Journal of Democracy* 14, no. 2 (2018): 173-182.
- Bozarslan, Hamit. *Ortadoğu'nun Siyasal Sosyolojisi: Arap İsyanlarından Önce ve Sonra*, çev. Melik Işık Durmaz (5. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2019).
- Bozkurt, Abdulgani. "Arap Halk Hareketleri: Kavramların Yükü, Tanımlamaların Siyaseti." İçinde *Arap Baharı Sonrası Ortadoğu: Kuram ve Siyaset*, ed. Orhan Battır ve M. Cüneyt Özşahin. Ankara: Nobel Yayıncılık, 2019.

- Bölme, Selin M., "The Roots of Authoritarianism in the Middle East." In *Authoritarianism in the Middle East: Before and After the Arab uprising*, ed. Jülide Karakoç, New York: Palgrave Macmillian, 2015.
- Brown, Nathan J. and Mara Revkin. "Islamic Law and Constitutions." In *The Oxford Handbook of Islamic Law*, ed. Anver M. Emon and Rume Ahmed. Oxford: Oxford University Press, Online Publication Date: 2015.
- Brown, Nathan J.. "The Unsurprising But Distinctive Nature of Constitution Writing in the Arab World." In *Comparative Constitution-Making*, ed. David Landau and Hanna Lerner. Cheltenham: Edward Elgar Publishing, 2019.
- Brown, Nathan J.. "Constituting Constitutionalism: Lessons from the Arab World." In *Revisiting the Arab Uprisings: The Politics of a Revolutionary Moment*, ed. Stéphane Lacroix and Jean-Pierre Filiu. London, Hurst&Company, 2018.
- Brown, Nathan J.. "Regimes Reinventing Themselves: Constitutional Development In the Arab World." In *Constitutionalism and Political Reconstruction*, ed. Saïd Amir Arjomand. Leiden, Brill, 2007.
- Brown, Nathan J.. *Constitutions in a Nonconstitutional World: Arab Basic Laws and the Prospects for Accountable Government*. Albany: State University of New York Press, 2002.
- Brown, Nathan J. and Lombardi Clark B.. "Contesting Islamic Constitutionalism after the Arab Spring: Islam in Egypt's Post-Mubarak Constitutions." In *Constitutionalism, Human Rights, and Islam after the Arab Spring*, ed. Rainer Grote, Tilmann Röder. New York: Oxford University Press, 2016.
- Buera, Anas Abubakr. "Libya's Arab Spring: Revolution against a 42-Year Dictatorship," in *Routledge Handbook of the Arab Spring: Rethinking Democratization*, ed. Larbi Sadiki (Abington: Routledge, 2015)
- Bulut, Nihat. *Sanayi Devriminden Küreselleşmeye Sosyal Haklar*. İstanbul: On İki Levha, 2009.
- Buratti, Andrea. *Western Constitutionalism: History, Institutions, Comparative Law*. 2. Baskı, Gewerbestrasse: Springer, 2019.
- Burgis, Michelle L.. "Judicial Reform and the Possibility of Democratic Rule in Jordan: A Policy Perspective on Judicial Independence." *Arab Law Quarterly* 21, no. 2 (2007): 135-169.
- Caniklioğlu, Meltem Dikmen. *Anayasal Devlette Meşruiyet*. Ankara: Yetkin Yayınları, 2010.
- Caşın, Mesut Hakkı. *Uluslararası Andlaşmalar Hukuku*. İstanbul: Yeditepe Üniversitesi Yayınları, 2020.
- Cesari, Jocelyne. *The Awakening of Muslim Democracy: Religion, Modernity, and the State*. New York: Cambridge University Press, 2014.
- Ceylan, Ayhan *Tunus Tecrübesi-Osmanlı Coğrafyasında Anayasacılık* (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2019).

- Choudhry, Sujit and Katherine Glenn Bass. *Constitutional Courts after the Arab Spring: Appointment mechanisms and relative judicial independence*. International Institute for Democracy and Electoral Assistance, Stockholm, 2014.
- Choudhry Sujit and Richard Stacey. *Semi-Presidentialism as Power Sharing: Constitutional reform after the Arab Spring*. International IDEA, Center for Constitutional Transitions at NYU Law, 2014.
- Chynoweth, Paul. "Legal Research." In *Advanced Research Methods in The Built Environment*, ed: Andrew Knight and Les Ruddock (Oxford: Blackwell Publishing, 2008), 28-38.
- Collier, David. "The Comparative Method." In *Political Science: The State Of Discipline II*, ed: Ada W. Finifter. American Political Science Association, 1993.
- Colón-Ríos, Joel, and Allan C. Hutchinson. "Democracy and Revolution: An Enduring Relationship?." *Denver University Law Review* 89, no. 3 (2012): 593-610.
- Cross, Ester and Jason Sorens. "Arab Spring Constitution-Making: Polarization, Exclusion, and Constraints." *Democratization* 23, no. 7 (2016): 1292-1312.
- Çamurcuoğlu, Gülден. *Ortadoğu'da Otoriter Siyasal Rejimler*. Ankara: Astana Yayınları, 2018.
- Çebi, Sezgin Seymen. *Anayasalcılık ve 'Politik Olan'*, Ankara: Adalet Yayınevi, 2021.
- Çebi, Sezgin Seymen. "Anayasacılık ve Demokrasi." *Antalya Bilim Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 4, Sayı 8 (Aralık 2016): 131-156.
- Chiha, İslam İbrahim. "Constitutionalisation of International Human Rights Law in the Jurisprudence of the Egyptian Supreme Constitutional Court." *Arab Law Quarterly* 32, (2018):
- Çemrek, Murat ve Zehra Korkmaz Kökdere. "Arap Baharı: Yaza Girmeden Kara Kışta Donakalmak." İçinde *Arap Baharı Sonrası Ortadoğu: Kuram ve Siyaset*, ed. Orhan Battır ve M. Cüneyt Özşahin. Ankara: Nobel Yayıncılık, 2019.
- Çetinkaya, Esra. "2014 Mısır Arap Cumhuriyeti Anayasasının Tercümesi ve Genel Değerlendirmesi." *İÜHFM - Ord. Prof. Sadri Maksudi Arsal'a Armağan Özel Sayısı* LXXV, (2017): 615-668.
- Dabaşı, Hamid. *Arap Baharı: Postkolonyalizmin Sonu*, çev. Aslı T. Esen. İstanbul: Sümer Yayıncılık, 2015.
- Darif, Mohammed. "Morocco: A Reformist Monarchy." *The Journal of the Middle East and Africa* 3, Issue 1 (2012): 82-103.
- De Poli, Barbara. "Arab Revolts and the 'Civil State: A New Term for Old Conflicts Between Islamism and Secularism.'" *Approaching Religion* 4, no. 2 (2014): 95-104.
- Demirtaş, Erdem. *Ortadoğu'da Devlet ve İktidar: Otoriter Rejimler Üzerine Bir İnceleme*. 2. Baskı, İstanbul: Metis Yayınevi, 2017.
- Demirkent, Dinçer. "Anayasal Kuruluş Konusunda Kapanmayacak Tartışma: Hannah Arendt ve Carl Schmitt'te Kurucu İktidar Sorunu." *Mülkiye Dergisi* 39, S. 3 (2015): 89-122.

- Diamond, Larry Jay. "Thinking About Hybrid Regimes." *Journal of Democracy* 13, Number 2 (April 2002): 21-35.
- Doumi M, Khair Bani. "Public Freedoms in the Jordanian Constitution: Rhetorics and Realities." *Journal of Mass Communication & Journalism* 8, Issue 4 (2018): 1-8.
- Dupret, Baudouin. "The Relationship between Constitutions, Politics and Islam: A Comparative Analysis of the North African Countries." In *Constitutionalism, Human Rights and Islam after the Arab Spring*, ed. Rainer Grote and Tilmann J. Röder. New York: Oxford University Press, 2016.
- Duran, Burhanettin. "Arap İsyanlarında On Yılın Muhasebesi ve Türkiye'nin Yeri." *İçinde Arap Devrimleri: Değişim ve Süreklilik*, ed. Ramazan Yıldırım ve Mahmut Alrantisi. İstanbul: SETA Kitapları, 2021.
- Duranti, Francesco. "Constitution of Tunisia, Venice Commission and International Constitutionalism." In *The 'state' of pivot states in south-eastern Mediterranean: Turkey, Egypt, Israel, and Tunisia after the Arab Spring*, ed. Loretta Dell'Aguzzo, Emidio Diodato. Perugia: Perugia Stranieri University Press, 2018.
- Dursun, Hatice Rumeysa. *Türkiye ve Tunus'ta Din-Devlet İlişkilerinin Dönüşümü*. Ankara: Kadim Yayınları, 2019.
- El Abdellaoui, Abdelkerim. "The Right of Individuals to Access Constitutional Justice and Its Role in Protecting Rights and Liberties in Morocco." *Rowaq Arabi* 27, no. 3 (2022): 83-101.
- El-Daghili, Salwa. "Al-Dawlah al-Madaniyah: A Concept to Reconcile Islam and Modern Statehood." In *Constitutionalism, Human Rights, and Islam after the Arab Spring*, ed. Rainer Grote, Tilmann Röder, New York: Oxford University Press, 2016.
- El Fadl, Khaled Abou. "The Centrality of Shariah to Government and Constitutionalism in Islam", In *Constitutionalism in Islamic Countries: Between Upheaval and Continuity*, ed. Rainer Grote ve Tilmann J. Röder. New York: Oxford University Press, 2012.
- El-Haj, Ali M.. "The Relationship between International Law and National Law in New and Amended Constitutions." In *Constitutionalism, Human Rights and Islam after the Arab Spring*, ed. Rainer Grote ve Tilmann J. Röder. New York: Oxford University Press, 2016.
- El-Karadâvi, Yusuf, *İslam'da Devlet Mefhumu*, çev. Hüsamettin Cemal. 2. Baskı, İstanbul: Nida Yayınları, 2016.
- El-Kımatî, Cuma, "Onuncu Yıl Dönümünde Libya Devriminin Durumu." *İçinde Arap Devrimleri: Değişim ve Süreklilik*, ed. Ramazan Yıldırım ve Mahmut Alrantisi. İstanbul: SETA Kitapları, 2021.
- El-Sayed, Ahmed. "Post-Revolution Constitutionalism: The Impact of Drafting Processes on the Constitutional Documents in Tunisia and Egypt." *Electronic Journal of Islamic and Middle Eastern Law (EJIMEL)* 2, Sayı 10 (2014): 39-62.
- Elkins, Zachary, Tom Ginsburg, and James Melton. "The Content of Authoritarian Constitutions." In *Constitutions in Authoritarian Regimes*, ed. Tom Ginsburg and Alberto Simpser. New York: Cambridge University Press, 2014.

- Elster, Jon. "The Optimal Design of a Constituent Assembly." in *Collective Wisdom: Principles and Mechanism*, Hélène Landemore and Jon Elster. New York: Cambridge University Press, 2012, 148-172.
- Erdağ, Ramazan. *Libya in the Arab Spring: From Revolution to Insecurity*. New York: Palgrave Macmillan, 2017.
- Erdoğan, Ayfer. "Electoral and Constitutional Transitions: Tunisia and Egypt." *Middle East Policy* XXVII, No. 2 (Summer 2020): 53-68.
- Erdoğan, Mehmet. *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, 6. Baskı, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2016.
- Erdoğan, Mustafa. *Anayasal Demokrasi*. 12. Baskı, Ankara, Siyasal Kitabevi, 2015.
- Erdoğan, Mustafa. *İnsan Hakları Teorisi ve Hukuku*. 2. Baskı, Ankara: Orion Kitabevi, 2011.
- Eren, Abdurrahman. *Anayasa Hukuku Dersleri*. 2. Baskı, Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2020.
- Eren, Abdurrahman. "İnsan Hakları Hukuku Bakımından İslam Peygamberinin Karikatürünün Çizilmesi." *Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi* 21, No. 2 (2015): 355-368.
- Eren, Abdurrahman. *Özgürlüklerin Sınırlanmasında Demokratik Toplum Düzeninin Gerekliliği*. İstanbul: Beta Yayınları, 2004.
- Esed, Muhammed. *İslam'da Yönetim Biçimi*. İstanbul: Ekin Yayınları, 2016.
- Esen, Selin, *Karşılaştırmalı Hukukta ve Türkiye'de Olağanüstü Hal Rejimi*, Ankara: Adalet Yayınevi, 2008,
- Esposito, John L., Tamara Sonn, and John O. Voll. *Islam and Democracy after the Arab Spring*. New York: Oxford University Press, 2016.
- Feldman, Noah. *The Arab Winter: A Tragedy*. New Jersey: Princeton University Press, 2020.
- Fendoğlu, Hasan Tahsin. *Anayasa Yargısı*, Ankara: Yetkin Yayınları, 2017.
- Frankenberg, Günter. "Comparing constitutions: Ideas, ideals, and ideology—toward a layered narrative." *International Journal of Constitutional Law* 4, issue 3 (July 2006) 439-459.
- Frosini, Justin O. and Francesco Biagi. "Transitions from authoritarian rule following the Arab uprisings: A matter of variables." In *Political and Constitutional Transition in North Africa*, eds. Justin O. Frosini and Francesco Biagi. London: Routledge, 2014.
- Gabra, Şefik Nazım. "2010-2011 Arap Devrimini Anlamak", *İçinde Arap Devrimleri: Değişim ve Süreklilik*, ed. Ramazan Yıldırım ve Mahmut Alrantisi. İstanbul: SETA Kitapları, 2021.
- Gardbaum, Stephen. "Revolutionary Constitutionalism." *International Journal of Constitutional Law* 15, no. 1 (2017): 173-200.

- Gardbaum, Stephen. "How Do and Should We Compare Constitutional Law?." In *Comparing Comparative Law*, Ed: Samantha Besson, Lukas Heckendorn and Samuel Jube (Swiss Institute of Comparative Law, 2016), 109-126.
- Gelvin, James L.. "Arap İsyamlarını Anlamak." İçinde *Ortadoğu: Direniş, Devrim ve Emperyalizm*, çev. Akın Emre Pilgir, der. Y. Doğan Çetinkaya. 2. Baskı, İstanbul: İletişim, 2016.
- Genauer, Jessica, "Comparing inclusion in constitution-making in Egypt, Tunisia, and Iraq." *Journal of North African Studies* 26, Issue 6 (2021): 1190-1220.
- Ginsburg, Tom and Zachary Elkins. "The Ancillary Powers of Constitution Courts." *Texas Law Review* 87, (2008): 1431-1461.
- Glosemeyer, Iris, Najib Abdul-Rehman Shamiri, and Anna Würth. "A Burgeoning Democracy on the Arab Peninsula?." In *Constitutionalism in Islamic Countries: Between Upheaval and Continuity*, ed. Rainer Grote and Tilmann J. Röder, New York: Oxford University Press, 2012.
- Gobe, Eric. "Deceptive Liberal Reforms: Institutional Adjustments and the Dynamics of Authoritarianism in Tunisia (1997–2005)," in *Democracy Building and Democracy Erosion: Political Change North and South of the Mediterranean*, ed. Eberhard Kienle (London: Saqi Books, 2009), 93-111.
- Goldoni, Marco. "Two Internal Critiques of Political Constitutionalism." *International Journal of Constitutional Law* 10 no. 4 (2012): 926-949.
- Gökçen, Ahmet. *Tunus Nahda Hareketi: Anılar ve Belgelerle Bir İslami Hareketin Anatomisi*. Ankara: Maarif Mektebi, 2020.
- Gökçen, Ahmet. "2011 Tunus Devriminin Ardından." *Arap Baharı Sonrası Ortadoğu: Bölgesel Dönüşüm ve Reaksiyonlar*, ed. M. Cüneyt Özşahin ve Orhan Battır. İstanbul: Hiperyayın, 2019.
- Gönenç, Levent. *Siyasi İktidarın Denetlenmesi – Dengelenmesi ve Yargı*. Ankara: Adalet Yayınevi, 2008.
- Gönenç, Levent. "Siyasi İktidar Kavramı Bağlamında Anayasa Çalışmaları İçin Bir Kavramsal Çerçeve Önerisi." *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 56, S.1 (2007): 145-168.
- Gönenç, Levent. *Prospects for Constitutionalism in Post-Communist Countries*. Hague: Kluwer Law International, 2002.
- Gören, Zafer. *Temel Hak Genel Teorisi*. 5. Bası, Ankara: Yetkin Yayınları, 2022.
- Görkemli, Burcu. "Kişinin Mensup Bulunduğu Dine Göre Kutsal Sayılan Değerlerden Bahisle Hakaret." *Ceza Hukuku Dergisi* 16, no. 47 (2021): 549-579.
- Gözler, Kemal. *İnsan Hakları Hukuku*. 3. Baskı, Bursa: Ekin Yayınevi, 2020.
- Gözler, Kemal. *Türk Anayasa Hukuku*. 3. Baskı, Bursa: Ekin Kitabevi, 2019.
- Gözler, Kemal. *Kurucu İktidar*. 2. Baskı, Bursa: Ekin Kitabevi, 2016.
- Gözler, Kemal. *Anayasa Hukukunun Genel Teorisi*. Cilt I, Bursa: Ekin Yayınevi, 2011.
- Gözler, Kemal. *Anayasa Hukukunun Genel Teorisi*. Cilt II, Bursa: Ekin Yayınevi, 2011.

- Gözler, Kemal. “Türk Anayasa Yargısında Anayasallık Bloğuna İhtiyaç Var Mıdır?.” *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi* 55, sayı 3 (2000): 81-103.
- Göztepe, Ece. “Bir Klasik Eser Olarak Carl Schmitt’in Anayasa Öğretisi.” *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* LXXIII, S.1 (2015): 129-180.
- Grewal, David Singh and Jedediah Purdy. “The Original Theory of Constitutionalism.” *Yale Law Journal* 127, (2018): 664-705.
- Grimm, Dieter, *Constitutionalism: Past, Present and Future*. Oxford: Oxford University Press, 2016.
- Grimm, Dieter, “Types of Constitutions.” In *Oxford Handbook of Comparative Constitutional Law*, ed. Michel Rosenfeld and András Sajó. New York: Oxford University Press. 2012.
- Grote, Rainer, “Models of Institutional Control: The Experiences of Islamic Countries.” In *Constitutionalism in Islamic Countries: Between Upheaval and Continuity*, ed. Rainer Grote and Tilmann J. Röder. New York: Oxford University Press, 2012, 221-238.
- Grote, Rainer and Tilmann Röder. “Prologue: Constitutional Debates in the Arab Spring.” In *Constitutionalism, Human Rights, and Islam after the Arab Spring*, ed. Rainer Grote and Tilmann Röder. New York: Oxford University Press, 2016.
- Grote, Rainer and Tilmann Röder. ed. *Constitutionalism, Human Rights, and Islam after the Arab Spring*. New York: Oxford University Press, 2016.
- Grote, Rainer and Tilmann Röder. ed. *Constitutionalism in Islamic Countries: Between Upheaval and Continuity*. New York: Oxford University Press, 2012.
- Gül, Cengiz *Karşılaştırmalı Hükümet Sistemlerinde Yürütme*. Ankara: Yetkin Yayınevi, 2017.
- Gülener, Serdar. “Karşılaştırmalı Anayasa Hukuku ve Ortadoğu Ülkelerinde Anayasaya Uygunluk Denetimi.” *Akademik Araştırmalar Dergisi*, Yıl. 13, Sayı 50 (2011): 75-99.
- Gülener, Serdar. “Anayasa Yapımında Yeni Bir Paradigma: Kapsayıcı, Katılımcı, Uzlaşmacı Anayasa Yapım Süreçleri ve Çeşitli Örnekler.” *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* XV, Sayı 3 (2011): 199-224.
- Gülgeç, Yahya Berkol. *Normlar Hiyerarşisi*. İstanbul: On İki Levha, 2. Baskı, 2018.
- Güller, Abdülşamet. *Cumhurbaşkanlığı Kararnameleri Türkiye ve Fransa Mukayesesi*. Ankara: Yetkin Yayınları, 2020.
- Gülsoy, Mehmet Tevfik. *Özgürlüklerin Korunmasında Anayasa Yargısının Yeri ve Meşruluğu*. Ankara: Yetkin Yayınevi, 2007.
- Güner Yaşar, Gizem. *Anayasa Değişikliklerinin Esas Bakımından Denetimi*. Ankara: Adalet Yayınevi, 2023.
- Gürsoy, Yaprak. “Rejim Değişiklikleri: Otoriterleşme ve Demokratikleşme.” İçinde *Karşılaştırmalı Siyaset: Temel Konular ve Yaklaşımlar*, ed. Sabri Sayarı ve Hasret Dikici Bilgin. 4. Baskı, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2016.

- Hamad, Aref Humeidi Hussein Bani. "The Impact of Political Reforms on Stability in Jordan: (2011-2018)." *Open Journal of Political Science*, No. 9 (2019): 122-144.
- Hamad, Mahmoud. "The Rocky Road to the Second Republic: The Birth and Battles of Egypt's Constitution." In *Regime Changes and Transitions in Arab Spring Countries*, ed. Ergun Özbudun. İstanbul: Küre Yayınları, 2014.
- Hamid, Shadi. "Political Party Development before and after the Arab spring." In *Beyond the Arab Spring: The Evolving Ruling Bargain in the Middle East*, ed. Mehran Kamrava. Oxford: OUP, 2014.
- Hammouri, Mohammad. "Constitutional Reform and the Rise of Constitutional Adjudication in Jordan." In *Constitutionalism, Human Rights, and Islam after the Arab Spring*, ed. Rainer Grote and Tilmann Röder. New York: Oxford University Press, 2016.
- Hamoudi, Haider Ala. "Repugnancy in the Arab World." *Willamette Law Review* 48, (2012): 427-450.
- Hart, Vivien. "Democratic Constitution Making," *The United States Institute of Peace*, 13 July 2003, 4. <https://www.usip.org/publications/2003/07/democratic-constitution-making> (11.08.2023).
- Heliotis, Nicolas. "A Textual Analysis of Presidential Policy under the 2014 Egyptian Constitution," *International Lawyer* 48, Number 2 (2014): 127-151.
- Heywood, Andrew. *Politics*. 4. Baskı, New York: Palgrave Macmillian, 2013.
- Hirschl, Ran. "From Comparative Constitutional Law to Comparative Constitutional Studies." *International Journal of Constitutional Law* 11, Issue 1 January (2013): 1-12.
- Hirschl, Ran. "Karşılaştırmalı Anayasa Hukukundan Karşılaştırmalı Anayasa Çalışmalarına." çev. Serkan Yolcu, *Anayasa Hukuku Dergisi* 6, no. 11 (2017): 227-242.
- Hoecke, Mark Van. "Preface," in *Methodologies of Legal Research: Which Kind of Method for, What Kind of Discipline*, ed. Mark Van Hoecke (Oxford: Hart Publishing, 2011).
- Holmes, Stephen. "Constitutions and Constitutionalism." In *The Oxford Handbook of Comparative Constitutional Law*, ed. Michel Rosenfeld and András Sajó. New York: Oxford University Press, 2012.
- Horchani, Ferhat. "Islam and the Constitutional State." In *Constitutionalism, Human Rights, and Islam after the Arab Spring*, ed. Rainer Grote and Tilmann Röder. New York: Oxford University Press, 2016.
- Horchani, Ferhat. "Güçlü ve Zayıf Yönleriyle 27 Ocak 2014 Tarihli Yeni Tunus Anayasası." *Anayasa Hukuku Dergisi* 3, Sayı 6 (2014): 11-35.
- Hosen, Nadirsyah. "In Search of Islamic Constitutionalism." *The American Journal of Islamic Social Sciences* 21, No. 2 (2004): 1-24.
- International Commission of Jurists, "Morocco: remove obstacles to access to the Constitutional Court," 20/02/2018. <https://www.icj.org/morocco-remove-obstacles-to-access-to-the-constitutional-court/> (01.09.2023).

- İşsevenler, O. Vahdet. *Kurucu İktidarın Eleştirisi: Anayasanın Maddi ve Fail Nedeni* İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2019.
- Jacobsohn, Gary Jeffrey. "Theorizing the Constitutional Revolution." *Journal of Law and Courts* 2, No. 1 (Spring 2014): 1-32.
- Jackson, Vicki C.. "Comparative Constitutional Law Methodologies." in *Oxford Handbook of Comparative Constitutional Law*, ed. Michel Rosenfeld and András Sajó (New York: Oxford University Press, 2012), 54-74.
- Jackson, Vicki C.. "Methodological Challenges in Comparative Constitutional Law." *Penn State International Law Review* 28, no. 3 (2010): 319-326.
- Jamal, Amal and Anna Kensicki. "A Theory of Critical Junctures for Democratization: A Comparative Examination of Constitution-Making in Egypt and Tunisia." *Law and Ethics of Human Rights* 10, No. 1 (2016): 185-222.
- Jaraba, Mahmoud, "Why Did the Egyptian Muslim Brotherhood Year-Long Rule Fall?", *Zeitschrift für Politik* 61, No. 1 (2014): 61-80.
- Jermanová, Tereza. "From Mistrust to Understanding: Inclusive Constitution-Making Design and Agreement in Tunisia." *Political Research Quarterly* 74, no. 4 (2021): 1111-1124.
- Jermanová, Tereza. "Before Constitution-Making: The Struggle for Constitution-Making Design in Post-Revolutionary Egypt." *Acta Politica* 55, issue 4 (2019): 648-669.
- Johnson, Darin E.W.. "Conflict Constitution-Making in Libya and Yemen." *University of Pennsylvania Journal of International Law* 39, Issue 2 (2017): 293-354.
- Johnson, Darin E. W.. "Beyond Constituent Assemblies and Referenda: Assessing the Legitimacy of the Arab Spring Constitutions in Egypt and Tunisia." *Wake Forest Law Review* 50, (2015): 1007-1056.
- Jubran, Jamal. "Direniş: Sözcüklerle Silahlanmak (Yemen)." İçinde *Devrimleri Yazmak: Tunus'tan Suriye'ye Arap İsyanından Sesler*, ed. Layla Al-Zubaidi, Matthew Cassel ve Nemonie Craven Roderick, çev. Nesrin Demiryontan. İstanbul: Metis Yayıncılık, 2014.
- Kahraman, Abdullah, "Fıkıh Usulü: Tanım, Tarihçe ve Meslekler (Ekoller)." *İslam Hukuku El Kitabı*, 2. Baskı, ed. Talip Türcan. Ankara: Grafiker Yayınları, 2013.
- Kahraman, Abdullah ve Rumeysa Karademir. "Sivas Mebusu Ahmed Şükrü Bey'in Tevşih-i Kavâid-i Fıkhiyye Adlı Risalesi." *Kocaeli İlahiyat Dergisi* 2, Sayı 2 (2018): 1-50.
- Kalabalık, Abdullah Aydoğan. *Mısır'da Değişim Süreci ve Anayasa Arayışı*. İstanbul: Seta Kitapları, 2013.
- Kamal, Hala. "Inserting Women's Rightd in the Egyptian Constitution: Personal Reflection," *Journal for Cultural Research* 19, no. 2 (2015): 156.
- Kamali, Mohammad Hashim. "Constitutionalism in Islamic Countries: A Contemporary Perspective of Islamic Law." In *Constitutionalism in Islamic Countries: Between Upheaval and Countinuity*, ed. Rainer Grote and Tilmann J. Röder. Oxford: Oxford University Press, 2012.

- Kanadoğlu, Korkut ve Ahmet Mert Duygun. *Anayasa Hukukunun Genel Esasları*. İstanbul: On İki Levha Yayıncılık, 2020.
- Karaatlı, Bülent. *Arap Baharında Farklı Bir Ülke Tunus*. Ankara: Nobel Yayıncılık, 2018.
- Karčić, Harun. "Shariah after the Arab Spring?." *Philosophy and Social Criticism* 40, Issue 4-5 (2014): 407-419.
- Keskin, Erdoğan. "Anayasacılık Bağlamında İslami Anayasacılık Kavramı ve Medine Vesikası." *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 70, Sayı 3 (2021): 957-990.
- Keskin, Erdoğan. *Anayasa Hukukunda Anayasacılık Düşüncesi*. Ankara: Adalet Yayınevi, 2020.
- Ketchley, Neil. *Egypt in a Time of Revolution: Contentious Politics and the Arab Spring*. Cambridge: Cambridge University Press, 2017.
- Khalil, Asem. "From Constitutions to Constitutionalism in Arab States: Beyond Paradox to Opportunity." *Transnational Legal Theory* 1, no. 3 (2010): 421-451.
- Khalil, Asem. "The Enactment of Constituent Power in the Arab World." *Ancilla Iuris*, (2006): 88-106.
- Khalil, Mina E.. "Early Modern Constitutionalism in Egypt and Iran." *UCLA Journal of Islamic and Near Eastern Law* 15, (2016): 33-54.
- Kılavuz, M. Tahir, Mercan Muhammed Hüseyin ve Güder Süleyman. *Ortadoğu'da İslamcı Siyaset: Değişim Sürecinde Müslüman Kardeşler ve Nahda*. 2. Baskı, İstanbul, İlke Yayınları, 2014.
- Kılıç, Muharrem. "İnsan Haklarının Kurumsallaşması: Ulusal İnsan Hakları Kurumları." *TİHEK Akademik Dergi* 5, Sayı 8 (2022): 15-53.
- Kirchoff-Foster, Dane. "Constitutional Court Landscape Post - Arab Spring: A Survey of Design." *Indiana Journal of Constitutional Design* 8, Article 2 (2021): 1-26.
- Kırık, Ali Murat. "Arap Baharı Bağlamı'nda Sosyal Medya-Birey Etkileşimi ve Toplumsal Dönüşüm." *21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum Eğitim Bilimleri ve Sosyal araştırmalar Dergisi* 1, Sayı 3 (2012): 87-98.
- Klein, Claude ve Sajó András. "Constitution-Making: Process and Substance." *The Oxford Handbook of Comparative Constitutional Law*, ed. Michel Rosenfeld and András Sajó. Oxford: Oxford University Press, 2012.
- Knight, C. G.. "Human-environment relationship: Comparative case studies." in *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences*, ed. Smelser NJ, Baltes PB (Oxford: OUP, 2001), 7039-7044.
- Koşak, Çağrı. "Cezayir Arap Baharı'ndan Kaçabildi Mi?." *Arap Baharı Sonrası Ortadoğu: Bölgesel Dönüşüm ve Reaksiyonlar*, ed. M. Cüneyt Özşahin ve Orhan Battır. İstanbul: Hiperyayın, 2019.
- Kouroutakis, Antonios. "Courts in the constitution-making: Paradoxes and justifications." In *Courts, Politics and Constitutional Law: Judicialization of*

- Politics and Politicization of the Judiciary*, ed. Martin Belov. Abingdon: Routledge, 2020, 173-186.
- Köybaşı, Serkan. “Yeni Tunus Anayasası’nın Yazım Süreci ve Sürecin Sonuca Yansıması.” İçinde *Prof. Dr. Feridun Yenisey’e Armağan 2*, İstanbul: Beta Yayıncılık, 2014.
- Kurun, İsmail. “Devrim Teorileri Işığında 2011 Mısır Devrimi ve Sonrası: Ne Tür Bir Devrim Gerçekleşti?.” *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi* 74, No. 4 (2019): 1011-1035.
- Küçük, Tevfik Sönmez. “Anayasa Hukukunda Organ Uyuşmazlığı Davası Üzerine Bir İnceleme.” *Anayasa Hukuku Dergisi* 5, No. 9 (2016): 171-198.
- Küçükbay, Esmâ. “Tunus Anayasası’nın Anayasal Demokrasi Açısından Değerlendirilmesi.” *Toplumsal Değişim* 3, Sayı 2 (2021): 58-72.
- Helen Lackner, “Yemen’s ‘Peaceful’ Transition from Autocracy: Could it Have Succeeded?.” *International Institute for Democracy and Electoral Assistance*, Stockholm, 2016.
- Lakrini, Idriss. “Incremental Constitutional Reform in Morocco: An Approach to the 2011 Constitution.” Ed. Senén Florensa, *The Arab Transitions in A Changing World: Building Democracies in Light of International Experiences*. Barcelona: IEMed, 2016.
- Landau, David. *Suistimalci Anayasacılık*, çev. İzzet Eroğlu. Ankara: Astana Yayınları, 2019.
- Landau, David. “Abusive Constitutionalism.” *U. C. Davis Law Review* 47, no. 1(2013): 189-260.
- Landau, David. “The Importance of Constitution-Making,” *Denver Law Review* 89, Issue 3 (2012): 611-633.
- Lang, Anthony F., Jr., “From Revolutions to Constitutions: The Case of Egypt.” *International Affairs* 89, No. 2 (2013):
- Lavie, Limor. “The Constitutionalization of the Civil State: The Self-Definition of Egypt, Tunisia and Yemen Following the Arab Uprisings.” *Religions* 12, Issue 4 (2021): 1-18.
- Law, David S. and Mila Versteeg. “Constitutional Variation among Strains of Authoritarianism.” In *Constitutions in Authoritarian Regimes*, ed. Tom Ginsburg and Alberto Simpser. New York: Cambridge University Press, 2014.
- Lev, Daniel S.. “Social Movements, Constitutionalism, and Human Rights: Comments from the Malaysian and Indonesian Experiences.” In *Constitutionalism and Democracy: Transitions in the Contemporary World*, ed. Douglas Greenberg, Stanley N. Katz, Melanie Beth Oliviero and Steven C. Wheatley (New York: Oxford University Press, 1993), 139-155.
- Levins, Charlotte M.. “The Rentier State and the Survival of Arab Absolute Monarchies.” *Rutgers Journal of Law&Religion* 14, (2013): 388-423.

- Liolos, John. "Erecting New Constitutional Cultures: The Problems and Promise of Constitutionalism Post-Arab Spring." *Boston Colloge International and Comparative Law Review* 36, Issue 1 (2013): 1-36.
- Loewenstein, Karl. "Constitutions And Constitutional Law in the West and in the East." *The Indian Journal of Political Science* 30, no. 3 (1969): 203-248.
- Lombardi, Clark B.. "Constitutions of Arab Countries in Transition: Constitutional Review and Seperation of Powers." *IE Med Mediterranean Yearbook*. Barcelona: European Institute of the Mediterranean, 2014, 129-132.
- Lombardi, Clark B.. "Designing Islamic Constitutions: Past Trends and Options for a Democratic Future." *International Journal of Constitutional Law* 11, Issue 3 (July 2013): 615-645.
- Lombardi, Clark B.. "Constitutional Provisions Making Sharia 'A' or 'The' Chief Source of Legislation: Where Did They Come from? What Do They Mean? Do They Matter?." *American University International Law Review* 28, No. 3 (2013): 733-774.
- Lombardi, Clark B.. "Islamic Law as a Source of Constitutional Law in Egypt: The Constitutionalization of the Sharia in a Modern Arab State." *COLUM. J. TRANSNAT'L L.* 37 (1998): 81-123
- Lust, Ellen. "State and Institutions," in *The Middle East*, ed. Ellen M. Lust (15. Edition, California: Sage Publication, 2019, 133-168.
- Lynch, March. "Failed States and Ungoverned Spaces." *The Annals of the American Academy of Political and Social Science* 668 (2016): 24-35.
- Maboudi, Tofigh. "Reconstituting Tunusia: Participation, Deliberation, and the Content of Constitution." *Political Research Quarterly* 73, No. 4, (2020): 774-789.
- Mackor, Anne Ruth. "Explanatory Non-Normative Legal Doctrine. Taking the Distinction between Theoretical and Practical Reason Seriously." in *Methodologies of Legal Research: Which Kind of Method for, What Kind of Discipline*, ed. Mark Van Hoecke (Oxford: Hart Publishing, 2011), 45-70.
- MacQueen, Benjamin. *An Introduction to Middle East Politics* (2. Edition, London: Sage Publication, 2018).
- Madani, Mohamed, Driss Maghraoui, and Saloua Zerhouni. "The 2011 Moroccan Constitution: A Critical Analysis." International Institute for Democracy and Electoral Assistance (Stockholm, 2012).
- Maghraoui, Driss. "Constituional Reforms in Morocco: Between Consensus and Subaltern Politics." *The Journal of North African Studies* 16, Issue 4 (2011): 679-699.
- Maghraoui, Driss. "The Strenghts and Limits of Religious Reforms in Morocco." *Mediterranean Politics* 14, no. 2 (2009): 195-2011.
- Mahmoudi, Said. "International Human Rights Law as a Framework for Emerging Constitutions in Arab Countries." In *Constitutionalism, Human Rights and Islam after the Arab Spring*, ed. Rainer Grote and Tilmann J. Röder. New York: Oxford University Press, 2016.

- Mair, Peter. "Kavram ve Kavramlar Oluşumu," içinde *Sosyal Bilimlerde Yaklaşımlar ve Metodolojiler: Çoğulcu Bir Perspektif*, ed. Donatella Della Porta ve Michael Keating, çev. Sabri Gürses. İstanbul: Küre Yayıncılık, 2015.
- Mallat, Chibli. "The Arab Spring: An Essay on Revolution and Constitutionalism (Book Review)." by Antoni Abat i Ninet and Mark Tushnet, *The American Journal of Comparative Law* 66, (2018): 224-228.
- Mallat, Chibli. "İslam and the Constitutional Order." *Oxford Handbook of Comparative Constitutive Law*, ed. Michel Rosenfeld and András Sajó. Oxford: Oxford University Press.
- Mallat, Chibli. "On The Specificity of Middle Eastern Constitutionalism." *Case Western Reserve Journal Of International Law* 38, Issue 1, (2006): 13-57.
- Marzouki, Nadia. "Dancing by the Cliff: Constitution Writing in Post-Revolutionary Tunisia, 2011-2014." in *Constitution Writing, Religion and Democracy*, ed. Aslı Ü. Balı and Hanna Lerner (Cambridge: Cambridge University Press, 2017), 343-369.
- Matiç, Uğur. "Suriye’de Arap Baharı’nın Etkileri." *Arap Baharı Sonrası Ortadoğu: Bölgesel Dönüşüm ve Reaksiyonlar*, ed. M. Cüneyt Özşahin ve Orhan Battır, İstanbul: Hiperyayın, 2019.
- Mayer, Ann Elizabeth. "Conundrums in Constitutionalism: Islamic Monarchies in an Era of Transition." *The UCLA Journal of Islamic and Near Eastern Law* 1, (2002).
- Mazlum, Hamza. *Fransız Hukuku Işığında Temel Hak ve Özgürlükler Hukuku*. İstanbul: Legal Yayıncılık, 2022.
- Mednicoff, David M.. "A Tale of Three Constitutions - Common Drives and Diverse Outcomes in Post-2010 Arab Legal Politics." *Temple International and Comparative Law Journal* 28, No. 2 (2014): 215-251.
- Melián, Luis. "Public Right and Liberties", In *Political Change in the Middle East and North Africa*, ed. Inmaculada Szmolka. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2017.
- Merzûkî, Munsif. *Diktatörlük ile Devrim Arasında Arap Dünyasının Krizleri*. çev. ve der. Zahide Tuba Kor. İstanbul: Küre Yayınları, 2019.
- Metin, Yüksel. "Anayasal Demokrasi İçinde Anayasa Mahkemesinin Konumu." *Süleyman Demirel Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 2, no. 1 (2011): 89-130.
- Mevdûdî, Ebu’l Â’lâ. *İslam’da İnsan Hakları*. çev. Sezgin Baş. İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2017.
- Mezghani, Ali. *Tamamlanmamış Devlet: Arap Ülkelerinde Hukuk Sorunu*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2015.
- Milton-Edwards, Beverley. "Facade Democracy and Jordan." *British Journal of Middle Eastern Studies* 20, no. 2 (1993): 191-203
- Molina, Irene Fernández. "The Monarchy vs. the 20 February Movement: Who Holds the Reins of Political Change in Morocco?." *Mediterranean Politics* 16, No. 3 (2011): 435-441.

- Moussa, Fadhel. "Tunus Ulusal Kurucu Meclisi'nce Anayasa'nın Kaleme Alınması." *Anayasa Hukuku Dergisi* 1, Sayı 2 (2012): 69-76.
- Moustafa, Tamir. *The Struggle For the Constitutional Power: Law, Politics, and Economic Developments in Egypt*. New York: Cambridge University Press, 2007.
- Muldoon, James. "Arendt's Revolutionary Constitutionalism: Between Constituent Power and Constitutional Forms." *Constellations* 23, No. 4 (2016): 596-607.
- Murphy, Walter F.. "Constitutions, Constitutionalism and Democracy." in *Constitutionalism and Democracy: Transitions in the Contemporary World*, ed. Douglas Greenberg, Stanley N. Katz, Melanie Beth Oliviero and Steven C. Wheatley. New York: Oxford University Press, 1993, 3-25.
- Mushtaq, Abdul Qadir and Muhammad Afzal. "Arab Spring: Its Causes And Consequences." *Journal Of The Punjab University Historical Society* 30, Issue No 1 (2017): 1-10.
- Mustafa, Doha Samir. "Arab Spring uprisings: Revolutionary Patterns and Theoretical Explanations." *Akademik İncelemeler Dergisi* 6, Sayı 2 (2011): 41-62.
- Nanda, Ved P.. "Revolution, Democracy and the Critical Role of Constitution-Making: Some Preliminary Thoughts", *Denver University Law Review* 89, Issue 3 (2012): 581-592.
- Gabriel L. Negretto. "Democratic constitution-making bodies: The perils of a partisan convention." *International Journal of Constitutional Law* 16, issue 1 (January 2018): 254-279.
- Ninet Antoni Abat I and Mark Tushnet. *The Arab Spring: An Essay on Revolution and Constitutionalism*. Cheltenham: Edward Elgar Publishing, 2015.
- Noueihed, Lin and Alex Warren. *The Battle for the Arab Spring: Revolution, Counter-Revolution and the Making of a New Era* (New Haven: Yale University Press, 2013).
- O'donoghue, Aoife. *Constitutionalism in Global Constitutionalisation*. Cambridge, Cambridge University Press, 2014.
- Obeidat, Sufian. "The Independence of Constitutional Judges: The Case of Jordan." In *Constitutional Review in the Middle East and North Africa*, ed. Anja Schoeller-Schletter. Baden-Baden: Nomos, 2021, 47-60.
- Oder, Bertil Emrah. "Anayasa Nedir? Anayasacılık Nedir?." *İçinde Türkiye'nin Anayasa Gündemi*, ed. İbrahim Ö. Kaboğlu. İstanbul: İletişim Yayınları, 2016.
- Okumuş, Fatih. *İslami Hareketin İktidar Deneyimi: Tunus ve Mısır*. İstanbul: Mana Yayınları, 2015.
- Otto, Jan Michiel. "How to Engage with Governance Issues in Libya." *ISMC's Governance Programme Dialogues Series*, 2017.
- Quraishi-Landes, Asifa. "The Separation of Powers in the Tradition of Muslim Governments." In *Constitutionalism in Islamic Countries: Between Upheaval and Continuity*, ed. Rainer Grote and Tilmann J. Röder. Oxford: Oxford University Press, 2012.

- Quraishi-Landes, Asifa. "Islamic Constitutionalism: Not Secular, Not Theocratic, Not Impossible." *Rutgers Journal of Law&Religion* 16, (2015): 553-579.
- Özbudun, Ergun. *Otoriter rejimler, Seçimsel Demokrasiler ve Türkiye*. 2. Baskı, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2016.
- Öney, Berna. "The Ideological Dimensionality in the Middle Eastern and North African Constitutions: A New Era in the Evolution of Islamic Constitutionalism." *Political Studies Review* 19, no. 2 (2021): 209-226.
- Özbudun, Ergun. *Anayasalcılık ve Demokrasi*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2015.
- Özbudun, Ergun. "Introduction: Transition Theory and the Arab Spring." In *Regime Changes and Transitions in Arab Spring Countries*, ed. Ergun Özbudun, İstanbul: Küre Yayınları, 2014.
- Özbudun, Ergun. *Demokrasiye Geçiş Sürecinde Anayasa Yapımı*. İstanbul: Bilgi Yayınevi, 1993,
- Özer, Attila. *Türkiye’de ve Çeşitli Ülkelerde Mahkemelerin Bağımsızlığı ve Hâkim Teminatı*. Ankara: Turhan Kitabevi, 2009.
- Özgür, Berkan. "Cezayir 2020." *Ortadoğu Yıllığı*, ed. Kemal İnat ve Muhittin Ataman, 2021.
- Özkoç, Özge. "Tunus’ta Demokrasiye Geçiş Süreci ve En-Nahda’nın İdeolojik Dönüşümü." *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi* 74, No. 3 (2019): 689-718.
- Özsoy Boyunsuz, Şule. *Dünyada Başkanlık Sistemleri*. Ankara: İmge Kitabevi, 2017.
- Özşahin, M. Cüneyt. "Arap Baharı ve Demokratikleşme Kuramı." *Arap Baharı Sonrası Ortadoğu: Kuram ve Siyaset*, ed. Orhan Battır ve M. Cüneyt Özşahin. Ankara: Nobel Yayıncılık, 2019
- Öztürk, Ahmet. "Bahreyn 2013." *Ortadoğu Yıllığı*, ed. Kemal İnat ve Muhittin Ataman, İstanbul: Açılım Kitap, 2014, 355-370.
- Parolin, Gianluca Paolo. "Drifting Power Relations in the Egyptian Constitution: The 2019 Amendments." *DPCE Online* 44, No. 3 (2020): 3175-3190.
- Parolin, Gianluca Paolo. "Authoritarian Constitutionalism under Strain in the Gulf." In *Constitutionalism, Human Rights, and Islam after the Arab Spring*, Ed. Rainer Grote and Tilmann Röder. New York, OUP, 2016.
- Parolin, Gianluca Paolo. "Generations of Gulf Constitutions: Paths and Perspectives", In *Constitutional Reform and Political Participation in the Gulf*, Ed. Abdulhadi Khalaf and Giacomo Luciani, Dubai: Gulf Research Center, 2006.
- Pazarcı, Hüseyin. *Uluslararası Hukuk*. 12. Bası, Ankara: Turhan Kitabevi, 2013.
- Pin, Andrea. "Arab Constitutionalism and Human Dignity." *The George Washington International Law Review* 50, (2017): 1-67.
- Pickard, Duncan. "Prospects for Implementing Democracy in Tunisia." *Mediterranean Politics* 19, Issue 2, 2015.

- Polat, Furkan. "Libya 2015." *Ortadoğu Yıllığı 2015*, ed. Kemal İnat ve Muhittin Ataman. İstanbul: Açılım Kitap, 2016.
- Porras-Gómez, Antonio-Martín. "Limitation Clauses and Constitutional Transformation: The Case of the New Arab Constitutions." *Muslim World Journal of Human Rights* 18, Issue 1 (2021): 167-191.
- Porras-Gómez, Antonio-Martín. "The New Arab Bills of Rights: a Study on the Constitutions of Egypt, Morocco and Tunisia." *Global Journal of Comparative Law* 9, No. 1 (2020): 49-86.
- Porras-Gómez, Antonio-Martín. "Arab Constitutionalism." *Juniata Voices* 18, (2018): 151-160.
- Porta, Donatella Della. "Karşılaştırmalı Analiz: Vaka Yönelimliye Karşı Değişken-Yönelimli Araştırma." İçinde *Sosyal Bilimlerde Yaklaşımlar ve Metodolojiler: Çoğulcu Bir Perspektif*, ed. Donatella Della Porta ve Michael Keating, çev. Sabri Gürses. İstanbul: Küre Yayıncılık, 2015.
- Prashad, Vijay. *Arap Baharı, Libya Kışı*. çev. Şükrü Alpagut. 2. Baskı, Ankara: Yordam Kitap, 2021.
- Rabb, Intisar A.. "We the Jurist: Islamic Constitutionalism in Iraq." *Journal of Constitutional Law* 10, no.3 (2008): 527-579.
- Reçber, Sercan. "Uluslararası Hukuk Açısından Yemen'e Yönelik Davetle Müdahalenin Değerlendirilmesi." *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 29, Sayı 2 (2021): 843-880.
- Reçber, Sercan. *İnsancıl Müdahale ve Koruma Sorumluluğu*. İstanbul: On İki Levha Yayıncılık, 2016.
- Roberts, Hugh. "Algeria: A Controversial Constitution." *Mediterranean Politics* 2, no. 1 (1997): 188-192.
- Roll, Stephan. "Managing Change: How Egypt's Military Leadership Shaped The Transformation." *Mediterranean Politics* 21, Number 1 (2016): 23-43.
- Rosenfeld, Michel. "Modern Constitutionalism as Interplay between Identity and Diversity: An Introduction." *Cardozo Law Review* 14, (1993): 497-531.
- Ryan, Curtis R.. "Political Opposition and Reform Coalitions in Jordan." *British Journal of Middle Eastern Studies* 38, no. 3 (2011): 367-390.
- Sadiki, Larbi. *Arap Demokratikleşmesi: Demokrasi Olmadan Yapılan Seçimler*. çev. Ümit Hüsrev Yolsal. İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2018.
- Said, Basma Mubarak. "The Future of Reform in Oman." *Contemporary Arab Affairs* 9, Issue 1 (2015): 49-67.
- Sajó, András and Renáta Uitz. *The Constitution of Freedom: An Introduction to Legal Constitutionalism*. New York: Oxford University Press, 2017.
- Salam, Elfatih A. Abdel. "The Arab spring: Its origins, evolution and consequences... four years on." *Intellectual Discourse* 23, No. 1 (2015): 119-139.
- Salameh, Mohammed Torki Bani. "Political Reform in Jordan." *World Affairs* 180, No. 4 (2017): 47-78.

- Salameh, Mohammed Torki Bani and Azzam Ali Ananzah. "Constitutional Reforms in Jordan: A Critical Analysis." *Digest of Middle East Studies* 24, no. 2 (2015):
- Salamey, Imad. "Post-Arab Spring: Changes and Challenges." *Third World Quarterly* 36, No. 1 (2015): 111-129.
- Salaymeh, Bilal. "Syria Under al-Assad Rule: A Case of Neopatrimonial Regime." *Ortadoğu Etüdleri* 10, no. 2 (2018): 140-170.
- Salim, Arskal. "The Constitutionalism of Sharia in Muslim Societies: Comparing Indonesia, Tunisia and Egypt." *The Sociology of Shari'a: Case Studies from Around the World*, ed. Adam Possamai, James T. Richardson, and Bryan S. Turner, Switzerland: Springer, 2015.
- Saral, Melek. "Transitional Process and Human Rights Developments in the MENA Region: The Cases of Egypt and Tunisia." *Gaziantep University Journal of Social Sciences* 20, Issue 2 (2021): 777-789.
- Saral, Melek. "Emerging Human Rights Discourses in Post-Uprising Egypt." *Ortadoğu Etüdleri* 13, No. 2 (2021): 287-311.
- Saral, Melek, "The Protection of Human Rights in Transitional Tunisia: Capacity, Willingness and Capacity-Building." *Muslim World Journal of Human Rights* 16, Issue 1 (2019): 1-26.
- Sardar Ali, Shaheen, *Modern Challenges to Islamic Law*. Cambridge: Cambridge University Press, 2016.
- Sartori, Giovanni. *Karşılaştırmalı Anayasa Mühendisliği*. çev. Ergun Özbudun. Ankara: Yetkin Yayınları, 1997.
- Sartori, Giovanni. "Constitutionalism: A Preliminary Discussion." *The American Political Science Review* 56, no. 4 (1962): 853-864.
- Sayın, Yusuf. "Arap Baharı ve Tunus'un Yasemin Devrimi'ni Yeniden Anlamak." *International Journal of Politics and Security (IJPS)* 1, Sayı 2 (2019): 104-121.
- Schedler, Andreas. "Elections without Democracy: The Menu of Manipulation." *Journal of Democracy* 13, Number 2 (April 2002): 36-50.
- Scheuerman, William E.. "Revolution and Constitutions: Hannah Arendt's Challenge to Carl Schmitt." *Canadian Journal of Law and Jurisprudence* X, No. 1 (1997): 596-607.
- Schmitter, Philippe. "Sosyal ve Politik Araştırma Tasarımı." *İçinde Sosyal Bilimlerde Yaklaşımlar ve Metodolojiler: Çoğulcu Bir Perspektif*, ed. Donatella Della Porta ve Michael Keating, İstanbul: Küre Yayıncılık, 2015.
- Schnelzer, Nadine. *Libya in the Arab Spring: The Constitutional Discourse since the Fall of Gaddafi*. Wiesbaden: Springer VS, 2016.
- Schoeller-Schletter, Anja. "Mapping Constitutional Review in the Middle East and North Africa: Historic Developments and Comparative Remarks." In *Constitutional Review in the Middle East and North Africa*, ed. Anja Schoeller-Schletter. Baden-Baden: Nomos, 2021.

- Schoeller-Schletter, Anja and Robert Poll. "Constitutional Courts and Councils in the Middle East and North Africa: Basic Facts and Figures." In *Constitutional Review in the Middle East and North Africa*, ed. Anja Schoeller-Schletter. Baden-Baden: Nomos, 2021.
- Schutze, Robert. "Constitutionalism(s)", In *Comparative Constitutional Law*, ed. Roger Masterman and Robert Schütze. Cambridge: Cambridge University Press, 2019.
- Scott, Rachel M.. *Recasting The Law: Religion and the Nation State in Egyptian Constitution Making*. New York: Cornell University Press, 2021.
- Sghiri, Malek. "Şafağa Selam: Acısıyla Tatlısıyla Devrime Tanıklık Etmek (Tunus)." İçinde *Devrimleri Yazmak: Tunus'tan Suriye'ye Arap İsyanından Sesler*, ed. Layla Al-Zubaidi, Matthew Cassel and Nemonie Craven Roderick. çev. Nesrin Demiryontan. İstanbul: Metis Yayıncılık, 2014.
- Shahin, Emad El-Din. "Democratic Transformation in Egypt: Controlled Reforms... Frustrated Hopes." in *The Struggle over Democracy in the Middle East*, ed. Nathan J. Brown and Emad El-Din Shahin (Abington: Routledge, 2010), 100-120.
- Siegfried, Nikolaus A., "Legislation and Legitimation in Oman: The Basic Law." *Islamic Law and Society* 7, No. 3 (2000): 359-397.
- Singh, Sandhiya. "The impact of clawback clauses on human and peoples' rights in Africa." *African Security Review* 18, no. 4 (2009): 95-104.
- Sözen, Yunus. "Siyasi Rejimler: Demokrasiler ve Diğer Sistemler." İçinde *Karşılaştırmalı Siyaset: Temel Konular ve Yaklaşımlar*, Ed. Sabri Sayarı ve Hasret Dikici Bilgin. 4. Baskı, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2016.
- Stepan, Alfred C. and Graeme B. Robertson, "Arab, Not Muslim, Exceptionalism," *Journal of Democracy* 15, no. 4 (2004): 140-146.
- Stepan, Alfred C. and Graeme B. Robertson, "An 'Arab' More Than 'Muslim' Electoral Gap," *Journal of Democracy* 14, no. 3 (2003): 30-44.
- Stilt, Kristen. "Constitutions in Authoritarian Regimes: The Egyptian Constitution of 1971." In *Constitutions in Authoritarian Regimes*, ed. Tom Ginsburg and Alberto Simpser, New York: Cambridge University Press, 2014.
- Strzelecka, Ewa K. and Maria Angustias Parejo. "Constitutional Reform Processes." *Political Change in the Middle East and North Africa*, ed. Inmaculada Szmolka. Edinburg: Edinburg University Press, 2017.
- Sultany, Nimer. "Arab Constitutionalism and the Formalism of Authoritarian Constitutionalism." In *Authoritarian Constitutionalism: Comparative Analysis and Critique*, Ed. Helena Alvar Garcia, and Gunter Frankenberg, Cheltenham: Edward Elgar, 2019.
- Sultany, Nimer. *Law and Revolution: Legitimacy and Constitutionalism After the Arab Spring*. Oxford: Oxford University Press, 2017.
- Sultany, Nimer. "Against Conceptualism, Islamic Law, Democracy, And Constitutionalism in Aftermath of the Arab Spring." *Boston University International Law Journal* 31, (2013): 435-463.

- Sur, Melda. *Uluslararası Hukukun Esasları*. 3. Baskı, İstanbul: Beta Yayınları, 2008.
- Szmolka, Inmaculada. "Exclusionary and Non-Consensual Transitions versus Inclusive and Consensual Democratizations: The Cases of Egypt and Tunisia." *Arab Studies Quarterly* 37, No. 1 (2015): 73-95.
- Szmolka, Inmaculada. "Political Change in North Africa and the Arab Middle East: Constitutional Reforms and Electoral Processes." *Arab Studies Quarterly* 36, No. 2 (2014): 128-148.
- Şa'bân, Zekiyyüddîn. *İslâm Hukuk İlminin Esasları (Usûlü'l Fıkıh)*. çev. İbrahim Kâfi Dönmez. 20. Baskı, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2014.
- Şahin Mencütek, Zeynep, Ferihan Polat ve Ayşegül Durmuş. "Devrimsel Süreç Olarak Arap Baharı'nı Immanuel Wallerstein Üzerinden Anlamak." *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 22 (2015): 1-15.
- Şankıtî, Muhammed Muhtar. *İslam Medeniyetinde Anayasa Kriz: Büyük Fitneden Arap Baharına*. çev. Muhammet Çelik. İstanbul: Mana Yayınları, 2020.
- Şirin, Tolga. "İfade Özgürlüğü Dinin veya Dini Duyguların Korunması Amacıyla Sınırlandırılabilir mi?." *Anayasa Hukuku Dergisi* 5, no. 10 (2016): 527-550.
- Taekema, Sanne. "Theoretical and Normative Frameworks for Legal Research: Putting Theory into Practise." *Law and Method* (February 2018): 1-17.
- Tamburini, Francesco. "The Maghreb Countries Between Hybrid Regimes, Constitutionalism and the Instrumentalization of Islam," in *Africana: Rivista di Studi Extraeuropei* XXIII, (2017): 111-132.
- Taşdöğen, Salih. *Anayasa Hukukunda Karşı - İmza Kuralı*. Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2016.
- Tekin, Abdurrahman and Ömer Temel. "Political And Constitutional Developments in Tunisia And Egypt in the aftermath of the Arab Spring." *Law and Justice Review*, Year 10, Issue 19 (2019): 193-239.
- Telci, İsmail Numan. *Mısır: Devrim ve Karşı Devrim*. İstanbul: SETA Kitapları, 2017.
- Telci, İsmail Numan. *Mısır'da Askeri Darbe Sonrası Süreç ve Yeni Anayasa*. İstanbul: SETA Kitapları, 2014.
- Teziç, Erdoğan. *Anayasa Hukuku*. 17. Bası, İstanbul: Beta Yayınevi, 2014.
- Thio, Li-Ann. "Constitutionalism in Illiberal Polities." In *Oxford Handbook of Comparative Constitutional Law*, Ed. Michel Rosenfeld and András Sajó, New York: Oxford University Press, 2012.
- Tınç, Mehmet Rıfat. *Fransız Anayasa Hukuku Tarihçe & Kurumlar*. İstanbul: Legal Yayıncılık, 2020.
- Tögel, Akif. *Anayasa Hukuku Açısından Çok Hukuklu Sistem*. Ankara: Adalet Yayınevi, 2016.
- Tuğ, Salih. *İslam Ülkelerinde Anayasa Hareketleri*. İstanbul: İrfan Yayınevi, 1969.
- Turhan, Mehmet. "Anayasaların Sınıflandırılması." *Çankaya Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 4, S.1, (2019): 225-248.

- Turhan, Mehmet. *Anayasal Devlet*. Ankara: Gündoğan Yayınları, 1997.
- Tümay, Murat. *Demokratik Anayasa Yapımı Dinamikleri – Tunus Örneği*. Ankara: Yetkin Yayınları, 2016.
- Türcan, Talip. *Devletin Egemenlik Unsuru ve Egemenlikten Kaynaklanan Yetkileri: İslam ve Batı Hukuk Düşüncesi Bağlamında Bir İnceleme*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2001.
- Türk, Hikmet Sami. “Seçim, Seçim Sistemleri ve Anayasal Tercih.” *Anayasa Yargısı* 23, (2006): 75-113.
- Uran Murphy, Peri. *Teorik Çerçeve Türkiye’de Yargı Bağımsızlığı*. 2. Baskı, Ankara: Yetkin Yayınları, 2019.
- Uran Murphy, Peri. *Yasama İşlevinin Yerine Getirilmesinde Çift Meclis Sistemi ve Türk Siyasal Tarihindeki Yeri*. Ankara: Yetkin Yayınları, 2008.
- Ustabulut, Batuhan. “Arap Baharı ve Güncel Gelişmeler Çerçevesinde Cezayir Anayasal Sistemine Genel Bir Bakış.” *İstanbul Medeniyet Hukuk Fakültesi Dergisi* 7, Sayı 13 (2022): 349-384.
- Uygun, Oktay. *Devlet Teorisi*. İstanbul: On İki Levha Yayınları, 2018.
- Ünal, Mustafa. “Modern Hukuk ve İslâm Hukukunda İfade Özgürlüğü ve Dine Hakaret Noktasında Sınırlandırılması.” *Necmettin Erbakan Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 2, Sayı 2 (2019): 135-158.
- Ünay, Hakan. “Uluslararası Müdahale ile Gel(emey)en Bahar.” İçinde *Arap Baharı Sonrası Ortadoğu: Bölgesel Dönüşüm ve Reaksiyonlar*, ed. M. Cüneyt Özşahin ve Orhan Battır, İstanbul: Hiperyayın, 2019.
- Vassefi, Tara. “An Arab Winter: Threats to the Right to Protest in Transitional Societies, Such as Post-Arab Spring Egypt.” *American University International Law Review* 29 no. 5 (2014): 1097-1128.
- Veguilla, Victoria. “Governments and Power Relations”, In *Political Change in the Middle East and North Africa*, ed. Inmaculada Szmolka. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2017.
- Vikør, Knut S.. “Islamic Law in the Modern World: States, Laws, and Constitutions.” In *Islamic Studies in the Twenty-first Century: Transformations and Continuities*, ed. Léon Buskens and Annemarie van Sandwijk. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2016.
- Virgili, Tommaso. *Islam, Constitutional Law and Human Rights: Sexual Minorities and Freethinkers in Egypt and Tunisia*. Abingdon: Routledge, 2022.
- Waheedi, Salma. “Guarantees and Challenges of Judicial Independence: The Constitutional Courts of Kuwait and Bahrain as Case Studies.” In *Constitutional Review in the Middle East and North Africa*, ed. Anja Schoeller-Schletter. Baden-Baden: Nomos, 2021, 61-76.
- Ware L. B.. “Ben Ali’s Constitutional Coup in Tunisia.” *The Middle East Journal* 42, no. 4 (1988): 587-601.

- Weiner Allen S.. "Constitutions as Peace Treaties: A Cautionary Tale for the Arab Spring." *Stanford Law Review Online* 64, no. 8 (2011): 8-15.
- White, Gregory. "The Advent of Electoral Democracy in Morocco? The Referendum of 1996." *Middle East Journal* 51, No. 3 (1997): 388-404.
- Williams, Paul, Tiffany Sommadossi, and Ayat Mujais. "A Legal Perspective on Yemen's Attempted Transition from a Unitary to a Federal System of Government." *Utrecht Journal of International and European Law* 33, Issue 84 (2017): 4-22.
- Willis, Michael J.. *Politics and Power in the Maghreb: Algeria, Tunisia and Morocco from Independence to the Arab Spring*. New York: Oxford University Press, 2014.
- Wroblewski, Bartosz. "The Mystery of Political Stability in the Hashemite Kingdom of Jordan: Monarchy and the Crisis of State Governance." *The Polish Quarterly of International Affairs* 25, no. 4 (2016): 7-29.
- Yargıç, Sinem. "Constitution Making After Jasmine Revolution: The Case of Tunisia." *Bahçeşehir Üniversitesi Hukuk Fakültesi Kazancı Hakemli Hukuk Dergisi* 101-102, (Ocak-Şubat 2013): 67-87.
- Yazıcı, Serap. *Başkanlık ve Yarı-Başkanlık Sistemleri: Türkiye İçin Bir Değerlendirme*. 3. Baskı, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2013.
- Yefet, Bosmat. *The Politics of Human Rights in Egypt and Jordan*. Boulder, London: Lynne Rienner Publisher, 2015.
- Yeşilyurt, Nuri. "Jordan and the Arab Spring: Challenges and Opportunities." *Perceptions: Journal of International Affairs* 19, No. 4 (2014): 169-194.
- Yıldırım, Ramazan. "Arap Devrimlerinin Jeopolitiği: Yeni İctihad ve Yeni Müçtehid." *Arap Devrimleri: Değişim ve Süreklilik*, ed. Ramazan Yıldırım ve Mahmut Alrantisi. İstanbul: SETA Kitapları, 2021.
- Yıldız, Ceren. *Anayasaya Uygunluk Bakımından Önleyici Denetim*. İstanbul: On İki Levha Yayıncılık, 2018.
- Yokuş, Sevtap. "Bölünmüş Toplumlarda Anayasa Yapımı: Güney Afrika Deneyimi." *Aurum Journal of Social Sciences* 7, no. 1 (2022): 13-27.
- Yolcu, Serkan. *Anayasa Hukukunda Karşı Oy*. Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2021.
- Yolcu, Serkan. "Anayasacıların Karşılaştırma Sorunu: Karşılaştırmalı Anayasa Hukuku Nedir, Ne Değildir?." *Türkiye Barolar Birliği Dergisi* 147, (2020): 9-48.
- Yolcu, Serkan. *Anayasa Yargısında Sosyal Hakların Korunması*. Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2018.
- Yücel, Bülent. *Parlâmenter Hükûmet Sisteminin Rasyonelleştirilmesi ve Türkiye Örneği*. Ankara: Adalet Yayınevi, 2009.
- Zahiri, Muhammed. "Tamamlanmamış Yemen Devrimi ve Arap Baharı." *İçinde Arap Devrimleri: Değişim ve Süreklilik*, ed. Ramazan Yıldırım ve Mahmut Alrantisi. İstanbul: SETA Kitapları, 2021.

- Zanotta, Sara. "Constitution-making in Libya after the Fall of Gaddafi: The Role of National Bodies and Transnational Actors." *Nuovi Autoritarismi e Democrazie: Diritto, Istituzioni, Società* 3, No. 2 (2021): 26-48.
- Zwitter, Andrej. "Arab Spring - State of Emergency and Constitutional Reform." *ASPJ–Africa and Francophonie* 5, No. 2 (2nd Quarter, 2014): 48-65.

DİĞER KAYNAKLAR

- Abbas, Busafwan and Rosiny Stephan. "Power-Sharing in Bahrain: A Still-Absent Debate." *German Institute of Global and Area Studies (GIGA)*, Working Papers No. 280, Hamburg, s. 19, 20. <https://www.econstor.eu/bitstream/10419/125146/1/840101759.pdf> (28.09.2022).
- Abderahmane, Yacine. "Identity Belonging and Constitutional Reform in Algeria: Reconciling Ideologies for a Peaceful Transition." *Arab Reform Initiative*, 28 October 2020, s. 9, <https://www.arab-reform.net/publication/identity-belonging-and-constitutional-reform-in-algeria-reconciling-ideologies-for-a-peaceful-transition/> (04.10.2022).
- Abouzzohour, Yasmina. "Heavy Lies the Crown: The Survival of Arab Monarchies, 10 Years after the Arab Spring." *Brookings*, 8 March 2021. <https://www.brookings.edu/blog/order-from-chaos/2021/03/08/heavy-lies-the-crown-the-survival-of-arab-monarchies-10-years-after-the-arab-spring/> (26.09.2021).
- Abouzzohour, Yasmina. "Oman, Ten Years After the Arab Spring: The Evolution of State-Society Relations." *Arab Reform Initiative*, 9 February 2021. https://www.arab-reform.net/wp-content/uploads/pdf/Arab_Reform_Initiative_en_oman-ten-years-after-the-arab-spring-the-evolution-of-state-society-relations_16912.pdf?ver=ce36e50c704c03268f7295d5e06f8673 (27.09.2021).
- Ahmed, Dawood. "Religion-State Relations." *International Institute for Democracy and Electoral Assistance*, Second Edition, 2017, 34. <https://www.idea.int/publications/catalogue/religion-state-relations> (25.08.2023).
- Ahram Online. "English Text of SCAF Amended Egypt Constitutional Declaration." 18 June 2012. <http://english.ahram.org.eg/News/45350.aspx> (30.09.2020)
- Ahram Online. "English text of Morsi's Constitutional Declaration." 22 November 2012. <https://english.ahram.org.eg/News/58947.aspx> (10.06.2012).

- Akgün, Mert Hüseyin. "Tunus'un Yeni Anayasası Ne Vaad Ediyor?." *Sabah*, 30 Temmuz 2022. <https://www.sabah.com.tr/yazarlar/perspektif/mert-huseyin-akgun/2022/07/30/tunusun-yeni-anayasasi-ne-vadediyor> (29.09.2022).
- Aljazeera. "Tunisia Headed Towards Instability, Analysts Warn." 24 September 2021. <https://www.aljazeera.com/news/2021/9/24/tunisia-headed-towards-more-uncertainty-say-analysts> (30.05.2022).
- Alekry, Abdalnabi. "Protest movements and Constitutional Reform in Bahrain." *Arab Reform Initiative*, 30 Mayıs 2012, s. 8, 9. <https://www.arab-reform.net/publication/protest-movements-and-constitutional-reform-in-bahrain/> (29.10.2021).
- Al-Ali, Zaid. "Algeria's not-so-new (Draft) Constitution: Betraying Hirak's radicalism?." *International IDEA*, 4 June 2020, <https://constitutionnet.org/news/algerias-not-so-new-draft-constitution-betraying-hiraks-radicalism> (04.10.2022).
- Al-Ali, Zaid. "Tunisia's draft constitution solidifies one-man rule." *The Washington Post*, 8 July 2022, <https://www.washingtonpost.com/politics/2022/07/08/tunisia-saied-coup-constitution-backsliding-democracy/> (22.01.2022).
- Al-Ali, Zaid. "The new Egyptian constitution: an initial assessment of its merits and flaws." *Open Democracy*, 26 December 2012, <https://www.opendemocracy.net/en/new-egyptian-constitution-initial-assessment-of-its-merits-and-flaws/> (06.10.2022).
- Al-Ali, Zaid and Donia Ben Romdhane. "Tunisia's new constitution: progress and challenges to come." *Open Democracy*, 16 February 2014, <https://www.opendemocracy.net/en/north-africa-west-asia/tunisias-new-constitution-progress-and-challenges-to-/> (10.10.2022).
- Al-Hamdani, Sama'a. "What is needed in Yemen's Post Conflict Phase?." <http://nationaldialogues.fi/wp-content/uploads/2019/06/National-Dialogues-Conference-2019-Background-paper-Yemen%E2%80%99s-National-Dialogue.pdf> (16.07.2022).
- Alijla, Abdalhadi. "Executive Power in the Middle East." *V-Dem Institute*, Gothenburg, Briefing Paper Series 2016:2, <https://v-dem.net/media/publications/bp2.pdf> (02.10.2022).
- Al-Kiyumi, Basmah. "The Omani Constitution: A Critical Analysis." Yüksek Lisans Tezi, University of Manchester, 2011.
- Al-Mekhlafi, Mohamed. "Yemen's Federal Alternative: A Path to an Enduring Peace?." *Arap Reform Initiative*, 17 May 2018. <https://www.arab-reform.net/publication/yemens-federal-alternative-a-path-to-an-enduring-peace/> (02.08.2022).
- Al-Monitor. "Egypt cracks down on blasphemy in wave of arrests." 17 November 2020. <https://www.al-monitor.com/originals/2020/11/egypt-arrests-christians-muslims-insulting-religion.html#ixzz7en0FbLMA> (13.09.2022).
- Alshuwaiter, Mohammed. "President Hadi and the Future of Legitimacy in Yemen." *Middle East Institute*, 14 May 2020. <https://www.mei.edu/publications/president-hadi-and-future-legitimacy-yemen> (25.09.2021).

- Amnesty International, “Egypt: Parliament Should Reject Proposed Constitutional Amendments,” 8 April 2019. <https://www.amnesty.org/en/documents/mde12/0147/2019/en/> (14.06.2022)
- Amnesty International. “Bahrain: Disastrous Move Towards Patently Unfair Military Trials Of Civilians.” 3 April 2017. <https://www.amnesty.org/en/latest/press-release/2017/04/bahrain-disastrous-move-towards-patently-unfair-military-trials-of-civilians/> (29.10.2021).
- Amnesty International. “Bahrain: King must not ratify constitutional amendment allowing military courts to try civilians.” 7 March 2017. <https://www.amnesty.org/en/documents/mde11/5832/2017/en/> (29.10.2021).
- Amos, Nathaniel. “Fall of Tunisian democracy holds lessons for Libya.” *Daily Sabah*, 27 Ağustos 2021. <https://www.dailysabah.com/opinion/op-ed/fall-of-tunisian-democracy-holds-lessons-for-libya> (29.09.2021).
- Anadolu Ajansı. “Tunus'ta Cumhurbaşkanı'nın Olağanüstü Yetkilerini Süresiz Uzatmasının Belirsizliği Sürüyor.” 27 Ağustos 2021. <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/tunusta-cumhurbaskaninin-olaganustu-yetkilerini-suresiz-uzatmasinin-belirsizligi-suruyor/2348140> (30.05.2022).
- Anadolu Ajansı. “Tunus'ta Yeni Hükümet Görevine Başladı.” 11 Ekim 2021. <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/tunusta-yeni-hukumet-gorevine-basladi/2388967#> (31.05.2022).
- Anadolu Ajansı. “Tunus Cumhurbaşkanı Said ‘Yeni Yargı Konseyi’ Oluşturulacağını Açıkladı.” 10 Şubat 2022, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/tunus-cumhurbaskani-said-yeni-yargi-konseyi-olusturulacagini-acikladi/2499329> (30.05.2022).
- Anadolu Ajansı. “Libya'da Genel Seçimler Yaklaşırken Anayasa Referandumu ve Seçim Kanunu Tartışmaları Sürüyor.” 16 Haziran 2021, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/libyada-genel-secimler-yaklasirken-anayasa-referandumu-ve-secim-kanunu-tartismalari-suruyor/2275617> (29.09.2021).
- Anderson, George. “Yemen’s Failed Constitutional Transition: 2011-15.” *Forum of Federations*, Ottawa, 2019. http://www.forumfed.org/wp-content/uploads/2019/07/OPS41_Yemen.pdf (14.07.2022)
- Arab Law Quarterly. “Morocco: The Constitution.” *Arab Law Quarterly* 17, no. 3 (2002): 304-320.
- Arab Law Quarterly. “The Constitution of the Hashemite Kingdom of Jordan.” *Arab Law Quarterly* 7, no. 4 (1993): 272-289.
- A. Tschentscher, *Declaration on the Establishment of the Authority of the People*, https://www.servat.unibe.ch/icl/ly01000_.html (10.02.2021).
- A. Tschentscher. “Morocco Constitution of 1992.” https://www.servat.unibe.ch/icl/mo00000_.html (E.T. 22.01.2021).
- Bakri, Nada. “Bahrain Opposition Says King’s Measures Fall Short.” *New York Times*, 15 January 2012, <https://www.nytimes.com/2012/01/16/world/middleeast/bahrains-king-announces-constitutional-reforms.html> (09.08.2023).

- BBC News. "Egyptian President Mursi Reverses Parliament Dissolution." 8 July 2012. <https://www.bbc.com/news/world-middle-east-18761403> (10.06.2022).
- BBC News. "Libya'da Planlanan Seçimler Ertelendi." 22 Aralık 2021. <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-59755004> (25.10.2021).
- Beinin, Joel. "Futures of the Arab Spring." *Social Science Research Council*, 4 January 2022. <https://items.ssrc.org/10-years-after-the-arab-spring/futures-of-the-arab-spring/> (23.05.2022).
- Bellamy, Richard. "Constitutionalism." In *International Encyclopedia of Political Science*, ed. B. Badie, D. Berg-Schlosser and L. Morlino. <https://ssrn.com/abstract=1676321> (E.T. 11.12.2019).
- Berardi, Cecilia. "Islamic Constitutionalism and Forms of Government in Tunisia, Morocco, and Jordan." Master Thesis, LUISS Guido Carli University, 2019.
- Brown, Erin Clare. "Tunisian MP and influential blogger Yassine Ayari imprisoned." *The National*, 30 July 2021. <https://www.thenationalnews.com/mena/2021/07/30/tunisian-mp-and-influential-blogger-yassine-ayari-arrested/> (20.10.2022).
- Brown, Nathan J.. "Comparing the Religion-State Divide in the Arab World: Constitutions." *Sharia Source at Harvard Law School*, Policy Brief No. 1, April 2017. <https://beta.shariasource.com/documents/2897#page=4> (01.09.2022).
- Brown Nathan J., Michele Dunne, and Amr Hamzawy. "Egypt's Controversial Constitutional Amendments." *Carnegie Endowment for International Peace*, 23 March 2007. <https://carnegieendowment.org/2007/03/23/egypt-s-constitutional-amendments-pub-19075> (06.07.2023).
- Cairo Institute for Human Rights Studies, "Algeria Change within Continuity the 2020 Constitutional Revision." 21 January 2021. <https://cihrs.org/algeria-change-within-continuity-the-2020-constitutional-revision/?lang=en> (29.10.2021).
- Cairo Institute for Human Rights Studies, "Libya: Roadmap for Human Rights Reform and Restoring the Rule of Law." 2019. <https://cihrs.org/wp-content/uploads/2019/03/Libya-Roadmap-for-Human-Rights-Reform-and-the-Restoring-the-Rule-of-Law-1.pdf> (4.7.2022).
- Carnegie Endowment for International Peace (CEIP). "Arab Political Systems: Baseline Information and Reforms: Morocco." 2008. https://carnegieendowment.org/files/morocco_aps.doc (E.T. 20.02.2021).
- Carnegie Endowment for International Peace (CEIP). "The SCAF: An Overview of its Actions." 10 January 2012. <https://www.thecairoreview.com/tahrir-forum/the-scaf-an-overview-of-its-actions/> (15.06.2022).
- Carnegie Endowment for International Peace (CEIP). "Arab Political Systems: Baseline Information and Reforms: Tunisia." 2008. https://carnegieendowment.org/files/Tunisia_APS.doc (22.02.2021).
- Certification of the Constitution of the Republic of South Africa, 1996 (CCT 23/96) [1996] ZACC 26; 1996 (4) SA 744 (CC); 1996 (10) BCLR 1253 (CC) (6 September 1996). Southern African Legal Information Institute, South Africa

- Constitutional Court, <https://www.saflii.org/za/cases/ZACC/1996/26.html> (17.09.2023).
- Certification of the Kwazulu-Natal Constitution (CCT15/96) [1996] ZACC 17; 1996 (11) BCLR 1419; 1996 (4) SA 1098 (6 September 1996). Southern African Legal Information Institute, South Africa Constitutional Court, <https://www.saflii.org/za/cases/ZACC/1996/17.html> (17.09.2023).
- Cevher, Cemal. “Libya’da Amazig, Tuareg ve Tebu Kabileleri Siyasi Süreçten Dışlanıyor mu?” *Şarkul Avsat*, 24 Ocak 2021. <https://turkish.aawsat.com/home/article/2762131/libya%E2%80%99da-amazig-tuareg-ve-tebu-kabileleri-siyasi-s%C3%BCre%C3%A7ten-d%C4%B1%C5%9Flan%C4%B1yor-mu> (15.06.2022).
- Cherif, Nedra. “Libya’s Constitution: Between Conflict and Compromise.” *European University Institute*, 2021. <https://cadmus.eui.eu/bitstream/handle/1814/70538/QM-09-21-057-EN-N.pdf?sequence=3&isAllowed=y> (22.06.2022).
- Constitutional Court of Jordan, “Decisions of the Court,” <https://cco.gov.jo/en-us/Documents/Decisions-of-the-Court> (30.08.2023).
- Constitutional Court of Jordan, “Rulings of the Court,” <https://cco.gov.jo/en-us/Documents/Rulings-of-the-Court> 30.08.2023).
- Constitute, “Constitutions,” https://www.constituteproject.org/constitutions?lang=en&key=unamend&status=in_force (18.09.2023).
- Constitutionnet. “Constitutional History of Yemen.” <https://constitutionnet.org/country/yemen> (15.10.2020).
- Constitutionnet. “Egypt 2012 (Historical).” https://www.constituteproject.org/constitution/Egypt_2012?lang=en (14.06.2022).
- Constitutionnet. “The Constitution of the Arab Republic of Egypt, 1971.” <https://constitutionnet.org/sites/default/files/Egypt%20Constitution.pdf> (30.10.2020).
- Constitutionnet. “Constitutional History of Jordan.” <https://constitutionnet.org/country/constitutional-history-jordan> (E.T. 20.12.2020).
- Constitutionnet. “Bahrain’s Constitution of 2002.” https://www.constituteproject.org/constitution/Bahrain_2002.pdf (E.T. 27.12.2020).
- Constitutionnet, “Egypt: Constitution of 1923,” <https://constitutionnet.org/vl/item/egypt-constitution-1923> (02.07.2023).
- Constitutionnet. “Egypt: Rules of Procedure of Amr Moussa Constituent Assembly – 2013.” <https://constitutionnet.org/vl/item/egypt-rules-procedure-amr-moussa-constituent-assembly-2013> (13.06.2022).

- Constitutionnet. "Egypt: Draft Declaration of the Fundamental Principles for the New Egyptian State - November 2011 (English)." https://constitutionnet.org/sites/default/files/2011.11_-_constitutional_principles_document_english_0.pdf (11.06.2022).
- Constitutionnet. "Unofficial English translation of the constitutional declaration of Egypt (July 08 2013)." <https://constitutionnet.org/vl/item/unofficial-english-translation-constitutional-declaration-egypt-july-08-2013> (14.06.2022).
- Constitutionnet. "Constitutional history of Algeria." <https://constitutionnet.org/country/constitutional-history-algeria> (E.T. 15.11.2020).
- Constitutionnet. "The Tunisian National Constituent Assembly (NCA) Rules of Procedure 16 December 2011." https://constitutionnet.org/sites/default/files/constituent_assemblys_rules_of_procedure_-_english-final.pdf (27.05.2022).
- Day, Stephen W.. "The Future Structure of the Yemeni State." *Middle East Institute*, Policy Paper 2019-16, 14 August 2019. <https://www.mei.edu/publications/future-structure-yemeni-state> (02.08.2022).
- DCAF Libya. "Constitutional Amendment No. (1) of 2012 on the amendment of Article (30) of the Constitutional Declaration." <https://security-legislation.ly/law/31450> (22.06.2022).
- DCAF Libya. "Constitutional Amendment No. (3) of 2012." <https://security-legislation.ly/law/31468> (22.06.2022).
- Deutsche Welle. "Libya Siyasi Diyalog Forumu Kasım'da Düzenlenecek." 11 Kasım 2020, <https://www.dw.com/tr/libya-siyasi-diyalog-forumu-kas%C4%B1mda-d%C3%BCzenlenecek/a-55234347> (30.06.2022).
- Djabi, Nacer. "The Algerian Constitution: Lip-service to Safeguards." *Arab Reform Initiative*, 20 September 2016, 2, <https://www.arab-reform.net/publication/the-algerian-constitution-lip-service-to-safeguards/> (13.07.2023).
- Dunne, Charles W.. "Assessing Morocco's Human Rights Picture: Constitutional Reform May Not Be Enough." *Arab Center Washington DC*, 11 October 2018, <https://arabcenterdc.org/resource/assessing-moroccos-human-rights-picture-constitutional-reform-may-not-be-enough/> (25.08.2023).
- Dünya, "Tunus Cumhurbaşkanı Kays Said Meclis'i Feshetti." 31 Mart 2020. <https://www.dunya.com/dunya/tunus-cumhurbaskani-kays-said-meclisi-feshetti-haberi-653512> (30.05.2022).
- El Fegier, Moataz. "A Tyranny of the Majority? Islamists' Ambivalence about Human Rights." *GR: EEN*, Working Paper No. 26, 2012, 6. <https://cris.unu.edu/tyranny-majority-islamists%E2%80%99-ambivalence-about-human-rights> (25.08.2023).
- El Messaoudi, Amina. "Constitutional Reform in the Arab World." *Arab Reform Initiative*, Research Paper, 2010. [Constitutional Reforms in the Arab World – Arab Reform Initiative \(arab-reform.net\)](https://arab-reform.net/publication/constitutional-reforms-in-the-arab-world-arab-reform-initiative) (29.02.2021).
- Elbasyouny, Ahmed. "Constitutional Courts in Transition Judicial Review in the Wake of the Arab Spring." Master Thesis, Central European University, 2020.

- Electoral Institute for Sustainable Democracy in Africa. "Egypt: 2011/2012 People's Assembly Elections Results." January 2013, <https://www.eisa.org/wep/egy2012results1.htm> (13.06.2022).
- Electoral Institute for Sustainable Democracy in Africa. "Egypt: January/February 2012 Shura Council Election Results." <https://www.eisa.org/wep/egy2012results2.htm> (13.06.2022).
- Electoral Institute for Sustainable Democracy in Africa. "Egypt: 2012 Presidential Election Results." <https://www.eisa.org/wep/egy2012results.htm> (13.06.2022).
- El-Naggar, Linda. "Algeria's Hirak Movement: A Second National Liberation?." *Swedish Institute of International Affairs*, UI Paper No. 1 (February 2022): 39-41, <https://www.ui.se/english/publications/ui-publications/2022/algerias-hirak-movement--a--second-national-liberation/> (03.08.2022).
- El-Sadany, Mai. "Egypt's Constitutional Amendments Further the Decay of State Institutions." *Lawfare*, 17 June 2019. <https://www.lawfareblog.com/egypts-constitutional-amendments-further-decay-state-institutions> (29.09.2021).
- El-Sadany, Mai. "Human Rights in the Constitution: A Survey of the Arab Uprisings." *Arab Center Washington DC*, 24 May 2017. <https://arabcenterdc.org/resource/human-rights-in-the-constitution-a-survey-of-the-arab-uprisings/> (19.10.2022).
- Erdoğan, Ayfer. "Transitions From Authoritarian Rule: A Comparative Analysis Between Egypt and Tunisia in Post-Arab Spring." Doctoral Dissertation, Yıldız Teknik University Social Sciences Institute, 2018.
- Euronews. "Meclis'in Askıya Alındığı, Hükümetin Düşürüldüğü Tunus'ta Ne Oldu?. 26 Temmuz 2021. <https://tr.euronews.com/2021/07/26/parlamentonun-ask-ya-al-nd-g-hukümetin-dusuruldugu-tunus-ta-ne-oldu> (31.05.2022).
- Euronews. "Tunus'ta, Cumhurbaşkanı Said'in Yetkileri Tek Elde Toplayan 'Olağanüstü Kararları' Protesto Edildi." 26 Eylül 2021, <https://tr.euronews.com/2021/09/26/tunus-ta-cumhurbaskan-said-in-yetkileri-tek-elde-toplayan-olaganustu-kararlar-protesto-edi> (30.05.2022).
- Fedtke, Jörg. "Comparative Analysis between the Constitutional Processes in Egypt and Tunisia - Lessons Learnt. Overview of the Constitutional Situation in Libya." *Directorate-General For External Policies of The Union*, 2014. [https://www.europarl.europa.eu/thinktank/en/document/EXPO-AFET_NT\(2014\)433840](https://www.europarl.europa.eu/thinktank/en/document/EXPO-AFET_NT(2014)433840) (05.10.2022).
- Freedom House. "Freedom in the World 2022: The Global Expansion of Authoritarian Rule." February 2022. https://freedomhouse.org/sites/default/files/2022-02/FIW_2022_PDF_Booklet_Digital_Final_Web.pdf (23. 10. 2022).
- Freedom House. "Countries and Territories: Global Freedom Scores." <https://freedomhouse.org/countries/freedom-world/scores> (23. 10. 2022).
- Gallien Max and Isabelle Werenfels. "Is Tunisia Really Democratizing?: Progress, Resistenace, and an Uncertain Outlook." *Stiftung Wissenschaft und Politik*, 13 March 2019. <https://www.swp-berlin.org/en/publication/is-tunisia-really-democratising> (10.10.2022).

- Gazeteduvar. “Ennahda'ya 'Gizli Örgüt' Soruşturması: Gannuşi'ye Yurt Dışına Çıkış Yasağı.” 29 Mayıs 2022. <https://www.gazeteduvar.com.tr/ennahdaya-gizli-orgut-sorusturmasi-gannusiye-yurt-disina-cikis-yasagi-haber-1566821> (30.05.2022).
- Georgy, Michael and Tarek Amara. “Arab Spring comes later in Sudan and Algeria.” *Reuters*, 14 April 2019. <https://www.reuters.com/article/us-sudan-politics-arabs-idUSKCN1RQ0B4> (23.05.2022).
- Goodrick, Delwyn. “Comparative Case Studies,” *Unicef Methodological Briefs Impact Evaluation No. 9*, September 2014. <https://www.unicef-irc.org/publications/754-comparative-case-studies-methodological-briefs-impact-evaluation-no-9.html#:~:text=Comparative%20case%20studies%20involve%20the,work%20or%20fail%20to%20work.> (10.09.2023).
- Guellali, Amna. “The Problem with Tunisia’s New Constitution.” *Human Rights Watch*, 3 February 2014. <https://www.hrw.org/news/2014/02/03/problem-tunisi-as-new-constitution> (15.09.2022).
- Habertürk. “Tunus: Yeni Anayasa Referandumla Belirlenecek.” 1 Mayıs 2022, <https://www.haberturk.com/tunus-yeni-anayasa-referandumla-belirlenecek-3426745> (30.05.2022).
- Habertürk. “Tunus Cumhurbaşkanı Said, Meclis'i Feshettiğini Açıkladı.” 30 Mart 2022. <https://www.haberturk.com/tunus-cumhurbaskani-meclis-i-feshetti-3393089>
- Hamzawy, Amr. “Legislating Authoritarianism: Egypt’s New Era of Repression.” *Carnegie Endowment for International Peace*, 16 March 2017. <https://carnegieendowment.org/2017/03/16/legislating-authoritarianism-egypt-s-new-era-of-repression-pub-68285> (07.10.2022).
- Harris, Marty. “The Egyptian Constitutional Referendum of March 2011: A New Beginning?.” *Parliament of Australia*, 29 March 2011. <https://www.aph.gov.au/About Parliament/Parliamentary Departments/Parliamentary Library/FlagPost/2011/March/The Egyptian constitutional referendum of March 2011 a new beginning> (09.06.2022).
- Human Rights Watch. “Egypt: Constitutional Amendments Entrench Repression.” 20 April 2019. <https://www.hrw.org/news/2019/04/20/egypt-constitutional-amendments-entrench-repression> (29.10.2021).
- IFES. “Tunisia Referandum 2022.” <https://www.electionguide.org/> (13.10.2022).
- ILO. “Constitutional Proclamation of Libya.” <http://www.ilo.ch/dyn/natlex/docs/ELECTRONIC/74768/90470/F714252367/LBY74768.pdf> (24.01.2021).
- ILO. “Royal Decree No. 86/97 on the Formation of The Council of Oman.” <https://www.ilo.org/dyn/natlex/docs/ELECTRONIC/83508/92277/F2092950230/OMN83508.pdf> (E.T. 01.03.2021).
- International Commission of Jurists. “Morocco: remove obstacles to access to the Constitutional Court.” 20/02/2018. <https://www.icj.org/morocco-remove-obstacles-to-access-to-the-constitutional-court/> (01.09.2023).

- International Commission of Jurists. “Fundamentally Flawed: Tunisia’s ‘Constitution-making’ Process.” 29/6/2022. <https://www.icj.org/fundamentally-flawed-tunisian-constitution-making-process/> (14.10.2022).
- International Commission of Jurists. “The Draft Libyan Constitution: Procedural Deficiencies, Substantive Flaws.” Geneva, 2015. <https://www.refworld.org/pdfid/57ee86814.pdf> (26.06.2022).
- International Commission of Jurists. “Egypt’s New Constitution: A Flawed Process; Uncertain Outcomes.” Geneva, 2012. <https://www.refworld.org/pdfid/530ef8a34.pdf> (11.06.2022).
- Kalfa Zeynep, “Kaddafi Sonrası Libya’da Çatışma ve Barışı İnşa Süreci.” Doktora Tezi, Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2022.
- Kali, Robinson, and WILL Merrow. “The Arab Spring at Ten Years: What’s the Legacy of the Uprisings?.” *Council on Foreign Relations*, 3 December 2020, <https://www.cfr.org/article/arab-spring-ten-years-whats-legacy-uprisings> (23.05.2022);
- Katbeh, Amer. “The Civil State (Dawla Madaniya) – A New Political Term?.” *IFAIR*, 24 February 2014. <https://ifair.eu/2014/02/24/the-civil-state-dawla-madaniya-a-new-political-term/> (08.09.2022).
- Khan, Siraj. “A Comparative Analysis of the Draft Constitutions of Tunisia 2022: Zero-Sum Games.” *Konrad-Adenauer-Stiftung*, 25 July 2022. <https://www.kas.de/en/web/rspno/single-title/-/content/a-comparative-analysis-of-the-draft-constitutions-of-tunisia-2022-zero-sum-games> (16.10.2022).
- Konhaber. “Cumhurbaşkanı Said, 25 Temmuz Olağanüstü Kararlarını Savundu.” 28 Şubat 2022. https://www.konhaber.com/haber-cumhurbaskani_said_25_temmuz_olaganustu_kararlarini_savundu-1719797.html (30.05.2022).
- Köktaş, Rümeyza. “Tunus Politik Kültüründe Sivil Toplum: Tarihsel Bir Analiz.” *ORMER*, Nisan 2016. https://ormer.sakarya.edu.tr/uploads/files/perspektif_no_18.pdf (16.05.2022).
- Lavi, L.. “Egypt’s Draft Constitution 2014: Focus On De-Islamization, Expansion Of Military Power.” *The Middle East Media Research Institute*, 10 January 2014. <https://www.memri.org/reports/egypts-draft-constitution-2014-focus-de-islamization-expansion-military-power> (13.09.2022).
- Lebanese Constitutional Council. <https://www.cc.gov.lb/en/presentation-generale> (11.12.2020).
- LibyaHerald. “HoR votes unanimously for text of draft Road Map.” 8 February 2022. <https://www.libyaherald.com/2022/02/hor-votes-unanimously-for-text-of-draft-road-map/> (4.7.2022).
- LibyaHerald. “HoR approves 12th Constitutional Amendment to create a committee of experts to re-draft the current vexed draft constitution.” 16 February 2022. <https://www.libyaherald.com/2022/02/hor-approves-12th-constitutional-amendment-to-create-a-committee-of-experts-to-re-draft-the-current-vexed-draft-constitution/> (4.7.2022).

- LibyaHerald. "HoR-HSC Joint Committee Cairo talks end with no agreement on transition or elections." 21 June 2022. <https://www.libyaherald.com/2022/06/hor-hsc-joint-committee-cairo-talks-end-with-no-agreement-on-transition-or-elections/> (4.7.2022).
- Lombardi Clark, Brown Nathan J., "Islam in Egypt's New Constitution", *Foreign Policy*, 13 December 2012. <https://foreignpolicy.com/2012/12/13/islam-in-egypts-new-constitution/> (01.09.2022).
- Longo, Pietro. "Islamic Constitutionalism and Constitutional Politics in Post-Revolutionary Tunisia." *UNILU Center for Comparative Constitutional Law and Religion*, 2013, 3. https://www.academia.edu/3311463/Islamic_Constitutionalism_and_Constitutional_Politics_in_Post_Revolutionary_Tunisia (16.08.2023).
- Medyascope. "Ülkeyi Kararname ile Yönetecek: Tunus Cumhurbaşkanı Kays Said 'Tek Adam Yönetimini' Pekistirdi." 23 Eylül 2021, <https://medyascope.tv/2021/09/23/ulkeyi-kararname-ile-yonetecek-tunus-cumhurbaskani-kays-said-tek-adam-yonetimini-pekistirdi/> (30.05.2022).
- Mepa News. "Tunus'un 'Tek Adamı' Cumhurbaşkanı Kays Said Yeni Anayasa İçin Düğmeye Bastı." <https://www.mepanews.com/tunusun-tek-adami-cumhurbaskani-kays-said-yeni-anayasa-icin-dugmeye-basti-52670h.htm> (30.05.2022).
- Mercan, Muhammed Hüseyin. "Tunus'ta Sistem Krizi: Tunus'un Yeni Anayasası Üzerine Bazı Mülahazalar." *Perspektif*, 10 Eylül 2022, <https://perspektif.eu/2022/09/10/tunusun-yeni-anayasasi-uzerine-bazi-mulahazalar/> (28.09.2022).
- Meyer-Resende, Michael. "Egypt: In-Depth Analysis of the Main Elements of the New Constitution." *Directorate-General For External Policies of The Union*, 2014. [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/note/join/2014/433846/EXPO-AFET_NT\(2014\)433846_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/note/join/2014/433846/EXPO-AFET_NT(2014)433846_EN.pdf) (18.10.2022).
- Middle East Monitor. "Egypt Holds Referendum That Could Keep Sisi in Power until 2030." 20 April 2019. <https://www.middleeastmonitor.com/20190420-egypt-holds-referendum-that-could-keep-sisi-in-power-until-2030/> (14.06.2022).
- MJP. "Morocco Constitution of December 7, 1962." <https://mjp.univ-perp.fr/constit/ma1962.htm> (E.T.11.01.2021).
- Morsy, Ahmed. "Egypt's Elections and Parliament: Old Habits Never Die." *The Tahrir Institute for Middle East Policy*, 26.03.2021, <https://timep.org/commentary/analysis/egypts-elections-andparliament-old-habits-never-die/> (15.06.2022).
- Moustafa, Tamir. "Drafting Egypt's Constitution: Can A New Legal Framework Revive A Flawed Transition?." *Brookings Doha Center*, 2012, https://fsi-live.s3.us-west-1.amazonaws.com/s3fs-public/Drafting_Egypt's_New_Constitution_English.pdf (11.06.2022).
- Muasher, Murwan. "A Decade of Struggling Reform Efforts in Jordan: The Resilience of the Rentier System." 11 May 2011, *Carnegie Endowment For International*

- Peace, 3, <https://carnegieendowment.org/2011/05/11/decade-of-struggling-reform-efforts-in-jordan-resilience-of-rentier-system-pub-43939> (26.07.2023);
- Muntasser, Emadeddin. "Why Libya Should Not Have A Constitution." *Daily Sabah*, 22 December 2020, <https://www.dailysabah.com/opinion/op-ed/why-libya-should-not-have-a-constitution> (29.06.2022);
- Obeidat, Sufian. "Modernizing Jordan's Political System: The Unspoken Motivations." 29 July 2021, <https://constitutionnet.org/news/modernizing-jordans-political-system-unspoken-motivations> (27.09.2021).
- Obeidat, Sufian. "Jordan's 2016 Constitutional Amendments: A Return to Absolute Monarchy?." *Constitutionnet*, 27 May 2016, <https://constitutionnet.org/news/jordans-2016-constitutional-amendments-return-absolute-monarchy> (26.07.2023);
- Oder, Bertil Emrah. "Anayasa Yargısında Temel Hak ve Özgürlüklerin Yorumu: Düzenleme Biçimleri, Kanıtlama ve Somutlaştırma Sorunları: 2001 Anayasa Değişiklikleri Sonrasına İlişkin Gözlemler", *Anayasa Hukukunda Yorum ve Norm Somutlaşması*, Ed. Ozan Ergül, Ankara: TBB Yayınları, 2013, ss. 121-213.
- Ottoway, Marina. "The New Moroccan Constitution: Real Change or More of the Same?." 20 June 2011, Carnegie Endowment for International Peace, <https://carnegieendowment.org/2011/06/20/new-moroccan-constitution-real-change-or-more-of-same-pub-44731> (18.07.2023).
- Örtlek, Muhammet. "Ortadoğu'da Siyasal İslamcı Hareketler: Mısır Örneği." Doktora Tezi, Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015.
- Özbudun, Ergun. "Constitutional Design in Islamic Countries: Comparative Notes on Turkey, Egypt, and Tunisia." 2015, s.1. https://www.aku.edu/govprogramme/papers/Documents/Ergun%20Ozbudun_Constitutional%20Design%20in%20Islamic%20Countries_ENGLISH.pdf (E.T. 12.12.2019).
- Peace Agreements Database. "National Action Charter." <https://www.peaceagreements.org/viewmasterdocument/1437> (E.T. 24.12.2020).
- Peace Agreements Database. *National Dialogue Conference Outcomes Document*. <https://www.peaceagreements.org/viewmasterdocument/1400> (17.08.2023).
- Piazza, Bárbara Azaola. "The Consolidation of Authoritarianism in al-Sisi's Egypt." in *IEMed Mediterranean Yearbook 2018*, 216-219. <https://www.iemed.org/publication/the-consolidation-of-authoritarianism-in-al-sisis-egypt/> (16.09.2023).
- Pickard, Duncan. "Tunisia's New Constitutional Court." *Atlantic Council, Rafik Hariri Center for Middle East*, 21 April 2015. <https://www.atlanticcouncil.org/in-depth-research-reports/issue-brief/tunisia-s-new-constitutional-court/> (29.08.2023).
- Pickard, Duncan. "The Current Status of Constitution-Making in Tunisia." *Carnegie Endowment for International Peace*, 19 April 2012, <https://carnegieendowment.org/2012/04/19/current-status-of-constitution-making-in-tunisia-pub-47908> (31.07.2023);

- Refworld. "Tunisia: Organic Law of 1996 on the Constitutional Council," <https://www.refworld.org/docid/3ae6b4d114.html> (23.01.2021).
- Refworld. "Basic Law of the Sultanate of Oman." <https://www.refworld.org/cgi-bin/texis/vtx/rwmain/opendocpdf.pdf?reldoc=y&docid=542a63ad4> (E.T. 15.02.2021).
- Refworld. "Constitutional Declaration 2011, 30 March 2011." <https://www.refworld.org/cgi-bin/texis/vtx/rwmain/opendocpdf.pdf?reldoc=y&docid=5491894e4> (09.06.2022).
- Revkin Mara and Auf Yussuf. "Egypt's Constitutional Chaos." *Foreign Policy*, 14 Haziran 2012, <https://foreignpolicy.com/2012/06/14/egypts-constitutional-chaos/> (13.06.2022);
- Rosiny Stephan and Richter Thomas. "The Arab Spring: Misconceptions and Prospects." *GIGA German Institute of Global and Area Studies*, Middle East, No. 4, October 2016, https://www.ssoar.info/ssoar/bitstream/handle/document/51589/ssoar-2016-rosiny_et_alThe_Arab_Spring_Misconceptions_and.pdf;jsessionid=065E78AFA8809F6428F2059DF362F090?sequence=1 (23.05.2022).
- S/RES/2510 (2020), 12 February 2020, <https://digitallibrary.un.org/record/3850557> (18.01.2023).
- Salem, Paul. "Why the Arab Spring Failed — And Why It May Yet Succeed", *Time*, 5 January 2021, <https://time.com/5926292/arab-spring-future/> (24.05.2022).
- Salmutter Kim, "Why Did the Transition Process in Yemen Fail", *Sciences Po*, Spring 2017, https://www.sciencespo.fr/kuwait-program/wp-content/uploads/2018/05/KSP_Paper_Award_Spring_2017_SALMUTTER_Kim.pdf (02.08.2022).
- Simpkins John L. S., "Libya's Legal System and Legal Research", January 2008, https://www.nyulawglobal.org/globalex/Libya.html#_The_Libyan_Legal (10.01.2021).
- Slimane Fatma Bint, "Tunus'ta Kadınların Miras Mücadelesi: Tarihi Arka Plan ve Siyasi-Sosyal Engeller", Orta Doğu ve Afrika Araştırmacıları Derneği, 17 Kasım 2017, <https://ordaf.org/tunusta-kadinlari-miras-mucadelesi-tarihi-arka-plan-ve-siyasi-sosyal-engeller/> (15.02.2023).
- Smith, Patricia. "Has the Arab Spring Failed?." *The New York Times*, 16 September 2013, <https://rickmanhchs.files.wordpress.com/2018/04/hasthearabspringfailed3f.pdf> (23.05.2022).
- Şarkul Avsat. "Tunus Cumhurbaşkanı'ndan 'Meclis Faaliyetlerinin Askıda Kalmaya Devam Edeceği' Vurgusu." 27 Şubat 2022, <https://turkish.aawsat.com/home/article/3499571/tunus-cumhurba%C5%9Fkan%C4%B1%E2%80%99ndan-%E2%80%98meclis-faaliyetlerinin-ask%C4%B1da-kalmaya-devam-edece%C4%9Fi%E2%80%99> (30.05.2022).

- Şarkul Avsat, “Tunus: Kays Said’in Olağanüstü Tedbir Kararlarına Karşı Çıkanlar Büyük Seferberlik Günü Adı Altında Yürüyüş Düzenliyor.” 10 Ekim 2021, <https://turkish.aawsat.com/home/article/3237386/tunus-kays-said%E2%80%99-ola%C4%9Fan%C3%BCst%C3%BC-tedbir-kararlar%C4%B1na-kar%C5%9F%C4%B1-%C3%A7%C4%B1kanlar-b%C3%BCy%C3%BCk-seferberlik> (30.05.2022).
- Şarkul Avsat. “Tunus Cumhurbaşkanı, Anayasa Referandumu İçin 25 Temmuz Tarihini Belirledi.” 27 Mayıs 2022, <https://turkish.aawsat.com/home/article/3669261/tunus-cumhurba%C5%9Fkan%C4%B1-anayasa-referandumu-i%C3%A7in-25-temmuz-tarihini-belirledi> (30.05.2022).
- Tahrir Institute for Middle East Policy. “TIMEP Brief: Egypt’s 2019 Constitutional Referendum. 30 April 2019, <https://timep.org/reports-briefings/egypts-2019-constitutional-referendum/> (14.06.2022).
- Tahrir Institute for Middle East Policy. “TIMEP Brief: Egypt’s 2019 Constitutional Amendments.” 17 April 2019, <https://timep.org/reports-briefings/timep-brief-2019-constitutional-amendments/> (14.06.2022).
- Tahrir Institute for Middle East Policy. “Egypt’s Religious Minorities: The Legal Framework.” 6 January 2022. <https://timep.org/2022/01/06/egypts-religious-minorities-the-legal-framework/> (25.08.2023);
- The Carter Center. “The 2014 Constitutional Drafting Assembly Elections in Libya (Final Report),” Atlanta, 2014, https://www.cartercenter.org/resources/pdfs/news/peace_publications/election_reports/libya-06112014-final-rpt.pdf (24.06.2022).
- The Carter Center. “The Constitution-Making Process in Tunisia.” 10 April 2014, 44. https://www.cartercenter.org/resources/pdfs/news/peace_publications/democracy/tunisia-constitution-making-process.pdf (01.08.2023).
- The Centre for Humanitarian Dialogue. “The Libyan National Conference Process Final Report.” November 2018, https://www.hdcentre.org/wp-content/uploads/2019/01/NCP-Report_Jan-2019_EN_Online.pdf (30.06.2022).
- The Middle East Institute. “The Tunisian Constitution.” *The Middle East Journal* 13, no. 4 (1959), 443-448.
- The Middle East Institute, “The New Egyptian Constitution,” *The Middle East Journal* 10, no. 3 (1956): 300-306.
- The National. “Tunisia Constitution Committee Chief Delivers Draft to President.” 21 June 2022, <https://www.thenationalnews.com/mena/2022/06/21/tunisia-constitution-committee-chief-delivers-draft-to-president/> (13.07.2022).
- The University of Edinburgh. “Agreement/Gulf Cooperation Council (GCC) Initiative.” 23 November 2011, <https://www.peaceagreements.org/viewmasterdocument/1401> (06.07.2022).
- Tomar, Cengiz. “Yemen.” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 43, (Ankara: TDV Yayınları, 1989).

- Toumi, Abdenmour. “Cumhurbaşkanı Kays Said Ne İstiyor?.” ORSAM, 30 Temmuz 2021. <https://www.orsam.org.tr/tr/cumhurbaskani-kays-said-ne-istiyor/> (29.09.2021).
- TRT Haber. “Tunus'ta Referanduma Sunulacak Anayasa Metni 30 Haziran'da Açıklanacak.” 26 Mayıs 2022, <https://www.trthaber.com/haber/dunya/tunusta-referanduma-sunulacak-anayasa-metni-30-haziranda-aciklanacak-683146.html> (30.05.2022).
- TRT Haber. “Kaddafi sonrası Libya.” 2 Ocak 2020, <https://www.trthaber.com/haber/dunya/kaddafi-sonrasi-libya-450437.html> (07.06.2021).
- Tschentscher, Alex. “Comparing Constitutions and International Constitutional Law: A Primer.” 10 February 2011, 7. Available at SSRN https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1502125 (15.09.2023).
- Tueni, Tiphane Bedas. “Constitutional Court in the Middle East and North Africa: to What Avail.” <https://www.geopoldia.org/images/bedas-tueni1.pdf> (08.11.2022).
- United Kingdom: Foreign and Commonwealth Office. “Human Rights and Democracy Report 2017 – Bahrain.” 16 July 2018, <https://www.refworld.org/docid/5b9109d3a.html> (01.10.2021).
- United Nations Peacemaker. “Libyan Political Agreement, 17 December 2015.” <https://peacemaker.un.org/node/2730> (27.06.2022).
- United Nations Peacemaker. “Agreement on the Implementation Mechanism for the Transition Process in Yemen in Accordance with the Initiative of the Gulf Cooperation Council (GCC).” 05 December 2011, <https://peacemaker.un.org/yemen-transition-mechanism2011> (06.07.2022).
- United Nations Peacemaker. “The Peace and National Partnership Agreement.” 21.09.2014, <https://peacemaker.un.org/yemen-national-partnership-2014> (30.07.2022).
- United Nations Support Mission in Libya. “Common Country Analysis, 2021.” https://unsmil.unmissions.org/sites/default/files/un_libya_cca_2021_final_1.pdf (04.07.2022).
- Van Lier, Felix-Anselm. “Constitution-Making As A Tool For State-Building? Insights from An Ethnographic Analysis of the Libyan Constitutionmaking Process.” *Max Planck Institute for Social Anthropology Working Papers*, Halle/Saale, 2018, https://pure.mpg.de/pubman/faces/ViewItemFullPage.jsp?itemId=item_3035077 (22.06.2022).
- VOA News. “Tunisians Overwhelmingly Approve Constitution Amendments - 2002-05-27.” 26 October 2009. <https://www.voanews.com/a/a-13-a-2002-05-27-23-tunisians-66283962/540817.html> (07.07.2023).
- Werenfels, Isabelle. “No Time to Lose as Tunisia’s President Consolidates Authoritarian Turn.” *Stiftung Wissenschaft und Politik*, SWP Comment, 14 June 2022. <https://www.swp-berlin.org/10.18449/2022C41/> (16.09.2023).
- WIPO. “The Constitution of Tunisia 1959.” <https://www.wipo.int/edocs/lexdocs/laws/en/tn/tn028en.pdf> (24.01.2021).

Yerkes, Sarah and Maha Almohoud. “One Year Later, Tunisia’s President Has Reversed Nearly a Decade of Democratic Gains.” *Carnegie Endowment for International Peace*, 22 July 2022, <https://carnegieendowment.org/2022/07/22/one-year-later-tunisia-s-president-has-reversed-nearly-decade-of-democratic-gains-pub-87555> (29.09.2022).

ÖZGEÇMİŞ

Adı ve Soyadı	Sezgin	BAŞ
Doğum Yeri ve Yılı		
Bildiği Yabancı Diller	İngilizce	
Eğitim Durumu	Başlama-Bitirme Yılları	Kurum
Lise	2004-2008	Bursa Çınar Lisesi
Lisans	2008-2012	Erzincan Üniversitesi
Yüksek Lisans	2013-2016	Bursa Uludağ Üniversitesi
Doktora	2016- 2023	Bursa Uludağ Üniversitesi
Çalıştığı Kurumlar	Başlama-Ayrılma	Çalışılan Kurumun Adı
1.	2014-2014	Çukurova Üniversitesi
2.	2014-2021	Bursa Uludağ Üniversitesi
3.	2021-	Çukurova Üniversitesi
Yayınlar		
Kitap ve Kitap Bölümü		
Sezgin Baş (2016), <i>Türk Anayasa Hukukunda Yasama İşlemleri Teorisi ve Parlamento Kararları</i> , İstanbul: On İki Levha Yayıncılık.		
Sezgin Baş (2018), “6112 Sayılı Radyo ve Televizyonların Kuruluş ve Yayın Hizmetleri Hakkında Kanun'da Düzenlenen İdari Yaptırımlar”, <i>Kabahatler Hukuku Yazıları – II</i> , Ed. Zeynel T. Kangal, İstanbul: On İki Levha Yayıncılık. (Kitap Bölümü)		
Makaleler		

Sezgin Baş (2023), “2012 ve 2014 Mısır Anayasalarının Karşılaştırılması”, <i>Türkiye Adalet Akademisi Dergisi</i> , Sayı 56, ss. 83-118.
Seda Baş ve Sezgin Baş (2023), “Çocuk Teslimi ve Çocukla Kişisel İlişki Kurulması Konularında 7343 Sayılı Kanunla Yapılan Değişiklikler ve Çocuk Hakları Perspektifinden Bir Değerlendirme”, <i>Çukurova Üniversitesi Hukuk Araştırmaları Dergisi</i> , Sayı 1, ss. 1-32.
Sezgin Baş (2022), “Tunus Cumhurbaşkanı Kays Said’in Anayasal Politikası: 2022 Anayasa Referandumu”, <i>Akdeniz Havzası ve Afrika Medeniyetleri Dergisi</i> , Cilt 4, Sayı 2, ss. 57-71.
Sezgin Baş (2022). “Anayasa Mahkemesinin Bireysel Başvuru Kararlarında Din ve Vicdan Hürriyeti”, <i>Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi</i> , Cilt 4, Sayı 1, ss. 384-439.
Sezgin Baş (2022). “Yeni Anayasa Gündeminin Anlamı Üzerine”, <i>TYB Akademi Dil Edebiyat ve Sosyal Bilimler Dergisi</i> , Sayı 35, ss. 13-30.
Sezgin Baş ve Nisa Özcan (2022). “Avrupa ve Orta Doğu Uygulamaları Perspektifinden Çift Meclis Sisteminin Türkiye Açısından Uygulanabilirliği”, <i>Akdeniz Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi</i> , Cilt 12, Sayı 1, ss. 203-236.
Sezgin Baş ve Seda Baş (2021). “Müftülere Evlendirme Yetkisi Verilmesinin Anayasallığı Sorunu”, <i>Hacettepe Hukuk Fakültesi Dergisi</i> , Cilt 11, Sayı 2, ss. 1416-1466.
Sezgin Baş (2021). “Parlamento Kararlarının Yayınlanması ve Yürürlüğe Girmesi”, <i>Süleyman Demirel Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi</i> , Cilt 11, Sayı 2, ss. 471-487.
Sezgin Baş (2019). “İtalyan Mafyasının Doğuşu, Yükseliş ve Düşüşü”, <i>Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi</i> , Cilt 21, Özel Sayı, ss. 1949-2001.
Çeviriler
Ebu’l Ala Mevdudi (2017), <i>İslam’da İnsan Hakları</i> , çev. Sezgin BAŞ, İstanbul: Düşün Yayıncılık. (Kitap Tercümesi)
Sezgin Baş (2018), “Birleşik Devletler 4. Temyiz Mahkemesi Kararının Temyiz Başvuru Müzekkeresi Üzerine”, <i>İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi</i> , C. 9, S. 1, ss. 583-608. (Mahkeme Kararı Çevirisi)
Bildiriler

Sezgin Baş (2022), “Tunus'ta Anayasal İstikrarsızlık: Cumhurbaşkanı Kays Said'in Anayasal Politikası”, <i>VI. Ortadoğu'da Siyaset ve Toplum Kongresi</i> , Sakarya, Turkey, 10-12 Kasım 2022 (Özet Bildiri/Sözlü Sunum).		
Sezgin Baş (2021), “Ortadoğu Bağlamında Otoriter Rejimlerde Anayasaların İşlevleri”, <i>Genç Hukukçular Sempozyumu 2021</i> , 25-27 Haziran 2021, Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi, Konya. (Özet Bildiri/Sözlü Sunum).		
Sezgin Baş (2021), “Arap Baharı Ülkelerinde Anayasa Yapım Süreci”, <i>Ceren Damar Şenel II. Genç Bilim İnsanları Sempozyumu</i> , 4-5 Kasım 2021, Çankaya Üniversitesi Hukuk Fakültesi, Ankara. (Özet Bildiri/Sözlü Sunum).		
Seda Baş, Sezgin Baş (2021). “Yoksulluk Nafakasında İhmal Edilen Taraf: Erkek Nafaka Borçlusı”, <i>II. Aile Hukuku Sempozyumu</i> , 18-19 Kasım 2021, İstanbul. (Özet Bildiri/Sözlü Sunum)		
Diğer:		
İletişim (e-posta)		
Tarih:		24.09.2023
İmza:		
Adı Soyadı:		Sezgin BAŞ